

מקורות
לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימי הבינים עד תקופת ההשכלה)

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ח

ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך רביעי

ונוספה לו בסופו
רשימת ספרייהלמוד עד שנת ת"ר

מהדורה שניה

הוצאת "דביר" תל-אביב
תש"ח

בס"ד

ספר זה נסרק ונעבד ע"י
"יודאיקה אימג' אוצרות התורה בע"מ".
ניתנת רשות ל"היברא בוקס" שע"י חיים רוזנברג"
להכניסו לאתר ולהפיצו לצורך שימוש אישי בלבד.

וזאת למודעי

אין רשות לאף אחד להדפיסו או להעתיקו
בכל אופן שהוא או בכל אמצעי שהוא
בין בחינם בין בשכר בין ליחיד בין לרבים

ניתן להשיג עותק מספר זה ועוד ספרים

וכן התוכנה **אוצרות התורה** המשולבת

(בשילוב אוצר הפוסקים)

אצל:

בית ספריית מורגנשטרן

רחוב רבא 14 ת.ד. 3620 אשדוד

טלפון 08-866-0821 פקס 08-866-5059

OTZROT HATORAH

THE MORGENSTERN LIBRARY

14 RAVAH STREET

P.O.B.3620 ASDOD, ISRAEL

Email- kidosheypolin@bezeqint.net

This sefer has been provided by
Judaica Image OTZROT HATORAH for individual use only.
All rights reserved by Judaica Image OTZROT HATORAH.
Permission is only granted to Hebrew Books Org.
No Permission is granted (in any form to distribute these books)
to anyone else even if they don't sell them.

Copyright 1947, by the "D V I R" Co. Ltd., Tel-Aviv

נדפס בארץ-ישראל

Printed in Palestine

נדפס סאטתות כדפוס „גוסנברג” — צבי כספ, תל-אביב

ה ק ד מ ה

ושוב כרך של מקורות לתולדות החנוך בישראל. בהקדמתי לכרך ג', שייל בשנת תרצ"ו. כתבתי: „הכרך הזה הוא האחרון לספרי זה“ וכבר באותה שעה היה בידי רובו של החומר הניתן בכרך זה שלפנינו, אלא שהסכמתי אז לעצתם של בעלי „דביר“, להכניס את המקורות הנוספים כל אחד במקומו הראוי לו, כשיופיע הספר במהדורא שניה. אחר כך חזרתי בי מזה, כי שבתי וראיתי שדבר זה הוא לרעתם של קוני המהדורא הראשונה, שיוכרחו ע"י כך לקנות גם את המהדורה השניה, או להסתפק בראשונה אף שהיא לקויה בחסר, ולכן החלטתי להוציא את כל המקורות הנוספים בכרך מיוחד, הוא הכרך הרביעי שלפנינו. מובטחני שקהל הקוראים יסלח לי על שלא עמדתי בדבורי שכרך ג' הוא הכרך האחרון, אלא שעובדא זו מחייבת אותי לנהוג זהירות לעתיד; ואף שחושבני באמת, שכרך רביעי זה הוא האחרון שאני עומד להוציא — מכל מקום איני „מתחייב“ על כך. בכל אופן תעבורנה כמה שנים עד שהמקורות שיתוספו יהא בהם כדי כרך חדש.

החומר הרב המכונס בכרך זה — כחומר הכרכים הקודמים — נלקט מכל פנות ספרותנו, מספרי פוסקים ושאלות ותשובות, ספרי דרוש ומוסר, ספרי למוד ואגרונות, צוואות ופנקסי מדינה, פנקסי קהלות ופנקסי חברות ת"ת וכו', ספרי דפוס וכתבי-יד. בכרך זה יש לראות צעד ניכר בדרך ההתקדמות אל המטרה שהצבתי לי: לכנס ולסדר את כל המקורות לתולדות החנוך בישראל, מחתימת התלמוד עד תקופת ההשכלה בראשית המאה הי"ט. אבל גם כאן עלי לחזור על מה שכתבתי בסוף הקדמתי לכרך ב', ש„אף על פי שהשתדלתי להתקרב אל השלמות אין לי כל בטחון שהגעתי אליה. מגיח אני למפרע שישנם עוד כמה מקורות בספרי דפוס וכתבי-יד שלא הגיעו לידי. קצתם גם ידועים לי אלא שלא עלה בידי להשיגם“¹. אף תנאי המלחמה מעכבים לקבל מן הספריות שבחז"ל כתבי יד וצילומים. ויש גם מקורות שהייתי מסופק, מטעמים שונים, אם יש להכניסם או לא, ונטיתי לחומרא ולא הכנסתיים. יש דברים

1. לא עלה למשל, בידי למצא בירושלם אכסמי שלם של הסי אילה שלוחה על הנ"ך לר' נפתלי אלטשולר, קראקא שניה, שבהקדמתו יש דברים נוגעים גם לעניני חנוך. כן לא יכולתי לקבל צלום מספר זכרונותיו של יהודה גונזאגו, השמור בספריית תלמוד התורה ברוסי, שאת תמציתו מוסר ברלינר ב-*Jahrbuch für jüd. Geschichte und Literatur*, 1904, עמ' 120-130, ויש בו הרבה פרטים מענינים על סדרי הלמוד בת"ת בברומי, ועל הקשיים שהיה עליו להתגבר עליהם בלמדו רמזא ובבחינת הדוקטור שלו. אף את הספר „סם תיים“ לר' אברהם אסטקאר, פראג ש"נ לא יכולתי להשיג. ועי' להלן עמ' רכה.

התלויים בטעם ובשקול הדעת. ברשימות-הבקורת החשובות, שפרסמו ריבקינד ושאצקי על שני הכרכים הראשונים של הספר, נרשמו כמה מקורות שלא הוכנסו על ידי באותם כרכים; קצתם נעלמו ממני באותה שעה, וקצתם היו ידועים לי אלא שלא יכולתי להגיע אליהם, אבל כמה מהם לא הכנסתי בכוונה גמורה, או מפני שאין להם נגיעה ישירה לתולדות החנוך, או מפני שאין בהם אלא חזרה על הידוע לנו, והם לא הוכנסו גם לחלק זה.

ואולם כמדומני שרשאי אני לומר שבארבעת הכרכים נאספו המקורות ברובם הגדול והמכריע, והגיעה השעה — וגם ניתנה האפשרות — לכתוב על פיהם את תולדות החנוך בישראל בתקופה הנזכרת. בארכיוני הקהלות שבאיטליא, אמשטרדם, פרנקפורט, ברלין ועוד, אפשר — או: אפשר היה — למצוא בודאי עוד כמה וכמה תעודות בעלות ערך לתולדות החנוך, אבל מסופקני אם יגלו לעינינו אותם חדשים. הם יכולים להעשיר את ידיעתנו בפרטים בעלי ערך, אבל לא בכללים.

במקורות המרובים שכונסו בארבעת חלקי הספר אפשר למצוא תשובות לכמה וכמה שאלות שאנו מתחבטים בהן גם כיום בסדור עניני החנוך בארץ, ועד שאנו מביאים ראיות והוכחות לכאן ולכאן ממנהגיהם ונסיונם של עמים אחרים מוטב לנו לעיין בנסיונו העשיר של עמנו בדורות שעברו. שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך. אביא בזה למשל את השאלה שהעסיקה הרבה בשנה זו את שלטונות החנוך שלנו: מהי חובת החנוך שיטול הישוב על עצמו — מאיזה גיל ועד איזה גיל? בשאלה זו עסקו גם אבותינו בארצות שונות ובזמנים שונים, והתשובות אף הן היו שונות, בהתאם לתנאי-חיהם וליכולתם הכלכלית של הקבוצים היהודיים השונים.

בתקנות המדינה במורביה, נאמר: כל אב מחויב ללמד את בנו ולהחזיקו בבית-הספר עד שיהיה לכך הפחות בן שלש עשרה, וישלם שכר למודו כפי מסת ידו, ואם אין לו יכולת לשלם יפנה לראש הקהל ולגבאי הצדקה שיעזרוהו... ואפילו נער שאינו מסוגל ללמוד אסור להפרישו ולהוציאו מבית-הספר לפני מלאת לו י"ג שנה, בכדי שיעסוק במשא ומתן או ילמוד מלאכה, רק ילמדוהו בבית-הספר פדר תפלות וחומש, קריאת התורה והפטרה, כתיבה וקריאה וכיוצא

---

1. הדואר, תרפ"ה, גליון ל"ט; תרצ"א, גליון כ"ח.
2. רבעון, שול און לערער, חוב' ב' (נויארק 1927), עמ' 22—23; שריפטען פאר פסיכאלאגיע און פעדאגאגיק, I (ווילנא 1933), 375—377.
3. על החנוך בקהלה זו במאה הי"ח עי' במאמרו החשוב של מוריץ שטרן ב- Jahrbuch d. jüd.-Lit. Ges. XIX, 68—39 המבוסס על חומר ארכיוני רב. בו הוא מביא גם קטע גדול מן האוטוביוגרפיה של אליעזר בן-דוד, מראשוני המשכילים בברלין.
4. עי' עליהן כרך א' עמ' קלד—קלו. התקנות נאספו יחד בש' ת"א וכמה מהן הן עתיקות ומוצאן מוזמן מהר"ל מפראג. תקנות אלו קובעות שכל קהלה שיש בה שלשים בעלי בתים מורעי מס מחויבת להחזיק רב שיהא תופס ישיבה, שבה יהיו לא פחות מששה בחורים וששה נערים, וקהלות שאין בהן שלשים בע"ב מחויבות על כל פנים להחזיק מלמד, ובהחזקת המלמד חייבים להשתתף גם אלה שאין להם בנים בגיל הלמוד.

בזה, וגם ילמד את הנחוץ לו לדעת מן הדת ומנהגי היהדות. ויתומים שאין להם אב מחויבים גבאי צדקה להשגיח עליהם שלא יוציאו מבית-הספר רק לאחר י"ג שנה כנ"ל...". ואף בתקנות הקהלה בטרירביטש (מורביה) אנו קוראים י: "אחרי שרעה ראינו, שכמה אנשים מניחים לבניהם שיהיו עמי הארץ והתורה משתכחת בלבם בעונותינו הרבים, מצאנו לטוב שעשירים ובינונים מחויבים לשכור לבניהם מלמד עד י"ג שנים, אבל לא ישכרוהו רק ללמוד קריאת התורה והפטרה לבד... ואם יש בעל בית שיש לו ילדים ללמוד ואין ידו משגת לשכור מלמד, יודיע לגבאים של ת"ת...". אמנם נראה שבזמן מאוחר יותר, באמצע המאה הי"ח עלה גיל הלמוד במורביה עד שנת החמש עשרה. מלמד מובהק בן פרעשבורג כותב¹: "ומשבח אני בזה את יושבי מדינות פיהם (=בוהמיה) ומעריין, שהייתי שם כד הוינא טליא ודכירנא, שנערים גדולים בני ט"ו שנים ויותר הולכים מדי יום ביומו אל המלמד ללמוד שעורו".

אגב זה יש לציין, שבקהלות מורביא היה קיים מעין "גן-ילדים". ילדים בני שלש וארבע היו נשלחים למלמד, לא שילמדו אצלו א"ב, רק "לשבת" בחדרו, "איבר-זיצען", ואגב ישיבה יקלטו אזניהם משהו מן הלימוד, ומלמדי דרדקי היו מקבלים אותם למעלה מן הנורמה הקבועה לילדים לומדי א"ב. תקנת הקהלה בניקולשבורג קובעת²: "איבר-זיץ קינדר לא יהיו למלמד אחד יותר על שמונה, אכן רק ב"זמן" הראשון שהולכים לבית-הספר נקראים איבר-זיץ קינדר, אבל ב"זמן" השני נחשבים לא"ב קינדר, אף שעדיין אינם לומדים כלל גם בזמן השני". ותקנות הקהלה בקרעמזיר מש' תס"ח קובעות³: "כל מלמד מתושבי קהלתנו אסור לו לקבל תלמידים ששעות למודם יעלו על עשר שעות ביום, תלמיד הלומד גמפ"ת (=גמרא, פרש"י, תוספות) יחשב זמן למודו לחמש רביעיות שעה⁴, והלומד גמרא בלי תוספות — לשעה. הלומד חומש — שלש רביעיות שעה. סדור — חצי שעה. איבר-זיץ קינדר אפשר לקחת שלשה לשעה". תקנה אחרת קובעת שלמלמדים הבאים ממקומות אחרים מותר לקבל רק תלמידים הלומדים גמרא, ולא חומש או סדור, ומכל שכן "איבר-זיץ קינדר", ויש בה משום הגנה על המלמדים התושבים בני העיר. באונגריא היו הילדים מתחילים ללמוד בהיותם בני שלש, אבל כמה ילדים היו עוזבים את בית-הספר בגיל עשר, וע"ז נשמעה קובלנא חריפה⁵: "הלא מרגלא בפומא דאינשי, שכל איש מחויב לשכור לבנו מלמד לפחות עד י"ג שנים... והשלש שנים שמקדימין את בניהם לביה"ס המה מקדימין לברוח מביה"ס, וגדול עונם מנשוא... ואפילו אם האב רואה שמוח בנו אינו סובל ללמוד גמרא

1. כרך ד' עמ' עז, והתקנות הן משנות ת"ל-תל"ב.

2. בס' "אומר מיהודא", עמ' כרך א' עמ' ריח ואילך.

3. כרך א' עמ' קמו. 4. כרך ד' עמ' עח.

5. לפי השבון זה רשאי כל מלמד לקבל שמונה ילדים הלומדים גמפ"ת, או עשרה לומדי

גמרא, שלש עשרה לומדי חומש, עשרים לומדי סדור, שלשים ילדי "איבר-זיץ".

6. כ"י, "אומר מיהודא" (ברין תק"ן), עמ' כרך א' עמ' רי"ט.

על כל פנים ילך אצל רבו עד י"ג שנים ויותר, והרב ילמוד עמו תנ"ך עם פירוש רש"י ואיזה סימנים, שולחן ערוך, דינים הנוהגים בזמננו, או עין יעקב...¹.
 בא שכנו לא היה כנראה מנהג אחד בכל המקומות, והיו גם הבדלים בין בני עניים, המוחזקים ע"י הקהלה, ובין בני אמידים. בתקנות ת"ת הסורטוגיזים בהמבורג מש' תקס"ח נאמר שכל ילדי הקהלה מבני חמש עד בני שנים עשרה יוכלו, בלי יוצא מן הכלל, להכנס אל הת"ת, ואולם הורי הילדים שגילם הוא פחות מחמש או למעלה משנים עשרה צריכים לפנות בבקשה לועד הקהלה, ואם לא יהיה כל נימוק נגד מילוי בקשתם לא ימנע ועד הקהלה מתת גם להם את האפשרות ללמוד בת"ת חנם.² מחבר אחד שישב בהמבורג—אלטונא בסוף המאה הי"ז כותב, שכרגיל לומדים הילדים עד היותם בני י"ג, אלא שהוא קובל על שהם פורקים עול תורה מעליהם אחרי זה.³ תקנת הקהלה בפרנקפורט מש' תלי"ח קובעת:⁴ "עד י"ב שנים מחויב כל בן בעל בית לילך בחדר ללמוד אצל רבו, ומי"ב שנים ואילך עד כ" שנים אף שלא ילך לחדר אינו רשאי לילך תוך המקום לעשות שום משא ומתן, ולא להכריז על סחורתו אפילו ברחובותינו". ע"י איסור המשא והמתן הכריחו לפחות חלק מן הנערים שימשיכו את למודם גם אחר שמלאו להם י"ב שנה, וכל זה בבני עניים, אבל העשירים החזיקו מלמד לבניהם עד היותם בני ט"ו ויותר, ואף גם אחרי נשואיהם, כמו שיוצא מדברי ר' יוזפא האן בספרו "יוסף אומץ": "ובפרט פה עמנו — בפרנקפורט — שהעשירים משיאים בניהם כבני י"ד או ט"ו שנה, שראוי לאב לשכור לבנו מלמד גם אחרי נשואיהם... שיש להם כמה שנים מזונות על שלחן אביהם וחמיהם".

בקהלות העסיין הגיעה חובת הלימוד עד גיל י"ד, ובתקנות המדינה הזאת⁶ נקבע ש"אחד הדר במקום שיכול לשכור מלמד לבניו עם חברו — מחויב לשכור מלמד לבנו עד שיהיה בן ארבע עשרה שנה, וכונת התקנה היא, כנראה, שאם אחד יושב ב"ישוב" ואין בכחו לשכור מלמד לבניו, רק יחד עם חברו, ולחברו יש בן שטרם מלאו לו י"ד שנה הוא חייב להשתתף בשכירת המלמד ולמסור לו את בנו. תקנה שניה מוסיפה: "שנים או שלשה, או יותר, הדריים ב"ישוב אחד וצריכים למלמד תינוקות אין רשות לאחד מהם לשכור מלמד לבניו לבד

1. וכדאי להביא כאן את דברי ר' יוסף שטאטהאגן בספרו "דברי זכרון" (אמסטרדם תס"ה):
 "אל יאמר אדם מאחר שבער אני לא אדע מסתמא ברא כרעא דאנוה הוא, מה לי לשכור מלמד לבני עד שיגיע לכלל בחרות, כי היא לא תצלת, אלא אלמד עמו או אשכור לו מלמד... עד שיוכל להתפלל מתוך הסדר והמחזור ולא יותר, אבל לא זו הדרך, ולמדתם את בניכם כתיב, וכי יס יבן לו לשכור מלמד" (ע"י כרך א' עמ' קעא).
 2. כרך ד' עמ' צ"ו.
 3. ר"י יהודה לייב ב"ר משה בספרו "שירי יהודה" (ע"י כרך ד' עמ' צט); וכשיגדלו הנערים מ"ג שנים ואילך פורקים מעליהם עול תורה ועוסקים במשא ומתן".
 4. כרך ד' עמ' סה.
 5. אל העיר, מחוז לגיטו, הוא רחוב היהודים.
 6. ע"י כרך א' עמ' קנ—קנא, והתקנות הן מש' ת"ן.

לעצמו. רק יתן לחבריו הצריכים למלמד גם כן חלק בהמלמה. כדי שילמדו בניהם גם כן. ולא יפרוש מהם רק ישכור עמהם. ואם יש לאחד מהם בנים ללמוד ואין ידו משגת לשכור מלמד לבד יסייעו לו בני המקום. אע"פ שאין להם בנים ללמוד".

קרובות לזה הן תקנות קהלת מיץ שנתקנו אף הן בש"ת"ן. שלפיהן חייב כל ילד ללמוד כל היום בחדר עד מלאת לו ארבע עשרה שנה תמימות. "הקהלה תשלם מקופתה שכר למוד בעד כל הילדים שאבותיהם יגישו בקשה על זה. הקהלה תמלא את כל הבקשות מבלי חקור ודרוש על מצבם החמרי של המבקשים". זוהי תקנה רבת חשיבות. כי בחלוקת צדקה ותמיכה היו מרבין לפי תקנות הקהלה — בחקירה ודרישה. וכל האומר: פרנסונו. היו בודקין אחריו לדעת את הנהגתו ומעמדו החמרי. עוד חדוש חשוב מאד נמצא בתקנות מיץ: "הנערים מבני י"ד שנה עד בני י"ח צריכים ללמוד לכל הפחות שעה אחת ביום". יש בזה מעין "שעורי ערב" או "שעורי-השתלמות" לגומרי ביה"ס העממי. תקנות אלו הן חובה. והאב שיעבור על זה גורם לבנו שיאבד את הזקת הישוב בקהלה". יש לזכור שקהלת מיץ היתה אחת הקהלות החשובות והאמידות. ובראשה עמדו רבנים מפורסמים וביניהם בעל "שאגת אריה".

מקהלות צרפת המועטות ידועות לנו תקנות אויניון (Avignon)¹. בקהלה זו תקנו שכל אדם לא יוכל להוציא את בנו מבית-הספר עד שימלאו לו חמש עשרה שנה. ומי שיעזוב את ביה"ס טרם הגיעו לגיל זה על אביו לשלם קנס בסך שלשים ליטראות לשנה. וכדי להקל על אלה הרוצים שבניהם ימשיכו בלמודם גם אחרי זה תקנו. שהנערים כל עוד שהם לומדים בביה"ס לא ישלמו שום מס לקהלה עד היותם בני י"ח. אם כי לפי התקנות חייבים במס בני ט"ו שנה ומעלה אם אינם לומדים בבית-הספר. הקהלה דאגה גם לבני העניים. בין אלה הנהגים מקופת הצדקה ובין אלה שאינם נהנים. שילמדו בבית-הספר. ואם לא יספיקו לכך הכספים שבקופת הח"ת יקחו הגבאים את הסכום הנחוץ לזה ממסי הקהלה".

בהולאנד היו הילדים לומדים בביה"ס שמונה או תשע שנים. בתקנות חברת הת"ת ברוטרדם². שנוסדה כדי לדאוג לבני העניים. נקבע שהחברה מחויבת להחזיק את הילדים בחדר עד מלאת להם שלש עשרה שנה. אך אם הילד הוא בעל כשרונות אזי הרשות בידי הגבאים להחזיקו בחדר עד מלאת לו ט"ו שנה. אבות הילדים היו מחויבים לאשר בחתימת ידם שיניחום ללמוד

1. שם עמי קאא—קנב.

2. כרך ד' עמי קכט. והשוה שם עמי לז. התקנות הן משי חקליט. אבל הן מבוססות על

תקנות משי ש ה.

3. שם עמי קל"ז. מהקדמת ס'. בכורי הנדב: "ובל שאר הנערים — שאינם מבעלי הכשרון —

אחר לכתב זין שמונה או תשע שנים בביה"ס יצאי משם כבן ארבע עשרה שנה".

4. שם עמי קלא—קלה. התקנות נדפסו באמסטרדם תקמ"ז.

עד הזמן הקבוע, או עד שיבואו לידי יכולת ללמד בעצמם את בניהם, וכמו כן שאם יברך ה' אותם בעושר וכבוד יחויבו הם ובניהם להחזיר להחברה את כל מה שהוציאה לתמיכת בנם.

ואשר לקיבוץ היהודי הגדול בפולין הנה ראוי להביא את תקנת הקהלה בקראקא מש' שנ"ה: «בני עניים זכרים עד י"ג שנים יטפלו בהם הגבאים ליתן לסיוע למודם, ומי"ג שנים ואילך לא יתנו להם כלום, רק אבותיהם ישלחו אותם לישיבות בקנס איבוד קצבתו». לישיבות ישלחו כמובן בעלי הכשרון המסוגלים להמשיך בלמודם, בשביל החנוך העממי של בני עניים בעלי כשרונות רגילים נקבע הגיל של בר-מצוה. זה היה איפוא המינימום, מצד שני יש לציין שבפולין היו הילדים מתחילים ללמוד א"ב בהיותם בני שלש או ארבע, על דברי ר' יוסף קארו בשו"ע יורה דעה סי' רמ"ה: «מכניסין התינוקות להתלמד מן חמש שנים שלימות ובפחות מכאן אין מכניסין אותם, ואם הוא כחוש מכניסין אותו בן שש שנים שלמות» כותב הרמ"א: «ומכל מקום מיד שיהיה בן ג' שנים שלמות מלמדין אותו אותיות התורה כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה». אבל נראה שכך עשו ההורים שמסרו את בניהם לחדרים אצל מלמדים פרטיים — ורוב הילדים למדו בחדרים אלה, אבל הקהלות לא ראו חובה לעצמן לשכור מלמדים לבני עניים טרם שהגיעו לגיל חמש, ר' יצחק ב"ר אליקים מפוזנא כותב בספרו «לב טוב» (נדפס ראשונה בפראג שיפ ונעשה לספר עממי המצוי בכל בית יהודי): חובה על כל קהלה להושיב מלמדי תינוקות לפי הצורך... ואין שוכרין מלמדים לתינוקות ואין מוליכים אותם לבית-המדרש אלא מן השנה החמישית, כי לפני חמש שנים עדיין התינוק חלש ביותר.

יותר משאר הקיבוצים היהודיים הגדילו לעשות בחנוך בניהם יהודי אישליא. תלמודי התורה שלהם היו מסודרים ביותר, ומצויידיים היו במורים ומורות הגונים ובספריות חשובות. תכנית הלמודים היתה רחבה ומקיפה ומעובדת לכל פרטיה. בתלמודי התורה למדו כל ילדי הקהלה, לא בני העניים לבד. קהלת פירינצי מזמינה בקיץ שנת 1646 את ההורים שישלחו את בניהם אל הת"ת, ומודיעה ששם יהיו די מלמדים הנכונים ללמד לכל הילדים הרוצים בכך, ומי שישלח את בנו לבתי"ס פרטיים יענש בקנס של עשר סקודי². בנוגע למשך זמן הלמוד היו הבדלים בין התקנות של הקהלות השונות שנתקנו בזמנים שונים. בתקנות מודונא מש' שנ"ז נאמר³: «מודעת זאת לאביהם או אמם של הנערים הבאים ללמוד בת"ת, או לשאר קרוביהם, למי שאין לו אב ואם, למען לא ישיאו את לבם להסירם מן הלמוד בכל עת שירצו להוליכם באיזו מלאכה או סחורה טרם יהיו משרשים בתורה וביראת שמים... לכן ידוע להוי שבעת שיכניסו את בניהם לת"ת יתקבלו שמה בתנאי גמור מעתה ומעכשיו שיתמידו ללמוד שם עד שיגיעו להיות בני י"ד שנים שלימות, וכשיגיעו לכלל זה אז אם יזדמן להם איזו מלאכה או אומנות

1. ע"י כרך א' במבוא עמ' III—XV וכרך ב' עמ' קמא—ריג.

2. ע"י כרך ד' עמ' נ"ג. גם בתקנות מודונא נאמר שהח"ת נועד לכל הילדים בין עני בין עשיר.

3. ע"י כרך ב' עמ' קצח.

3. ע"י כרך ב' עמ' קצח.

יגלו מעלת הממונים... והם יהיה בידם ליתן להם רשות או לאו, כפי ראות עיניהם. ואם ירצו יוכלו להתיר להם ללכת לסבלותם לאיוו שעה מהיום או לכל היום, הכל כפי הענין. נראה איפוא מזה שרוב הילדים המשיכו למודם גם אחרי מלאת להם י"ד שנה, וגם אלה שיצאו לעבודה לא תמיד הותר להם לעבוד כל היום.

קהלת וירונה הרחיקה ללכת עוד יותר, בת"ת שלה למדו הספרדים והאשכנזים, העניים והעשירים יחד. לבני העניים נתנו בחנם ספרים וכל שאר מכשירי הלמוד. על המלמדים נאסר לקחת שכר מבני הקהלה, קטן וגדול עשיר או עני, אך שכרם יותן להם מן הגזברות הכללית, כדי שכל התלמידים יהיו שוים בעיניהם לטובה. לדעת פרנסי הקהלה היו הנערים צריכים, כנראה, ללמוד בת"ת עד מלאת להם שמונה עשרה שנה, אמנם עת לעשות לה, לכן דרך בינונית וקלה בחרנו וממנה לא נגרע, להתמיד את בנינו בבית המדרש ולא ימוש ממנו עד היותם בני שש עשרה שנה גמורות, וכדי שלא יוציאו העניים את בניהם מן הת"ת לפני הזמן הנ"ל עמדו ותקנו, שכל איש עני הכתוב בספר ההספקה של הקהלה ליטול הספקתו מדי שבת בשבתו — אשר יעבור ויסיר את בנו מבית המדרש טרם היותו בן שש עשרה שנה שלמות ענוש יענש באבדת הספקתו, ולא יתנו לו מהיום והלאה אפילו שוה פרוטה. וכדי שלא לתת מכשול לפני עיור גזרו ואסרו בכל תוקף, על כל ישראל אשר בשם ישראל יכונה ליקח לו עוד שום שכיר או משרת או מנהיג, לו ולחנותו ולביתו ולתשמישו, ותחת שום שם וכינוי שיהיה, שום [נער] ההולך עוד לבית הכנסת ולבית הספר, בין עניובין עשיר, ואף ליתן לו שום סרסרות או ריוח גדול או קטן, אפילו פחות משה פרוטה... עד היותו בן שש עשרה שנה גמורות. על תקנה זו חזרו עוד הפעם בתקנות הת"ת בקהלה זו בשנת תמ"ח.

קהלת פירארה צועדת עוד צעד קדימה ומתקנת בשנת תקכ"ז, שהתלמידים המקבלים תמיכה מן הת"ת, בצורת הלבשה וכדומה, לא יעזבו את המוסד טרם ימלאו להם שמונה עשרה שנה, ואם מי שהוא מיחידי הקהלה יקח לו איזה תלמיד כדי שישמש בביתו או בחנותו, או שהתלמיד יעזוב את ביה"ס לפי דרישת אביו, או אטורופסו, אז מוטל על אותו יחיד לשלם בזמן של שנה אחת את כל מה שהוציא בית הספר על אותו תלמיד, ואם ההורים יקחוהו הביתה יש לגבות את הסך הנ"ל מהם, ואפילו אם יהא נחוץ לנכות לשם זה מן הקצבה השבועית הניתנת להם. אמנם את הילדים שאינם מצליחים יפה בלמודם יש לשלוח אל בית הדפוס לשעות אחדות בכל יום, למען ילמדו שם את המלאכה מבלי שיעזבו לגמרי את בית הספר. המורה המומחה במקצוע זה היה נוצרי. לאומנות הדפוס היתה חשיבית מיוחדת בעיני יהודי איטליה, ובדורות הראשונים שלאחר המצאת הדפוס הצטיינו בה ביותר, אלא שבמאה הי"ו התחיל הדפוס העברי באיטליא לרדת יותר ויותר, והיתה סכנה שתשתכח מלאכת הדפוס מישראל וע"כ בחרו בה משאר האומנויות יש לציין שתקנה מזמן יותר קדום שנתקנה באותה קהלה קובעת, שלא לקחת.

1. ע"י כרך ב' עמ' קמח—קנ. תקנות אלו נתקנו בתחלת המאה הי"ו.

2. שם עמ' קנש. 3. עיי"ש עמ' רח.

מבין החדרים עד שיהיו בני י"ג שנה. מתלמוד תורה של הק"ק עד שיהיו בני י"ו שנה בלי רשות מעלת ממוני תלמוד תורה¹. מהי הסבה להבדל זה שבין תלמידי החדרים ותלמידי הת"ת לא נתבאר.

ברוב התקנות של קהלות איטליא לא נתפרש מהו הגיל שבו נכנסו הילדים לביה"ס. אולם בתקנות קהלת פיסא מש' שצ"ח נקבע, שכל האבות שיש להם בנים מבני שש עד בני חמש עשרה שנה חייבים לשלחם ללמוד בתלמוד התורה². בתקנות מודונוא נאמר שהמלמדת מתחילה ללמד לילדים הקטנים מאד, יתירים מבני ג' שנים, את הכרת האותיות ואת הקריאה העברית³. בתקנות וירונה מש' תקי"ז נאמר⁴, שמלמד המקרא יקבל בחדרו גערים בני שש בקירוב, ומשמע שא"ב וקריאה רגילה כבר למדו לפני זה.

יש לציין גם פרט חשוב זה: תקנות וירונה הקדומות (מן המאה הי"ז) קובעות⁵, שבית הת"ת צריך להיות פתוח, בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, בשביל עושי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעלי חנויות וסרסורים, משרתי ומנהיגי חנויות ובעלי בתים, כל ירא ה' באגשים ובבחורים שיבואו לשם ללמוד כל אחד ואחד כפי מדרגתו, ולכן ירשו האבות לבנים והאדונים למשרתיים לשלחם בשעות האמורות לקבוע עתים לתורה⁶. אכן זהו תיקון נאה שעוד לא זכינו לו בזמננו. דנתי בשאלה חשובה זורק על יסוד התקנות שנתקנו בקהלות ובארצות שונות, אבל בספרי דרוש ומוסר, צוואות וכו' אפשר למצא עוד כמה ידיעות והשמות מלאות ענין בנוגע לענין זה, אלא שיש מקום לבעל דין לומר שאלה הן דעות יחידים ואין הלכה כמותם.

ולבסוף הריני להעיר שתי הערות כלליות למקורות המכונסים בכרך זה. א. רוב המקורות שבו נוגעים לארצות אשכנז, פולין וליטא ולנגרות אחריהן זמעותן לספרד, איטליא וארצות המזרח. את המקורות לא סדרתי לפי הארצות, כי לא תמיד היה בהן כדי חלוקה כזו, אבל מפתח מיוחד בסוף הספר יקל על אלה המתעניינים בתולדות החנוך באחת הארצות. בדרך כלל מסודרים המקורות בסדר כרונולוגי, ואולם כבר אמרתי בהקדמותי לכרך א' וב' שאין הקורא צריך לדרוש שמירה קפדנית על סדר זה, ולא רק בברירת המקורות אלא גם בסדורן ישנם כמה דברים התלויים בשקול הדעת, לפעמים התחשבתי עם הסוגים הספרותיים שמהם נלקטו המקורות, ריכזתי לפעמים במקום אחד את המקורות מפנקסי קהלות או מספרי אגרות, אם הם קרובים זה לזה פחות או יותר בזמן, כן שמתי לב במדת האפשרות

1. שם עמ' ר' ושם הערה 5.

2. בדרך כלל התחילו ללמוד באיטליא בגיל מוקדם מאד, ועי' כרך ב' עמ' קיה, שאב אחר

דיאם שבנו התחיל ללמוד בהיותו בן ג', ועמ' קכג, בתולדות רייא מודינא ובהערה שם.

3. כרך ד' עמ' נה.

4. כרך ב' עמ' קעד סעיף ט' ועמ' קעה סעיף י'.

5. שם עמ' קסב.

6. שם עמ' קמז—קמח.

למקורות הנובעים מארץ אחת. כי אע"פ שלא סדרתי את כל החומר לפי הארצות בכל זאת רוכזו חלקים ממנו ביחד לפי הארצות: סימני קטו—קיה נוגעים להולאנד—סימני ע—עד למורביא, סימני כז—לבונא—נט לאיסליא, סימני עט—פג לקהלת האמבורג—אלטונא, סימני קלו—קמ לקוחים מפנקסי קהלות ליסא (מינסק, ווילנא, ביאליסטוק), וסימני קמא—קנ נוגעים לר' חיים מוואלאזין ולישיבת וואלאזין, ומוסרים ידיעות רבות על המהפכה שהכניסה ישיבה זו בדרכי חנוכם של יהודי ליסא וגם מחוצה לה. סימני קנח—קס מכילים קבוצת אגרות שנכתבו ע"י אנשים שונים בני תקופה אחת אבל בעלי עמדות והשקפות שונות. וכולם יחד מעמידים אותנו על הלך-הרוחות של בני אותו זמן בכל הנוגע לחנוך הבנים. סימני קסד—קסח מיוחדים לאונגריא וסימני קסט—קעה לארצות המזרח. מן הסימנים האחרונים נראה שגם בארצות המזרח. בין אחינו הספרדים, קבלה לפעמים המלחמה נגד תנועת ההשכלה צורה חריפה ביותר.

ב. בשעה שהתחלתי להדפיס כרך זה חשבתי להדפיס בפנים הספר את התרגום העברי מן המקורות שנכתבו באידיש ולתת את גוף המקורות בסוף הספר, ובמקרים יוצאים מן הכלל, כגון בשירים, להדפיס את המקור למטה בפטיט. אח"כ ראיתי שהמחזור בנייר גורם שלא אוכל להדפיס בסוף הספר רק מעטים מאד מגופי המקורות. וע"כ הכנסתי חלק ניכר ממקורות אלה בלשון המקור, ובלי תרגום. לפנים הספר, אם כי קריאתם תגרום קצת קושי לחלק מן הקוראים.

השלמה רצויה למקורות לתולדות החנוך היא בלי ספק חבור רשימה של ספרי הלמוד שיצאו לאור במשך הדורות בארצות שונות. רשימה ביבליוגרפית כזו תשמש היא עצמה אחד מן המקורות החשובים ביותר לתולדות החנוך, על ידה אפשר יהיה לעמוד על שיטות הלמוד ועל תכנית ביה"ס בזמנים שונים. מובטחני איפוא שכל המעונינים בתולדות החנוך העברי יקבלו ברצון את הרשימה הזאת. אם כי רחוקה היא מן השלמות ואינה משמשת אלא התחלה גרידא. להגיע אל השלמות, אפשר יהיה רק אחרי המלחמה בסיועם של כמה ביבליוגרפים העובדים בספריות שונות.

חלק ניכר מן המקורות, כשלישים סימנים, מתפרסם כאן בפעם הראשונה על פי כתבי-יד שונים השמורים בספריות ירושלים, אוכספורד, בודפשט, ווארשא, ווילנא, לונדון, נויארק, קמברידג', בארכיוני קהלות שונות ובידי אנשים פרטיים, וכמה מהם חשובים ביותר. כן לוקטו כמה מהם מספרי דפוס היקרים מאד במציאות (קצתם מצאתי בספריית רש"י שוקן). ויש מהם שדינם כדין כתבי-יד, והריני מביע כאן את תודתי העמוקה לבעלי הספריות הנז' ולספרנים שבהן, ולחכמים שהשאילו לי ספרים יקרי-מציאות כתבי-יד או שהמציאו לי

1. אבל לא סדרתי יחד את תקנות אונג'ון משנות שי"ח (סי' לג) ותקליט (סי' קיד), כיון שמבדילות ביניהן מאתים שנה ויותר.
  2. ע"י גם ריבקינד, הווארש, הרצ"א גלי כה.
  3. הם הסימנים: ג, יט, כ, כא, כג, כז, לב, מד, מה, נה, נו, סה, עא, עב, עג, עה, עה, עז.
- עז, עט, ק, קט, קכ, קלז, קלה, קלט, קמ, קמב, קס, קסא.

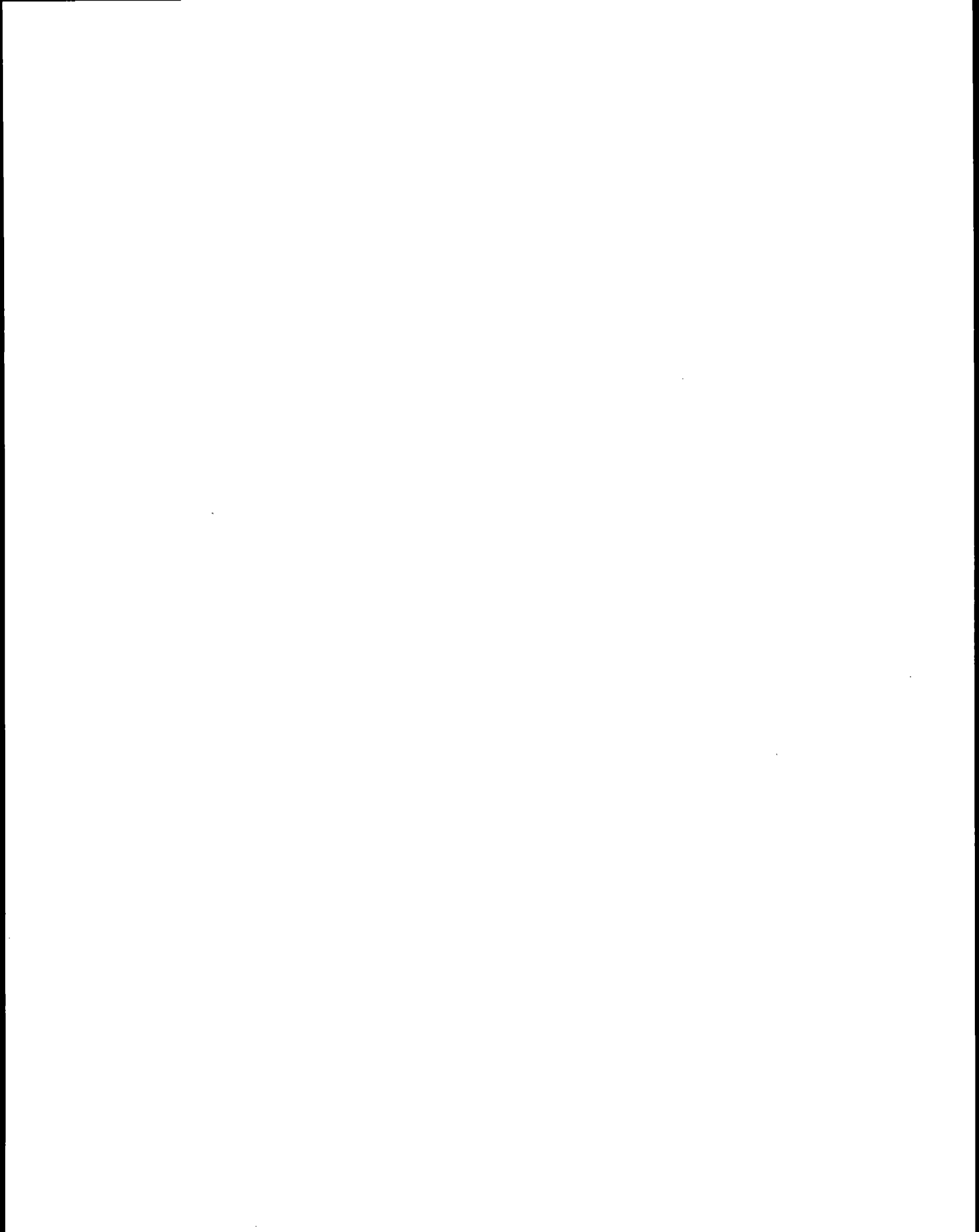

העתקות מהם, וביחוד לה"ה א. מ. הברמן. בספרית שוקן, ירושלים; י. הלפרין, ירושלים; ד"ר ישעיהו זנה, סינסינאטי; פרופ' א. מארכס ור' י. ריבקינד, נויארק; ד"ר א. ח. פריימן ור' מיכל רבינוביץ, ירושלים. כולם יעמדו על הברכה. ותודה כפולה ומכופלת עלי להודות ל"מוסד הרב קוק", שעל ידו יוצא כרך זה, ולידידי הרב רי"ל הכהן פישמן העומד בראש המוסד החשוב הזה ולמר י. רפאל שעשו כל מה שעשו בחבה יתרה ובעין יסה. כן הריני מביע תודתי לדפוס "הספר" ולמסדרים שעשו עבודתם ביתרון הכשר וזריזות.

ש. א.

אלול תש"ב, ירושלים.

מקורות לתולדות החנוך

א. תשובת רבינו גרשום מאור הגולה. התחלתה של תשובה זו הובאה ע"ר ר"מ גידימן בספרו *Geschichte des Erziehungswesens* ח"א עמ' 293. בתרגום גרמני. ובמקורה ע"ר ר"י מילר במבואו לתשובות חכמי צרפת ולותיר עמ' XXXV, ואת כולה הדפסתי מתוך ס' שבלי הלקט ח"ב כ"י אוקספורד מס' 658 ב"ציונים", קובץ לזכרו של י. ג. שמחוני ז"ל, עמ' 119.

אני גרשון החתום מטה אשיב לשואלי דבר כאשר הראוני מן השמים. צריכין להיות נאמנים מלמדי תינוקות וסופרים לעשות מלאכתן באמונה וצדיקים במעשיהם... וכל שכן [מלאכת] מלמדי תינוקות שהיא מלאכת שמים שצריכים להזהר במלאכתם, ואם עושין כן עליהם הכתוב אומר: ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. ולענין דין זה של מלמדי תינוקות, אם פוסק עמו בפירוש להשכים ולהעריב בלילי ימות הגשמים ללמד צריך לעמוד בתנאי. ואם בסתם נשכרו צריך לעמוד כשאר מלמדי תינוקות, ואינו יכול לכופו להשכים ולהעריב. ואם נוהגין שאר מלמדי תינוקות להתעסק בצרכי עצמן לפי שעה — אף זה מתעסק ואינו יכול לעכב עליו. דתנן: השוכר את הפועלין ואמר להם להשכים ולהעריב מקום שנהגו שלא להשכים ולא להעריב אינו יכול לכופן. וזה ראובן אם כתב לעצמו ספרים בשעה ששאר מלמדי תינוקות עוסקין בעניניהם הרשות בידו, ומה שכתב בשעה שמלמדין התינוקות אם שאר מלמדין של אותו המקום רגילין לעשות כן הרשות בידו, ואם לאו לא כל הימנו...

ב. מס' המרדכי לבבא מציעא פרק ו' סי' שמ"ג.

כתוב בספר צפנת פענח: מלמד החוזר בו ומורד בבעל הבית ואינו רוצה לגמור מלאכתו יד בעל הבית על העליונה, שוכר עליו או מטעהו. וכתב רבינו חיים ברבי משה דאם קבל כבר המלמד שכרו צריך להחזיר עד כדי שיוכל להשכיר אחר. וכן פירש ראבי"ה⁵ דלימוד דבר האבד הוא... וכן פסקו ר"י⁶ ורבינו שמשון⁷ דדבר האבד הוא ואינו יכול לחזור. אבל רבינו יואל הלוי פסק דמלמד כפועל ויכול לחזור בחצי היום. ורבינו מאיר אומר: דהלכה למעשה דדבר האבד הוא. וכתב שהוא הדין לסופר⁸. דהרבה מוזק לספר כשהוא משתי כתיבות והוא ליה כדבר האבד. ואם הביטול של המלמד מחמת גזירת המושל שבעיר ואי אפשר למלמד ללמוד, הוי מכת מדינה, ויהא ההפסד של בעל הבית. והוא הדין שהולכים אחר ניהוג המדינה להשכים ולהעריב ללמוד... גם יש לפסוק שהמלמד

1. בבא בתרא ח' ב'.
2. בבא מציעא ס"ג א'.
3. כמה מן המלמדים עסקו בהעתקת ספרים, אם לצרכי עצמם ואם לצרכי אחרים.
4. לר' אליעזר בן נתן (= הראב"ן). מס' בבא מציעא ריש פרק ו'.
5. לר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, נכד הראב"ן.
6. עיי' בתשובתו שהובאה בח"א עמ' ה'.
7. תשובתו הובאה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד' פראג—בודפשט סי' שפ"ג.
8. עיי' בתשובתו שם סי' חצ"ז.
9. שקבל עליו להעתיק ספר.

אין לו לעסוק בשום מלאכה אחרת עם הלימוד... ובירושלמי דסדר זרעים¹ אמרינן דאסור מלמד להיות ניעור בלילה יותר מדאי² יען שלמחר עצל הוא ללמוד, וגם אין לו להתענות, ואין לו לעצור במאכל ובמשתה אם הוא מפרנס עצמו. מפני שאין יכול לטרוח, ודכותיה אין לו להרבות במאכל ומשתה, וכל המשנה ידו על התחתונה ומעברינן [ליה]. והכי אמרינן בירושלמי³ לא יחרוש אדם בפרתו בלילה וישכרנה ביום, ולא יעשה בשלו בלילה וישכיר עצמו ביום לאחרים, ולא ירעיב עצמו מפני שממעט במלאכתו של בעל הבית^{8א}.

ג. מתוך ספר „יחסי תנאים ואמוראים“ לר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, ערך יהושע בן גמלא. ע"פ כת"י אוכספורד מס' 2199, מן התצלום שבאוסף רש"ז שוקן.

עד שבא יהושע בן גמלא⁴ והתקין שיהו משיבין מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר ומכניסין אותן כבן שש וכבן שבע. והא דתנן באבות: שמואל הקטן אומר בן חמש שנים למקרא, היינו קודם שמביאו אביו לבית רבן לקביעות לימוד. והיינו דאמר ליה רב⁵ לרב שמואל בציר מבר שית לא תקבל, וכי רב שמואל בר שילת היה מקבל תינוקות שצריכין מתחילה ללמוד אלף בית, אלא אביו מגלגל עמו שנה אחת לחנכו ולהרגילו למקרא, כי אפילו משעה שיודע לרבר אביו לומדו תורה וק"ש. ואמר רב המנונא תורה תורה צוה וק"ש פסוק ראשון, כדאיתא בשלהי לולב הגזול⁶, ומגלגל ומטפל עמו על יד עד שיגיע לבן חמש שידע ליכנס במקרא, ומלמדו בנחת שנה שלימה ויכניסנו לבית רבו כבר שית, הכל לפום חורפיה. וכן נמי בן עשר למשנה, כשיהא בנו בן עשר ירגילנו שנתיים למשנה קודם שמתחיל לקביעות בית רבו. כדאיתא בפ' נערה שנפתחה⁷ בתקנות אושא, דאמר אביי אמרה לי אם: בר שית למקרא בר תריסר לתעניתא, ומעיקרא אמרינן הא למקרא הא למשנה, דלמשנה בר תריסר, והיינו דמסקינן התם א"ר קטינא כל המכניס בנו פחות מבן שש רץ אחריו ואין מגיעו... ומדקאמר כל המכניס, ולא קאמר כל המלמד, ש"מ האב צריך ללמדו הכל לפי בינתו וחכמת הבן לפי הנאת הבן, אבל להכניסו לבית הספר לפני רבו הרודה אותו צריך להמתין עד שש למקרא ועד שתיים עשרה למשנה ולספי ליה כתורא.

ד. מתוך קינת ר' אלעזר מוורמיישא, בעל „הרוקח“, על אשתו דולצה ובנותיו בָּלֵט וחנה שנהרגו ע"י רוצחים שהתפרצו לביתו בשנת ד"א תתקנ"ז (1197) הקינה היא על סדר א"ב ושמו של ר' אלעזר רמוז גם כן בראשי החרוזים. גרסו ב, „שומר ציון הנאמן“ לשנת

1. ירושלמי דמאי פ"ז. 2. ע"י שו"ע ח"מ סי' של"ג ס"ק ה'. 3. דמאי שם.

3a. ועיי"ש סימני שמ"ד—שמ"ה בד"ן מלמד שחלה וכו'.

4. בבא בתרא כ"א א'. 5. שם. 6. סוכה מ"א א'.

7. כתובות ב' א'; ולפנינו: בר עשר למשנה בר תליסר לתעניתא; ובכת"י מינכן הגירסא

תר"ט דף קנ"ח ע"ב. וחזרה ונדפסה עתה שנית בספר „רבינו אלעזר מגרמיוזא“ למר ישראל קמלה אר. רישא תר"ץ, עמ' י"ז—כ'. ממנה יש ללמוד פרטים מענינים על חנוך הבנות והנהגת הנשים הצדקניות באותו זמן.

עשתה לה ספרים מעמלה¹) ושמה נעימה
 דרשה צמר לבן לציצית טוותר בחפץ כפיה
 זממה לעשות מצות ויהללוה כל צופיה
 היתה כאניות סוחר להאכיל בעלה לעסוק בתורה
 ראוה בנות ויאשרוה כי טוב סחרה
 לתתן טרף לביתה ולחם לנערים
 הן כפיה תמכו פלך לטוותר חוטים לספרים
 זריזה בכל טוותר לתפלין ולמגילות ולס"ת גידים
 קלה כצבי לבשל לבחורים ולעשות רצון התלמידים
 חגרה בעוז מתניה ותפרה כארבעים ספרי תורה
 טבחה טבחה ערכה שלחנה לכל החבורה
 טעמה טוב קשטה כלות והביאתן לכיבודים
 נעימה מרחצת מתים ותפרה להם בגדים
 ידיה תפרו בגדי תלמידים וספרים קרועים
 כפה פרשה לעני והאכילה בני ובנותי ובעלה
 עשתה רצון בוראה בחפץ יומם ולילה
 לא יכבה בלילה נרה עושה פתילות
 למקדש מעט ולמדרשים ואומרת תהלים
 משוררת זמירות ותפלה ומדברת תחנונים
 ודוי בכל יום לנשמת כל חי וכל מאמינים
 נואמת פטום הקטורת ועשרת הדברים
 בכל המדינות למדה הנשים ומזמרת זמרים
 סדרי תפלה בבקר ובערב סודרת
 ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת
 עומדת כל יום הכפורים ומשוררת ותקנה הנרות
 השבתות וי"ט מכבדת ועוסקי התורות
 פיה פתחה בחכמה וכל אסור והתר יודעת
 את יום השבת יושבת דרשת בעלה שומעת
 צנועה מכל וחכמה ונעמת ברוך סודה
 בכל מצות זריזה חסידה תכבדה

1. עי' ס' חסידים הוצ' מקיצי נרדמים ס' תרס"ט והר"ע עד כפה חיו נשים חסידות משתדלות

בקניית ספרים ועי' גם במאמרי „עם הספר והספר“ „רשומות“ כרך א', עמ' 296.

קנתה חלב ללמוד והשכירה מלמדים מִסְרַחָה י

אספר מעשי ב ל ט בתי הגדולה
בת שלש עשרה שנים היתה, צנועה ככלה
למדה כל התפלות והזמירות מאמה
צנועה וחסודה ונעימה וחכמה

זריזה בבית בלא שקר ומדברת רק אמת
עובדת בוראה וטוה ותופרת ומרקמת²
רצופה נאמה באהבת יוצרה בלי דופי
כוונתה לשמים ויושבת לשמוע תורה מפי

אספר מעשי בתי חנה הקטנה
קראה קריאת שמע בכל יום פרשה ראשונה
בת שש שנים היתה וטוה ותופרת²
ומרקמת ומשעשעת אותי ומזמרת

ה. ר' מרדכי ב"ר יצחק קמחי, שחי בדרום צרפת בתחלת
המאה הראשונה לאלף זה, כותב בתשובה אחת³:

אבל בזמן הזה שבעונותינו רוב בנינו ובנותינו מדברים אדומי וערבי ויוני
ובלשון עם ועם, ואפילו רוב האנשים אינם מבינים לדבר יהודית, היאך נאמר
שהנשים יבינו אותם לשונות האמורים בגמרא.

7. מצבה השמורה במוזיאום עירוני בפאריס, ונתפרסמה ע"י מ. שוואב
בספרו 245, *Raport sur les inscriptions hébraïques de la France*,
בין מצבות פאריס ומסומנת במספר 7.

זאת מצבת קבורת רבי / שמואל בן הקי' ר' יוסף / אשר נהג החדרים⁴ /
ימים רבים באמונה / שנפטר לגן עדן יום / ה' פרשת בלק ש / ז' ל' ז"ל.

1. בספרי המוסר נמצא שבת זה על נשים צדקניות.
2. ע"י בספרו של ר"א ברלינר על "חיי היהודים בימי הביניים", שנער שנולד היה מנהג
אביו לרשום בספר: "יהן ד' ואגדלהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים" ובת שנולדה היה האב רושם:
"יהן ד' ואגדלה לחסור, לטוה ולמעש" (בתרגום העברי עמ' 9).
3. נדפסה ב- *Revue des Etudes Juives*, כרך י"ב עמ' 82.
4. = הקדוש. 5. הכונה כנראה ל"חדרים" במובן המקובל מן המאה הי"ז ואילך,
ואם כן אנו מוצאים כינוי זה כאן בפעם הראשונה. וע' להלן עמ' יג הערה 5. 6. = שנת ז' ל' לפרט,
היא שנת ה"א ז' (1247).

ז. לקוטים נוספים משו"ת הרשב"א. השוה כרך ב' עמ' נב—נד.

א. שאלת עוד על מה סמכו עכשיו להלות מעות של תלמוד תורה ברבית לישראל. — תשובה. אפשר היה לדון ולהתיר כיון שאין הרבית באה מלוה למלוה. שאין לממון זה בעלים ידועים. אלא שאין ראוי לעשות כן פן יפרצו גדר בזה המקום. אחרי שיש מלוין לפרנס הקטנים והתלמידים שבמקומם לפי שעליהם להתעסק בפרנסתם ואין זה רבית אלא שמוחלין ומפרנסים הלומדים (ח"א סי' תרס"ט).
ב. שאלת ראובן הקדיש שלש מאות דינרין ומסר לידי. וכך אמר ראובן המקדיש: אני נותן שלש מאות דינרין לתלמוד תורה שיתחלקו פירותיהם בכל שנה ושנה לתלמוד תורה. ולא פירש אם ילקח בהם קרקע או יתעסק בהם ברבית או בסחורה או מה יעשה בהם. ועשאוני גזבר עליהם. ועתה הקרן הגה הוא בידי. ואינני מוצא קרקע מעלה שכר לקנות. ולהלוותם ברבית ירא אנכי פן יהיה בהם ההפסד מרובה לפי הזמן. ולבי אומר לקנות בהם ספר תורה ולתתו לבית אלהינו... או אם מותר להלוותם לקופת הצבור והם יעלו שכר בכל שנה ושנה לת"ת. — תשובה. כל מה שאדם מקדיש או מפקיד בכל גלילות אלו ונותן אותם ביד הגזברים על דעת הגזברים הוא נותן לעשות בו סחורה או מלוה. מפני שהארץ הלזו בעלת סחורה והלוואה... אבל לקנות ספר תורה איני רואה שהיתה כן דעת המקדיש... הרי זה צוה לחלק פירותיהם בכל שנה ושנה לת"ת ואין זה כי אם למי שעומד בבית הספר... (ח"ה סי' רמ"ט).

ג. מי שנדר לחבירו שילמדהו ההלכה שלשה פעמים והתלמיד ישמשנו כל אותו זמן כמה שיצטרך. ואם יעבור אחד מהם יאסר בבשר ויין. ומצא התלמיד קשה לשמוע ולא יכול לסבול עמל למודו ונפרד ממנו ונוהג איסורו בבשר ויין ונעשה חלש. ושמע חכם ואמר לו שיתיר נדרו. השיב הנודר: איך אחל ואני נדרתי לו ברבים ועל דעת רבים ונכתב בספר... (ח"ג סי' שי"ט).
ד. ומה שאמרת בבני חבורה ששכרו חכם לשנה לדרוש כל שבת ושבת. ועכשיו חזרו בהם בני החבורה. ואמרת שאינן רשאים וחייבין ליתן לו שכרו משלם... (ח"ב סי' ר"ס).

ח. נוספות מתוך שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (עי' בכרך א' עמ' כ"ג).

א. ראובן, שהשכיר את שמעון ללמד את בנו. אמר לו: אני עם הארץ ואיני

1. בשאלה זו עסקו הרבה ראשונים ואחרונים ורובם נוטים להתיר.

2. חסרות כאן כנראה מלים אחדות.

3. הקדשות למסרה נעלה זו היו מצויים אצל יהודי ספרד. עיי' כרך ב' עמ' 0—20, ועל המקרים המובאים שם יש להוסיף כהנה וכהנה. יוסף כהן בטורטוזה מקדיש ביתו וספריו הרבים וסך אלף סאל. בשביל למוד תורה לבני עניים. אברהם די מאיל מעיר Exea מקדיש ביתו. לזכר נשמת אבותיו. שבו ישב מלמד תינוקות וילמד תורה לתינוקות שנקלה. יהודי טירואל (Teruel) מנו בש"ס 1336 לרכ את שמואל אבן פתח מוולנסיא והתחייבו לשלם לו סך 350 סאל. לשנה בתנאי שידרוס לפניהם בביתו וילמד את בני העורים את הלשון והספרות העברית (litteras ebraycas edocere) עיי' על כל זה י. פ. ביר במאנאטסשריפט לשנת 1925 עמ' 55.

4. מרדכי לב"ב פ"ח סי' תתמ"א (ע"פ דפוס ריווא די טרינפא שי"ט). וכמה תשובה זו בקצור גם בשו"ת מהר"ם די פראג סי' תפ"ח.

יודע אם תדע ללמד את בני לך אצל קרובי לוי שינטה אותך ואם יאמר שאתה יודע בא אלי ללמד את בני ושוב בא ולימד את בנו. ואחר כך נודע לראובן שלא הלך שמעון אצל קרובו לוי לנסותו, ולא רצה ליתן לו שכרו ודחהו ימים רבים. עד שלבסוף ירד עמו לדין. טען שמעון: מידי הוא טעמא אלא משום שהיה לי לילך אצל לוי לנסותי אם אני יודע ללמד את בנך אני רוצה להוכיח עכשיו שאני יודע ללמד את בנך, ולראובן היה לו עד שאמר שלא היה יודע ללמד את בנו באותה שעה. — נראה לי שהדין עם שמעון...

ב. שכיר חוזר בו בחצי היום¹, דכתיב כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, ואם קבלן הוא, שקבל עליו ללמד מסכת לנער או לכתוב ספר בקבלנות, אינו יכול לחזור בו...²

ג. וששאלתם³ על ראובן שהשכיר מלמד לבנו ואמר לו: אם תשחוק בקוביא לא יהא לך עלי כלום...

ד. ראובן היה מלמד תינוקות ושמעון התנה עמו ללמד בנו שנה, וכשלמד ד' חדשים הוליכו אביו למדינה אחרת ועכב ב' חדשים, וחזר ולמד ג' חדשים, ובשעת הגיתות הוליכו לכפר ולא חזר, וראובן טוען הואיל ועסקתי במלאכתי עם הנשואים תן לי שכרי משלם...

ה. נראה שיש למלמד כל שכרו, שהרי לימד רוב שנתו וישב עם הנשואים שבאו לפניו כל שנתו...⁴

ה. ...אחד מן הירושין... תובע את אמו עבור לי ליטרין שצוה אביו בשעת מיתתו לתת לו... ואמו משיבה... אביך לא צוה מאומה, ואפילו אם צוה הוצאתי עליך [הוצאה] מרובה וגדלתיך כי למדתיך עד לי שנים...⁵

ט. מ"אגרת המוסר" לרבי שם טוב פלקירה, נדפסה ע"י א. מ. הברמן ב"קובץ על יד", ספר א' (י"א) עמ' מ"ז ואילך. ר' שם טוב חי כנראה בשנות ד"א תתקפ"ה — ה"א נ"ה בספרד, והשוה ח"ב עמ' מ"ו — מ"ח ושם הובאו דבריו בס' המבקש.

... מפני שהבורא ברא את האדם וסופו שימות בלי ספק, ועל כן נתן בטבעו שיתאוה לאשה ושיוליד בנים ובנות יהיו במקומו, ולא יסכים האיש הטוב עם הרעה ולא הרע עם הטובה, כמו שלא יסכים העץ המעוקל עם הישר, ואם שניהם ישרים אז יסכימו, והבן צריך האדם להוכיחו בקטנותו, כי אז יקבל דבריו [וייעשה מה שיעשה במצותו, כי הקטן יותר יקבל דברו ויעשה מה שיצוהו מדברי תוכחת יותר מהגדול, כי עדיין לא הורגל במדות הרעות, ואם ירגילו אותו המדות הטובות מקטנותו ישארו לו כל ימיו, ואם יורגל בקטנותו במדות הרעות יהיה שטוף בתאוות כשיהיה גדול ולא יוכל להסירם ממנו, כי כבר היו לו כטבע, ואמר החכם: הרגילות טבע שני, ויש מבני אדם שהם יודעין שהם הולכים בדרך רע, וטבעם

1. בבא מציעא ע"ז א'. 2. שו"ת מהר"ם ד' פראג סי' תרמ"ט.
3. שו"ת מהר"ם ד' קרימונה סי' ש"ג. 4. ד' פראג — בודפשט סי' תחל"ג.
5. שם סי' רמ"ה.

הרע לא יניחם לסור ממנו. כל כך הורגלו בו. וצריך האדם שיסקד בנו במאכלו ומשתה[ו]ן. ואם יראה אותו שהוא אוכל הרבה שיוכיחנהו ויודיעהו כי זה מטבע הכלבים. ואם יהיה נמשך אחר תאוהו לא יהיה הפרש בינו ובין הכלב. ואם ישב לאכול עם מי שגדול ממנו לא יאכל אלא במקומו. ולא ימשוך ידו אל דבר שימשוך אליו חברו ידו. ולא יהיה מתאוה לרוב מיני המאכלים. ולא יהיה אוכל במהירות. ולא יהיו ידיו מלוכלכות. ולא פיו. ולא יהיה אחרון שישא ידיו מן המאכל. ולא יביט במי שיאכל עמו. וצריך שיודיעהו כי האדם יצטרך אל המאכל כמו שיצטרך אל הרפואה. וכמו שהרפואה אין הכונה בה שיהיה מתוק או הרבה. אבל הכונה שיהיה מועיל. כמו כן אין הכונה במאכל שיהיה הרבה או מתוק. אלא כדי לשבוע רעבונו. וצריך שירגילהו במאכל הנקל. ושיאכל הלחם לבדו בלא תבשיל. כי אחרית זאת הרגילות תועילהו מאד. מפני שלא יהיה נבהל להון. כי התאוה אל העושר רעה מפני שיאסוף אותו בלא משפט. וצריך שישמרהו שלא יתן לו כסף ולא זהב. בקטנותו ושלא יגע בהם ומשמר אותו כמו מהנחשים והשרפים. מפני שאלו היוזקם בגוף ואלו היוזקם בנפש. וצריך שיתנועע ולא ישן מאד. ולא ילבישהו בגדים נאים. מפני שלא יתגאה בנפשו. ויוכיחנהו שלא ידבר כזב. ולא ישבע באל. ושיכבד הגדולים ממנו ויהיה מורא רבו עליו... (שם עמ' פ"ב)

7. מאגרת המוסר לר' קלונימוס בן קלונימוס. נתפרסמה ע"י י. זנה בקובץ על יד ספר א' (י"א) מעמ' צ"ג ואילך. האגרת נכתבה בנאפולי. שבה ישב לרגלי שרותו בחצר המלך רובירטו כמתרגם מערבית ועברית ללטינית. בנאפולי אסור היה ליהודים לשבת. ובני משפחתו של ר' קלונימוס לא ישבו עמו. ועל זה הוא קובל ומצטער. האגרת נכתבה כנראה בשנת ה'א פ"ד (ע"י זנה שם עמ' צ"ז).

בני אחר אשר לא חנני השם שתגדל בין ברכי. תרגלתי קחך על זרועותי. עוני הטו אלה. וגמרו חטאתי. ולא זכיתי להורותיך במועצות ודעת. כי רוח השם נשאתני באשר לא אדע. וישם ביני ובינך ארץ וים רחוקים. איעצך נא עצה. ואולם אתה שמע לי. כי אורך בדרך זו תלך... ואם אתה שומע לי ומצותי תצפון אתך. בן חכם ישמח אב. או תשמחני מיגוני... ולא תקח ראייה בני ממעשי הבלתי מסכימים למאמרי. כי החכמים ודבריהם אמת ואני ומחשבותי בדאים.

שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך.

בני תחלת מה שאצוך עליו אמנם הוא לירא מהבורא יתעלה. לפיכך ירא יי בני. והנה ידעת אמרם ז"ל: כל מי שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקימת. ואחר שעדין לא נכנסת בחכמה אם תעשה יראת השם יסוד לך יתקיימו בידך היראה והחכמה. והנה אמר הכתוב: ראשית חכמה יראת יי שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד. ויותר מכל זה מה שכתוב בתורת משה רבינו ע"ה: מה יי אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה. ומה טובו דברי איוב באמרו: הן יראת יי היא חכמה.

1. הרבה. 2. אבות פ"ד מ"ב. 3. ע"י ב"ב ע"ד א' מסה ותורתו אמת והן בראין. 4. אבות פ"ג מ"ט. 5. תהלים קי"א ו'. 6. דברים י"ג י"ב. 7. איוב כ"ה כ"ח.

בני, הזדרזו בתפילה ובקריאת התורה וזכור מאמר החכם באומרו: כשאדם מתפלל עם אלהיו הוא מדבר, וכשקורא בתורה אלהיו מדבר עמו; הנה מה טוב ומה נעים לדבר עם האל ולדבר מאתו...

בני, תשתוקק לחכמה ותכסוף למדע, ותתאוה למחקר הסודות, כי הוא הנבחר שבקנינים, לא ישללוה לסטים ולא ישאפוה צמים² ולא יטרפוה חיות, אבל ילווה בעליו בלילה וביום לבוש בעולם הזה ובבא, ומנחיל כסא כבוד, ומגדילו ומושיבו בין נגידים, ויותר הקנינים הבל וריק אובדים וכלים במות בעליהם, גם בחייהם תמיד היום ישנם ומחר אינם, יעשו להם כנפים, וקונייהם ישארו דוגים תוגים³, והנה דברנו מזה הרבה במאמרנו הנקרא אבן בחן, וראיות המקראות בזה הרבה: וקנות בינה נבחר מכסף, לא יערכנה פטדת כוש, יקרה היא מפנינים, כי טוב סחרה מסחר כסף⁴.

בני, תזדרזו בקראך בתורה ובהתפללך לקרוא במתון, ובחתוך לשון, ובבטוא האותיות בשפתים כי זה עיקר גדול אצלם, הלא ידעת מה אמרו ז"ל באותו תלמיד שאמר לו רבו פתח פיך והאר דבריך⁵...

בני, הזהר מרובי הדבור, כי הוא מגונה אולת וכלימה, ורבו בזה דברי שלמה שאמר: אויל מחריש חכם יחשב וקול כסיל ברוב דברים, ברוב דברים לא יחדל פשע, ותוכחות החכמים בזה רבו מאד מהרבה, והנכבד שבהם אמרם ז"ל במס' אבות: כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה, ואחד מן הפילוסופים אמר⁶: כשיחסר לך מוסר שקוד על השתיקה, והזהר עם מיעוט הדיבור אשר הזהרתך מדבר שהיה לו כעור או דומה לו, וכבר ידעת אמרם ז"ל בפרק במה מדליקין במס' שבת⁷, אשר הנחתך עוסק בה: וכל פה דובר נבלה כל המוציא דבר נבלה מפיו מעמיקין לו גיהנם, שני' שוחה עמוקה פי זרות... בני, היה נח לבריות כפי כחך, וברח מן הגאווה שאינה אלא סכלות גמורה, כדברי שלמה: ⁸ בפי כסיל חוטר גאווה, ועצמו מספר דברי רז"ל בהרחקתה עד שהפליגו באחרונה באמרם ז"ל במס' סוטה⁹: כל אדם שיש בו גסות הרוח כאלו עובד ע"ז, וכן קראוהו דוחה רגלי שכינה גבה עינים ורחב לב אותו לא אוכל, אבל על כל פנים רוח טובה... והנה הפליג החכם באמרו: אם תעשה עצמך סובין יאכלוך חזירים, ואם תעשה עצמך פנינים יניחוך הגדולים בכתרי ראשיהם, זה צח מאד אך לא כל הרוצה ליטול את השם יטול¹⁰.

בני, התנהג בסלסול וביישות בלבושך ובתנועותיך גם תתנהג בנוי ובנקיות כי זה ממה שיגדיל ערך האדם מאד, אף כי הוא מחק אנשי היחס, וכבר נודע אמרם ז"ל¹¹: כל תלמיד חכם שנמצא רבב דק בבגדיו חייב מיתה, ומה נפלא אמרם עוד שזה מכלל ההצעות המביאות לשלמות האחרון באמרם¹²: נקיות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי פרישות וכו'.

1. היא ספרות הקבלה הפילוסופית שהתבססה במאה ה'ג' בצרפת הדרומית ובספרד.

2. איוב ה' ה'. 3. נתונים בדאגה ובתנוגה.

3. משלי ט"ז ט"ז; איוב כ"ח י"ט; משלי ג' י"ד—ט"ה. 5. ברכות כ"ב א'.

6. מוסרי הפילוסופים שער א' פ"י. 7. דף ל"ג א'. 8. משלי י"ד א'.

9. דף ד' ע"ב. 10. ברכות סוף פ"ב. 11. שבת קי"ד א'. 12. סוף סוטה.

בני, הזהר מלכת בחוץ, כי כשאמרו חייב אדם לראות השוק לא אמרו אלא במי שיש לו עסקים בעולם לא בכיוצא בך אמרו, וכבר ידעת תפלת ר' נחוניא בן הקנה¹ באמרו: שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, והנה הפליג המשורר בזה² באמרו מה שזה נסחו: „בית המדרש דרוש, משכיל וחכם וברי לב נקיי גוף והפיים, ובשוק תמצא זולל וסובא ומלעיגים וילדי נאפופים“ והנה ידעת מאמר שלמה³: והוקר רגלך וכו', גם החכם אמר⁴: בני היה כמו המטר; בהתאחרו יתאוו לו ובהתמדתו יקוצו בו, לכן בני תיקר עצמך מאד מזה, ויהיו המדרשים שעשועיך והספרים טליך⁵, כי הנה ימים באים ב"ה תשבע מראיית הבלי העולם כמו אשר שבעו אשר לפניך.

בני, התמד קריאת חכמת הדקדוק ולימודה, כי היא ראשית כל חכמה ויסוד כל מדע, ומי שיסכל אותה לא ימלט מבושת ופגם בדבורו ובכתביו, ואמרו ז"ל⁶: איזהו המגלה ערותו כאן ונראית בבבלי? הו"ל אומר זה הכותב כתב וטועה בו. עוד אמרו⁷: בני גליל שהקפידו על לשונם נתקיימה תורתם בידם, וכבר האריך בזה ר' יונה ן' גנאה בספרו הרקמה, ואם תדריך נפשך למליצה והשיר הגדלת לך תועלת ולי שמחה, וגם תודרו בלמוד הכתב ויופיו כפי כחך, והנה אמרו ז"ל⁸ שתלמיד חכם צריך שילמד כתב וכו', גם אמר א' לר'⁹: לבלר אני, והשיבהו: בני הזהר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים.

בני, אחת שאלתי מעמך תלך בכל ערב שבת לבקר הויכנים אשר בעירנו, יאדירם השם ברחמיו, ואמור להם שיברכוך ויברכוני...

בני, הדבר אשר אצוך יותר הוא לשמור על פה רוב מה שתלמוד, כי הוא חלקי מכל הלמוד, גם הוא למועד שמור לך, וכבר ידעת אמרם ז"ל במס' אבות שלימוד הילדות הכתיבה על השיש¹¹, והוא האמת חייבהו ההיקש והעיד בו הנסיון, ובאמת בכא הזקנה יתדללו הכחות וירבו הטרדות, ולא יתחקה הלמוד על שרשי הלב כאשר בעת הילדות, לפיכך אמר א' מן הפילוסופים באנו אל החקירה¹² אשר היא אם השכחה. עשה בני בעת שאתה מוצא¹³, עוד כתוב במוסרים¹⁴, שאחד מן החכמים¹⁵ ראה יום אחד תלמיד מתלמידיו כותב מה ששמע מדבריו

1. ברכות כ"ח ב'. 2. לא ידע מי הוא. 3. משלי כ"ב י"ז.

4. עין מבחר הפנינים, שער בקור האוהבים.

5. צ"ל: טיולין, ועין בח"ב עמ' כ"ו בצוואתו ס' ר' יהודה ן' תיבון.

6. אין זה מאמר חז"ל, כי אם מאמר חכמים מחכמי ימי הבינים, והובא גם בצוואת ר"ן ן'

תיבון, עיי"ש עמ' כ"ה.

7. בצוואת ר"ן ן' תיבון בטעות: בכל.

8. עירובין נ"ג א', ולפנינו: בני יהורה שהקפידו וכו'.

9. חולין ט' א'. 10. עירובין י"ג א', ולפי גרסתנו אגר בך ר' מאיר לר' יסמאעל.

11. באבות פ"ד משנה כ': לדיו כתובה על גיור חדש, ובמבחר הפנינים (ה' ב'): ואמר

(החכם) בקשת החכמה בימי הנערות כפתוח על האבן, ור' קלונימוס ערבב כנראה את מאמר החכם עם מאמר התנא (הערת המו"ל).

12. צ"ל: הזקנה. 13. שבת קנ"א ב': עשה עד שאתה מוצא ומצוי לך יעורו בידך.

14. מוסרי הפילוסופים שער א' פ"א. 15. שם, בשם אשלטון.

במגילת ספר, וצוהו לשרוף המגילה, ואמר: מה כאד אתה בוטח על עורות הבהמות המתות ואתה חושד הרעיונים החיים, ועל דרך כלל הסכסם בלבך אם יפגשך איש ושאלך על דבר חכמה הטוב לך שתבטיחהו לשוב לביתך ולהסתכל בספרך. והנה אמת כי כל חכמה שלא תכנס עמה בבית המרחץ אינה חכמה. יעד הדברים אין למעלה מהם * לעורר העצלים לשמור בחוץ מה שהם לומדים.

בני, עיקר דברי אלה אליך ומצותי לבל תקנא בדוברים לגנות אפי' שלא כדוך, אל תשיבם אחת מני אלה, אל תשית לבך להם, כי זה נוהג שבעולם, מני אז שנים קדמוניות דברו בהם אויביהם סרה בחייהם אחר מותם... וכבר אמר א' מן החכמים * מאמר צח וזה נסחו: יבקש הנבל מומי האנשים ויעזוב מעלותיהם, כאשר יבקש הזבוב המקומות הנגועים ויעזוב הבריאים.

בני, ראה אנכי נותן לפניך מצוה אחת, גורנו * עליך לקיימה בזריזות גדולה ועצומה מאד, כבד את הכבודה אמך תכלית הכבוד, והכנע אליה תכלית הכניעה, ותיראה יראה גדולה, לא תמרה את פיה בצווי ואזהרה למגדול ועד קטן, כי באמת אין לך אוהב נאמן ממנה, וכל שכן שנצטוית מן התורה בכבוד האם ויראתה...

בני איני צריך להזהירך בקיום המצות כלן, מפני שהוזהרנו אני ואתה בתורת מרע"ה, אבל מה שאזהירך ביותר מכל דבר שתהיה שוקד באהל התורה והחכמה, ובזריזות הלימוד שמחני כימות עניתני בהתשלות, כי ידעתך לכשתרצה נבון ומבין אתה, ואחר שחננך ה' כלי יקר תשתמש ממנו יפה ותוציא כחך הטוב לפועל, ואל תכחיש הקדמה טבעית האומרת שהטבע לא יעשה דבר בטל, והבט תמיד סביבך הצעירים בני גילך שהצליחו בלימודם, ומהר לעשות כמותם ותקנא בהם, כי קנאת החכמה מותרת, וכבר ידעת כי קנאת סופרים תרבה חכמה *...

אתה בני השמיעני תמיד קולך והראני כתביך והיו לי למשיב נפש ולכלכל את מחלתי אשר חלק ה' בי, כי לבי חלל בקרבי בזכרי אתכם ובשרי לא ישכון לבטח עד היותו אצלכם אם דל ואם עשיר, הלואי שאצא בעצמותי מן הארץ הזאת והמקומות האלו, אין יושב בהם איש מבני עמנו, עיר שכלה מתקדשים ומטפלים באמונתם עד מאד, ויעשו להם במות טלואות * בכל רחוב, ומהקרקע ועד הקירות צלמי זכר ותבנית איש זכר ונקבה, לא אראה רק כורעים ומשתחווים, יוציאני ה' מהמבוכה אשר נפלתי בה, לא אנום ולא אישן ולא אטעם אשר אוכל ואשתה עד היותי בקרב ישראל, ימהר יחישה, ומה אאריך עוד, והנני שולח לכם כתב מפרטים רבים מהקורות ומהמוצאות אותי.

סוף דבר, אתה בני, יברכך ה' מציון, יתן ויהזור ויתן לך את ברכת אברהם, ויזכך לתורה ולמ"ט * ועיני רואות, עד כי כל רואיך יכירו כי אתה זרע ברך ה'.

1. שם, בשם סוקראט.

2. פתגם כגור בפי החכמים באיתה תקופה, עי' מקורות ח"ב עמ' ל"ד הערה 5 ושם עמ' מ"ז.

3. הדברים מגומגמים, והכוונה שבדברים אלו אין למעלה מהם לעורר העצלים שיחזרו בעל

פה (= לשמור בחוץ) מה שהם לומדים, כדי שהחכמה תכנס עמהם לבית המרחץ.

4. מוסרי הפילוסופים שער ב' פ"ב (ט' א') בשם אפלטון, 5. צ"ל: גורנו.

6. נכא בתרא כ"א ב', 7. עי' לעיל עמ' ז, 8. יחזקאל ט"ז ט"ז, 9. וולמעשים טובים.

כרצון אביך כותב בקנה רצון ולב נשבר ונדכה ורוח נכאה ועגונה. נבוך בארץ. נעתק ממקומו. נפרד ממיודעיו. נודד מקנו. נזיר אחיו. נשען על ה' קדוש ישראל באמת. אני הוא שהזמן חיי לארץ ירמוס. קלונימוס ב"ר קלונימוס יש"י.

יא. קטע מתוך "ספר אסופות" כת"י בביהמ"ד לרבנים בלונדון Cod. Montefiore 115. לקוטים מספר זה נתפרסמו ע"י ר"מ ג'סטר Report of the Judith Montefiore College לשנת 1892—1893. ומהם לקחתי את הפיסקא שלפנינו. המחבר ישב בגלילות הרינוס ושם נהגו במנהגים אלו של הכנסת הילד לתלמוד תורה. כמו שנראה גם מס' הרוקח. שהובא בכרך א' עמ' ג' — וחי באמצעיתה של המאה הראשונה לאלף זה. ועי' על הספר ומחברו במבואו של ר"מ ג'סטר שם ובמאמרו של החכם ה. גרוס ב"Magazin f. d. Wissenschaft d. Judenthums X, Berlin 1883, p. 64—87. פרסם גם שד"ל בהליכות קדם. הוצ' גבריאל פאלק. (אמשטרדם תר"ז) עמ' 63.

[דף ס"ז ע"א] מנהג אבותינו שמושיבין התינוקות ללמד בשבועות. לפי שניתנה בו תורה. וכעלות השחר מוליכין הנערים לבית הכנסת לספר. [כדכתיב: ויהי ביום השלישין] בהיות הבוקר ויהי קילות וברקים. ומביאים הלוח שכתוב עליו אבגד ותשלך ותורה צוה. תורה תהא אמונת^a. ופסוק ראשון של ויקרא. וקורא הרב כל אות ואות. והתינוק קורא אחריו. ונותן על הלוח מעט דבש. ולוחך הנער הדבש שעל האותיות בלשונו. ופסוקים האלו כותבים על עוגה. נילושה בדבש: ויאמר ה' אלי בן אדם בטנך תאכל ומעין תמלא את המגלה הזאת אשר אני נותן אליך ואוכלה ותהי בפי כדבש למתוקי. ה' אלהים נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר יעיר בבקר בבקר יעיר לי אוזן לשמוע כלמודים. ה' אלהים פתח לי אוזן ואנכי לא מריתי אחור לא נסוגותי^b. במה יזכה נער את ארחו לשמור כדברריך. בלבי צפנתי אמרתך למען לא אחטא לך. ברוך אתה ה' למדני הקיך. גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. הבינני ואצרה תורתך ואשמרנה בכל לב. מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי. פתח דברריך יאיר מבין פתיים. צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה. ועל הביצה יכתוב: מכל מלמדי השכלתי כי עדותיך שיחה לי. מזקנים אתבונן כי פקודיך נצרתני. מה נמלצו לחכי אמרתך מדבש לפי. נר לרגלי דברך ואור לנתיבתי. ויאמר עשר פעמים

1. ועגומה.
2. = יבא שלום ינות.
3. שמות י"ט ס"ז. 3a. בהליכות קדם: אומנת. וכצ"ל, וכ"ה ברוקח.
4. שד"ל מציין לדברי המרכזי לשבת סוף פרק כלל גדול: נשאל לרבינו מאיר על עוגות התינוקות שכותבין עליהן אותיות ותיבות, איך אוכלין אותן התינוקות ביום טוב...
5. יחזקאל ג' ג'.
6. ישעיהו נ"ז ד—ה.
7. פסוקים מתמניא אס"ו תהלים קי"ט.

אלו ג' תיבות: נ ג ף, ס ג ף, א ג ף. משביעי אני עליך סוּתֵהי שר של שכחה, שתסיר ותעביר ממני לב טפש, אני פלוני בן פלוני, ותשליך אותו על טוריאי רמתא בשם...⁵ והרב קורא עם הנער כל מה שבלוח ובעוגה ובביצה. והביצה תהיה מקולפת ומבושלת. אחר שסיימו הנערים למודם מאכילים לנער העוגה והביצה כי טוב הוא לפתיחת הלב. ומכסין הנערים תחת המקטורן כשמוליכים אותם מביתם עד בית הרב או עד בית הכנסת. והטעם על שם ויתיצבו בתחתית ההר, ונותנים אותו על זרועו של הרב המושיבו ללמוד על שם כאשר ישא האומן את היונק. ועל שם ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי. ולאחר הלימוד מביאים הנער על שפת הנהר, על שם שהתורה נמשלה למים, ועל שם יפוצו מעיינותיך חוצה. ושיהא לנער רחב לב. והעוגה מתוקנת מן ג' גריצין של סלת, כנגד מן ובאר ושליה, ומערבין בה דבש ושמן וחלב, דוגמא לויניקהו דבש וג' וכת' דבש וחלב תחת לשונך וג'.

יב. בספר הזכרונות של קהלת נירנבורג אנו מוצאים רשימה ארוכה של אנשים ונשים שמתו במאה הראשונה והשניה לאלף זה והניחו עזבונות בשביל תלמוד התורה והישיבות, ובעד זה היו מזכירים נשמתם עוד רבות בשנים אחרי פטירתם. עיי' Salfeld, Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches, 87—94 מתוך רשימה ארוכה זו אני נותן בזה רק חלק משמות המנדבים.

...הרב ר' ישראל בן הר' אורשרגו ואשתו מרת יינטיל בת ר' שלמה חומש ללמוד בו נערים.⁶ ר' קלונימוס בר שמואל הכהן ואשתו מרת חנה בת ר' יחיאל

1. השנעה זו הובאה גם בהלכות הרי"ף גיאות ח"א עמ' 15 בשם סדר רב עמרם גאון—אמנם בסדר רע"ג שלפנינו אינה—כדי לאמרה בהבדלה.
2. גם בהל' הריצ"ג כתוב פותה, ועל פותה—פורה ושאר שמותיו של שר השכחה עיי' מש"כ
3. ה"ר ב. R. E. J. כרך ג"ה עמ' 69 וקרויט שם כרך ג"ו עמ' 253.
4. בכת"י יש כאן מקום חלקי, ויש להסלים ע"פ נוסח הרי"ף גיאת: בשם שמהתא קדישתא בשם ארימס ארמימס אנסיסיאל ופתחיאל. מעיל עליון, שיש לו בית ראש.
5. והנה בספר מגדל דוד לר' דוד גינזבורג אביד פולדא (כתב-יד ירושלם), שנתחבר בשנת ה'א שניה, הוא מביא גם כן את כל הדברים האלה ואת המנהג שהילד אוכל ביצה ועוגה שכתובין עליהן פסוקים שונים, והוא מסיים: ו, בדבר זה נהגו לרוב בימי הקדמונים בימי הגאונים והוא דבר ברוך ומנוסה לפתיחת הלב. ולולי הייתי יודע דבר זה בעוד הייתם בני קטנים הייתי משתמש בדבר הזה וכגולה הזאת לבני יצ"ו אבל אנכי לא הייתי יודע רק בקירוב ימים קבלתיו ומצאתיו בספר ישן נושן, ומכאן שכזמנו נסכחו כבר מנהגים אלו מאת יהודי אשכנז (עיי' ג. שלום, רשימת כתבי-היד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלם, עמ' 111—112). ואף הש"ך לשו"ע יו"ד סי' רמיה ס"ק ח' כותב: „ולא נהגו עכשיו באותן מנהגים, ובמקום שנהגו אין לשנות". דבריו מכוונים לארצות הסלבים.
6. לפני התגלות הדפוס היו הספרים יקרים מאד והמחסור בהם היה גדול, ועיי' מש"כ ע"ז

שני חומשים ללמוד בהם נערים. ר' שלמה בר אליקים הלוי ואשתו מרת ברונא בת ר' יהודה בנו בימה של אבנים בבית הכנסת וכיפות בחומה. וחמשה זקוקים עבור לחם לעניי העיר במוצאי פסח. ושמונה זקוקים ללמוד נערים, ועשרה ליטר עבור נרות לבית הכנסת, וב' זקוקים לחלק לעניי העיר, ב' זקוקים וחצי לחולים, וזקוק לבית הקברות, וב' ליטר הליש לבית הכנסת, וספר תורה להקהל. ר' יחיאל בר שלמה ואשתו מרת גוטא בת ר' יעקב הלוי ספר תורה ופירושי חומש, וה' ליטר וחצי ללמוד נערים, וג' ליטר לתלמידים... ר' משה בר יצחק הלוי הניח ספר תורה לקהל, ושבעים ליטר הליש לבית הכנסת, ושבעים ליטר הלי עבור נר של שעה להדליק יום ולילה לפני ארון הקודש, ועשרים ליטר לבית הקברות, ועשרים ליטר לקנות חטין לעניים בפסח, ועשרים ליטר לבחורים הלומדים לפני הרב, ר' שמשון בר אשר הניח ספר תורה וחומש ושני חצי מחזורים... ועשרים ליטר ללמוד נערים... והתפלול: לפני החזן. ר' משה בר אברהם הכהן, ואשתו מרת יינטיל בת ר' שמואל הכהן, ספר תורה וחומש ומחזור וחצי מחזור, ושלושים ליטר לקרקע של קהל, ושלושים ליטר לבית הקברות, וט"ו ליטר לבית הכנסת, וה' זקוקים לעמילי תורה, ועשרה ליטרים עבור יין לעניים בפסח, וז' ליטר וחצי עבור שמן להדליק בבית הכנסת, וה' ליטר עבור נר של שעה להדליק בראש השנה, וג' זקוקים לחולים, וב' זקוקים לבנין הבית, וקנה הדרך לבית הקברות. ר' עבדיה בר יום טוב ו' ליטר לעמילי תורה לפני הרב... מרת ליליא בת הקדוש ר' דוד זקוק לחולים, ו' ליטר הליש לחטים, זקוק לבית הקברות, ח' ליטר הלי ללמוד נערים, מרת רבקה הזקינה, בת האשל הגדול מורנו ר' מאיר מרוטנבורג, ב' ליטר ללמוד נערים, הגר בן אברהם אבינו הנהרג ליטר וחצי ללמוד נערים, מורנו הרב רבי יקותיאל בן החבר ר' דוד, ה' זהובים להקדש ה' זהובים לבית הקברות ה' זהובים לירושלם וי' זהובים לצמרש' לבבנברק (= במברג).

יג. מתוך ספר „ארחות חיים“ לר' אהרן הכהן מלוניל, ח"א (פירינצי תק"י). המחבר כתב ספרו בסוף המאה הראשונה לאלף זה.

1. ואסור לאדם לקרות בתורה אם לא חזר בתורה ד' פעמים, ומעשה.

1. זקוק = מרק של כסף, ערך הזקוק היה גבוה באותו זמן.

2. בראשית המאה הי"ד היו בליטרא מאתים וארבעים הלר או שישים.

3. סדור תפלה. 4. נפטר ד' ניסן קמ"ו.

5. זלפלד מתרגם (שם עמ' 306): für die [Elementar-] schule in Bomberg.

מביא משו"ת מהר"ם מינץ: „ב"ה של בחורים שקורין צומר"ש". מכאן הוציא גירימן בספרו התורה והחיים ח"ג עמ' 36 שלבחורי הישיבה בוירמיישא היה בלכ"ג מיוחד שנקרא צומר"ש. אך זלפלד מביא עוד כתובת שעל גבי סדור תפלה כת"י עתיק מאד בוירמיישא וזה לשונה: „אני הסופר שמעון בר משה איקנועלדן כתבתי ונקדתי זאת התפלה לק"ק וירמיישא ומה שכתבתי סביבה העתקתי וקבלתי מן בני אלוזר ומיודעי הר"ר ואלקא מקרי דרדקי על הצמרשא בק"ק וירמיישא". ומכאן שהצמרש הוא ב"ח לתינוקות אך גם היו מתפללין בו. מקור הטלה הזאת הוא בלטינית camera ומה בצרפתית chambre [— חדר, חדריים... chambres]. את ch הצרפתית כתבו בעברית צ.

בר' עקיבא שקראו אותו לקרות בתורה ולא רצה לקרות בה משום דלא הדר פרשתא ד' זמנין... וגם הר' יצחק בר' אשר מטעם זה לא רצה ללמד לתלמידיו עד שחזר ההלכה ד' פעמים בינו לבין עצמו (דף כ"ב ע"ב ד').

2. פסק ר' יצחק על הבחורים המלמדים הדורים בחדרים לבדם... (הל' ערובין דף נ"ט א' וכלבו הל' עירובין).

י"ד. מתוך תוספי הרא"ש, מגלה פ"ב, ליורנו תקמ"ה.

...כשהתלמידים לומדים בפני הרב פנים בפנים שקורין פיריטא או דין לרב להיות בשהו לתלמידיו אבל בשעה שהתלמידים מחזירים בפני הרב תלמודם ושמועתם או ישב הרב ע"ג ספסל והתלמידים ע"ג קרקע.

10. מתוך מכתב של רבנו יעקב בן הרא"ש, בעל הטורים.
המכתב נמצא על השער של כת"י אחד (מס' 146) בספרית הוויטיקאן ברומא, ונדפס ע"י מר נפתלי פריעד ב"ההד" לשנת תרצ"ג גליון ב'. ושנית ע"י א. ח. פריימן ב"הסוקר" שנה ב' עמ' 37 ותקנתו על פיו בקצת מקומות. המכתב נשלח בשנת ה"א פ"ט לאחד מידידיו של ר' יעקב באשכנז.

... ובאתי להודיעך, שאם תרצה לבא לארץ הזאתי בקש לך מנוח אשר ייטב לך, כי ידעת שאסור לאדם אפילו לעבור במקום סכנה, כל-שכן שלא לדור בארץ גזרה כל שחיינו [תלויים] לו מנגד יומם ולילה. ואם דעתך לבא הודיעני על זה ועל ענייניך: כמה בנים ובנות יש לך? — נשואים או שאינם נשואים? — וכמה מספיק להוצאתך? — וכל אשר לך, ועינך אל תחוס על כליך, כי בעזרת השם, ועל ידינו, יהיה לך די סיפוקך, וכל מה שיש לך מספרים תביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר הבורים. ותוספות אינך צריך להביא, כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מרי זצ"ל. ואם יש מקרובינו למדנים שם, שירצו לבא, תביאם עמך, כי בעזרת השם ימצאו כאן די סיפוקן. וכך אם יש מקרובינו עשירים, שיוכלו להתפרנס משלהם, מי יתן שיבאו הנה כי כל מי שמביא נפש משם הוא בעיניי כאילו מציל נפש מישראל. אתה שלום וכל אשר לך שלום...

יעקב בן הרב ר' אשר זצ"ל.

11. מתוך ס' היוחסין לר' אברהם זכותא.

ואחר הרמב"ן בארגון ובקשטיליא קורין התלמוד בישיבות ברש"י וחדושי הרמב"ן, ומעט מזעיר מי שהיה קורא תוספות ולא היו נחשבים (יוחסין השלם הוצ' פיליפובסקי עמ' 221).

1. שמות רבה פ"ב כ"ג. 2. ע"י להלן עמ' 10. 3. ספרד.

4. שבת ל"ב א'. 5. וזה בזמן שר' יעקב עצמו היה עני גדול.

6. ע"י גם דברי ר' דוד ב"ר יהודה פיסיר ליאן, ה"א עמ' לר.

יז. מדברי ר' אלכסנדר בן ר' יצחק מדורא בעל „שערי דורא“. הקטע הזה נדפס ע"פ כ"י קמברידג' ע"י הרב ר"י אלסנביין ב־ REJ כרך ק"ה עמ' 108.

כתב הר' אלכסנדר בן הר"ר יצחק ב"ר מאיר מדורא וז"ל: שמעתי מאבא מרי הר"ר יצחק לוי כשלמד תורה לפני מורי הר"ר טוביה בצרפת, ובא לשם הר' יחיאל מפריש וראה שהיו יושבים אצלו הרבה תלמידים חשובים והמינקת ישיבה נגד האור עם בן בנו של הר"ר טוביה. ואז אמר מוה"ר טוביה להר"ר יחיאל: תראה כמה טובות עושה לנו הנער, שהאש נעשה בשבילו ואנו מחממין בזכותו, והשיב לו הר' יחיאל: שמא ירבה בשבילם, והיו לשם הרבה תלמידים מאשכנזים, ואמרו: אם כן מותר להחם בתי החורף שלנו בשבת שהוחמה השפחה בשביל התינוק, ושאל הר' יחיאל היאך מחממין בתי החורף שלהם, והשיבו לו: בשביל אחד צריכה כמו בשביל הרבה בני אדם. נענה ואמר להם הר' יחיאל: אם כן אני בעצמי הייתי מחמם בו אילו הייתי לשם...¹

יח. מתוך ספר „חקת הדיינים“ לר' אברהם ב"ר שלמה ן' טזראת, ויש מיחסים את הספר הזה להריטב"א, המחבר היה תלמידו של הרשב"א ויש לקבוע את זמנו בשנות ה"א מ'—ה"א ק"ה בערך. הספר נדפס בקובץ „חמשה קונטרסים“ לרנ"ג קורניל ווינא תרכ"ד.

... אנשים שהם שכורים אצל בני הקהל, כגון סופר העיר שנותנין לו הקהל שכירות, או טבח או מוהל או מלמד תינוקות או חזן של בית הכנסת ורופא, שכל אלו נותנים להם שכירות, אם אחד מהם השאיל או השכיר או הפקיד אצל מבני הקהל ונגנב ונאבד אותו דבר אפילו בפשיעה ביום שהיה עסוק במלאכת בני הקהל הרי זה פטור מלשלם... (סי' קנ"ו).

יט. שאלה ששאל ר' יעקב כהן משפירא לר' יוחנן טריוויש מפאריש, והיא בכ"י המוזיאום הבריטי Add. 27. 111 דף קס"ד ע"א. ר' יוחנן זה הוא בן ר' מתתיה, והוא הרב האחרון בפאריש לפני הגירוש השני בש' קנ"ד.

עוד אחת הודיעני מקום שיש ב"ה ובית בחורים הבנויים משל ציבור ועתה צריך בית הבחורים לחזק בדקו בדלתות ומחיצות, והבעלי בתים מושכים ידיהם ומטילין אותו על הרב, כי אומרים שאין צריכין. הודיעני אם אין צריכין לבנותו

1. הוא ר' טוביה ב"ר אליהו מוויאנה, ע"י עליו גרוס, Gallia, 189.

2. וע"י תשובת מהר"ם מרוטנבורג, די פראג—כודפסט טוף סי' צ"ב.

3. ע"י שו"ת הרשב"ש סי' קס"ו, רכ"ה, ה"ח ותרי"ח, וע"י עוד בשה"ג לרח"ד.

5. ע"י שו"ת מהר"ם מרוטנבורג די קרימונה סי' ק"ח, ע"י גם במקורות לתולדות החנוך ח"א,

בחוקי התורה, עמ' 12, יב, וגידוכן, התורה והחיים, ח"ג עמ' 68.

ולחזקו יותר מבית הכנסת מההיא דר' אושעיא¹. ...כמה נפשות שקעו אבותינו במקום הזה וכו' ובפ' בני העיר² אמרו דיותר קדושה בבית המדרש מבית הכנסת...

כ. תשובת ר' מנחם ממירזבורג, והיא לקוחה מתוך כתביד ביהמ"ד לרבנים בלונדון, הרשום ברשימת הירשפלד סי' 117. כתי"י מכיל הגהות מהרש"ל לטור יו"ד, והתשובה הובאה בהגהה לסי' רמ"ה בידי מהרש"ל היה קובץ שלם מתשובות ר' מנחם והוא מרבה להביאן בספרו "ים של שלמה", והתשובה שלפנינו היא סי' תכ"ה. ר' מנחם חי במחציתה הראשונה של המאה השניה לאלף זה.

והספקה שנותנין לבחורים אעפ"י ששכר התלמוד אסור יש היתר בדבר, מידי דהוה אגוזרי גזירות דפ' שני דיני גזירות³ כו'. ונהגו לבלתי ימשכו ידיהם ויתרשלו ונמצא התורה משתכחת ובטילה וישארו המון עם בלא תורה חס ושלום. אמנם לקבל הספקה יותר מכדי צרכו, כמו שרגילין עכשיו, קשה בעיני מאד. והצעירים המתחילים לתפוס ישיבה הם גורמין דבר זה, שמרבים להספיק לבחורים כדי שילמדו עמהם. ואם היה יכולת בידי הייתי מבטל היתר מכדי צרכו ושלום. מנחם בכהרר"פ מ"ץ סי' תכ"ה.

כא. סימנים ללמוד אותיות הא"ב שנעשו ע"י אחד המלמדים, שמצאתי בקטע אחד מן הגניזה הקהירית השמור בקמברידג' ומסומן T. S. H. 3/96.

- א. הקץ עצל, דיך מנום, גרש כזב, פן תסף חטאי
- ב. אתה גחי, צור, מבטן, כל זעם, סף קדשך נפץ.⁴

כב. מתוך ספר "סדר אליהו זוטא" לר' אליהו קפסאלי (ר"ן-שט"ד בערך) שלקוטים ממנו נדפסו בספר ע"י ר' משה לאטיש בשם "לקוטים שונים מס' דבי אליהו" (פדואה תרכ"ט). קטע זה שאנו נותנים אותו כאן ממלא אחרי הדברים שהובאו בח"ב עמ' פ"ד—פ"ה ועמ' פ"ט—צ"א.

ויהי מן הגזרה הזיא⁵ והלאה רבו האנוסים בספרד... ומאז מתו רוב חכמי ספרד ונתבטלו הישיבות ושם העולם ונשתכחה התורה כמעט. זאת ועוד אחרת, כי אף אחרי שחזרו ונתישבו רוב יושבי ספרד פנו אל החכמות החיצוניות וטבעו

1. ירושלמי שקלים סוף פ"ה, והסיום של המאמר: לא הוי אית בני נש דילעון באוריתא.
 2. מגילה כ"ו ב'.
 3. כתובות ק"ה א', שהיו מקבלים שכר מתרומת הלשכה.
 4. בבבן כבוד הרב ר' פנחס מעיל צדק, ונקרא כך כנראה על שם חברו, "מעיל צדקה".
 5. ים של שלמה לבבא קמא סי' ס"ו: "עד כאן דברי ר' מנחם בהר"ר פנחס במעיל צדקה שלו".
 בי"ש ליבמות פ"ג סי' י"ז כותב עליו מהרש"ל: "אשר איזן ותיקן כמה גזרים וטייגים לתורה והיה מומחה וגדול בתורה ונתפשטו תקנותיו וגזירותיו בכל ארץ אשכנז", ואחת מהן היא כידוע לבטל את המיאון.
 6. בכל סימן ישנן כל אותיות הא"ב, ונוסף להן אותיות כמנס"ך.
 7. של שנת קניא.

בטיט הייזן... ולא שתו לבם רק להתכבד בין הגוים, ובניהם חצי מדבר יוגית וחצי מדבר עברית. ויעזבו את התורה בקרן זווית... ולא היה א' מעיר ושנים ממשפחה אשר היו עוסקים בתלמוד. ויקם ה' מושיע לישראל את האשל הגדול מעו ומגדול, סיני ועוקר הרים, אמיץ לבו בגבורים, החכם הרב הגדול ר' יצחק קמפנטון ז"ל... והחזיר העטרה ליושנה ולאי תנה, ועשה תלמידים הרבה ועשה סייג לתורה. ומגדולי תלמידיו וידידיו היו ארבעה... שם הראשון עוקר הרים וטוחנן זה בזה... הרב ר' יצחק אבוהב ז"ל... ואחד היה בדורו. ושם השני... החכם ר' יצחק דליאון¹ ושם השלישי... החכם ר' יוסף הייזן... והנהר הרביעי הוא... החכם ר' שמעון מימי²... ומן ארבעתם יצאה תורה בספרד ובפורטוגאל ובארץ מערב. אל כל המקום אשר הלכו שם שם הלכו ברכה לרגלם בגבורה, ולולא הם כלתה תורה... (עמ' 54—55).

כג. מתוך ההקדמה לתרגום עתיק של יהושע, שופטים, יונה ותהלים ליהודית-אשכנזית, כתביד פרמה מס' 1 ברשימת די-רוסי. כתהיי נשלם ביום א' ב' מרחשון רע"א (1510) בעיר ברישה (איטליא) ע"י יהודי אשכנזי. באותו זמן, במאה הט"ו, התישב, כידוע, רבים מיהודי אשכנז באיטליה³. ידיעות מפורטות על כתיי זה אפשר למצא במחברתה של הד"ר נחמה ליבוויץ Die Übersetzungstechnik der judisch-deutschen Bibel-übersetzungen des 15 und 16 Jahrhunderts, Marburg 1931 עמ' 22, ולה אני חייב תודה על ההעתיקה של המקורי והתרגום.

סבורני שלא ימצא איש שיוכל להשביע את רצון כל העולם, בין אם הוא רב או בחור⁴ או פרנס [צ]בור⁵. את האמת אגיד לכם, יהיה עני או עוזר (לבעל מלאכה) או אורח מוכרח הוא לתת להם להרבות עליו בדבורים⁶. בין אם הוא בעל הבית או סופר או מלמד — כלם יסבלו מדבורים, וכלם מוכרחים לתת לאחרים לדבר בס.

רב הלומד יומם וליל ואינו רוצה להרבות שיחה עם בעלי הבתים — מיד יאמרו: נבחר לנו רב אחר שלא ימאס בדבורנו. — ואם אינו לומד — שום בחור לא יכנס אליו ולא ישקד לפניו, והוא מבלה את יומו עם בעלי הבתים. בחור היוצא לדרכו ללמוד ולוקח אתו נער או שנים⁷ ברצותו לצאת

1. רמו לחכמת יון. 2. בעל מנורת המאור ומחבר פרוש לטור או"ח.
3. בעל מגלת אסתר על סי המצות להרמב"ם, ועיי עליו בשה"ג, מלומד בנסיס ושכלו שכל אלהיי (יוחסין). ועיי עליו ח"ב עמ' פ"ט. הוא היה ראש ישיבה בשאלמנקה (שו"ח זרע אנשים סי' מ"ג).
4. עיי עליו בח"ב עמ' פ"ז. 5. החסיד המפורסם שמת על קדוש השם.
6. עיי בדברי ר"א קססאלי שהובאו בדרך ב' עמ' קב—קג. 7. המקור יודפס בסוף הכרך.
8. = בחור ישיבה. 9. במקור: פרנס בור. 10. להוציא עליו לעז.
11. בחור גדול היה לוקח נער או שנים כדי ללמדם על מנת לקבל פרס, ועיי בדברי רנ"ב הנזכר כרך א' עמ' קיא. וכך נהגו גם סטודנטים נוצרים באיתו הזמן.

לדרכו זו — יאמרו האנשים מה גדולה גאותו. ואם הולך הוא לבדו כדרכים או אין גבול לדבה הרעה, והאנשים אומרים כי הוא עושה זאת בכונה רעה. פ ר נ ס אשר לו תוקף. המכריח את האנשים לשלם על פי פקודתו כשהוא רוצה לרדות בעם — חלק האנשים בורחים משם, אומרים הם: היינו נשארים שם אך האיש הזה גרשנו. ואם אינו לוקח לעצמו שררה ונותן לכל אחד ואחד לעשות כיכלתו וכרצונו — מיד ימצאו אנשים רבים שיאמרו: מה גדול העול הנעשה על ידיו. האיש הזה הוא רשע, כי מעלים הוא עין מן הרשעים.

ואם אחד איש חכם הוא... והוא ביחסים טובים עם ה"שררה" כל מה שהוא משתדל לטובת הקהל — מיד נמצאים אנשים האומרים: לו היינו משתדלים בעצמנו היינו מצליחים יותר. אע"פ שאין להם לא תאר ולא הדר לדבר בפני גדולים. ואלה הלוקחים על עצמם לדבר בפני האיש הטוב (?) דבריהם מתאימים לענין כמו התיש המתמנה לגנן.

בעל הבית הפושט את עור הגויים — שונאים אותו הקהל, וגם כל הילדים מקללים אותו יומם וליל. הם אומרים: רשע הוא מביא עלינו. ואם עושה הוא טובות לגויים יגידו עשיר ורש, כלם יחדיו יאמרו, רוצה הוא שלו לבדו תהיה העיר. סופר הכותב כתב מעשיטי אין האנשים שבעים רצון הימנו. אומרים המה: יהי הכתב יותר קטן. ואם כותב הוא אותיות קטנות אומרים הם: הרי אלה רגלי זבובים.

מלמד המכה את הילדים, ומטיל עליהם אימה, ועושה זאת בלי חשך, יקראוהו רוצח הילדים, ואם איש טוב הוא ואינו מכה את הילדים, והילדים המה בלתי מנומסים ואין מוראו עליהם — אומרים עליו כי לוקח הוא את הכסף בחטא — במחלה יאכלהו.

כך מספרים הם לבריות.

בחור המתקשט אומרים הבריות: מה גדולה גאותו, מוציא הוא כל אשר יש לו, לשחוק הוא בעיני הבריות, ואם איש צנוע הוא ולבוש בגדים פשוטים אומרים עליו: מבגדיו נכר שקבצן הוא ואין תוכו כבדו. ואם אחד "אורח" הוא ולבוש יפה — מיד ידברו בו האנשים, למה לא ימכר את בגדיו ולא יבוייש ולא יצטרך לבריות, ואם מכר בגדיו והולך לבוש קרעים יאמרו: אנה הלך כל אשר לו? שלש הקוביות לקחוהו ממנו.

כד. ר' משה באסולה כותב בספר מסעותיו (הוצ' י. בן-צבי ירושלים תרח"ץ עמ' 67) בדברו על דמשק:

ואין שם ישיבת תלמוד מתלמוד רק מקרי דרדקי כל אחד לוקח לי ומ' תלמידים¹

1. משקיט קורין לכתיבה דקה, רוצה לומר שאינה כתיבה מרובעת... ואנחנו חאשכנזים קורין לה מעקס ולא ידענו מה הוא" (התשובה לר"א בחור).

2. על מס-הקוביא שהיה מוטל על יהודי אשכנז בימי הביניים עי' במאמרו של י. ריבקינד, רבעון "ציון" שנה א' עמ' 37-48, וביתור עמ' 41.

3. נראה שצ"ל ישיבת תלמידים מתלמוד. ר' משח עבר למסעיו כש' רס"ב.

כה. מתוך שו"ת בנימין זאב לר' בנימין בר מתתיה (וינציא רציט). המחבר היה רב באר טא. אלבניא.

על המעות שהניח הר"י יצחק כ"ץ לב"ה: להלוותם. ומההנאה יקנו שמן למאור לב"ה או לתת לפרנסת הלומדים בישיבה. וצוה שתהא אשתו ממונה עליהם ועל ידה ישאו ויתנו כפי רצונה. והחכם מהקהל רוצה שיוציאם מתחת ידה ולהיות הוא פקיד עליהם. ועל ידו ישאו ויתנו בהם כדי לפרנס הלומדים בישיבתו וגם לקנות מהנאתם שמן לב"ה — נראה לעניות דעתי דאין לשנות ממה שצוה הבעל המקדיש. ואפילו דנאמנות החכם ושררותו גדול מכח האשה מכל מקום אזלינן אחר דעת המקדיש. והמקדיש לא השליט כי אם אותה באשר היא אשתו. (סי' קפ"ח).

כו. מתוך "אגרות שלומים". נחקקו באויגשפורג הבירה. בחמשת אלפים רצ"ד ליצירה. על ידי חיים המחוקק. הספר יקר מאד במציאות והשתמשתי באכסמי הנמצא בספרית שוקן. ממכתבים אלו נעמוד על דרכי חייהם ונדודיהם של בחורי הישיבות באותו זמן.

מב. והנה שאל נא ודרוש וחקור ותמצא דברים נכוחים שאני מצמצם מאד בענין ההוצאה יותר מדאי. וכל העולם גוערים בי בעבור זה. ויודע אני שאין לבזבו יותר מכדי צרכי. כי מוצא טבעה? הוא כסיל. ואם היה בדעתי לבזבו הלא לא ישלטני הנר? פלוני שוה פרוטה אפילו לקנות פת שחרית וערבית. וכל היום אני צריך ללמוד ולהיות בלב ריקנית עד צהרים. לכן אמ' וער' אל תשעה בדברים שקרים המדברים עלי סרה כי ידעת שכל הפוסל במומו פוסל. ואין להאריך. כה מעתיר בנך.

מ"ג. הנה הלא ידעת אם לא שמעת על אדות הטובה אשר השפיע יי' לנו ברוך הוא. כי נתחדש ישיבה נחמדת בק"ק ערפורט⁶. ונתחברו שם בעלי אסופות ושבת תחמוני אשר מעולם אנשי שם. גם שאר בחורים נחמדים ונעימים אשר שמעתם הולך בכל הארצות כי אנשי מופת המה. והנה העיר יי' את יוחי בקרבי לאמר אקומה נא ואלכה אחר הרועים האלה. ואלקטה בשבלים אחר הקוצרים ולאגור באשר אמצא כדי להיות זנב לאריות...

ועתה אמרתי אגלה אונך אם רצונך לילך עמי. כי חשקה נפשי בך... וגם הנשואין שלפלוני תהיה ונקראנו אליו אל המשתה. לכן הודיעני אם תלך עמי והלכתי. וכיס אחד יהיה לכודנו ויהיו סוסיך כסוסי. ספוקיך עלי. אך תמיד תהיה ברית כרותה ביני וביניך ואתנו אל יתערב זה. חזק ונתחזק... לכן הכן לדרך פעמיך וצא בגיני. גם יהיה שם שוק גדול ונקנה שם איזה דבר בשוטפות(!). ומה

1. לבית הכנסת. 2. מסב. עדה"כ. מוציא דבה הוא כסיל.

3. = הנכבד ר'. 4. = אבי מורי ועשרת ראשי. 5. קדושין צ' א.

6. בערפורט נוסדה ישיבה חשובה ע"י ר' הלל הלמירו של מהר"ם הלוי מווינא. ע"י על ר' הלל

במבואו של פריימן לסי' לקט יושר עמ' XXVI. ובריל. יאהרביכר. IX 16-17. ר' הלל נפטר לפני

שנת קפ"ו. 7. מלכים א' כ"ב ד'.

שנרויח יהיה לשנינו, כי כשנביאהו למקום שלו יהיה לנו ריוח גדול וידוע... וגם אודיעך שאביך ישמע השמועה הזאת שאתה תסע עמי ברצון גדול...

כז. מכתבים אלו מתפרסמים מכ"י אוכספורד מס' 2225. המכיל קובץ מכתבים שנכתבו באיטליא, ברובם במחציתה השניה של המאה השלישית לאלף זה. המכתב הראשון נכתב ממלמד היושב בסיינה לאמו של אחד התלמידים שמסרה לו את בנה ללמוד ולחנוך. ויש בו כמה ידיעות על תכנית הלימודים ועל שעות הלימוד. המכתב השני מכיל דברי מוסר שכתב המורה לאחד התלמידים, בן למשפחה כבודה, ובו הוא מוכיחו על עצלותו ועל רוע מדותיו והנהגתו. ממנו נעמוד על הנמוסים שהיו נהוגים באותו זמן ועל הדרישות שדרשו מן הנערים בגיל זה. המכתב השלישי הוא ממלמד, ההולך אל ארץ אחרת, בודאי לימי החגים, ונותן לכל תלמידיו סדר הנהגתם כל הימים אשר מחוץ למחנה מושבו. כל המכתבים יחד מלמדים אותנו כמה פרטים על דרכי החנוך באיטליא ועל תכנית הלימודים.

א. [דף פ"ו י"א] כתב מלמד לאשה אשר בניה עמו במחיצתו ללמוד, ומבשרה משלומם, וכי הגדול יעשה פרי, ומגיד לה דרכו בלמדם ספר, כדי לשמחה.

פרי בטנך המשכיל כמי פ' יצ"ו העומד על ימיני פה אצלי אמון. כי אם בתורת ה' חפצו, לא ימיש לילה כיום מתוך האהל, ותמיד יושב על כסא ההלכות ושוליו מלאים ההיכל, ישיבה לתלמידים, לא פסיק פומיה מגירסא, מובטח אני בו כי עוד מוסדי משפחתו יקומם, ירום ונשא, יעשה לו שם כגדולים, אז תעלוזי, חי נפשי כי הראה בעצמו סימני טהרה, וקים לי בגויה כי עוד יהיה בישראל גדול שמו, הוא יורה, לפניו יכרעו ציים, ולתורתו איים ייחלו. גם על הגראמאטיקה עשה יעשה לו כנפים, יעוף וישכון על תלמי השלמות ועל במתי הגבעות ידרוך בשכלו עד אשר יעשה יצליח, ובכל אשר יפנה ישכיל. זה דרכו בקביעות הלמודיות, בלילה אנו לומדין עד אשר יקשקשו ארבע שעות, ובלשון רז"ל עד סוף האשמורת הראשונה¹, אחרי כן נרד ללחום את לחמנו אל השלחן אשר לפני ה', כי גם שם ג' פעמים בשבוע אחד מן התלמידים יושב ומפרש סוגיא אחת וחבריו נצבים עליו, מזה ומזה נצבי עליו, מקיפים אותו בהלכות כתנורו של עכנאי² וחבילי זמורות הקושיות יאתו, כי כן בת קול יוצאת לאמר: אם תבעיון בעיוי, והמשא ומתן נמשך קרוב לשעה ופלג או ב' שעות, אחרי כן איש על משכבו בלילות יעלה, וכן יתן ה' לידידו שנה עד סמוך ל' שעות³ מן הלילה, אז נקומה כולנו ממטנתו ונשובה ונעלה בשער המצויין בהלכות ונלמוד קרוב לג' שעות, טרם אור הבוקר, אחרי כן בית אלהים נהלך ברגש רוממות אל בגרוננו אל התפלה ואל

1. דקדוק הלשון האיטלקית, ע"י להלן. 2. ריש ברכות.

3. בבא מציעא ג"ס א'. 4. ישעיה כ"א י"ב.

5. שעה ארבע בבקר.

התחנה. ותכף בכלות התפלה נשוב ונלמוד הלכה אחרת. אחרי כן יאכלו הנערים לחם בכותבת, ועוד ישובו על מצודת התוספות לשפוך עליה סוללה. עד אשר יזהירו להם נתיבות ההלכה על מלאכת. ואחרי עבור י"ט שעות יאנו הולכים לסעוד סעודת הצהריים. ואחר נשוב ולא נלמוד עוד דבר חדש עד הלילה. וזה התנאי: אני מניח להם למען תת חלק לגראמטיקה, כי אז יבא המלמד נצרי לשנות הפרק פה בבית. על אמון המכתב עדין לא שלחתי ידי לתת לו מהלכים. כי אמרתי נוחיל עד יעבור הסתיו והגשם יהלוף כי אז יאריכו הימים, ויכשר לעשות חיל בחכמה ההיא ועלי ועל פועל ידי תסמוני (2) * כי הרי הוא אצלי כבן יקיר, לא אעצור כח לעשות עמו הרבה ככל אשר תשיג יד עיוני הקצר, לכן שרתי בתכניות: תנוח מחשבתה עלי בכל הפרטים כאלו הוא אתה בבית. זאת קשה עלי באמת. כי לא יכלתי עדין להביא את אשתי תמ"א * פה כי הוצרכתי לשאת פני האנשי האלה שלמים פ' ופ', אשר חלוני להניחה שם עמם עד בא פ' אשר אמר [דף פ"ז א'] לבא בימי הפורים הע"ל * ולא יכלתי להשיב פניהם ריקם, אך תכף אחרי בא פ' הנו' יצ"ו אביאנה פה סייגה, וידעתי כי יהיה לה בנך לבן, כי אותו היא אוהבת ונפשה קשורה בעבותות עד קרנות דלתי ביתה. כל הדברי האלה אמרתי לבקש אליך המעטי * למען תשמחי ותשישי, תתני תודה לה אשר הראך את כל אלה על חסדך ועל אמתך. ומאת הילד הנחמד יצחק הקטן תבושרי כי חסון הוא כאלונים, כן תהיי גם את וכל בניך כצאת השמש בגבורתו.

ב. כתב שבת מוסר לתלמיד א'.

[דף מ"ז א'] אעבור בכל רצונך היום ובחדרי שכיות חמדתך אחפש בנרות עיוני בכל עשתונות זדונות לבך עד מקום שידי מגעת, שמה מצאתי ראיתי ראיות חתויות נכריות. הא' כי ידון רוחך בי לאמר אנכי כחרש לא ישמע, איש גדהם שוגה ופתי, ובמדותיך רעות המראה ורקות רחוקות מכל שלמות לבי לא יתבונן, כי שכן עליו הענן, והשנית דמית אתה היות שם נגיד ומצוה כי רוח המושל לא יעלה עליך עוד, במקל ורצועה. כי גדלת מאד ותאמר בלבך קנות לך חבר... בא אליך לתת פי שנים ברוחך, שבת נוגש, מוסר הוסר נאסר עד אשר אליך לא יגש, והסירותי כפי מתמוך בו, וגם רסן מפניך אשלח, כי שלום יהיה לך, ובחפשי מזימותיך ואבינה לאחריהם אראה כי אלה חשבת בלבבך, אמרתי לא בינת אדם לך, ועשתונותיך ומחשבותיך אלה המה מהבל יחד, ויקר לך מקרה כמקרה האכסנאי המחשב חשבון הליכות בינו לבינו אשר בבא אליו פקודות האושפיו נתן * המביא לפניו לאכול ולשתות, אש יצאה מחשבון שני ותלהט מוסדי הראשון * ופעמי עשה [עמ' ב'] יעשה לו חשבון עד סיכון * כן הדבר הזה עמך היום כי ראיתי שריתי ודוממתי נפשי כגמול * מיום בואי עד הנה, אמרת ודאי ארי

1. שעה אחת אחה"צ. 2. הפנאי ? 3. ע"י ישעיה מ"ה יא: ועל פעל ידי תצונני.
4. = תבורך מנשים אמן. 5. = הבא עלינו לטובה. 6. = המעשירה ?
7. ע"י מלכים א' י"א א'. 8. אולי שם האוספיו.
9. ערה"ב במדבר כ"א כ"ה, והכונה שהיא עושה לו חשבון גדול ומכאן מתחילה המריבה ביניהם.
10. רמז לסיחון, והכונה שהחשבון מביא את האישפיו לידי כבנה.
11. תהלים קל"א ב'.

נעשה שועלי ומעתה כל חסצי אשלים, וקוץ ודרדר תצמיח לך בהבלי הנעורים ואותי תצוד כצפור במכמורות כזביך בפשוט טלפין עד אשר לא אכיר במדותיך הפחותות, רק אאמין בך היותך כלי חמדה בתכנית ודעת ובמעלות נסגלות לקחת חלק ומנה, אדם יסיק תבונה, ועתה לכה ואקחך אל מקום אחר אשכילך ואורך כי לא מחשבותי מחשבותיך, ודברי מהתלות הקרובים אליך ובלבבך רחוקים מכליותי, ותחת אשר חשבת לצוד אותי נמצאת נצוד, באת ללמד ונמצאת למד, כי אנכי מאז באתי נתתי אל לבי להיות כמחריש ימים מה עד אראה ארחותיך ומעגלותיך אשר תדרוך, אם דרך רשעים באפלה, או אם ארחות צדיקים תשמור, ובחתי לצוד ולרוץ בכל דרכיך עד אשר לא תשאר לך בסתר קטנה או גדולה, כי יראתי כי אמרתי מראש שבט מוסר תסתיר פני מדותיך הכעורות בסתרי סתרים, כי ערום אתה להתנהג בהם בחשאי ולא אוכל אז אנכי לעשות בהם שפטים, על כן אמרתי טוב לי כי צניתי בשנותי את טעמי ימים מה ואחר עד עתה, למען אלמד להבין ולהורות בעלילותיך, באר היטב, ולתת לך אחרי כן מפרי מעשיך ברועת מרדות, מקל לבנה לח, והמיית נכליך* והבליך יגלו בראש גולים, כי אין חפץ בכסילים, ויען תבין תדע כי כבר נגלו לי כל מצפונות לבך ומכל הבליך לא נשאר בהם עד אחד אשר לא ידעתי בחנתי צרפתי, הט אזנך לי אם לא על פניך ידעתי ספורות, וזה חזיתי ואספרה נא אותם אליך אחת לאחת ברב חילי, אחך שמע לי, תחלת דברי פי אבא עמך במשפט, על אשר בתמיד של שחר בבואך לראות את פני ה' אלקים בבית הכנסת להתסלל ראיתך מתרשל כושל, ותנומה בעפעפיך מצאה מנוח, כאלו ישבת על מגדל העיר לשמור מה מליל שבעה ימים ושבעה לילות, ושינה לא ראית בעיניך, פיך פערת לגהק ולפהק כאיש מלא תרדמה ותנומה והיה בשבתך על כסא מושבך שמה מפני הרואים, תתעטף בציצית ותניח תפילין ותכבד עליך העבודה לקום ולעמוד על רגליך כי כשלו ברכיך בעצלות אשר עליך יציץ נזרו, זמירות היו לי ולאחרים ממולך ונחלה לא יהיה לך בתוכם, עשית עצמך כאלו לא נצטוו עליך, ותפלה קצרה תעלה לך במקום עולה וזבת, כי כבד ממך האריכות בה, וכל חמדת לבך נתת בלוז וערמון, גפן ותאנה ורמון, וכי אתבונן בחשקך ובחמדתך אל חקי האלקים ותורותיו, מקרא משנה ותלמוד, מצאתי ראיתי כי אם יש לך חפץ בהם הלא מוער היא וכמעט בטלה בששים, ולו הייתי גם אנכי מסכים כתאות לבך, ידעתי גם אנכי ידעתי כי נסגור בעד כל פתחי המדרש בדלתים ובריה, ועל הספרים כלם [מ"ח א'] נבנה לוח ארוז, וערב שבת עם חשיכה נדליק עליהם נר מצוה, למען יהיו אסורים בטלטול, כי נפשך בהם קצה ועייפה, להניף אותם תנופה, וכי תאמר בלבבך לשוטט ברחובות קריה להשקיט תלאת השכל ותשותו, אשר גם אנכי נעתר אליך על זאת לפעמים לעשות לך נחת רוח בהמלתי עליך ויצאתי שמה חוץ עמך בצדך אז חשבתי מציתי יצור לבך, כי עתה צעדיך תספור בלכתך בדרך במדה במשקל למען לא יגידו פסיעותיך לכל כי סכל אתה, ואשא עיני ואראה רגלך אחד בתוך התחום ורגל אחת חוץ כאפרוחו של ר' ירמיה, ותלך לך באלכסון כזרזיר

1. בבא קמא ק"ז ב. 2. צ"ל: כרצועת. 3. יסעיהו י"ד י"ב, ושם: נבליך.

4. איוב ס"ו ט"ז. 5. בבא בתרא כ"ג ב.

מתנים או תיש לא יתיצב איש בפניך, כל ראיך ילעיגו לך, כי לא ידעו מי אתה אם בהמה אם איש, ולבי יחיל כי הבינותי בדבריך כי לא למדת ברייתא דמתהלך כנגד רבו שנויה לה במס' יומא' פ' אמר להם הממונה, לך לך שמה אז תבין דרך הליכותיך אלה איפה הם עקלקלות, באופן כי איש לא יעלה עמך, אם אדם ילין ביקר, גם הצאן והבקר, ובעת שובך הביתה תתן קולך כקול מים רבים וגלגל מתגלגל, טובב טובב הולך לך במוחך כשבעה פרים ושבעה אילים וכמנהג יהוא בשגעון תנהג, בעלותך למעלה בבית בלולים¹ תעלה בקול המולה כקול העתודים העולים על הצאן, וכן תעשה ברדתך מן המדרגות כי או מקול רעמך ירעשו הספים והבית ימלא חרדה, ואת כל העדה, ואף גם זאת ראיתי שערוריה כי לא תשית לבך להיות זריז ביקר חקר כבוד הבריות, אשר הורו המורים היותו עקרי לפני מלך עד שדוחה לא תעשה שבתורה², ואתה כבכרה קלה, זדון לבך ישיאך לזולז לחלל ולקלל כקטן כגדול כעבד כאדוניו כלם שוים לפניך, ואת לרבות אחיך הגדולים, לא למדת ואם למדת שכחת³, ונשים יקרות אשר לך בביתך תקניט ותבוזה כמדקרות חרב ודברי קנטוריק הנאמרים אשר אין בהם חפץ, לצדיק ולרשע, על אלה אחריש אתאפק כי אראה כי אזלת יד הסכלות להדיחך מן הדרך הישר אחרי הקצות ואחרי הטוח עיני בחינתך, לבלתי תרגיש ותכיר כי דרכיך אלה הן הנה היו לזרים בעיני השר אביך הנורא יצ"ו, אשר כל מעיניו בך הוא באהבתו אותך, כי בן זקונים אתה לו, ואותך הקדיש לשמים, להיות פריך כליל לה' בתבונה ובדעת ובכלל מלאכת מחשבת תורה צוה לנו משה, תחת אחיך הגדולים אשר לא יכלו להשלים חקם, כי קפצה עליהם עול מלכות לתלות רחים בצוארם ותולדת הזמן הרהיבם לעלות אל מערכת העסקים המטריפים לך ולהם לחם לפי הטף, ועליך לבדך נשארה המלאכה הזאת לגמור ולעשות חלקך וחלקם בחיים וראך ושמח בלבבו כל איש אשר בשם משפחתך יבנה, כי אחד מוכה כל בני משפחתו לכבוד ולתפארת, הלא אם תטיב שאת לבך כגדולים תאריך ימי הנורא אביך קנך יצ"ו [מ"ח ב'] אשר הוא משען ומשענה לך ולאחריך נר"ו עד עולם, להיותו ראש שבטי ישראל, אשר שם לו על פני חוץ בתבונה ודעת על כל אצילי בני ישראל עשר ידות, ואתה עתה למה תעשה כה לבלתי נתון לב על זאת, אשר באמת אם כראות איש תראה זאת לבד תהיה לך נסיבה לעורר לבך לסור מאחר ההבל ולעשות בו בחירה אנושית הרחקה להרחקה ולרדוף אחרי מעלת המושכלות התועלות אחרי כי [ב]זה חיי האלוף אביך יצ"ו תלויים, אשר באמת יכון לך תמיד להתפלל אל ה' בסוף לבך ועיניך לו ישמעאל⁴ יחיה לפניך, הודעתך יהיום כי קרבו ימי הפקודה להביאך על כל אלה במשפט, לכן גשה נא אלי ואראך רצועה השסועה

1. ביג איי רצ"ל: פ' הוציאו לו. 2. במדרגות הבית, מלכים א' ו' ח'.

3. ברכות י"ט, ב'. 4. כתובות ק"ג א'. 5. יומא י"ח א'.

6. ככאן ששם האב היה ישמעאל, ואולי זהו ר' ישמעאל מריאטי, שישב בסיונה ובביתו ישב כמלמד

החכם יהודע ר' יצחק דלאטאש, ועי' בתשובותיו עמ' 121: נשאלתי מאיש נדיב גדול בארץ עשיר

ובעל תורה המרוכס כמ"ר ישמעאל מריאטי ז"ל בהיותי יושב בביתו ללמד לבני בניו תורה... אבל

שם ידובר על למוד בני בניו ולא על למוד בנו, ור' ישמעאל היה גיסו של ר' יחיאל מפיוזה.

לה לשתי כנפים, אמה וחצי ארכה, כף אחד עצי שוטים¹ בעניי הכינותי לאות על ידיך, אם אין פניך הולכים באורח מישור כי תוסיף לתמוד עוד בהבלי הנעורים פעורים הוגרים² אחרי ההבל ויהבלו, כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף כי לא אחמול ולא אכסה עליך והיית שמצה בקמיך שחוק לכל עמים. אך אם אמור תאמר לחדש רוח נכון בקרבך הנני נגד אל אענה בך את הדרך אשר תלך בה, לא תסור ימין ושמאל, כי אז במעשי ידיך ארנן, השב ידיך אל חקיך והללתיך על משפטי צדקך, עשה זאת איפה בני והנצל: בקראי אליך בבקר מחדר משכבך, תכף תעמוד כגבור לרוץ ארח, ופנית בבקר והלכת אל בית אל, שמה תעלה עולת שפתיך בתודה וקול זמרה, והיתה שם תפלתך רחמים ותחנונים לפני המקום, לא כאשר היתה לפנים טעוה מלומדה בלא מלח ובלא תבלין, וכל האמנים היו יתומים³, כי לא שמעתך עונה א' מהם, אחרי כן בעמדך על קרית ספר התלכה או בענין אחר בקול ששון תרים קולך, והסר כחש מלבך, וכל דרכי שכלך יכוננו להבין מה שלמדת בדיוק מופלג, עד ששיאך לבך להתוכה לפני כל חכם לב בקושיות ותרוצים, ורוחך אל תבהל ברדתך למטה באכילת הצהרים או בשובה ונחת עם כל הנחרים בך יהיה דבורך נאה ומתקבל, והוי זהיר בכבוד כל אדם, וכי תראה אחיך הגדולים לפעמים בדרך שחוק יקלו עם מאן דהוא, לא תעשה כמעשיהם, ואין לך להדמות אליהם, כי אולי יש להם חלק אחד או שלמות יתר עליך, שאינך מכיר בו, ולא כל האצבעות שוות⁴ וקטנם עבה ממתניך, ובשבתך ללחום את מושל לחם על נדיבות תקום, ולא תרבץ כארי, ואף לא כלחוך השור תשאף בגרם מאכלך בזרועותיך פרושות על השלחן מן הארכובה ולמטה, כאשר זה דרכך כסל לך, ובעת אדרוש את פיך להגיד ולספר דבר מה מלימודך למען תזכה בו כל אשר בגילך, אל תהיה כמשתאה מחריש כסוס ופרד אין הבין נבהל להשיב, רק יהיו דבריך שנונים כחצים ביד גבור, וברכת את אלקיך בכוס מלא וקול ערב בחתוך שפתים, ואחר תשוב לעלות בחדר תלמודך [מ"ט א'] לחזור כל הלכותיך או לכתוב ולעשות איזה לאטינו⁵, ודע נא וראה חסרון לא יוכל להמנות, כי יאמרו היותך בן י"ז שנים, ואין לך מהלכים במכתב כלל אשר הוא היום עטרת צבי לכל יודעיו, על כן יאמרו המושלים: בשלשה האדם ניכר בכוסו בכיסו בכעסו⁶, ואמרי לה בקולמסו, ואל כל הנשים בכלל תשא הוד והדר, ובפרט לשתיים הנה החשובות מ' רוסא ומ' יודיטא תמ"א⁷ אשר אתה כבר מוזהר ועומד לכבדן מרבויו אתין שבתורה⁸, ויהיו דבריך מעטים בעתים אשר אתה יושב לפני מי שגדול ממך בחכמה או מנין ובכל עת ובכל זמן השתיקה יפה לך מן הדבור עד אשר תבין ואחר תדבר והאחרים ישתקו מפניך, ובמועד צאתך בלכתך בדרך שמור רגלך כאשר תלך בענוה ומוסר בדרך יסכן עלימו משכיל, וספורך ודבורך אז יהיה בשכליות לא כהתולים הקלים בסכלים ההוללים, עוללים שאלו מפני מה אש לוחט ומים מכבין, והוי קובע מסמר בגלגל השטות סכלות והוללות המקשקש לפניך כפעמון לבלתי ירוץ הגלגל עוד, וסוב לך מאחר כל אלה קצות קצות⁹

1. במקום: עצי שוטים.
 2. צ"ל: הנגרים.
 3. ברכות י"ז א'.
 4. פסחים ק"ב ב'.
 5. עירובין ס"ה ב'.
 6. = תבורך מנשים, אמר.
 7. ע"י כתיבות ק"ג א'.
 8. כפול בב"י.
 9. = תבורך מנשים, אמר.

דרכיך, ואך את הדבר הזה תתן אל לבך לשמור ולעשות לבלתי דבר עמי דרך רעות ואחזה, כי לא כן אנכי עמדי, כי אם אשר יצא מרחם אמי הוא יהיה אח לי, ואתה תהיה כתלמיד היושב לפני רבו, ומוראי עליך מוטלת כמורא שמים, ולא תעורר את האהבה עד שתחפץ בדברי רעות, והשבות אל לבבך, כי רבים ונכבדים ממך שחו את כוס קובעת חמתי במקלות אשר פצלתי, והיתה נפשך כנפש אחד מהם אם תבחר ותקרב לתת בפתאים חלקך גם אני אחזה בך את הדבר אשר חזה שלמה בהלולים, ושבת לגו כסילים. סוף דבר הכל שמע, בקראך את הקריאה הזאת פעמים שלש אולי ייסרוך כליותיך להשליך במצולות כל חבלי נעורייך, רפאות תהי לשרך, כי ידעתי כבר נתן לך האלקים לב לדעת, ועינים לראות להבחין בטוב לך, ודעת לנפשך ינעם, וקרוב הדבר להאמין כי תבחר ותקרב לתת כבוד לשמך בשכליות ובמדות, ישמח אביך נורא יצ"ו, ולבי מה יגל מאד כי תהיה בחכמות גבוה מעל גבוה, שומר דעת ויראת שמים עד אשר ישמחו ויעלו בך כל יודעי שמך, ועל פני כל אחיך תשכון כי יתהללו בך לאמר כי תקים סכתם, ועל גפי מרומי קרת יושיבוך הקרובים והרחוקים ולתורתך איים ייחלו, והיה ביהודה ובישראל גדול שמך, אליך גוים ידרושו, כי אז יאמרו היותך ארו אדיר עץ עושה פרי כל חמדה, ואיש אשר כזה מחזה שדי יחזה, אבי כל תופש מקל ורצועה, לפי המקום הזמן והשעה, הצעיר מעיר אותך על נכון, מלמדך להועיל פי בכמו פי, ככתוב לו חכמו ישכילו זאת.

ג. מלמד הולך אל ארץ אחרת ונותן לכל תלמידיו סדר הנהגתם כל הימים אשר מחוץ למחנה מושבו:
 [דף ק"ב ע"ב] הקבצו ושמעו ותחי נפשכם. זאת מדעתי אלה המשפטים אשר אנכי נותן לפניכם היום חרות בלוח הזה על מזוזת ביתי בשערים, ועיניכם ישוטטו לראות, ולבבכם יבין את כל החוקים והמצות אשר כתבתי להוליך אתכם קוממיות כל ימי היותי מחוץ למחנה עד שובי ברצון שוכני סנה, למען תשכנו בטח. ראשית אמרי יהיו עמך אתה בחירי תלמידי יצ"ו אשר אהבתי וזאת אדברה וירוח לך. כי מאד מאד תהיה זהיר כל ימי היותי מחוץ לעיר לבלתי לכת אחרי ההבל בראש הומיות, אך תמיד תהיה תמונתי לנגד עיניך ביראה ודעת כאלו אני עמך במהיצתך, עומד על ימינך בארחת העיון בהלכות, תאמר פעם בפעם, לא ימוש חן הלמוד מפידך ומלבבך לעשותו, וזה דבר המשפט אשר אני מטיל עליך כי תתחיל לחזור ולשנות פי שנים או חזין מראשו לסופו בעיון יפה, ולעמוד על בוריו כפי הדרך אשר למדתיך, ובענינים אחרים אל תתערב רק חזור חזור טוב מבלאזור, בבקר השכם וקמת ועלית אל בית התפלה עם הרב, אחרי כן שוב תשוב אל חדר המקדש הנה האש והעצים שמה לעשות לך מדורה בפני עצמך, שמה תעמוד על הספר עד שמעך את קול הפעמון מקשקש לפניך לאמר: המלך אביך דבר רדה, ואל תלך לך איפה אנה ואנה, ונחלה לא יהיה לך במקומות אחרים כגון בקו ז"י"נה (Cusina)¹ וכיוצא בה, פן אחיתך [דף ק"ג ע"א] בשבת מוסר אחרי שוביונהמת באחרייתך

1. אבות פ"ד ט"ו.

2. סבאלזור, רומן לפתגם: חזור חזור ואל תצטרך לבלזור, ע"י ר"י אברבנאל, נחלת אבות

3. י"ח ועוד בכ"ט, והכלזור, הוא צמח שהשכו שהוא מועיל לזכרון, וע"י גם ברילי, יאהרבובר IX, ה"ו.

3. מקום משהק בקוביא.

כי לא תוכל שאת. אחרי אכלך אכילת הצהרים שוב תשוב בש' אל בית תפלתך.¹ אשר משם תצא תורה ובעט סופר תשית לו חק המכתב למען תשכיל. שעה או שתיים. ואחר תשוב ללמוד בפרקך עד כלותך אותו. ובעת עלות הקהל לתפלת המנחה הכון גם אתה לקראת אלקיך ואחרי כן שית לבך לחזור על קרית ספר תכין לך האש וכסא ומנורה. והכה כל מחשבת זדון העולה על רוחך ופנית לבך לשקוד על דלתות הלכותיך עד שמעך קול קורא לעם ויאכלו לחם. שמה על השלחן תדרוש את פי כמי פ' בדברי תורה ולא יהיה לחמכם לחם מגואל². ואכלת ושבעת כאיש נדיבות יועץ. ולא כעיר פרא אדם יולד. ואחרי האכילה מהרה חושה על משמרתך אל תעמוד בכל ככר הקווינ³. ולקחת כינור ונבל⁴ עד יבחר האלוף אביך קנך יצו לשכב על מטתו כי אז תרד ללחוק⁵. חלציו מעליו. וכבדתו כבן יכבד אב וגם אתה תשלים פקודיך. ראה הפקדתיך על משמרת הנער פ' כי תלמדנו המשניות ממסכת יומא באר היטב פעמים באהבה בכל יום. ואת צעדיו תספור בכל אשר יפנה. למען תספר באזני זר מעשהו נכריה עבודתו. אבינה לאחרינו אדעה מה אעשה לו ויגעה שור על בלילו. בכבוד אחיך הגדולים לא אזהירך אף לא בנועם הנהגתך עם כל נשי בית אביך היקרות. כי אתה ידעת לא נתנה תורה אלא להבחין בין שוגג למזיד. ואתה הוא כחבר שאין צריך התראה⁶. ע"כ זמותי בל יעבור פי. עוד ינובון אמרי אלה להזהירך על הלא טינו כי לא יסור מלבך. והקם תקים עמו. ובאת אל הכהן⁷ יום ביומו ישכילך ויכירך בנתיבותיו והשגיאות מלפניך יבריא ורבעת ואין מחריד. ואתה ר' פ' לא נפלאת היא ממני ולא רחוקה כי יודע אנכי וחופש כל חדרי בטנך המלא על כל גדותיו און ומרמה ואת זדונך ואת רוע לבבך גלוי וידוע לפני כשמש בגבורתו. לכן אקצץ בנטיעות הדבור. כי ברוב דברים לא יחדל פשע הפושע כמון. רק ראה צויתך תשמור לעשות כל אשר יצוה אליך פ' אחיך יצו. כי גדול ממך הוא בחכמה ובמנין. והנה ימלא מקומי עמך. השמר מפניו אל תמר בו. ושמור רגלך באשר תלך אל בית הקווינ⁸. רק במצות הגבירים והגבירות לשמור משפטי חוקותם ותורתם. לא תסור מדבריהם ימין ושמאל. ועם האיש פ' אל תתערב רק דברי ש' ופנית אליו עורף ולא פנים. ושלשת תרד בזריות אל החנות שמה תשמור לעשות ככל אשר יורוך. ובכל שבת תאמר ההפטרות והזהר בטעיות פן תגוף ברצועת המרדות את רגלך. יקצוף האלקים על קולך. אלה דברי הברית אשר תשמרו לעשות למען ייטב לכם. ואם תמאנו ומריתם. דעו נא וראו חי' אשר עשה לו את הנפש. כי אחרי שובי ויספתי ליסרה אתכם שבע על חטאתכם. ולא יועילו אוצרות כזבים והתנצלות לפני כי כולם כבגד יבלו והיו כלא היו. ואנכי בשבט אפי וברצועת עברתי כאדי אתנשא להשיב לאיש כפעלו לא אשא פנים לזקן ונער לא אחון. אז ידלג כאיל נפש החוטאת ערום ועריה וכיד חי' הטובה עדי אשלח מעל פניכם את הזבובים ולא סביב למשכן יחנו. כי אוריש אותם מפניכם.

1. למודך². 2. אבות פ"ג מ"ד.

3. למוד המוסיקה היה רווח בין יהודי איטליא. ע"י כרך ב' עמ' סכד.

4. צ"ל: לחוק. 5. ע"י סנהדרין ט' ב'. 6. המורה היה כהן?

7. ספור?

והיושבים מנגד ימלאו עליכם שחוק, ואם בחוקותי אלה תלכו וצויתי את ברכתי לכם וראיתם ושש לבכם ונסתם יגון ואנחה ותהיו ברכה, שמרו משפט ועשו צדקה ככל התורה הזאת, אל תסירו פתשגן הכתב הלזה מכס עד שובי פן יאנף רוחי עליכם ושלחתי

אני פ' מלמדכם

ד. איש מדריך בנו או תלמידו עם רעהו בדרך הכתב והמכתב, ואל ישעו בדברי שקר הכדורי

ידף ע"ג א' בבית יעקב ראיתי שערוריות, הומיה היא וסוררת, כלכל לא אוכל לה בראותי כי סוגרו הדלתים ובריח שערי המכתב, ואנו ואבלו פתחי ההלצה מאין דורך במ, עלו בה עשבים מפני עגמת נפש, תחת אשר עניתה לבלתי נתון לה שאר כסות ועונה בזמנה, ויזר יעקב על זאת חטאת קסם ומרי, ולמה זה הבל תהבלו גם אתה גם רעך אשר כנפשך האיש פ... ועל מה נטשת משפט המכתב ופקודתו בלבבכם כל היום בהציץ גבר איש יחד פני רעהו, ותזידו ותעלו אחר דרך מבוא הכדור, צנוף יצנפוהו צנפה במחול משחקים, ולא אביתם לעלות לשער החצר אשר בו ישכון ויתלונן פאר המכתב לכבד אדם...

כח. מתוך ספר "מעין גנים" להרב ר' שמואל ארקוואלטי, הידוע גם למדקדק חשוב בעל ס' ערוגת הבושם, הספר מעין גנים נדפס בוויניציא שי"ג, והוא אגרון להתלמד ממנו לכתוב מכתבים.

א. בקרת על המלמדים.

מענה משכיל ירים דגל רוע פעולות המלמדים אחד אחד, הכל סר יחדו נאלחו אין עושה טוב אין גם אחד.

...נפלאה נשגבה ממני שאלתך מאד על אודות מורה יורה תבונה ודרך ישר לבנך, יען רבו כמו רבו נודות נפוחים ובתוכם אין מורים, מרים ממרים מתעטפים שלמה טהורה ושרץ בידם, כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפוך ד"ם, הנה נא העיר הזאת רחוקה להפיק רצונך מזה, יען כלם כצאן תעו איש לדרכו פנו אחרי התהו... יחשוב לפרוש רשת מצודתו... יצניע באמתחתו צידה: דברי הגדה וספור זעיר שם זעיר שם, יצא בין אנשים להתראות כמוהם אפשר דנפיש זכותיה ויהא שמיה רבא בעלמא כרעותיה... ונוקשו ונלכדו באמרותיהם רבים יפקדו בניהם אצלם ללמוד מוסר וחכמה ויתעום בתהו לא דרך נכונה, המאמין לא יחיש ראות צמחי פרי למודם, יש מתפאר מתרומם בכתיבת תפלין ומזוזות, יתן בספרים תקונים, ובלמודו תקנות תקלות הם, גם זו רעה חולה מכתבים עמל כתבו שטרי הדיוטות וזולתם ספרי דבי רב¹ וספרי דבי אבידן², למיניהם להכפיל שכרם על הלמוד והמכתב³, לא ירגישו על מלכות נוגעת בחברתה⁴, אומרים למסכ"ה במקום שיש

1. על משחק הכדור שהיה נפוץ באיטליה עי', השונת הרב ר' משה פרוינצאלי על משחק הכדור" שנדפסה ע"י רייבקינד בתרביץ שנה ד' עמ' 366-376, וביתר המקורות שהובאו שם על ידה.
2. מגילה כ"ה א'.
3. בבא בתרא קכ"ד ב'.
4. שבת קט"ז א'.
5. והכונה שהם מעסיקים את התלמידים בהעקת ספרי קודש וספרי חול ומטעמים בלימוד.
6. ברכות כ"ח ב'.

חסרון כיס לא גזרו ביה רבנן¹, וגם אלה ביין שגו ובשכר תעו ולהורות נתן בלבם. ויש מעקר עקר מיסד תפל מתפאר בקול נעים ובשירה ערבה... קולו כקול הסירים, נוער כאחד החמורים. עוד בהם מוקש נפתל ועקש, לאמר מתי יעבור החדש לשפוך דמי הנלכדים ברשתם ולמרט נוצת כספיהם² בשמאל וימין. פורסא דדמא כל תלתין יומין³. יתפארו בחכמה ידברו בלשון עחק בגאווה ובזו יעברו תורות יהלפו חק, כי לא ידעו מה הוא. חרפה היא לנו המורים חמורים, ענוים גנבים, הרועים רעים, מאשרים מתעים. כל אחד במרמות יתגולל ונמצא שם שמים מתחלל, ווי לה לחדא⁴ דאזלא ולא אתיא דהיא ינקותא, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם למקום מים הרעים, מעשנים יונקות ילדותם במוגמרי מדות גרועות ודעות בלתי הגונות יתגדלו בהם... (צנור שלישי סי' ו').

ב. על למוד תורה וחכמה לבנים.

אמרי אשה ברה יקרה מפנינה, לשמוע בלמודים חפצה, ושמה דינה עדינה, היא עם משכיל תתיעץ, כי יראה פן יקל כבודה על זה בכל מדינה ומדינה. אמר שלמה בחכמתו: ושומע לעצה חכם. וכיהודה ועוד לקרא⁵. חכמי הפילוסופים אמרו גם המה בחכמתם: הדעתן שבאנשים צריך עצה, לכן אני האשה הנצבת עמך בזה... תלך לדרוש את אדוניה ועצתו תנחנה תנהלה תנחילה דרך ישר. זה ימים רבים אנכי פוסחת על שתי הסעיפים, הן ולא ורפיא ביד. קול אומר קומי קראי לתבונות ותבאנה אז תביני יראת ה' וחזקת והיית לאיש, כי לא עם הארץ חסיד, ואם נפטרו הנשים מכל מצות עשה שהזמן גרמא השום הכתוב לכל עונשין שבתורה⁶, הלא ידעת דמרגלא בפומייהו דחכמי: כל ידיעה שלמות, הרע רע מהכשפים המכחישים פמליא של מעלה⁷, ודרשו ז"ל⁸ לא תלמד לעשות, לעשות אין אתה למד אבל אתה למד להבין ולהורות. וקול אומר: לך אמרין, נקבה סחור סחור לאוריתא לא תקרבי⁹. העוד לא ידעת דלא פסק מפומיהו דרבנן: כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות¹⁰... שלחי ידיך לכישור וזכפיך יתמכו פלך ובחכמה תטוי את העזים ואל תעיזי פניך ליכנס בגן החכמה... ואתה אדוני מורה צדק למדני דרך זו אלך ואחרי דבריך לא אשנה. מענה איש ישיב: בהיות האשה מוכן לקבל שפע החכמות יזיק לה ההתרשלות, דלא חיישינן להא דאמרי רבנן כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות. תבורך מנשים יעלת חן אשת חבר הקונה חכמה... שמעי בקולי לאשר אני מיעץ אותך. אם חשקה נפשך בתורה הטהורה... ותבזי בלבך... הבלי חבלי הזמן תענוגות תבל... מקומם אל תניחי ואל יעצרך גשם¹¹. ואי לאו דמסתפינא מחבריא אימא מלתא כי זכר היית ונהפכת לנקבה... וקושית מאמר רבותינו כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדו תפלות אינה צריכה לפנים דאיתתא חזינא ותיובתא לא חזינא¹², כי אפשר לחלק שחכמים ז"ל לא דברו אלא כשהאב מלמדה בקטנותה, שגם

1. ע"י כתובות ס' א'. 2. משמע שהמלמד היה מקבל שכרו בכל חודש.

3. זמן הקות הדם כל שלשים יום, שבת קכ"ט ב"י. 4. שם קכ"ב א"י.

5. קידושין ו' א"י. 6. בבא קמא ס"ז א"י. 7. סנהדרין ס"ז ב"י.

8. שם ס"ח א"י. 9. ע"י בבא מציעא צ"ז א"י: נזירא סחור סחור וכו'.

10. סוטה כ"א א"י. 11. עיני הגסמיות. 12. ע"י בבא מציעא ס"ז א"י.

במעלליה לא תתנכר אם זך ואם ישר פעלה. דודאי כי האי גונא איכא למיחש שרוב הנשים דעתן קלות. כלות זמנן בדברי הבאי וכרובן כן חטאו מקוצר רוח. אמנם הנשים אשר נדבה לבן אותנה לקרבה אל המלאכה המלוכה, מלאכת ה', מצד בחירתן בטוב במה שהוא טוב. הן הנה תעלינה בהר ה' תשכונה במקום קדשו. כי נשי מופת הנה, ועל הכמי דורן להדרן לאדרן לסדרן, לחוק ידיהן לאמץ זרועותיהן. לאזור חלציהן... ומהן תצא תורה...

כ"ט. מתוך אגרת הנמצאת בכ"י מס' 2 של חברת האליאנס בפאריס. ותמציתה רשם מר ב. שפירא ברשימת כה"י של ספרית החברה הזאת. REJ כרך ק"ה עמ' 56. זמן האגרת כנראה באמצע המאה ה"ז.

...בתתך לך מהלכים... בויניציא... אך מאד נפלאתי שנתת דבריך לשיעורים בהתנותך תנאי עם כ"מי מלמדך יצ"ו ללמוד תורה שבכתב בלשון אשכנזי ותורה שבע"פ בלשון לוועזי. כי לקד"ה היה נראה שהפך זה היה הסדר הנכון להיות. שכל מה שהאשכנזים עולים על הלוועזים היא מעלת הפלפול והחריפות השייך בתלמודי, כן ללוועזים יתר שאת ויתר עוז על האשכנזים בדקדוק לשון המקרא ובאופני הקריאה הנכונה בדקדוקיה כללותיה ופרטותיה.

7. תעודות מפנקסי הקהל בוורונה (איטליא). שנתפרסמו בצרוף מבואות והערות ע"י ד"ר ישעיהו זנה, בשם „אבני בנין לתולדות היהודים בוירונה“, ב"ציון" שנה ג' עמ' 123—169 וב"קובץ על יד" שנה ג' (י"ג) עמ' קמ"ה—קפ"ג. על התקנות החשובות של הת"ת בוירונה ע"י כרך ב' עמ' קמ"א—קס"ה.

א. ראה ראינו והנה רעשה הארץ ומוט התמוטטה הארץ מעלבונה של תורה. אין לומד ואין מלמד. אין פורק ואין שונה. ואין עומד בפרץ להחזיק ידי עושי מלאכת ה' ית' לגדור גדר, רק איש אחר בצעו וגבר אחר טרפו. באשר מזונותינו קשים עלינו, ובפרט בזמן הזה, לכן הסכמנו כדי לצאת ידי חובת שמים וחובותינו להרביץ תורה בינינו. ומעתה ומעכשיו הננו מקבלים ושמים עלינו לראש שר ושופט ומורה הגאון מוה"ר יוחנן יצ"ו בכמה"ר סעדיא זצ"ל. הוא יהיה ראש ישיבה פה בוירונה להרביץ תורה בישראל באופן הזה. דהיינו יהיה מחוייב הגאון הנ"ל כל מחרת בהשכמה אחר סיום התפלה בביהכ"נ לאמר ההלכה למי שירצה לשמעה, וכן יהיה מחוייב כל יום, שעה אחת או יותר, קודם תפלת המנחה לבא לביהכ"נ לאמר התוספות, וכן בין הזמנים שעה אחת לפני המנחה לאמר מספר פוסק אחד כפי אשר יסכימו רוב השומעים. ולא יוכל ללמד

1. = כבוד מעלת. 2. נראה שצ"ל: לע"ד = לעניות דעתי.

3. יש לחביא כאן דברי ר"י אברבנאל. ישועות משיחו, ד' קרלסרוה(2). דף כ"ה ע"ב: ומה שנראה לי בענין הלז (האגיה על לדת המשיח בטיב) הוא באהר משלשה דרכים. הדרך הראשון הוא על דרך פשטיי, בלתי מספיק ובלתי נכון אצלי, אבל הוא כפי דרך האשכנזים בהבנת האגדות ופירושיהם, ובכן החשיבו את האשכנזים רק בהלכה ולא באגדה.

4. איטלקים. שאנחנו קורים היהודים שבאיטליא לועזים סתמי (תשגי לר"א נחור ע' לעז).

יותר משבע שעות ליום לכל היותר. ובענייני הקהל יהיה מחוייב. לכל בקשת הק"ק יצ"ו, או הפרנסים יצ"ו, לגזור או להחריס או להסכים על איזה עניין או תקנה, או מה שיהיה, בעסקי הקהל יצ"ו. בין ליחיד בין לרבים, לעשות בכל מאמצי כחו למלא רצונם בעניינים נכוחים כדין וכשורה, ולהוכיח ולייסר בהסכמת אחד מן הפרנסים, או אחד מן י"א המבוררים, באם הפרנסים יהיו נוגעים בדבר, המעוותים עקלקלותם ולהדריכם בדרך המוסר ולחזק ידי הלומדים ולהכריחם בכל מאמצי כחו ללמד.

ובשכר טרחו וביטול זמנו יקבל משה חדשים לששה חדשים עשרה סקודי, וכל זמן אשר לא יקיים הגאון הנ"ל התנאים הנ"ל בעניין הלמוד כנ"ל אזי לא יהיה מחוייב הקהל יצ"ו הנ"ל לאשר התנאים הנ"ל עמו. והתנאים הנ"ל ימשכו שלש שנים רצופות, מתחילת ר"ה ש' לפ"ק הע"ל², ומסיימים ר"ה ש"ג הע"ל. והמעות הנ"ל יגבו בזה האופן, דהיינו יקרא כל איש ואשה אשר ייטב בעיני הקהל יצ"ו להתנדב ולכתוב ולחתום בפנקס הקהל יצ"ו מכת"י³ ממש אשר ידבנו לבו לתת לכל ששה חדשים שלש שנים רצופים, והפרנסים אשר ימצאו בעת פריעת המעות, יהיו מחוייבים לגבותם מן המתנדבים, בין מרצונם בין שלא מרצונם. ומהמעות הנ"ל יקבל הגאון שכרו משלם, והמותר יותן ויחולק לבחורים מלמדים⁴ פה בישיבה להספקה⁵. וכן יובררו שלשה אנשים מן הקהל יצ"ו לחלק ולפזר מעות הנ"ל לת"ת ולהשתדל ולהביא הנה בחורים לומדים. ויהיו מחוייבים לעשות קופה לת"ת לקבל בה לביהכ"נ בב' וה', כדי לקבל מעות ליתן על ידי עושה מלאכת ה' ית' באמונה.

והשלשה מבוררים הנ"ל, יהיו מחוייבים להראות חשבון סוף השנה לגבאי הצדקה פה ווירונ"א מהאשר בא לידם ואת אשר הוציאו, ובשכר זה יזכינו לביאת הגואל ולבנין אריאל וכן יהי רצון אס"ס⁶. (שם עמ' קנ"ב—קנ"ג)
 ב. הושם פאר"ט⁷ למנות ג' אנשים בחבורת הגאון מוהר"ר יוחנן י"ץ⁸ לחלוק דמי ההספקה לאותם אשר לומדים וילמדו פה ווירונ"א בישיבה, איש איש לפי מדרגתו ולפי ידיעתו, וד' האנשים ישתדלו לקבל כל ב' וה' ור"ח ותענית בביהכ"נ מעות, ליתן ע"י עושה המלאכה באמונה, והג' אנשים ילכו בחבורת הגאון מהר"י עד חצי אלול לשקוד על דלתי הנדיבים לשאול אשר ידבנו לבו לתת לת"ת, וירשום בכתב ידו את אשר רוצה לתת (שם עמ' קנ"ז).

ג. היום יום ג' ד' לחדש תשרי שי"ז. הושם הפאר"ט מצד שלשה פרנסים הנ"ל להשכיר מהר"ר יועץ⁹ יצ"ו שהוא משועבד ללמד לבני הק"ק יצ"ו על אופן כאשר נבאר, דהיינו מר"ח מרחשון שי"ז הבע"ל עד ר"ח אדר שי"ז חייב שיהיה מוכן ומזומן כאשר יהיה שעה אחת תוך הלילה יתחיל ללמד שעה אחת.

1. == הקהל קדוש ישמרתו צורו וגואלו.
 2. == ראש השנה ש' כפרט קטן הבא עלינו לטובה.
 3. == מכתב ידו. 4. לומדים? 5. להספקת פרנסתם. 6. == אמן סלה סלה.
 7. == הסכמה, החלטה, וההסכמה היא מיום ז' תמוז שנת ש"ה.
 8. == ישמרתו צורני.
 9. ר' יועץ ב' ר' יעקב ה"ח התנו של ר' יוחנן, וסימש במשרתי בשנת שי"ז—סמ"ה.

דהיינו עד ב' שעות תוך הלילה. עם כל מי שיבא מבני הק"ק לתוך ביתו אל החדר שלו. והשעה הזאת תהיה קבועה לו ולבני הק"ק יצ"ו כל זה הזמן הנ"ל. ואם באולי יתאחרו בני הק"ק יצ"ו לבא תוך השעה הקבועה הנ"ל מ"מ לא יהיה מהר"ר יועץ יצ"ו הנ"ל משועבד ללמד יותר רק עד ב' שעות מן הלילה. ומר"ח אדר שי"ז הבע"ל ואילך ילמד מאז והלאה תוך בית הכנסת אחרי תפלת ערבית חצי שעה כמקדם בשנה עברה. ויקבל שכרו שמנה דוקטי לשנה אחת. והמעות האלה יקבל מן הגבאים מן קופת ההספקה. ואם לא יספיקו מעות הקופה הנ"ל יוכלו הגבאים לקחת משאר מעות ההקדש... (עמ' קס"ז—ח).

ד. הושם פאר"ט... לקחת מהר"ר מנהם פור"ט כ"ץ על זמן חמש שנים יתחילו מהיום א' לר"ח טבת שמ"ה לפ"ק. ובתוך זה הזמן מתי יבא הנה לקבוע דירתו פה אתנו מהיום ההוא יתחיל שכירותו ולא קודם לכן ובתנאי שיאשר ויקיים הקאפי' (Capitoli — התנאים) אשר נזכיר:

א. הגאון הנ"ל מחוייב לבא לכל יום מימי קביעות הישיבה בישיבה כפי מנהג עירנו מנהג אשכנזי.

ב. יחוייב הגאון הנ"ל ללמוד בכל יום כחצי שעה באיזה ספר, יראה בעיני מעלי⁵ יהיה לתועלת הבעלי בתים. תיכף אחרי תפלת ערבית.

ג. אחרי הישיבה יחוייב ללמוד בביהכ"ג ההלכה ופירש"י, ואחרי עת אכילת הצהרים בכל יום יאמר רבי נסים או תוספות לעת אשר יקבע מעלתו, ובין הזמנים אחרי עת האכילה איזה ספר במקומו אשר יראה בעיני מעלתו יהיה תועלת להתלמידים. וזה יוכל לעשות בכל מקום שיחפוץ הן בב"ה הן בביתו.

ד. יחוייב לדרוש ברבים בב"ה מדי שבת בשבתו, וכן תמיד באחד משני י"ט של גלויות.

ט. יחוייב לשמוע את אשר למדו הנערים, וזה יעשה בכל יום ו'.

י"א. יחוייב מעלי⁶ ללמוד עם ב' נערים אשר ימסרו לו הגבאים, אשר לא יהיה להם יכולת לפרוע מלמד, בכל עת שירצו הגבאים ובחנם.

ועבור כל הנ"ל יקבל הגאון הנ"ל עבור שכרו ע"ה שקודי מוצי"י⁷ לשנה, ולערך שנה בארבע פאגי⁸ דהיינו כל שלשה חדשים, הרביעית יחוייבו הפרנסים לתנם למע' תיכף בעבור השלשה חדשים (עמ' קס"ט—קע"א).

ה. אל רום הוד מכ"ת אנשי ועד הק"ק יצ"ו ובראשם הגאון מופלא מהרר"ם כהצ"י⁹ שלום.

הנה באתי להפיל תחנתי: להיות כי חנני יי' ביוצאי חלצי שהם זכרים שיחי' וחשקה נפשי לצאת ידי שמים לגדלם לתורה, ובאיטליא בעו"ה כמעט

1. ר' מנחם פורטו כן שימש ברבנות בשנות סמ"ז—ס"ב. בנמנו יצא לתהלה שנה של ישיבת וירונה באיטליה הצפונית ופנו אליה אשילו אלה שמגמת פניהם היתה מכוונת להישיבה הנפורסמת שבפראג ובקראקא (זנה. עמ' קמ"ז). בש' ס"ב התפטר ממשרתו מסיבת זקנתו וחולשתו.

2. בוירונה היה רוב הצבור אשכנזי ומעוטו ספרדי, והקהלה הרסמית היתה אשכנזית. צי' ציוני. שם עמ' 131—133.

3. = מעלתו. 4. Scudi moenigo = 5. = paghe—תשלומים.

6. = מורנו הרב ר' מנחם כהן צרק יצ"ו.

נשתכחה תורה מישראל, ובפרט מאשכנזים, זולתי ק"ק העיר הזאת שי' העליזה, אשר תמיד משחו מגינם לחזק תלמוד תורתם, ופועל ידם יי' הצליח, יוסף יי' עליכם ויברך אתכם אכי"ר¹, וזו היא סבה עקרית וראשונה אצלי, זולתי סבות אחרות תפלות לזו, עלו ונשתרגו עלי אשר להצוני, אמרתי אנודה מקיני לארץ אשכנז, למען בתנועתי זאת בידי יתקיימו בעזה"י², אמנם לעת עתה עדיין לא החלטתי באיזו קהילה תנוח רגלי בעזה"י, ובק"ק וויניציאה כמעט עברו הימים משכירות הבית אשח אני דר בו, ולשוב ולהשכיר שם אי אפשר כי אם בהוצאה מרובה, אמרתי לבא ולהתגורר פה אצל מעלתכם, לגור ולא להשתקע, להיות בני שי' לומדים תורה על איזה חדשים, עד כי אמצא מנוחה לכף רגלינו באיזו ק"ק יצ"ו, כאשר מן השמים יורוני, אאמין כי לזאת יאותו לנו מכ"ת³, ולא תמנעו טוב ודבר מצוה מבעליו להיות לאל ידכם לעשות, כאשר כבר יצא שמעכם בכל הארץ, ובפרט כי דירתי זאת תהיה תמיד מבלי שום היוק שבעולם להק"ק יצ"ו, כי אוכל בכסף אשבור, אדרבה אם במעט יכלתי אוכל להועיל למי שיהיה, כאשר יגזרו עלי כ"ת, תמיד אשמור לעשות ולקיים, וגם כי ידעתי שכונת מכ"ת התקנה עשיתם לא עלי דידי נאמרה, ולא על כמוני היום, כי אם על אנשים אשר בקהלם לא תחד כבודי, מ"מ בחרתי שלא לעבור על מצוותיכם ולבא עד שתהיה רשות נתונה ממכ"ת אלי, ולכל אשר יורוני אלך, ומכ"ת אלופי וגאוני תשאו ברכה מאת יי' ⁴ תפלת שרפרף רגלכם שמשון כהן (שם עמ' קע"ה).

1. להיות כי לפעמים האלוף הגאון כמ"ר מרדכי (בשאן) יצ"ו אב ב"ד שלנו מטופל ועמוס בעסקי הק"ק יצ"ו⁵, ולאפס הפנאי מאחרים פעמי מרכבות כבו' מלבא בתמידות מדי יום ביום לישיב בישיבה, יושם פר"ט מצדנו שלשה פרנסים, שהאלוף מהר"ר ברוך בשאן יהיה מחויב לקרא התוספות בישיבה לתועלת התעוררות זכרון בני הישיבה, למען בקראו יתישבו בדעתם פלפול הוכוח בסדר על נכון, ואל יקדימו המאוחר למוקדם, רק על סדר הקריאה יקשו המקשנים ויתרצו המתרצים, כמנהג עירנו עד עתה, כמובן שהבחירה תשאר תמיד ביד בעלי הוראה מפה לקרא גם הם התוס' כנז', כי הקריאה תהיה למען ישאו ויתנו מתחלה ועד סוף כל דברי ההלכה ועל הסדר כנז' ולא להתרוממות, כי כבוד כל בני הישיבה במקומו מונח, וכדי להטיל מלאי לכיסו של ת"ח ולפרנסו דרך כבוד, יושם פרט ליתן להגאון מהר"ב הנ"ל עבור שכר הקריאה הנז' ע"י הגבאים כל מה שהיו נותנים למכ"ת מדי שבוע בשבוע עד עתה בלי תוספת ובלי גרעון בשם הספקה לפרנסו בדרך כבוד, ויובן שלא יגרע בשביל זה שכירות הגאון מהר"ר מרדכי יצ"ו במאומה (שם עמ' קע"ט).

1. = אמן כן יהי רצון.

2. = בעזר השם יתברך.

3. = מעלת כבוד תורתכם.

4. הבקשה הוגשה בי"ב מרחשון ש"ג, ונצד תקהלה הסכים לבקשה על יסוד ערבותו של אחד

מבני הקהלה.

5. שימש ברכנות בוירונה בשנות סניב—שפ"ט.

6. במסאו ומתנו עם השלטונות על יסוד הגיטו ובסודור כל הענינים הצבורים הכרוכים עפ.

זה, יהודי וירונה נכנסו לגיטו כשנת ש"ס.

ז. כ"ב זינר שס"ז.

להיות כי זה שנה כלה זמן נשיאות כ"כ ממונים על ת"ת ועת לעשות לה' להגדיל תורה ולהאדירה, יושם פרט מצד ג' הפרנסים לבחור מתוך הק"ק ג' אנשים ממונים על ת"ת אשר עליהם היהב למצוא חכם או חכמים דורשים לכל שבת וכועד, ולקבוע להם שכר כפי שיראה בעיניהם, וכן להשגיח על לימוד נערים, ולמצא להם מלמד או מלמדים כפי הצורך לפי ראות עיני מעלתם, וכן התמדה הלימוד בבית הכנסת ערב ובקר, כששלים זמן המוגבל עם מהרר"ם בשאן מממונים על ת"ת שעברו, ולהם הכח להוציא כל הנדרים והנדבות שיתנדבו לת"ת, וגם מעות הקופות מהספקה לת"ת וללימוד נערים, ולהם הכח ג"כ לגבות מהק"ק מדי שנה בשנה אם יצטרך הן לפרוע מלמדים ודורשים משכרם, הן עבר הן להבא, עד סך חמשים דוק', לפי ערך עול בי"מי אם יראו בעיניהם שהקופות והנדבות לא הספיקו או [לא] יספיקו, ה' יהפוך למען צדקו להגדיל תורה ויראו נפלאות ומציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים' (שם עמ' קפ"ב-ג').

ה. שנת תל"א, ט"ו אייר, ות"ת כנגד כולם, יען כי ראה ראינו... צרות תכופות זו לזו בקהלנו הק' בפטירת כמה בעלי בתים ובפרט מר' אברהם בשאן חזן ומלמד תינוקות מת"ת הקטנים... לכן אמרנו על מה עשה ה' ככה, וחשבנו בעצמנו שהוא על עון ביטול תורה... ובהיות שמרדכי בשאן מחויב הוא ללמוד תלמידים מת"ת ממדרגה הגדולה, אמרנו מה יהיה ממדרגה הקטנה... לכן יושם פארטי מצד מ"ע הפרנסים לבחור כהח"ר אברהם ישראל שליט שילמד לתלמידים מת"ת ממדרגה הקטנה, ולא יזוז מביהמ"ד הכל ביראת ה' על פניו, ובחברתו יהיה מרדכי בשאן הנ"ל אשר ילמד לתלמידים הגדולים וכפי אשר יגזרו מע' הפרנסים, ולכהח"ר א"י שליט הנ"ל יתנו לו מכיס הקק"י שלשים וחמשה דוקא' לשנה ולמרדכי הנ"ל חמשים וחמשה דוק"ק" (ציון שנה ג', עמ' 161).

ט. להרדפת הפארט"ה השמה בק"ק הכללי יום ט' לאגושטו תרע"ו למניינם, אשר ממנה נראה ברירת כמ' מיכאל צמח וכמ' שמואל ב"ר יצחק בשאן וכמ"ר חיים ב"ר יוסף פולאקו לממונים שישתדלו יחד עם שנים אחרים אשר יובחרו א' מכל קהלה, היינו א' מב"ה אשכנזים וא' מב"ה הספרדים, להקים ת"ת לתועלת הכלל, לכן יושם פארט"ט, לברור א' מן הק"ק שלנו אשר יהיה יחד עם הנבחרים הנ"ל, ועם כמ"ר שלמה ויגה אשר נברר בק"ק ספרדים, והק"ק שלנו יתנו לת"ת זה מאה דוקאטי לשנה, כאשר עושים הק"ק ספרדים, אשר מהם יגבו מה שאנו נותנים עתה לכה"ר אברהם ישראל שליט לשכר הת"ת, ויחוייבו המלמדים האשכנזים אשר יובחרו לבא כל א' מהם להתפלל בב"ה שלנו, ולעשות כל אשר יגזרו עליהם מע' הפרנסים מב"ה שלנו, ויהיה כח לחמשה הנבררים הנ"ל לגמור

1. = 1, 22-1607.

2. = מעלת כבוד.

3. = בלתי מסודר, היינו הטלת עול ומס נוסף להמסים הקבועים.

4. הכרת הת"ת החיובה פעולתה והתחילה לשמש כמרכז לתרבות: היא מפקחת על בני הספר הפרטיים ומנציאה להם מלמדים, דואגת לתנך העב, מעמידה דרשנים שיהנכו את הקהל בדרשותיהם, מסגותה על קיום הטעורים בבית הכנסת.

5. = בהתאם לחקנה.

כל אשר יראה בעיניהם לתועלת הכללי ולגדל בני הק"ק לתורה ולמעשים טובים. ונשארה הפארטיי י"ג הן ח' לאו"י (שם עמ' 164, והרשימה הזאת היא מז' חשון תל"ז).

י. הייתי מתחנן ומבקש את האחים פולאקי' ה' ישמרם, היות כי אביהם ז"ל היה חפצו לעשות הסגרי' לת"ת לעבודת הבורא, שיקומו הם, בניהם אחריהם, לעשות רצון אביהם ורצון אביהם שבשמים, ה' ישמרם, אמן, ויזכור להם הטובות שעשו עמי. וכן הנני מבקש מאתם שיעשו, שיהיה לעולם מלמד א' שילמוד גמרא ותוספות, כי זה עיקר התורה, כי אם אין תורה שבע"פ, שהוא הגמרא, ודאי שאין קמח, וידעתי כי יעשו רצוני ורצון ה' שהוא העיקר.

עוד אני מצוה לתלמידי החשובים הרגילים לבא אל הישיבה, שיתמידו את הישיבה בגמרא ותוספות, ובמשך שנה אחת שתתחיל מיום מותי אחר הישיבה יעשו השכבה על נשאתי, ובמשך אותה שנה ילמדו למנוחת נשמת, ובה יאמרו בפייהם קודם שיתחילו ללמוד, וכן קדיש דרבנן יאמרו אותו למנוחת נפשי, וה' ישלם להם פעלם הטוב (שם עמ' 168).

לא. ממכתבי ראשי קהלת פיסארו בשנת שי"ז. האחד להרב ר' יצחק יהושע די לאטאש, שבו הם מבקשים אותו לקבל משרת ראש הישיבה בקהלתם, והשני נשלח לראשי קהלת אורבינו שיתנו גם הם חלקם בהספקת שכרו של ראש הישיבה. המכתבים נדפסו ע"י ר"ד פרנקיל ב"עלים" שנה ג' עמ' 23—26, ושם עמ' 27—33 באה גם תולדתו של רי"י די לאטאש.

א. בהתאסף ראשי עם, חבורה של נדיבי עמים, אנשי עם, אנשי מופת, יראי אלקים אוהבי התורה ולומדיה ומלמדיה, בחרו והסכימו בעזרת שדי ובמזל צומח ועולה, בלב אחד כאיש אחד, לחבר אהל ישיבת ת"ת כל יצען ובל יסע יתדותיו לנצח בארץ הזאת פה פיסארו, ולהקים סכת עיונה ופלפולה בישראל, לשם שמים, אשר בה נפלה השכחה, זה ימים ושנים בהיותה על תלה ושבתה מעשות פרי, ואף כי אחרי השמה, אשר בהעדרה עמודי שמים ירופפו והאדמה תשאה שממה, אולי יתעשת האלקים לנו ויחוס וירחם עלינו, נקומה ונחיה לפניו. והיום הזה נועדו עברו יחדיו עדת אל, כלם קדושים, על אודות המצוה הזאת שאין למעלה הימנה, כדי לקבץ יחד סך מעות כדי לפרוע שכר בטילה מנשיא אלקים ואב ב"ד אחד קדוש נורא והגון לשבת בקתידרת החכמות, להיות ראש ישיבה ללמד דעת את העם, חקי האלקים ואת תורותיו, ולבאר לפרש לתלמידים חברים מקשיבים בפומבי פוסק אחד, כגון רב האלפס עם רבינו נסים, או פסק אחד⁵, פעם אחת לבד לכל יום ויום, אחרי תפלת שחרית עד שעת סעודת הבוקר.

1. התקנה נתקבלה ברוב דעות של י"ג אומרי הן והי אומרי לאו, שהתנגדו לכך סיתאהיו

האשכנזים והספרדים יחד כדי ליסד ת"ת משותף.

2. מצוואת ר' מרדכי בשאן שנכתבה בש' תס"ב.

3. בני ר' אברהם פולאקי, מנכבדי וירונה ומגדולי עשיריה, מוצא משפחהו היה מפוזא.

4. קלוני, בית מדרס. 5. אולי צ"ל: פוסק אחר.

ומותר היום מנהו נפלאה, ירצה להנאתו ולטובתו, ויהי הפשי ואדון לעצמו, וביארו בסיהם, שכרו אתו על תלמודו ופולולו ומעלתו זאת לפניו, סך מאה סקורי זהב נזהב מדי שנה בשנה, משך שלש שנים רצופות, מחציתו בראשית השנה, והמותר בסוף השנה חדשים הראשונות, וגם בית ומדור טוב בעדו ובעד בני ביתו לפי כבודו בחנם ופרוע מכיסם.

ב. מסולאיי בתרשיש השלמיות ש"י. עיניהם הרואות בכתב אמת את כל מעשה ה' הנורא וקיום כל תוקף ההסכמה היוצאת מבין הכת המהללת הזאת... ויען כי ראה ראינו במופת ואות בשכבר הימים היותכם מבני עליה המעטים, אנשי חסד, יראי אלקים, וזריזין מקדימין למצות חפציו וחפצי שמים, ולהחזיק בדקה של תורה וסוכתה הנופלת, איש יבא בפריה אלף כסף, העריתנו רוח בטננו היום לבא לפניכם... לזכות אתכם להיות נפשני במנין המתקדשים והמטהרים אל גינת ביתן תורת ה' תמימה... לכן כל איש אשר נדבה רוחו להרים תרומת זהב לה' בעד פרעון הגאון העתיד לישוב בראש הישיבה הזאת האלקית יחתום שמו בראש הדף השני מהכתוב החתום עם סך המעות שנתנדב לתת בכל שנה ושנה שלש שנים רצופות... אלה הדברים יצא מהשנים ה' למעלה אל יחידי ק"ק אור בינו כ"ב מרצו שי"ז.

לב. מתוך הדרמה הראשונה בעברית, בשם «צחות בדיחותא דקדושין», שנתחברה ע"י ר' יהודה — ליאוני — די סומי פורטוליאוני, ע"י מה שכתב עליה ד"ר ח. שירמן ב"מנסת" כרך א' עמ' 430 - 442. ר' יהודה חי בערך בשנות 1525—1592. הדרמה נתחברה איפוא במחציתה השניה של המאה הט"ז.

במחזה זה משמש ר' חמדן המלמד גם «מליץ», ז.א. מליץ יושר, או טוען במשפטים לפני בית הדין, תלמידיו שמחים על זה, כי פטורים הם מן הלמוד ברוב הזמנים.

א. אחד התלמידים אומר: «תבורך מנשים אמי בעת שמה אותי להסתופף בבית מלמדי זה ולסמוך על שלחנו, וצר לי מאד כי לא תתן אליו רק שלשים כסף מדי שנה בשנה, כי הם כטפה מן הים לערך טוב התענוגים אשר לי בביתו ובחומותיו ורוב המטעמים הבאים על שלחנו תמידין ומוספין, כי בכל יום ויום מרבים העם להביא מתנות לאין קץ ותשורות לאין תכלית, הריצי חלב, בשר ודגים ובצים לאין מספר, ולא יפסקו מעל שלחן הרב יומם ולילה צלי אש ובשל מבושל, ואנכי אוכל לשבעה מטעמים שונים כאשר אהבתי... האמת כן הוא כי לא אוכל להמלט מלכת מאה פעמים בכל יום מן הבית אל פני השוק אנה ואנה לעבוד ולמשא, אך מה לי להתעצב על זה, הלא יותר עמל וכעס אביט בעמדי תמיד על הספר מעשותי מלאכות כאלה. זאת ועוד: רואה אני כל היום את מורה צדקי טרוד

1. צ"ל: ממנין.

2. צ"ל: הניקמתו.

3. צ"ל: שלום.

4. צ"ל: סקורי.

5. צ"ל: החתימים.

בעסקים שונים, כי רבים צריכים לה, אשר בעבור זאת ברוב ימים לא אפתח ספר, ואני עלו ושמחתי כי ירבו עלי עמות הפנאי לצחק עם יתר הנערים... ולמען הוסיף שמחה על שמחתי הנה זה חדש ימים כי שרפנו המקל כמו אש והשלכנו את הרצועה בבור תחתית, והרב לא שם אל לבו לדרוש אחריהם עד היום הזה. אך עתה למה אחשה ולא ארוץ אל המערכה לקנות לי כדור אחר טוב ויפה, כי זה איננו שוה לי.

ב. משיחתם של שני נערים, יאיר ויקטן:

יאיר מדוע אתה נחפז ללכת, שמעני, יקטן אחי?
 יקטן הקולך זה, ידידי יאיר? הנה אנכי בא אל בית המדרש, כי השעה דחוקה מאד.
 יאיר ולמה ככה תרוץ ותיגע?
 יקטן ולמה ירוץ השועל מלפני הכלבים? הלא ידעת, ידיד נפשי, אם לא אהיה לפני הרב בשעת סידור הלכותינו אוי לי ואוי לעגבותי!
 יאיר אל תירא ואל תחת, כי לא יאונה אליך רעה היום על שום איחור ועיכוב.
 יקטן והלא כבר עברה שעה שלישית.
 יאיר אם עד השלשה לא באת אין בכך כלום, ואם תתן לי רק שנים מן החרובין אשר בידך, ממני תשמע בשורה טובה ותעלוזנה כליותיך.
 יקטן קח לך ארבעה וחמשה וגם התפוח הזה, אם בשורה בפוך.
 יאיר דע כי היום הזה לא ילמדנו רבינו, אות לטובה, אף לא פסוק אחד, בהיותו טרוד מאד בשני עסקים גדולים, ולא ישוב עוד לביתו עד צאת הכוכבים...
 אם תאבה לצחק עמי הנה נא לי עשרה כסף ואצחקם אט לאט.
 יקטן אללי לי, באיזה צחוק אצחק עוד?
 יאיר בקלפים? אשר הרגלת לשאת בחיקך תמיד ומספרם כמשפטם שמונה וארבעים.
 יקטן עליהם אספדה ואילילה... כי הרגיש בהן עפרון דודי ויוציאם מחיקי וישליכם כמו אש וישרפם והכני בזעף אפו וברצועות כפולות ומטולאות עד אשר לא נותר בי כח.
 יאיר הנה זו רעה חולה אשר כמוה לא נהיתה וראוי לרחם עליך, אך אמנם ראה זה מצאתי צחוק יפה כפי הזמן: נאכלה את החרובין אשר בידך ונאספה מלא חפנינו מן הגרעינים בלי מספר ונצחקה עמהם בוגג ונפרד, והנה פה עלי מפתן הדלת הזה מקום מוכן ומתוקן.
 יקטן לא יאות לנו לצחק סה על מספר שוה או נפרד, כי יגורתי פן יעבור דודי וימצאני ויוסיף עוד להכותני. אך בזאת יאות לנו: ללכת אל בית המדרש על כל צרה שלא תבא ונפילה גורלות על דפי הספר באותיות גדולות או קטנות, ואף כי ישוב הרב לא ירגיש בנו מה אנחנו עושים, ויחשוב שנסדר שמה את פרקי הלכותינו.
 יאיר טוב ויפה כעת דברת. נלכה ונסילה גורלות. («כנסת» א' עמ' 438, ועי' שם גם עמ' 440).

1 קטע זה לא נדפס עוד והעתקתו מתצלום כת"י שבידי הדי"ר שירמן.

2 צחוק הקלפים היה רווח מאד באיטליה בין גדולים וקטנים, וכידוע הבר ר' יהודה אריה מדינא בעודו נער את ספרו, סור מרע"ג נגד צחוק הקלפים, אלא שבפרט זה היה נאה דורש ולא נאה מקיים.

73. מתקנות הקהל באויניון (Avignon) שנתקנו בשנת שי"ח (1558).
 התקנות נכתבו במקורן עברית ותורגמו תרגום רשמי לצרפתית
 המדוברת באותו זמן, ותרגום זה נתפרסם ע"י de Maulde
 ב־ Revue des Etudes Juives כרכי ז—ח (המקור העברי לא נשמר
 כנראה). תקנות אלו נתקבלו גם ביתר הקהלות שנמצאו בערי דרום
 צרפת שעמדו תחת שלטון האפיפיור. התקנה המובאה בזה נדפסה שם
 כרך ח' עמ' 99.

אנחנו מסכימים, שאינם אנשים שהמס המוטל עליהם, בין מן ה"יד האמצעית"
 או מן ה"יד הגדולה", ויהיו להם בנים ולא ירצו ללמוד בתמידות עד מלאת להם
 עשרים שנה — ישלמו ששה פלורנינים בכל שנה חוץ מאותו Capage שהוטל עליה,
 כמו שנאמר לעיל. ומה שנאמר לעיל על ענין זה של בני ט"ו ומעלה היתה
 הכונה לאלה שהמס המוטל עליהם הוא מן ה"יד הקטנה", ושאינן להם האפשרות
 לעסוק בתורה; ו"היד האמצעית" ו"היד הגדולה" שיש ביכולתם ללמד את בניהם
 ואינם מלמדים אותם, ואלה שבנם אינו עוסק במסחר, — רצוננו הוא שפירושו שהם
 לומדים עד עשרים שנה, ואחרת יטילו עליהם את ה־ Capage האמור לפי הליברא
 של האב, וחוץ מזה עוד ששה פלורנינים, ואנו רוצים שממאה ליברות ולמעלה תקרא
 ה"יד האמצעית", וממאתים למעלה ה"יד הגדולה". וממאה עד אחת היא ה"יד
 הקטנה".

לד. מן שו"ת הרב ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז), ח"א סי' רפ"ה.

שאלת ממני על השוכר מלמד, ואחר כך מצא טוב ממנו, אם יכול ליתן לו
 מלאכה אחרת אפילו שהיא קלה מן הלמוד? — אינו נותן לו מלאכה אחרת, וגדולה
 מזו אני אומר: אם השכירו לבניו אינו יכול ליתן לו אחרים, דמצי למימר הם קשי
 ההבנה יותר מאחרים ואטרח יותר ולא אצליח, אבל אם שכרו סתם ללמד נערים
 נותן לו נערים שירצה, ואם לא מצא נערים נותן לו שכרו משלם, כי המלמד אינו
 מרויח בזה להיות בטל, שהוא מתקלקל...

1. את התקנה הזאת יש להבין בקשר עם התקנה הקודמת לה (ע"י סט עמ' 98), שממנה
 יוצא שהמס היה פרוגרסיבי, אלה למשל שהרויחו מעשרים וחמס עד מאה ליברות לסנה היו משלמים
 מס מכל ליברא חצי סו; ממאה עד מאה וחמשים יוסיפו עליו עוד 18 סו; ממאה וחמשים עד מאתים
 יוסיפו עליו עוד י"ח סו נוספים; ממאתים ואהד עד שלש מאות יוסיפו עליו פלורין אחד. המס שנקרא
 Capage היה מעין מס גולגולת שהוטל על כל יהודי הגיטו מבני ט"ו ומעלה, ונפטרו ממנו רק אלה
 שתורחם אומנתם ואינם עוסקים במסחר עד היותם בני עשרים, וגם המלמדים (Magister) כל עוד
 שהם עוסקים באומנות זו. — ה"יד הגדולה" הם העשירים ו"היד הקטנה" העניים יש לציין שבתקנות
 שנתקנו באויניון בש' 1779 (נדפסו ע"י אייזנר לאעב ב־ Annuaire de la Société des Etudes Juives
 שנה ראשונה) באו כמה שינויים, ומהם חשובים, שנעשו במרוצת הזמנים.

2. ובשו"ת להרשב"א ז"ל (ד' קושטא רע"ו) סי' צ"ו פסק: "ואם חלה התלמיד יכול ליתן לו
 אחר ללמוד שטוב כל כך כמו הראשון או יותר טוב, אבל אינו יכול ליתן לו אחר שהיא גרוע מן
 הראשון, ושאר מלאכה אינו יכול ליתן למלמד".

לה. מתוך ספרו של אנטוניו גרציאני ¹ (Gratianus Antonius Maria, De) שזכירו (Scriptis, invita Minerva, Florentiae 1745. II 153/4) של החשמן קומנדונו בחצר המלך אויגוסט הראשון בפולין, במחצית השניה של המאה הט"ז. יש בתאורו כדי לאשר משפטו של יעב"ץ על דבר התפשטות הלמודים החיצוניים בין יהודי פולין בזמנם של מהרש"ל ורמ"א, עי' כרך א' עמ' רפח—רפט. פסקא זו המציא לי בטובו ד"ר י. זנה.

בתוך העמים הללו ² נמצא גם כן המון רב של יהודים, ואלה אינם מתפרנסים בדוחק על ידי הלואה ברבית או על ידי שירותים עלובים, כמו שעושים היהודים ברוב המדינות, אלא יש בתוכם בעלי אחוזות וסוחרים, וגם מי שעוסק בספרות ובמדע, ביחוד באסטרונומיה וברפואה, ויש אשר יתמנו על מסי המדינה, וכן מגיעים בכנות לעושר, ולא בלבד שהם שוים לבני חורין אלא לפעמים מושלים עליהם, ואינם נבדלים מהנוצרים לא בכיסוי ראשיהם ³, כמו שנהוג במקומות אחרים, ולא בשום דרך אחרת, אדרבה הם נושאים גם כלי נשק, ויוצאים מזוינים, וחוקה אחת להם וליתר בני אדם, לגמרי.

לו. מתוך תשובותיו של מהרש"ל ומתוך ספרו ⁴ ים של שלמה.

א. ושכר חזנים ומלמדים מתי נפרעים מצאתי תשובת מהרי"ו ⁵ וז"ל: שכר החזנים שכתבת המנהג אינו ידוע לי, אבל הדעת מכרעת דינו כמו מלמד, דמלמד נותנים לו חצי שכרו בתחלת הזמן משום לכלכל ביתו, דאם לא כן מה יאכל הוא ובני ביתו, האי טעמא שייך גמי הכא. עד כאן. (יש"ש לבבא קמא פרק י' סי' ל"ט).
ב. והוא הדין היכא ששלחו חבורת בחורים ללמוד תורה ושוכרים תיירי ⁶, מחמת עיכוב הדרך, שלא יבטלו זמן למודם ⁷, גם כן מחשבין לפי גלגלת, דמצוה ותורה שוה לכל, בין המרבה בין הממעוט, רק שיהא לבו לשמים (שם סי' מ"ב).

1. Judaeorum quoque hae gentes admixtam magnam multitudinem habent, non, ut in plerique locis, in opem vitam faenore et servilibus operibus tolerantium... sed qui et agros possideant, et mercaturam faciant, et litterarum quoque studiis, maxime astrorum et medicinae, se excolant, et fere vectigalibus publicis praesint, ac ad honestam fortunam perveniant, ut non aequentur modo ingenuis, sed inerdum etiam imperent, nec tegumento capitis, ut apud alios, nec ullo omnino insigni re a Christianis distinguantur. Quin arma ferunt, et cum telis incedunt, et plane eaquo cum aliis jure vivere videntur.

2. היושבים בפולין. 3. בכובע סעל ראסם.

4. שו"ת מהר"י ווייל סי' ק"ג. 5. מורה דרך.

6. אבל לא מפני פחד כוודים ולסטיפ, כי במקרה זה מחשבין לפי ממון ונפשות כאחד.

ג. שאלה: מלמד אחד שמת לו מת אי שרי ללמוד עם התלמידים חזרות בתוך ימי אבלו...

תשובה: ...ללמוד עם הנערים בימי אבלו נראה דשרי, מאחר ששכיר הוא ומשועבד לאחרים צריך לגמור פעולתו, והשוכרו מעכב עליו ואומר אם תבטל מלמודך אינני משלם לך כל עיקר, כי ממך זכה ללמוד ולא מאחר, ולכן אפילו אם תעמיד רב אחר במקומך לא תקבלנו... נראה בנדון זה, שלומד עם התלמידים בביתו הוא דבר שבצנעה והוי הפסד לדידה ולאחרים מודה הרא"ש נמי דשרי... ועוד נראה בעיני שמן הסברא אין לנו לאוסרו ללמוד עם הנערים, דמאיזה צד אסרו אבל בתורה משום שמחה, ומאחר שהוא טרוד במלאכתו לית ליה שמחה, אפילו העיון שהוא מעיין ההלכה קודם שילמוד עמהם מ"מ בהול הוא במלאכתו כדי שיוכל לגמור פעולתו... ועוד מאחר שאמרו רז"ל² ואם רבים צריכים לו מותר הכי נמי רבים צריכים לו, ואפילו מאן דסבירא ליה דלא נקרא רבים צריכים לו אלא לדרוש או לומר איסור והיתר, ולא להגיד הלכה לתלמידים, היינו היכא שאפשר שישמעו ההלכה מפי אחרים, אבל נערים קטנים שיש להם רבי קבוע אינם עוסקים בעיון לפני רב שהוא כמו אחר, מאחר שאינו קבוע להם, א"כ בודאי צריכים לו ושרי (שו"ת סי' ס"ו).

ז. מהקדמת ר' פנחס הלוי הורוויץ לספר „דרושים לכל הפציהם“ שחבר ר' נתן ויידל, אחד מגדולי פרנקפורט, הספר נדפס בקרקא שנת שס"ט, אחרי פטירת המחבר, והוא יקר במציאות.

ראיתי אחרי רואי אחד מן הגבורים הגבירים האבירים בק"ק ורנקבורט,¹ עיר ואם באשכנז, בתורה... וביחוד בהתמדת למוד התלמוד גפ"ת² והנמשך מהם, ובתוכם גבר בכולא... הגאון מהר"ר נתן ויידל זלה"ה, אשר כמה וכמה רבו בני ישראל עמו חכמי ואלופי עירו בק"ק ורנקבורט יצ"ו, כי ידברו את אויבים בשער בהלכות חמורות, וביחוד בדברים עמוקים בתוספות בכמה מקומות... וכתבו למאור דורנו, נר המערבי, רשכבה"ג³ כולה, כבוד הגאון הגדול מהר"ר שכנו⁴ זלה"ה להאיר עיניהם, כי ממנו תצא תורה כאורה, ופעם אחת, בשבת פ' כי תשא שנת ויכפ"ר על בני ישראל, זכיתי להיות אחד מהאכסנאים אצל הגאון מורנו הנ"ל, ושאל אותי על חכמי אשכנז איכות ומהות למודם, ואמרתי לו כי ביתר שאת ויתר עז הם עוסקים בתלמוד, וביחוד בק"ק ורנקבורט בתוספות, אשר הם מעמיקים עד היסוד בה, ותשובתו הרמתה וז"ל: אמת הוא שהם כתבו לו כמה וכמה שאלות שונות בכמה דבורים וסתומות בתלמוד ובתוספות מפוזרים הנה והנה, בכולם עלה בהם על כלם אחד המיוחד בעם...

(1) עיי' כרך א' עמ' צח הערה 1. (2) מו"ק י"א ב'. (3) = פרנקפורט.

(4) = גמרא, פירוש רש"י, תוספות. (5) = רבן של כל בני הגולה.

(6) הוא ר' שכנא בלובלין, רבו של הרמ"א, עיי' עליו גריץ-שפ"ר הי"ז עמ' 333—340.

וש, ב. ניסבויים, לקורות היהודים בלובלין עמ' 18—20, ומה שכתבתי בסיני כרך ד' עמ' תקל"ב—תקל"ג.

(7) היא ס"ז.

מהר"ר נתן ויידל, אשר לדעתי הוא מבנן של קדושים מנשמות הקדושים בעלי התוספות ע"ה...".

לח. מתוך ספר „מנחה חדשה“ לר' יחיאל בר ידידיה, המכונה מיכל מארפטשיק, קראקא של"ז. הספר הוא פירוש על פרקי אבות מלוקט מן המפרשים הקדמונים, וביניהם „פירוש ישן נושן של קלף כתב ידו של ראב"ן, שנכתב בשנת תתק"ה“, בהוספת נופך משלו.

א. והעמידו תלמידים הרבה, ר"ל זמן הרבה יעמדו התלמידים אצליכם עד שימלאו כריסם בלחם וביין של תורה, ואל תמהרו לתת להם סמיכות ורשות להיות רבנים ומורי הוראה. לפי שאף על פי ששנה ושילש אין הוא כדאי להוראה עד שישמש תלמידי חכמים הרבה, ר"ל זמן רב, אז הוא ראוי להיות רב. ויהא נראה כמשמשין את הרב על מנת שלא לקבל פרס, אלא במלאת ספקם הרב גותן להם רבנות, והכבוד מעצמו בא.

ב. יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, ר"ל משא ומתן של תורה, דהיינו דרך ארץ של תורה, שלא יעשה מלאכת ה' רמיה, וילמד עם הנערים ועם התלמידים והבחורים בעיון ובעסק גדול, ואל יבטל בשום ענין, ולא כמו קצת מלמדים שאוכלים ושותים בשעה שלומדים עם הנערים.

ג. ואל ביינתך אל תשען — מכאן קצת ראייה שיש למחות באותן בני אדם והתינוקות שבשעה שלומדין משעינין עצמן על הספר, ואין זה מדרך כבוד שיבזה אדם התורה.

ד. הוא היה אומר: בן חמש למקרא — ר"ל למוד לו תיבות ופסוקים, אבל לא מקודם לכן, לפי שהתורה מתשת כחו של אדם ויורד לחולשה, רק יש להדריכו משיוכל לדבר באיזה פסוקים של תורה על פה, להיות שם שמים שגור בפיו, וחונך לנער על פי ררכו גם כי יזקין לא יסור ממנה... בן עשר למשנה — למוד לו משניות שאינו כל כך עמוק כמו התלמוד, דודאי ראה סמן ברכה באותן חמש שנים שלמד מקרא... בן ט"ו לתלמוד — לפי שכבר מילא כריסו במשניות לכך עכשיו יבין ביותר טעמי הגמרא. אפשר שאם אין רואה סימן טוב בט"ו שנים בתלמוד ילמדו דברים אחרים, כגון ספרי עשרים וארבע, מדרשים ואגדות.

טז. מתוך ספר שו"ת „יפה נוף“ לר' יצחק ב"ר אליעזר מניא, שהיה רב בקהלות העכינגען, אך, גינצברג ופולדא, המחבר היה בן דורו של הרמ"א, ורובי תשובותיו נכתבו בשנות ש"ך—ש"מ. הספר נשאר בכ"י והשאילו לי בטובו ידידי ר"מ רבינוביץ, יש השיבות מיוחדת לקובץ תשובות זה, כי הוא הקובץ היחיד שהגיע אלינו מאשכנז מאותו זמן.

א. באו לפני, זלמן תבע לשמשון איך הוא שמשון דבר עמו לחזר ההלכה בכל יום עם בני יעקלין, תלמידיו של שמשון, ויעקלין יתן לו בשכרו חצי זהוב

„זמן“ אחד, ועתה יעקלין אומר שלא ידע כלום מחזרה זו, וגם לא הבטיח כלום לשום אדם מזה, אם שמשון הבטיחו הרבה יתן ויקיים. ושמשון אמר כי יעקלין אמר אליו בפירוש שיבטיח לזלמן בשמו החצי זהוב מהחזרות ההלכות, ואם עתה מכחש מה לו בכך, הוא לא היה רק שליח, וזלמן אמר אתה דברת עמי ועל פיך עשיתי מה שעשיתי, תן אתה כמו שהבטחת או תעשה עם יעקלין שיתנהו הוא. הדין עם מי. — נראה דשמשון חייב לעשות דין עם יעקלין להשביעו, ואם יעקלין יצא נקי בדין, שימצא שלא אמר לשמשון לשכור, הרי שמשון חייב לשלם לזלמן מדינא דגרמי, והוא פשוט, ודאי אי לא הוי לייעקלין מלמד אחר כלל היה חייב לשלם כפי מה שהנהנה אותו או לכל הפחות כדין היורד לשדה חברו ונטעו שלא ברשות, אבל מאחר ששכר מלמד לבניו והוא אמר שאינו רוצה לשכור עוד נער לחזור עמהם בודאי אין לכופו על כך, כי יוכל לומר שאין ידו משגת לשכור שני מלמדין, והוא דבר דרובא דאינשי לא עבדי, ואדרבא איהו שמשון המלמד, נהנה בחזרה זו ונוח לו אח"כ ללמד אותם כמבואר, ואעפ"י שצריך ללמוד עם כל אחד מהבנים שעה בכל יום, והיה טוען א"כ מאי נפקותא לי בזה, הריני מחויב ללמד השעה בכל יום, לאו טענה היא. דודאי נוח ללמוד עם הבקי שעה מעם שאינו בקי, וק"ל, הלכך צריך שמשון ליתן החצי זהוב לזמן אם אינו יכול להוציא מיעקלין, שהרי אין זה יותר מהרגילות ליתן לנער לחזור עם חברו, אבל אם קצב עמו ביותר מכדי הרגילות ליתן לנער כמותו, ולא אמר שכרך עלי אלא הבעל בית יתן לך שכר אין צריך ליתן אלא כפי הרגילות, ואם יש השוכרין ביוקר ויש בזול אינו צריך ליתן אלא בפחות, ודין זה בריש האומנין, ובח"ה ס"י של"ב ושל"ג ע"ש (סי' רמ"ו).

ב. נשאלתי ראובן תבע לשמעון שחייב לו ח' זהובים משכר לימוד, ושישלם לו במזומן כדין פועל. שמעון השיב שכבר המחיתי אותך לקבל מאבי, ואבי הבטיחני ליתן לי ח' זהובים הללו בסיוע הלימוד, וזה איזה שנים עמד כך שהיית מתרצה בזה, כי אתה חייב לאבי, ועתה נתחרט אבי, מ"מ איני חייב לך מזומנים כדין פועל, מאחר שוקפתם עלי במלוה, ואתן לך כלים או בהמות או שאר מטלטלין בעד ח' זהובים כי אין לו מעות. הדין עם מי.

תשובה. ודאי כיון דראובן קבל עליו ונתרצה לקבל מאביו, וגם אביו קבל עליו לתת לו לסיוע בנו אותן ח' זהובים לסיוע לימוד בניו אין על שמעון דין כובש שכר שכיר, כדאיתא בגמ' המההו אצל חנוני וקבל עליו אינו עובר עוד... (סי' רס"ו).

ג. באו לפני שנים שראובן תובע משמעון ששכרו שאשתו של ראובן

(1) עיי' לעיל עמ' לט בתשובת מהרש"ל.

(2) בבא מציעא ק"א א', ולא כן דעת הרשב"א בחשבוניות ח"א סי' תרמ"ה.

(3) = וקל להבין (4) בבא מציעא ע"ג א', (5) = ובהוסף המשפט.

(6) שבעל הבית מחויב לשלם לו שכרו במזומנים, ואינו יכול לשלם לו בדבר אחר או לומר

ליו, טול מה שעשית בשכרך.

(7) בבא מציעא ק"א א'.

תבשל לשמעון מאכלו. זמן אחד היינו ד' חדשים בחצי זהוב. ויהי בתיך כך לא היה לשמעון רבי שילמד לפניו בכל יום. והאב"ד לא רצה להאכיל אותו בקופת הנערים¹. ובכן הוצרך לצאת מבית ראובן. וכבר בשלה לו מאכלו כל הזמן מר"ח מרחשון עד אחר י' בטבת. וראובן תובע שכר כל הזמן. כי איהו הוא דאפסיד אנפשיה בפשיעתו. שכבר ידע שכל מי שאין לו רבי ללמוד לפניו אינו אוכל בקופה. ומכיון שנשכר לו לכל הזמן חייב לו שכירות כל הזמן. כי אשתו מרוצה להשלים הפעולה. ושמעון משיב איני חייב לך כלום. כי לא רצית להניחני לאכול עוד והוצרכתי להשכיר לי מזונות בבית אחר.

תשובה. נראה דאשת ראובן הנשכרת לבשל לשמעון ד' חדשים בעד חצי זהוב פועל מקרית. דכל שהשכירות לימים או לחדשים פועל הוא. וכיון שראובן חזר בו שלא באונס. כדאיתא בשאלה שלא רצה לשכור לו רבי ללמוד לפניו. ומן הידוע שכל שאין לו רבי ללמוד לפניו אינו אוכל בקופה. אם כן פשיעותיה דידיה היא ופשיטא דצריך לשלם עד י' בטבת לפי ערך השכירות. דהיינו חצי זהב לד' חדשים. אכן מאז והלאה עד כלות הזמן אינו חייב לתת לו. דהא אין כאן נערים אחרים לשכור. דנימא אלו לא נשכר הוא היתה מוצאה אחרים שתבשל להם... (סי' רצ"ג).

ד. נשאלתי על נער שמלמדין אותו להתפלל בב"ה אי שרי להזכיר שם של ארבע בשם של אדנות. כמו שאנו מזכירין שם ההויה. או אי צריך לכנות בכינוי אחר. כמו שנהגו מקצת החזונים כשמלמד עם הנערים מכנין השם של ההויה בכינוי אחר. חצי אדנות וחצי שם. דהיינו אדו שם. אם יש עיקר למנהג זה. תשובה. נראה דאין צריכין להזהר בכך. וראיה מגמרא ברכות ס"פ אלו דברים² בעי מיניה שמואל מרב מהו לענות אמן אחר תינוקות של בית רבן... ופירש"י אחר תינוקות כשלומדין ברכות מפי רבן... שמע מינה בהדיא דיכולין לגמור עם התינוקות הברכות כתיקונן בלתי שום שינוי. דאי הוה צריך שינוי היאך הוה סלקא דעתין לברך אחריהן... ונראה לי דאותן הנוהגין בעצמן לזהר בדבר נכשלין להכניס בתינוקות שבשתא וכיון דעל על³. הנלע"ד⁴ כתבתי (סי' של"ה). ה. באו לפני שני הצדדין אשר להם הריב: הבחורים תובעים את הר"ז כי נתערב עבור החתן⁵ לכמר נתן כץ אשר נשא בת אשתו. ואני לא הייתי במדינה באותו הזמן. ובהתראת מהר"ל עכבו אותו בערכאות על דין ישראל⁶. באשר כבר עכבוהו ע"י שמש העיר ולא הועיל בו. וכבר בידם פסק דין על החתן הנ"ל שיתן ב' טלר להבחורים עבור הדורון שחייב להם שקורין נאט ויין. והרר"ז הנ"ל נתערב נגד הערכאות שכל מה שיתחייב הן בדין ישראל הן בדיני א"ה⁷ בעד

(1) ע"י במנהגי ווירמיישא, כרך א' עמ' קי"ט. תאור כפורס מקופת הנערים שהיתה קיימת שם. וכנראה גם בקהלות אחרות שבאשכנז.

(2) דף נ"ג ע"ב. (3) בבא בתרא כ"א ב'. (4) = הנראה לעניות דעתי.

(5) לפי מנהג קדמון היה כל התן צריך לתת סכום ידוע לבחורי הישיבה. והיה זה כעין מט קבוע שכוסין עליו. וע"י בכרך א' עמ' קנ'. בחור חתן העובר כמקום למקום... צריך ליתן מנת הגונה לאכסניא של תורה.

(6) עכבוהו בערכאות לכופו שיקיים דין ישראל. (7) = אומות העולם.

הכל יעמוד הוא הררז במקומו, ועל פי זה הוצרכו להניח לחתן ליסע לדרכו, ולכן מבקשים הבחורים שיתן הוא להם הב' טליר. הוא השיב שאין הב' טליר שייך להם לבד, רק יותר בחורים היו אז כאן, ולכלם יחד שייך, ואין חייב להשיב להם כי אם כשיש להם כח מכלם. חזרו הבחורים לטעון כי בודאי להם לבדם ניתן לתבוע, והררז רוצה לברר בעדות שלכלם שייך, ורוצה שאכתוב לנוי ברג להושיב לו ב"ד ולגבות עדות על זה, גם שאר דברים רוצה לגבות. עוד אומר שיש לו עוד שאר תביעות על הבחורים, ורוצה שיטענו עמו על אותן התביעות טרם שיצא הפסק על זה, והם אומרים: נזקקין לתובע תחלה, ומתחלה יש לפסוק בדבר הזה ואח"כ יטענו עמו, [והם] מבקשים העתקה מהטענות והתשובות, והררז אומר כי לא יוותר על שום דבר כי אם מה שהדין נותן.

נראה שהדין פשוט דנוקקין לבחורים לפסוק על תביעתן תחילה... אחר כך פשרתי ביניהם (סי' ש"ץ).

ו. נשאלתי על המנהג שנהגו הבחורים לילך בשבת מביה אחר שהוציאו ס"ת מהתיבה ושותין י"ש שרוף קודם תפלת מוסף אי שרי אי לא. תשובה. אם אין קובעין עצמן לסעודה ממש שרי, דהא מסקינן בפרק תפלת השחר דלית הילכתא כרב הונא דאמר אסור לאדם שיטעום קודם תפלת המוספין... (סי' שס"ד).

מ. מתוך ספר "מזבח הזהב" לר' שלמה ב"ר מרדכי מתושבי ק"ק מעזריטש, שהיה אחד מתלמידיו של מהרש"ל. הספר נדפס בבאזיל שנת שס"ב, מפליג הוא בשבח למוד התלמוד על למוד המקרא, ויש בדבריו מעין התנגדות לשטתם של מהר"ל מפראגוריא לונטשיץ, בעל עוללות אפרים (עי' במבוא לכרך א' עמ' XIX), אף שהאחרון נמנה בין המסכימים על הדפסת הספר יחד עם ר' מרדכי יפה בעל הלבושים, ר' ישעיה הורוויץ בעל השליה ובעל הסמ"ע. בדבריו הוא סומך את עצמו על רבו הגדול.

ולכל אלו היעודים הטובים לא זכו ישראל כי אם בזכות למוד תורה, בפרט התלמוד המקודש שאין למעלה ממנו... גם התשועה האמיתית העתידה לבוא במפלת גוג לא תהיה כי אם ע"י זכות למוד התלמוד, שהוא מביא לידי טהרה יפרישות וחסידות, מה שאין כן בשאר למודים, כגון המקרא, שאינו מביא אפילו להיות צדיק, כי אי אפשר לעמוד על עיקר תורתנו הקדושה שהיא תורה שבכתב כי אם ע"י תורה שבע"פ, שחיא פירושה, אפילו מעט מן התלמוד יספיק יותר להביא לידי יראת שמים משאר למודים הרבה, ועליו אמרו: גדול התלמוד שמביא לידי מעשה, וגם מביא לידי בינת הלב בכל ספרי קודש ובכל ספרי חכמה בנקל יוכל להבין, כי התלמוד פותח ערלת מורשי לבו של אדם לכל דבר חכמה, אבל בעלי קריין חי נפשי שאינם יודעים אפילו סדר הנחת תפילין על מתכונתם.

1. בבא קמא מזו ב'. 2. ברכות כ"ח ב'. 3. קדושין מ' ב'. 4. בעלי מקרא, ויש בבטוי זה מן הזלזול בכבודם.

זכורני בימי חורפי בזקן אחד בן שבעים שנה, והיה בעל מקרא ביותר, ובירך רוב ימיו על אכילת מצה בפסח ביום, עד שנודע הדבר לאדוני אבי מהר"ר מרדכי זצ"ל, וספר הדברים לפני האלוף הגאון מהר"ר שלמה לוריא ז"ל, ושחק השרי, וגם אדוני אבי ז"ל, ואמרו: תלמוד המקודש יפה אמרו עליך רז"ל²: תלמוד אין למעלה הימנו, וכתבתי כל זה משום חכמי תורתנו, רבים מהן תמהין ושיילין על אורך גלותנו בעו"ה... חכמי הדורות שלפנינו... בקשו חשבונות העונות לאריכת הגלות, והפשע והעון הפלילי הזה, שהוא גבוה ותלול כהר נופל, ומדי יום ביום השכם וחטוא, שהוא ביטול תלמוד תורה — לא ראו, ואל ישאם לבבם שהם מקיימים ת"ת במה שמשכימים ומעריבים עם בחוריהם ותלמידיהם על הישיבה והתוספות, חי נפשי שאינו מספיק, כי יש בעו"ה לעומתם עשרה פעמים כמותם בכל עיר ועיר, וכמעט מאה פעמים, בעלי בתים שמבטלים במזיד... זהו אריכת גלותנו.

מא. מתוך הקדמת הספר „יוסף דעת“ לר' יוסף ב"ר יששכר איש פראג (נדפס בפראג ש"ט), המחבר היה תלמידם של מהר"ל מפראג ור' אפרים לונטשיץ בעל עוללות אפרים ומהר"ם יפה בעל הלבושים. מטרת המחבר בספרו היא לנקות את פירוש רש"י מן הטעויות והשבושים שנפלו בו. לשם זה השתמש בכתי"עתיק ובדפוסים ישנים. לתועלת המלמדים נתן בספר ארבע עשרה תמונות יפות מן המשכן והמזבח, החשן והאפוד, המנורה וכו'. הספר חשוב מאד ויקר הוא במציאות.

... ראה קראתי (את הספר) בשם יוסף דעת על שם הפסוק: כי ברוב חכמה רוב כעס, ולארבע סבות הנוודעות. האחד הוא מצד החומר שישנו בו רבוי הדעות, מאסף לכל הגירסות ונוסחאות שבכל החומשים, חדשים גם ישנים ובפרט רש"י קלף ישן נושן³. השני הוא מצד הצורה, הוא צורת התמונות ודמיונות אשר חקקתי בו תמונות י"ד, כמורה באצבע למקרי דרדקי ובני גילי, והוא מעשה י"ד (= יוסף דעת), שעייז יוסף לקח וידע ישכיל ויבין את דברי המפרשים בצורות ובתמונות, אשר כמעט על הרוב לא היו מאז בספרי המפרשים: א, הוא רשימת הסולם בסדר ויצא, ב, הוא תמונת דפוס לחם הפנים, ג, הוא המנורה בסדר תרומה, ד, הוא ציור האפוד והחשן, ה, הוא הציץ בסדר תצוה, ו, הוא המזבח והעזרות וזריקת הדם ומקום המראה והדשן בסדר ויקרא, ז, הוא דמיון העוללות וכתף ונטף בסדר קדושים, ח, הוא ציור אהב' ויראה בסדר בהעלותך⁴, ט, הוא תבנית ג"ם יוונית, י, הוא האשכול בסדר שלח⁵, י"א, הוא דמות המסעות בסדר מסעי⁶, י"ב וי"ג, הוא שתי דמיונות על ולמקצה השמים

1. = הרב ר' שלמה. 2. בבא מציעא ל"ג.

3. שנכתב בשנת ה"א נ"ג, ע"י דף ק"נ ע"ב.

4. ציור זה איננו בטופס שלפני.

5. יש שני ציורים על ו"י, שאוהו במוט בשנים.

6. וציור המסעות וגבולי הארץ עמוק הוא לבני גילי איש אשר כמוני להנינו בסבלו מכלי

ציור לחוש הראותי. אמנם ציור כזה כבר נדפס בספרו של ר"א מורחיי, אבל הוא מוטעה לדעת המחבר.

כ"ו בסדר ואתחנן. הא' הוא דעת אדוני מ"ו המובהק הגאון הגדול מהרר"ל יצ"ר והשני הוא דעת אדוני מ"ו המובהק הגאון הגדול מהרר"ם יפה נר"י. יד. מחוגת גבול ערי המקלט בסדר שופטים. השלישי הוא מצד הפועל, שפל אנשים, איש אשר כמוני היום נקרא יוס"ף, אף שאין בי דע"ת, כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי, אמנם משתוקק תמיד לדעת חכמה ומוסר, המתאוה לשמוע ללמוד וללמד, והוא ע"ש הפסוק שהתחלנו כי ברוב חכמה רוב כעס ויוסי"ף דע"ת יוסי"ף מכאו"ב. הרביעי הוא מצד התכלית, כי עי"ז יתוסף הידיעה בבני גילי, יבין וישכיל, ישמע החכם ויוסיף לקח.

מב. מתוך ספר "מינקת רבקה" להרבנית הדרשנית מרת רבקה בת הגאון ר' מאיר מטיקטין. זהו ספר-מוסר ביהודית-אשכנזית כתוב בשביל נשים בידי אשה. הספר נדפס בפראג ש"ט ובקראקא שע"ח והוא יקר מאד מאד במציאות. הספר מחולק לשבעה שערים, והשער החמישי, הגדול בכמותו בכל שבעת השערים, מוקדש לחנוך הבנים והבנות, וכותרתו היא: "מענין גידול בנים) וויא איין אשה זאל זיך פליישיג מיאן, דו זי אירי קינדר זאל צוא תורה ומעשים טובים דרציאן, דו ווערן זי די לייט בענשן וואל דעם בוים די זילכי פרוכט האט מכן בליאין". היא נותנת גם כמה עצות טובות בנוגע להנקת התינוק ורחיצתו², גוערת באמהות החוששות לעין רעה ומביאות גויות זקנות ומכשפות שתלחושנה לחשים כסגולה לעין רעה שלא תזיק לתינוק. העושה כך עוברת על "לא יהיה בך מנחש ומכשף", והיא מביאה בענין זה דברים מספר חסידים. היא גוערת גם בנשים ההולכות לחתונות או ל"זכר"³ ושוכחות שהשאירו בבית תינוקות רכים. אם אין לאשה מי שישאר בבית להשגיח על התינוק אז לא תלך גם לבית-הכנסת; מוטב שתשאר בבית ותחשוב על בית-הכנסת מאשר ללכת לביהכ"נ ולחשוב על עניני הבית, ו"עת לעשות לה' הפרו תורתך". אני מביא כאן מן השער הזה רק תרגום מאותן הפיסקאות הנוגעות ישר לחנוך הבנים, בהשמטת הדברים שהיא מביאה מס' ראשית חכמה ושאר ספרים.

...אם יש לה בנים מגודלים תשב בבית כדי שתשמע איך הם מתפללים ומברכים, ולא תסמוך על הרבי... גם הלמוד שהאם לומדת עם בנה הוא מוצלח הרבה יותר מאשר הוא לומד מאחר, כמו שיוצא מן הפסוק: שמע בני מוסר אביך

1. ועלי להודות לידידי מר י. ריבקינד, שהואיל בסובו לשוה לי צילום מסער הספר (ע"פ הוצ' קראקא) וכן הפרק החמישי הנוגע לכניונת.

2. נון וויל איך ווייטר רידן פון דען זיין ווי איך פון דען קעסטליכן דאקטור מהר"ר שמואל מקבל האב גוועזט וויא מן דאו קינד זיל בארן.

3. הכונה למסבה שמסדרין בלילה שלפני המילה, היא מלגלגת על הנשים שביליל יום כפזר נהיו ללכת הביתה תיכף אחרי ברכת ואילו בזכר"ה שהיה כמוצאי יום כפורים נשארו לשבת עד הצות.

ואל תטוש תורת אמך, ודרשו בגמרא: למה כתוב תורת אמך ומוסר אביך. מפני שהאב טרוד בעסקיו ואינו מצוי בביתו אלא לפרקים, ואם הוא רואה בבנו שנוהג שלא כשורה הוא מוכיחו ומיסרו, אבל האם שהיא תמיד מצויה בבית עליה להשגיח על ילדיה ויש בידה לעשות הרבה מעשים טובים: ללמוד עמהם ולדקדק עמהם על כל צעד ועל כל מלה, כמו שכתבה תורתנו: ושנת לבניך ודברת בס' בשבתך בביתך וגו', היינו שתשנן לבניך ותדבר בס' בשבתך כלומר שתשב על יד בניך ותדבר עמם בדברי תורה ולא בדברים בטלים, ועל כן כתוב בס'... כמו שכתוב בגארות צדיקים², שבשעה שמדברים עם הילד דברים בטלים הרי זה דומה לאדם שיש בידו לוח והוא רוצה לכתוב עליו דברים מועילים, ובא אחר ומלכלך את הלוח שלא יוכל לכתוב עליו. כך הקב"ה ברא את האדם ונתן לו לב, למען יזכור את שמו הקדוש ואת התורה הקדושה, כמו שכתוב: וכתבתם על לוח לבך, ואם מדברים עם הילד שבושים או שאר דברים בטלים הרי לוח לבו מלוכלך, מחוק ומטושטש. וכתוב בשכבך — היינו שבשעת שכיבה ידברו עמו דברים שיביאוהו ליראת שמים, ולומר: אני רוצה לספר לך שמועות יפות מן החומש ומעשים מן הגמרא, ותספר לו כמה אנשים מסרו נפשם על קדושת השם. כגון עקדת יצחק ומעשה חנניה מישאל ועזריה...

גם ילמדו לילדים לשון הקדש. גם תרגיל האם את הילד שיכבד את אביו; תתן לו דבר-מאכל טוב או תפוח ותגיד לו: בני החביב, שמור זה ותכבד בו את אביך, ובשביל זה יאריך ה' את ימך, וכך יעשה האב, יגיד לבן: בני החביב, כבד את אמך בכל מה שתוכל, ומכל שכן למי שיש אב זקן או אם זקנה שיכבדם. אבל יש אב ואם השמחים כשהם שומעים מבנם קללות או שבועות ואומרים: כמה פקח הוא הילד, וזה אסור. הכל תלוי בהרגל. אם הילד רוצה לקחת סכין יכו על כף ידו ויטילו עליו מורא. כל אשה חסידה לא תחשוך את השבט מבנה, כמו שאמר שלמה המלך: אתה בשבט תכנו ונפשו ממות תציל.

...גם תדקדק על נקיות הילד בשעה שהוא מתפלל, ולילדים פחותים מבני שלש לא יתנו ללכת לבית הכנסת... כי אינם יכולים עוד להגיד אמן יהא שמיה רבה, והם מבטלים את אבותיהם מן התפלה. ותדקדק שהילד לא יעלה על שפתיו דבר שקר... ולא ילך רכיל...

הנה דברנו איך שייגדלו הבנים לתורה ומעשים, ועתה אדבר על חנוך הבנות. אמרו חכמינו: בת תחלה סימן יפה לבנים³, כי היא תוכל לעזור לאם בחנוך הילדים שיבואו אחר כך, על כן תשתדל כל אשה לחנך את בתה למעשים טובים... ואל תחשוב למה צריכה בתי לעבוד, הן יש לי די כסף, כי אין איש יודע מה יולד יום, כמו שעיינו ראות, ולמדה אותנו תורתנו דרך ארץ מרבקה אמנו שאף שהיתה גברתנית: כתוב בה: ותמהר ותרץ עוד אל הבאר לשאוב ותשאב לכל גמליו... ואף שלמה המלך כתב על אשה גברתנית: חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה... וירגילוה שתהא מכנסת אורחים... ושלא תהא עצלנית והולכת בטל...

1. ודאי ידעה מאמר זה מפי השמועה, כי בגמרא ליתא. 2. עיי' כרך א' עמ' כ"ד.

3. בבא בתרא קמ"א א'.

4. גבירה, עשירה.

מג. מתוך מכתבו של הרב ר' בצלאל אשכנזי בעל "שטה מקובצת" שנדפס ע"י מארכס בס' היובל לר"י פריימן עמ' 169. המכתב נכתב בש' שמ"ז. בו הוא מודיע פרטים אחדים על מצב החנוך בירושלים.

...כי ת"ל מלאה הארץ תורה מה שלא היה משנים קדמוניות. שיש תלמוד תורה ביותר ממאה תינוקות, ומלמדים תורה ברבים ולא כוהה שם. גם יש השגרה שלומדים יומם ולילה תמיד לא יחשו. ובעזר העוזר האמיתי כשאעלה אני שמה יגדיל תורה ויאדיר.

מ"ד. מתוך מכתבים שנשלחו ע"י ראשי צפת בשנות שס"ד—ה' לר' חיים ולר' שמואל קאנשינו (Cansino) בוהראן (Oran) אשר באלג'יר. המכתבים נתפרסמו על ידי בקובץ על יד"ג (י"ג). ירושלים ת"ש. עמ' קל"ד—קמ"א.

א. ובעיר הזאת כלילת יופי שנים עשר בתי כנסיות ושש עשרה מדרשות ישיבות ותלמוד תורה לתנוקות מעמידים עולם בהבל פיהם ובארבע עשרה שלחנות לפני ה', והקדש לפרנס החולים בטלים ממלאכה בתוכה מאה זעשרים נפש זולת חמשים אחרים הוצה לו מתפרנסות ממנה, ואלף ומאתים נפש עניים אביונים כתובים בעת (ו) סופר בעת יחולק להם איזו צדקה הבאה לחלק. זולת כמה צנועים וכמה ת"ח שאין להם על מה לסמוך כי אם על אביהם שבשמים. ב. אותותינו אלה בקרבו קדוש לבא להתחנן לפני יקר תפארת גדולת תהלת מעלתו. על דביר קרית ספר זה, בית חיינו מקום מקדשנו בגלותנו, תלמוד תורה יע"א שבארצנו זו צפת שבגליל העליון תוב"ב, ממנו תצא תורה זאורה לישראל, ממנו מלכים ימלוכו, רבנן קדישי דארעא דישראל... ויהי היום כי אפפו התלאות הנפלאות עד אין מספר ליושב הארץ הלזו העניה סוערה בסערות צרות...

ובראותינו את כל אלה, ואת כל מעשה האדון וצדקותיו הנוראות אשר שמענו ממקצת מהנה, בקשנו מאת הישיש שש לעושה צדק הנכבד כה"ר מאיר מימראן ישצ"ו ההולך מול מחנה קדושת מעלתו, לבא להתחנן לו בעד בית ובעד עם ה' אלה, העומדים על עבודתו ועל משאו לשאת עול תורתו בנעוריהם... ג. אחר הקידה וההשתהויה אל אל צור שוכן עליה... זאת אומרת צרת עקת צוקת העיר, כי שנה אחרי שנה נתרבו עלינו ההובות והרביתות בעד השנים, כי אין לאל ידם לפרוע ההכרחי... ובחרבנה ח"ו כל העירות אשר בכל סביבות טבריא וירושלים וחברון תוב"א הנגררים אחרי צפת ת"ו שבגליל העליון

1. מצר השלטון התורכי, אף שבשנה הקודמת נגול מאת היהודים בית-הכנסת של הרמב"ם.
 2. =הסגרה קלונית וע"י בה"ב, שבו נזכרו הסגרות כמה פעמים, ובה"ג עמ' כס.
 3. ולהלן בס"ג ג' נזכרו ש"ו בתי כנסיות, ובמכתב ר"י שלזויל מכ"ד תמוז, שנת יס"ז, נאמר שמצא בצפת י"ח ישיבות וב"א בת"ו כנסיות.
 4. צ"ל: ובעזרת.

יהד כולם חרוב יחרבו, כי נז' ראשי ישיבות וט"ו בתי כנסיות ומדרשים הקבוצים בלמודם וההקדש המפורסם שבצפת ת"ו אשר שם לו על פני תבל כלו ומצות הבקור חולים ומצות רבות כי אין להם ערך ודמיון. ות"ת כנגד כלם, אשר בתוכו ט"ו שלחנות: מחכמים מלמדים מהדרגת מקרא עד גדר העיון של גמרא, ומשם הולכים לישיבות...

מ"ה. מכתב שנשלח להאחים יעקב, חיים, אברהם, שמואל ושלמה קנשינו בני ר' יצחק קנשינו, ונדפס ב"קובץ על יד" שם עמ' קמ"ב, ועל משפחת קנשינו עי' משי"כ שד"ל בכרם חמד ד' עמ' 34—35.

אחרי עזרת השלום לפני מערת המכפלה כדת מה לעשות לשרי צבאות ישראל, אותתי אלה לגלות און מעלת רוממותכם איך זה ימים כמו עשרים שנה גם יותר ששלחנו מצפת תוב"ב שליח על דבר מצות ת"ת, אשר הייתי אני או פקיד עליה, וכבוא השליח הביא לי אגרת שלומים מהקדוש אביכם זלה"ה, ומרוב ענותנותו היה מקרב אותי לכבודו והיה מודיע אותי איך יש בינינו קורבה, והיה פושט יד ימינו אלי שאם הייתי צריך שום דבר ממנו שאכתוב לו, ואני השבתי לו באותו הזמן שלא הייתי צריך שום דבר, שאז היו לי יותר מעשרים אלף גרושים, כעת נהפך עלי מסיבת הגלגל מחמת מקרי הזמן עד שהוצרכתי, וכשראיתי המסבה שנחפזתי לירד ולא הייתי יכול להתמיד לעמוד במקום כבוד כמאז, בררתי ומצאתי לי המקום המקודש הזה במקום שאין מכירים אותי ויכול אני להתנהג ולפרנס אנשי ביתי במעט, והנה מקום שאין כמותו לתורה ולעבודה, ומלאני לבי לגלות לבי למעלת תפארתכם מה שלא עשיתי לאדם בעולם כי לא נסיתי באלה. ברוך הגוור, כי אני הייתי מססיק לאחרים ועתה לא יכולתי להתפרנס, ובאתי להודיע למעלתכם יחזיקו בידי לתמוך אותי, במה שתנדבו לכם קודש באופן שאוכל לעמוד במקום הקודש הזה, כי זכות הדבר הזה יעמוד למעלת קדשכם להגדיל ולהרים כסא מלכותם להם ולבניהם אחריהם, ואני הנני עומד לפני מערת המכפלה מתפלל תמיד בעד חדות שלות מעלת תפארתכם, כנפשכם קדש, וכנפש הנושא על שכמו ומשכמו ומעלה מוסרות אהבתו המוכן ומזומן לעבודתכם, הצעיר חזקיה כבוד ארה. היום ט"ו שבט השע"ה ליצירה פה ח ברון.

מ"ו. טופס השטר הבא לקוח מס' תקון סופרים, כתב"יד, «והוא נוסח שטרי כתובות וגיטין ובין אדם לחברו, הועתק מספר כ"י של מורי ורבי החכם השלם הדיין המצויין כמהור"ר יצחק צבאח נר"ו. נכתב ע"י קטן וצעיר שבתלמידיו יאודה מרעלי יצ"ו שנת מאשר שמנה לחמו לפ"ק, והיא שנת שצ"ה. ועל ר' יצחק צבאח עי' תולדות חכמי ירושלים לפרומקין—רבלין ח"א עמ' 127 וח"ב עמ' 15. הוא היה סופר הקהלה ודיין בירושלים יותר מארבעים שנה בשנות שמ"ה--ש"ץ בערך.

טופס שטר נער משרת לזמן מה לכל איזה אומנות או שרות, וזה נוסחו:

בפנינו עדים ח"מ פב"ב העומד היום פה מתא פ' קיים עצמו עם ר' פ' מדעתו ומרצונו ונתחייב פ' הנז' לעבוד ולשרת את ר' פ' במלאכה פ' מהיום ועד זמן פ' הכל ביושר ובאמונה, ולהקריב לר' פ' הנז' ולביתו התועלת האפשרי ולהרחיק מהם הנזק בכל מאמצי כחו ואונו כפי האפשר לו לעשות, ושלא יצא מעבודתו עד תשלום הזמן הנז', ואם בסבת חלי או על איזה דבר וענין אחר יחסר יום או יומים מזמן העבודת הנז' מתחייב פ' הנז' שתיכף אחר הזמן ההוא יעבור וישרת במלאכה הנז' לר' פ' הנז' כמספר הימים ההם שנתבטל מעבודתו במלאכה הנז', ונתחייב עוד ר' פ' הנז' שלא יעשה שום מלאכה לא לעצמו ולא לאחר בשום מקום בעולם, לא בשכר ולא בחנם, ולא בעד שום סך או דבר וענין בעולם, עד שישוב לעבוד לר' פ' הנז' וישלים לשרת עמו כל הזמן הנז', וכמו כן נתחייב פ' הנז' להעמיד ולקיים את ר' פ' הנז' בחברתו כל הזמן הנז' ולעשות עמו הברה טובה, וללמד אותו האומנות הנז' כפי המקובל, ולתת לו לאכול ולשתות וחלוקים ומנעלים הצריכים לו בתוך הזמן הנז', ובסוף הזמן הנז' יתן לו כך דינרים ובגד כך וכו' [ואם ימצא עולתה בו מכל חטאת האדם הרשות בידו להשליכו בכל עיר ובכל מדינה ואין למשרת עליו שום תביעה וטענה ותלונה, ואפילו תרעומת דברים, ומעשיו יקרבוהו ומעשיו ירחיקוהו וכו']. ולגמווי ולקיים ולשמור ולעשות כל אחד מהם מה שמוטל עליו כפי הנז' ושלא לבוא נגד שום דבר מכל הנז' ושלא להתעצם בדין וכו' נתחייבו זה לזה וזה לזה בקנין גמור ובשבועה חמורה וכו', להוצאות וכו', ונאמנות וכו', ואחריות וכו', בבטול² וכו', יד המקיים על העליונה וכו', מסודר בארוכה וכו', וקנינא וכו', והיה וכו', עד וקיים.

מ"ז. מתוך ספר "יסוד יוסף" והוא "פירוש נאה ונחמד על פרקי אבות".
חברו הרב ר' יוסף ב"ר אליהו כ"ץ אבד"ק זסלין, ונדפס בקרקא שצ"ח. על הספר באו הסכמות בעל הב"ח והט"ז.

בן בג בג אומר הפוך בה והפוך בה, ר"ל כדרך שמלמדין התינוק האלף בית, שמורגל באותיות מאלף עד תיו, אחר כך חוזרין עמו למפרע ולאחוריו להרגילו מתיו עד אלף, ובוה מכיר יותר האותיות היטב, ואחר כך שהוא מורגל כהכרת האותיות למפרע חוזרים ללמוד כסדר כדי שלא ישכח הסדר הראשון, באופן שעל ידי למוד כזה הוא בקי בטיב האותיות ע"י הלמוד ישר והפוך וישר, כך ירגיל אדם עצמו בכל למודו...

מ"ח. נוספות מתוך ספר "יוסף אומץ" לר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן מק"ק פרנקפורט (השוה כרך א' עמ' פ—פד).
הספר יצא עכשיו בהוצאה חדשה ומהודרת (פפד"מ תרפ"ח). ויש לציין שחוץ מאשר בפפד"מ תס"ג נדפס הספר גם בזיטומיר תר"ל, ודבר זה נעלם מן המו"ל האחרון הכותב: "הספר יוסף אומץ לא נדפס כי אם פעם אחת".

1. המוקף בחצאי-מרובע נכתב בגליון מן הצד. 2. כל מודעי וכו'.

גם גמילות חסד גדול מאד ותלמוד תורה עמו המשאיל ספריו ללמוד מתוכם... וגדול מזה המשאיל חדריו וביתו פתוח להיות בית ועד לחכמים או לבחורים או לנערים, וגדול מזה המאכיל ומשכיב נערים ובחורים הלומדים בביתו בשכר ההוצאות בלא שום ריוח לאותם שאינם עשירים כל כך, ותכבד עליהם או על אבותיהם ישיבת כרכים שהוצאתם מרובה, ולזה הנהיגו מאז קדמונינו פה ליתן שבתות בחנם לפי בעלי מחיה טובים המשופים בנכסים ולא בעושר, כי לאלו תכבד עליהם הוצאת בניהם לתלמוד תורה במאד, למי שיש לו ב' או ג' בנים, יותר מלבני עניים, כי עניים מורגלים לשאול על פתחי נדיבים מה שאין כן בבעלי מחיה, לכן גמילות חסד גדול הוא המהנה בניהם של בעלי מחיה בלי הזיקו לקרבם תחת כנפי השכינה ולגדלם לתלמוד תורה, דאלו לעניים בחנם היא צדקה ולא גמילות חסד (פרק גמילות חסדים עמ' 376—377).

מט. מתוך ספרו של ר' שמואל הליר, הבא בסוף „מגלת איבה“ לאביו הגאון ר' יו"ט ליפמן הליר, בעל „תוספות יום טוב“. מספור זה נראה את דרכי חייהם של בחורי הישיבה ונדודיהם באותו זמן.

„בשנת שפ"ה לפ"ק (1625), בעת שהיה אבי ז"ל עדיין אב"ד בוויין, שלחני אבי לישיבה הגדולה אשר במיץ, במדינת צרפת... ולמדתי שם יותר מארבע שנים, היינו עד שנת שפ"ט, וה' הצליח אותי בלמודי עד כי הייתי בקי בכל הש"ס, ובר"ח סיון דהאי שתא קבלתי מכתב מכבוד אבי ז"ל שאחזור לביתי. אבי ז"ל היה אז אב"ד בפראג והיה בעושר וכבוד, בכל זאת עשיתי דרכי ממיץ לפראג ברגלי, כי כן היה אז המנהג במדינות אלו, שכל בחורי הישיבה אם דל ואם עשיר עשה דרכו רק ברגליו, ושמלותיו צרורות על שכמו ומקלו בידו, ובכל זאת היתה הליכתם בשמחה וטוב לב, מפני כי בכל מקום בואם בין קהלות ישורון קבלום בכבוד גדול, ומפני כי הבחורים העשירים עזרו להבחורים העניים, ואנכי נחשבתי בין הבחורים העשירים, כי אבותי שלחוני עשרה כסף לחודש, והלכתי לביתי עם עוד חמשה בחורים, והמהלך הגדול הזה נחשב בעיני כאילו הלכתי לטיול ולעונג“. כשבא סמוך לווינא שכב לנוח ביער, וכאן הציל את אשתו של ציר צרפת וילדו משור בר שהתנפל עליהן. כשבא הציר למקום המאורע „שאל אותי בלשון צרפת מי אנכי? והשבתי לו גם כן בשפה ההיא: יהודי ובן רב גדול. כי בארבע השנים אשר הייתי במיץ למדתי לשון צרפת בטוב, כי מיץ היא ממדינת צרפת“.

נ. מתוך ספר „מגלת רבי מאיר“ לר' מאיר ב"ר יחיאל הנקרא ר' מאיר קדוש, ספר קטן זה נדפס ראשונה בקרקא שצ"ב, ומפני שהוא יקר מאד מאד במציאות נדפס שנית ע"י ר"א ברלינר ב„קובץ עליד“ לשנת תר"ס. המהבר מספר הנס שקרה לו בלכתו מעיר מולדתו אונגריש-בראד לקראקא ללמוד תורה, כי התנפלו עליו

שודדים ולקחיהו בשבי והכריחיהו בענויים רבים להמיר דתו. וסוף סוף בהשתדלות יהודי קראקא נחלץ מן המצר. הספור חשוב מאד לתולדות הזמן ההוא. ממנו אנו רואים את ההרפתקאות שעברו על בחורי הישיבה בדרך. והשוה דברי ר' אליהו קפסאלי, שהובאו בכרך ב' עמ' קג.

ויהי בשנת חמשת אלפים ושלש מאות וששים ותשע לבריאת עולם. בהיותי בן חמש עשרה שנה, נתתי את לבי ליסע למרחקים ולשאוב מים מבארות עמוקים ממדינות מעררן למדינות פולין. כדרך כל החכורים הנודדים ממקום למקום וממדינה למדינה אחרת ללמוד... היו אתנו הרבה נפשות בחורים ונערים... ויהי כי באנו בין אוישפיצין לקק"ק בהיותנו בשדה פגע בנו איש צר ואויב, צר הצורר פריץ עריץ. ולא יזכר שמו מרוב רשעו, ואמר לעבדיו גושו עושו חושו חיש קל מהרה והבאתם אלי אחד מאלו נפשות הקטנים ושבתם שביו. וטרם כלה לדבר קלים היו רודפינו... ואנחנו עורף פנינו לפני רודפינו ונסנו אלה מזה ואלה מזה עד שהשיגוני ותפשו בי... ושדוני בעגלת צב אל הפריץ הנ"ל... ואני צעקתי... קראתי אל חברי... כסבורים היו רק יקח אותי דרך מעט לצערני... וכשראו כן תמהו שלא הניח אותי נבהלו גם המה וצעקו בשדה... אדוני, אדוני, למה תעשה כה לעבדיך... לתן לנו הנפש והרכוש קח לך... וכשראו שאמר נואש לזעקתם הקרו ודרשו בכפרים מי הוא זה ואיזהו אשר מלאו לבו לעשות כן... עד שנודע להם שמו ושם עירו, והלכו לדרכם בצער גדול ובבכי... וכיון שבאו לק"ק קראקא ויודע הדבר למלכות, מאן מלכי רבנן שהיו באותו פרק ובאותו זמן, הגאון הגדול מופת הדור החסיד נ"י אב"ד ור"מ כמוהר"ר פיוש ז"ל, וכשמעו... לא נח ולא שלו ולא שקט עד שהיה מזרו הראשים והשתדלנים להתעסק בענין וממהר לעשותו ולפדות אותי בממון הרבה.

נא. קול קורא מראשי קהלת ויניציא לטובת בית-המדרש שנוסד בעיר קונילייאנו (Conegliano). בית-המדרש זה שנוסד בתמיכתה ואולי גם ביזמתה, של קהלת ויניציא החשובה, היה צריך לשמש מוסד מרכזי להפצת לימוד התורה בין קהלות איטליא. ואפשר גם מחוץ לגבולותיה, כמו שאפשר לשער מזה שהקול הקורא מופנה לקהלות איטליא. פולניא, בוהימיה, אשכנז ותורכיה. קול קורא זה מובא במאמרו של משה סואבי, Sara Coppio Sullam, הנדפס ב" Corriere isr. כרך ט"ו (97—1876) עמ' 197, הערה 2. הוא העתיק מקצת מקו"ק זה לאיטלקית, וחברי פרופ' קסוטו הואיל להעתיקו שוב לעברית. כי קול הקורא, שהיה עוד בידי סואבי, אינו ידוע אם נשמר עוד היום. ואלה דברי סואבי:

1. Oswiecin. 2. לק"ק קראקא.

3. עני עליו בס' לוחות זכרון לרה"ד פרידברג עמ' 10.

4. העירובי עליו יודעי הד"ר ס. רות.

שמעון קופיו חתום על חוור מענין בלשון עברית, שנדפס בוויניציה שס"ה.
 יש בידי אכסמפּלר ממנו אולי האכסמפּלר היחיד שנשתייר עד עכשיו, והריני
 מתרגם אותו [במקצתו] כאן לאיטלקית:
 „קול קורא לקהלות ישראל באיטליה, פולניה, בואימיה, אשכנז ותוגרנה.
 בהיות שתלמוד תורה וידיעת התורה שבכתב והתורה שבעל פה היו מתמעטים
 והולכים מיום ליום בתוך היהודים שבאיטליה מפני העול הכבד שהטילו על
 צוארם המדינות והשרים, הסכמנו לזה, ששני אנשי אמונה, הלא הם ר' ישראל
 קוניאן ור' דוד מרקריאה ייסדו בית מדרש בעיר קונילייאנו במדינת ויניציה,
 ויקבלו שם בחורי ישראל מכל מדינות איטליה, ויתנו להם מקום ללון ולהם לאכול
 ובגד ללבוש בחנם, על מנת שיהגו בתורה יומם ולילה, והנה מספר הבחורים הלך
 וגדל במשך זמן קצר עד שצר להם המקום, והכסף הנאסף לא הספיק להם, וכבר
 נדבה קהלת ויניציה סכום כסף לבדק הבית ולהרחבתו, ובכל יום סובבים בבתי
 הכנסיות בוויניציה עם קופה מיוחדת לקבל נדבות לטובת בית המדרש, ובכל זאת
 אין בית המדרש מיוסד על יסוד נאמן.”
 מפני זה שלחו ראשי קהלת ויניציה את החוור הנ"ל, שעליו חתום שמעון
 קופיו, בתוך יתר הראשים.

ג. מהקדמת הספר גלות יהודה לר' יהודה אריה די מודינא,
 „והוא פשר דבר מכל מלה צריכה פתרון מכל המקרא וברכת המזון
 והגדת פסח ופרקי אבות בלשון איטאליאני הדק היטב, ומלפניו כמה
 דרכים וכללים קלים ללמוד הפתרון בנקל על פי הדקדוק... עד כי כל
 נער וכל מתחיל יבין בכתובים כל דבר קטן וגדול לתרגם ללועזים
 בלע"ז. הספר נדפס ראשונה בוויניציה שע"ב ושנית שם ת' ובהוצאה
 שניה זו, שבה השתמשתי, נוסף בסופו קונטרס „פי אריה“ הכולל
 תרגום כמה מאות מלים מלשון חכמים, ובהם מלים רגילות בספרות
 המחקר שלנו, כמו הכוזרי, מורה נבוכים, עקרים ועוד, כדי להקל על
 „כל העובר מקריאת המקרא להבין בספרי חכמי ישראל“. לספר הקדים
 ר' יהודה אריה הקדמה עברית קצרה והקדמה איטלקית יותר ארוכה,
 על מטרת חבורו, וזה לשונו בהקדמתו העברית:

אל אחי ורעי גלות יהודה אשר באיטליאה אדבר נא שלום. זה שמו אשר
 קראתי ליגיעי זה יצילנו מכף כל אויב ואורב בדרך זלות לבני אדם ידרוך לשוננו
 נגדי בראותו אשר הבאתי ביאור מלות לשון הקודש בלשון וכתב אחר, יען אם
 לא כי מפני חטאינו גלינו מארצנו היינו כלנו שפה אחת ודברים אחדים... ולא
 באנו לידי מדה זו לתרגם להבין בתורה יוצאי גלות ספרד בלשון ספרדי ואשר
 ביון יוני, ויושבי אשכנז ודרי גליל איטליאה איטלקי, אך אחרי אשר
 עונותינו הטו ויגל יהודה מעל אדמתו נפרדו היהודים בארצותם איש ללשונו ועשו

1. בן למשפחה חשובה שהוציאה מתוכה חכמים ורופאים מפורסמים.
 2. בן משפחתו או יוצא חלציו של הרופא יעקב מרקריאה, שהדפיס כמה ספרים בריווא דר
 טורינו באמצע המאה ה-17.

להם לתורת אלקים פתרונים בלשון ההוא, וכן ראיתי לכל אחד מאחינו ישראל הנפוצים בארצות האמורות, חוץ ממנו בני איטליאה, אשר על זה נפלנו בכל המבוכה אשר אזכיר לפנים, לכן ביום בחרי לעשות לנו כמו כן פשר דבר תורה בלשון העם אשר אנחנו יושבים בקרבנו, אחרי כי לסבות שונות היה מן הנמנע לפרש כל פסוק שלם, הלכתי בעקבות חבור ספרדי כזה נקרא „חשק שלמה“ לבאר... כל מלה זרה צריכה פתרון... ותחלה עלה בדעתי להדפיס מלות הפתרון בכתב עברי, האמנם הנסיון הראני כי נתתיו ביד שמונה או עשרת יהודים ואמרו לא ידעתי ספר, כי הגלות לא לבד השכיח ממני לשון הקודש כי גם הכתב והמכתב, ולזאת ולמען ישוה לכל אדם הסכמתי על דמות תבניתו זה... ואל תמנעו עצמכם ובניכם מן ההגיון בהקדמתי הבאה אחר זאת בלשון איטלקי, כי ממנו תבינו תועלת עמלי זה...

והרי פסקא מן ההקדמה האיטלקית:

..פעמים רבות התבוננתי בשיטה הרגילה אצלנו להוראת המקרא לילדינו. שיטה זו אפירית לחלוטין: קריאה ותרגום מלה במלה לשפת המדינה שאנו גרים בה. בלי למוד מוקדם בכללי הדקדוק כמו שעושים אחרים, כי את הלימוד הזה חושבים רבים לאיבוד זמן יותר מדי. לפיכך ראיתי אצל כל יתר העדות של אומתנו, כגון הספרדים שבארצות המזרח, היוונים, האשכנזים, ואחרים, כמה העתקות נדפסות בלשונותם, אבל לא בשפה האיטלקית שלנו. עוד שמתי לב לזה, שהשפה האיטלקית הלכה והתעשרה והשתפרה הרבה משנים רבות, ומתוך כך יש הבדלים רבים בין מלמדי התינוקות (אלה שאנחנו מכנים בשם „רביתים“), ואם איזה תלמיד עובר ממורה למורה, או אם הוא מדבר עם איזה תלמיד אחר, נדמה לו כאילו יש לפניו תרגומים לשפות שונות. על כן חשבתי מן הראוי להכין פתרון חדש שיהיה מועיל מכל הבחינות האמורות, ורשמתי את תרגומם של כל המלים הקשות שבכל הספרים שאנו רגילים ללמד אותם לילדים בבתי הספר שלנו... ולא נמנעתי מלתת כללים אחדים של דקדוק בקיצור, קלים מאד, ומועילים לפירוש המקורות, ומי שידע אותם, אף אם לא הקדיש זמן רב ללימוד הדקדוק, יוכל להבין את הכתובים כהוגן...

נג. מתוך הספר המפורסם „מעבר יבוק“ לר' אהרן ברכיה ממודינא (ויניציה שפ"ו), בחלק מנחת אהרן, מאמר ד' פרק י"ד.

ועון זה (של בזוי תלמידי חכמים) גם כן גורם כי ישראל גולים ממקומם, כמו שבעינות עינינו הרואות בגלילות אלו כמה מחוזות שנתרוקנו מהם היהודים...

1. בהקדמה האיטלקית.

2. „מחברו לרוב ענותנותו הסתיר שמו“, והדפיסו ר' גדליה בן ר' משה קורדואירו בוויניציה שבי"ח והקריסו לטר ר' שלמה די סיריזו, מגדולי היהודים בקושטא, ולכן גם נקרא „חשק שלמה“.

ועי' מ"ב בקריית ספר שנה י"א עמ' 131.

3. עי' בדברי ר' יהודה עשהאל פהטיב שהובאו בכרך ב' עמ' קלו.

4. נצחק עיי' חברי הנכבד שרוסי קוסטא.

ואי לא דמסתפינא אמינא כי עון זה הנמצא בינינו, שלא להחזיק ידי לומדי תורה, הוא גרמא בנוזקין, כי שכחת התורה בעונות נראית יותר בגלילות איטליאה מכל שאר מחוזות, לא כן בארצות המערב וגם לא בארץ אשכנז, כי יש שם ישיבות יושבי על מדין ומלמדים תורה ברבים, ישמרם ה' ויעלם גם עלה, אבל במחוז הלז וידל ישראל מאד, וזה לפי שאנשי חסד נאספים וכובשים פניהם בקרקע ואינם מספקין לת"ח, אך מדחים אותם מעליהם הרבה מהם, ומי שיש לו בת והוא אמוד בנכסים מבקש להשיא אותה עם בן עשיר, מיד נותן עיניו בממון ומשיא בתו לממון לא לאיש, כי אינו משגיח אם הוא בור וגלם, ואפילו אם לא תהיה יראת ה' על פניו אומר: ימים ידברו בו וישוב מדרכו, ומרגלא בפיהם: הממון מכסה הבושת, ובת ת"ח עני תשב עד שתלבין ראשה, לא כן עושים בארץ אשכנז וגלילותיה, כי משיאים בנותיהם לת"ח ולמשפחות מיוחסות, ומי שחננו ה' זהב וכסף ויש לו בת להשיאה, הולך אצל ראש ישיבה למען יברור לו אחד מן התלמידים הגונים ושמובטח בו שיורה הוראות בישראל, ואליו הוא נושא את נפשו, ומהגהו ומרוממו, ובזה הם מעמידים תורה בארמנותם.

נד. מתוך הקדמתו של ר' אהרן ברכיה ממודינה, בעל ס' "מעבר יבוק", ל"סדר אשמורת הבקר מחבורת מעירי שחר" (מנטובה שפ"ד):

"אני טרם אכלה לדבר, אל אל אשחר ואל שדי אתחנן, יזכר ויפקד שמי הטוב לפני שוכן חביון עם זכות אם אמי תנצב"ה, הצדקת והחסידה מרת פיוריטה, דאחקריאת בת שבע, אלמנת המנוח כמוהר"ר שלמה בכמוהר"ר מרדכי ממודינה, חכם מופלא ורוסא מובהק בדורו זצ"ל, שכמה פעיות פעתה בימי חייה לזכותי ולהחיותי, וגם שכל ימיה לא פסק פומה מגירסא במקרא ובמשנה ובספרי הפוסקים ובראש כולם הרמב"ם, וגם שיח היה לה בספר חזו"ה כפי השגתה, ומהכל עשתה לה סדרים מידי שבוע בשבוע, בראש כל מעשיה וצדקותיה תמיד היתה ידה פתוחה ברצי זהב וכסף להמציא לי אנשים מהוגנים שילמדוני תורה ויראת שמים, ועל זה כתתה רגליה עמי מעיר אל עיר, ומיום הולדי התגלגלתי אצלה וסמכתי על שולחנה... ובסוף ימיה כשהגיעה לפרק שבעים וחמש שנים אותה למושב לה ארץ הצבי צפת טוב"ב..."

נה. מתוך קובץ כת"י של שו"ת ופסקי מהר"ר יוסף ראוינה, הנמצא בספריה הלאומית והאוניברסיטאית, סי' נ"ד, הפסקים והתשובות נכתבו בשנות ש"ץ-ת"י ויש בהן חומר לתולדות היהודים באיטליא ולתולדות גדולי ישראל שם.

מעידים אנחנו ח"מ בת"ע נאמנה, וכמי שנחקרה עדותם בבית-דין, איך

1. אלג'יר, טוניס ומרוקו.

2. הוא מזכיר את זקנתו לשבח גם בהקדמה לס' מעבר יבוק: וחייב אני לה מורא וכבוד

כאז ואז וגם רב, שנדרך חכמה הורחני...

3. החומים מסה בתורת עדות.

האמת כן הוא, שבעצם היום הזה ר' יוסף ראוינה יצ"ו בטל התמיד בביה פה אליסא אחרי קריאת התורה, וכה היו דבריו: אחרי שבעונותינו כמעט הנה אנחנו בדור ששופטים את שופטיהם; לכן היום יצאתי והיום באתי לשאול מאת מ"ע בני הקק"י שיעשו משמטי ודיני עם האנשים מהעיר הזאת המקפחים את הראוי לי, ובפרט מעות הת"ת שהם חייבים לי בעד לימוד הנערים העניים, אשר לעת כזאת בפיהם מלאו לאמר שאינם רוצים לפרוע מאומה, וזה היה גרמא ששלחתי את התלמידים הנז' מביתי בראותי כי מאנו האנשים האלה לצאת ידי חובתם עמי כראוי, וע"ז ענה הקצין כמ' שמואל כצ"י בכמ' אשר ז"ל הנה אני פרעתי את המגיע לחלקי ולא עלי תלונותיך, ואני השיבותי לו כי לא עליו תלונתי אלא על מי שמקפח את הראוי לי שלא כדין, ה"ה היתומי בני כמ' אליעזר כהן ז"ל...

הן אלה הדברים שנתהוו בב"ה אליסא היום יום ז' לחדש תמוז תי"ו לפ"ק ולראית האמת באנו על החתמת יום הנ"ל וכו'.

נ. מפנקס הקהל בפ"ס א. הפנקס כתוב בספרדית, כי רוב יהודי פ"סא היו בזמן קביעת התקנות הבאות ספרדים. התעודה הראשונה היא משנת שצ"ח, ונעתקה בתור תקנה שמינית בישיבת המעמד משנת תי"ח. התעודה השניה הוא הסכם בין אנשי המעמד ובין החכם ר' דוד סביבי, שנתמנה לרב של הת"ת בפ"סא בשנת תי"ח. תעודות אלו הואיל בטובו לשלוח לי ד"ר י. זנה.

א. ועוד הסכימו, שכל האבות שיש להם בנים משש עד חטש עשרה שנה יהיו מחויבים לשלחם לקרוא (=ללמוד) עם הרבנים של התלמוד תורה, אשר יעמדו שם בשכר, ושיטילו על הרבנים להעניש את אלה שלא יתנהגו כשורה, ושילמדו אותם מדות טובות, מעלה (Virtu) ואמונה¹. ועל האבות למלא את החוב הזה בקנס של ארבעה סקודי, שישימשו בהם בצורה הנזכרת למעלה, ומלבד זה ישלמו להרב את אשר משלמים שאר התלמידים (2), ומלבד זה ידאגו לתקון נוסף.

ב. פ"סא תי"ח, ו' למאי, באו בהסכם עם החכם, שבמשך שלש שנים המתחילות מראשון לחדש מאי שנה זו יתישב בעיר הזאת ובכית מדרשה בתור רב של התלמוד תורה, ועליו ללמד התינוקות והנערים כל יום ויום בימות הקיץ, היינו מפסח ועד סוכות, שתי שעות בשחרית ושלוש בערבית; ללמד לכל מלבד מה שנוגע לתורתנו הקדושה, מעלה, מדות טובות וחנוך (או: דרך ארץ), ולהעניש

1. עכב את התפלה בבית-הכנסת.

2. כנראה קצור טן אליסנדריה. 3. ב"ב ט"ו ב.

4. הוא הו"ל תשובות הרשב"א ה"ב בשם "תלדיה אדם", ליורנו תי"ז. הוא גם חבר קיצור

ספר מעבר יבוק, והדפיסו בוויניציא בשנת התי"ב בשם "מגן דוד", והוסיף בו תפלות וזכרי סופר,

ונפטר זקן כבן תשעים ויותר, ע"י תולדות גדולי ישראל באיטליא עמ' 83.

5. אפשר גם: לחניך, או: דרך ארץ.

לכל מי שצריך ולהודיע לאבותיו כדי שגם הם יענישוהו, ושיבואו בכל יום ללמוד בשעות הקבועות, וקצבו להחכם הנ"ל בעד מלאכתו זאת שבעה פיסאס לחודש. נוסף על זה (?) המשכורת שרגילים הנערים לשלם בכל חודש, ושבעת הפיסאס עליו לקבל מאת הגבאי של הת"ת, שהוא עכשיו ושיהיה להבא, והוא ישלם לו מן המעות של המס המוטל על כל ליטרא של בשר ומן "המצות", הנדרים ו"התיבה" שמנדבים לשם זה.

ועם זה מטילים עליו תנאי, שבנוגע למה שהוא אומר שנשוי הוא ושאשתו במזרה — עליו להביאה עמו לעיר הזאת במשך השנה הראשונה של הסכם זה. והחכם הנ"ל קיבל את ההסכם הזה והתחייב באופן המועיל לקיים כל הנזכר...

נז. מארכיון הקהלה העברית בפירינצי - Archivio dell' Università Israelitica, Deliberazioni del Massari, 1645—1652 vol. 229. c. 64 b. ופרופ' מ. ד. קסוטו הואיל בטובו להמציא הסכמה זו לידי ועי' במאמרו של הרב מרגליות ב־ Rivista Israelitica לש' 1908. על תלמוד התורה בפירינצי, ושם בעמ' 15 הוא מזכיר את ההסכמה שלפנינו. בתחלת מאמרו הוא מביא גם תעודה אחרת מיולי 1646, המכילה הזמנה לכל ההורים היהודים לשלוח תיכף את בניהם אל הת"ת, ושם יהיו די מלמדים הנכונים ללמד לכל הילדים הרוצים בכך, ומי שישלח את בניו לבתי"ס פרטיים יענש בעשר סקודי קנס, ויש בו עוד כמה פרטים על החנוך בפירינצי באותה תקופה.

ביום 2 כ"ו בו [באפריל] בא לפני בועד דונאטו [נתן] דיאווולי, והגיד כי מכיון שאחדים מאבות תלמידיו אינם משלמים לו את משכורתו מדי חודש בחודש כראוי, ובדעתו לפיכך לשלוח את התלמידים הללו בחזרה, הריהו מבקש מאת הועד שיחליט שכל פעם שאיזה תלמיד יוצא מלפני מלמדו עד שלא פרע לו את משכורתו, לא יוכל שום מלמד אחר לקבלו עד שידע בודאי שאותו התלמיד פרע כבר את חובו, ומכיון שהצעה זו נחשבה לצודקת, הזמין הועד את רבי שמואל ואת רבי יהודה¹, והשמיע להם את ההחלטה הנ"ל, והם חשבוה לצודקת.

1. עליות לתורה.

2. Addi 26 Do [aprile 1648] comparse

Donato Diovagli, esponendo che sendo qualche padre de' sua תלמידים che non gli dà soddisfazione mese per mese come conviene, e lui a animo di rimandargli li figlioli a dietro, però desidererebbe si facesse decreto che quando un תלמיד se ne va via da un רבי senza sodisfarlo, non possi l' altro רבי accettarlo se prime non sappi certo che quel תלמיד abbia pagato il suo debito, e parendo proposta giusta fu mandato a chiamare רבי שמואל e רבי יהודה e gli fu fatto intendere detto decreto, a' quali parse cosa giusta.

3. שהיו כנראה מלמדים בפירינצי.

4. עי' תקנה דומה לזו בקראקא, כרך א' עמ' צה, ובכמה קהלות אחרות.

נח. ברשימת העובון של ר' שמואל חיים בשאן מווירונה שנפטר בשנת ת"א (1641), שנתפרסמה ע"י ס. רות בס' הזכרון לא. ז. פריידוס (נויארק 1929) עמ' 160—167 מוצאים אנו בין הובותיו:

להוצאות הנער מרדכי י"ץ להעמידו בבית המלמד מדי שנה בשנה. שהתחיל ר"ח אדר ת"א לפ"ק — נ' דוקאטי.

שכר המלמד עבור אברהם י"ץ, ג' טרו' לחודש, שהתחיל ר"ח אדר הנ"ל — נ' דוקאטי.

הוצאות הנערה לאה ואהיה ישראל י"ץ במנטובה לכמ' רפאל נורצי מדי שנה בשנה כ"ה דוקאטי לא"י — ע"ה דוקאטי.

נט. מתוך צוואתו של ר' זכריה ב"ר אפרים מהללאל מפורטו שנכתבה בשנת ה"א תל"ב. הצואה, המלאה ענין רב, נדפסה בשלמות בשו"ת "מים רבים" לר' רפאל מילדולה (אמשטרדם תצ"ז). הלך חו"מ סי' ל"ג. בבתי הת"ת שבקהלות איטלקיות היו ספריות חשובות. וקצתן עורן קיימות גם היום.

עוד אני נותן... לחברת ת"ת של ק"ק רומי כל ספרי הקודש שימצאו ברשותי בעת פטירתי, בין שיהיו נדפסים בין שיהיו כתובי"ד, כדי שיהיו תמיד בבית המדרש של החברה הנ"ל להגות ולקרוא בהם כל מי שירצה, ולא יוכלו בני החברה הנ"ל, ולא ק"ק רומי הנ"ל, לתת או למכור או להחליף אפילו אחד מהם לאיזו סבה שתהיה. והמתנה הזאת תהיה על תנאי, שאם לא אדפיס בחיי ספר אחד, שאספתי בו כמה פירושים שלמים וכן רבים ממאמרי "עין ישראל" ו"בית ישראל" יחויבו בני חברת ת"ת הנ"ל להדפיסו, ולעזר הדפוס אני נותן להם מהיום ולאחר מיתתי, אם לא אחזור בי, סך מאתים איסקודוס ממטבע הנ"ל, וכל הספרים שידפסו יעשו מהם בני החברה הנ"ל מה שלבם חפץ, ואם יעברו שלש שנים אחר פטירתי ולא יודעס הספר הנ"ל יזכו בספרי הקודש הנ"ל ובמאתים איסקודוס הנ"ל ק"ק ירושלים תוב"ב...

ס. מתוך שו"ת הרב ר' יוסף טראני (מהרי"ט), בנו של ר' משה טראני (המבי"ט). בספרי השו"ת מן המאה ה"ז, הי"ז והי"ח יש

1. הנזכרים בכאן הם בניו ובתו של הנפטר. יש להוסיף שמרשימת העובון נראה שהנפטר היה איש אמיד — ישמרת'ל צור.
2. לאחד.
3. הוא ספר "אסף הזכיר" שיו"ל אחר פטירתו בוניציא תל"ה, וע' הרב עמ' רלה.
4. הוא ספר "עין יעקב ו"בית יעקב" לר"י ין חביב, שנשתנה שמו מחמת הצנזורה על ספרים עבריים.
5. צואה ראשונה כתב ר' זכריה בשנת תת"ג, ואף היא נדפסה בשו"ת מים רבים, שם, היא היה עשיר מופלג, וכיון שלא היו לו בנים הקדיש את כל רכושו למטרות של צדקה: פדיון שבויים, הכנסת כלות עניות (י"ח אלף איסקודות לקהלות רומא, סירארה, אנקונה, ארביננה, פיורו, רוויגו, ויניציאה-מנטובה ועוד), לירושלם וליתר ערוי א"י וכו'.

ידיעות רבות על הקדשות שנעשו לטובת הת"ת המפורסם שבשאלוניקי (עי' כרך ג' עמ' לו—לח) אבל בתשובה שלפנינו נעשה והקדש בצורה מיוחדת, בצורת "עזבון מחיים" שהונהג בשנים האחרונות ע"י הקרן הקיימת לישראל. והקדש זה לא היה היחידי במינו באותו זמן.

ילמדנו רבנו, ראובן הקדיש לחברת ת"ת סכום מעות על מנת שכל ימיו חייו יהיו בתוך נכסי הקדש ת"ת הנו' שמתעסקים בהם הפרנסים להשתכר בהם ומהפירות שיגיעו לחלקו יתנו לו כל ימי חייו המשה או ששה למאה לשנה כדרך שנותנים לשאר המקדישים בענין זה. ואחר מותו יהיה קרן ופירות קדש לת"ת הנזכר... (ח"א סי' קי"ו).

סא. מתוך שו"ת "בעי חי"י" לר' חיים בנבנשתי, בעל "כנסת הגדולה", שהיה רב באיזמיר ונפטר שם בש' תל"ג.

ילמדנו רבנו: אנו [זובחי הזבח] יש לנו כתב חתום מו' טובי העיר ואנשי המעמד: בעד ה' שנים לתת לנו סך כך לכל שבוע, ועתה עשו הק"ק הסכמה כוללת לתת לכל הלוקחים פרס מן הצבור, מרביצי תורה, מלמדי חברת ת"ת. קהיא², שופט העיר³, מקבץ⁴ לפחות להם מהסך הקצוב להם... (ח"ב סי' ע"ח, סיון תל"ב).

סב. לקוטים מפנקסי הקהל בפוזנא, שקטעים מהם נדפסו ע"י הרב ד"ר ל. לוין בספרו Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft (פפד"מ תרפ"ו). לקוטים אלו ישמשו נוספות לתקנות פוזנא שנדפסו בכרך א' עמ' קיד—קטו. בין פרטי התנאים שנדברו והותנו בין האב"ד ובין קהל פוזנא בשנת ה' שצ"א מוצאים אנו גם פרטים אלה הנוגעים לחובותיו של הרב בהרבצת תורה.

1. האב"ד מחוייב ללמוד בישיבה בתלמידים בחורים בקביעות ובתמידות... גם מחוייב להגיד לאיזה בעלי בתים או רבנים פוסק ושאר ספרים וסדר רש"י על החומש⁵.
2. האב"ד לא יקבע מסכתות ללמוד כי אם בהסכמת בני ישיבה⁶.
3. האב"ד אינו יכול למחות לשאר רבנים פה לקבוע ישיבה לילך אצלו רבנים או שאר בעלי בתים, מלבד הבחורים יכול למחות שילכו דווקא אצלו ולא לזולתו, אבל הרבנים והבעלי בתים יכולים לילך בכל ישיבה שירצו. והאב"ד אינו רשאי לשלוח לשאר רבנים בחורים לשמוע ממנו תוספות או "חילוק"⁷.
4. הספקה לבחורים כל שבוע ארבעה זהובים⁸.
5. הבחורים והנערים יתמידו ויעמדו על משמרתם משך שנה תמימה, ושום קהלה, הן פוזנא הן קהלות המדינה, לא יקבלו בחור או נער כי אם שיביא

1. כך נקרא ועד העדה כפי הכפרדים. 2. שחולן הקהלה בפני השלטונות.

3. כנראה לא יהודי. 4. לא נתברר לי. 5. עמ' 73.

6. שם. בשם "בני ישיבה" נקראו בפוזנא הדיונים. 7. שם. 8. שם עמ' 74.

כתוב והתום מהרב שלמד אצלו שנה תמימה י. ובאם שיבוא בחור או נער לפזונא וכן להיפך לא יקבלו אותו כי אם ביריד גניזן י אלול ויריד גניזן אייר. ואף בגניזן מחויב להביא כתוב והתום מהרב הנ"ל. ואם שיבוא בחור או נער מקהלה אחרת, ולא יהיה בידו כתב ראיה לעדות הנ"ל, אזי תיכף בבוא בעל הבית מאותו קהלה שבא משם הבחור או הנער, אזי רשות להקהלה ההיא לכופ ולנגוש הבעל הבית ההוא כפי שידם מגעת. באופן שיחזור ויקח לקהלתו הבהור או הנער ההוא י.

ג. מתוך השיר „אשכנז אוני“ פאלאק, שחזר ונתפרסם בשלימות ע"י וו יונר ייך בפילאלאגישע שריפטן של ייוו"א כרך ג' עמ' 550—554. בהביאי בכרך א' עמ' קנט קטע קטע ממנו עוד לא היה השיר כולו למראה עיני, כי שתי הוצאותיו הראשונות (פראג בע' 1675—1680) הן יקרות מאד במציאות. השיר נתחבר ע"י יהודי פולני שנתגלגל לאשכנז אחרי גזירות ת"ח ות"ט.

עוד זאת עלי להגיד לכם במו פי,
 כי עצור לא אוכל את הדבר בי.
 אפילו הפולני הוא למדן ממיטב המשפחה,
 לא יחפץ איש אשכנז להתחתן בו, אלא אם אין בנערה ברכה.
 ואם אשכנז צריכה לחזן או אם רב לקהלה —
 מפולין איפוא תביא רב ומפולין בעל תפלה.
 לולא המלמדים מפולין אשר יבואו אליכם מימים ימימה,
 כי עתה כאלמים הייתם בתורה התמימה.
 לא ברצון נבוא לאשכנז לכסות בקלון פנינו,
 לולא חרב המלחמה י עברה בארצנו.
 כי אוי לנו כי גלינו, כי בא הקרן.
 על כן ינוס כל איש מארץ אל ארץ.
 הלא גם אתם האשכנזים רוחכם כי נפעמה
 מאשכנז לפולין נסתם מפחד המלחמה י.
 הלא היטיבו עמכם בכסף כעשירים כרשים
 ומיטב הבנות לכם נתנו לנשים.
 על כן אל תתרעמו כי באנו אליכם גם אננו,
 גלגל הוא שחוזר בעולם היה היה בנו.
 גלגל הוא שחוזר אוי היה גם בנו,
 גם כסף רב היה היה לנו.
 יש עמנו בארצנו הרבה תורה

1. באותם הימים היו הבחורים נעים ונדים ממקום למקום, וע"י תקנה זו רצו להלחם בחוין זה.
2. Gnesen. ירירי גניזן היו משמשים מקוב ועד לראשי הקהלות ולרבנים שבגליל פזונא, וכמה תקנות תוקנו ביובא דבוקא.
3. סם עמ' 82. 4. מלחמת המלניצקי בסולנים בשנת ת"ח ות"ט.
5. הכונה כנראה למלחמת שלשים שנה (1618—1648).

בתקותנו חזקה באל הגדול הגבור והנורא.
 יש לנו בפולין יותר ישובים וקהלות
 מאשר לכס אשכנזים מחזוריים וספרי תפלות.
 כל הגון וטוב אשר אלקים בלבבו
 את פולין לא יעזוב. לאשכנז לא יבוא.
 ואם בעת צרה איש מקומו יניח פעם.
 שוב ישוב לביתו כי יעבור זעם.
 כי עת צרה היא בפולין אימת חנק וחרב
 על כן יבקשו באשכנז סתרה מחיתו טרף.
 ואם מלמד להועיל יבוא לאשכנז מן הנרדפים.
 אמור יאמר לו האשכנזי: בוא רבי ונשחק בקלפים.
 וכשנכנסים במשחק בגוף ונפש.
 זוללים וסובאים כחזיר מרפש.
 שמעו איפוא את אשר יקרה במשחק אז.
 כי רוצה האשכנז לשטות במלמד הלז.
 ואם למדן הוא ומבין דבר כל חוק.
 לא יחדל האשכנז לעשות אותו לצחוק.
 כי שכל הפולני ושכל אשכנזו בד בבד תמיד לא עולין.
 על כן הוו זהירים בכל דיבור. הוי אנשי פולין.

נאך איינש מוו איך זאגן. / דען איך קאן עז ניט פר טראגן / דר פאלק מאג זיין איין למדן
 שון גוטר משפחה. / אשכנז איז מיט אים ניט מתחתן, אדר אן דיא מייד מוו זיין קיין ברכה. / אוני
 ווען אשכנז איין רב אדר חזן וויל לאזן הולין / מוז ער דאך שיקן אין פולין. / איר וועט אין דער
 חורה אלש וויא די שטומן. / ווען אויז פולין די מלמדים ניט זעלטן צו אייך אין אשכנז קומן. / מיר
 קומן ניט גערן אין אשכנז צו איין נעמן שאגד. / ווען דיא מלחמה ניט ווער קומן אין אונזרן לנד. /
 דו מיר ליידר זיין ווארן פר טריבן אוני פר ברענט; / אזו איז איסליכר גילאסן וואו ער האט אהין
 גיקענט. / איר אשכנזים זייט דאך סר צייטן אויך אין פולין גילאסן. / דא אייך דיא מלחמה האט
 אין אשכנז ביטראסן. / מן האט דאך מיט אייך מיטיב גיוועזן מיט געלט אוני אן אייערי לייבר /
 אוני אייך געבן געלט אוני דיא בעשטי וויבר. / דרום האבט ניקש פר איבל, דש מיר קומן צו אייך /
 דאש שלים מזל ברענגט ארים אדר רייך. / דען עש גיט ארום די וועלט. / מיר האבן גיהט פיל
 זעלט. / מיר האבן אין אונזרן לאנד פיל תורה. / מיר האפן לאל הגדול הגבור והנורא. / מיר האבן
 אין פולין מער יישובים אוני קהלות. / אלז איר אשכנזים האט מחזורים אוני תפילות. / קיין רעכטר
 גוסר מאן / דער זיכט פון אונש פאלקין אשכנז אן; / מוז ער צו צייטן פר גוט ארויז. / וויא בלד
 לויפט ער ווידר נאך הויז. / דיא דא מורא האבן אין פולין, מן ווערט זיא ווערגן. / זיא לויפן אין
 אשכנז זיך צו פר בערגן. / ווען טון אין אשכנז קומט איין גוטר מלמד פון גוטר ארט. / אזו שפריכט
 דער אשכנז: „קומט רבי, מיר וועלן שפילן מיט דער קארט.“ / אזו קומן זיא אין דאש שפילן אריין /
 אוני פרעטן און וויפן ווי איין שוויין. / הערט נייארט צו פון דען שפיל. / וויא אשכנז דען מלמד
 אימר פר איין שוטה האבן וויל. / איז ער שון איין למדן אוני פר שטיט זיך אלי זאכן. / הוט אשכנז
 אימר זינר צו שפאטן אוני צו לאכן. / דען דער שכל פון דען פאלק טרעפט ניט מיט דען שכל פון
 אשכנז צו גלייך. / פאלקין! מיט אידרן ווארט היט אייך פאר אשכנז. דאש זאג איך אייך.

סד. מתוך התקנות של קהל יהודי פולין באמשטרדם משנת תל"ב (נדפסו ע"י י. ד. מרקון בקובץ "ציונים" שי"ל לזכרו של י. נ. שמחוני). יהודי פולין התחילו להתישב באמשטרדם אהרי גזירות ת"ח ות"ט. הם באו כמובן מאליו עניים ואביונים ונתמכו ע"י היהודים הספרדים והאשכנזים. מקודם נתחברו יהודי פולין אל קהל יהודי אשכנזי ורק בשנת ת"ך (1660) נפרדו מהם ויסדו קהלה לעצמם.

ס"ג: גבאי ת"ת וכן גבאים על ארץ ישראל מחויבים לילך בקופה (של צדקה) בבית הכנסת בכל ראש חדש. ואם חל ראש חדש בשבת יסבבו גבאים הנ"ל ביום ב', שהוא יום הכניסה שלאחר זה.

ס"ה: הגבאים דת"ת רשות נתונה להם לשכור לבני עניי העיר א' שעה ללמוד. דהיינו שני חצי שעה לנער אחד. והמותר משעה אחת יהיה דוקא על פי הפרנסים.

ק"ט: החזן לא יעשה שום מי שבירך לשום אדם אלא אם כן יעשה תחילה לביקור חולים ולתלמוד תורה.

ס"ה. מתוך כתב רבנות שנתנה קהלת פינטשוב לאחד מרבניה. העתקה מן הסעיפים האלה הואיל לשלוח לי מר ב. מינץ מתל-אביב. לצערי איני יודע את הזמן שבו נכתב כתב זה. מוצאו כנראה ממצחית. הראשונה של המאה החמשית לאלף זה.

יב. הרב יקבל בחורים לשיבתו בלי ידיעת האלופים הק', אבל הנערים לא יקבל הרב רק הק' יקבלו בלי ידיעת הרב. אבל לחלק שבתות הן לבחורים והן לנערים יחלק הרב עם הק', ואסור להרב לקבל תשלומין מן איזה בעה"ב עבור שבתות של בחורים ומכל שכן של נערים. יח. סיפוק הבחורים יתן הרב מכיסו. וכנגד זה יסבבו לו בקלפי בכל ערב שבת... לסיועת ההספקה הנ"ל. וסיפוק הנערים יתנו הק' ורשות ביד הק' ליתן סיפוק³ או להאכיל אותם בתמחוי כפי ראות עיניהם. י"ט. האנשים המחזיקים האראנדין, מחויבים למשר עם הק' עבור שבתות ואין להרב חלק במעות הפשר הנ"ל.

סו. מתקנות הקהלה בוויירמיישא. תקנות אלו נעשו בשנת ת"א ושנויים שונים נעשו בהן בשנת תט"ז ונדפסו ע"י ד"ר ל. לווינסטיין ב"Blätter für Jüd. Geschichte u. Literatur, IV, עמ' 146 ואילך.

1. ע"י בכרך א' עמ' קלט בתקנות ניקלסבורג. שנער שלמד א"ב וסידור נחשב להצי שעה, ונער שלמד חומש לשלשת רבעי שעה, ונמרא לשעה, וכל מלמד יכול היה ללמד רק את מספר השעות הקבוע בתקנות הקהלה.

2. = הקהל, ראשי הקהל. 3. במעות סובבנות.

4. חוכריי האחוות ובתי הפרוז שבעפרים, ואף הם חייבים להשתתף בהחזקת הבחורים בזה.

שיסלמו ככוב ידוע עבור שבתות, שאין הבחורים סיעדים בהן על שולחנם.

התקנות הללו. מוסיפות פרטים שונים ומשמשות מלואים לדברי ר' יוסף בספר המנהגים שלו (עי' כרך א' עמ' ק"ז—קכד). התקנות כתובות ברובן עברית, ואת הבטויים הגרמנים השונים תרגמתי.

עניני למוד

א' הסכמנו ראשית חכמה יראת ה' להחזיק בכל „זמן“ ישיבה של בחורים ונערים, עכ"פ שמונה נפשות, שיהיו נזונים בקהלתנו שבת וחול על הוצאות בני הקהלה, דהיינו ארבע בחורים וארבע נערים¹. ואופן פרנסתם, וכיצד יתנהגו בחילוק פרנסתם וארוחתם תמיד, יהיה על פי שלשה אנשים, דהיינו שני אנשים לישוב אצל הגאון אביד יצ"ו לפקח על ענין הנ"ל.

ב' השבתות יחולקו בכל „זמן“ על פי ב' פרנסים עם הרב שי. דהיינו כל פעם ישאר פרנס אחד מאשתקד ושני יבורר מחדש ע"י הקהל. הרשימה של השבתות המחולקות תהא מונחת ביד אחד ממחלקי השבתות, והעתקה מרשימה זו תהא ביד השמש.

ג' הן האוכל על שלחן אביו או חמיו יבררו מחלקי השבתות כמה מגיע לו להחזיק שבתות לפי ערכו, והוא מחויב להחזיק או לשכור (שבתות לבחורים אצל אחר) כפי חצי אותו הסך ולא יותר.

ד' בחור או נער שילמוד בישיבה והוא מתארח אצל בעל בית, יש לאותו בעל בית זכות הקדימה להחזיק שבתות אותו נער או בחור בראשונה כפי מה שמגיע על חלקו.

ה' הרב ובני ישיבה יכולים לעשות הסכמה ביניהם איזו מסכת שרוצים ללמוד, ואין המלמדים יכולים לעכב².

ו' שום מלמד לא יקבל על עצמו ללמוד עם נערים רק שמונה שעות³, אבל שתי חזרות נחשבות לשעה אחת, ואם יחזיק שעות יותר יהיה שכירות אותו מותרות נופל לצדקה.

ז' כל מי שעדיין לא עברו עליו חמש שנים משנסמך בשם „חבר“ מחויב לילך על הישיבה, על כל פנים בכל החודש הראשון, שני ימים בשבוע, ובחדש השני „בזמן“ מחויב לילך על הישיבה פעם אחת בכל שבוע בקנס חצי ק"ש⁴ על כל פעם שיעבור ולא ילך כנ"ל.

ח' ועל כל פנים בכל שבוע ראשון ב„בזמן“ מחויב כל מי שמכונה בשם „חבר“ לילך שני פעמים על הישיבה בקנס הנ"ל.

ט' כל בעל בית מחויב בכל יום לקבוע עתים לתורה, דהיינו שיתחלקו לכתות כתות, וכל כת תברור לה למדן ובר אורין שיגיד לפניה שעור באיזה ספר שיהיה⁵...

1. עי' כרך א' עמ' ק"ך שמספר התלמידים התמעט בוורמישא בזמן סלחמת הסלטים שנה. בשנת תש"ז תקנו שיחזיקו על חשבון הקהלה עשר נפשות.
 2. משמע שהמלמדים היו מחויבים ללמד לתלמידים אותה מסכת הנלמדת בישיבה.
 3. אין לו לקבל נערים רק לפי חשבון של שמונה שעות, ועי' בכרך א' עמ' קלט.
 4. Kopfstück, והוא בערך 50 פפניגים.
 5. עי' כרך א' עמ' ע' שכך נהגו בסרגקפורט.

בשנת תפ"ט נתחדשו התקנות והוכנסו בהם שנויים שונים. ואני נותן כאן סעיפים אחדים מתקנות שנה זו (נדפסו שם שנה ה' עמ' 68 ועמ' 81 ואלך).

א' בכל "זמן" יתקבלו ששה בחורים¹ וארבע בהעלפר². ויחזיקו בשבתות לא יבצר מהם כל זמן שיחזיקו ישיבה, וילמדו הלכה ותוספות כל פעם בקיץ ובחורף עד חמשה עשר מנחם וחמשה עשר שבט בבית אדוננו אב"ד נר"ו, כל יום לפחות שתי שעות קודם חצות, ושתי שעות אחר חצות. ואחר חמשה עשר הנ"ל יהי רשות להגאון אב"ד נר"ו ללמוד עמהם איזו מסכתא שירצה. והבחורים יתנהגו כשורה, ובאים יראה איזה בחור על הרחוב עם הדובאק פפייף³ יפסקו תיכף לתת לו שבתות, רק עליהם לשבת בבית וללמוד בשקידה⁴.

ב' האלופים פרנסים יצ"ו יבררו שני כופה גבאים⁵, פרנס אחד וב"ב אחד כל שנה ושנה... ואותן שני גבאים בצירוף אב"ד יצ"ו ישאו ויתנו כל פעם מי הם הבחורים והבהעלפר ההגונים וראוים להתקבל, וינהלו בסדר את הפנקס שבו רשומים הבחורים מקבלי השבתות והמבוררים לשבתות ליתן לבחורים ובהעלפר, ישגיחו עליהם שילמדו בשקידה.

ד'... בחור, או בחורים, שיבאו בתוך "הזמן" וירצו לקבל שבתות יחקרו וידרשו המבוררים הנ"ל על מה ולמה באו בתוך הזמן, ואם יראו שהיתה להם סבה למה באו באמצע הזמן, והם בני טובים, ומספר הבחורים הלומדים כאן עוד לא נתמלא יתנו להם שבתות. אבל אם יראו שהם רק רצים⁶ ממקום למקום ואינם רוצים ללמוד לא יתנו להם שבתות אף אם עוד לא נתמלא מספר הבחורים הלומדים כאן.

ה' מחמת המלמדים כאן נשאר בתקפו התיקון שלכל מלמד מותר לקבל תלמידים עד כדי שילמוד עמהם ח' שעות ולא יותר, ומכל שעה יקח שבעה ר"ט וחצי. ודווקא גמרא ותוספות, אבל חומש ותפלה א"ב מותר לו לקבל תלמידים אף לעשר שעות, ומכל שעה יקבל ארבעה זהובים... ובאם בעל בית אחד כאן רוצה להחזיק מלמד בביתו מפה או ממקום אחר, הרשות בידו, אך אין לבעל בית זה לצרף ילדים אחרים שילמדו יחד עם ילדיו בביתו יותר מאשר שש שעות ביום⁷, ומכל שעה ישלם ד' ר"ט וחצי, לא יותר. והמלמדים הדריים כאן יעשו את החשבון

1. הוספה מאוחרת: "עד כי ירחיב ד' את גבולנו".

2. ע"י כרך א' עמ' עג, קטז, קלד, קמג, ועוד.

3. Tabakpfeife.

4. הוספה מאוחרת: "וכלל קיין בהעלפר שבתות צו געבן, והבחור רער שבתות האט דארף

כלל קיין מלמד זיין".

5. גבאי כפיה, לכוף את בעלי הכתים והבחורים על קיום התקנות, ואולי יש לגרוס: כיפה

גבאים, כי מקום הלמוד היה בכיפה שעל יד בית הכנסת, כנראה מתוך סעיפים אחרים בתקנות אלו.

אשר גם שצ"ל: קופה גבאים.

6. במקור: "דו זי נור לויפר זיין", ובנוסף מאוחרת: "לנד לויפר".

7. היינו שאם הם לומדים גמרא לא יעלה מספר הילדים על ששה ואם חומש יותר על חמש.

באופן זה: חומש. תפלה וא"ב חצי שעה לכל ילד. ונערים הלומדים גמרא תחשב שעה לכל ילד.

10. התקנות הבאות לקוחות מפנקס הקהלה דק"ק פרנקפורט ונדפסו ע"י ד"ר שלמה אדליר במחברתו Die Entwicklung des Schulwesens der Juden zu Frankfurt a. Main bis zur Emanzipation (תוצאה מיוחדת מן Jahrbuch der jüd.—Lit. Ges. כרך י"ט). גוף התקנות כתוב בעברית בלולה קצת בלשון המדוברת בפייהם של יהודי אשכנז, וקצתן כתובות אך ורק בעברית.

1. כהיום יום א' ו' אייר תי"ו טי"ז זי"ן לפ"ק קבל עליו מוריניו הגאון האב"ד כ"מ מהר"ר מענדלן יצ"ו את כל המובאים לפניו, דהיינו בענין סמיכות הבחורים אשר לא מבני עירנו הוא לא יסמוך האב"ד לשום בחור אם לא שיש לו השחרור¹ מקודם, ואף גם זאת אם הוא משוחרר אל יסמכוו אם לא שהבחור היה לומד בכאן על הישיבה ג' זמנים. ואם מבני עירנו הוא אל יתן לו סמיכות רק שני שנים אחר החתונה, וילמוד תוך אותן שתי שנים גפ"ת וילך על הישיבה...
 2. ר"ח² טבת תכ"ב לפ"ק התאספו יחד החבורא קדישא יצ"ו ועלתה ההסכמה ביניהם שלא לברר עוד קופה-גבאים³ רק לברר במקום קופה-גבאים שלשה תלמוד-תורה-גבאים, והמה ישגיחו על עמוד התורה וכמה נערים יקבל כל מלמד, וכמה שעות ילמד, וכמה שכר למוד מכל שעה⁴ יתנו לו. והנערים יבחנו בכל יום ה'. ולא יתקבלו יותר מעשרה בחורים חשובים למדנים ושלישים בהעלפרש⁵ עם נערים. ושלשת גבאי תלמוד תורה יהא משך התמנות שלהם שנה אחת, מהיום עד חנוכה תכ"ג, ואחר כך יצא אחד מהם ויבורר אחר במקומו וכן בכל חנוכה וחנוכה, יצא אחד ויבורר אחר, למען יושם לב לעמוד התורה. ויתקבלו רק בחורים חשובים ונערים, ולא יתגדלו כאן עמי הארץ, כמו שנעשה עד הנה זמן רב.
 3. מחמת מלמדים כמקדם יוטל מטעם הקהל על גבאי תלמוד תורה שישגיחו ששום מלמד לא ילמד יותר משמונה שעות ליום. ויקבלו שכירות ד' ר"ט⁶ משעה עד גמרא וְעַד בכלל, ותוספות ה' ר"ט משעה. ובימי הקיץ [ילמדו] ט' שעות ליום. והמלמדים אשר לא מבני קהלתנו אינם רשאים לקבל יותר מן ח' שעות ליום אף בימי הקיץ. לא יתן שום מלמד לריש דוכנא או בחור שיסייע

1. התנאים המובאים להלן.
 2. ע"י כרך א' עמ' עג הערה 5. הבחור המשוחרר לא היה מוכרח לשמוע את שעורי הישיבה וחפשי היה לבא אל השעור או לא (ע"י דושינסקי, תולדות יעקב, עמ' 11).
 3. תקנה זו הובאה גם בכרך א' עמ' קטז על פי גירסתו, אבל לפניו לא היתה העתקה שלמה ומדויקת, ולכן אני מביאה כאן שנית.
 4. גבאי הקופה לתמיכת התלמידים.
 5. ואצל גירמאן בטעות: שנה.
 6. בחורים צעירים הזקוקים עדיין לעזר בלמודם.
 7. רייכסטוליר.

לו כדי להרבות בשעות¹. וכל מלמד שלא ילמד ששה חדשים רשאי בעל הבית לנכות לו לפי ערך משכרו. כל הנ"ל יקוים בחרם בלי ערמה והוראת היתר².
 4. עד י"ב שנים מחויב כל בן בעל בית לילך בחדר ללמוד אצל רבו. ומי"ב שנים ואילך עד כ"ו שנים אף שלא ילך לחדר אינו רשאי לילך תוך המקום³ לעשות שום משא ומתן. ולא להכריז⁴ על סחורתו אפילו ברחובותינו.
 ...ואם הוא מבן כ"ו שנים ואילך הרשות לבן בעל הבית לילך אל המקום לישא וליתן באכונה בלי שום השגת גבול וחלול השם. ולא ילך לבית האושפיו כלל כלל. אבל יתן להממונים לסיועת שכר למוד בני קהלתנו חמשה ריט...⁵

סח. נוספות מפנקס ועד המדינה בליטא (עי' כרך א' עמ' קד—ק). בצאת הכרך הראשון מספרי עוד לא יצא הפנקס כולו במקורו העברי. בינתיים יצא כולו מחדש ע"י ההסטוריון ש. דובנוב (ברלין תרפ"ה). ואנו מוצאים בו עוד פרטים אחדים בעניננו הראויים לתשומת לב.

א. בשנת תנ"א נדב אחד מקציני ווילנא, ר' גרשון ב"ר יששכר בער, סך אלפים מאתים ועשרים וחמשה זהובים שפירותיו יהיו קדש לחנוך בני עניים. הסך הנ"ל נתן ב"הלוואה עולמית לטובת כלל המדינה" לידי ועד המדינה. וראשי הועד התחייבו "להעלות מסך הנ"ל רווחים עולמי עד. בחוק ולא יעבור. מדי שבוע בשבוע סך ששה זהובים ושבעה ועשרים גרוש פולניים". את הרווחים הללו מחויב נאמן המדינה לשלוח לידי האלופים בני המנוח... או ליד באי-כחם ויוצאי חלציהם עד עולמי עד... ובני הרב ר' גרשון ובאי-כחם יתנהגו עם המעות הרווחים הנ"ל לתנם לדבר מצוה...". הם "ישכרו מלמד בק"ק וילנא... ללמוד עם עשרה נערים יתומים מאין אב. ממשפחתו וממשפחת אשתו דוקא. כל הקרוב קרוב קודם מבני קהלתם ק"ק ווילנא... ואם לא שלא יוכלו למצוא כל כך נערים יתומים ממשפחתו ומשפחת אשתו. אזי נערים יתומים שיש להם חזקת ישוב המה יהיו בכלל המספר עשרה נערים ללמוד כנ"ל. המלמד מחויב לקרות עוד שני נערים בני עניים של ת"ח... ובעד השנים עשר נערים ישלמו בני הרב ר' גרשון... מדי שבוע בשבוע חמשה זהובים. ורשות בידם... ליתן רשות להמלמד ההוא ליקח עוד שני נערים שיכולת בידיהם לשלם שכר לימוד. והשכר לימוד ההוא יהיה שייך למלמד. המלמד מחויב ללמוד עם הנערים מהתחלת אלף-בית

1. במקור: "ואל קיין מלמד איין בעהלפיר או בהור העלפין לאזין קנעלין כדי להרבות בשעות".
 2. התקנה נתקנה בשנת תל"ח ונתחדשה שנית בש"מ המ"ה.
 3. אל העיר, מהרץ לגיטה. הוא רחוב היהודים.
 4. במקור: "אנוני ניש צו קראשין אפילו ברחובותינו".
 5. אחר כך הכניסו קיזא זו: "כל עניני מכירות וקניות... המבוארים למעלה יהיו באמצע השנה, אכן בימי הריד מיום ביאת התייר עד יום נסיעתו הכל מותר, וכן הנערים הפנויים". גם תקנה זו נתחדשה בשנת המ"א.

עד משניות ועד בכלל. וגם מחויב המלמד ללמוד עם הנערים שיוכלו לכתוב כתב ולשון. גם מחויבים בני ר' גרשון... להעמיד ריש דוכנא. בהעלפר הנ"ל יחזור הלמוד עם הנערים בקביעות. יוליכם לבית הכנסת שחרית וערבית. וישגיח עליהם שיתפללו בכוונה ויענו אמן יהא שמיה רבא. וישלמו לו מן הרווחים הנ"ל מדי חצי שנה... עשרים וחמשה זהובים. ורשות בידי בני הרב ר' גרשון... לבחור למדן אחד... שינסה הנערים מדי שבת בשבת... וישלמו לו מדי שנה בשנה ארבעים זהובים... בני ר' גרשון מחויבים לקנות מדי שנה בשנה אלפא-ביתות וסידורים וחומשים ומשניות. שדמי קנייתם יעלו על כל פנים חמשה זהובים לשנה... (סעיפי תתל"ב ותתל"ה).

ב. להחזיק בעץ החיים להרבות ישיבות להגדיל תורה ולהאדירה בכל קהלות וישובים. ובאם לא יחזיקו יתנו כסף קנס ק' רייכשטאליר להמדינה יצ"ו (ועד שנת תנ"א. סי' תתס"ט).

ג. ראשית חכמה יראת ה' תוסיף ימים. להחזיק ישיבות בכל קהלות להרביץ תורה בישראל, ראש הקהלה יחזיק לא פחות מחמשה ב"ב ושמונה נערים וחמשה בהעלפירש'. וגם אב"ד של ראש הקהלה ישגיח על ישובים, במקום שיש אב"ד. שיחזיקו ישיבה לפי ראות עיניו (ועד שנת ת"פ. סי' תתקי"א).

ד. בכל בתי המדרש ילמדו בכל יום ויום על כל פנים פרק אחד משניות. ועל הגבאים דבתי המדרש להשגיח על זה שיקויים כנ"ל (ועד תקכ"א. סי' תתקנ"ט).

טט. מתוך ספר ההסכמות (El Libro de los Acuerdos) של קהל הספרדים והפורטוגיזים בלונדון. שי"ל בשנת 1931 ע"י Lionel Barnett. העדה נוסדה בעיקר ע"י אנוסים מספרד ופורטוגאל שבאו ללונדון, ומשנת תנ"ד (1663) היא מקבלת צורה של עדה מסודרת עם תקנות קבועות.

א. בכתב הרבנות בשנת ת"ל שניתן להחכם ר' יהושע דה סילווא מאמשטרדם מתנים עמו פרנטי העדה שיגיד שיעורים קבועים לתלמידים הלומדים גמרא (עמ' 41)

ב. ביום י"ד אלול תל"ו מחליטים הפרנסים, שלחנוך התלמידים יש צורך ב"רבי", ואת כל התכונות הדרושות לאיש כזה מצאו בר' יצחק ישראל די אבילה, והוא נבחר ברוב דעות. בשכר שלשים לירות לשנה הוא מחויב ללמד לתלמידים מהתחלת א"ב עד קריאת פרשה בתורה (התלמידים שהגיעו למדרגה זו עוברים ללמוד אצל החכם ר' יהושע די סילווא). המלמד מחויב ללמד בכל יום משעה אחת עשרה לפני הצהרים עד שעה שתיים ומשעה חמש עד שבע, וזה עד ראש השנה.

1. לקופת ועד המדינה. 2. קהלה ראשית.

3. בעלי בתים, הכונה לאברכים וסוואים.

4. מספרים אלה הם לאברכים ובחורים ונערים עניים הנאים מערים אחרות שפרנסתן מוטלת

על הצבור, מחוץ לבני המקום.

ע. מתוך „ספר הזכרון“ של מחבר אנונימי, שנתפרסם מכת"י ע"י סרוט. א. מארכס ב"269—304, Jewish Quarterly Review n.s. VIII, 1668). אבי זקנו בא מפולניא והיה בחור מלומד בתורה ונשא לו אשה בפיהם (בוהמיה) והתישב שם. זקנו מצד אמו מת בפולניא לסני גזרת ת"ח. וזקנתו נשארה אלמנה עם חמשה ילדים. היא היתה אשת חיל ופירנסה ביתה בכבוד, אבל אחרי גזרת ת"ח ברחה משם ובאה לניקולשפורג אשר במורביה (מעררין). כי שם ישב על כסא הרבנות אחיה הגאון ר' מנחם מענדל קרוכמל, שהיה גם רב המדינה, בעל שו"ת „צמח צדק“. בביתו של רמ"מ נתגדלה אם המחבר, ובנו של רמ"מ, ר' יהודא ליב, שהיה ממלא מקומו ברבנות, השיאה ונתן לה נדן גדול כאילו היתה בתו. אביו ישב „בק"ק מעזריטש במדינת מעררין“. שנים אחדות ישב במנוחה ועסק בתורה, עד שבאו הישמעאלים והקדרים למדינת מעררין להחריבה, ואז התחילה המשפחה לנדוד ממקום למקום. המחבר נותן תאור יפה מדרכי החיים של עיירות בוהמיה ומורביה במאה הי"ז, ומדרכי החנוך של אותו זמן. בערים הגדולות, כפראג וניקולשפורג, היה כמובן מצב החנוך טוב הרבה יותר.

... אבי יחי' עם אמי ע"ה וב"ב נשארו במדינת פיהם, והלכו עד קצה מדינות פיהם והגיעו לק"ק ליכטן שטאט, ושכרו את אבי יחי' למלמד תינוקות, ועמד שם איזה שנים, ואחר כך חזר ומצא את ביתו ריקם מכל דבר, התחכמה אמי מורתי ע"ה וחגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה, והכינה לעצמה להחיות את ביתה במעשה ידיה ומפרי כפיה, לעשות יין שרוף בלנביקו¹ של נחושת הנהוג במדינות אלו לעשות משיפון, והיא מלאכה כבדה, וכן עלה בידה שהצליחה והרויחה. ואבי יחי' ישב ועסק בתורה, ויהי היום והנה איש קדוש עובר עלינו, הוא הרב הגדול מוהר"ר ליב זצ"ל, שהיה אז אב"ד בק"ק טריביטש ומצודתו פרוסה על הקהלות הסמוכים, ובתוכם ק"ק מעזריטש אשר שם הוא ביתו של אבי יחי' ונתאכסן בבית אבי וראה בצרת אמי מורתי ז"ל וריחם עליה כאשר היה בן דודה, ועשה חסד עם אבי יחי' ונתן בידו איזה סחורות של כסף וזהב, כמו טבעות ושאר כלים, בהמתנה, כדי שירגיל עצמו לשאת ולתת באמונה ובחכמה ובתבונה, וכן עשה והצליח והרויח, ומגלגלין זכות ע"י זכאי, שעיזו נתקרב אל שר העיר הזאת ומצא חן בעיניו ונתן בידו הפננדוויין² שהיו עושים בה עם שמונה קעסלין³ גדולים, ונתן לו משרתים לעשות המלאכה ותכונת דגן לעשות ממנה היין-שרף, ואבי היה פורע לו בסוף השנה הקרן וסך מסוים

1. על תקנות ניקולשפורג ע"י בכרך אי עמי קלו—קמת.

2. אמי עליה הסלים ובני ביתם. 3. alembic.

4. בן רמ"מ קרוכמל, שאח"כ סלא מקום אביו והיה רב בניקולשפורג והמדינה (נפטר

בשנת המ"ד), וע"י עליו גם בכרך אי עמי קמא.

5. בית משרפות היין. 6. דוליס.

ריוח למסים וארנונות כנהוג שם. ומכאן ואילך עלה למעלה ולגדולה. ואמי מורתי הולידה לו בנים שלושה: אחי ה"ה הגביר המרום כהח"ר קלמן, והב' אני העני והדל ונבזה, והג' היה שמו משה, ומת אחר מיתת אמו תוך השנה. ויהי כי נחה ושקטה אמי ז"ל מיגיעתה באו לה חלאים משונים מחמימות והאדים של האש והעשן של היין-שרוף, ומתה כשהיתה לערך בת שלשים וד' שנים... שנת התל"ב, ואני הייתי אז בן ד' שנים ואחי הגדול בן ז' שנים. ובתוך השנה לקח אבי יחי' אשה גדולה מרת פריידל תחי' בת כמוהר"ר מאיר שוחט דמתא ק"ק ווינא... ואשת אבינו יחי' היתה ילדה מעט שנים, לא ידעה לגדל אותנו בנקיות כפי הצורך לבנים קטנים, וכמה פעמים חלינו...

ויהי אחר מיתת אמי אבי יחי' התחיל לבקש לו גדולות ושררות, שבחי' אמי ז"ל היתה מונעת אותו ומוכיחתו כאם לבנה, וגם אביו ע"ה, השם יסלח לו, היה כל ימיו קפדן ובעל מריבות וממנו למד קצת אבינו יחי' במחילת כבודו, לפי שהיה עדיין בנעוריו ולא הלך בגולה לארצות רחוקות כמוני, ומצא מין את מינו וחוזר וניעור, שניערו רשעים ממנו, שהיה מתגרה אבי עמהם כמה שנים, ונפלו תחת כפות רגליו מכח אהבת שר העיר, ובמשך ג' שנים מכר השר את נחלתו והלך למלחמה להלחם נגד השונאים לארצות רחוקות, ועזב את אבי ביד השר הב' הקונה, והשר הב' לא היה לבו נכון עם אבי כמשפט הראשון... ואויביו הבאישו את ריחו בפני השר והלשינו עליו, והשר מצא לו עלילות בעסק הברנד-וויין-הוז ובשאר עסקים, וחבשו בבית האסורים כמו ב' חדשים ואין מידו מציל, כי השר הראשון הלך למרחקים, עד שנתרצה אבי יחי' ליתן לו חצי הונו ופטרנו, ואז הפעם ראו שונאיו נקמתם ואמרו: נפל תורא חדר סכינא, ובקשו מהשר שיגרש את א"א עם אביו הזקן כהר"ר יעקב ז"ל מכל שבט נחלתו, וכן עשה וגירש את אבי. זה היה בחדש תמוז שנת תל"ה... ואז הפעם הייתי בן ז' שנים, ואבי יחיה מצא דירה לפי שעה בעיר א' ושמה הומפולץ, מקום אורגי בגדי צמר, ונשא ונתן עמהם שנה אחת, ואני הייתי מבוטל ונכרת מתורה ומעשים טובים, ומשם נסע לכפר אחד ושמו ואסוף, לפי שחזר השר מעורכי המלחמה וקנה הכפר הלו לנחלתו, ואז חזר א"א להסתופף בנחלתו, אבל אני הייתי יורד מטה מטה בתורה ובדרך ארץ ובמוסר, אחר כך התעורר אדוני אבי להביא אותי לק"ק פראג, שהיה סמוך מהלך יום, ושם היה ג"כ אז אחי הגדול הנ"ל, וזה היה בחורף ואז הייתי בן תשעה שנים, וגם שם לא עשיתי מאומה כי א"א ח"מ לא ידע לסדר הענינים כמוצרך לאב, חשב להיות חס על ממונו והשכיר אותי למלמד בשכר מועט והמלמד מעט השגיח עלי, ובאמת היה צריך טרחה גדולה אם היה רוצה ללמוד לי לתועלת אז, כי אני הייתי אז קשיהבנה וזכרון מסיבות חלאים שהייתי מלא שחין, והאכילה שאכלתי היה כאש לנעורת, שכן דרכם בפראג לאכול בצהרים מיני קטניות ודוחן עם מעט חמאה, וזה גרם לי כליון גדול ולא היה משגיח עלי שום אדם לרפאני, ואף שבא א"א כמה פעמים לפראג לא התחכם על זה, ברם זכור אותו האיש לטוב, וכהח"ר ליב פלקליש היה שמו, שהאכילני בביתו

1. עי' חילין ק"ט א', 2. סבת ליב, 3. --- אדוני אבי הוץ מכבודו.

4. = וכבוד החכם ר' ליב.

וגדלני לערך ששה חדשים בשכר מועט שנתן לו אבי א"י. כמו ששה גולדן, אבל היה מתרצה להיות לצוותא לבנו, שהיה שמו שמעון יחי' שהיו לו אז ה' שנים, ואני הייתי לו לסיוע להוליכו לרבו ולהחזיר עמו על למוד הפרשה, אבל באמת הייתי עניו עד מאד. שהייתי אז הפעם עבד נרצע לכולם כל מה שציוו עלי לשרתם, והלוואי שהיה מניח אותי אא"י בביתו, כי אעפ"כ הייתי מרגיל עצמי בדרך ארץ ומעט יותר בתורה כמו בכפר ואסאף בין בני הכפרים. אבל אא"י חס על ממונו וחזר אותי לביתו, וכן אחי הגדול היה אז בבית חשב שהוא ילמוד לנו בעצמו. אחי, שהיה כבר בן י"ג או י"ד שנים, למד ממנו דברי אגדה כמו פי' רש"י ומדרשים ושחיטות ובדיקות, אבל אני היה צריך לי מלמד מיוחד. אבי התחיל ללמוד עמי גמרא מסכת סוטה, למד לי ההלכה פעם או שתיים, ואני לא הייתי רגיל מעולם בסוגיות של אביי ורבא ולא במשנה.

וכן עברו וחלפו מספר ימים ושנים ולא למדתי שום דבר עד שהייתי כקוץ בעיני כל, הן בעיני אא"י לפי שהייתי בער, מגודל בצחנות בלי נקיון שלא היתה אס. וזוכר אני שהייתי בן י"א ולא היה לי מכנסים הנקראים הוויק, ויחף בלי מנעלים, ואין משגיח עלי, כי באמת אא"י היה מטופל בבנים קטנים, כי אז הפעם ילדה לו אשתו כמעט בכל שנה או בן או בת, ובודאי מי שהיה מבשר לו אז על מיתתי היה בעיניו בשורה טובה, לפי שראה אותי בור ולא הייתי שוה לשום דבר עד שקץ בחיי. אבל אחי הגדול היה אז גבור חיל עושה מלאכות כבודות בבית המטבחים ובשאר צרכים, ואני תמיד הייתי מדוכא ומעונה מכל בני הבית, כלם משלו בי, והיה זה כמו שתי שנים, התל"ח והתל"ט. ובשנת הת"ס בא דבר במדינות פיהם ובפרט בק"ק פראג, ואז בא חוץ לפראג הרב מוהר"ר יעקב בק אויבן³, מחבר "מנחת יעקב", עם אשתו מרת יטל ואחותה מרת פרידל, בנות הרב מוהר"ר וואלף בן הגאון מוהר"ר שמעון שפירא, ועמדו עמנו בכפר בביתינו. וכמה [גדלה] ענותנותו של הרב הנ"ל הנ"ל, שאני זוכר שהוא רצה לטרוח ללמוד עמי כמלמד תינוקות, אבל אשתו מושלת עליו ולא הניחה לגמור המצוה, ובחדש תמוז חליתי אני בחולי של סימני מגפה, והייתי בקדחת בוערת כמו ג' ימים ולילות והייתי כמו מת, ובסוף ג' ימים יצאה בועה אחת אחורי אונן על צוארי בוער כמו אש, ורעדו וחלו כל בני בית, והרגיש הרב הנ"ל ואשתו וברחו מביתנו למקום אחר, לבית דודו לק"ק אוטיץ... אז ראה ה' בעניינו וירא כי אין איש להתעסק עמי ושלח לי רפואה שלמה⁴...

ובזה החורף (בשנת תמ"א) אא"י הרויח הרבה והצליח בכל עניניו, עשה סחורות הרבה, ואני נתעוררתי מעצמי ואמרתי שאני רוצה לילך לאיזו קהלה של יהודים ללמוד תורה כי בער אנכי... ואא"י הבטיחני ולא קיים, וראיתי כמה פעמים

1. = אדוני יחיה, או: אלהים ישמרתו.

2. היה רוצה שצאה צוותא לבנו.

3. ידוע גם בכינויו: ר"י ש. ר. ספרו מנחת יעקב נרפס בשנת תמ"ט, הוא נהמנה אח"כ לרב

במין ונפטר בשנת תצ"ג.

4. הוא מספר כאן באריכות ספור מלא ענין מכל מה שעבר עליו ועל הסביבה בימי המגפה.

ואיך שהסתירו מחלתו מבני הכפר ע"י כמה הערכות.

באו אורחים ואא"י היה במוסכם להוליך אותי עמו למעררין וחזר והתחרט. כן עשה כמה פעמים, והנמנע: היה שלא עשו לי מלבושים כל צרכי. שלא היה מי שישגיח בעין חמלה. אשת אבי היתה מטופלת בבנים קטנים. ויהי לילה אחת קודם שנסע מאא"י אני הייתי ער כל הלילה, והייתי תיפר לי עורות כבשים הנקראים פעליץ, ועשיתי לי כמין בגד תחתון ארוך, וכן עשיתי לי לרגלי, ולקחתי לי כתונות בגנבה, שלא ירגיש בי אא"י, וקודם שהאיר היום הלכתי למקום שהכינו לאא"י השליטין: ואני ישבתי שם, ובבא אא"י, לשם בשליטין עדיין היה חושך ולא האיר היום והרגיש וחשב שהכלב מהבית ישב לשם ודחה ברגליו. ואני אמרתי: אוי אבי, אנכי בנך המוכן לשרתיך בדרך אשר אנכי הולך עליה כדי ללמוד תורה. והיו שם אנשים הרבה, אורחים סוחרים שבאו לקנות צמר, ראווה: כלם על הרצון טוב שלי אף שאני נער קטן וחילו סני אבי א"י להוליכני עמו, כי בודאי יהיה אדם גדול בתורה ובמעשים טובים. אז השיב אבי ואמר: אי אפשר להוליכני לפי שאני ערום והקור גדול עד מאד. אז הורתי לו הכמתי, כמה הכנתי לי מעצמי כל הצריך לדרך. אז התרצה והוליכני עמו. אעפ"כ היה הקור כ"כ בכח אז הפעם שכמה פעמים כמעט שלא הייתי מת בקור... ושלוחי מצוה אין ניוקין, והגענו עד להארשמניק והניחני בבית המלמד אשר היה שם... והתחיל ללמוד עמי ברש"י ומדרש ודברי האגדה ופרקי אבות, והרגיש שלא ידעתי עדיין לקרות, באשמת המלמד הראשון שלא למדני לקרות היטב, וגם המעט שידעתי שכחתי, והייתי אז בצער גדול עד מאד, לפי שהמלמד הנ"ל היה קפדן ולא היה אדם שקט ובעל דעה, הכני, פצעני, ביישני, אבל לא ידע לתקן את המעוות ולא למדני רק ניגון הטעמים של התורה והפטורות של המנהג ומעט האגדה ופרקי אבות. אבל אני הייתי מיד אז הפעם מקשה וחוקר בדברי האגדה כשלמדני, והוא כמה פעמים לעג עלי בדברי שחוק עד שהנחתי, וזה היה בודאי הפסד גדול, אבל המלמדים השוטים אין חושבים את המעוות, ועמדתי שם מאדר א' שנת התמ"א עד חצי תמוז... אח"כ לקחני אבי מהארשמניק והביאני לק"ק מעזריטש ארץ מולדתי, ושם כל משפחתי מבית אבי, ושם מלמד טוב בעל דעה ושמו מהור"ר מרדכי מברודא, ונכנסתי למנין, בשבת נחמו ולבשו אותי מחדש בגדים נאים וקנאו בי בני גילי כי הם ידעו יותר ממני בבקיאות ללמוד הלכה עם פיר' תוספות מפי הרב ממני, כי אני לא ידעתי מעולם בזה, וזה היה הפעם הא' שהתחלתי ללמוד בזה המדרגה, והם חברי היו פחותים ממני בשנים ובגדיהם קרועים ובלוים בגדי סחבות, כך היה המנהג שם, ועל זה הצירו אותי עד מאד בביוזשים ובחרופים עד שכמעט קצתי בחיי, כי הנשים שבקהלה שבחו אותי לפי שראו [אותי] עניו ונוהג יותר דרך כבוד מהם, וזה גרם קנאה להם ואף אבותיהם קנאו בי ובאבי, ובאמת היו ביניהם בני בליעל... ואני כונתי עצמי לעסוק בתורה ומעשים טובים אבל היו לי מניעות הרבה, או שבאו לי חולאים כמו שחין פרח בי מכף רגל עד קדקדי וכאבי ראש, וחברי משוגעים בלי דרך ארץ, והרב היה מחניף לנו ולא רצה ליגע עצמו כלל מעולם, ולי היה צריך אז איזה ריש דוכנא והוא לא היה נוהג ריש דוכנא.

1. והמניעה היתה. 2. עגלה חורף. 3. אולי צ"ל: תמהו כלם.

4. נעשה בר-מצוה.

ובעצמו לא רצה לטרוח. ולמד עמי בקדושין. ובכלות הקיץ הלך משם והקהלה לקחו למלמד חסיד אחד ושמו היה ר' ליזר מקרקא. והיתה לו אשה חסידה ומושכלת דעת ובינה מושלמת בכל המדות. והוא לימד אותנו הלכה וגם פירש תוספות. והיא למדה לנו יראת ה' ודרכי מוסר. והוא יגע עצמו הרבה ללמד לי בכל מאמץ כחו. אשרי לו ואשרי חלקו. והעיקר המפתח הראשון היה הוא לי מכל המלמדים שהיו לי מאז והלאה זולת מה שלמדתי מעצמי. ואך עדיין לא היה הדבר בשלמות. כי גם הוא לא נהג ללמוד עם ריש דוכנא. וגם היה לפעמים חולה והיה קפדן גדול. ואני הייתי חולה בכאב הראש כל החורף ההוא. ואח"כ בקיץ שנת התמ"ב חזר המלמד הראשון עם אשתו בלימלי. והיו חשוכי בנים. והיו מחנפים לתלמידים ולאבותיהם. ומעט למדנו במסכת חולין ומסכות קטנים מסדר מועד בלי תוספות. אעפ"כ התחלתי לעיין קצת הלכות מעצמי. ועמדתי שם במעזריטש שתי שנים ובי' חדשים. אז הפעם באו הרבה יהודים מקהלות מעררין למעזריטש ולטרייבטש ולסאלין. מסיבת המלחמה. שבא הישמעאלי ללכוד את עיר ווינא. ובאותו הפעם חזרתי לבית אבי לוואספ. ועמדתי שם כל החורף בצער גדול יותר מבראשונה. כולם הציקוני. כל בני הבית. אפילו אחי הגדול. והייתי בחולי עדיין ורוע פנים עד שעבר החורף והלכתי לפראג. והייתי אז בן ט"ו שנים. ולא ידעתי הנהגות של מדינות וקהלות גדולות אעפ"כ מצאתי הפרנסה בחינם אצל עשיר אחד ושמו ר' משה גינצבורג. והיו לו שני בנים קטנים אבל היו צריכים לאומן יותר חכם ממני להדריך אותם בחכמה ובדעת ואני לא נסיתי זה מעולם ולא יכולתי לעמוד עמהם אלא זמן מעט. אחר כך הקרה ה' מקרה טהור לפני. חכם חריף וחסיד היה מוהר"ר מרדכי חתן ר' פרץ דיין מניקולשפורג שלמד עמי ג"כ בחנם. והיה לו תלמיד בן של עשיר... והנער בן עשר שנים ידע בטיב דרך ארץ יותר ממני. והיה קר ומפונק בן יחיד לאביו ולאמו. הכלל העולה היה עזר ה' כדי שלא ימרוד בי. ולא היה צריך לי רק לחזור עמו למודה. ואביו ואמו אנשי חסד. וביתו היתה חוץ לרחוב² מקום שמח ורחב. ושם נעשיתי בריא אולם. ועמדתי בביתו כמעט שתי שנים והיה דומה בעיני אותו שתי שנים כרועה בשושנים. לא הרגשתי כל ימי תענוג כאותן שתי שנים אבל בעונותי לא היה שום משגיח והיו לי חברים רעים...

עא. נוספות מתקנות המדינה במורביה. הנקראות גם — על-פי מספרן— שי"א תקנות (עי' עליהן ח"א עמי קלד). תקנות אלו והבאות אחריהן העתקתי מכת"י פרנקפורט דמיין ע"פ צלום שבספרי שוקן.

קנב. שום רב לא יתן קבלה¹ על שחיטות ובדיקות לבחורים הלומדים בישיבה. שלא יתן לפניהם מכשול שיהיו חוטפים תרנגולים ועופות.²
קנה. הבהורים אינם רשאים ליקח שאך געלט משום חתן בשום צד ואופן

1. פאלנא. 2. כחוק לגיוס המוקצה ליהודים. 3. התרה לשחיטה.

3. משמע שהבחורים היו השווים על כך (ועי' גם בח"א עמי קכג הערה 1). ומנהג זה היה

רווח בין הסטודנטים הנוצרים בלכתם ממקום לשקום. עי' גידים מן ח"ג עמ' 50.

שבעולם: רק באותו שבת ביום חתונתו ולא כשיעבור דרך הקהלות לקהלוח אחרות. ואפילו ביום חתונתו לא יקחו מכל מאה רק רביע זהוב, ועד ששה מאות יקחו דהיינו ר"ט אחד ולא יותר. ואפילו סך הנדון יהא כמה אלפים. והר"ה² מחויב להיות לעזרת הבחורים שישגו ערכם כנ"ל. כדי שלא יהיה עירבוב³ בשמתת החתן. ומכל שכן שהרב התופס ישיבה יעמוד לעזרתם. והנשים⁴ אינם רשאים (!) ליקח שאך געלט כלל וכלל.

קץ. אחרי ראה ראינו באיזה מקומן שכבוד התורה מונח בקרן זווית ולומדי תורה המה ירדו מטה מטה מחמת הכבודות נתינות מסים וארגוניות. בכך הסכמנו שהשמאים יתנו אל לבם באזהרות שבועתם⁵ להשגיה על לומדי תורה בהשגחה פרטיות שלא להעריך המאה שלו כמו של שארי בעלי בתים. באשר שאין להם מחיה כשארי ב"ב. ויהיו חסים עליהם בכל האפשרי ולא יכבידו עליהם עול מסים. קצא. בנין וחתני רבנן אותן שהם לומדים ותורתן אומנתן אין הקהל יכולים לעשות סכום עליהם. אך ורק יתפשרו עמהם דרך כלל כמה יתנו לשנה ולא יכבידו עליהם ויעשו חסד עמהם. מפני כבוד התורה. ואז כשיתפשרו עמהם לא יהיו מוחים להם מאומה מה שיעשו דרך משא ומתן הן ע"י עצמם והן ע"י אחרים. ואם אין תורתם אומנתם יכולים לעשות הקהל סכום עליהם. אך ורק לא יכניסו סכומם לתוך סכום הקהלה אלא יעמוד חוץ לסכום⁶.

עב. מתקנות המדינה במורביה שנתקנו בוועדי המדינה שנתקיימו בברודא תל"ו, קרעמזיר תמ"א, קוניץ תמ"ה, קרעמזיר תנ"ד, לונדינברג תנ"ו, בודשפיץ תס"ט, קוניץ תע"ג, בודשפיץ ת"פ, אויסטרליץ תפ"ב. תקנות אלו משמשות תוספת לתקנות היסוד של קהלות מורביה הנקראות על שם מספרן שי"א תקנות.

א. תקנות שנתחדשו מן האלופים הקצינים ט"ו אנשים בוועד התחדשות בק"ק ברודא תל"ז לפ"ק.
ראשית חכמה יראת ה'.

א. מה שמבואר להקל על לומדי תורה: באנו לפרש ולפרט: אותן הלומדים שהם עוסקים בתורה בתמידות וחכמתם מרובה ממשא ומתן שלהם אזי יתנו לסכום

1. בכמה מדינות נהגו ש...בחרו חתן העובר ממקום למקום ומפינה לפינה צריך ליתן מתנה הגונה לאכסניא של תורה, אלא שכיון שהתחילו להכביד על החתנים יותר מדאי ע"כ תקנו תקנה זו. וע' בח"א עמ' קג בתקנות קהלות בומברג.

2. והראש הקהל, 3. הפרעה.

4. גבאיות להברות הצדקה של הנשים.

5. את השמאים היו משביעים שימלאו את תפקידם באמונה ויושר.

6. היינו שלא יכניסו את מסייהם בחשבון הסכום הכללי של המסים המוטלים על הקהלה אלא

ירשמו בחשבון מיוחד.

7. ע"י שי"א תקנת סימני ק"ץ—קצ"א.

מחצית ממון. כפי התקנה שיש להם באותה הקהלה. אכן אפי' לומדים שהם עוסקים רוב מחייתם במשא ומתן ובהלוואה של רווחים וקובעים עתים לתורה לפרקים ולשעות אזי יתנו משגי חלקי ממון שלהם, ומשליש אחד יהיו פטורים. והכל כפי התקנה לפי התקנה שבאותן הקהלה. ובמקום שנותנין ממאה ראשונה יותר ממאה שניה אזי יתן מכל מאה לפי ערך.

ב. מלמדי תינוקות, העוסקים במלאכת שמים מחמת דוחקם וזו היא תורתם אומנתם ממש, לא יתנו שום מסים בקהלתם כלל, בקנס עשרה אדומים שפעציא² למקום הראוי. אכן מן שהוא מלמד רק להרווחה דמילתא מתוך הרחבה אזי יתן כדין לומדי תורה הקובעים עת ושעה לתורתם כמבואר לעיל מזה.

ג. הקהלות קטנות אינם רשאים לקבל עליהם שום מלמד להיות להם מורה הוראה³, כי אם שיהיה לו כתוב וחתום מהגאון הרב מדינה נר"ו שתהו בקנקנו וראוי לכך להיות מורה הוראה איסור והיתר. ומכלל הן נשמע לאו.

ד. אלו התקנות נעשו ונתקנו לטובת כלל המדינה בהתחדשות האלופים וקצינים ראשי מדינה והאלופים וקצינים מבוררי מדינה בוועד הגדול בקיץ קרע מזיר יום ה' ז' אלול תמ"א לפ"ק.

ראשית חכמה יראת ה'.

א. בהיות שראינו הזמנים הללו שעברו היו שנים שאינן כסדרן מפני הרעש מלחמה, וגם החשש עיפוש⁴ רחמנא ליצלן שהי' בכמה קהלות, ועי"כ⁵ לא החזיקו בישיבה ונתמעט הלימוד, והתורה מונחת בקרן זווית, ואם אין גדיים אין תישים⁶. בכך עשינו תקנות הגונות להחזיר העטרה ליושנה ולהחזיק בעץ החיים בלומדי תורה בזה האופן, שמחוייבים השני קהלות שבכל גליל וגליל הגבוהים שבסכום מדינה להחזיק בישיבה לפחות שנה אחת רצופה מהיום, ואותן שארי קהלות שבכל גליל וגליל שלא יחזיקו בישיבה מחוייבים ליתן לכל הפחות שני סכומות המגיע עליהם לסיוע הספקה לבחורים לאותן קהלות המחזיקים ישיבות, ובין הזמנים⁷, דהיינו בקיץ מר"ח אלול ואילך ובחורף מר"ח אדר ואילך, יתן הרה"ג⁸ לאותן בחורים ונערים על הישובים לאותן קהלות שלא החזיקו בישיבה ויהיו הבחורים ונערים שמה על הישובים עד התחלת הזמן⁹.

1. עי' שם סי' קצ"ב: „אלמנות ויתומים לא יתנו לסכום רק החצי מה שנותנים שארי בעלי בתים“.

2. Spezies. 1 שפעציא = 12 זהובים. עי' ל. ליון Die Landessynode der

עמ' 81 Grosspolnischon Judneschaft.

3. עי' כרך א' עמ' קס"ה, גם ב„תוכחת מגולה“ שנדפסה בס' „ראשית בכורים“ לר' הנוך

ב"ר יהודה ליב (ספרים תס"ח), ונתחברה ע"י אחד גדול מבני משפחת המהבר, כתוב: „עוד באחי להחזיר את העם יושבי פרוזים, כפרים עם פחויים, אשר זה דרכם לשכור מלמד לבניהם מקרא משנה וגמרא, ולהורות נתנו לפניהם בין האסור והמותר משל צרכי הבית, אחי ורעי, דעו כי איסור גדול הוא לסמוך עליהם... וגם הוא נותן מכסול לפני המלמד, כי שכיר הוא בא בשכרו, רוצה ולא רוצה מחויב לומר דעתו בעל כרחו שלא בטובתו, נמצא כי הוא חוטא ומחטיא...“

4. דבר ומגפה, 5. = ועל ידי כך, 6. ירושלמי סנהדרין ע"י ה"ב

7. הקהלות שסכום המסים שלהם הוא הגבוה בסכומי המדינה.

8. הראש הגליל, 9. עי' כרך א' עמ' קו-קו.

ב. גם ראינו לתקן, שאחר כלות השנה מהיום שיחזיקו ב' הקהלות הגבוהים ישיבה בכל השלשה גלילות הנ"ל אזי מחוייבים כל הקהלות להחזיק בישיבה כבשנים קדמוניות.

ג. וכיצד סדר לימוד, שהרב מדינה יגזור בתוקף גזרתו הרמה על כל בני המדינה מערהרין שילמדו בכל קהלה וקהלה מסכת אחת בשנה, הן באותן קהלות המחזיקין ישיבות והן באותן קהלות שאינן מחזיקים ישיבות מחוייבים הלומדים ללמוד מסכת אחת, ולא ילמדו התורה אגודות אגודות זה בכה וזה בכה, והוא טעם נכון להגדיל התורה ויאדיר, וקנאת סופרים תרבה חכמה. והרב המדינה ישגיה על סדר הלימוד, ויהיו לו קונטרסים גמרות מוכן קודם התחלות הזמן להביאן מבית הדפוס, והקהלות מחוייבים לקנות מהרב מדינה גמרות לפי הדמים אשר תצא מפיו, והראשי הקהל שבאותן קהלות שנשתלחו שמה הגמרות מחוייבים לשלוח המעות לידו בל שום גירעון כלל, ובלי שום עכוב כלל. בכך עלה המוסכם דו מן האט נושא ונותן גיוועזין אזו איז פר בליבין דו מן מחוייב איז לגבות מ"מ שני גלילות מה שנותנים לאותו הקהלה צו שטעלין, דרך משל אם נותנים באותו הקהלה ב' גלילות הוא ד' פיהם צריכים לשלוח כמל ב' פעמים כסף הנ"ל הוא שמונה פיהם, וכן למעלה. וב' גלילות הנז' יתנו לסיועת הגמרות.

ג. אלו תקנות הישרות... בק"ק קוניץ ... תמ"ו.

ראשית חכמה יראת ה'.

א. מחמת ישיבות במדינה זאל מוטל זיין על הגאון הרב מדינה נר"ו להשגיה על הישיבות במדינות מעררין בקנס גדול ועצום על אותן הקהלות המתרשלים בזה, וקנס על אותו הרב שמסרבוהו⁴ נגד הקהלה ההיא, וילמדו בכל הקהלה⁵ במדינה מסכת אחת⁶.

ד. תקנות ישרות... שנתיסדו בוועד הגדול בק"ק קרעמזיר שנת תנ"ד.

ראשית חכמה יראת ה', תלמוד תורה כנגד כולם.

א. הסכמנו יחד בהסכמה גמורה: איזה קהלה דיא דא גיבט לסכום מדינה שנים זהו, ומכ"ש⁷ יותר, דיא זיינן מחויב מחזיק צו זיין בקהלתם איין ישיבה מן ששה בחורים וששה נערים בהעלפיר⁸. ואיזו קהלה דיא דא גיבט לסכום המדינה חצי ר"ט עד שני זהו ולא עד בכלל יחזיקו ד' בחורים וד' בהעלפיר, ובחורים שבתוך הקהלה אל יהיו מנויים בתוך שארי בחורים, וצריכין להיות בחורים דווקא מקהלות אחרות, ובאופן זה בחזור חלילה חצי שנה יחזיקו וחצי שנה ימעיטו שלא יחזיקו בחצי שנה שאהריו, וזה יתנהגו תמידין כסדרן בזה אחר זה כנ"ל, והאב"ד שבתוך הקהלה יתן השגחה פרטיות על הבהורים שיתמידו בלימודם לכען תהיה תורת ה' בפיהם, ולא יוזזו מתוך האוהל עד חמשה עשר⁹, כנהוג.

1. ע"י כרך א' עמ' קלו בשי"א תקנות.

2. הפיהס הוא כמו פ"ג — פעהמיסע גרוס, ג' קרייצר.

3. הקריאה מסוקפקת, הכונה היא שהרב שיסרב להטיל קנס על הקהלה המתרשלת עליו לשלם קנס.

4. צ"ל: הקהלות.

5. על תקנה זו חזרו גם בוועד המדינה שהיה בק"ק גידינג גאלול תמ"ט, וע"י לעיל.

6. ומכל שכן, ע"י כרך א' עמ' קלה, 3. כשבט או באב.

ושארי קהלות דיא דא גיס מחזיק ישיבות זיינין כפי התיקון הנז', כי המה מעוטים בסכום, אזי יתנו לסיועת תלמוד תורה לאותן המחזיקים כפי ראות עיני הר"ג יצ"ו. והרב המדינה ישלח גמרות לפי ערך הסכום להרה"ג מאחד מסכת כדי שילמדו בכל הקהלה מסכת אחת. וכל הרה"ג זאל ביצאלין להרב מדינה נר"ו. והרה"ג יחלקום להקהלות. ואותה התקנה הנעשה בוועד ק"ק גידונג שנת תמ"ט במקומה עומדת בכל תוקף להחזיק איזה מורה צדק לעדתו להגיד להם דברי תורה ודברי מוסר מדי שבת בשבתו.

ה. תקנות ישרים... נתיסדו... בוועד... ק"ק לונדינברג הנעשים על פי... ראשי מדינה... שנת תנ"ז... ובראשם הגאון אב"ד מדינה נר"ו...
 א. הסכמנו התקנה ראשונה הנעשה בוועד ק"ק קרעמזיר תנר"ל וטוכן של הדברים של התקנה ההיא מעניני ישיבות נשאר בתקפו ובגבורתו. ועתה באנו להוסיף דו הרב מדינה וכו' זאל משגיח דרויף זיין. והרב מדינה האט ביכולת צו קנסינן לאותן קהלות דיא דא עובר זיין כפי ראות עיניו של הגאון. וגם הסכמנוהו הרבנים במדינת מערהרין בכל קהלה וקהלה דיא דא מחזיק ישיבה זיינין טארין אותן הקהלות קיינים גיט אויף נעמין בשביל הנאת ממון. ובאם שיהי' דו איינר וועלט* נתפס ווערין אזו זאל הרה"ג קנסינן כפי ראות עיניו.
 ז. בכל קהלה וקהלה מחוייבים להחזיק מלמדי תינוקות מה שאביהם שלהם המה עניים ואין ביכולתם להחזיק מלמד וליתן שכר לימוד מבניהם.
 טז. ע"ה מה שמבואר בת"מ* סימן רי"ב מחמת כל רב שלא החזיק ששה בחורים וששה בהעלפיר אין לו דין רב רק כמו דיין. נעשו עמה שכל רב דער דא גיט מחזיק ישיבה איז תוך שלשה זמנים לאותו רב ג"כ אין לו דין רב רק כמו דיין.
 ז. תקנות ישרות... הנעשות בוועד הגדול בק"ק בודשפיץ (בושוויץ) ט' אלול תס"ט.

ראשית חכמה יראת ה'.

א. אחרי אשר ה' מכמה שנים שנות חירם ולא ה' ישיבות בכל המדינה ונתמעטה התורה ואח"כ זכינו לאורו של אדמו"ר הגאון* הרב מדינה וכו' אשר אור תורתו זורח ומופיע על כל בני המדינה יצ"ו ראוי להחזיק עמוד התורה ולהחזיק תקנה קדומה הנעשית בוועד ק"ק קרעמזיר תנ"ז ובוועד ק"ק ל"ב* קבעו בה מסמרות שכל קהלה מחוייבים להחזיק ישיבה. והגאון הרב מדינה נר"ו ישלח את הקונטרסים לרח"ג והוא יחלקם לכל קהלה כמית שהיא כדי שילמדו כלם מסכת אחת. ותשלומי הקונטרסים יהיו לפי תקנת ק"ק קרעמזיר תמ"א. ובאנו להוסיף שמחוייבים הקהלות כל קהלה כמות שהיא להחזיק שבתות כל הזמן ולא חצי זמן. והרב מדינה וכו' יכול לקנוס להעוברים על זה. והרבנים לא יקבלו ישיבה משום הנאות ממון.
 ז. תקנות ישרות... תע"ג... פה ק"ק קוניץ.

א. אחרי שה' איזה שנים שלא כסדרן ולא החזיקו ישיבות כפי התקנה ונתמעטה התורה וראוי להחזיק עמוד התורה. מרבה ישיבה מרבה חכמה. וא[מרנן]

1. תנ"ר לפ"ק. 2. וועט. 3. = עלה המוסכם. 4. = לונדינברג. 5. ר' גבריאל עסקלעז. 6. = לונדינברג.

שהרב הגאון המפורסם הרב מדינה זכו לאורו נלך כאשר יצוה על הקהלות להחזיק ישיבה לפחות מחמשה קהלות דהיינו שני בגליל עליון, שני קהלות בגליל אמצעי, קהלה אחת בגליל שלישי, ע"פ הגורל אשר יטיל הגאון הר"מ נר"ו בינו לבין עצמו, והם מחוייבים להחזיק ישיבות בקנס על העוברים חמשים ר"ט. החצי לתלמוד תורה והחצי לפדיון שבויים. זולת שאר קנסות אשר יושת עליהם.

ב. כמה הזהירו חכמ"ל בבני עניים שמהם תצא תורה. ובאיזה קהלות קטנות שהעניים אינם יכולים להספיק שכירות המלמד לבניהם, וקצת עשירים מקמצים, וועלין ניט געבין קיין סיוע לשכירות המלמד, באמרם זיא ברויכין קיין מלמד ניט, כי אין להם בנים, או איזה אמתלא שיהי, בכך מחוייבים מנהיגי הקהלה לשכור מלמד הגון ללמוד עם התלמידים כפי חכמתם לדעתם ורוחב לבבם ולסייע להבעלי בתים שיש להם בנים ולא יתבטלו מהלימוד. והאב חייב לספל עם בנו ללמדו ספר ולהחזיקו בלימוד עכ"פ עד שלש עשרה שנה.

ח. תקנות הגונות שנעשו... בוועד הגדול... בק"ק בודשפיץ בשנת ת"פ. א. ראשון שבראשון אין למעלה הימנו להחזיק עמוד התורה להיות חוזרות על אכסניא להחזיק שבתות בלימוד הישיבות שיש בה סמיכה... כי איזה שנים היה שלא כסדרן ולא הי' ישיבות רק בק"ק נ"ש¹ היא העיר הגדולה, ועתה בעו"ה נשרפה על תלה², ועל מוקדה היא העולה, הי' יכווננה סלה, מעלה מעלה, בכך הרשות נתונה לאמ"ו³ הגאון המפורסם הרב מדינה נר"ו להיות נגיד ומצוה לעמיי"ם לפחות על ששה קהלות דהיינו שני קהלות בכל גליל וגליל בחזור חלילה, ואת אשר יאמר אמ"ו הרב מדינה נר"ו כי הוא זה מחוייבים להחזיק שבתות וישיבה לפי ערך הקהלה ההיא, וללמוד המסכת אשר יצוה אדמ"ו הרב מדינה נר"ו.

ט. תקנות קיק אויסטרליץ שנת תפ"ב לפ"ק.

א. להחזיק בענייני ישיבות כמבואר בתקנות הקודמים ונוסף לזה ראינו לתקן להגדיל תורה ויאדיר, שבאותן קהלות גדולות שנותנים לסכום המדינה שני זהו רייניש מחוייבים להחזיק ישיבה עכ"פ פעם אחת תוך שני שנים שמונה בחורים וששה בהעלפיר, וקהלות קטנות הסמוכים מחוייבים ליתן להספקה, כמבואר בתקנות מדינה ישנה⁴, ובענין חלוקת שבתות לבחורים יהא ע"ס נהוג אותו הקהלה כמות שהיא, ומי שמאכיל על שלחנו בנו וחתנו רכנן, או איהו גופיה צורבא מרבנן שהולך לישיבה של הרב, פטור מלהחזיק שבתות, באופן שיהא תורתו אומנתו.

עג. מתקנות הקהלה בטרביטש (מורביה) משנות תל"ב. ב. בטרביטש ישבו לכסא רבנים חשובים והיתה בה ישיבה הגונה, קרובות הן תקנות אלו לתקנות המדינה במורביה, הן נכתבו בעברית כלולה באידיש, והעתק מהם הואיל בטובו להמציא לי הרב ד"ר י. ז. כהנא.

1. ע"י חולקן מ"ו א. 2. ע"י כתובות קי"א ב. 3. = ניקלשבורג.

4. שריפת ניקלשבורג היתה ב"ט תע"ט, תעזיב לפ"ק, ואז נשרפו כל בתי העיר ובניהם

בתי כנסיות ובתי מדרשות, ע"י במאמרו של ד"ר י. ז. כהנא, "סיני" שנה ד' עמ' י"ט.

5. = לאדוננו מורנו ורבנו. 6. עדה"כ בישעיה נ"ה ד.

7. תקנות המדינה הישנות, וע"י גם סרך א' עמ' קלד.

עניני תלמוד תורה

כ"ו. כל התחלת הזמן מחויב האלוף המרומם הרב וריש מתיבתא דקהלתנו יצאו למסור להיקרים הגבאים של ת"ת רשימה לאיזה בחורים או בהעלפירי עליהם לתת הספקה ולאיזה מהם לא יתנו. כדי שעל כל פנים לא יהיו בחורים ובהעלפיר רק כמספר שהותנה עליו בשטר הרבנות, והרב אב"ד מחויב לתת מעות מה שמחויב ליתן לסיועת הספקה כמשמעות שטר הרבנות שלו. והגבאי מחויב לגבות הנדבה כנהוג כדי שיוכלו הגבאים לתת הספקה כפי הרשימה שלהם, וגם יגבו הגבאים מן הישובים מה שמחויבים ליתן לסיועת הספקה כמשמעות תקנת המדינה. באם יהיו להם מותרות מן ההספקה (של הבחורים) יקחו את זה לסיועת ת"ת של עניים.

מז. בדבר חלוקת שבתות לבחורים ול"בהעלפיר" יהיה בזה האופן: בר"ח אייר ובר"ח השון ישלח האלוף הרב ואב"ד ור"מ ור"ג רשום בכתב אמת ע"י האלופים וקצינים ראשים הסך מהבחורים ובהעלפיר, וכמה שבתות שתהיינה הרי החשוב קודם, ולא מי שיבא ראשון. ואז ישאו ויתנו הראשים והטובים וח ט"ע עם הרב ועם הגבאים של ת"ת אם יתנו את השבתות לכל הזמן או לחצי זמן, ועל כל פנים יחולקו השבתות על פי הסכום הגבוה יותר, ולא יהדרו פני איש, גם לא יהדרו פני איש שייקחו ממנו תשלום כסף, כי אם אלמנה יכולה לשלם בעד השבתות. גם מי שהוא סמוך על שולחן חותנו מותר לו לשלם את השבתות כמבואר בסי' מ"ה. ואם יסרב אחד ולא יקבל את הבחור אזי יוקנס האיש המסרב בשני אדומים לתלמוד תורה. בלי הנחה ומחילה כלל.

מ"ח. בחורים ההולכים בק"ק לאסוף לסיועת ההספקה, לא יביישו אותם. הן בדברים והן בזה שלא יטילו לקופסא, בקנס חצי שאק להספקה. ואחד מבני הבית הן איש או אשה בחור או בתולה, יהיה מי שיהיה מן הבית, יהיה נאמן על הביוש הנ"ל.

מט. אחרי שרעה ראינו, שכמה אנשים מניחים לבניהם שיהיו עמי הארץ והתורה משתכחת בלבם בעו"ה. מצאנו לטוב שעשירים ובינונים מחויבים לשכור לבניהם מלמד עד י"ג שנים, אבל לא ישכרוהו רק ללמוד קריאת [התורה] והפסרה לבד, ואם יעבור אחד על תקנה זו יוקנס אותו העובר בעד אחד ר"ט לת"ת בלי שום שאלה לר"ה⁶, אבל אם יש בעל הבית... שיש לו ילדים ללמוד ואין ידו משגת לשכור מלמד, יודיע לגבאים של ת"ת, ובכל חצי שנה יגבו האלופים וקצינים רו"ט שלשה סכומים⁷ וגלגולת שלו לסיועת ת"ת של עניי עיר, ובעל

1. ע"י כרך א' עמ' ע"ג הערה 4, קט"ו קלד הע' 2 ועוד.

2. = וריש מתיבתא וראש גליל, או רב גליל, כל מדינת מורביא היתה מחולקת לג' גלילות.

3. = המספר.

4. לשון התקנה במקורה אינו מובן לי כל צרכו, והכונה שיחלקו את השבתות לפי חשיבות

הבחורים ולא שכל מי שקדם לבא זכה. 4" = טובי עיר.

5. אלה המשלמים מסיב יותר גבוהים יחזיקו יותר בחורים בשבת.

6. לראש הקהל. 7. = ראשים וטובים, ראשי וטובי הקהל.

8. שלש יהודות של מסיב.

בית שהוא בתוך הגלגולת¹ וביכלתו לשכור בעצמו מלמד לבניו אין לו ליהנות מן הסכומים הנ"ל. והגבאים של ת"ת יביאו את הרשימה של מספר הנערים לפני האלופים רו"ט יצ"ו.

ג. מלמדים כך יהא הנהגתם. מלמדים מקרי דרדקי הלומדים לפי השעה אין להם לקבל נערים ללמוד רק לח' שעות. ובאם הוא מלמד הלכה ותוספות אין לו על כל פנים לקבל יותר מתשעה. ובאם שיעבור איזה מלמד על תקנה זו אזי יש כח ביד הרב אבי-בית-דין עם גבאי הת"ת לקחת מאותו מלמד איזה תלמידים שירצו, באופן שלא ישארו לו יותר כמבואר בתקנה זו לעיל².

74. מתקנות הקהלה בקרעמזיר (מורביה) שנעשו בשנת תס"ח (1708) ועי' עליהן ב־*Monatsschrift f. Geschichte u. Wissenschaft d. Judenthums* כרך 40 עמ' 209—219. התקנות כתובות בשפה בלולה מעברית ואשכנזית, כנהוג באותו זמן. את הסעיפים הנוגעים לעניננו העתקתי מכתב-היד שהיה בבית המדרש לרבנים בווינא. ובתרגומן לעברית השתדלתי להתקרב אל המקור עד כמה שאפשר.

ראשית חכמה יראת ד'³.

א. הסכמנו שכל שנה ושנה, בחול המועד, יבחר הקהל שני גבאים לתלמוד תורה: אותם גבאים יהיו דוקא לומדי-תורה למען יוכלו לבחון את התלמידים בכל שבת...

ב. גבאי הת"ת מחויבים לחזור בכל ערב שבת מבית לבית, ומכיפה לכיפה⁴, בחוק ולא יעבור. ועל כן יבחרו בגבאים שאינם יוצאים בדרך רחוקה...
ז. שכירות המלמד מבני ת"ת לחצי שנה הוא מילדים הלומדים גמפ"ת ארבעה זהובים, חומש שלשה זהובים, סדור וילדי איבר-זיץ⁵ שני זהובים. והגבאים מחויבים להשגיח בהשגחה פרטית, שישכרו מלמד לבני תלמוד התורה.

עג. בהיות שרעה⁶ ראינו שאין סדר למשנה⁷, ואין סדור למלמדי תינוקות: יש מהם שיש להם תלמידים עד אין מספר, ויש שאין להם כדי ספוקם, בכך ראינו לתקן: כל מלמד מתושבי קהלתנו יצ"ו אסור לו לקבל תלמידים ששעות למודם יעלו על עשר שעות ביום. תלמיד הלומד גמפ"ת יחשב זמן למודו לחמש רביעיות שעה⁸, והלומד גמרא בלי תוספות — לשעה. הלומד חומש — שלש רביעיות שעה. סדור — חצי שעה. ילדי איבר-זיץ אפשר לקחת שלשה לשעה. ללומד גמרא נחשב הנער רק אם למד כבר גמרא במשך חצי שנה, וללומד חומש

1. הנמנה בין משלמי מס הגלגולת.

2. להבנת תקנה זו עי' גם תקנות ניקלשבורג, כרך א' עמ' קלח—קלט.

3. תהלים קי"א. כמעט בכל תקנות הקהלות באות ראשונה התקנות הנוגעות לתלמוד תורה.

4. מהנות לחנות, כדי לאסוף את הנדבות להחזקת הת"ת.

5. עי' בכרך א' עמ' קמו הערה 8.

6. לשון נופל על לשון. 7. עבודה זרה א'.

8. לפי חשבון זה רשאי כל מלמד לקבל שמונה נערים הלומדים גמפ"ת, או עשרה לומדי

גמרא, ט"ס עשרה לומדי חומש, עשרים לומדי סדור וענרי, שלשים לומדי א"ב.

אם למד כבר חצי שנה חומש, וללומד סידור אם קרא בסידור רביעית שנה. שכר שעה יחשב לששה זהובים לזמן. כדי שיהיה להמלמד לפחות ששים זהובים רייניש לזמן. למלמד הלכה ותוספות אסווי להחזיק בחדר נער הלומד סדור ומכל שכן תינוקת, אבל מותר לו לקבל לומדי חומש.

עד. המלמדים יבואו בדברים עם אבות התלמידים בדבר למוד בניהם לזמן הבא בכל חול המועד, ומיד באסרו חג ימסרו את רשימת תלמידיהם לידי הקהל, הראשים והטובים, ולפרט את שמות הורי הילדים בכדי שלא יהא מקום להערמה ולקנוניא. ולא יועיל שום תירוץ לאמור: זהו בן קרובי ואני לומד אתו בחנם. ראשי הקהל צריכים לבדוק את רשימות המלמדים, ואם יש לאחד מותרות ימסרום למלמד אחר. ואם איזה מלמד לא יגיש רשימתו באסרו חג, אז אף אם לא יהיו לו תלמידים לפי ערכו ולפי חשבון עשר שעות הוא הפסיד לעצמו, ושום בירור לא יתקבל אחר כך.

עה. באם המצא ימצא שמלמד אחד הגיש רשימת תלמידים לעשר שעות, ועיי בדיקת השמש נתגלה שיש לו יותר ענוש יענש בר"ט אחד לקופת הת"ת, ואת התלמיד הגוסף הוא מוכרח להוציא תיכף מחדרו, וקנס השררה במקומו עומד כפי ראות האלופים ראשים וטובים. אם לכל מלמד מתושבי קהלתנו יש תלמידים לארבע שעות ראשים המלמדים שיבואו מקהלות אחרות לקבל תלמידים, לשמונה שעות ולא יותר, לפי החשבון הנ"ל. ואם ימצא שיש לו תלמידים יותר מאשר לשמונה שעות גרש יגרש מקהלתנו. אכן אם למלמדי קהלתנו יש לכל אחד עשר שעות מותר גם להבא מקהלה אחרת ללמד עשר שעות.

עו. באם איזה מלמד מתושבי קהלתנו תקופח פרנסתו ע"י מלמד מעיר אחרת אסור לו להמלמד הגר לקבל תלמידים. אם לא שהוא סמוך לגמרי על שלחן בעל בית אחד, ולא יקבל יותר מארבעה תלמידים הלומדים גמרא דוקא, ולא חומש או סדור ומכל שכן תינוקת או איבר-זיץ קינדר". ואותן ארבעה נערים יהיו דוקא בני שנים או שלשה בעלי בתים. על כל פנים לא יקחו מלמד מעיר אחרת לנערי הת"ת כל זמן שאין למלמדי קהלתנו תלמידים לעשר שעות.

הרב אב"ד בצירוף בית דינו וגבאי הת"ת יקבע בכל חול המועד את סדר הלמוד לזמן הבא. והרב יבחון את תלמידי המלמדים, ורשות בידי הרב להעמיד בוחן אחר במקומו. אם יקרה שתלמיד הלומד אצל אחד המלמדים לא ידע למודו כשיבחן בשני שבועות רצופים לא יהנה אותו מלמד מן החסות הנתנת למלמדים בסעיף הקודם, ואף אם תלקה פרנסתו ואין לו עשר שעות לא יגן עליו הקהל. ואם אותו מלמד יחרחר ריב עם הבוחן, וירצה להכחישו ולהגיד שהנער ידע את שעורו, יקנס המלמד המחרחר ריב.

עה. מתוך ספר תקנות הקהל במדינת העסיין. העתק מתקנה זו נמסר לי ע"י ידידי פרופ' י. בער. והשוה כרך א' עמ' קנ-קנא.

מאחר שאחד מג' רגלים שהעולם עומד עליהם היא התורה בכך זול האב"ד

ישיבה הלסין שמה וויצנהויזן. אונד בימי יצ"ו זולן צאהלין למוזנות והספקות הבחורים כל שנה ושנה שמונים וחמשה ר"ט, אכן זול קיין בחור אן גנומן וערדן אם לא ע"פ הגבאים שנתמנו לכך מקדמת דנא, אכן אם יהי הבחור נוגע ופסול לאחד מהגבאים הנ"ל מחמת קורבה אזי זול דער זעלביגע בחור אן גנומן ווירדן על שוק קאסל מפ"ו שיהיו שמה. והגבאים הנ"ל יש להם רשות לקבל בהורים אע"פ שאינם מובחרים רק לפי ראות עיניהם דש זיא בזמן קרוב קענין מובחרים ווערן, באם קיינה בעסרי צו בקומן זיין, ובאם באחד זמן קייני צו בקומן ווערן, אודר ווער קצת מהמעות הנ"ל מותרות באחד זמן אזי יהיו המעות הנותרים לב"מ י"ץ, אע"פ דש מאן דען „זמן" הבא אחרי קענד מעהר בחורים הבן—זיין בי"מ יצ"ו ניט מעהר מחויב צו צאהלין רק החצי מן פ"ה ר"ט על „זמן" אחד שהוא חצי שנה י.

עו. מן התקנות של ה„קלויז" מיסודו של הקצין לעמלי בר"מ שה ריינגאנים במנהיים¹. להחזקת הקלויז נדב הקצין הנו סכום עצום, מאה אלף ר"ט, שפירותיו יהיו קדש², והקלויז התקיים עוד עד עלות היטלר לשלטון, אלא שבמשך הזמן באו שינויים במספר הלומדים, שהלך והתמעט יותר ויותר, בתפקידו ובהנהגתו הפנימית. את התקנות חבר המנדב עצמו, והראה אותם לכמה „לומדים מופלגים וחכמים גדולים" ומצאו אותן לטובות והגונות. הקלויז נוסד בשנת תס"ח, ובשנת תע"ג הכניס המנדב קצת שינויים בתקנות, והזהיר שמכאן ואילך לא ישנו בהן אף כקוצו של יוד. העתקה מן התקנות הואיל בטובו לשלוח לי הרב ד"ר י. אונא, אבד"ק מנהיים (ועתה בירושלים). הוא גם תרגם אותן לגרמנית והדפיסן ב, Jahrbuch d. Jud.-Lit., Gesellschaft, Frankfurt a. M. כרך י"ז עמ' 133-147. במקורן עוד לא נתפרסמו עד היום; והריני מפרסם רוב הסעיפים בלשון המקור וקצתן תורגמו לעברית, כדי להקל את הבנתם.

באשר שהעיר ה' את לב נשיא אלקי' בתוך יושבי עיר מנהיים, הלא

1. בני מדינה ישמרם צורנו וגואלנו. 2. רייכססאהליר.

3. מפרנסים ומנהיגים.

4. השנה שבה נתקנה תקנה זו אינה ידועה לי, ומסתבר שנתקנה בסוף המאה ה"ו. על מצב התנוך והמורים בהעסקין במאה ה"ט עי' במאמרו החשוב של י. ליברמן ב- Jahrbuch d. Jud. Lit. Ges. פרנקפורט, כרך י"ח עמ' 65 ואילך.

5. את תולדות הקלויז הזה כתב הרב ר"י אונא במלאת מאתים שנה ליסודו בחוברת מיוחדת: Die Lemle Moses Klausstiftung in Manheim (פסד"מ 1908).

6. מן הסירות היו צריכים להחזיק גם שלשה מלמדים בשביל בני העניים שבמנהיים. האחד „מלמד הלכה תוספות", ועליו לעמוד בנסיון „אצל שלשה לומדים המובחרים שבבית המדרש". והלומדים צריכים גם לבחון את הילדים בכל ערב שבת, והשני „מלמד תורה נביאים כתובים ורקרק", והשלישי „מקרי ורדקי". סכר כל מלמד הוא מהזובים רייניש. ה' בדעתו גם לבנות חררים להמלמדים (עי' חוב' הנ"ל עמ' 48 בצוותת ה' לעמלי).

הוא הקצין והנדיב המפורסם פרנס ומנהיג כהר"ר לעמל ריינגאנים יצ"ו. לפרוש סך רב, מבוכת ה' אשר נתן לו, חלק לגבוה, לעשות לו שם ושארית לבנות בית נאמן להחזיר עטרה של תורה ליושנה בית המדרש לחכמים ותלמידים הגונים החרדים על דבר ה', ליסדו יסוד עולם עמוד התורה בנין נאה לשם שמים להחזיק מעמדו ומצבו, ועל שני עמודים עבודה זו תפלה בית הכנסת להתפלל בתוכו, וגמילות חסד לבני עניים ועשירים, להיות משולבים זה בזה, והחל לבנות בעזרת ה' ככל אשר יזם לעשות ותשלם כל המלאכה אשר עשה.

או הקהיל הקצין הנדיב הג"ל לחנוכת הבית לומדים ובחורים ותלמידים לחנוך הבית הכנסת בש"ק לסדר יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים לתת לך מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשי ידיך והלוית גוים רבים ואתה לא תלוה תס"ח לפ"ק. והנה שני הרבנים כמהור"ר נתנאל וכמהור"ר ליזר גר"ו המה ראשי ישיבה שיש בה סמיכה, ויש להם קדימה לכל דבר שבקדושה ויהיה [כחם יפה] לסדר לצות להשגיח על הלמוד ולהדריכם בדרך ה' כי... וכאפשר בעיניהם.

ועתה אתחיל לכבוד התורה לכתוב עמוד התורה.

א. שני הרבנים הנ"ל, ראשי ישיבה, מחוייבים מר"ח חשוון עד חנוכה, ומר"ח אייר עד שבועות, כל שבוע הלכה ותוספות עם חדושים, וכל שבוע שני חלוקים, דהיינו חד ביום א' והשני ביום ג', צוא זאגן, ואחריהם שארי לומדים.
ב. שארי לומדים ובחורים זיינן מחוייב כל פעם הלכה ותוספות בעיון גליאנט צו הבין, כדי כל חד מהם מחדש על ישיבה איז להקשות ולתרוץ.
ג. עש דרף קיין למדן או בחור, גם בהעלפר, מישיבה וועג גין עד גמר כל הלימוד מישיבה.

ד. הפלפול ממאן דהוא, זאוואל על הישיבה אלש זונשט, זאל בדרך כבוד זיין, מיט קיינה זלזולים ובבזיון, בחוכא וטלולא, כי אם בכבוד.
ה. בחורים זיינן מחוייב, מיד אחר יציאה מישיבה, מיט אירה בהעלפר ותלמידים כל פעם ופעם שנתחדשו על ישיבה נוך צו חזרן, כדי זיא ביום ה' בחקירת למודם בשטינגן.

ו. מתנוכה ושבועות עד חמשה עשר בשבט ואב זאל כל שבוע הלכה ותוספת מיון גלערנט ווארן, לחדד התלמידים.
ז. ובתוך זמן הנ"ל זאל כל שבוע איין בחור מבחורים, הכל כסדר ישיבתם, איין חילוק זאגן מוזן, וועלכר דער ניט זאגן וויל אודר קען — דער זאל ניט במספר הבחורים זיין לקבל הספוק.

ח. סדר הלמוד מהלומדים הכל יהיה, דש זיא כל יום ויום באיסוף יחדו לפחות א' דף גמרא, על סדר הש"ס, מיט בייא זיין הבחורים שכולם בעיון צוא

1. כאן נפרטו שמות הדרשנים שדרשו באותו יום, וכמו כן שמות הלומדים והבחורים שנתקבלו ללמוד בקלוין. מספר הלומדים ששה, וששה בהורים חרישים, וחין מזה עוד ששה, בעהלסר".
2. קרוע כשעור שתי מלים.
3. קרוע כשעור כלה, ואולי צ"ל: כיואת.
4. להלן נראה סדר ישיבתם היה קבוע לפי מעלתם בתורה.

לייאן איינן הרום זאגן. כל יום איין אנדר. ובחורים מחוייבין השיעור גם צו לייאנן איינן נוך צו חורן.

ט'. קבע מגמרא יהיה תמיד קודם חצות היום, לפי הזמן שיוכשר בעיני הרבנים הנ"ל.

י. לערב יהיה קבע פרק משניות גם כן לפי הזמן שיוכשר בעיני הרבנים הנ"ל.
יא. כל ימי-השבוע בלילה, חוץ מליל ש"ק וי"ט ובשארין אומרים תחנון.¹ זיינן לומדים מחוייב משמרות ווייז צוא לערנן באופן האפשרי עש קען גשטעלט ווארן, ומחוייב משמר היוצא למשמר הנכנס צוא וועקקן, בקנס מי שיעבור יקצר ב"ס² מסיפוקן.

יב. מר"ח טבת ומר"ח סיון ואילך זיינן הרבנים מחוייב לבחורים שיעורים צו זאגן, הן גמרא או פוסקים ושאר לימודים, כגון דקדוק, אבל לא יותר אלש ב' שיעורים ביום חד מוכבד ווארן, אם לא ברצונם הטוב.

יג. כל הבחורים ובהעלפיש ותלמידים מחוייבים כל ליל ה' אויף צוא בלייבן צו חורן.

יד. ובהיות אם אין גדיים אין תישים לקבל עדר תלמידים להרביץ תורה ביים (ז) דאש זאל נור זאלכי תלמידים דרפן אהן גינומן ווארן וועלכי גוטי הבנה חבן, והלכה לייאנן קענן, כדי הבחורים ניט יותר מדאי מוכבד עמהם זיינן צו לערנן, הן בני עניים הן בני עשירים.

טו. בני עשירים מפה וממקומות אחרים זאלן זיך צוא בחורים זעהן צו בגענן, ושכה לימודם כראוי לבחור צאלין.

טז. עש זאל זיך קיין בחור יותר מדאי אוברהויפלן³, כדי ער מרוב תלמידים ואר זיך גיקש לערנן קענט.

יז. בני עניים זאלן ניט מיר אלש במספר הבחורים דרפן אהן גנומן ווארן, כדי כל בחור בקומט מיט וועלכן ער בחגם לערנן מוז.

יח. ווען ניט זא וויל אלש בחורים דא ווערן מוזן זאלכי על פי הגורל לבחורים גגעבן ווערן, אדר ווענן זיך יחד משהו זיין עם תלמידו אבצונעמן⁴.

יט. וכדי להקל המשא מבחור זאל ער איין בהעלפיש געמן, דער עם תלמידו הכל נוך חזרת.

כ. עש דרף ביום ה' או אחר שיהי' בחקירת הלימוד קיין הפרש גיפונדן ווארן בין תלמידים עשירים ועניים, בקנס רב על סיפוק של בחור דאז עש מצד מזיד איז.

כא. עש זאל קיין למדן או בחור בתלמידיו דרפן משעבד זיין הין טאן ווידר צוא שיקן⁵, ביותר בבני עניים ויתומים.

כב. סדר הלימוד מתלמידים ובהעלפיש יהי' באופן זה: כל יום ויום מוזן

1. ובימים שאין אומרים בהם תחנון. 2. ב' פשיטים, או פאצן (Batzen)

3. להעמיס על עצמה.

4. אם מספר התלמידים אינו רב כמספר הבחורים או יחולקו התלמידים בין הבחורים על

פי גורל, אם לא שאחר הבחורים בא לידי הסכם עם בחור אחר שיקח ממנו את תלמידו.

5. שלא ישתעבד למדן או בחור בתלמידיו לשלחו בשליחות פרטית.

זי כולם כאחד בהתחלת הזמן אירה הלכה ותוספות לייאנן, כל חד לפי השגתו ובאם דש עמהם איין נעבן מסכת אהן גהאבן ווארט צו לערנן כה"ג השיעור לייאנן, ובאיסוף יחדו, ואז זאל ע"פ הגורל ההלכה מקטנים שבהם ותוספות מגדולים שבהן מוזן גואגט ווארן, והמחקר זאל חד מהרבנים זיין, וזה יהיה בחקירה גדולה, און דער דא זאגט ווארט אים מכל קרייס ביום ו' מסיפוקו א' צל' אבגיציאגן¹.

כג. אחר כך ילמד הבחור לתלמידיו אותה הלכה ותוספות וחדושים לפי השגתו, ולומד עמהם שוב למען יעמדו בבחינה ביום ה'.

כד. מחנוכה ושבועות ואילך מוז כנ"ל צור נעבן מסכת גלייאנט און וואר הערט ווארן ע"פ הגורל, הקטנים שבהם דף ראשון והגדולים דף שני, ואח"כ מוזן הבחורים עמהם נוך לערנן און חזרן.

כה. זמן קבוע אום דש לייאנן צו וואר הערן זאל לפי ראות הלמדן ובחורים גשטעלט ווארן, ובלי דחיה לזמנו.

כו. הבחורים מחויבים לזרו את תלמידיהם ללמוד בלי בטול רגע, כדי להיות בקיאים בלימודיהם.

כז. הבחורים לא יתנו לתלמידים לצאת חוץ מן החדר בלי רשות. כח. זמן החקירה של תלמידים אירה נעבן מסכת יהיה כל פעם מר"ח אדר ואלול.

כט. כל תלמיד שלא יעמוד בחקירה זו מצד זדונו ידחה בלי אמתלא חוץ לבית המדרש.

ל. סדר ישיבתם של הבחורים ובהעלפרש וכמו כן של התלמידים יהיה לכל דבר ולכל זמן בשלחן בבית המדרש לצד צפון. הבחורים ע"פ הגורל ושאר הנ"ל לפי למודם ומעלתם ישבו כסדר, אחד לעומת חברו.

לא. באם אחד התלמידים או בהעלפר חושב בדעתו, שהוא לומד את השיעור יותר טוב מזה היושב למעלה הימנו, הרשות בידו לתבעו ללכת לבחינה לפני אחד מן הלומדים שבקלויז, ואם יתגלה שהתובע עולה בלימוד על הנתבע או יתפוס את מקומו של הנתבע, וכה יהיה אחר כך לכל ישיבתם אפילו לסעודה. לב. ואולם אם נספ' השגיאות בקריאת השעור ע"י התובע עולה על זה של הנתבע, והוא גרם להנתבע טרחה בחנם, אז יתן לנתבע מכיסו בעד כל שגיאה ושגיאה א' צל' ובמשך חדש ימים אין לו רשות לתבעו שנית.

לג. התובע והנתבע יכינו "קריאתם" בחדר אחד למען ישיגו אחד על חברו שלא יסייע לו מי שהוא מן הצד.

לד. מותר להתובע ולנתבע להעמיד סקונדנט ("כל חד אין זיקונטן נעמן") ע"הי' אתו עמו בחקירה לפני הלמדן לעמוד על ימינו, אולם אסור לו לסייע

1. הבוחן.

2. והקורא ינכו לו ביום ו' בעד כל שגיאה סך צלם (= קרייצר) אחר מסיפוקו.

3. מסכת נוספת, מחוץ למסכת העיקרית הנלמדת ב"זמן" זה.

4. זהו חדוש שלא מצאנו רוגמתו במקורותינו, ואפשר שנהגו כך בקצת בת"ס לא-יהודיים

להנבחן רק לשמוע ולראות שלא יעשה לו עול. והלמדן מחויב לבחון את שניהם בעיון.

לה. יפילו גורל מי משני הצדדים יקרא ראשון. בזמן קריאתו של הראשון יש להעמיד שומר על יד השני שלא יסייע לו איש מן הצד ושלא יעשה עולה. לו. הלומדים והבחורים מוזהרים באזהרה גדולה להתנהג יחד באהבה ואחווה. שלום ורעות בלי קטטה וקנטור. ואל ידבר אחד בגנות חברו מה שיהיה ולפני מי שיהיה. הן בבית המדרש הן במקומות אחרים. ואם ימצא מי שיעבור על זה ידחה מבית המדרש.

לו. אין רשות להלומדים ולהבחורים לעזוב במשך כל השבוע את בית-המדרש אם לא להכרח ולדבר מצוה. חוץ משעה אחת בצהרים ושעה אחת בערב. לזמן אכילתם. ועליהם לקחת במקרים אלו רשות משני הרבנים ראשי הישיבה. אבל בחדשי תשרי וניסן ימי יריד בורנקנורט¹ יש להם רשות ליסע לשם או למקומות אחרים. ובערב שבת קודש בחצות היום ילכו לביתם. ועליהם לשוב למקומם במוצאי שבת או ביום א' קודם עלות השחר. והעובר ע"ז יוקנס בפעם ראשונה בהפסד סיפוקו לאותו שבוע. בפעם שניה בהפסד סיפוקו לחדש. ובפעם שלישית ידחה מבית-המדרש.

לח. כל מסכת שלמדו הבחורים והתלמידים בזמן העבר מחויבים הם לקבוע עת לחזור עליה בזמן הבא. כדי שלא ישכחנה. וצריך כל בחור להשגיח על תלמידו בזה.

אחרי זה באים כ"ג סעיפים ע"ד סדרי התפלה ובית הכנסת. אחרי זה באים התנאים שעל פיהם נתקבלו הלומדים והבחורים.

הלומדים נתקבלו לשלש שנים ומשכרתם מאתים זהוב לשנה. הבחורים נתקבלו לשנתיים ושכרם חצי ר"ט לשבוע. לבהעלפרש ינתן לכל שבוע רביעית זהב ריינש. להתלמידים הקטנים היודעים לקרא דף גמרא ינתן בכל שבוע ששה צ"ל. ל"קנעל-גבאיי" חצי ר"ט לשבוע.

אחר כך נפרטו התקנות על דבר משפט הנערים ומעשיהם. ועל מלואם מחויב ה"קנעל גבאיי" להשגיח. אני מעתיק את הסעיפים הנוגעים ביותר לעניננו. א. בהעלפר ותלמידים מחויבים להשכים. להעריב ולבוא לבית הכנסת. ומי שיעבור ברוך שאמר יוקנס ב' פשיטין, וברכו ד' פשיטין. קדושה ו' פשיטין וכל זמן התפלה חצי פ"ץ. וביום הכניסה² י' פשיטין. בשבת וי"ט יוכפל הקנס. ומר"ח אלול עד הושענא רבה מכל שהייה ד' פשיטין. ובערב שבת באם עבר קבלת שבת ינכו מסיפוקו חצי פ"ץ.

1. פרנקפורט.

2. זהו סכום רב לפי תנאי אותו הזמן. הרב אונא מעיר שראש העירונים במנהיים היה מקבל

באמצע המאה ה"ח רק 250 זהוב לשנה.

3. השוה גם כ"ך א' עמ' קכא.

4. חצי פאצן (Batzen) 5. יום סני והמישי.

ה. אסור לדבר מברוך שאמר עד אחר קדושה בקנס א' צל' ושליש מלקות י' וכן לקריאת התורה.
 ח. לא יניח שום איש את סדור תפלתו או תפלו בביהכ"נ שמא יגנבו בקנס שליש מלקות.
 יב. תלמידים קטנים עניים ועשרים מקבלים בכל שבוע צל' סיפוק. וזה מתחלק להם בערב שבת קודש במעמד הרבנים וקנעל-גבאי למען דעת אם לא הפסידו סיפוקם, או אם יש לנכות מסיפוקם בתור קנס.
 יג. גם אם תלמיד קנה מצות י' יש לנכות זה בסיפוקו.
 יד. שום תלמיד לא יצא מבית המדרש לרחוב בלי מעיל וכובע רחב י'.
 טו. כל תלמיד יזהר שלא יאכל בהליכתו ברחוב.
 טז. גם יזהרו שלא לבא לידי הכאה ברחוב עם מי שהוא. ושלא לרדוף אחריו כדרך הנערים.
 יז. שלא יכנה איש לחברו בשום כינוי. בקנס בעד כל פעם שני שלישי מלקות.

יח. שלא לקלל עצמו ולא אחרים. בקנס שליש מלקות.
 כ. סי שיתפס בשקר יענש בשליש מלקות.
 כג. שום תלמיד מבית המדרש לא יתחבר חוץ לבית המדרש עם אחרים שאינם לומדים. ואפילו ללכת עמהם.
 כד. כל ימי החורף צריכים כולם כאחד לישון בבית השייך לבית המדרש. כדי לקום כל זמן בלי טורח ללמוד.
 כה. מי שיגנוב איזה דבר. אפילו שוה פרוטה. מבעל הבית שלו או ממי שיהיה ויגרום על ידי זה חרפה לבית המדרש יוליכוהו ע"י קנעל-גבאי בחצי היום לביתו במצנפת השוטים י'. וידחה מבית המדרש.
 משמרת ועבודת הקנעל גבאי י'.
 א. כל בקר. מיד אחר יציאה מבית הכנסת. יטאטא את כל החדרים ויסדר את מטות התלמידים. שיהיה הכל נקי.
 ב. בכל חקירות התלמידים יעמוד מוכן ברצועה שלו להכותם על פי סקודת המחקר.
 ג. עליו ללכת מחדר לחדר לחקור ולדרוש מעשי התלמידים. ולראות שלא יבטלו מלימודם.
 יז. עליו לשבת על יד שלחן הבחורים ובהעלפרש ותלמידים להשגיח עליהם.
 כ. להשגיח שהתלמידים ישמרו על נקיון הגוף והמלבושים. וילבשו בכל ערב שבת כתנת לבנה.

1. כנראה שלש עכרה מלקות. שליש טארבעים חסר אחת. המנחם הקבוע למלקות.
 2. עליה לתורה וכדומה.
 3. בראשי הויב (breite Haube). בתלבושת זו היו התלמידים מהויבים לבא גם לבית הכנסת.
 4. נארן קאבל (Narren Kappe). ועי' גם במנהגי ווירמיסא כרך א' עמ' ק"ט.
 5. גם מן הסעיפים הללו איני מביא רק את המעניינים אותנו ביותר.

כא. להשגיח שכל יום יסרקו את שערותיהם וכל ערב שבת יחתכו צפרניהם.

עז. מתוך „פנקס רונקל“: שנדפס ע"י ד"ר ב. וואכשטיין ב"יווא" בלעטר" כרך ו' עמ' 84—116. התקנות הן משנות תצ"ד—תקכ"א (1733—1760). על מדינת רונקל נחשבה גם קהלת פרידברג.

טו. זא בעיר אחת איין חתן ומלמד אין שטיק גדונגן ווערט זול שלישי אחד על החזנות אויז גישלאגין ווירדין, ושני שלישים על המלמדות. הן בשכירות הן במזונות, אם לא עיר אחת הוט מקדמת איין אנדרן פרטראג ביניהם.
יז. שכירות ילדים ההולכים לבית-הספר ווערד גרעכנד אויף איין א' ב' קינד, הן נער או בתולה, חצי שעה, ונער שהוא לומד חומש, ומכל שכן משניות או גמרא, שעה שלמה, והיינו באתר דלא נהיגי מימים קדמוניות באופן אחר.
יח. שלא לבטל הבל פיהם של תינוקות המחונכים לעבודת בוראינו, זולין אפילו דיא יעניגע וועלכי קיין קינד צו לערנין האבין דאך איין רביע שעה צו שטייער קומן בהמלמד בשכירות ובמזונות, לפי רבות ומיעוט הילדים.
כ. הואיל כי נמצא בתקנה ח"י לעיל דז וועהר קיין קינד צו לערנין הוט לחבריו מיט איין רביעית שעה בשכירות ובמזונות מלמד צו גטוהן זיין מוז, זא פאלגט הוא הדין מאליו אים פאל זיך איין פארטיקול ער זיך רעסולפיהרן וואלט איין מלמד לבד על שלחנו צו נעהמין לבניו לבדו, זא איזט זעלביגר דערנאך דא הין גבונדן לסיועת מלמד אחר גמעלט, רביעית שעה בייא צו שטייערן הן בשכירות והן במזונות, מיט הין אבר קענן בעלי בתים אחרים ניט מעכב על ידו זיין.⁸

לב. גם אותן הבעלי בתים שאין להם בנים ללמד, לא הוטל עליהם בזמן שנותנים מזונות להמלמד, כפי התיקון הקדמון, שיניחו את המלמד ללמוד עם

1. היום חלק מפרוסיא, ובמאה הי"ח כמעט „מדינה“ עומדת ברשות עצמה. מלבר רונקל ופרידברג היו במדינה עוד שמונה כפרים עם ישוב יהודי.
2. צ"ל: חזן. 3. אותו האיש הוא גם חזן וגם מלמד.
4. כי בשכר החזן משתתפים כל בעלי הבתים שבקהלה לפי ערכם ובשכר המלמד נושאים קורם כל הורי הילדים, ואלה שאין להם ילדים חייבים רק לסייע להם.
5. לפי זה מלמד שילמד שמונה שעות ליום רשאי לקבל ששה עשר ילדים לומדי איב ומלמד חומש או גמרא רק שמונה ילדים, וע"י גם בתקנות ניקולשבורג בכרך א' עמ' קמו.
6. ע"י שבת קייט ב'.
7. ע"י גם בתקנות מדינת העסין בכרך א' עמ' קנא. שלשת הסעיפים האלו נתקנו בשנת תצ"ד.
8. הואיל כי נמצא בתקנה ח"י לעיל שמי שאין לו ילדים ללמוד חייב לסייע לחבריו בזה שישתתף בתשלום של רביעית שעה בשכירות ובמזונות של המלמד, יוצא מזה שהוא הדין מאליו במקרה שיחליט בעל בית יחידי לקחת מלמד על שלחנו לבניו לבד, שהוא חייב לתת לסיועת מלמד אחר את רביעית השעה הנו הן בשכירות והן במזונות, עם עשותו כך אין בעלי בתים אחרים יכולים לעכב על ידו, וע"י תקנות העסין עם עמ' קנ"א. תקנה זו נתקנה בשנת תצ"ז.

הבנים במקומם בביתם. רק שהחיוב מוטל על בעלי הבנים להחזיק המלמד בביתם וילמד שם עם הבנים ויחזיקו המלמד לפי הבנים¹.

ג. גם מי שעולה לתורה מחויב לנדור דבר מה לת"ת. הן תושב והן אורח ויומסר ליד גבאי הקדש. ובכלות חצי שנה ימסור הגבאי הקדש המעות ת"ת ליד הפרנס מדינה יצ"ו ויתחלק בהמקומות שבמדינתנו יצ"ו לפי בני עניי מדינתנו יצ"ו לשלם מזה שכר לימודיהם².

עח. מתקנות הקהלה בטיקטין³. טיקטין היתה קהלה בינונית בעלת השיבות ידועה ורבנים חשובים ישבו בה על כסא הרבנות. ע"י עליה במאמרו של דובנוב בס' היובל לכ' סוקלוב.

א. „בני ישיבה, בחורים ונערים, יקבל הרב חמשה עשר, ולא יותר, והרשות ביד הקהל יצ"ו להוסיף על מנין הנ"ל מדעתם על בני ישיבה עוד עשרה, שיהיו בין הכל חמשה ועשרים, ולא יותר, ועלה במוסכם לקיים זה בכל תוקף וחיוזוק, דהיינו אם נתוסף על מנין הנ"ל או בקשת הרב יצ"ו, הפה"ח או מהגבאים ייתן להבחור ההוא קוויטלך⁴ לפי שעה, וכיון שעלה שוב לא ירד ולא יפסיקו ליתן לו עד סוף הזמן, ע"כ מחוייב פה"ח לגזור בשם כל הקהל על האלופים הגבאים יצ"ו לצוות על השמש שלהם שלא יתן קוויטלך רק פעם אחת או שתיים, כדרך שאר אורחים עוברים ושבים.

הרב יצ"ו, כשיקבל נער לשרתו גבאי — יתנה עם הנער שלא ליקח איין סיר געלט⁵ יותר מדאי, רק עשרה גדולי מן כל בחור, ומן כל נער חמשה גדולי, ולא יותר. איין שרייב געלט⁶ שלא ליקח כלל (פנקס הקהל דף צ"ד [קכ"ג] והתקנה היא משנת תל"ח).

ב. מלמדי משכר למוד פטורים [מקרופקא]... לעומת זה מחויב כל מלמד להחזיק נער ת"ת⁷ בחצי השכר (פנקס הקהל דף ס"ה מתוך התקנות שנעשו בחדש שבט שנת תנ"ב).

1. התקנות נגעו בעיקר לבני הישובים והקהלות הקטנות אשר במדינה ולא לקהלת פרידברג.
2. שני הסעיפים האחרונים תוקנו בשנת תק"א. ועליהם חתום ר' ישראל ליפשיץ בעל שו"ת אור ישראל, המפורסם ע"י הגט מקליווא, „ההופ"ק דייך (Diez) ואגפיה ומדינת רונקל והדפוס (Hadamar) יע"א", והוא זקנו של בעל „תפארת ישראל".
3. העתקה מהן המציא לי בסובו החי"ל הלפרין.
4. הדברים מגומגמים, והכוונה כנראה היא, שכיון שעד עתה נהגו ליתן קוויטלך לפי שעה ע"פ בקשת הרב, פרנס החדש או אחד מהגבאים, וכיון שעלו שוב לא ירדו והמשיכו לתת להבחורים מוזנות עד סוף הזמן, הנה מכאן ואילך יתנו להם קוויטלך רק פעם א' או שתיים.
5. פתקאות לבעלי בתים שיארחו אותם על שולחנם. 6. דמייכניסה.
7. דמי הרשמה, משמע שבכמה מקומות לקחו בעד זה סכומים מיוחדים, וע"י בח"א עמ' קס"ה, שהמוכיה רח"ל פואציוויטער מטיף מוסר ל„אותם שאין מקבלים בחורים ללבוז אל הישיבה שלו עד שיתן לו מתנה הגונה", ולאותם ראשי ישיבות שאין מקבלים לישיבת שלהם כי אם בני העשירים הנותנין להם מתנות.
8. אחד הנערים העניים הלומדים בתלמוד תורה.

ג. להחזיק ישיבות. אף שלא יהי רב אביד בקהלתינו, לא פחות מעשרה בחורים נחמדים, ובחורים לא יהיו יותר משלשה בני בעלי בתים דקהלתינו יצ"ו. ד. הקופה — גבאים לא יקחו יותר מן בעל בית הלומד בישיבה רק חצי טאס דבש. ומבחורים... מבחור עשיר עשרה גדולים. מבחור עני ששה גדול, בהעברת מינוי על העובר (פנקס הקהל דף רכ"ד, תקנה משנת תס"ג). ה. ראשית דבר יראת ה' לקיום התורה להמחזיק עשרה בעלי בתים בישיבה, וחמשה עשר בחורים, וחמשה עשר בהעלפרש* (תקנה משנת תע"א, דף קל"ג).

ו. הרב נר"ו רשאי להחזיק בישיבתו הרמה עשרה בעלי בתים וחמשה עשר בחורי חמד וחמשה עשר בהעלפרש. ומחויב הרב נר"ו לאסוף בכל יום חמשי את כל בני הישיבה, גם בני הבעלי בתי דקהלתינו יצ"ו, כדי לתהות כל אחד אקנקנו, כאשר נהגו הרבנים הקודמים בקהלתינו יצ"ו. (פנקס הקהל דף קע"א [רכ"ג], משנת תע"ח).

ז. הן היום יום ה' כ"א למב"י³ [החליטון] אלופי רוזני הקהל יצ"ו, באשר שראה ראינו שאין מחזיק בידי הנערים העניים ללמדם תורה אצל מלמדים, ואין משגיח בדבר להחזיק בדבר, בכך פקחנו בדבר הזה להחזיר עטרה ליושנה ובחרו בשלחן מלא, את האנשי החשובים הנקובים ה"ה האלוף המו' התורני המופלג מהר"ר בער בהרר"ן וה"ה התורני הרבני כמהר"ר יהודא ליב במ' יוסף וה"ה התורני המופלג כמהור"ר ליפמן במ' אליעזר ומ' אשר במ' מרדכי, נצטוויתי לכתוב בסנקס לאות ולמשמרת היו' יו' הנ"ל בפקודת האלופי ראשי רוזני מנהיגי הקהל יצ"ו בשלחן מלא.

נא' חיים בא"א כמהר"ר אברהם דניאל זלה"ה נאמן קהלתינו יצ"ו.
(פנקס הקהל דף שי"א, הזמן של התקנה לא נרשם).

עט. מפנקס הכרוזים של קהלות אה"ו (= אלטונא, המבורג וואנויבקע). פנקס זה כולל בתוכו כשלוש מאות כרוזים שהוכרוזו בקהלות אלו בשנות תפ"ד—תצ"א ונעתקו בו ככתבם וכלשונם. לשון הכרוזים היא בלולה מעברית ואשכנזית, כנהוג באותו זמן. פנקס זה נקנה ע"י הפרופ. ר"ד קויפמן בט"ו סיון תרנ"ג, ונרשם ברשימת כתבי היד שלו במס' 340. יחד עם כל אוצר ספריו עבר לרשות האקדמיה האונגרית בבודפשט, וע"פ המלצת הפרופ. בלוי ז"ל הואילה האקדמיה לשלח אלי את גוף כתבי היד, תמציתם של כרוזים אחדים הבאתי בכרך א' עמ' קפט ע"פ ד"ר גרינוואלד, ואולם כדאים הם

1. = אברך נשוי. 2. משמע שהוטב או מצבה התמרו של הקהלה.

3. = למספר בני ישראל, היינו לספירת העומר.

4. באצפת כל הפרנסים.

5. בכרוזים אלו יש חומר עשיר מאוד לתולדות ישראל באשכנז ומצבם התרבותי כראש

לבא במלואם. מלואים לקצת תקנות אפשר למצא בתקנות שנדפסו בספרו של ד"ר גרינוואלד Hamburgs deutsche Juden עמ' 41—42. בסוף הספר יבואו כרוזים אחדים מאלו במקורם.

מה. שמעו נא כל הקהל הקדוש. מודיעים בזה בשם האלופים הגבאים דשלש קהלות יצ"ו. מאחר שהיום אחר יציאה מבית הכנסת יתועדו יחד האלופים הגבאים הנ"ל בכך יבואו לפניהם כל המלמדים². וכל אחד יביא את רשימתו: כמה נערים לומדים אצלו וכמה שכירות הוא מקבל מכל נער ונער. וכל מלמד שימנע מלבא היום יאסרו עליו תיכף ומיד את עבודת ההוראה, ולא יועיל לו כל תירוץ או אמתלא. כמו כן מודיעים בשם האלופים הגבאים הנ"ל, שכל מלמד שיבא לכאן מחדש כדי להורות לא יתחיל כלל בהוראה בלתי רשות והרמנא מן האלופים הגבאים, ובאם המצא ימצא שהתחיל בעבודתו בלי נטילת רשות ירדפוהו תיכף ומיד. והמלמדים ידעו להתנהג לפי זה.

מו. גם מודיעים בשם האלופים הגבאים הנ"ל: מאחר שיש תקנה ישנה מן האלופים פרנסי ומנהיגי קהל יצ"ו, שרשות נתונה להגבאים הנ"ל לשלח לקרא לכל בית שיגיד בחרם כמה שכר הוא משלם למלמד בשביל למוד בניו, והאלופים הגבאים הנ"ל שלחו כמה פעמים לבעלי בתים ובקשו מהם שיגידו האמת, וכמה בעלי בתים נמנעו מזה והעלם יעלימו — בכך מודיעים בזה בשם האלופים קהל פרנסים ומנהיגים יצ"ו משלש הקהלות בצירוף הגבאים הנ"ל, שבאם ישלחו הגבאים לקרא לאיזה בעלי בתים שיגידו כמה שהם נותנים שכירות בשביל בניהם שהם מחויבים להגיד האמת, ולא יעלימו אפילו פרוטה אחת. ואשר לא יגיד ונשא את צונו. ועל פי זה ידע כל אחד איך להתנהג, והשומע יבואו עליו ברכות הטוב. נכרו בערב ר"ח אייר תפ"ה לפ"ק והעתקתי עשרה פעמים³.

סז. מודיעים בזה בשם אלופים גבאים דת"ת: מאחר שראינו שהמלמדים עושים כל יום ליומא דפגרא ונותנים לתלמידיהם לרוץ ברחובות בטל ומבוטל. וזהו עון פלילי שאין למעלה ממנו — על כן מודיעים ומוזהרים שהמלמדים יחזיקו את תלמידיהם בחדר עד ערב יום טוב, ובחול המועד סוכות ילמדו על כל פנים חצי היום, ולאחר יו"ט, הימים שבין יו"ט לראש חדש, ילמדו בחדר כל היום. וכל מלמד שיעבור על זה יאסרו לו לגמרי להורות יותר בקהלות, ובעל הבית, שלא יתן להמלמד ללמד בתוך ביתו ויגרשהו חוץ לביתו לא ירשו לו יותר עד עולמי עד להחזיק "חדר" בביתו. וע"פ זה ידעו המלמדים ובעלי הבתים איך להתנהג⁵.

הוכרו בכל בתי הכנסת והעתקתי ח"י פעמים.

עא. שמעו נא כל [הקהל הקדוש]. מודיעים בזה בשם אלופים גבאים דת"ת יצ"ו משלש קהלות: מאחר שזוהי תקנה ישנה, שהמלמדים הלומדים גמרא עם תלמידיהם מחויבים ללמוד דוקא אותה המסכת שהרב אב"ד מלמד בישיבה, ולא

1. אלטונה, המבורג, וונויבק. 2. בשנת תצ"ב היו בהמבורג כארבעים מלמדים, עיי' להלן.

3. כנראה לשם הדבקה בבתי הכנסת ושמירה בגנוי הקהלה.

4. שהשכיר בביתו מקום ל"חדר". 5. הוכרו כנראה בכ"ח אלול תפ"ה.

מסכת אחרת. על כל פנים בחורף עד אחר חנוכה ובזמן הקיץ עד אחר שבועות. ועתה נודע לנו שכל מלמד בונה במה לעצמו ולומד עם תלמידיו מה שלבו רוצה ואינו משגיח כלל על התקנה. על כן מודיעים בזה ומוזהירים בו בזמן שכל מלמד ילמד רק את המסכת שבועות. עכ"פ עד אחר חנוכה הבע"ל. וכל מלמד שיעבור ע"ז יענש בעונשים הראויים לו. ויאסרו לו לגמרי להיות מלמד בקהלתנו.

גם ישנה תקנה ישנה ששום מלמד לא יגיד "שיעור" וגם קבלו על זה בחרם, והנה נמצאו אחדים מהם שעברו על תקנה זו. בכך יענישו אותם בעונשים קשים. ומי שיעבור עליה מכאן ולהבא ויקבל איזה "שיעור" בין בשעת הלמוד בין שלא בשעת הלמוד, יחרימוהו ויפרסמו זה ברבים.

גם מודיעים בזה עוד תקנה ישנה. בהיות שרואים שהמלמדים הולכים לטייל כל יום ברחוב אחרי תפלת המנחה. והן בימי החורף היום קצר. על כן לא ירשה שום מלמד לעצמו לעשות כזאת, רק מיד אחר יציאתו מבית הכנסת ילך שוב לחדרו, ומי שיעבור על זה ענש יענש.

עוד מודיעים, שבכל יום ה' ישבו האלופים הגבאים לבחון את הילדים. בכך ישלח כל מלמד את תלמידיו תיכף אחרי שישלחו לקרא להם, ועל המלמדים להתנהג לפי הוראות אלו.

נכרו שבת פ' חיי שרה תפ"ו. והעתקתי ח"י פעמים.

עג. שמעו נא כל הקהל הקודש, מודיעים בזה בשם האלופים הגבאים בת"ת דשלש קהלות יצ"ו. מאחר שזוהי תקנה ישנה שכל מלמד בת"ת או מלמד גמרא אסור לו לקבל ילד הלומד חומש ומכל שכן זה הלומד תפלה, ועד הנה נעשו בזה הרבה הערמות ועל ידי זה עוסקים במלאכת ה' רמיה — על כן מזהירים היום עוד פעם באזהרה גדולה שכל מלמד בת"ת או מלמד גמרא לא יקבל לגמרי ילדים הלומדים חומש ומכל שכן תפלה, וישגיחו על זה בהשגחה גדולה. והגבאין יחזירו תדיר בפתע פתאום פעם אחת בכל חדש לבדוק החדרים ולראות עם יעברו המלמדים על התקנה או על שום תקנה שבעולם. יהיה מה שיהיה, ובאם שיעבור אחד שום תקנה ענש יענש כפי ראות עיני האלופים הגבאים. על כן יביאו המלמדים בחשבון את הקנסות והחרסות שיטילו עליהם אם יעברו. הוכרו ר"ח כסל"ו תפ"ו.

עד. שמעו כל הקהל הקודש. מודיעים בזה בשם האלופים גבאים בת"ת מן שלש קהלות יצ"ו. בהיות שנודע שרוב מלמדים אינם משגיחים בכל הכרוזים.

1. עד אותו זמן היה ראש הישיבה מגיד "תלוקים" ובלמוד הישיבה השתתפו כל הלומדים שבעיר, ע"י כרך א' עמ' קיא, קס. וע"ד התקנה שילמדו מסכת אחת בכל הישיבות שבמדינה ע"י שם עמ' קיא קלו.

2. בעלי בתים היו רגילים לשכור להם למדן ולקבוע אתו יחד שיעור לתלמוד. השיעורים שמשו כנראה מקור לפרנסת הלומדים שבעיר.

3. במקור: "דאש קיין ת"ת או גמרא מלמד דרף לגמרי קיין חומש קינד ומכ"ש קיין תפלה קינד האבין".

4. על "כסל"ו הועבר קו וכחוב מן הצד, אייר. וגם כן מחוק. אבל נראה שהזמן הנכון הוא אייר, התחלת ה"זמן".

והם מחפשים כל התירוצים שבעולם ע"י ערמוניות שבלבכם למען יקבלו "שיעורים". בכך החליטו להזהיר ליתר שאת. ואין עונשין אלא [אם כן] מזהירים. שאם המצא ימצא מלמד אשר לא מקהלתנו יצ"ו. יהיה מי שיהיה, שיקבל שיעורים — יענשו ויקנסו וירדפו אותו בכל רדיפות שבעולם, בלי אמתלא וחנינה.

קב. מודיעים בזה בשם האלופים הגבאים דת"ת בשלש קהלות יצ"ו, שמהר בשעה עשר יתועדו הגבאים יחד. כל המלמדים הרוצים מחדש לעסוק באומנות זו צריכים לבא לפניהם, ולא יעזו איש לקבל תלמידים טרם שיקבל מהם רשות והרמנא בכתב. ובאם יעבור מי שהוא ע"ז יאסרו עליו לגמרי להיות מלמד בקהלתנו. אף המלמדים היושבים כאן מקודם יבואו, ויביא כל אחד את רשימתו.¹ הוכרו ח"י אלול תפ"ו.

קה. שמעו כל הקהל הקודש. מודיעים בזה בשם אלופים גבאים דשלש קהלות יצ"ו. מאחר שקצת מלמדים בונים במה לעצמם ונותנים לתלמידיהם ללכת בטילים ברחובות בימי הסליחות וכהאי גוונא סמוך לשאר ימים טובים. ולא זו בלבד, שגדול עוונם מנשוא לבטל תינוקות של בית רבן, אך בא זה ואבד את זה,² שהם שוכחים בימי הבטלה מה שלמדו בכל הזמן. מלבד שאר מכשולים היוצאים מזה. ע"כ מזהירים ומודיעים בזה, שכל מלמד, יהיה מי שיהיה, הן בעל בית או אורח, ילמד בחדר כל היום עד יום טוב. גם בחול המועד ילמדו חצי יום. ולאחר יום טוב לא יבטלו כלל, ובפרט בשבתות של כל השנה, [חקן] ולא יעבור ומי שיעבור ענש יענש בלי טענה ואמתלא בעולם.

גם מודיעים: באשר שלפי תקנה ישנה³ אין למלמד בן עיר אחרת להשאר כאן יותר משלש שנים. על כן כל מי שכבר עברו עליו כאן שלש שנים יתנהג על פיה. ולא תועיל לו כל טענה ואמתלא. היום כ"י אלול תפ"ו.

קלו. גם נמצאים בהעלפרש שאין להם פתקא⁴ מתת"ג⁵. על כן מודיעים שכל בהעלפר שאין לו פתקא מתת"ג ירדפוהו ויתנהגו עמו כמו עם שאר ארחי פרחי, והם מוכרחים ללכת מעירנו. ועל פי זה יש ל"עולם" להתנהג⁶. ערב חג הסוכות תפ"ח.

קמ. מודיעים בזה בשם האלופים הגבאים דת"ת משלש קהלות יצ"ו. מאחר שהמלמדים שאינם מבני קהלתנו יצ"ו קבלו עליהם בחרם לפני האלופים הגבאים דת"ת שלא יקבלו שום שיעור וכגון זה צריך למודעי ששימו בעלי הבתים אל לבם שבל יעברו על לפני עור לא תתן מכשול ולא יתנו שיעור למלמד אורת.

1. כנראה רשימת תלמידיו. 2. כתובות ס"ו ב'.

3. תקנה זו נתקנה בכ"ד אלול תפ"ו והובאה בספרו הנ"ל של גרינוואלד עמ' 41. ולפיה יוצא שאף אם לא שהה בהמבורג עצמה שלש שנים מיום סעוד את ביתו עליו לעזוב את העיר ולשוב הביתה, ואילו תקנה זו חלה רק על מלמדים שיש להם "הר" ולא על מורים פרטיים. כל מלמד צריך לבא בכואו להמבורג לפני גבאי הת"ת ופרנס החדש ירסם סמו וזמן בואו, למען ידעו כתי יגמר הזמן של שלש שנים שמותר לו לשבת בקהלה וע"ז בכרך א' עמ' קפ"ט.

4. רשיון ללמד. 5. מת"ת גבאים.

6. במקור: "היר נאך האס זיך דער עולם צו ריכטן".

זוהי מצוה הבאה בעבירה. ואם המצא ימצא איזה מלמד העובר על זה יענשוהו כראוי לו.

גם מודיעים בשם האלופים הגבאים דת"ת שהם ישבו בכל יום ה' אי"ה אצל ר' דוד שמש ויבחנו את התלמידים. ישימו נא המלמדים לבם לזה וישגיחו על התלמידים בהשגחה פרטית ויעסקו במלאכת ה' כדבעי למהוי. המלמדים מחויבים ללמד לתלמידיהם הלכה ותוספות לפחות ארבעה שבועות בהתחלת ה"זמן". נכרו גם כן יום הנ"ל [ג' מרחשון תפ"ח].

קעד. מודיעים בשם האלופים הגבאים דת"ת שקבעו זמן ישיבתם היום לפני הצהרים. ובכך צריך כל מלמד חדש לבא לפנייהם לקבל רשות. ומי שלא יבא היום אבדה זכותו. על פי זה יש להם להמלמדים להתנהג. [בחדש אב תפ"ח]. קפז. שמעו נא כל הקהל הקודש. מודיעים בזה בשם אלופים גבאים דת"ת בשלש קהלות יצ"ו: מאחר שגדול עונם של המבטלים תינוקות של בית רבן מנשוא. וכמה מלמדים מבטלים תלמידיהם בשה"י ופה"י וגורמים היזק להתלמידים שתשתכח התורה מהם. ועוד כמה מכשולים אחרים. על כן מזהירים באזהרה גדולה שראוי ונכון בעתים הללו להחזיק כל השבוע שבין כסא לעשור את התלמידים בחדר כל היום. ובין יום כפור לסוכות לכל הפחות חצאי ימים. ואם ימצא שמלמד אחד. יהיה מי שיהיה. יעבור על זה יקנסוהו באופן שיכבד עליו לסבול. ולא ישאו פנים לשום אדם. על פי זה יש להם להמלמדים להתנהג ויזהרו מחרפות וקנסות. ולהשומע יונעם ותבא עליו ברכת טוב. הוכרו ד' תשרי תפ"ט.

רא. שמעו כל הקהל הקודש. מודיעים בשם האלופים קצינים פרנסים ומנהיגים דשלש קהלות יצ"ו בצירוף הגבאים דת"ת: היות ונודע להקהל שיש מלמדים העושים מלאכת ה' ברמיה ומבטלין תינוקות של בית רבן שלא ביומא דפגרי, כמו ביום א' העבר, יום לאחר חמשה עשר², שלא רק שבטלו את הלמודים ביום שבת קודש כי אם גם ביום א', שלא כדת של תורה. וזהו לא רק פסידא דלא דר³, כי אם הם בכלל ארור מלאכת ה' רמיה. והקהל אינו יכול יותר לראות דלשתוק. ועל כן הוא מזהיר שלהבא לא יקרה כדבר הזה. והמלמדים יחזיקו תדיר את התלמידים בחדר. ובאם שיעבור אחד יענש קשה עד שלא יוכל שאת. ח"י שבט תפטי"ת.

ריא. מודיעים בזה בשם האלופים גבאים דת"ת שהמלמדים ילמדו עם תלמידיהם כל היום על כל פנים עד יום ב' הבא⁴ עלינו לטובה. ואם לא יעשו כזאת יאסרו עליהם להיות מלמדים מכאן ולהבא. נכרו ביום ב' ניסן תפטי"ת.

ריב. שמעו כל הקהל הקודש. מודיעים בזה בשם האלופים הממונים חמשה אנשים דג' קהלות יצ"ו. מאחר שיש מלמדים ובהעלפרש הנמצאים בקהלתנו יצ"ו

1. = שבת היום, פסח היום. ע"י בשטנת המן על היהודים בתרגום שני למגלת אסתר.

2. ט"ו בשבט חל באותה שנה בשבת. והמלמדים בטלו מלמודם גם ביום א'.

3. ככא מציעא ק"ט ב'.

4. ר"ח ניסן חל באותה שנה ביום ה'. והקלו קצת. לקבוע התחלת כ"ן הזמנים בה' ניסן.

שאינ להם שרות רק הם נופלים למעמסה על הקהלות ויש מהם העוסקים בסחורה ומקפחים בזה פרנסת העניים מבני קהלתנו. בכך מזהירים שכל מי שאין לו תעודה מהאלופים הגבאים דת"ת שהוא עומד בשרות עליו לעזוב את הקהלה מהיום תוך ח' ימים, ואם המצא ימצא מי שאין לו תעודה כנ"ל יוציאוהו מן העיר בלי שום אמתלא. גם מודיעים, שמאחר שנודע שיש מלמדים ובהעלפרש הלוקחים רשיון מהאלופים והגבאים דת"ת ללמד ואינם עוסקים בסחורה, על כן יגרשום מן העיר ולא תועיל להם שום ערמה. על פי זה יש להם להמלמדים ובהעלפרש להתנהג. שיגמרו ענינם בטוב² ויסע מכאן³.

ריג. שמעו נא כל הקהל הקודש. מודיעים בזה בשם האלופים הגבאים דת"ת שהם ישבו יחד ביום ה' הבע"ל. ועל כל המלמדים לבא לפניהם עם רשימת תלמידיהם. ומאחר שעד הנה קרה לפעמים שבעלי בתים לקחוליהם מלמד שמלמד את בניהם על תנאי שהת"ת ישלם — בכך מזהירים את המלמדים שלא יקבלו שום ילד אם לא יִשְׁכְּרוּ על זה מתלמוד התורה. ראשי הדוכנא שאצל המלמדים מחוייבים לקבל תעודה מהגבאים דת"ת שהם עומדים בשרות אצל המלמדים, ומי שאין לו תעודה יצוו האלופים חמשה אנשים להוציאו מן המקום בלי שום אמתלא בעולם. ועל המלמדים וראשי הדוכנא להתנהג על פי זה.

הוכרו יום ב' כ"ו ניסן תפטי"ת.

רמ. כרוז מיום ג' תשרי ת"ץ הדומה בתכנו לזה שבסימן קפ"ז שהובא לעיל. רמג. שמעו כל הקהל הקודש. מודיעים בשם האלופים הגבאים דת"ת. מאחר שהמלמדים שהם בעלי בתים דקהלתנו יצ"ו קובלים שאין להם במה להחיות את ביתם, והנה יש תקנה ישנה הקובעת סיפוקו של מלמד אורח, ובכל התחלת זמן מקבלים המלמדים האורחים עליהם בחרם שלא יקבלו יותר מכדי סיפוקם. ועתה נודע לגבאים דת"ת שכמה מלמדים עוברים על החרם ויש להם ממון יותר מסיפוקם, ועל כן מצאו הגבאים לטוב שמהיום והלאה לא יקבלו עליהם בחרם על כך, כדי שלא יכשל העולם בעון הנ"ל, ועשו תיקון אחר: שכל מלמד אורח, המלמד הלכה ותוספות לא יקבל יותר מעשרה תלמידים, ובכללם מחוייב להיות תלמיד אחד מתלמידי הת"ת. ומי שאינו יכול ללמד גמרא, ומלמד הלכה ותוספות רשאי ללמד משניות גם כן, ומקרי דרדקי לא יהא לו יותר מעשרים ילדים בין הכל, אפילו ילדים שאינם לומדים כלל⁴ יהיו מן המנויים. ותקנה ראשונה במקומה עומדת, וכשיסע אחד מכאן יבא אחר במקומו, ישימו המלמדים לבם לכך, ומי שיעבור יקנס בהוצאה יתרה על השבת, ועל פי זה יש להם להמלמדים להתנהג. הוכרו ביום ב' חול המועד סוכות ת"ץ.

1. אדם מן החוץ הבא להתישב בקהלה זקוק היה לרשיון מראשי הקהל.

2. במקור: דאש זי זאלין בטוב אב שניידן.

3. בפנקס רשום: „אחר הכתיבה לא בא לכלל כרוז“ כרוז פועין זה כתוב גם בס"י רט"ז.

ושב כתוב: אחר הכתיבה נתבטל כרוז זה, אבל סוף סוף נגזרה גזרה והוכרזה בשבת פ' נח שנת ת"ץ. ע"י ס"י רמ"ה.

4. הילדים הקטנים הפחותים מבני חמש, הבאים רק לשם צוות, והם נקראים „איבר ויץ

קינדר“ ע"י כרך א' עמ' קמ"ה ולעיל עמ' עח.

פ. מסקד החדרים בהמבורג בשנת תצ"ב (1732).

ידיעות על מסקד זה אנו מוצאים בספרו של ד"ר מ. גרינוואלד Portugiesengräber auf deutscher Erde עמ' 20-21. מספר החדרים בקהל האשכנזים לבד היו שלשים ותשע ומספר חמלמדים ארבעים, כי בחדר אחד למדו שני מלמדים. ארבעה עשר מהם למדו רק תלמוד. אחר מהם ששה מורה לצרפתית. יתרום למדו קריאה וכתובה. חומש ונ"ך. חמשה מלמדים היו בני פולין שעסקו באומנות זו מחצי שנה עד שנה וחצי. יש לחשוב שמספרם של המלמדים שבאו מפולין היה יותר גדול¹). אלא שקצתם כבר נעשו לאזרחי הקהלה. ונחשבו במספר תושבי העיר הקבועים.

פא. תקנות התלמוד תורה" של הספרדים בהמבורג. תקנות אלו נעשו ע"י "מעמד" הקהלה בשנת תי"ב. הן נעתיקו מן המקור הפורטוגיזי לאשכנזית ונתפרסמו בתוך יתר דברי ספר הזכרונות של קהלה זו, ביאהרבוך ד. יוד. ליט. געז. כרך VI עמ' 26-22. הן נדפסו גם ע"י ד"ר מ. גרינוואלד בספרו Portugiesengräber auf deutscher Erde.

א. על המורים לעסוק באמונה בלמוד התלמידים, להשגיח עליהם השגחה תמידית, ולבא לבית הספר בדיוק לזמנים הקבועים. זמנים אלו הם:
בבוקר חצי שעה אחר תפלת שחרית בביהכ"נ, ואחר הצהרים בשעה 11½.
עם התלמידים ילמדו מראש חדש כסלו עד סוף שבט, ובשנה מעוברת עד סוף אדר ראשון, שתי שעות וחצי בבוקר ושתי שעות וחצי אחרי הצהרים. ביתר ימות השנה ילמדו שלש שעות בבוקר ושלש שעות אחרי הצהרים.
ביום ו' יבאו התלמידים אחר גמר תפלת שחרית וילמדו שעה אחת. עליהם לעבור בשעה זו על פרשת השבוע וההפטרה עד שידעו אותן יפה יפה, למען יוכלו בימי השבתות לשמוע אותן מפי הש"ץ ולהבינם.
ביום השבת יבאו התלמידים לבית הספר שעה אחת קודם תפלת מנחה וילמדו עד שיגיע זמן התפלה.

בימי החגים ובערבי החגים התלמידים חפשים מן הלמוד, בחול המועד וראש חדש ילמדו התלמידים רק לפני הצהרים ואחר הצהרים הם חפשים. בפורים ושושן פורים ובאחד מימי החנוכה—לפי בחירת המורים—בט"ו בשבט, י"ד אייר (פסח שני) ל"ג בעומר וחמשה עשר באב התלמידים חפשים. עליהם לבא בכל יום לביהכ"נ. בקיץ חצי שעה ובחורף רבע שעה לפני תפלת ערבית, למען יקראו פרקי תהלים. ביום הראשון של ימי אידיהם, כמו חג הפסחא, השילוש וחג הלידה, התלמידים פטורים מן הלמוד². אבל יש להזהירם שיתנהגו במנוחה ברהוב או ישבו בבתיהם. (ב) האדונים המורים שיאחרו לבא בזמנים הקבועים כנ"ל, לא מסבת מחלתם או סבה חשובה אחרת. ינכו להם ממשכרתם שמונה שילינג בעד כל פעם... גם לא ירשו לשום אדם לבא לביה"ס בזמן הלמוד בכדי לשוחח או להפריע באיזה אופן שהוא.

1. ע"י בכרך א' עמ' ר"י.

2. כינוי לחבר הפרנסים של הקהלה. 3. כי ימים אלו עלולים לפורעניות.

4. במקור: Robisim — רביטים.

ג) התלמידים שלא יבואו בזמן הקבוע לבית הספר, או לבית הכנסת אל התפלה, או שלא יתנהגו במנוחה בשעת התפלה הדורשת שימת לב וכוונה יתרה... יענשו בעונש הראוי לפי מעשיהם, בלי משוא פנים ובלי שום יוצא מן הכלל.

ד) הורי הילדים וקרוביהם לא יבואו אל האדונים המורים בתלונות על העונשים שהטילו על הילדים או בשום תלונה אחרת. יותר טוב שישתדלו להראות להם את אותות הכבוד והחשיבות המגיעים להם למען יעסקו באהבה במלאכתם מלאכת שמים. אם תהא להורים איזו תלונה עליהם לפנות לגבאי הת"ת... כל התלמידים, גם אלה שאינם שייכים למחלקה זו, צריכים להראות לכל המורים את אותות הכבוד והמשמעת הראויים...

ה) גבאי הת"ת צריכים לבקר את המחלקות בכל יום, בבוקר ואחר הצהריים, כל אחד מהם ביום הקבוע לו, אם איזו סבה חשובה תפריע את אחד הגבאים מלבקר ביום הקבוע לו את המחלקות — עליו לבקש את חברו שיעשה את זה במקומו. למען יראו אם המורים ממלאים חובתם ואם התלמידים באים לזמן הקבוע ועושים חיל בלמודם, ובכלל להשגיח שהכל יעשה כשורה...

ו) ביום ה' לפני הצהריים יחזרו המורים עם תלמידיהם על כל מה שלמדו במשך השבוע, ואחרי הצהריים יקראו עם התלמידים הקטנים את הברכות ויחזרו עמם על התפלה בכדי שתהא שגורה בפיהם, עד שיוכלו להתפלל יחד עם הצבור גם ילמודם אז את דרכי הנימוס, הנהגות ישראל ומדות טובות, לא תשמע ביניהם קללה או דבור מגונה, גם יש להשגיח עליהם שיתנהגו במנוחה ברחובות העיר.

ז. בכל יום ראשון שלפני ראש חדש יבחנו המורים את תלמידיהם במעמד הגבאים, ויראו את החיל שעשה כל אחד מהתלמידים בלמודו, ואת הראויים לכך יעבירו למחלקה יותר גבוהה. את המצטיינים ביחוד באיזה מקצוע יושיבו על המקומות הראשונים למען יראו כי יש שכר לפעולתם. בבחינה שיעשו לפני ר"ח סיון יציינו את אלו הראויים לקבל פרס, ואת אלה המראים תריצות וכשרון במבטא עברי נכון ובידיעת הטעמים והנגינות. דברים אלה חשובים מאד לקריאה העברית ולכן יעסקו המורים בזה בתשומת לב מיוחדת. אלה שמלבד ידיעתם ביתר מקצועות הלמודים יצטיינו גם בזה — יזכו בפרס, ויתר התלמידים יקבלו שכר לפי ערך החיל שעשו בלמודים. את הפרסים ימסרו לזוכים בהם בחג השבועות בבית הכנסת הגדול. לזה נקצב סך חמשים מרק שיתקבל, כיתר הוצאות הת"ת, מאת גזבר הקהלה...

זהו טופס התקנות שהציעו, כנראה, לפני המעמד" שלשת גבאי הת"ת, המעמד אשר אותן אחרי שהכניס בהם תקונים והוספות וקבע סדר הלמודים הבא בזה:

במקום הנהוג עד עתה ללמוד ביום ו' שעה אחת ילמדו מכאן ואילך בקיץ שתי שעות ובהורף שעה אחת. בחג הפסח ויתר החגים ילמדו באותו שיעור שלומדים בשבתות, ורק ביום ראשון של חג יהיו חפשים מלמודים. בערבי החגים הנזכרם יהיו גם כן מטורים מלמוד... בשושן פורים ילמדו אחרי הצהריים שתי שעות ובפורים קטני ילמדו כמו בימות החול. בראש השנה לאילנות (ט"ו בשבט),

פסח שני, ל"ג לעומר, וחמשה עשר באב ילמדו רק לפני הצהרים אבל אחרי הצהרים יהיו חפשים, וכן ביום אחד מימי החנכה שימצאוהו המורים למתאים לזה, ביותר... בימים הראשונים של ימי אידיהם המנויים לעיל לא ילמדו עד הצהרים ואחר הצהרים ילמדו שתי שעות. רק בשקט רב עד כמה שאפשר, כדי להמנע משום דבר היכול לעורר את הרוחות.

אם האדונים המורים לא ימלאו את חובתם, אם שיאחרו לבא אם שלא ימלאו את המוטל עליהם ביתר סעיפי התקנות, יענשו ע"י גבאי הת"ת בכל פעם בקנס של ר"ט אחד (לא ח' שילינג ככתוב למעלה). במקרים יותר חשובים של אי-מלוי החובה המוטלת עליהם ימסרו הגבאים את הדבר אל המעמד והוא ידון לפי ראות עיניו ולפי מצב הדברים.

אסור למורים לעזוב את הת"ת בזמן הקבוע ללמוד וללכת לחתונות, ברית מילה והלוית המת. רק לקרובים ביותר, משורה ראשונה, ירשו להם הגבאים ללכת. במקרים הנ"ל גם במקרים חשובים אחרים זקוקים הם לרשיון הגבאים. שיסכימו לזה כלם יחד... יתר הסעיפים עומדים בתקפם...

* * *

בתלמוד תורה היו בשעת יסודו בשנת תי"ב ארבעה מורים. הראשון הורה א"ב וקריאה עברית עד שיוכלו להתחיל חומש, משכרתו מאתיים מרק לשנה; השני הורה להם את פרשת השבוע, בעברית, ועד מחציתה בלאדינו, משכרתו 200 מרק לשנה. השלישי למד ג"כ את פרשת השבוע, כולה מבוארת בלאדינו, נביאים ראשונים ורש"י, משכרתו 300 מרק. הרביעי ללמוד הגמרא, משכרתו 425 מרק. חוץ מזה מנתה העדה עוד מורה אחד, שישב ב"מדרש" אחד והורה אלף בית, קריאה עברית וחומש, כל הפרשה בעברית ומחציתה בלאדינו, משכרתו 225 מרק לשנה. זמן מה אחרי כן הוסיפו למורים על שכרם (עי' יאהרבוך, XI עמ' 16—15).

פב. תקנות ת"ת הפורטוגיזים בהמבורג משנת תקפ"ח (1828), והן מיוסדות על התקנות שנעשו בשנת תקמ"ב (1782). התקנות כתובות במקורן פורטוגיזית ונדפסו ע"י הרב ד"ר מ. גרינוואלד בספרו *Portugisengräber auf deutscher Erde* (המבורג 1902) עמ' 68—69.

בשם השם יתברך.

היות והאדונים חברי המעמד⁴ ראו שנחוץ הדבר, והכרחי לכלל כמו

1. מאור צרכי החיים היו אז בול. מאה לטרות קמה עליו ששה מרק, לטרא בשר בקר 10 ספניגים וכיוצא בזה. חוץ מזה היו למלמדים קצת הכנסות צדדיות ממצות פורים וכו', עי' גרינוואלד שם עמ' 20.

2. לאדינו-לאדינו, כן קראו — וקוראים — הספרדים לסגה הספרדית המדוברת בניהם, על שם מוצאה הלאטיני.

3. מורה הגמרא ר' משה ישראל, נתמנה אח"כ ל"חכמי" העדה ומורה אחר נתמנה במקומו.

4. פרנסי הקהלה.

לפרט, שנערי הקהלה הקדושה הזאת, כן ירבו, ילמדו להתפלל וידעו לקרא את תפלותיהם בדבקות הנחוצה וההכרחית מצד האלהי והמוסרי, לכן החליטו לפתוח שוב ממחרת בערב את בית הת"ת, אשר היה סגור שנים רבות, היות וההורים לא שלחו את בניהם לביה"ס¹, בשים לב לזה שחוננו בא בימים, ושרת את הקהל יותר מארבעים שנה, הרי הוא משוחרר מלהורות בת"ת, והאדונים הפרנסים של ה"מעמד" מינו את משה די יעקב פיזה כמורה במוסד הזה עד ראש השנה הקרוב. — בכלל מיוסד הכל על התקנות של בית הת"ת שנתקנו ע"י ה"ה שר ה"מעמד" וזקני הקהל בייג אלול תקמ"ב ופקודת ה"מעמד" מיום כ"ב אלול, שהוכרזה במקום הקדוש הזה בכ"ח אלול, שחל בשבת פ' נצבים, יום הזכרון להנצחת בית הכנסת הקדוש שלנו², האלהים יצליחהו, והן תהיינה בסיס לתקנות הבאות שכחן יפה מיום ראש השנה הקרוב, ואלו הן:

א. בכל יום ראשון בערב יהיה הת"ת פתוח לתלמידים. הזמן הקבוע הוא מחמש וחצי עד שבע וחצי, מכיון שזהו הזמן המתאים לתפלת ערבית. חוץ מזה צריכים כל התלמידים לבא לבית הכנסת בערבים ובלילות. לשאר הימים יהיה קבוע זמן שתי שעות.

ב. לכל תלמיד יקבע דף מיוחד בפנקס ביה"ס, אשר בו יכתוב המורה את כל הפרטים הנוגעים ללמודו של התלמיד, הנהגתו בביה"ס ובבית הכנסת וברחיבות העיר.

ג. כל ילדי הק"ק הזאת, מבני חמש עד בני שנים עשרה שנה, שחלו כבר במחלת האבעבועות או שהרכיבו נסיוב נגד האבעבועות, יוכלו בלי יוצא מן הכלל להכנס לביה"ס לזמן שימצא ה"מעמד" לנחוץ לקבוע. בפעם הראשונה על ההורים להביא את הילדים לפני האדונים חברי ה"מעמד", וזה יהיה מחר אחרי תפלת המנחה בשעה חמש וחצי, ואחרי כן רבע שעה לפני התחלת הלמודים בביה"ס. התלמידים צריכים להביא אתם בפעם הראשונה ספרי התפלות וספרים אחרים, בכדי שהאדונים חברי ה"מעמד" יוכלו להוציא לפעל מה שימצאו לנחוץ.

ה. הורי הילדים שגילם הוא פחות מחמש שנים או למעלה משנים עשרה צריכים לפנות בבקשה לאדונים חברי ה"מעמד", ואם לא יהיה כל נימוק נגד מלוי בקשתם לא ימנע ה"מעמד" מתת גם להם את האפשרות ללמוד בת"ת חנם, הכל כשזה לאחריים.

ו. הורים הנתמכים מקופת הצדקה הכללית מוכרחים בלי כל אמתלא לשלוח את בניהם לביה"ס זה⁴. כל האחריות תפול על צוארם של אלה שלא ירצו לשלוח את בניהם לביה"ס ולמלא את החובה המוטלת עליהם.

ז. התלמידים רשאים לעזוב את ביה"ס רק במקרה מחלה, או סבה חשובה שתתקבל על דעתם של האדונים חברי ה"מעמד"...

ח. שום אדם, מלבד חברי ה"מעמד" או המורשים לכך, לא יוכל להכנס

1. כנראה מפני שנוסדו ביה"ס אחרים. 2. של ק"ק, נוה שלום.

3. שעות אלו נועדו כנראה רק ללמודי קידש, ולמורים אחרים נלמדו בביה"ס בשעות יוצאות.

4. אבל האמידים יכולים לסליח את בניהם לביה"ס אחרים.

לבית הת"ת בשתי השעות המוקדשות ללמודי ביה"ס, ולא להתעסק עם התלמידים בשטח ביהכ"נ וביה"ס, יען כי שם הם נמצאים תחת פקוחו של המורה וברשותו. ט. הורי התלמידים ונדיבים אחרים יוכלו להקדיש תשומת לב מיוחדת למוסד החשוב והנחוץ הזה, וחברי „המעמד“ יהיו מוכנים להוציא לצורך זה מה שיוקדש וידאגו לכך שרצונם של המנדבים ימלא.

י. לפי ההסכמה מיום ז' תשרי שנת תקמ"ג, שהוזכרה באותה שבת, נקבע כי אם ימצא אחד מתלמידי הת"ת בביהכ"נ בבקר בשעת אמירת „השם מלך“ לא יוכל שום אדם לומר תפלה זו כי אם התלמיד, והסכמה זו תעמוד בכל תוקף חוץ מן הימים שהחזן שלנו יש לו זכות קדימה על זה, והימים שה"ה של „המעמד“ ימצאו לנחוץ לותר על זה לשם „מי שברך“.

יא. החלטות אלו שיקבלו תיכף מראש השנה ונקבעו בהחלט באספת „המעמד“ בי"ג אייר יוכרזו בביהכ"נ בבקר של שבת פ' אמור, וביום שלאחריו יושמו בארון החדש, בכדי שתהיינה ידועות לאזניהם ועיניהם של כל בני הקהל, וה' יצוה לנו את ברכתו ושיקוימו בימינו דברי המלך הנביא: אשרי העם שככה לו, אשרי העם שה' אלהיו.

ביום הראשון כ' אייר הושמה בארון לפי טופס זה.

פג. ידיעות על מצב החנוך אצל יהודי המבורג בסוף המאה הי"ח אנו

מוצאים במחברת Die Ehre Hamburgischer Staats-Bürger ohne Unterschied der Nationen שתמציתה הובאה ע"י ד"ר מ. גרינוואלד בספרו Hamburgs Deutsche Juden עמ' 56—60. המחבר מראה ע"ז שבנות יהודיות משכילות ומחונכות, שאמותיהן קבלו כבר חנוך יפה בפנסיונים הגונים בברלין וקניגסברג, אינן יכולות ליהנות ולקבל חנוך כזה בהמבורג, וכתוצאה מזה:

„הרי החנוך בבית ע"י מורים פרטיים נעשה הכרחי, ויש הורים בעלי מעמד בינוני המשלמים בכל חודש בעד חנוך בניהם יותר מכפי שתעלינה לו כל יתר צרכי ביתו ביחד. היהודי האמיד יותר משלם למורה ביתו יותר מאיזה גראף. בקצת בתים משלמים למורה משמונה מאות ועד אלף וחמש מאות מרק... בלי רעש ובלי שלמדו בגמנסיות ואקדימיות, רק בחריצותם, רכשו להם צעירים רבים מן היהודים את הידיעות הנחוצות והסתגלו להוראה בשעור העולה על זה שאפשר היה לקוות... יש בהמבורג כחמישים מורים פרטיים, המלמדים מפולין, המלמדים רק תלמוד, כמעט שנעלמו... פרוסיה, פוטסדם וברלין ספקו את צרכם של ילדי ישראל בהמבורג במורים טובים וחרוצים... ואם בבניהם של אלה... נמצאים מלומדים מפורסמים הרי זה דבר המובן, אבל עוד ראויים להשתוממות ותהלה אלה שלא יכלו לרכוש להם השכלה בקלות ובהיותם מוכרחים להתפרנס מן המסחר הקטן ולסובב בארץ עם סחורתם הם לוקחים עמהם בדרך את ספרי רוסו

1. על מציאות ביה"ס יהודי לבנות בשנת 1744 בערך ע"י גרינוואלד Portugiesengräber עמ' 21.

2. לסיבה כנראה.

וולטייר וספרים אחרים רבייתכן כדי לקרא בהם בשעות המנוחה אחרי נדודי-
עמל ולאסוף מהם ידיעות...".

פד. ממכתבה של בילה אייבשיץ לבעלה ר' בער. המכתב נמצא בתוך חליפת המכתבים העברית של יוהאן כריסטיאן וואגנזייל (1633—1705). פרופיסור לשפות הקדם באוניברסיטה של אלטדורף (סמוך לנירנברג). הוא היה אחד המעטים מבין חכמי הנוצרים שלמדו במדה ראויה את השפה העברית וספרותה, והחליף מכתבים עם חוג ידידיו היהודים בעברית. אחד מרבותיו וידידיו של וואגנזייל היה ר' בער אייבשיץ מפראג, והוא מחליף עמו מכתבים, וגם עם אשתו "בילה, המכונה איזבעלי בת ר' יעקב ממשפחת פערלהעפטער". ר' בער ישב שנים אחדות בבית וואגנזייל, והוא מזמין את אשתו שאף היא תבוא ותלמד את בתו היחידה של וו. רקוד ונגינה בכלי זמר, והיא כותבת לבעלה:

"...ואשר כתבת עוד אודות ביאתי למקומך, ללמד מחולות לבת היחידה המהוללת. בת אדונך הלמדן המופלג וואגן זייל, שמה הטוב נעלם ממני, ישמרה השם בגופה ובמאודה, כן יהי רצון. אך נפלא בעיני על מה שכתבת שאנגן על הצימב"ל, ואתה ידעת שמיום מיתת אמי והלאה נשבעתי שלא אנגן על כלי זמר, אבל זה יוכל להיות לבא לשם ללמדה מחולות בזמן הפנוי".¹

פה. מתוך ספר "שירי יהודה" לר' יהודה ליב ב"ר משה (אמסטרדם תנ"ז)². המחבר נולד בערך ה"א ש"ץ (1630) בזליחוב, והיה חזן וסופר בקהלות שונות, ובסוף ימיו התישב בהמבורג — אלטונא. הספר מכיל שירים בעברית ובאידיש שישוררו אותם בשעת סעודה. המחבר ראה שבני עמנו מבלים אף בסעודות מצוה את זמן הסעודה "בשירות נכרים וזרים", ואין איש מעלה על לבו את אריכות הגלות וחורבן בית-המקדש, וע"כ חבר שירים מלאים אהבת ה' והאומה העברית למען ישירו אותם בסעודה בנגונים ידועים. בין יתר דברי הספר יש חומר יקר לקורות החזנות, וקצת דברים לתולדות החנוך.

א. ראיתי את הלחץ זו הדחק מעניי בני עמנו בדורות הללו בעונותינו הרבים, אשר בכל יום ויום צרתה מרובה מחברתה, והולכים ודלים ומתמעטים, וקשה עליהם המזונות כקריעת ים סוף, וע"י זה אין התורה חביבה עליהם בעו"ה, וכשיגדלו הנערים מי"ג שנים ואילך פורקים מעליהם עול תורה ועוסקים במשא ומתן. ודבר זה שאריכות הגלות הוא בעון ביטול תורה... (דף ב' ע"א).

ב. המחבר מוכיח את בני דורו על שאין הם נוהגים כבוד בבית הכנסת, ומדברים בו דברים בטלים אגודות אגודות כביומא דשוקא. והקטנים לומדים מן

1. מתוך מאסרו של ד. ויגרייב במוסף ל"דבר", בגליון של כ"ב בטבת תרצ"ה.

2. עיי' "יומא-בלעטער" כרך ג' עמ' 140—147.

הגדולים, ועושים גם הם כמותם בעו"ה דברים מכווערים בבית-הכנסת. ונוהגים בהם קלות ראש ומרקדים כשעירים, וצוחקים ושוחקים בבית ה' בחצרות אלהינו יבריחו ממקום למקום, ואין מי שמוחה בידם... וגם המלמדים רובא דרובא אינם משגיחים עליהם ומוחים בידם. והחסרון הוא בעו"ה מחמת שבאלו הארצות במדינות אשכנז רובא דרובא אין להם מלמדים קבועים עם נשיהם ובניהם, כמו הספרדים ושאר הארצות, וכל אחד ואחד קונה אדון לעצמו ומלחמו הוא אוכל. ולכן המלמד אינו מוחה בתלמידו ומיסרו כראוי ונכון. מפני שהוא מתירא להכותו מחמת זעקת אבי הנער ואמו, שאם יכהו יגרשהו וילך. שנית חושב המלמד במחשבתו: מה לי לצרה זו להכניס ראשי בין אלו שני הרים וגבעות, מאחר שאין דעתו להשתקע שם, היום הוא כאן ומחר שב לאחוזתו, או פונה למקום אחר הטוב והישר בעיניו. וביותר שלכבוד עצמו הוא דורש, כדי לקנות שם טוב שלומד יפה עם התלמידים ואינו מכה אותם, כי את כל אלה נסיתי גם אני הקטן. ועוד אחרת שאינם מוכיחים לתלמידיהם, שגם הם צריכים לימוד ועושים נבלה כזו... שגם הם נאספים יחד בהיכל ה' ועוסקים בדברים בטלים ובשטרי הדיוטות, מכתבי נשיהם או שאר קרוביהם ואוהביהם ממדינתם ומקהלתם... ואין חילוק ביניהם בין בשעת התפלה בין בשעת הקריאה. ואם כך עושים בני עליה מה יעשו חסירי דעת עניה, ועל אלה אני בוכה... וע"ז חרה אפי שמחטיאים את הרבים כירבעם ומעמידים תלמידים שאינם מהוגנים בעו"ה. ואותן קהלות שהיכולת תהלה לאל בידם ושוכרים מלמדים, ובפרט חזנים, בלא נשיהם אינם יוצאים ידי שמים ועתידים ליתן את הדין עליהם, שכמה רעות יוצאות ובאות, ומכשולים גדולים יוצאים מזה אשר אין להעלות על הספר, והן בכלל מחטיאי רבים. ואף על פי שיש להם נשים בארץ מגוריהם הם דומים עכשיו באלו המדינות כמי ששרוי בלא אשה, ועל זה אמרו רז"ל² השרוי בלא אשה שרוי בלא תורה וכו'. כי אי אפשר שהלמוד שלהם עולה יפה לפי שאין דעתיהן צלולות, מחמת צער נשיהם ובניהם שעזבו בארץ רחוקה והם יושבים כעגונות וכאלמנות חיות, ובכל יום ויום הם עוסקים בספירת עומר... ועוד נמשך מזה צרות צרורות, רעות גדולות וחמורות, כאשר בעו"ה עינינו בכל יום רואות, שכמה וכמה מלמדים רעים וחטאים יוצאים באלו הארצות לתרבות רעות. ועוזבים את נשיהם ומשליכים אותן אחרי גום ושולחים להם גט כריתות, והרבה מהם שנושאים נשים על נשיהם, ובוגדים באשת נעוריהם, ועוזבים אותן עד עולם. ובכל שנה ושנה שלוחי ניסן ושלוחי תשרי יוצאים ושואלים ומבקשים אחריהם כדי להחזירם לביתם אלו נשיהם³ ועוד שאר רעות שאין להם מספר יוצאות ובאות מזה... על כן אהו מ"ו⁴ אנשי קהלות קדושות אל נא אחי תרעו לעשות כדבר הזה עוד, ושכרו מלמדים הגונים עם נשיהם בצדיהם, כי אז מוכרחים הם ללמוד עם בניכם בכל אופן המועיל ביותר ומשגיחים עליהם ומדריכים אותם בדרך הישר והטוב בעיני אלהים ואדם, כי אז הם מתיראים מחמת גט פטורים, וקשה טלטולא

1. רמז לתהלים צ"ב יד. 2. יבמות ס"ב ב.

3. ע"ז בכרך א' עמ' קה סעיף ג'. 4. אהובי מורי ורבותי.

דגברא ו עם אתתא. ונוסף על זה שאז לימודם עולה יפה כסולת מנופה... (דף ט"ו ע"ב — ט"ז ע"ב).

ג. אקדים עוד לפניכם רעה גדולה שנעשה בין בני עמנו... שמביאים ילדים וילדות הקטנים לבית הכנסת² אשר הם פחותים מג' שנים ועדיין לא הגיעו לחנוך, שאינם יכולים לעלות ברגליהם, אין אומר ואין דברים בפיהם ואין מלה בלשונם, ושוחקים עמהם בבית הכנסת בין ברוך שאמר לשמונה עשרה ובחזרת הש"ץ י"ח, וע"י זה מחטיאים את הרבים ג"כ, שגם הם שוחקים ושורקים ויניעו ראשם אליהם ומבטלים תפלתם... ויש להכריז בבית הכנסת בקנס שלא יביאו ילדים קטנים לבית הכנסת, עד שיהיו בני ה' שנים או עד שיתחילו לילך לבית המדרש ללמוד, ואז יתנו וימסרו אותם ביד המלמדים להדריכם בדרך ישרה לענות אמן על כל ברכה וברכה... אבל הילדות כלל אין להביא בבית הכנסת בקנס, כי לית בהן צורך... (דף כ"ד א' — כ"ה ב').

פ. ספר מענה לשון והוא קשור נמרץ וגאה ללמוד לתלמידים דרך צרה. כולל חכמת הדקדוק: שם, פועל, מלה, נדפס שנית³. באמשטרדם... בשנת עת ללמוד לפ"ק (1710), ועל ספר זה באה הסכמת בעל "חכם צבי", שממנה נראה שהוא הוא שצוה להדפיסו שנית כדי לזכות את הרבים.

הסכמת וחרם מורינו ורבינו הרב הגאון הגדול החסיד המפורסם המקובל הגדול, המדקדק והתוכן הגדול, הפילוסוף האלקי, רבן של כל בני הגולה, יחיד בדורו, כמהר"ר צבי נר"ו אב"ד ור"מ דאשכנזים בק"ק אמשטרדם יע"א. רבים אשר אתנו התאוו תאוה לעינים, המה יראו אור יקרות הדר תפארת לשוננו הקדושה היא בעינים⁴, על הדרך שכבשוה ויסדוה אבותינו ורבותינו הקדושים הבקיאים בחכמת הדקדוק, כי זולתה היא ככפיפה שאין לה אזנים, ומדאגה פן ירבה עליהם טורח הדרך אשר דרכו בה הראשונים מנעו רגליהם ולא מצאו לה ידים, ואני בראותי זה ספר מענה לשון תולדות אדם הגדול הרב הכולל מהר"ר יצחק עוזיאל⁵ ז"ל בא בקצרה בלשון נקיה וקלה, צויתי ליושבים לפני ה' בבית מדרשנו יע"א להדפיסו שנית לזכות הרבים, ותוקף גזרתי על כל אשר בשם ישראל יכונה שלא ידפיס הספר הלז לא ע"י עצמו ולא ע"י אחרים עד תום חמש שנים מהיום בלתי רשות מהחברים הנז', והשומע לדברנו עליו תבא ברכת טוב, ה' אלול עת רצון לפ"ק, צבי אשכנזי החו' בק"ק אשכנזים שבאמשטרדם יע"א.

פז. מתוך הקדמתו של ר' יודא ב"ר שמואל מילר רויטלינגן מפולדא לספרו "שבות יהודה"; נדפסה בספר היובל לכ' מרטין פיליפסון עמ' 124—134.

1. כתובית כ"ז א'. 2. ע"י כרך ג' עמ' כא בדברי ר' מנחם לונגו.
3. נדפס ראשונה בדפוסו של ר' מנחם בן ישראל, אמשטרדם שפ"ח.
4. בראשית ל"ח כ"א. 5. מראשוני החכמים שבאמשטרדם.

ויהי... כי ארכו לי הימים שם בה ענא (Hanau) מחמת משא הכבדה שהיתה מוטלת עלי תמיד בלימוד הנערים. אף על פי שהיא מלאכת שמים מכל מקום טוב שלפני האלהים ימלט מטחיה זו, בפרט מי שהוא מטופל באשה ובבנים. שמע אלהים כי שנואה מחיה הזו בעיני ונתן לי חן וחסד בעיני קהלא קדישא יצ"ו דק"ק בינגא, וקבלו אותי עליהם לאב"ד בחדש ניסן ת"ד לפ"ק... (עמ' 126).

פח. ספר עמק יהושע, "כשמו כן הוא, ישועה ותועלת ללמד בני יהודה קשיות ותירוצים חדשים וגם ישנים, ולחדד התלמידים דבר יום ביומו. מסודרים לפי סדר הפרשיות". המחבר הוא ר' יהושע פאלק בר יהודא ליב.

הקדמה. ישמחו המלמדים ויגילו התלמידים. יען שמקרא מלא דיבר הכתוב ושננתם לבניך — הרי מצוה [מן] התורה לחדד את בנו, ויש שרוצה ואין לו ויש שרוצה אך גברה השכחה, ע"כ היום הזה יצאתי לישוע הבן² וסדרתי לפני כל איש ישראל הכרך הקטן הזה למען היות סדורים לפניו לחדד את בנו ותלמידו... והגדת לבניך מדי שבת בשבתו לפי סדר הפרשיות ולפי חובת היום הכל ימצא בו תמידין כסדרן, כי אנכי המלקט לא מנעתי מלהרשים אפילו דברים הקרובים לפשוטו, למען יוכל כל איש להורות לבנו ותלמידו לגדול לפי גדל ודעתו הרחבה, ולהקטן לפי קטנו. ואף אם המצא תמצא איזו קושיא ופירוקא מזה הספר במפרשים הקודמים — אל יאשימני בחטא ואשם...³.

פ"ט. מתוך ספר "נוהג כצאן יוסף" (הענא תע"ח) לר' יוסף יוזפא בר משה קאשמין, נכדו של ר' יוסף יוזפא האן בעל "יוסף אומץ" (עי' עליו כרך א' עמ' פ—פד). המחבר אסף בו מנהגים שונים השייכים לשו"ע אורה חיים, וביחוד שם לבו למנהגי פרנקפורט, עיר מולדתו. הוא למד בישיבות ניקלשבורג ופראג, שבראשן עמדו ר' דוד אופנהיים ור' אברהם ברודא.

א. מצוה על כל אב שילמד את בנו תורה, וסדר הלמוד יהיה בזה האופן: בתחלה ילמוד תורה שבכתב, ויתחיל בתורת כהנים... וילמוד העשרים וארבע ספרים, שהם בכלל תורה שבכתב, וילמדם כסדר זה אחר זה. אחר כך כשיראה שהנער מחונך עד שידע פירוש המלות עם הפעולה והחיבור, דהיינו ביאור הפסוק, וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בנערותו... ואחר כך משניות כולם מן שיתא סדרי משנה שיהיו שגורים בפיו, ואחר כך התלמוד באורך ורוחב בפלפולא חריפתא, כל דקדוק קטן בדברי רש"י ותוספות, והכל לשם שמים לירד לעומקה

1. הספר נדפס בפפד"א תנ"ט, סם תס"ח, סם תע"א, סם תע"ד, המבורג תע"א, אמשטרדם

הס"ח, המבורג תצ"ח, ועוד ועוד, ומכאן ראה כמה נפוצו באותו זמן ספרים מסוג זה.

2. עי' בבא קמא פ' א'.

3. הספר מכיל פלפולים וחרושים קצרים על סדר הפרשיות, והמלמדים היו משננים לתלמידיהם

איזה חדוש בכל שבוע בכדי שיגידוהו ביום השבת בשעת סעודה, לחכמית זו נתחברו כמה וכמה ספרים.

של הלכה, ואחר שמילא את כריסו מש"ס ילמוד פוסקים גם כן על הסדר: אורח חיים, יורה דעה, חושן משפט, אבן עזר... ובסוף ימי השבוע יראה ללמוד עם הנער מדרש, כדי שידע וישכיל לישב דבר דבור על אופניו, ויראה החילוק שבין הדברים הקבועים בש"ס ובין דברי המדרש שנדרשו אחר כך אחר שסדרו את הש"ס... (דף ר"ב ע"ב).

ב. כתוב בשל"ה מסכת שבועות: „ולא יזכרו לא יפקד שם „בין הזמנים“ ויעקר מן העולם“. ונראה לי המנהיג לפסוק הלכה למעשה שמלמד המבטל, שלא למד עם התלמידים בין הזמנים, יכולים לנכות לו משכירות שלו כפי חשבון הימים שביטל... ואיני זו נמי ממשמעות לשון הגמרא (בבא מציעא ס"ט ב'): אי פגרא לא אגרא... רבה המכשלה שלומדים לבניהם לשונות זרים ואין מלמדין אותם פירוש של תפלתינו הקדושה, ועתידין לתת את הדין. אפילו בבנו קטן — כשהוא מכהו — יכלכל דבריו במשפט, שלא יכעיסו את הבן כל כך עד שימרוד בהם.

לעולם ירגיל אדם את בנו שיהיו מן המיימינים ולא מן המשמאילים, רצוני שיעשו כל צרכם ביד ימינם, כי מדה מגונה היא לשמש ביד שמאלי (דף כ"ג ע"א וע"ב) ג. בהקדמתו הוא מדבר על „קטני ארץ חכמים מחוכמים בעיניהם... מלמדי תינוקות גמולי חלב עוללים ויונקים... ומורה הוא לבני הכפרים, מלמד לטרוף טרף לביתו לחם חקו, תלו עליו כל שלטי הגבורים“, והוא קובל עליהם על שהם מורים הוראות אסור והיתר.³

צ. מתוך ספר „שמחת הנפש“ לר' אלחנן הענלה קירכהאן, ח"ב דף י"ח עמ' א' (הוצ' ד"ר שאצקי, נויארק 1926), המחבר מתאר את דרכי החיים של בני הכפרים, ה"ישובים", שבזמנו. מדבריו אנו מקבלים ציור ברור ובהיר, וקרובים דבריו לדברי בן זמנו ר' יוסף שטאטהאגין (ע' ח"א עמ' קע—קעג). הספר נדפס ראשונה בפפד"מ תס"ז.

אם יש לבן „ישוב“ מלמד בביתו הריהו כאילו למד כבר כל התורה כולה. הוא מוכרח לפסוק לו כל הדינים, אבל המלמד ובעל הבית העושים כזאת הם גרועים מן המינים...⁴

המלמדים עוסקים באומנותם רק בשביל הכסף, הם לומדים רק גמרא ומזניחים לימוד העשרים וארבע (=התנ"ך). וכשהגיע הנער לבר מצוה אין מניחים לו ללמוד יותר, עד שאין הוא יודע כלום ונשאר רק רוכב בסוסים.⁵

1. ע'י כרך א' עמ' עו

2. לשון בטול מלמוד, כמו יומא דמפגרי ביה רבנן, שבת קכ"ט. בבבא מציעא הובא פתגם

זה למטרה אחרת. 3. השנה כרך א' עמ' קסט.

4. האט אין ישוב מאן איין מלמד אין הויג, האט ער שון כל התורה גלערנט אויג, ער מוז

אים פסקיין אלי דינים, אביר דער מלמד אין דער בעל בית דיא זולכיר סונגן זיינין ארגיר אליז מינים.

5. מלמדים וועגן דאס געלט סונגן זיא קנעלין, לערנן לויטר גמרא אויג הוימט עשרים

וארבע צו ריק שטעלין, צו דעם בר מצוה לזיין זיא דיא קינדער ניט לערנן ווייטר, אזא וואש ער גאר

ניקט נייארט בלויבט אין גויל רייטר.

צא. מתוך פירוש אנונימי למס' אבות שנדפס בוילהרמרשדורף שנת תע"ח. המחבר מפרש את המאמרים על דעת אומריהם, תכונתם ומצבם בחברה, ויש בזה מן החדוש באותו זמן.

בן חמש שנים למקרא... ומתחיל מבן ה', כמו שפירשו קדמונינו ז"ל שעד ג' שנים יהיו לכם ערילים, כמו האילן שאין נהנים ממנו ג' שנים ערלה, כן הוא התינוק אין מלמדין עמו אפילו צורת האותיות, ובשנה ד' פריו קדש הלולים לה' מתחילים ללמוד עמו צורת האותיות, ובן ה' מתחיל ללמוד מקרא חמשה חומשי תורה, דהיינו לכל שנה חומש א', או יש לומר צריך ללמוד עמו תוך ה' שנים אלו כל המקרא תורה נביאים, ומשם עד ט"ו למשנה צריך שילמוד כל המשנה, ואז בן ט"ו כל התלמוד ממש ערוך לפניו כשלחן ערוך, ולא כמלמדי תינוקות בזמנו בע"ז אינם לומדים עם הילדים הן מקרא או משנה רק תיכף גמרא, וזה אינו עולה בידו והיה כי יגדל הנער ויבוא לעיון שיבין הלכה לעצמו אם יבוא לפסוק אחד אינו יודע מאומה, יצלול במים אדירים ויעלה חספא בידו...

צב. מתוך ספר „מנחת יעקב סלת“, והוא ספר אגרות להתלמד ממנו, לר' יעקב בר' משה מק"ק יאנוב, נדפס בוילהרמרשדורף תצ"א. המכתבים מלאים מליצות מקראיות ורמיזות רבות למאמרי התלמוד, שרק במקצתם חשבתי למועיל לציין את מקורם.

בסימן ג' באה תוכחת „האב לבנו מוכיח, אחרי ששמע שהתחיל תבשילו להקדיח“. הבן עומד כבר ברשות עצמו, עסוק וטרוד במסחרו, והאב מוכיחו על זה שאינו קובע עתים לתורה. אחרי זה באה התנצלות הבן. ס"ה ה', „בקשה להרב שיכניס בנו לבית מדרשו בשמחה וגילה“, הבקשה ערוכה ל„הגאון מוצא מים לצמאון כ"ש מוהר"ר יצחק אב"ד ור"מ גר"ו“. הפתיחה כתובה במליצות רבות, ואחר זה הוא מגיע לעצם הענין: „פניתי כה וכה לראות ההכמה מאין תמצא ואיזה מקום נתיב הבינה, וראיתי כי ממש תורה בלימודה חתומה, כלל ארץ פולין לא מטוהרה היא ופסקה ישיבה מהם, פה במדינת של עזיא נתבקש הרב ליב שויטה למתיבתא דרקיע, ונשארה המדינה כערוגה בחורבה שנינו, לולא ה' צבאות הותיר לנו שריד, קהלתכם אשר היא מטרפולין... ובפרטות בית מדרשו של רום כת"ר, נשתכח התורה ח"ו, ובאשר שהבנים בְּנֵי— תורה יבקשו מפי אדוני מ"ו בכך אבוא בקידה חמש מאות² מרחוק עד שיתפקקו כל הליותי שבשדרה³, ואשתטה מלא קומתי ארצה לפני כסא כבודו, ואתנפל לפניו בעשר לשונות של תפלה⁴, לקבל את בניי לעיילן לבי מדרשו... ובל ימנע מו"ר מליהב חיי להחפצים מברכה עליונה מ"א, ויבטח מר אדוני כי מצידו לא יפצר מלפקח שום שכר, ומזכירין בשאלה⁵ ות"ן, ועלי לשלם במיטב...

1. בזמנו בע"ז (בעונותינו הרבים).
 2. שמות ל' כ"ה, קידה = השתחואה.
 3. ברכות כ"ה ב', 4. ספרי פ"ו ואתהנן.
 5. תענית ב' א', והכונה כאן סאם רק יזכירו הרב על בקשת שכר ללמוד יתן תיכף.

סי' י"ז. חלוקת כבוד למשה רבינו המתקבל למלוך מלך, ועדיין לא עקר דגליו ממקומו והלך...

בשגם הוא בשר ואולם שכלו שכל נבדל, במתאי ודלא במתאי: ישתוקקו כאשר ישתוקק הדבורה אל ההרדל, שבחו לא יהד ולא יספר עד כי הסופר לספור חדל. חזיתי לרבינו מאחריו: ממול ערפו וקדל, ואלו זיו איקונין פניו אפי רברבא ראיתי אמינא מעתה כוהי יגדל, הוא ניהו מרנא ורבנא האב"ד כמהור"ר משה נר"ו יורה ויאיר לנו יומם כתוקף אור המאיר הגדול, אכ"ר.

מטו לידי והגיעו שני כתביו בזה אחר זה. הראשון תשובתו הכללי לכלל ראשי המדינה ע"י שמש המדינה: באורך היריעה מרוקמת על ע"ב נימין ונירין נארגה ארג שפר שופרא דשטרא מלאה ומבורצה וגדושה בתארים של שבה יתר על היציאה, במסנא דרב מכרעא, על דרך גוזמא כתפוח גפן ופרוכת, מעלה עשה דרך עליה וגבוה סלקא. והשני הפרטית ע"י הבידואר אלי כתיב יאיר נתיב, ומשניהם כאחד לגזירה שוה לכל נפש ראיתי את שאהבה נפשי, שישו מעיי, יען כי קראתיהו ואברכהו להיותו הפץ בנו לבוא על הזמן המוגבל לארץ הזאת להשתקע, כיתד תקוע במקומו הנאמן וכמסמר הנטוע לרבים, ועד צדק ישיב משפט עבודת הרבנות על משפטו ועל תלו, כאשר היתה זאת לנו מישר בושן משנים קדמוניות להרבנות עצה וישיבה שיש בה סמוכים לעד ולעולם, להשקות צאן קדשים מברכה עליונה ומים מדליו יזל, ברוך השם אשר ציוה להזמן להשיב לנו את הגזילה אשר גזלו מבני בנינו, נכון לבני ובטוח תחת אשר עד כה חדלו נתיבות החכמה מאין תמצא אורחות החיים התורניים, התורה היתה מונחת בקרן צפונית, טמונה ונעלמה מעין כל הארץ ויושביה עליה, וספרי הקודש העלו אבק על ראשם, עכשיו כשישב רבינו על כסא כבודו מרום מראשון מקום מקדשו אז תמלא הארץ דעה... מידי דברי בזה לא אכחד לגלותו אשר חוק נימוס המדינה ליתן מלשכת החשאים¹⁰ מאה וחמשים ר"ט לעבודת דת סיפוק ודמי מזונות לחול ולשבתות הבחורים מידי שנה בשנה סך ר' זהובים, ממונים לזה לענין קבלת הבחורים ה"ה פלוני ואנכי הקטן, ובאשר במשך זמן עשרים שנה שהיה הרב המנוח ז"ל נשיא עלינו היתה התורה בלימודה חתומה, והיה די לשנה בהפקעת דמי מזונות לבחורים המחצה, ולפעמים השליש מסכום הנ"ל, ויהי בשכון כבוד הרב הגדול המפורסם בארץ הזאת לא הספיקו לפעמים מאה זהובים יותר מסכום הנ"ל לתשלום דמי מזונותיהם, ובכל זאת בני המדינה לא יצאו יותר מכדי חובותיהם שני מאות זהובים, אבל רבינו המפורסם התחכם והתפעל למצוא עזר מצידו צדדים עם גם לא מנע מלזון בחור חמד ההגון בעיניו מכיסו משופרא שופרא, גם בני העשירים מקרובים ומרחוקים באו ממרחק לבקש תורה מפיהו פי חכם חן, ועיזו נתרבה גבולו בתלמידים וארץ הפץ יקרא לה ה"ה ק"ק טרו ביין, ובעו"ה שרבו פסקה כל זה, אבל בביאת רבינו אי"ה לכאן באין ספק שיחזיר העטרה תפארה ליושנה...

1. שם הרב המתקבל היה משה. 2. ע"י שבת קמ"ה ב"י. 3. עריבון י"ג כ"א.
4. = אמן כן יהי רצון. 5. הרב נתקבל ל"רב המדינה" ולכן נשלחה תשובתו ע"י
שנים המדינה לראשי המדינה. 6. כ"ק ק"י ב"י. 7. קדושין כ"ט א.
8. חולין צ"י ב"י. 9. כתיבות ק"א א'. 10. שקלים פ"ה מ"ה.

צג. מתוך ס' "אגרת שלמה" לר' זלמן ב"ר יהודה ליב מק"ק דעסו (נדפס בוואנזיבעק תצ"ב). זהו קובץ קטן של מכתבים שנכתבו כדי להתלמד מהם. בהקדמתו עומד המחבר על השיבות למוד הכתיבה. והוא מודיע שחבר מכתבים שונים בשביל בחורים, נערים וקטנים, ויש בידו גם "כתבים בלשון אשכנז מעורבים עם גמרות וחרוזים. ממנו ילמדו הנערים, ויצא מחונך בשופרי דשטרי". אחד מתלמידיו של המחבר זכה לשבת "על כמה קאנטארין אצל קציני ארץ". ובראותו כתבים הללו אשר כתבתי בלשון אשכנז כי נכתבו כחך הכתיבה אשר נהגו לכתוב כך משנת עולמים ימים מקדם, וכלבם של ראשונים שלא היו יודעים לכתוב בלשון אשכנז מעורב היטב עם לשון צרפת ולאטין, ומחמת חסרון ידיעה זו הן מאריכים במקום שיש לקצר, ובאשר כי תלמידי זה מחונך בשופרי דשטרי, כנהוג בעתים הללו ששונאים את האריכות, ימלאו כרסם קיצר לשון ע"י תערובות הלשוניות הנ"ל... נדר לבו — ויהיה נדרו סיג לפרישות שלא יפרשו הקונים מלקנות את כתבי ויהיו חביבים בעיני כל אדם — והגדיל לעשות עמי לטובה אות... לשמש את הרב על מנת לקבל פרס מן השמים, והעתיק... שינה הלשון כלשון עם בני ישראל הנהוג בזמן הזה וכחיצים ביד גבור... כן בני הנעורים, ילמדו להרגיל את עצמן לכתוב בלשון קצר". אבל מפני חסרון כיס לא הדפיס את כל כתביו רק מקצת מהם בשביל "הבנים קטנים... ההולכים בבית הסופר". אבל רוב המכתבים אין תוכנם מתאים כלל וכלל בשביל "בנים קטנים", כי עוסקים הם בעניני שדוכים וכדומה, ואולם במחברתו זו נתכון המחבר גם "למלאות רצון הבחורים בני קצינים, אשר ראו את כתביו בדוגמא שהבחורים כותבין ומשיבין זה לזה והפצירו בו להדפיסם". את כתביו הראה גם ל"הרב המובהק החכם הכולל מוהר"ר משה חגיזי נר"ו, אשר כלביא שכן באהלי שם ותהלה בק"ק אלטונא, כי נטלה הבחירה והרשות לא נתונה לשום אדם להדפיס פה ק"ק וואנזיבעק שום ספר, גדול יהיה או קטן, אם לא שהרב מוהר"מ הנ"ל ישים בתחילה עיניו עליו", והם מצאו הן בעיניו.

א. המכתב סי' ח' ערוך ע"י אברך צעיר הסמוך על שולחן חותנו. הוא מודיע לאביו ש"מצא טוב זו אשה טובה", וחותנו ממלא את כל מחסוריו, ועתה באתי להודות ולהרבות שמחה ואין השמחה יתירה לבד עושה מחמת דברים חמריים וגשמיים במה שאוכל להתענג במעדנים... אכן חדות ה' היא מעוזי הנה זה מאדוני חמי... שכר לי מלמד מובק ולמדן מופלג בקי בפוסקים כאחד מן

1. מהר"ם חגיזי יושב בחו"ל כהמשיים שנה ובאלטונא יותר מעשרים שנה. בשנת תצ"ח חזר

לא"י בהיותו כבר זקן מופלג.

הגדולים... ומפתח שפתיו משרים בארבע טורים... אקוה שיבוסס לאדוני אבי ויערב, כי יראה את בנו יוצא לקרב, למלאות לו מקום הרבי...
 ב. מכתב ט' נכתב ע"י בחור הלומד באחת משיבות אשכנז, ונתעורר בו חפץ ללכת ללמוד בישיבות פולין וליטא, והוא פונה לאביו בבקשת רשיון על זה. מן המכתב הזה אנו עומדים על דרכי בחורי הישיבות באותו זמן שהיו נעים ונדים למקומות של תורה, והוא מעניין מכמה בחינות. אני נותן בזה את תמציתו:

... כאזנינו שמענו בשורות טובות אשר מרבים העם להביא יתנו אומר המבשרות צבא רב מורים על גודל רחמיו יתברך אשר ממכון שבתו השגיח אל כל יושבי הארץ מדינות פולין וליטא, אחינו בני ישראל הנאהבים והתמימים... אשר ארכו להם ימי הרעה, זהן ימים רבים ישבו חושך וצלמות, צרות צרורות בשמלותם על שכמם, לא ימוש מרחובותם שנה אחרי שנה דבר וחרב ורעב בימי. ועתה שבח לאל נתגלה קצת קץ לכל הצרות... כי פקד ה' את עמו להביא עליהם את כל הטובה ולהריק עליהם ברכה... וכאור בקר יורח שמשם באור התורה המאירה אשר זה כמה שנים זקנים משער שבתו משערים המצוינין בהלכה... כי נטל והכביד עליהם עול יסורין שיש בה ביטול תורה, ועתה ירדו לשערים עם ה'... אשר בראותם כי רבו רחמי שמים עליהם... חשבו מחשבה ועצה טובה לבלתי יהא נידח מהם נידח במעמד התורה הקדושה והטהורה והתגדבו לבם לעלות לבית הועד הגדול, נאספו שמה כל האדירים... נועצו לב יחדיו להעמיד דת התורה על תילה... והיה כל מבקש ה' יתנו לו שבתות וחול, הרי שלחן והרי סעודה לכל המתוקן לתורה ולתעודה, זולת דאישתכח זימן במטבע שטבעו ותקנו חכמים ליתן הספקה מכיסים, כיס ישועות, את הזוים לכל בחור כארזים, והנה לפי הנשמע רבות בנות עשו חיל רב בתורה ומה עצמו ראשיהם, ראשי קהלות, והיו לארבעה ראשים... ק"ק קראקא וק"ק פוזנא, לובלין ולבוב... גם בכל מדינות ליטא נועצו לב יחדיו... לארבעה ראשי קהלות שלהם בריסק, הראדני, פינסק, ווילנא, המה ראשי הרי בשמים, הרי המודעים מודעה רבה לאורייתא... שואלין ודורשיין ובודקין בחורים מאספין לכל המחנות... כמה וכמה כתות כתות בחורים נחמדים וחשובים... והנה אמרתי גם אני אלך אחר הבחורים מאהביי אשר אותי יום ירושון... בבקשה והפצר ליסע ולישב עמהם... והנה ביום אתמול כי עבר דברו חבירי עמי ודברי שפתותיהם עצה נמנו ורבו הטענות, כולם כאחד עונות: הגנו ועלינו על גפי מרומי קרת מהלך שבילי התורה לדרוש ולתור בחכמתה והיא בהיכלי המלך, הרב הגאון דק"ק פלוני, ואני אף כי מימי לא הגעתי עדיין לחצי כבוד אב ואם מכל מקום

1. עיי' בדרך אי' עמ' פג, שבעל "יוסף אומץ" מדבר גם כן על החובה המוטלת על האבות לסכור לבניהם מלמד גם אחרי נשואיהם, מלמדים אלו לבדו בעקר גמרא ומוסקים.
2. = בר מינה, לא עלינו. 3. הוא ועד ארבע ארצות.
4. ר' מנחם מן בספרו "שארית ישראל", פרק ל"ב, די אמשטרדם תק"א דף קכ"ד ע"ב, כותב: "אין די צייט ווארן אין פולין וער גרוסי לומדים, דארום אין דיא גנאוונה ים גקומן רש מן דיא קינדר אויש אלי מדינות האט גשיקט נאך פולין צו לערניק".

ידעתי עד היכן כיבוד ומורא אב ואם מגיע לכן לא חלטתי להם דעתי ותליתי
הכבוד והרצון בדעת אדוני אבי ש"י... ועל תשובת אדוני אבי מורי הרמה
והנשאה אני עומד ומצפה...

ג. על מכתב זה משיב האב לבנו:

"הנה הוספתי שמחה... במעשי ידיך... יתנו עידיהן על תוקף גודל חשקך
בתורה, אשר כונתך רצויה לשמור מצעדי הבחורים המתנדבים לברור להם דרך
למסלול ישר לעלות לישיבה שנתחדשה בק"ק פלוני... ותלית הרצון בי, אם
אסכים עליה או לאו. והנה בני, דע כי בתחלת המחשבה היה הדבר אצלי... אין
ולאו ורפיא בידי להסכים עמך, כי לא שלם בעיני ולא הוכשר לפני מצד איזה
טעמים, ובפרטן אתה מוצא והיא ראייה ומעשה לסתור מרבים עשו כן, שלחו את
בניהם דרך למרחקים, ובדרך זה לקחו מקח רע לעצמם, כי נתחברו לתלאות
אנשים המתלהבים אחרי התאוות והמותרות תענוגי העה"ז, ומשם צמח ועלה
גנותם... ונשאר קרה מכאן ומכאן, ואולם בסמכו על מדותיו הטובות של הבן
ועל יראת שמים הנטועה בו הוא נותן הסכמתו לנסיעה זו, מזהירו ומוכיחו על
דברים רבים שיוהר מהם.

צד. מתוך שו"ת מהרי"ף, לר' יעקב פראג"י. המחבר היה רב
באלכסנדריא של מצרים בסוף המאה הי"ז. חלק אחד מתשובותיו
נדפס באלכסנדריא תרכ"א. הקטע המובא כאן לקוח מתשובתו שנדפסה
בשו"ת גנת ורדים לר' אברהם הלוי, קושטא תע"ו.

כשהייתי מלמד הנערים, כשיגיע הנער להיות בר מצוה אם הוא ראוי
לדרוש הייתי משגיר לו הפרשה לאומרה בצבור במקום הדרוש, והם רואים נער
קטן—סבורין שהוא קטן ממש, שאינו בר מצוה. אבל מדה אחרת היתה לי שהייתי
מחנך את הנערים בהיותם כבן ט"ו שנה וכבן ט"ז שנה לקרא הפרשה, ובכך היו
מצליחים בגירסא דינקותא לא משתכחי. וכל שלוחי צבור שיש בינינו שקורין
בתורה ולא יחטיאו השערה, כלם חנכתיים בהיותם נערים, ובכך הצליחו. והרבה
שלוחי צבור טרחתי עמהם עד שהיו שלמים במקרא, וכל זמן שהיו מתפללים
בב"ה שאני שם היו יודעין, וכשהולכין לב"ה אחרת ושוהין זמן היו שוכהין כל
מה שלמדו... לכן אמרתי: אם אין גדיים תישיש... ואין אני משבח נעימות
הקול וטעם הטעמים שמטעימים כרצונם. העיקר אצלי הוא, שידע לבטא האותיות
והתיבות והתנועות והחטפים הנעים והנדרים והטעמים כנתינתם מסיני, כפי קבלתנו.

צה. מתוך מכתב רמ"ח לוצ'אטו לרבו ר' ישעיה באסאן משנת תצ"ה
(נדפס באגרות רמח"ל, הוצ' גינצבורג ח"ב עמ' ש"ה).

הנה האשכנזים שלמים וכן רבים ת"ל, כי בפרנקפורט לבד יהיו בה
כשלוש מאות ת"ח בני הישיבה, ולב רחב להם להבין ולהשכיל. והנה הם מבליים

ימיהם בפלפוליהם המהבילים וריח חסידות אין בהם. והלואי והיה די בזה. ואם יש בכל מדינת אשכנז אשר עברתי בה ובכל מדינת הולנד. אשר אני יושב בקרבה. אנשים חרדים אל דבר ה' ומבקשים לדעת ליראה את ה' ולאהבה אותו ולהתחסד עם קונם. ודאי נער יכתבם. איטליא כבר ידעה הכ"ת² יותר ממני. ולעת כזאת אין משכיל דורש את אלקים. כי אם תוהו ובוהו וחשך שליטים המה בעיר.

צו. מתוך מכתב ר' אברהם מראקיץ לר' יעקב כהן פאפירש. אב"ד ור"מ דק"ק פרנקפורט. המכתב נכתב בשנת תצ"ו. נדפס באגרות רמח"ל ח"ב עמ' שע"ב.

... ולית דין לישנא בישא להודיעו כי מוהררי"ב הנ"ל הוא ארי בתורה... ממולא בחכמה וביראת חטא... והאנשים הללו הנקראים בשם חכמי וויניציאה. הנם לפניו כקליפת השום. וכיחס הננס אל הענק. ובפרט אותם המחרחרים על ריב הלוצאטו. אין בהם לא תורה ולא חכמה ולא דרך ארץ. ור"י פאציפיקו העולה על גביהם ומשתרר עליהם. הוא ת"ה ששואלים אותו דבר הלכה בכל מקום ואינו יודע. ופעם אחת. בהיותי משבח לפניו סדר למוד של בחורי אשכנז שלומדים בתחלת הזמן גמס"ת בפלפול וחריפות ובמשך הזמן לומדים בכל יום שיעור ש"ס ב' דפים לבקיאות בבקר. ובין הערבים פוסקים ראשונים ואחרונים. עד שנמצא ביניהם בני שיתסר וארביסר היודעים איזה מסכתות ממש בע"פ — ולעג עלי ואמר שבדורותינו למוד הש"ס הוא ללא תועלת. כי הפוסקים סדרו לנו כבר הדינים והמשפטים בשולחן הערוך. ושם נמצא כל הצריך בלי אבד זמן ללימוד הש"ס. אשר הוא כספר החתום מלא קושיות והויות...

צו. אגרת ר' מנחם נוויררה לתלמידו יוסף מריני שנכתבה בש' תקי"ו כנראה. נדפסה ע"י ס. רות. JQR, XV, n. s., 462.

אותיות אשר תבואנה להגיד לי כי יש עם לבבכם להשכיל ולהשיב — שמחוני כשמחת בקציר. ומי יתן והיה לבבכם שלם עם ה' אלקיכם. ועבדתם אותו כעבד העושה רצון אדונו. אם כה תעשו הנה מה טוב ומה נעים בשני עולמות. וגם לי כמוכם תשיבו את נפשי לטייל עמכם בגן עדן. כדברי רז"ל⁶. ורק לא ישרו בעיני בלבולי התבות חסר חלף ויתיר⁷. כי לא זו הדרך. ותלמיד חכם ניכר בטביעות עינא⁸ תחת שלש: בכיסו בכוסו ובכעסו⁹ והרביעית: אף בקולמוסו.

1. המכתב נכתב באמשטרדם. 2. הדת כבוד הורתו.

3. מורנו ורבנו הרב ר' ישעיה באכאן רבו של רמח"ל.

4. צ"י שבת קי"ד א': ואמר ר' יוחנן איזהו תלמיד חכם, כל ששואלין אותו הלכה בכל

ספר יאמרנה.

5. המכתב נשלח ליוסף מריני אבל היה ערוך לכל התלמידים. 6. סנרא בתקיתו.

7. המכתב סכתו לו התלמידים היה לקוי במלים ובאותיות בהסר. חלף ויתיר, וע"י חולין מ"ז א.

8. בנא כציעא כ"ג ב'. 9. ערובין ס"ה ב'.

ואתם למה לא תשכילו ולא תבינו בשם ומלה ובפועל משכלות הראשונות מהדקדוק, אין זה כי אם חסרון ידיעה, וכל לא ידענא פשיעות היא. אמנם אני מבטיח אתכם בעזר הצור לקבוע עתים ללמדכם ספר ולשון הקדש, עד שבעצמכם, בלי סיוע אחרים, תדעו לכתוב כל במליצה וחכמה. הכינו לכם צידה, כלומר חפץ ורצון, ואני אעשה את שלי, וכדי שלא להוציא את הנייר חלק דרשו מעל ספר ושמעו שובו והחיו, כתבו מעל ספר בפירוש איך סלקא הלכתא לענין מוקצין בין מוקצה לשבת וי"ט, וההפרש שביניהם, וכמה מוקצין אית לן דאסירי בשבת, וטעמם בצידם. בעוד שני ימים תבאו בתשובה, ואלקים יברך אתכם...

צח. מכתב מירושלם משנת התק"א, נדפס ע"י י. ריבקינד ב"ירושלם".
קובץ לזכר רא"מ לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' קכ"א.

...ואת העמודים ארבע מצות הללו כתר שם טוב שעולה על גביהם תלמוד תורה כנגד כולם, מרביצי תורה שלש עשרה שולחנות דבמקדש... הם המה תינוקות של בית רבן מצוקי ארץ... ומה' יבוא הטוב להספיק שכר המלמדים העוסקים בכל כח שלא תשתכח תורה, גם לקנות להם ספרים ולהלביש אותם מחלצות ויגדלו הנערים על התורה ועל העבודה.

צט. מתוך "זכרונות ר' דוב מבוליחוב" (תפ"ג — תקס"ה)
שי"ל ע"י ד"ר מ. ווישניצר בברלין תרפ"ב. בוליחוב יושבת במזרח גליציה, קרוב להרי הקרפטים.

א. וקודם נסיעת הרב הגאון מו"ה יוקל סג"ל הנ"ל מקהלתנו נתקבל בנו הרב המאה"ג הגאון מו"ה מרדכי סג"ל בהסכמת כל בני הקהלה לרב ואב"ד דק"ק באלחב במקום אביו... ונחה דעת כולם ממנו כי היה ודאי צדיק גמור. ואז הייתי בחור בן י"ב, ועל שהרב הגאון אב"ד דק"ק בראד הנ"ל כתב לאבי ז"ל שני אגרות בדבר נכבדות למעני מבנות יקירי הקהלה ק"ק בראד, לזאת הוכרחתי אני לבא מדי שבת אחרי סעודת שחרית לבית הרב האב"ד מו"ה מרדכי ז"ל, שיתן לי לקראות איזו מאמרי הגמרא, להרגיל אותי בסוגיות התלמוד בהלכת הגמרא.

1. כבא מציעא מ"ב א'.

2. במכתב זה פורטים ראשי קהלות ירושלים את צרכי הקהלה ומבקשים את עזרת הגולה. קודם דברו על כושר המסים, על המיכת העניים, המרוכזים, בקור הולים והוצאות החוקת בית החיים שעלו לסכומים הגונים, ואחר זה על החוקת תלמוד התורה, שהיו בו באותו זמן שלש עשרה שולחנות. במכתב אחר שנדפס שם עמ' קלג, משנת תק"ל, כתוב שיש כעיר י"ג בתי מדרשות והי בתי כנסיות.

3. ע"י בכרך ג' עמ' ל"ז על הברת הת"ת בשאלוניקי ובהערה 3 שם.

4. ר' יוקל סג"ל הורו"ק יצא מבוליחוב ונחמנה לרב בברודין. 5. המאיר הגדול

ואז היתה יושבת אצלו אחותו הצנועה מרת לאה ז"ל המלומדת המפורסמת... והיה כאשר הראה לי הרב איזו הלכה בגמרא לקראותה, והוא שכב לישן שנת צהריים אחרי הסעודה הנ"ל, כאשר היה מימיו איש מכאובות, ואחותו האשה מרת לאה הנ"ל יושבת מרחוק, והביטה וראתה והשגיחה איך אני אינני מבין סוגית הגמרא ופירוש רש"י, ואמרה לי: מה אתה משתומם, אמור נא דברי הגמרא שאתה מסופק, והתחלתי לומר איזה דברי הגמרא שלפני, או דברי רש"י, והיא התחילה לומר בעל פה דברי הגמרא או רש"י בשפה ברורה באר היטב ככתוב שמה, ומדבריה השכלתי, ובהקיץ הרב משנתו ידעתי איך לומר לפניו הגמרא בסוגית התלמוד כראוי...

ואז כבר למדתי כתב ולשון פוליש, וזאת עשיתי למלאות רצון כבוד אבי ז"ל, שרצה שאלמד גם את זאת, והחזיק בביתו ערל מלומד פוליש, שילמד אותי הכתב ולשון בתכלית השלימות, וגם גמרתי זאת במעט זמן על נכון, לא לבד כתב ולשון פוליש, הגם לשון לאטין הבינתי ברוב בדקדוקי מלותיו, אך כאשר נעדרה אשתי ראשונה ממני, והתחילו איזו מבני קהלתי לרנן אחרי ולספק באמונותי, באמרם שאני לומד זאת חס ושלום שלא לשם שמים, והוכרחתי לעזוב הלמודים, ודבקתי עצמי בלמודי תורתנו הקדושה לבד³ (עמ' 44—46).

ב. ואחרי שיצא פסק זה, ונחתם מהאלופים הבוררים הנ"ל בלשון קודש, והנה בא השררה, הוא אדון העיר סיסמניץ השר יאבלאנווסקי סטרסטי צסאהרינסקי והוכרחו להעתיק פסק זה מלשון עברי ללשון פוליש, ולא נמצא בעת הזאת שום איש יהודא מבין לשון וכתב פוליש ונתוודע להם שאני מבין יודע ומלומד בלשון פוליש, ושלחו והביאו אותי לבית הפרנס חודש מו"ה יעקב קאפיל הנ"ל, והושיבו אותי להשולחן שעליו נייר ודיו ועם הפסק הנ"ל... וראה איך אני קורא הפסק לשון קודש ומעתיק ללשון פוליש, ובא גם הערל האשכנזי, הסוחר מעיר ברעסלא... ונקרא הפסק דהעתקתי לפנייהם וישר הדבר, והוציא הסוחר מברעסלא אדום זהב רענדיל והניח לפני... ומאז ידעו כולם שיש לי מעט ידיעת חכמה, והתחילו לחבב אותי גם אנשים מושלמים שהיו נמצאים אז בקיץ סיסמניץ, וביותר סופרים מופלאים בלשון קודש היו הרבה שמה... (עמ' 48).

ק. מתוך הספר „ליבס בריב“ (מכתבי אהבה) לר' יצחק וועצלאר מעיר צעלע (Celle) שבאשכנז. הספר נכתב מתוך אהבה עמוקה של המחבר לאחיו בני ישראל, על המחבר וספרו, ועל כתביו

1. על נשים מלומדות כאלו גם בארצות המזרח ע"י כרך ג' עמ' א' ועמ' ו'. ובפולין יש להזכיר את אשתו של בעל הסמ"ע ואת הרה זקנתו של בעל „חות יאר“.
2. אחרי שנתאלמן מאשתו ראשונה בהיותו כבן הסע עשרה.
3. בעמ' 108 הוא מספר גם כן איך למד ארתי שנים, כתב ולשון אשכנזי מניצרי צעיר אחד, והוא לימד אותו, כתב ולשון עברי, וסניחה עשו חיל, לדברי ר' דוב נחמנה אותו גר אהוב לפרוסיסור לשפית שמונת באוניברסיטה שבליופציג, ועי"ש בהערת המו"ל.
4. בענין תביעות סוחרים שברעסלא מר' צבי הירש גבאי מסיסמניץ על סך כמה אלפים זהובים, וסוחר ברעסלא שלחו את בא כהם, ניצרי גרונז.

היד השמורים ממנו, וכן על זמנו ותקופתו, עי' במאמריהם החשובים של י. מייטליס, "ייווא-בלעטער", II 308—333, וי. רייבקינד, "די צוקונפט", 1932, 306—309. ר' יצחק למד בנעוריו ארבע שנים בישיבתו של הגאון המפורסם ר' אברהם ברודא בפראג, והיה גם יוצא ונכנס בביתו ובספריתו העשירה של ר' דוד אופנהיים. רבה של פראג, וחוץ מזה למד גם בישיבות אחרות. הוא המשיך ללמוד גם מספר שנים אחרי נשואיו ורכש לו גם בקיאות הגונה בספרות המחקר, אחר כך שלח ידו במשא ומתן, הגיע לאמידות והיה נכבד בעיני בני קהלתו וגם בעיני השררה. המחבר היה פיקח וממולח ובקי בהוויות העולם. את ספרו כתב בש' תק"ט, והוא חשוב מאוד מכמה וכמה בחינות, וכדאי הדבר שיופיע כולו בדפוס. זוהי תעודה חשובה לידיעת חייהם הדתיים, החברתיים והכלכליים של יהודי אשכנז במחציתה הראשונה של המאה הי"ח. למראה עיני היה כתה"י של הספר השמור בבית-המדרש לרבנים בנויארק.

אני נותן כאן שתי פסקאות מלשון המחבר במקורו באידיש, ואת השאר תרגמתי.

א. פרק י"ג. (דף כ"א—ל"ג) נון מוזן מיר ביליך בטראכטין וויא מיר דיזה הויבט זייל, נעמליך אונזר הייליגה תורה שולדיג זיין צו טראקטירן, אונג וויא זיא פון אונז אין דעם בטריבטן גלות ווירקליך טראקטירט ווירט, זוא פיל מיר נון הירפון בקאנד, ווירט זיא אויף אונטר שוידליכה אהרט טראקטירט. צוואהרן רעכנט רבינו בחיי הדיין אין זיינס ספר הקודש הובת הלבבות, שער עבודת ה', צעהן מעלות, דיווש ספר איזט צו אונזרם גמיינן נוצין אונ' גרויסן פארטייהל אויף טייטש גדרוקט, אלזו קאן זולכס מיינס גלייכן אין יעדער גמיינר מאן אין דיון ספר לייאנג, אין וויל אבר גור שרייבן וואש איך אין אונזרי צייטן ווירקליך גזעהן גהערט, אונד ווירקליך ערפאהרן, נעהמליך:

ערשטליך, אונטר גמיינע לייט, בפרט אויף ישובים, דער גמיינה מאן נעביך דש יכולת ניט האט איין מלמד צו האלטין, אונ' גאט דאנקן וואן אירי קינדער זא ווייט קומען דש זיא אָהרן, לייאנג, אונד שרייבן קענין, וויא פיל נון זולכי, פון גאט, פון זינר תורה, אודר פיל ווייגער פון איהרי אמונה וויסן, שטיט גאר לייכט צו דענקן, דוך האב איך אונטר פיל זולכי גמייני לייט גפונדן דז זיא וויסן דש איין אייניגר גאט איזט, לאזין זיך אויך וואהל [עמ' ב'] דרויף ממית זיין פון קדש השם וועגיין, אונד וויסנדליך קיין עבירה טוהן, אונ' לאזין זיך איהרי פרנסה זעהר זויאר ווערדן אום פון אנדרי לייט ניקס צו בגעהרן, אונ' קיין קנאה ושנאה, קיין גאוה, קיין כחלוקת האבין, ...אבר דיא מיינשטי בעוה"ר וויסן ניט פיל מעהר, אלזו בהמות, וועהר האט שולד, דער גמייני מאן איזט זיין יכולת ניט ווייטר זיין קינדער מעהר לערנין צו לאזן, אליין אונזרי פרנסים ומנהיגי המדינה זעהן היר נאך ניט פיל ווייניגר דש זיא טראכטין זאלטין איין קופה של תלמוד

תורה אויף צו ריכטן, דעם גמיינן מאן צו הילף צו קומן. איך האבי זא גאר ערפאהרן דו אפט איין גרוישר עושר דער גאר קיין קינדר, אדר קליינה קינדר מעהר האט. דען גמיינן מאן קרעפירן לאזן עהנר זיא איהם צו שטייאר קומן איין מלמד צו הלטין...

בדף כ"ב עמ' א' הוא קובל על הרבנים המקפידים שהשוהטים יבואו מוכן לזמן להבחן אצלם, כי הם מקבלים סכר ידוע על זה, ואינם מקפידים לבחון את שוחטי הילדים, הם המלמדים, ואינם דואגים ליסוד קופות של ת"ת ולמנוי גבאים עליהן.

צווייטנש האב איך גפונדן זא וואהל קלייני אלז גרוישי ישובים, אויך צו וויילן אין קהלות און ניט אליין ביא גמייני אויך ביא עשירים, דיא ווייטר גיהן לאזן איהר קינדר אהרין, לייאנן, שרייבן, אויך חומש קריאת הפטרה דש זיא קענן דיא סדרה מעביר זיין, אויך אין שול קענן דיא הפטרה זאגן. ביא דיזה כת וויל איך מיך ניט לאנג אויף האלטן, נור יעדן... לאזן במעלדן דן פרק אין "הרבנות הלבבות" צו לייאנין, ווירד עם איהרם טיטול פינדן בתמונות המור נושא ספרים...

דריטנש האב איך איין אהרט גפונדן אויף אלי אורטין, אונטר פיל לייט. דיא [כ"ב עמ' ב'] נאך ווייטר גיהן אונ' זאגין מיין קינד קאן קיין למדן ווירדן, זא זול דער רבי מיט איהם לערנין, עין יעקב, אונ' דער רבי לערינט מיט דען קינד, דש דש קינד נאך זאגין קאן אויף טייטש, וויא זיין רב לויט איהם גלערינט הט... [כ"ג ע"א] היר ווערט מיר באלף אלפי אלפים מחילת ניט איבל אויף גנומן ווערדן, ווען איך אלז וויא איין גמיינר מאן אויז ליבה מייני ליבה ברידר איין שאלה מאכי, אויב מאן יוצא איז פר הש"י ב"ה וב"ש הגדול דש מאן צו גיבט דש איין קינד דאש ניט ווייטר לערנין קאן אלז עין יעקב, אונד דער צו ביי איין מלמד דער זעלבער ניקס אנדרש דרין פרשטיט אלז נור פירוש המלות, נאך דעם גמיינן אורדינארן טייטש, אונ' אלז וויא עש איהם דער רבי גלערנד אלי מעשים אונ' דען גאנצין עין יעקב פר פשוט אמת האלט, זאל עין יעקב לערנין לאזן? את השאלה הזאת הוא שואל, מפני שבעונותינו הרבים שמע יום יום מ"שררות" וממלומדים שהם עושים את תורתנו ללעג ולקלס, ולועגים על כמה דברים בתלמוד, וכשהשיבותי להם תשובה נשבעו ששמעו ספורים אלה מיהודים², על גאוני ארץ להתישב אם ס' עין יעקב יכול לשמש ספר למוד, בכל אופן יש לסרש את האגדות על פי הפרושים שבס' עקדת יצחק³, גוה שלום⁴, נפוצות יהודה⁵, ספרי ר' משה אלמושנינו⁶ ור' אפרים מלונטשיץ⁷, על פרנסי ומנהיגי המדינה להשגיח שדברי חז"ל, ובפרט דברי אגדות שסודות התורה צפונים בהם, לא יעשו ללעג ולקלס.

1. --- הסם יתברך ברוך הוא יברוך עמו.
 2. השוה כרך א' עמ' רכז.
 3. לר' יצחק ערמאה.
 4. לר' אברהם שלום, מוסטא הצ"ח-ס', וויניציאה של"ת.
 5. לר' יהודה מוסקאטו (ויניציאה ש"ס), מגדולי הרבנים באיטליא.
 6. עין כרך ג' עמ' יא.
 7. עין כרך א' עמ' סא.

רביעית, מצאתי סוג אנשים, בקהלות וגם בישובים, שהם רוצים באמת לשם שמים שבניהם יהיו לומדים: הם משלמים שכר לימוד רב, לוקחים גם מלמדים יקרים לביתם. הילד לומד במהירות אי"ב, תפלה, ומתחיל ללמוד חומש לפני שהוא יודע יפה להתפלל. המלמד אומר שהילד מקבל את החומש במהירות, וזוהי "עבירה" לבלות עמו את הזמן בלמוד החומש. הוא יהיה בודאי למדן וילמד "פסוק" בעצמו כשיגדל, והוא מתחיל עמו משניות, ואחר שלמד עמו הנער משניות אחדות אומר הרבי, וגם לומדים אחרים: חבל לבטל את הזמן בלמוד המשניות, הילד הוא בעל שכל גדול ויש להתחיל עמו גמרא. הילד מתחיל גמרא ולומד יפה, לומד גם הלכה ותוספות, ומתחיל ללמוד בעצמו ("לייאנן"). ורוכש לו את המעלה החשובה ביותר: חוצפה, וכל העולם אומר שהילד יהיה תלמיד חכם מופלג. הוא נעשה בר-מצוה, דורש דרשה יפה, וכך הוא ממשיך את למודו שנים אחדות עד ש"העולם" אומר שהוא ראוי כבר להיות "בחור", ואביו צריך לשלחו אל אחת הישיבות. האב מוציא הוצאות רבות, הבחור לומד בישיבה שנים אחדות בשקידה הלכה תוספות, ועל הרוב "חלוקים", ואחר כך הוא מדמה בעצמו שאין לו כבר צורך ללמוד בישיבה והוא יכול ללמוד בביתו. בקצור: הבחור רוכש לו שם גדול, מציעים לפניו שדוכים רבים, האב כותב לו שישוב הביתה, והוא חוזר ומביא עמו את התאר "חבר". אם הוא באיזה "ישוב" הוא עומד בבית הכנסת ודורש פשטים נאים, ואם הוא באיזו קהלה הוא אומר "חלוק" ומקבל כבוד רב. הבחור שלנו נעשה חתן, חוגג את חתונתו, ויקרה בקהלות שאברך כזה, שלמד בישיבות, מכבדין אותו שידרוש בבית הכנסת. הוא עולה על הבימה בגאווה וחוצפה, ואחוריו לארון הקודש, ואומר שקרים: ראשית, הפשטים שהוא דורש הם בעונותינו הרבים כשהם לעצמם מעשי תעוועים ושקרים. שנית, הוא אומרם בשמו, והוא לא הברס מעולם, והגרוע ביותר בדרשה זו הוא שהוא גורם קללה למאות ילדים: גשים מעוברות ומניקות אומרות: יהי רצון שבנינו יהיו ברצון השם, גם כן כאלה, ויש שלמדן כזה מקבל, אם לא ביום חופתו כי אז אחרי דרשה שכזו, את סמיכת "מורינו", ואז הוא כבר מושלם. ובאופן כזה, ירחם ה', מקימים את עמוד התורה שעליו העולם עומד, ואחרי כל זה מתחילים ההורים, וחמיו והמותו, לומר: בנינו הוא תודה לאל למדן, יפה תורה עם דרך ארץ, ויש להרגילו במשא ומתן, וכך נעשה הלמדן לבעל משא ומתן, והוא בעל משא ומתן כזה כשם שהוא למדן. אין הוא יודע דבר מלבד הערמות (שווינדלען אונ' דריאן). ערמוניות (שווינדעל) המו"מ שבמוח מגרשת את הערמוניות הקודמת, וכך אין למדן זה יודע פסוק אחד מכל התורה, ופחות משניות או שולחן ערוך מן הנחוץ ליהודי כשר, על ספרי מוסר הלא לא הלים מימיו, אם הם מצליחים במשא ומתן יוצאים מהם האנשים הגרועים שבעולם, ואם אינם מצליחים לא נשאר ממנו כלום.

אחים יקרים, הארכתי הרבה בענין הלומדים האלה או סדר הלמוד מפני שהשבתי לעתים קרובות על מצבנו העלוב והמעציב בגלותנו, איך שבעוה"ר פסק השפע של המשא והמתן, ומצב הפרנסה קשה ומר ושרוב המשא והמתן עומד על הערמה וההונאה, ומצאתי שיש לזה קשר עם מצב למוד התורה. כי הנה קראתי את ספרי הקדמונים שנתחברו אחרי חתימת התלמוד, כספרי רבנו סעדיה גאון.

ס' הקדוש חובות הלבבות. ספרו הקדוש של רבינו משה בן מימון זצוק"ל. עד לערך ששים—שבעים שנה לפני זמננו, וראיתי שכל הגאונים הללו לא למדו דבר חוץ מפשט אמת, ולא כתבו ספרים רק על יסוד האמת. וחברו ספרי מוסר לתקן את נשמתם ונשמת הקוראים בהם, ובאותו זמן היה שפע והרוחה, והמו"מ קל ופשוט וחיו בשפע ובעשירות ונתקיימו בידם. אבל עתה כשתורתנו הקדושה נלמדת ע"י כמה לומדים לא הגונים בדרך שקר, ואת האמת קשה למצוא, ולכן גם פרנסתנו קשה והמו"מ הוא במרמה, ולעשירות אין קיום. לעומת זה אצל הספרדים סדר הלמוד הוא כמו שרוצה הקב"ה... ולכן, אני מאמין, יש אצל הספרדים קיום לשפע העשירות, והמו"מ. אני חושב שרבים מאחינו יתנו לי את הצדק בזה.

חמישית, יש עוד סוג של לומדים שסדר הלמוד שלהם עד החתונה הוא כמו שתארתי מקודם אצל כת ד', אבל אחרי החתונה הם משובחים מהם, ואין בכונתם לקחת אשה ולתת לה כתובה ולתורתנו הקדושה גט"ו, אך הם קובעים עתים לתורה, הולכים לשאול את הדבר הקשה אצל לומדים זקנים וגדולים מהם, הם לומדים לשם שמים וקוראים דף גמרא בכל יום. ויש קהלות שבהן נוסדו „חברות ש"ס" או „ש"ס-קופה", וקובעים עתים לתורה בכל יום ולומדים דף גמרא בחברותה... והנה בגמרא הקדושה כלולה לא רק כל התורה כלה, אלא היא גם בית מרקחת גדול שאפשר למצוא בו את כל הרפואות לרפוי גופנו ונפשנו, אבל את כל אחד ואחד צריכים לרפא לפי טבעו ולדעת מה טוב לבריאותו... אחים אהובים! אני חוזר שוב על דברי, ואין אני כותב אלא את האמת, מה שראו עיני ומה ששמעו אזני. אמת הדבר ש„רבני ארץ", שהש"י ב"ה ברצונו הקדוש עשה אותם רבנים, צריכים להיות בקיאים לא רק בארבעה טורים כי אם גם בש"ס, עד שידעו כל שרשו ומקורו של כל דין, ולא יכשלו ח"ו בדין או בהוראה, ולא יטעו הלילה בדבר הלכה, וכמו כן ראשי ישיבות או לומדים אחרים המעמידים תלמידים, או דיינים שנבחרו לזה ברצון הש"י, אלה שזקוקים לסדר לימוד כזה ביסוד חנוכה, וכמו כן בחורים ולומדים צעירים שהם מקוים לשם שמים להיות רבנים ודיינים — להם טוב סדר למוד זה, כי זקוקים אנו לרבנים, צריכים אנו לדיינים ופשיטא לומדי תורה שיעמידו תלמידים לשם שמים, ואולם אני כותב דברי לאחי הדומים לי, בעלי משא ומתן ומסחר... שהם חייבים ללמוד לתקון נשמתם. דברתי עם לומדים מחברת ש"ס, וגם נתעכבתי אצלם בקצת קהלות במשך שבועות אחדים, ואני נשבע: כה אחיה ששמעתי איך שאחדים מברכים ברכת המזון, ואחרים מתפללים ולא ידעו לקרא „עברית"... ראיתי לומדים כאלה שהיו נעורים בלילה עד חצות ויגעו לשם שמים לקרא דף גמרא, ובערב בילו משלש עד ארבע שעות על „שיעורם" וחקרתי על מה בילו זמן רב כזה ופלפלו כל כך בחזק, וממש היו מוכנים להכות זה את זה בשעת פלפולם, ומצאתי

1. ע"י דבריו מהר"ל מפראג, שהובא בברך אי ע"י נא.

2. הדברים נכתבו שנים מספר לפני התקופה הקשה שבא בשנות הששים כל המאה ה'.

3. במסחרם של יחודי ספרד באמיד ולונדון.

4. פתגם זה נמצא כבר בסי, „אגרות סלימיות" שהובא לעיל ע"י יט.

בעוה"ר שמפולס לא יצא להם לא טהור ולא טמא. לא כשר ולא טריפה. לא חייב ולא זכאי, לא אסור ולא מותר, ובכך שום דין או דת ועוד פחות מזה מוסר או היוזק אמונה או תשובת המינים, ולמדן המקדיש זמנו לשם שמים לא שיה לו לאבד ע"ז אף רגע אחד...

ששית, מצאתי כת לומדים המרחיקים יותר ללכת, ולומדים גמרא עד לשלחן ערוך, אבל לאיזה שולחן ערוך? לש"ע השן משפט... אלה משתמשים בתורתם וחכמתם ליעץ לאנשים במשפטים ולקנות להם שם של לומדים גדולים, או שיבחרו בהם למורשים... המחבר קובל מאד על מורשים אלה שהם מעותים את הישרה ועושים תורתם פלסטר ומחללים שם שמים בעיני המון עם. והכת השביעית מבלה זמנה כמו שתארתי לעיל ברביעית ובחמישית, ולהם המצאות אחרות. הם לומדים את הסימנים של כל ארבע טורים בעל פה, ומרמים את העולם, שיחשבו כאילו הם בקיאים בארבע טורים בעל פה, ואם אין הם יכולים להעשות רבנים, מפני שאין להם כסף, אז הם נעשים למורי צדק, בקהלות או אצל קצינים, או מורה רעיה, והם פוסקים איסור והיתר וגם, רחמנא ליצלן, דיני כתמים, השם ירחם...

הכת השמינית מרחיקה יותר ללכת. הם לומדים בשקידה רבה ומעלים על הכתב כל מה שחידשו בתורה... ולסוף הם מחברים ספר, מדפיסים אותו, נוסעים אתו בעולם או שולחים אותו בעולם למכירה, ואין אני רוצה חלילה לזלזל בדברים הטובים שאנו מוצאים בספרים אלה, רק לכתוב שראיתי באוצר הספרים של הגאון הגדול המפורסם מהר"ר דוד אפנהיים זצ"ל אב"ד דק"ק פראג ספר, ששכחתי שמו בעוה"ר, ושם כתוב שלמעלה משמונים שנה החרימו גאוני ארץ שלא להדפיס שום ספר חדש ממפרשי התורה או הלכה תוספות. יכולים אנו ב"ה להסתפק בגמרא שלנו, תוספות, אשרי, אלפסי, רמב"ם ומפרשים אחרים וכן גם טורים ואחרונים. אין אני יודע למי מועילים הספרים החדשים מפרשי הלכה תוספות או פשטים; הלמדן האמיתי מסיק מהן תועלת מעטה, ולאיש הפשוט אינם מועילים כלום. המחבר דומה לעשיר וותרן וגדיב המראה וותרנותו וגדיבותו רק לעשירים ונותן לעניים לסבול.

ב. פרק י"ד. עמוד העבודה. כדאי לחקור בכל קהלה או מדינה אם בין אלף מתפללים ישנם שלשה היודעים מה שהם מתפללים, ואין אני מדבר מן הנשים והבתולות כי אם מן הגברים... וכאן עלי לשבח שוב את הספרדים או הפורטוגזים, כמה הם מתפללים בכונה... הם מבינים מה שהם מדברים ומבקשים. קשה למצא ביניהם שלשה שלא למדו תורה, נביאים וכחובים, ושלא יבינו לכל הפחות לשון הקודש. ואל יחשדו בי ח"ו שאני שהנני אוהב את הספרדים יותר מאשר את אחי האשכנזים. מחבב אני את הספרדים בגלל סדר למודם וסדר תפלתם. וכל תכליתי הוא לקיים באחי האשכנזים את הפסוק: ואהבת לרעך כמוך, וכונתי היא לחקור את סבת אריכת הגלות ומצבנו העלוב, בפרט איך שהשפע, המשא ומתן והעשירות

1. ע"ז בדברי בעל "חתי יאיר", כרך ע"ז קכז.

2. על לכין מורה הנראת.

3. ע"ז במאמרו של י. הלטרין, קרית-ספר שנה י"א ע"ז 105 ואילך, וביהוד ע"ז 108.

4. דרא"ש.

הולכים וחסרים מיום ליום אצלנו האשכנזים ויש להם תודה לאל קיום אצל הספרדים. וכל מה שאני כותב איני כותב מדעתי כי אם מה שמצאתי בכמה ספרים קדושים. בפרט מה שכתב הגאון מהר"ר טעפטל זצוק"ל בספרו ווי העמודים י... עוד יותר יש להתפלא שלאנשים פשוטים, אנשים ונשים ובתולדות נאסר להם להתפלל ב"טייטש", כדי שיבינו מה שהם מבקשים ויוכלו להתפלל בכונה... ולומדים נותנים לזה טעם מן הגמרא: המתפלל בלשון ארמית אין נזקקין לה ומודיעים לאנשים פשוטים שאין המלאכים מבינים "טייטש". אבל באמת אין לומדים אלה מבינים את דברי הגמרא... ושוב אני משבח הספרדים או הפורטוגיזים שנשיהם, והאנשים הפשוטים, שאינם מבינים בלה"ק, מתפללים בספרדית או בפורטוגיזית¹, וגם נדפסו סדורי תפלות כאלה, למען יבינו מה שהם מתפללים...
ג. פרק ט"ו. גמילות חסדים. המחבר פונה אל הרבנים והפרנסים שידאגו לזה, שגם האיש העני ביותר, ישב במקום שישב, זה שהוא יכול ללמד לבנו רק תפלה וחומש ילמד המלמד עם בנו את החומש באופן כזה שידע הילד ויבין מה שהוא לומד. לזה אפשר להגיע בקלות, אם המלמד לפני שהוא מלמד אז הפרשה לילד יגיד לו מראש את החיבור (היינו את ספור המעשה, את התוכן) בלשון אשכנזית פשוטה (נור פשוטה טייטש), שידע הילד מה שהוא לומד. אני מבטיחכם שזוהי הקלה לילד ולמלמד. המלמד לא יצטרך לטרוח כל כך בפירוש המלות ותרגומן... חכמינו אמרו: אין חכם כבעל הנסיון... אני נסיתי דרך זו בעצמי והורתי אותה למלמדים רבים שמצאו אותה לאמתית...

גם אין לשכוח את המנהג הישן שנהגו בו בק"ק פרנקפורט דמיין שבעלי בתים שלא יכלו ללמוד בבחורותם נצטרפו לאיזו חברה², ומי שהיכולת בידו לקח לו רבי שילמוד עמו את סדר התפלה ולפרש לו את פירוש המלות, ואם אפשר לסדר שהמלמדים ילמדו עם הילדים את הדקדוק — הרי זה דבר טוב שאין למעלה הימנו. מקוה אני להשי"ת שימצאו אנשים כשרים שידעו עד כמה נחוץ דבר זה. המדקדק הגדול המפורסם ר' זלמן הענא ע"ה הגיח אחריו ברכה כמה ספרי דקדוק³ שמהם אפשר ללמוד בדרך קלה.

המחבר תמה מאד על זה שאין מלמדים לבנות ישראל חומש, וגם נביאים וכתובים, עד שתביננה יפה לשון הקודש ותדענה מה שהן מתפללות. ומידע אני שלומדים רבים יבואו ויצעקו: מה כתב עם הארץ זה! אין הוא יודע את דברי הגמרא⁴: כל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות. אבל אין לומדים אלה יודעים פירוש המלה "תפלות". תפלה זהו דבר בלי טעם (המחבר מרבה להביא ראיות לכך) או דבר שאין לו קיום. וכך הוא המלמד את בתו תורה, מפני שהאשה היא יצור חלש ואין לה כח כאיש, אבל איסור אין כאן. גם המלה "תורה" אינה

1. עיי' כרך אי עמ' ע. 2. שבת י"ב ב.

3. עיי' כרך ג' עמ' ער ובהערה 1 שם. ועיי' גם כרך אי עמ' קצג-קצד.

4. עיי' בדברי ר' טעפטל בן הסלמה ז"ל בכרך אי עמ' ע.

5. ציור התיבה (כרוזן תצ"ג); מבין סלמתי (ספרים תס"ה), יסוד הניקודי (אמ"ו

ת"ק) ועוד.

6. כוטה כ"א כ"ו.

כוללת רק תורה שבכתב כ"א גם וביחוד תורה שבע"פ. והרבה יש להצטער על זה שאין בנות ישראל לומדות לשון הקודש. ולעומת זה הן לומדות לשונות זרות. צרפתית ואיטלקית. וע"י זה באים אליהן אינם נמולים, ומוטב היה שבמקום זה יבוא אליהן מלמד כשר וישר וילמדו עברית ע"י למוד החומש והנביאים. וברוך השם שיש לי מסייע גדול שדעתו כדעתי הוא הרב הגדול הגאון מהורר יעקב אב"ד דק"ק עמ"דן בהגאון המפורסם חכם צבי זצוק"ל. גם הוא קובל על כך בסדור התפלה שלו. שער הדלק, חלון המצרי דף ע"ה. ושער שלכת, חלון המצרי דף ע"ה עמ' ב"י. הנשים קוראות אמנם את ה"צאנה וראנה". או את ה"טייטש חומש". ויש שם הרבה אגדות ומדרשים, אך הנשים חושבות שכל מה שכתוב ב"טייטש חומש" הוא תורת משה. ויש שם כמה אגדות שאינן משובחות. אשה אחת אמרה למחבר שירמיהו הנביא היה בן הזונה. והראתה מקור לדבריה בטייטש חומש בהפטרת מטות². המחבר מודה שאילולא היה זה בשבת היה משליך את הספר באש. מיעץ הוא לנשים שבמקום ה"צאנה וראנה" תקראנה את התורה בתרגומו של ר' יקותיאל בליץ³.

המחבר מגיע שוב לסדר הלמוד של הילדים. אלה הילדים שלמדו כבר תורה שבכתב ויכולים להמשיך קצת את למודם. אבל אין להם היכולת להעשות לומדים מוטב להם שילמדו משנה במקום זה שמלמדים אותם "עין יעקב". ביחוד ילמדו עם הילדים את אותן המסכתות שיש להן שייכות לש"ע אורח חיים. כמו מסכת ברכות. שבת וכיו"ב. הילד ידע כמה דינים ויוכל בנעוריו, וביחוד לכשיגדל, ללמוד את הש"ע אורח חיים ויוכל לפנות לחיות כיהודי כשר. גם יוציא מזה תועלת שיוכל לקרא ספר מועיל בלה"ק, ולכל הפחות בספרי מוסר ביודיש-טייטש. כגון מנורת המאור, חובת הלבבות, שבט מוסר, חקירת הלב⁴, שמחת הנפש⁵, לב טוב⁶ ודומים להם. מחשיב הוא ביחוד את הקריאה בספר חובות הלבבות וספר "לקח טוב" שחבר ר' אברהם יגל⁷, הכולל את עיקרי הדת. את הספר האחרון צריך כל גער ונערה לדעת בעל פה.

הילד היכול להמשיך למודו עד כדי להיות למדן אין טוב לפניו מללמוד גמרא. הלכה תוספות וטוב שיהא לו מלמד חריף שיחדד את שכלו. מוטב לו שילמוד את המסכות השייכות לשו"ע אורח חיים ואח"כ אלו השייכות לשו"ע יורה דעה. וכשמגיע הילד לכלל בחרות ויש ביכולתו לנסוע לישיבה בעזר השם כאן אין בכחי לכתוב את דעתי ומכל שכן להכניס ראשי בין הרים גדולים, וכמה גאונים וגדולי ישראל כתבו על לימוד החלוקים. אלא גם כאן עלי לכתוב: אין חכם כבעל הנסיון. אלמלא שמשתי ארבע שנים את אדוני מורי ורבי הגאון הגדול המפורסם אב"ד ור"מ מהר"ר אברהם ברודא זצוק"ל בק"ק פראג ולמדתי

1. ע"י כרך א' עמ' רח.
2. ומקור יותר קדום לזה באלפא-ביתא דבן-סירא.
3. ע"י כרך א' עמ' קנב.
4. לר' שלמה ב"ר שמעון וועצלר, נדפס באמסטרדם תצ"ב, בזכרו של מחברנו.
5. לר' טנוח הענדל קירכהאן, ספרד"ט תכ"ז ופעמים רבות אהרני זה.
6. ע"י כרך א' עמ' עה—עז.
7. נדפס ראשונה בוויניציאה ש"ב ופעמים רבות אחריו זה, וגם תורגם לרומית וגרמנית.

בשקידה את ה"חילוקים" שלו איני מאמין שהייתי יכול להגיע ללימוד ספרי קודש שלמדתים אחר כך, ברוך הוא וברוך שמו הגדול. לכבוד אדוני מורי ורבי הגאון הנ"ל וצוק"ל ולנחת לנשמתו עלי להביא את זה: ראשונה את דרך חייו. שכל ימות השבוע לא אכל דבר מן החי ושנית את סדר למודו. הוא הגיד אמנם חילוקים אבל רק בתחלת הזמן, בקיץ עד שבועות ובחורף עד חנוכה. אבל אחר זה הוצרכו ללמוד בשקידה גמרא ופוסקים, ולמלא כריסו מהם. בשבת בין מנחה למעריב הגיד תמיד איזה "פשט" עם הידוד לחדד את התלמידים, וכמה פעמים אמר הוא עצמו שהוא חושב את הפשט לסקר, ואמרו רק לחדד את התלמידים. שלישית, השגחתו הפרטית על תלמידיו. לא רק לראות אם הם לומדים בשקידה, ולבחון כתות כתות, כי אם ביהוד עמד לעתים קרובות להוכיחם בדברי מוסר. גם החזיק אנשים מיוחדים שתפקידם היה ללכת הנה והנה ולהתחקות על התנהגות התלמידים. רביעית, אהבתו העזה לתלמידיו, וכל תלמיד שרצה ללמוד היה יקר לו כבבת עינו. חמישית, כל מעשיו היו לשם שמים, ואת זה הוכיח לא רק בזה שלא קבל כסף מכל תלמיד עני או בלתי אמיד אך כמה מאות תלמידים שלא היו להם שבתות החזיק מכיסו. שכל זה הוא אמת יעידו אלפי תלמידים בכל הקהלות והמדינות. ואני יכול לאשר בשבועה שכל ארבעת השנים שלמדתי בפראג לא קבל ממני אף פרוטה. וכשהורדתי דמעות בעת נסיעתי על זה שאין לי כלום מה לתת לו — שאלני אם יש בידי די כסף להוצאות הדרך, ורצה לתת לי כסף בעל כרחי. באופן כזה היתה לתורתו בע"ה יתברך הצלחה. על זה יעידו לי אלפים...¹ סדר למוד כזה היה בזמנו בק"ק פראג גם אצל הגאון הגדול המפורסם אב"ד מוהר"ר רוד אפנהיים וצוק"ל והגאון מהור"ר אלי בעל המחבר "אליה זוטא"; איש מהם לא נהנה משום תלמיד, אך הגאון אב"ד הנ"ל חלק בכל שנה כמה מאות בין התלמידים העניים. סדר כזה היה בזמני גם בק"ק פראג פורט דמיין בימי הגאון הגדול המפורסם מוהר"ר שמואל ר' חיים ישעיהו וצוק"ל והגאון החכם הכולל מוהר"ר שמואל שאטין וצוק"ל.² וכותב אני עוד הפעם: חלילה לי להכניס ראשי בין הרים אשר נשמתם צרורה בצרור החיים, אלא לכתוב דעתי כשוטה בעל נסיון, שבחור הלומד בישיבה אין החלוקים הנלמדים רק בתחלת הזמן מוזקים לו.

ק"ג. ספר "מקרא פורשי" על כל חמשה חומשי תורה לר' אליעזר זוסמן ב"ר יצחק רודלסום (אמשטרדם תק"ט). המחבר מוסר

1. כך היה נהוג גם בישיבות פולין, עיי' סרך אי' עמ' קיא.

2. על ר' אברהם ברודא ורבותיו בפראג עיי' עתה ב-Jahrbuch der Ges. für Geschichte der Juden in der Cechoslovakischen Republik, Bd V, 7-9-112. הכתובות שכתב בין הקהלה היתה מצומצמת, ומכל מקום היה מפור הרבה לתלמידיו ועיי' עליו גם בזכרונות גליקל פון הטלין עמ' 224.

3. על ספרי הלבושים לר' יפת.

4. עיי' עליהם בספרו של ר' יצחק הורוויץ על רמב"ם פרנקפורט, ועיי' האחרון ראה טאמרו של

ר' צובל ב"סניני" שנה ד' סרך ח' עמ' רצה ואילך.

בעברייטייטש את כל תוכן דברי התורה בדרך שאלה ותשובה בין המורה ותלמידיו. בראש כל פרשה הוא מוסר בקצור את תכנה.

א. שער הספר: מקרא מפורש

חלק ראשון חמשה חומשי תורה. כפי פרשיותיו וסדריו ופסוקיו. לא נעדר בלשון אשכנז אות אחת מלשון הקודש. כולל בלשון צח ונקי חבור הפסוקים ומשמעות הענין לחנך בו את הנערים וללמדם ספר. לזכות הנער את ארחו באורחת חיים. להבין דברים הגתונים משמים. הכל באר היטב לפי הסוטה. ומגלה אותו אשר לפניו בשמלה לוטה. מורה דרך לזקנים וזקנות להגות גם לבם בתבונות. מנהל ילדים וילדות במראה ולא בחידות. להמוני עם להורות אמרות ה' אמרות טהורות. במענה פיו שמחה להשיב תשובות ואזני התלמיד לשאלות רבו קשובות.

הרב זורע לפני צדקה. בשאלותיו כענין חוקר ודרש. התלמיד קוצר שכר אמת. בתשובותיו כהלכה כאמן וחרש.

דו איז דיא תורה שבכתב אויף טייטש בשיידליך. נוצליך פו מאנין אונ' ווייבר יונגן אונ' מיידליך. היר אין לערנט מן דיא תורה רעכט פרשטין זוא גוט אז ווען מן בייא איין רבי מעכט גין. דא דוריק קען איין איטליכר גאטש וואר האפטגי ווארט ווישן. ווען שוינט ער זיך קיין מאלט אין לשון הקודש העט בפליסן. אלש איז גאך אורדר פון דיא פרשיות אונ' קפיטלין גשטעלט. אך פו איטליכי פרשה וואש דא אין ווערט פו מעלט. גלייך איין רבי דר דא פו הערט איין קינד. צו הערן אויב ער דען רעכטן אין האלט פו שטיט אונ' רעכטי ענפרט פינד. אלש זער וואול על פי הדקדוק גאך דען פשוטה פסוק בשריבן. אונ' דאך איז פון דיא מיינשטי מפרשים ניקש הינטן גבליבן. עז איז פו איין ידען אך גאר קיין שאנד. ווען ער דו ספר האלט בייא דר האנד. עז טוט מער גוף אין דיא וועלט. אז מענכיר רבי דר מיט קינדר קנעלט...

ב. מתוך ההקדמה העברית לספר. „ואף שהספר בלשון לועז נכתב בשבחה לשון הקודש הוא מדבר“.

„... ואיך אפשר לפרש פסוק. לאשר בחכמת הדקדוק אינו עסוק. יש רוצים לזה לתת טעם וסברא. להשיב מה דאיתא בגמרא. לאמר מקרא מדה ואינה מדה. אבל נסתם מעיניהם זאת החידה. והלא חכמי התלמוד יסדו כל דבריהם על המקרא. אף שהרבה פעמים אמרו: אל תקרא. ורצו בזה שאל יכלה האדם עתו במקרא לבד... רק ילמוד גם משנה וגמרא...“

אכן יש קלי הדעת. אשר אין ידם מגעת להבין דברי חכמים ומאמרם. המה חפצים לשנות תארם. באמרם מה לנו במקרא ומסורת. והלא אין לנו כזה משכרת... יותר טוב ללמד פוסקים וטורים. ואהיה אז סיני ועוקר הרים. אסק למדרגה ואשב על כסא הורים. ולמשמעתי הכל יהיו סרים... והמה המטילים על בעלי מקרא שמץ ודופי. אבל אדום וידי אשים למו פי...“

ג. מתוך ה"הקדמה בלשון אשכנז".

... דרום האב איך גוט אך גוט בפונדן אום דז ספר אין טייטש צו שרייבן, דו איין איטליכר גמיינר מאן דען רעכטן אין האלט פון אונזרי הייליגי תורה זאל רעכט פרשטין וויא דר פסוק אין פשוטה מוז פר טייטשט אונ' גלערנט ווערן. אך האב איך דיא ווערט אין גוט טייטש גשטעלט דז עז איין קינד רעכט זאל בגרייפן, אונ' אלש נאך דען דקדוק זער קלאר. איין ידען ברויך זיך אך ניט צו שעמן הירפון גברויך, צו מאכן... עז איז אך זער נוצליך פר קינדר דיא אין הדר גיין, דז זיא אלי וואך דיא סדרה היר אין פלייסיג זאלן נאך זעהן. דען זוען שוינט איין רבי איין גרוישר למדן איז זוא קען ער ניט צייט נעמן איין איטליך קינד בונדר דען חיבור הפסוקים אזו טייטליך צו לערנין. ראשון אום דז איר שכירות זוא וויניג איז דז זיא פיל קינדר מוזן האבן איער זיא בשטין קענין. שנית זיין פיל בעלי בתים דיא האבן וועלן דז דר מלמד מיט אירי קינדר אונטר שיידליכי זאכן צו גלייך אלי וואך זאל לערנין. דעשט וועגן קענין זיא איר צייט מיט דז קינד אליין אן פסוק ניט אן ווענדן. איך וויל ניט אן הוילן צו רידן פון זאלכי דיא זעלברט קיין פסוק פרשטין. דעשט וועגין האב איך מיך בעזרת השם ספר כזה אונטר שטאנדן יוציא לאור צו לאזן זיין לעזר ולהועיל למבקש דבר ה'...

קד'. שער הספר "מנחת עני" לר' יצחק זעליג כהן. הספר נדפס בתבנית 16^ו באמשטרדם תק"ט. אנו רואים ממנו שאף בישובים ובכפרים היו דורשים מן הילדים שיאמרו חדושים ופשטים על השולחן בשעת סעודה.

"ראה זה דבר חדש. חדש ממש שלא היה כבר בעולם מנחת עני ומנחת כהן שהיא כולה קלילי איזה חדושים נאים ופשוטים. והוא תועלת גדול למלמדים להנך תלמידים הקטנים. אשר המה רך בשנים. בפרט להמה אשר בישובים ובכפרים חונים. שאין להם ספר חדושים בשום פנים, ועל כל פנים צריכים ללמוד עמהם איזה דבר חדש באיזה זמנים. דומיא דזמנם. ע"כ חברתי וגמרתי בע"ה ספר כ"ל שהיא דבר טוב בעתו. ואמרתי להביא אותו לבית הדפוס לזכות אותי ולזולתי". ספר קטן זה מכיל פלפולים וחדושים קצרים שילמדום המלמדים לתלמידיהם כדי שיאמרום בשבתות בשעת סעודה.²

קה. מתוך הקדמת החלק השני של ספר "נחלת ראובן" לר' ראובן ב"ר אברהם הלוי (פרנקפורט דמיין תק"ל). ח"א כולל פירוש על ההפטרות וח"ב יש בו, ביאור מספיק על כל דקדוקי רש"י הבאים בהפטרות. המחבר מדבר בשבח הלשון העברית ודקדוקה.

אמר המחבר... בימי בחרותי היה לי חבר נאמן בריתי, והיינו כחברים מקשיבים. רעים אהובים. וכשבת אחים גם יחד, כי טוב שנים מן האחד, ללמוד

1. בלשון קרות, ויש כאן רמז למנחה העולה בלוי.
2. יצא ספר אי עמי רי בדברי יעקב, ולעיל עמ' קב.

במקרא ומשנה וגמרא בפלפול ישר וסברא. אך בזאת נחלק תיומת לבנו. וזאת המכשלה תחת ידינו, את אשר חברי ישנא אהבתי, ואשר הוא ירחק קרבתו, קבעתי עתים מזומנים, ללמוד בספרים מספרים שונים, חכמת הדקדוק וענייניה, על מה הטבעו אדניה, ולא נכון בעיני חברי הדבר, כי בלשון אחרת ידבר, והוכיח אותי על פני, לאמר מהר ועשה כמוני, ואם אמרו בתורה תהיו עמלים, ומה תעסוק בדברים בטלים, וזה כל פרי זאת התורה, שיוכל להיות רב ומורה, ויזכה לרב טוב בזה ובבא... האם תביאך החכמה הזאת לעולם הארוך, או תסדר לך שולחן ערוך, ממיני מטעמים, תרנגולים מסוטמים... ולמה תבלבל שכלך בחכמה לא תועילך... ויהי כשמעי את קול הענות יהגה לבי לענות... להשיב על דבריו הנלוזים, חלידה להדמות לשון הקודש ללשונות לועזים...

קו. ספר "אבן ישראל" "המלמד דעת לאב ובן... סדר אותיות ונקודות וטעמים, עם כללים בדקדוק נעימים.. בו יזמרו וידברו החזונים... בו ישישו המלמדים עם הבנים, כי ימצאו בו בלשון אשכנז הכללים. מהמחבר התורני כמהו' יעקב בן כמהו' מאיר סופר זצ"ל ממדינת עלזוס". הספר נדפס במיץ שנת תקכ"ו. על הספר באו כמה הסכמות ובתוכן גם הסכמת הגאון המפורסם בעל "שאגת אריה". שהיה באותו זמן רב במיץ: "וקריתי ושניתי בו ומצאתי שהוא דבר מתוקן למקרי דרדקי לחנך הנערים בילדותם בשרשי חכמה זו...".

בהקדמה הוא מדבר על הצורך לבטא את המלים בנקודן הנכון ובטעמיהן. אלא שהשועלים הקטנים מחבלים את הכרמים. "ומי המה השועלים — הם המלמדי תינוקות והחזנים אצל קטני ארץ... ואין אדם מקנה דבר שאינו ברשותו, ואם המלמד הוא נער ובער איך ילמוד ממנו התלמיד, ועל זה נאמר: ונתתי נערים שריהם. ודבר ידוע הוא שרוב קטני בני ישראל המתחילין ללמוד על מנת, והיינו להגות בלעגי שפה, יתחיל ללמוד א"ב ותפלה אצל נער או זקן בער... ורז"ל אמרו: בשביל ד' דברים מאורות לוקין, בשביל כותבי פלסתר ומעידי עדות שקר ומגדלי בהמה דקה ומקצצי אילנות טובות, רצו בזה לומר שלוקין מאורות השכל בדורות הללו, והסיבה שקוצצין אילנות טובות, והמה קטני בני ישראל, על ידי שמגדלין בהמה דקה, אלו בחורים ונערים מלמדים, ומי גרם להם זה — מעידי עדות שקר, שמעידין עליהם אצל ההמון שראוים למלאכה זו, ונוסף להם עוד סבה אחת: כותבי פלסתר... ופירש רש"י שטרות מזויפים, ואני אומר שקאי על כותבי סדר אב לתינוק ותפלות בטעות..."

המחבר קובל על "הסדר הרע שלומדין התינוקות כל חכמת הדיבור מלוח אחת: הנקרא אב, ואין בו צורת האותיות כתיקנן אף כי הנקודות והטעמים, וכל שכן דרכי הלשון במבטא השפתיים... וזה עיקר הסיבה של חלי הדור... והנני יוסיף הפלא ופלא איך עברו וחלפו שנים הרבה מאוד בסדר הרע הזה של לימוד הילדים בלוח אחת מבלי דעת ונחת, אין זה אלא מקום הניחו לי מן השמים

להתגדר בדברים העומדים ברומו של עולם... וכלל העולה: כל זמן שהשורש פרה ראש ולענה הזה מצוי באומתינו הרפואה נמנע, כי אם ליחדי סגולה הלומדים חכמת הדקדוק, ושאר העם מדברים לשון יהודית באשדודית...

והנה לא שלוח ולא שקטתי ולא נחתי עד שהיצאתי מן הכח אל הפועל מה שהשבתי וגמרת בלבי מימים רבים לזכות הרבים... וכל יחיד ויחיד נער וזקן ידעו כולם את ה' בקריאתם והילולם, באותיות ונקודות וטעמים, בכללים מעטי חכמות ורבי האיכות...

אכן לעמוד הדבר על תלה, ושלא יהא אצל המון עם תפל או טפלה, ובפרט בדבר חדש, ולעקור ולשבר הלוחות הראשונות הוכרחו לזה חכמי הדור לאמר: יישר כחך ששברתי, ולא די זאת כי אם יגורו בגורת חכמים שלא יפרוץ גדר זה הסדר ובפרט בכל חדר, מקום מלמדי תינוקות בעדר...

וחלק השני בארתי בו כללי אותיות ונקודות וטעמים בלשון טייטש, מה שהוא הכרחי לדבר אמת בשפת אמת, ונכון הדבר מאד למלמדי תינוקות וחזנים... ובו קבעתי הלוחות לדורות על סדר נכון מאד כהלכה פסוקה לתינוקות בסדר האותיות אלפא ביתא פנים ואחור בצורות שונות... ואף גם עשיתי להם: שא למוזי טאבל על סדר א"ב, לפי סדר קולות הנקודות בכלל ובפרט...

קז. מתוך צוואת ר' מרדכי עפשטיין, אביו של ר' אריה ליב עפשטיין בעל ס' הפרד"ס, שנפטר בש' תצ"ג — הובאה בס' „גבורות הארזי“ (ווילנא תר"ל) עמ' ד'.

„בכן אותך ראיתי ראוי לכך ובפרט שהיית חביב עלי מכל הבנים, ושקלתיך בכל ערב ר"ח בבשר ולחם ומעות³, והרבה מעות פזרתי עליך בכמה מלמדים הגונים שאין דוגמתן, ושלחתך לכל למדן שהיה בכאן או לאורח למדן שבא לכאן, וכמה הרפתקאות דעו עליך בכמה חולאים... ומכולם פדיתך ע"י בכיות ובקשות וצדקות, והלבשתך בגדי פשתן לבנים עד י"ג שנה שלימות בכדי שלא ישלוט בך עין הרע“.

קח. מתוך הקדמת ס' „אור השנים“ להרב המפורסם ר' אריה ליב עפשטיין אבד"ק קיניגסברג (פרנקפורט דאדר תקי"ד), בספר זה הוא מסדר ומחלק את תרי"ג המצות לכל ימי השבוע, ולכל חג הוא מסדר את המצות הנוגעות לו.

...והנה בדור הזה שבעונותינו הרבים עלינו נאמר⁴: עתידה תורה שתשתכח מישראל... כי אנחנו רואים שבעו"ה נשתכחה הדת ואין שום אחד מישראל יודע על מה נצטווה לשמור ולעשות, רק מנהג אבותיהם בידיהם, לכן יזהר כל אחד ואחד, וביחוד המלמדי תינוקות, ללמוד עם הנערים לאמר בפה המצות הנהוגות שידע המצוה איך נצטווה ובאיזו פרשה צוה הקב"ה אותה מצוה... ומן הראוי לכל ירא שמים לגזור ולהתנות עם מלמדי תינוקות שילמדו ספר זה כולו, וכל מצות

1. בנא בתרא י"ד ב' 2. על „סאלטיין“ ע"י כרך א' עמ' קנז וגירסין Quellenchriften, 304.

3. המתחלקים לעניים, וע"י יוסא לית ב' ואיבה רבה סוף פרי' ב' 4. סבת קליה ב'.

עשה ומצות לא תעשה ילמוד עם הנער בתוך החומש עם פרש"י הדק היטב כדי שידע הנער המצות על בורים, ועל כל פנים המצות הנהוגות. וחנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו.

קט. מתקנות הקהלה בפרשבורג. את העתקת סעיף כ"ב מתקנות אלו הואיל בטובו לשלוח לי הד"ר מכ"ס שאו מנויארק. שהעתיקן מהעתקה שנעשתה ע"י הסופר וה"נאמן" דק"ק פרשבורג בשנת תקצ"ה. התקנות נעשו. כמו שהעיר בצדק הד"ר שאו במכתבו אלי. לפני שנת ת"ק (1740). כי תקנות פרשבורג הכתובות גרמנית שנחאשרו בשנת 1740 ע"י הגרף Johan Palffy, הן רק תמציתן של תקנות אלו. כמו שכתוב בסופן: „Extract oder Substanz von der in hebraeischer Sprache und Schrift verfassten Policy“ אף ראשי הקהל החתומים עליהן עמדו בראש הקהל בשנות ת"ס—תק"י.

תקנות קהלתנו דק"ק פרעשבורג.

עניני הלימוד. כב. הרבו אב"ד נ"י מחויב בתחילת הזמן, מר"ח אייר עד עצרת. ומר"ח חשון עד חנוכה. כל שבוע חלוק צו ואגן, כדי לחדד את התלמידים. ואם כבד ממנו הדבר מחמת איזה סיבה יתן מהודו לאחרים. ללומדים או בחורי חמד. חכם ומבין מדעתו. מכבד זיין. ולאחר תחילת הזמן זאל אב"ד נ"י מידי יום ביומו לכל הפחות שני שיעורים ואגן. למי שרוצה ללמוד גפ"ת ופוסקים כי ייטיב ה' עמנו משפיע לנו ממדת טובו. שהקהלה פה כמעלה הרוממות קומין מעכט. יהי' חוב גמור עלינו לכל הפחות להחזיק ששה בחורים בתמידות להגדיל תורה ויאדיר. כה"ג יקבע הרב בכל שבת שעה א' למדרש בביתו או בבה"מ. בכל מקום אשר יבחר. ולא המדרש הוא עיקר. גם ספרי מוסר שיבינו כל השומעים. אף כל תלתי' יומין. הוא ר"ח. יבואו התינוקות של בית רבן אשר המה בגדר הלמוד גמרא בסלפול ובסברא אצל הרב לראות בקנקן מה שיש בו. ולראות אם המלמדים עושים במלאכת ה' באמונה ולא ברמ"י. וכן חובה לעשות על הדיינים פעמיים בחודש להסתכל בתלמידים ולעמוד להם על אבן הבוחן כנ"ל.

הק' שמעון סג"ל הק' קאפל דייטש הק' זוסמאן אופ"ה"י הק' מאיר פ"ב הק' דניאל פ"ב הק' ישראל ליזר מענצליס מפ"ב הק' חיים בהרב מוהרר"מ שטאמפי הק' משה מפירדא הק' ליב קריילסהיים.

קי. מתוך פנקס דובנא. העתקה ממנו נמצאת בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. וע"י גם כרך א' עמ' קצב. כמה תקנות ממנו פורסמו בס' „דובנא רבתי“ לח. מרגליות וגם ע"י לעווויטאן ב. היסטארישע שריפטען של ייווא כרך ב' 80—114.

1. באיתי זמן היה רב בפרשבורג ר' משה הר"ף. התן הרב ר' ברוכי מוכיח. ע"י ורייס.

2. אבני בית היצור. סימני א—ג.

3. — איפנהיים 4. — פרשבורג 5.

קכה

א. מלמדים ורישי דוכנא פטורין [לתת מס] משכר לימודם (עמ' 24 ובגוף-הפנקס בדף כ"ט. התקנה היא משנת תק"י).

ב. למען תהיה תורת ד' בפינו אשר בצילה נהי' העמדנו סדר נכון להחזיק ישיבה בקהלתנו יצ"ו, וכל מי שסכמו 1 שלשה גדולים סו' מחויב להחזיק בחור או בעל הבית בכל "זמן" וזמן. ומי שסכמו גדול והצי גדול ולמעלה יהזיק בחור בסירוגין 2, ומי שסכמו מגדול וחג"פ 4 ולמטה אזי יהזיקו שני בעלי בתים בחור אחד על זמן אחר, ויהא גם כן בסירוגין (עמ' 31). תקנה משנת תע"ז או תק"ז: היסטארישע שריפטן II 85).

ג. בריבלך לעניים 5 ככה יהא הנהגה: מי שסכמו משני גדולים ולמעלה יתן לו השמש בהעלפר אחד 7, ומי שסכמו משני גדולים ולמעלה יתן לו השמש בעל הבית או אשה 8. השמש תהיה לו השגחה פרטית על הבהעלפרש. ליתן להם בריבלך, היינו לשני בהעלפרש של המלמד דרדקי ולבהעלפר א' שאצל מלמד הלכה תוספות 9, ובהיות שראינו כמה קלקולים ומכשולים הבאים מבהעלפרש שוהים אצל המלמדים "זמנים" הרבה בכך הלילה והלילה על המלמדים להחזיק בהעלפרש יותר משני זמנים 10 (עמ' 36). דף ל"ו ע"א. תקנה משנת תע"ז: היסטארישע שריפטן II 88).

ד. בערב שבת שלפני ר"ח אייר ושלפני ר"ח חשון מחויבים אלופי הקהל יצ"ו וכבוד הרב ג"י לחלק השבתות לבני ישיבה בלי שום דחיה בעולם (עמ' 50 דף מ"ג ע"א. הזמן כנ"ל).

ה. בעלי בתים הלומדים אחר החתונה אזי שנה ראשונה אחר החתונה יהא נקי 11. רק טקסי יתן ששה זהו ולא יותר. ומי שאינו לומד והוא בעל מלאכה או בעל משא ומתן אזי מחויב ליתן סכום וטקסי תיכף אחר החתונה (עמ' 51. דף מ"ד ע"א. הזמן כנ"ל).

ק"א. מתוך פנקס מוהילוב פודולסק. לקוטים ממנו נדפסו ע"י מנחם ליטינסקי ב"המליץ" 1894 גליון 259. תקנה אחת מהן נוגעת לתולדות החנוך.

היות כי נעשה מלאכת ה' רמיה בהני מתני ינוקא דלא גרסי ודלא דייקי שפירי 12, ורבו תלמידים יותר מדאי ואינם יוצאים ידי חובתם נגדם, מפשו תלמידים לרבות שכרם, ורק לכבוד עצמם דורשים, בכך נעתיק פה מהפנקס הישן שלנו

1. בדוכנא היה ה"סכום" (היחידה של המס) כדף מי סרכוסו עולה שש מאות זהובים—גדול אחר. חסע מאית זהו — גדול והצי 1,187 זהו — שני גדולים, 1097 זהו — שלשה גדולים.

2. כס"י.

3. האחד בימים א' ג' ה' בשבוע, והשני ב' ד' ו' ואף בשבתות יהזיקו בסירוגין.

4. והצי גדול פוליש. 5. הסלצה לעני, ובאן הכונה כנראה לפתקאות, "פלעטיין".

6. נראה שצ"ל: ולמטה. 7. שיאכל על סוף הנה.

8. מהספקתם עולה יותר מהספקת נער בהעלפרה.

9. למלכה הלכה ד' בהעלפר אחר, כיון שתלמידיו גדולים יותר.

10. ואחר זמן זה יחליפום באחרים. 11. מ"ס זמני מס ההכנסה.

12. ע"י בנא בהרא כ"א א'.

את התקנות שעשו אבותינו ביניהם מכבר על דבר המלמדים המפורשים בדף קמ"א, וקבלנו עלינו בחרם לקיים את כל תוקף התקנות בכל החומרות:

א. אותן המלמדים גמרא עם פי' [רש"י ו]התוס' אין להרבות בתלמידים יותר מעשרה, וחלף עבודתם יהי משכורתם חמשה עשר אדומים לזמן, ולא יותר.

ב. אותן המלמדים גמרא יהיו להם חמשה עשר תלמידים, ומשכורתם יהיה שני מאות זהובים, ולא יותר.

ג. אותן מקרי דרדקי יהיו להם חמשה ועשרים תלמידים, ומשכורתם יהיה מאה והמשים זהובים, ולא יותר.

ד. הלילה להמלמדים להרבות בתלמידים או בשכרם יותר מקיצותא הנ"ל. וכל מלמד מחויב להביא רשום בכתב אמת התלמידים שלו להראש הפרנס חודש שבועתים (!) תוך הזמן, ואם המצא ימצא איזה מלמד שעבר על התקנה, ובעט שקר ירשום רשימה שלו, ענש יענש בענשים קשים כעובר על גזרתנו.

ה. על אביהם של התלמידים לשלם שכר למוד מדי חודש בחדשו, ואם יעשו השכר חודש אחד (יש למלמד) רשות לדהות בנו מחדרו, וחלילה לשום מלמד למיעלו לחדרו.

כל הנ"ל מנויה וגמורה בחברי רוזני נגידי קציני מנהיגי הקהלה בצירוף כבוד הרב המאוה"ג אב"ד דפה ק"ק מאהליב על הניסטר, ר"ח מרחשון התקלמ"ד ט' (1778).

ק"ב. מפנקס תלמוד תורה של קהלת אשאפנבורג והגליל. מזמן לזמן היו באי"כ הישובים שבגליל, "טובי מדינה", מתאספים יחד, כדי לתקן תקנות שונות, ובראש דאגתם שמו את עניני תלמוד תורה. בכ"ד אייר תק"ל נתועדו ביום הועד באשאפנבורג, האלופים הקצינים פרנסים ומנהיגים גובים וטובי מדינה דגליל העליון דאוברערטץ שטיפט (Obererzstift), והרב ר' דוד טעביל שייאר, אב"ד במגנצא — אשאפנבורג ושאר קהלות הגליל היו כפופות לה — ערך את דברי קדשו לפנייהם ועוררם לחזק את לימוד התורה, או בחרו בי"ח אנשים שיתקנו תקנות קבועות. התקנות נדפסו ע"י שלמה במברגר במחברתו *Historische Berichte über die Juden der Stadt und des ehemaligen Fürstentums Aschaffenburg* (שטרסבורג 1900) עמ' 88–97. התקנות כתובות בעברית בלולה בלשון המדוברת, והריני נותן כאן תמציתן בקיצור רב.

א. ראשון הוא למקראי קודש שני בתי מדרשים תיוסד יחודש, במדינתנו באוברערטץ שטיפט, דהיינו בית מדרש אחד תוך גליל העליון מן נאגלשבורג עד מילטנבורג, ובית מדרש אחד ממילטנבורג ולמטה בגליל התחתון, והמקום מילטנבורג בעצמו יהא תחת אותו גליל... וכדי לעשות תיכף התחלה טובה ימנה אדוננו מורנו ורבנו (הרב במגנצא) שני מלמדים ישרים וטובים, וכל אחד מהם יקבל לפחות מאה זהובים לשנה שכירות, וחוך מזה יקבלו דירה בהנם, באותו

1. להכניס את התלמיד הנדחת לחדרו, וע"י בכרך א' עמ' צח ולעיל עמ' נו.

המקום ששם יקבע בית המדרש. כן ישוחררו מכל ההכבדות¹. כל מלמד חייב ללמוד עם עשרה נערים. הן בני עשירים והן בני עניים. ממדינות אוברערטץ שטיפט בחנם. ולא יקבלו לביהמ"ד נערים שאינם יכולים לקבל עמוד גמרא בכל שבוע. ואם לא ימצאו בישובים שבמדינה הנ"ל עשרה ילדים היודעים ללמוד גמרא — יורשה למלמד לקבל גם ילדים הבאים מחוץ למדינה. אבל שלא יטיל ע"י זה הכבדה על בני המדינה בנוגע לדמי מזונות ושאר צרכיהם של הילדים.

ב. כמה סעיפים קובעים את הכנסות לסיוע הת"ת. מחוץ לתשלומים השנתיים הקבועים שהתחייבו לשלם כמה נדיבים ויחידים סגולה: מי שיעלה לתורה ברגל יעשה «מי שברך» לטובת הת"ת. ואפילו עני שבישראל מחויב לנדר לפחות ט' פשיטים. את הנדר יש לשלם לגבאי הת"ת תיכף אחר יו"ט. ומי שיעבור על זה לא יעלה לתורה. גיפאטיר וגפאטרן. אם הם משלמים מס על סכום פחות משלש מאות זהובים ישלמו ח"י צ"ל. ואם על סכום יותר גדול ישלמו חצי זהב לת"ת. וכל המרבה לספר² הרי זה משובח. בשביל זה פוטר אתם התקנה מלתת לחם ויין שרף ושאר דברים שנהגו בהם לפני זה. יולדת הקמה ממיטתה עליה לשלם סכום ידוע. לעומת זה היא פטורה מלתת לעקאך ויין שרף. חתן וכלה יתנו לפי ערך הנדוניא שלהם מעשר מן המעשר. ועליהם לשלם את המוטל עליהם לפני כניסתם לחופה. ומי שיש חולה בתוך ביתו והוא עושה לו פדיון נפש יתן השליש ממצות הפדיון לת"ת. ומי שבנו נעשה בר מצוה יתן סכום קצוב בשביל בנו העולה לתורה באותה שבת. המדבר בבית הכנסת מן «ברוך שאמר» עד אחר «עלינו» דברים בטלים יתן ח"י פשיטין לת"ת לכפרת עונו. ועוד נרשמה שם שורה שלמה של הכנסות.

ג. תקציב שני בתי המדרש הוא שש מאות זהובים לשנה. מאתים לשני המלמדים. כל מלמד צריך לקבל ל"פחות ארבעה ילדים מפחותי ערך 4 מבני מדינה" ללמדם תורה ודרך ארץ. ומצעות הת"ת ישלמו דמי מזונות כל שבוע זהב אחד לכל ילד, ובאופן זה תעלה החזקת ארבעת הילדים מאתים זהב לשנה. והחזקת כל בית מדרש תעלה לשלש מאות זהב.

ד. המלמדים יתמנו ע"י הרב אב"ד במגנצא. ועליו לבחור במלמדים כאלה שמלבד שילמדו עם הילדים באמונה הם מוכשרים גם להורות לעם את הדרך אשר ילכו בו ואת המעשה אשר יעשו. וגם יתן להם רשות לפסוק קצת בעניני איסור והיתר.

ה. בשנת תקמ"א מתחייבים אלופי קהל אשאפנבורג להעמיד לרבי של הת"ת דירה הגונה. ולסדר מלבד זה בבית הנ"ל שני חדרים. למען ילמד בחדר אחד מלמד עם נערים הלומדים גמרא ובחדר אחד מלמד עם ילדים הלומדים הומש ומשניות. והרבי של הת"ת יהא תמיד סמוך ונראה אצלם למען ישגיח עליהם בעין פקוהה שלא יעשו מלאכת ה' רמיה. ושכר הרבי הוא מאתים זהובים לשנה. שני המלמדים מקבלים מחוץ לתשלום ידוע מזונות מבעלי הבתים. מלמדים אלו יכולים להיות גם רווקים. לפני שימנו אותם לתפקיד זה יבחון אותם הרבי של הת"ת אם הם ראויים להיות מלמדים.

1. מיסים. 2. קוואטער בבית אילת. 3. למנית מצות. 4. כסלני מס מיצט

- ו. אצל שני המלמדים יתקבלו גם שני ילדים של בעלי בתים פחותי ערך מכאן אשאפנבורג ושני ילדים מן הגליל התחתון. הילדים יתקבלו ע"ס גורל. אין לקבל ילדים שאינם יכולים ללמוד לפחות שתי פרשיות חומש. ילדים הבאים מן הגליל אין לקבלם לפני מלאת להם שמונה שנים, אבל מבני אשאפנבורג יש לקבל אם מלאו להם חמש שנים אם הם לומדים שתי פרשיות חומש (לשבוע).
- ז. הרב של הת"ת יבחון את הילדים מדי שבוע בשבוע בערב שבת קודש או ביום השבת. ואם הוא רואה שיש נער היודע ללמוד כל שבוע ב' או ג' דפים גמרא עם תוספות ומפרשים אז הוא חייב ללמוד בעצמו עם ילדים כאלה תמורת תשלום קטן. ואינו רשאי להמנע מזה. ואם יש לו הרבה ילדים הלומדים הלכה ותוספות ואחד מהם ראוי ללכת ללמוד בישיבה חייב הרבי לשלחו לישיבה, ולא לעכבו אצלו, ובמקומו יקח ילד אחר.
- ח. אם בעלי בתים אחדים שוכרים לעצמם בהור או מלמד, עליהם לתת לו ללמוד בבתיהם, ושני המלמדים הלומדים עם ילדי הת"ת צריכים ללמוד בבית הקהל, ולהם זכות קדימה על שאר המלמדים.
- ט. "אותן בחורים או מלמדים הנבחרים לת"ת יהיה להם מספר מחמת תלמידים. דהיינו מלמד דערף אהן נעמן י"ב עד י"ד ילדים, והמלמד גמרא דערף נוהר אהן נעמן משמונה עד עשרה ילדים".

קי"ג. מתקנות המדינה בעלזא, שנתפרסמו ע"י ל. לעוונישטיין

Blätter für Jüdische Geschichte und Litteratur, ב. II. Jahrgang N. 3 עמ' 18—22 התקנות כוללות ל"ז סימנים. מעל להן כתוב: „עקסטראקט מפראטאקאל של המדינה יצ"ו מיום דוועד נ"ע [= נידר ענהים] מן כ"א אייר תקל"ז לפ"ק. בסוף סימן ל"ז כתוב כך: כל הנ"ל איזט ביום הוועד הנ"ל נאך רייסליכר דעליבראציאן אונד איברליגונג מאתנו בשלאסן אונד רעגוליהרט ווארדן וכה יהיה וכה יקום לבל יפול דבר ארצה. נעשה פה נידר ענהיים ביום הוועד יום ד' כ"א אייר תקל"ז לפ"ק. ואחרי החתימות (חמשים בערך) כתוב: „כל הנ"ל עם ההתומים בפינד זיך תוך הפראטאקאל של המדינה יצ"ו ולראיה באתי על החתום פה שטרורסבורג יום ג' כ"ו סיון תקל"ז לפ"ק שמעון האל סופר המדינה". הסעיפים י"ב וכ"ד נוגעים לעניננו.

יב. וויילן מהן במדינותינו ברייטס ישיבות ובתי מדרשים זינד ווארינן בהורי חמד געלעגענהייט האבין למלאות את כריסם עד שיבואו לכלל למדן, עז איזט אבער אויך נויטיג דש מאן דאהין זארגט דש זולכי אחר כך איהרן אונדרהאלט לימודם קונטינואיהרן צו קענין. כדי להחזיק למוד תורתנו, איז בשלאסן ווארדען איין קלויסן מן לומדים צו עטאבליהרן, אונד צו דערן

1. קלויס = הסגר, ועי' כרך ב' עמ' קלה, קנג—קט, קטד—קסג, וכרך ג' עמ' כט.

אונדרהאלט על ג' שנים החצי מן הקנסות אודות ערך המדינה שלא יותן כהוגן, והשני תשיעות מעשר מן כל נדוניא אן צו ווענדן. אונד ווירט מאן אחר כלות ג' שנים הנ"ל זעהן אם הוא ראוי להוסיף או לגרוע, וישראל קדושים הם אשר יתנדבו לבבם להיות מעיר לעזר צו וועלכין ענד ה"ק פ"ו ושת"ה יצ"ו שני אנשים ידועים יראים ושלמים בוחר זיין ווערדן, שיחזרו בעיירות וישובי המדינה נדבות אויף צו העבין ולראות עד כמה תכבד העבודה, וויא פיל לומדים מאן מספיק זיין קאן כדי להגות בתורת ה' יום ולילה, לקנות שלימות תמיד ולהיות לעמודים ומגינים דמדינותינו, ובלבד שיהא הדבר במשקל בג"ע ובג"ת, אונד זאלין ה"ק פ"ו ושת"ה יצ"ו בצירוף המשה אנשים מג"ע וחמשה מג"ת איין רעגלעמאנג בשביל כך מאכין וואש מאן כל אחד מלומדים הנ"ל סיפוק געבין זאל, ומי שהוא ראוי לכך, ובאיזה מהם מאן הקלויס עטאבליהרן זאל, אונד זאלין מדינות ג"ע וג"ת גלייכה זכיות בלי יתרון וגרעון בבית-המדרש קלויס הנ"ל האבין, ויהיה נקרא ביהמ"ד כללי לכל בני המדינה יצ"ו.

כ"ד. וואן זיך בשום ישוב במדינתנו עני א' או יותר בפידן זאלטי, אשר אין ידם משגת לשלם שכר הלמוד עבור ילדיהם הקטנים, ובפרט כשיהי' שום יתום עני שם, אזי החיוב מוטל על בני העיר לשלם לפחות המחצה משכר הלימוד עבורם כדי שלא יבוטל ח"ו לימוד תינוקות של בית רבן אשר גדול שכרם, וכמאמרם: הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה.

ק"ד. מתוך ההסכמות (תקנות) של קהל אוניון (Avignon) אשר בצרפת הדרומית. ההסכמות נעשו בשנת תקל"ט ונתפרסמו בצרפתית ע"י איזידור לאעב (Loeb) ב־*Annuaire de la Société des Etudes Juives*, 1881 עמ' 165 ואילך. סעיף י"ח (שם עמ' 233) עוסק בעניני התנוך:

היות ושום דבר אינו מביא תועלת כל כך רבה לקהלה כתועלת שהיא מפיקה מזה, שיהיו בה אנשים מחונכים יפה אנו מתקנים שכל אדם לא יוכל להוציא את בנו מבית-הספר עד שימלאו לו חמש עשרה שנה, ומי שיעזוב את בית-הספר טרם הגיעו לגיל זה על אביו לשלם קנס בסך שלשים ליטראות בשנה, והכסף יוצא לשכירות הרב.

הנערים אינם משלמים שום מס לקהלה כל זמן שהם לומדים בבית-הספר או לומדים הלכות שחיטה אצל השו"ב של הקהלה, לכל הפחות כל עוד שלא מלאו להם י"ח שנה.⁵

ובהיות שהלמוד תורה כנגד כולם בין בעולם הזה ובין בעולם הבא, אנו מטילים על גבאי הצדקה שישגיחו על בני העניים, בין על אלה הנהנים מקוסת

1. קנסות באלה שאינם משלמים כהוגן את מסי המדינה.

2. האלופים קצינים פרנסים ומנהיגים ושתדלני הקהל ישמרו צירם.

3. בגליל עלין ובגליל תחתון. 4. נדרים פ"א א'

5. לפי התקנות הייבום במס בני פ"ו שנה ובעלה אם אינם לומדים בבית-הספר, והש"ה

לעיל עמ' לו בתקנת אוניון משנת שי"ה.

הצדקה ובין על אלה שאינם נהנים. להכניסם לבית-הספר וללמדם את דרך האמת. ואם לא יספיקו לכך הכספים שבקופת הת"ת יקחו את הסכום הנחוץ לזה ממסי הקהלה.

קטו. תקנות מהחברא קדישא מצדיקי הרבים " (אמשטרדם תקכ"ו). זוהי אגודת מלמדים, ומכאן בא לה השם "מצדיקי הרבים". על שם דרשת חז"ל: ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד (דניאל י"ב) אלו מלמדי תינוקות (בבא בתרא ח' ב'). מטרת החברה היא לדאוג לחבריה בעת מחלתם, לגמול להם חסד של אמת, להעמיד מצבה, ללמוד לזכר נשמתם, והעיקר לעזור לאלמנה ולבנים הנשארים אחריהם. אבל כיון שאם יקבלו לחברה רק מלמדים יהיו בהכרח אמצעיה הכספיים מצומצמים, לכן החליטו לקבל לחברים תומכים גם בעלי בתים שירצו לתמוך בחברה זו "שלא על מנת לקבל פרס בעלמא הדין, רק אם ישבקו חיים לכל הי ילמדו בעבור נשמת הנעדר ביום שנעדר בכל שנה שלשה לומדים מחברה קדישא הנ"ל". ויותר ממה שכיונו בהחלטה זו לטובת החברה עשו זאת לטובת בעלי הבתים, "לבלתי מנוע טוב מבעליו", כי ישראל קדושים הם. איש את רעהו יעזורו.

החברה נוסדה ממלמדים, הן הלומדים בביתם או מההולכים בבתי יחידי סגולה ללמוד. מספרם באמשטרדם היה די גדול, וברובם היו מיוצאי אשכנז ופולין, באמ"ד היתה בסוף המאה הי"ח הקהלה היהודית הגדולה בכל אירופה, והיו בה קרוב לעשרים וחמשת אלפים נפש.

הנני נותן כאן סעיפים אחדים מס' התקנות.

א. אנשי החברה הנ"ל, שיהיו להם הזכויות הנאמרים פה בענין תקנות הבאים בע"ה, יהיו מאותן הדורים כאן בקהלתנו ג' שנים ויש להם נשים כאן קהלתנו ומלמדים, הן ההולכים בבתי יחידי סגולה ללמוד או הלומדים בביתם עם תלמידים, הן שיש להם חזקת הקהלה או תושבים, חוץ מאותן התושבים השרוים בלא אשה, והדורים כאן ג' שנים, אם אין דעתם לחזור לביתם, הם יכולים להיות מתמנוים מאנשי החברה הנ"ל, אבל בחורים אינם בכלל זה. אבל מאותן התושבים השרוים בלא אשה לא יבואו לשום התמנות בחברה הנ"ל, וכל אחד מאנשי החברה הנ"ל יתן בכל שבוע א' ב"ש וישני ב"ש מעות ראש חודש מלבד מעות השבוע הנ"ל.

1. עיי' מאמרי, אגודת מלמדים לפני 250 שנה, על אגודת המלמדים בניקולסבורג, הארץ.

יא—ייג סיון תרצ"ח.

2. אבל יש להם אשה במקום אחר, אלה יכולים להיות חברים, רק לא יוכלו להבחר לשים

התמנות, וזהו רק אם אין דעתם לחזור לביתם רק להביא אליהם את בני ביתם, בחורים אינם יכולים

להיות חברים. 3. באג"ק שילוינג?

קלא

ב. כל זכות ממון הנזכר בתקנות הבאים לא יתחיל כי אם אחר ג' שנים מעת התיסדות החברה הנ"ל. ברם כל הזכויות שהם חוץ לזכויות ממון, כמבואר להבא, ינהגו תיכף מעת התיסדותה. גם זכויות המצבה המבואר להבא ינהגו תוך שלש שנים הנ"ל.

ג. אם אחד מאנשי החברה יכול על ערש דוי ח"ו שצריך לרופא, הוץ מקדחתו, או שום מכה ב"מ² מזמן שצריך לרופא ולרוקח, דהיינו אחר ג' ימים מיום שכבו, ינתן לו כל שבוע לסיוע ממעות החברה ב' זהובים, ולא יותר מד' שבועות רצופים. ומזמן שפירש הרופא ממנו ינתן לו כל שבוע ג' זהובים להבריא את גופו, דהיינו לא יותר משני שבועות רצופים...³

ד. אם חלילה יעדר א' מאנשי החברה הנ"ל אזי מחויבים אנשי החברה ליתן לאלמנות ממעות החברה תוך השלשים כל שבוע א' ר"ט, עד כלות השלשים. ואם אין לו אשה ויש לו יתומים הן גדולים הן קטנים, פנוים או נשואים, הם יזכו בחלק זה. ומחויבין ליתן לו צרכי קבורה...

ה. כל בני החברה מחויבין לבוא אצל הלוייה דרך כבוד בגלימא שחורה... ומחויבים לעשות מנין בבית הנעדר מאנשי החברה תוך השבעה ערב ובוקר...
ו. החברה הנ"ל מחויבים ליתן להנעדר מצבת עץ...

י"ד. אם אותו הנעדר יניח אחריו בנים זכרים אזי מחויב הגבאי לחלק הבנים אצל מלמדי החברה הנ"ל ע"פ הגורל, כפי יכולת התינוק, תפילה או חומש או גמרא, והגבאי ישגיח על זה... והאם של התינוק אל תתרשל לשלוח התינוק לבית הספר אפילו יום אחד, אם לא שתתן אמתלא לדבריה, והמלמד יזהירנה על זה. ואם תתרשל עוד מלשלוח לו אזי יהיה התינוק הזה נדחה מזכות הזה. והתיקון הנ"ל לא נתקן כ"א במלמדי תינוקות ולא להולכי ללמוד⁴, אבל גם בניהם הם בכלל תיקון הנ"ל. בסעיף האחרון, הוא סעיף מ', נאמר: „אף שירחיב ה' גבול אנשי חברה זו, באופן שלא יהא נצרך להיות מלמד, או מהולכי ללמוד בבית יחידי סגולה, אף על פי כן יש לו כל הזכויות מאנשי החברה, הן זכות ממון או מה שהוא חוץ לזכות ממון". כהן של התקנות יפה לעשרים וחמש שנים. תקנות הוגהו ואושרו ע"י פרנסי הקהלה ביום ח' כסלו תקכ"ו.

קטז. „תקנות מחברה קדישא דתלמוד תורה ולומדי תורה דק"ק ראטרדם יע"א", נדפסו באמשטרדם תקמ"ז, ויש בהן ס"ב סעיפים, ואני נותן כאן את החשובים שבהם. העירגני עליהן מר י. ריבקינד ופרופ' מרכס הואיל בטובו לשלח לי את האכסמ' שבאוצר הספרים של ביה"מ לרבנים בנויארק.

מן הפתיחה אל התקנות: זה יותר מחמשים שנה נתחברו יחד בדרך טוב כמה וכמה יחידי קהלתנו יצ"ו וקבלו עליהם להעלות איש ואיש דבר קצוב מידי שנה בשנה כדי הוצאת שכר למוד עניי ישראל אשר ישנן פה בעיר, וקראו

1. כי „הקהלת אינה מהלכה לפי הפהם העממי.

2. בר מינן. 3. בסעיף זה באים עוד כמה פרטים בענין זה.

4. כי אלה הנוחנים שעורים פרטיים אינם יכולים לקבל את בני הנפטרים.

מחברת הקודש הלזו בשם חברת תלמוד תורה. וכאשר ראו שהחברה האחת אינה מספקת לרבות הבנים אשר עשו חיל התיסדו עוד חברה שניה ונקראה בשם חברת לומדי תורה, אבל מרוב הזמן נתדלדלו שתייהן... ואמרנו לדבק טוב, ששתי החברות אלו, יתלכדו ולא יתפרדו והיו לחברה אחת... חברה קדישא דתלמוד תורה. תקנות אלו ותקנות אמ"ד הבאות אחריהן, נכתבו בעברית בלולה באידיש.

י"א. המשגיחים מחויבים להשגיח על ילדי החברה, ובפרט על המלמד וראשי הדוכנא שימלאו בדיקנות את חובתם לשם שמים. הם גם מחויבים להגיד להרבי מה שילמד עם הילדים והרבי מחויב למלא בדיוק אחרי התכנית שנקבעה. כמו כן צריכים המשגיחים ללכת לכל הפחות פעמים בשבוע ולראות אם הרבי וראשי הדוכנא מתאמצים כראוי בלמודם עם הילדים, וכן הם צריכים לבחון את הילדים לעתים קרובות, ולכל הפחות צריך כל משגיח לבחון בכל שבת ושבת שני ילדים.

י"ב. אם המשגיחים מוצאים איזה דבר שלא כהוגן הן ברבי הן בראשי הדוכנא, או בילדי החברה או באבותיהם, עליהם להודיע מזה להגבאים המחויבים להשתדל בכל מאמצי כחם להעמיד את הדבר על מכונו.

י"ד. בחירת המשגיחים תהיה על ידי אדונינו מורינו ורבינו הגאב"ד נר"ו. וכל זמן שהמשגיחים עושים מעשיהם לשם שמים, ומשגיחים בהשגחה פרטית על הרבי והילדים יניחום במשרתם, אם רק הם רוצים בזה.

י"ז. תועליות החברה הן, שאת כל הילדים הלומדים עתה בשתי החברות הישנות, הן מתושבים או מבעלי בתים דקהלתנו יחונכו גם מכאן ולהבא בלמוד ומעשה הכתב עד שימלא להם הגיל המוגבל לקמן סעיף ג"א. אבל מהיום והלאה לא יקובלו ע"י החברה כי אם בני בעלי בתים דקהלתנו שיתקבלו ע"פ רוב דעות מהגבאים ומשגיחים... ויקובלו ע"י החברה לא פחות מח"י ילדים. ובאם תהא ידם מספקת יקבלו עד כ"ב, כמספר ב"ך יברך ישראל.

יח. כל שמות ילדי החברה ירשמו ע"י הגבאים תוך פנקס המיוחד לכך ובו ירשמו גם שנותיהם ויום לידתם, וכן באיזה זמן נתקבלו בחברה. גם ירשמו על הדף המיוחד לכל ילד את ההוצאות שהוציאה עליו החברה.

כ"א. המלמד לא ילמוד עם הילדים בשום מקום חוץ מן החדר המושכר לו על ידי הגבאים ומשגיחים, ואם יהיה המלמד בעל בית דקהלתנו אין הגבאים רשאים לשכור את החדר בבית שהמלמד דר בו עם בני ביתו, ואף לא בשכונתו, ויהיה החדר רחוק מבית דירתו לכל הפחות עשרה בתים.

כ"ב. בחדר המיוחד ללמוד עם ילדי החברה לא ילמדו ילדים אחרים כי אם ילדי החברה...

כ"ג. הרבי מחויב להיות איש נאמן, ירא ה' העושה מלאכתו באמונה, והוא מחויב לעשות כל מה שביכלתו להצליח את הילדים בלמודם, הן במקרא ובמשנה ובגמרא, הן במעשה הכתב.

1. החברה התבטלה ע"י גרבעה גבאים ושני משגיחים.

2. בגוף התקנות נקרא המלמד חמיד בשם רבי.

כד. הרבי מחויב להיות בבית הכנסת בכל יום ויום בשחרית קודם אמירת תהלים, ולעמוד לפני התיבה עם ילדי החברה לומר עמהם תהלים כסדר. כן הוא מחויב להשגיח על הילדים שיעמדו בבית הכנסת באימה וביראה, ושיתפללו כראוי ויענו על כל ברכה וברכה אמן... וגם הוא מחויב להשגיח עליהם בלכתם ברחוב לבית הכנסת או טבית הכנסת שיהלכו כסדר, שנים שנים בלי שום ערבוביה, ואחרי זאת הוא מחויב להיות בחדר בדיוק בשעה תשע וללמוד לפי התכנית ששימו לפניו המשגיחים, ולא יצא מפתח החדר — זולת בשעת ההכרה — עד שעה א', ומחויב הוא לחזור לחדר בדיוק בשעה שתים ולא יצא משם עד שבע בערב, ובאותן הזמנים מחויב הוא לעסוק עמהם בתורה וללמוד עמהם כל מה שביכלתו, כגו' למעלה סעיף י"ג. כן הוא מחויב ללמוד עמהם מעשה הכתב שעה אחת ביום, ובזמן הקיץ מחויב לילך עמהם כסדר הנ"ל לבית הכנסת לתפלת מנחה... וישגיח עמהם כמו בשחר, ובאם שיצאו מבית הכנסת קודם שעה שבע אזי מחויב לחזור עמהם להחדר וללמוד עמהם... ומדי שבת בשבת, דהיינו מן פסח עד ראש השנה, ילמוד הרבי בבית הכנסת לפני הילדים שעה אחת קודם תפלת המנחה פרקי אבות או הפטרה, ובאם הרבי יעבור על מקצת שבמקצת מכל הנ"ל יתן קנס בעד כל פעם ששה ב"ש לקופת החברה בלי שום התנצלות בעולם.

כו. הרבי לא ישלח שום ילד באינו שליחות ולא ישתמש בהם כי אם למלאכת ה', בקנס חצי זהב על כל פעם שיעבור.

כז. אין לך יום שהרבי אינו צריך להיות בהחדר, כי אם שבת ויום טוב, וערב ראש השנה וערב יום כפור וערב פסח ופורים והושענא רבה, וח"מ אחר חצות, וערב ט"ב אחר חצות, וט"ב קודם חצות, ובכל ערב שבת ויו"ט מותר להרבי ללכת מן החדר שלש שעות לפני השבת ויו"ט, כדי להכין עצמו לכבוד שבת ויו"ט.

כח. שכר הרבי יהא שבעה זהובים וחצי מדי שבוע בשבוע...

ל. בחירת הרבי תהא באופן זה: הגאון אב"ד יצ"ו ימסור להגבאים ומשגיחים רשימת כל הלומדים הראויים למשרה זו. אח"כ יתועדו יהד הגבאים ומשגיחים ויבחרו בשלשה מועמדים מן הרשימה הזאת, ואחר כך יבחרו הגבאים ומשגיחים שבעה אנשים ממחזיקי החברה, באופן שנוכר לעיל סעיף ב' בבחירת הגבאים, ושבעת האנשים יקראו אל האספה, וכל אחד מהם יכתוב דעתו על אחד משלשת המועמדים למשרת רבי, וע"פ רוב דעות יקום דבר, ובאם שיהיו הדעות שוות יטילו גורל ביניהם...

לב. אחרי שנבחר הרבי יקרא תיכף על ידי השמש אל האסיפה, ואז יקריאו לפניו את התקנות באיזה אופן הוא מחויב לנהג את עצמו, ואחר כך הוא מחויב לאשר את זה בחתימת ידו בפנקס החברה ולקבל שימלא אותן בדיקנות.

לג. כדי לעזור להרבי תעמיד החברה ריש דוכנא שיקבל בכל שבוע שלשה זהובים וחצי...

לד. ריש הדוכנא מחויב להיות כל יום ויום בבית הכנסת בזמנים הנזכרים בסעיף כ"ד אצל הרבי, והוא מחויב לשמור בדיוק כל הכתוב בסעיף הנ"ל, בהוספה

על זה שהוא מחויב להיות בחדר רביעית שעה קודם הזמנים המוגבלים בסעיף הנ"ל מהרבי. גם הוא מחויב להביא את הילדים לביתם דרך הגשרים כדי להסיר המכשולות. כן הוא מחויב לילך עם הילדים בכל המקומות שיהלכו לצורך החברה ולהשגיח עליהם שיהלכו כסדר בלי שום ערבוביא. הכל בקנס הנז' בסעיף הנ"ל. לה. ראש הדוכנא מחויב להיות לעזר להרבי ולשמוע לכל אשר יצוהו, הן בעסקי הלימוד והן במעשה הכתב, ולהשגיח על הילדים בהשגחה פרטית. גם הוא מחויב להשגיח על המלבושים [של הילדים] ולראות אם הם נקיים או אם אין בהם קרע. ואם נקרע בהם דבר מה הוא מחויב להודיע זה לאבותיהם של הילדים, ועליהם לתקנם תיכף ומיד. ואם הם לא יעשו זה על ריש הדוכנא להודיע מזה להגבאים.

לו. אם אחד, או יותר, מהילדים לא בא לבית הכנסת או לחדר בזמן הקבוע מחויב ריש הדוכנא להודיע מזה להגבאים, והם יקראו תיכף ומיד לאבותיו ויתרו בהם שלא יקרה שנית מקרה כזה.

לז. ריש הדוכנא מחויב בערב שבת קודש או בערב יו"ט ללכת עם הילדים לערך שעה אחת קודם שבת או יו"ט לבית הרבי ולקרא אותו שילך יחד עמם לבית הכנסת.

לח. ריש הדוכנא מחויב בכל ערב שבת קודש לבוא אל המשגיחים ולשאלם איאלו ילדים רוצים הם לבחון בשבת, ואז הוא מחויב להביאם אליהם בשבת, ואם המשגיחים רוצים לשלחו עם ילדים אחדים ללומדים אחרים הרי הוא מחויב ללכת.

לט. באם ח"ו יחסיר הרבי ולא יבא פעם לבית הכנסת מחויב ריש הדוכנא להגיד עם הילדים תהלים, ושיר היחוד, ושיר השירים ופרשת הקרבנות כנז' בסעיף כ"ד.

מו. הילדים הנתמכים מהחברה צריכים להיות נל בשיג מצבע אחד, דהיינו בצבע חום, ויקבלו מהחברה כל שתי שנים איין יאס, בוקס וקאמיואל, ובכל חצי שנה נעלים ומכנסים, ובאותן המלבושים הם צריכים ללכת תמיד.

מז. הרבי יקבל גם כן מהחברה כל שתי שנים מעיל (ראק), חזיה ובוקס מאותו הצבע וכל חצי שנה זוג נעלים ומכנסים, ובאותן המלבושים הוא מחויב ללכת תמיד בימי החול, והרשות בידו להתלבש לכבוד שבת ויו"ט בנלבושים אחרים, אף שאינם מאותו הצבע.

מח. השמש וריש הדוכנא יקבלו גם כן בכל חצי שנה זוג נעלים ומכנסים ואם יד החברה תהא מספקת רשאים הגבאים והמשגיחים לתת גם להם פעם בשנתים הבגדים הנז' בסעיף מ"ז אצל הרבי. והם מחויבים ללכת בבגדים אלה בבית הכנסת וכמו כן בזמן שהם הולכים בשרות החברה.

נ. אבותיהם של הילדים מחויבים להשגיח על המלבושים שיהיו תמיד נקיים לכבוד עצמם, ולכבוד החברה, ואם נקרעו קצת הם מחויבים לתקנם תיכף ומיד, ובאם התרו בהם הגבאים והם לא תקנום בכל זאת אזי רשאים הגבאים ומשגיחים לדחות הילד מן החברה.

כלה

נא. החברה מחויבת להחזיק את הילדים בחדר עד מלאת להם שלש עשרה שנים. אך אם הילד הוא יודע ספר, ויש לקוות שאם יתמכו בו יראה ברכה בלמודו ויעשה פירות אוי הרשות ביד הגבאים ומשגיחים להחזיקו בחדר עד מלאת לו ט"ו שנה.

נג. אבותיהם של הילדים מחויבים לאשר בחתימת ידיהם שיניחו את הילדים בחדר החברה עד הזמן המוגבל בסעיף נ"א. או עד שיבואו לידי יכולת, שיוכלו ללמד בעצמם את ילדיהם, וכמו כן שאם יברך ה' אותם או בתיהם בעושר וכבוד יחויבו הם ובניהם להחזיר להחברה את כל מה שהוציאה לתמיכת בנו, והמוסיף יוסיפו לו מן השמים.

נד. אבותיהם של הילדים מחויבים להשגיח בהשגחה פרטית על בניהם, להרגילם בדרך הישרה, וישגיחו שלא ירוצו ברחוב לשחוק, ובאם ימצאו הגבאים או המשגיחים אחד מהילדים משחק יזהירו ע"י השמש לאבותיו שישגיחו שלא יקרה כזאת שנית, כי אין עונשין אלא אם כן מזהירין, ואם ישנה דבר זה אחרי האזהרה רשאים הגבאים לדחות את הילד מן החברה ולקחת ממנו את המלבושים בלי שום רחמנות, כי הם הפסידו לעצמם, ועל אבותיהם מוטל להדריכם בדרך הטוב שלא יבואו לכך.

נה. גם מחויבים אבותיהם של הילדים לזרום ולהשגיח עליהם שיבואו בית הכנסת בכל יום קודם אמירת תהלים, וגם שיהיו בחדר קודם תשע בשחרית ושתיים אחרי הצהריים, ובאם יתרשלו בזה ההורים יש להתרות בהם ע"י השמש, אם ההתראה לא תועיל הרשות ביד הגבאים ומשגיחים לענש אותם כפי רצונם. נה. אין למי שהוא מאבות הילדים לבוא בקובלנא. הן להרבי והן לריש הדוכנא, ואם יש להם על מה לקבול יפנו אל הגבאי, המנהל את עניני החברה באותו זמן, והוא יקראם (את הרבי או ריש הדוכנא) ויזהירם על זה. התקנות נקבעו בי"ז אלול תקמ"ו ואושרו ביום א' דסליחות ע"י הרב ופרנסי הקהלה.

ק"ז. תקנות דחברה קדושה תלמוד תורה חדשים גם ישנים, שנשתנו בחסר ויתר ברוב השנים ובסגיות הזמנים. התקנות נעשו ונדפסו באמשטרדם שנת תקס"ד (השוה כרך א' עמ' רסח) אבל הן מיוסדות ברובן על תקנות קדומות יותר, כנראה מן הפתיחה אל התקנות. בתקנות יש נ"ד סעיפים, רובן מוקדשות לסדר בחירת הגבאים ולהכנסות הת"ת.

להיות שמצאנו וראינו, שכמה וכמה תקנות מן הח"ק תלמוד תורה אשר יסדו קדמונינו מיסדי ומנהיגי הח"ק הנ"ל מזמן לזמן נתישנו, אף גם ניתוספו עליהם תקנות חדשות ברוב השנים ובסגיות הזמנים, עד שאי אפשר למצוא הלכה פסוקה, בכדי להתנהג ע"פ התקנות, כי אם ע"י חיפוש רב וביגיעה רבה, לזאת הסכמנו יחד אנחנו מנהיגי חברה קדישה הנ"ל לכוונן ולהקים מצב ח"ק הנ"ל בסיעתא דשמיא, ועמדנו על הדבר להביא סדרים בתקנות ח"ק הנ"ל כאשר

המה עתה בתקפם ובכחם. אף גם הניחו לנו אבותינו מקום להתגדר בו והוססנו עליהן חדשים כאשר עיני הקורא תחזינה במישרים...

ט. לבד משני גבאים הנ"ל יהיה עוד גבאי אחד או משגיח על החדרים והילדים...

י"ט. איש חי ורב פעלים, כמו הרבי דחברתינו כעת, התורני מהור"ר אלו לעוורדן נר"ו, מחויב ללמד שיעור קבוע בכל שבוע, כמו שנאמר בתיקון א' באסיפת אנשי חברה קדושה, ומקבל שכירות בכל שנה 60 פלורין... ומחויב הרבי להשגיח על המלמדים ותלמידיהם, שהמלמדים יעשו חובתם באמונה ותלמידיהם יתקדמו בלמודים, ולזה צריך הרבי הנ"ל לעיין עליהם היטב לפחות פעם אחת בחודש.

כ"א. בהיות שמטרת הח"ק היא, להשכיר מלמדים ללמד את בני ישראל תורה, היינו א"ב, תפלה וחומש מחויבים מנהיגי החברה להעמיד מלמדים אשר המה בעלי בתים בקהלתנו, לפי ראות עיני מנהיגים וכפי מעמד החברה עד מקום שידם מגעת, ומחויבים המלמדים ללמוד עם תלמידיהם בכל יום מן שעה אחת אחר יציאת בית הכנסת שחרית עד חצות היום, ולאחר הצות, מר"ח אייר עד ר"ח תשרי, משעה שתיים עד שש, ומן ר"ח מרחשוון עד ר"ח אייר קודם חצות כמבואר למעלה, ולאחר חצות מאחת וחצי עד שלש וחצי, אולם מלמדי חומש צריכים ללמד גם בערב עד שעה שש.

כ"ב. שכר מלמדי תינוקות יהא: מלמדי חומש — כל חודש י"ח פלורינים, טוב לכת' — עשרה פל' לשנה, דמי עצים — י"א פל' כל שנה, שתיים עשרה ליטרות נרות כדי ללמוד לאורן בחדר בלילות החורף, מלמדי א"ב ותפלה — כל חודש י"ז פל', טוב לכת עשרה פל', דמי עצים ט' פל', בהעלאת ילדים מחדר לחדר, או לחדר חברה קדישא לומדי תורה, יקבל הרבי שיעלה בזמן חצי שנה יותר מששה ילדים זהוב אחד לפרס בעד כל ילד נוסף על המספר הנ"ל.

כ"ג. המלמדים מחויבים ללמוד עם כל הילדים שישלחו אליהם מנהיגי הח"ק, אכן לא יותר משלשים ילד לכל מלמד, ומחויבים הרבנים להמצא בחדר בזמנים הקבועים לעיל סעיף כ"א, ומי שיעבור יתן כל פעם קנס לח"ק, סך א' זהב, שינוכה לו ממשכרתו החדשית.

כד. קבלת הילדים תהיה פעמיים בשנה, בחודש מרחשוון ובחודש אייר, ומחויבים הגבאים להכריז על הזמן הקבוע לקבלת הילדים בכל בתי הכנסות י"ד יום מקודם, ועל כל אחד לפנות אל הגבאי ולרשום שמו ושם בנו, והגבאי המשגיח על החדרים מחויב תוך הזמן הנ"ל לקבל מן המלמדים את מספר הילדים שנשארו בחדרם מן ה"זמן" הקודם, אחרי שיצאו ממנו אלה שעלו לחדר אחר, בכדי לדעת כמה מקומות פנוים ישנם.

כה. מנהיגי הח"ק צריכים בשעת קבלת תלמידים לחדרים להבטיח קודם

1. אחר מהם עליו לנהל את פנקס החברה וחשבונות ההכרזים, והגבאי השני הוא גבאי לבית הכנסת שתפקידו לאסוף את הנדרים שנדרים בסעת עליה לתורה.

2. חומש רבנים.

3. כנראה נקרא כך ריש הדוכנא, המוליך את הילדים מביה"ס לבית ההורים.

כל מקום לבני בעלי בתים דקהלחנו, ואחר כך יקובלו גם בני אורחים עד שימלא המספר של למ"ד ילדים.

ק"ח. מתוך הקדמת ס' „בכורי חנוך“ שי"ל ע"י חברת „חנוך לנער“ שנוסדה בש' תקס"ט ע"י משכילי אמשטרדם. ובראשם האחים משה ויעקב בילאינפנטי והירש זאמרהויון. הם עומדים בשתי רגליהם תחת השפעת הרוחות החדשות המנשבות אחרי המהפכה הצרפתית הגדולה, שהביאה ליהודי הולאנד שיווי-זכויות. בשנת 1796 נוסדה באמ"ד ע"י המשכילים והמתקדמים קהלה חדשה בשם „עדת ישורון“, שנלחמה בתוקף רב עם הקהלה הישנה, ודרשה גם תיקונים רבים בשטח החנוך. בעניני החנוך היה פעיל ביחוד משה בילאינפנטי.¹ את הס' בכורי חנוך לא מצאתי בירושלים, אך ההקדמה נדפסה ב„המאסף“ לש' תקס"ט עמ' רפ"ג—רפ"ו.

...והנה יתר על כל יושבי שאר ארצות איירופה עלינו יושבי מלכות הוללאנד להשגיח בכל תוקף ועוז על הדבר הזה, כי לצדק ימלך מלך, הוא מלכנו הצדיק והישר.² אשר בבואו לשבת על כסא מלכותו אמר בפה מלא: „כשרון המעשים והחכמות המה בממלכתי ירימו ראש, ואין הבדל לפני בין האומות השונות“... ומתוך כתב הדת על אודות היהודים נראהו ביתר שאת ויתר עז כי רצונו לתקן את מדותינו ולשוננו, למען לא נהיה לבוז, בהראות כעם בזוי ושסוי. ובדל מכל יושבי המלכות הזאת... ומה לנו לעשות? — הלא לחנך את בנינו בדרך הישר, למען גול את כל החרפות מעלינו...

אמנם בדאבון נפש ראינו, כי עד הנה תוחלתנו לריק היתה כי אין איש שם על לב ואין מבין כי מורי ילדי בני ישראל במלכות הזאת, רובם לא יבינו את לשון הארץ הזאת. גם אינם יודעים ללמד לתלמידים את לשוננו הקדושה כפי הדקדוק... והנה בעבור זה יבלו הנערים ימי הילדות והשחרות בלא יועיל, ורק אחד מיני אלף מהילדים, אשר חלק לו האל בבינה, יצלח להיות יודע ספר אחר צאתו מבית הלימוד, וכל שאר הנערים אחר לכתם זמן שמונה או תשע שנים בבית הספר יצאו משם כבן ארבע עשרה שנה מבלי דעת לתרגם פסוק אחד בתורה, גם לא יבינו לכלכל דבריהם במליצה נכונה בלשון הארץ, אף כי דברים נשגבים מזה. ומה נוסף עוד לדבר? נמשיל את מעמד החנוך בארץ צרפת ואיטליא, אשכנז ובריטאניא וכו' למעמדו בארצנו זאת, ונראה כי כולם כבר הגיעו למדרגה גדולה מאשר הגענו אנחנו.

והנה גם אנחנו זה שנים רבות כבר חשבנו על אודות הדבר הזה, ואמרנו בלבבנו: מי יתן ונוכל לתקן את המעות הזה, או להחל תקון מה כפי יכלתנו. בסוף דבריהם הם מודיעים: א, שהתחילו בחבור ספרי לימוד מתאימים; ב, „כי מטעם המלך יר"ה גמרנו לתרגם את ארבעה ועשרים ספרי הקודש, ושאר

1. ע"י בכתבו של משה לעמאנס ב„המאסף“ לש' תקס"ט עמ' קפ"ה—קצ.

2. ע"י עליו במאמרו החשוב של ש. בארון, יווא—בלעטער כרך י"ג עמ' 431—459.

3. לודוויג בונופארט, אחי נפוליאון, שהתיהם ליהודים בחבה.

ספרים מועילים אבל טרם כל חמשת חומשי תורה ללשון הוללאנדי צח ונקי כפי דעות המפרשים הקדושים אשר בארץ המה, אשר העתקה כזאת עד היום לא נהיתה, המסכמת עם כל דברי רז"ל.

קי"ט. מתוך ספר "מעגל טוב" לר' חיים יוסף דוד אזולאי.
בדברו על בורדו שבצרפת הוא מספר:

ובערב הזמינו אותי לת"ת ששומעים הנערים להעלותם למדרגה אחרת. ובעונותינו הרבים בת"ת אין לומדים כי אם מקרא. ורש"י אין רוצים שילמדו לפי שאומר מדרשים ופירושי חז"ל. והרמב"ם אינם רוצים. אוי לעינים שכך רואות. יתמו חטאים. והלכתי שם בעל כרחי לשמוע נערי ישראל המצפצפים (עמ' 114).

קכ. מתוך פנקס החברה צדקה גדולה בזאמושטש, הנמצא
בספריה למדעי היהדות בוורשא², Cod. 106

כבוד האלופים הגבאים דחברת ת"ת הציעו דבריהם לפני כבוד האלופים הגבאים דצ"ג, באשר שהחברה תלמוד תורה כנגד כולם, ועליהם מוטל לעיין תמיד להעמיד תלמידים לומדי תורה לשלם שכרם לימוד תלמידים מבני עניי ישראל שמהם תצא תורה, והכנסה שלהם אינם מספיק לשלם למלמדי התלמידים, ומנהג שלהם בכל ראש השנה ויוה"כ ושלש רגלים ליקח ס"ת שלהם מבה"כ ולקרות אנשי החברה או חוץ לחברה, כדי שיספיק להם שכר לימוד מנדבות ונדרים שינדבו אותם האנשים העולים לתורה, ומנהג של החברה ת"ת הנ"ל לקרות שני פעמים: אחת בשעת קריאת ס"ת בבית המדרש, ושנית בשעת קריאת ס"ת בבית הכנסת, והיו קוראים החברה הנ"ל בפעם הראשון מכמה שנים בכיפה שתחת ביה"מ הקנין³, וכזהוים באו הגבאים דחברה הנ"ל לגבאי דצ"ג להחזיק זכות הנ"ל לקרות בפעם ראשון בכיפה השייך לכבוד האלופים גבאי צדקה גדולה דק' יצ"ו ונתנו כבוד האלופים הגבאים דת"ת לכבוד האלופים הגבאים דצ"ג עבור זכות לקרות בכיפה הנ"ל פעם ראשון תשלומים כסף מלא, ולא יוכלו לדחותם מהכיפה הנ"ל, רק שמחויבים לשלם בכל שנה כנהוג, ולמען תהי' למשמרת, לבל תהי' האמת נעדרת, לדורי דורות כתבנו בעט ברזל ועופרת, בפנקס של כבוד האלופים הגבאים דצ"ג וקבלנו עלינו ועל הבאים אחרינו לאשר ולקיים הנ"ל, יום ו' ג' דחה"מ סכות תק"טית לפ"ק (1768).

קכא. רשימה שרשם ר' אהרן הגדול מקארלין (תצ"ו — תקל"ב),
מתלמידיו של המגיד ממעזריטש ומיסד השושלת הקארלינית, בפנקס
קהלת ניסוויז (פ' מינסק), אחרי התקנות שתוקנו באספת ראשי
הקהלות בגליל ניסוויז והסמוכים לו בשנת תקכ"ט, עי' ר"ש

1. Bordeaux. בעיר זו בקר בשנת תקל"ח.

2. את ההעתקה המציא לי בסובו בר"י הלפרין. 3. אולי צ"ל: הקטן.

קל"ט

דובנוב, תולדות החסידות, 479 וז. רבינוביץ ב. היסטארישע שריפטען פון ייווא" II 159.

גם באתי כמוזכיר, ותהי זאת נרשמת לדבר אמת, שתוקף גזרתי בחרם חמור שלא ליקח קראפקי 1 ממלמדים, דהיינו משכר לימוד.

קכ"ב. מתוך הכרוז ששלחו הרבנים ופרנסי הקהלה בשקלוב לכל הקהלות נגד החסידים. הכרוז נחתם בעשרה בטבת תקמ"ז. הכרוז לא נדפס עד עתה במקורו העברי כי אם בתרגום לרוסית ע"י פ. מאריק ב"יעוורייסקאיא סטארינא" כרך י"ב עמ' 126 — 127, ודובנוב חזר ותרגמו לעברית והדפיסו בספרו "תולדות החסידות" עמ' 227/8.

אסור לכל קהלה לקבל איזה איש מהם (החסידים) לחזן, לרב או למגיד. צריך ביחוד לבדוק במלמדים, שלא ילמדו תינוקות בערים ובכפרים בלי הסכמת הרב דמתא².

קכ"ג. מתוך "בריב שטעללר", הנקרא "פת שגן הכתב", לחנוך הנערים "היא מחברת מכתבים שונים בלשון הקודש עם ההעתקה ללשון אשכנז, זה לעמת זה מכוונת, למען הרגיל בהם ילדי בני ישראל". כל אלה חוברו יחדיו מאת המדפיס התורני מוהר"ר צבי הירש בן כהר"ר מאיר ז"ל. לפני מונחת המהדורא החמישית שנדפסה בפרנקפורט דאדר שנת תקנ"ב³.

א. "השואל במכתבו לפלוני 4, אם רצונו ללמוד עם בניו ולהיות בביתו. עם שמנעני ה' מכבוד לראות פני אדוני הנה שמעו הטוב מרחוק שמעתי מאנשי בריתי, ולגודל חפץ בני ללמוד כתיבה נעימה וצחות לשון הקודש יעצוני לנטות אל משכנות מעלתו הרמה, לזאת באתי לשאול את פי אדוני אם יש את נפשו להיות בביתי, החמד והחפץ אשר לבני לשמוע בלמודים נחת ינחת בו

1. "קורובקא" — תשלום מס מבשר ויין וכיו"ב, אבל מן הסיוס: "דהיינו משכר לימוד". נראה שהכוונה למס ההכנסה, ^מ שנהג בכמה קהלות והיה משתלם מן הריות, וע"י בתקנות סיקסין לעיל עמ' סז, ותקנות דובנא לעיל עמ' קכה.

2. המלמדים נחסרו על הפצת החסידות.

3. ובן-יעקב באוצר הספרים, סציון הוצ' רביעית בשנת תקס"ד, לא דק. בספריה הלאומית שלנו יש גם הוצאה משנת תק"ס שלא נרשמה ע"י בן-יעקב.

4. ובתרגום המכתב אחר זה כתוב: "ווען מן אן איינס שגראך מיסטר טרייבט...".

5. ואולם בתרגום המכתב כתוב: "זיא זינד מיר פאן דען זעלבען אלז איין מעהטר איין דער פראנצזישע שפראך פיר מין זאהן, וועלכער דא צו גראסע לוסט האט, רעקאמאנדירט ווארן".

6. ישבע ממנו רוב נחת, ורומז לבראשית מ"ד ט"ז.

אדוני, ואנכי ברוב ברכות אחייב כגמולו כפי אשר ישית עלי, והיתה בזה שלום למעלות תפארתו.¹

ג. כתב מליצה לבעל הלשון שילמוד עם פלוני. ההתמדה אשר יתמיד אדוני עם תלמידיו ושימת עינו עליהם להבינם דרכי לשון הקודש² היא לתהלה ולכבוד תפארת לעיני בני עמו, וכל אשר שת לבו לדעת דרכי הלשון יכונן דרכיו לשקוד על דלתותיו. גם זה הבחור הנוכחי, אשר שמתי כתב זה בידו, יכסוף לבבו שיסמוך אדוני את ידו עליו, לבא במספר תלמידיו, ונדרשתי לאשר שאלוני אבותיו, להמליץ בעדו שילמוד עמו איזה עתים אשר יוכשרו אל מעלתו מידי שבוע. ידעתי את העלם הזה, שכלו צח ונקי ומוכשר לקבל טהרות על ידו ונחת ינחת בו אדוני להריק עליו מעייני חכמה, ועלי יסמוך שלא ישכחו אבותיו מלגמול את אדוני על כל הטוב אשר יאציל עליו, כי אנשים מכובדים המה³.

ד. מכתב הראשון הבן אל אביו⁴. כמעט אשר נקטה נפשי פתיחה קטנה לחבר אותיות אחת אל אחת עד שיהיו דלתות שתיים ושלוש, אמרתי להביא ראשית בכורים האלה על מזבחך לרצון למען אדרוש שלומך כאשר עם לבבי... גם לא מנעתי מלהודיעך אבי ועטרת ראשי גודל שקידתי בבית הספר כאשר תאוה נפשך, כי למען אמצא חן בעיניך לא ארגיע מהתמדת לימודי, וכה סדר למודי שבכל שבוע הנני לומד הסדרה כולה עם רש"י ודף אחד גמרא עם רש"י, ואדמיו נרמז מנהל אותי על מסילת הלימוד האמיתי ללמוד הרש"י על הגמרא כמו הרש"י על התורה, להעמידני על נכון הפשט ולהרגיל אותי בזה הדרך עד שלימים תשיג ידי להבחין פשט הגמרא בכל מקום מתוך דברי רש"י בלי מורה, וכאשר יגדל כחי הבטיחני שידריכני בתוספות ובמפרשים, וכן הסופר אשר מושך בשבט סופר את ידי, איננו עושה את מלאכתו ברמיה, כי במעט הזמן הגיעני עד פה ואקוה להגדיל ויאדיר... מא. המוכיח את בנו שהתחבר לחברים לא טובים... וכרת ברית לבחורים אשר הדיחו יראת אלקים מעל פניהם ותתהלך עמהם לקנאת חכמת המדידה והתשבורת אשר מצאו ידם, הן לא מחכמה שאלת זאת להתחבר לאנשים ההמה...

קכד. "ספר מקור השפה", דאש איז גרונד פון די שפראך הנקרא לשון הקודש... גם האבן מיר צו גישטעלט הלכות גדול בנים ושאר תיבות מלשון הקודש באותיות גדולות ונקודות דאש איטליכש קינד

1. בסיומן ב' באה, "תשובת הסופר או בעל הלשון או מלמד", והיא: "צר לי אדוני אשר אין לאל ידי למלאות חפצי, כי בטרם באה מכתבו הנחמד אלי כבר התקשרתי עם הקצין כה"ר פלוני לשבת בביתו שנה תמימה".
2. גם כאן כתוב בתרגום המכתב: דיא גוטע אויף זיכט דיא זיא האבען זעלבס סאלקאמען צוא מאכען אין דער סראנצע זישע שפראכע מאכט איהנען בייא אללען גראסען רוהם...
3. ואדוני מורי ורבי נסריה רחמנא ופרקיה.
4. למלאכת הכתיבה היו לוקחים מורה מיוחד, "סופר".

קאן לייאנן און קען זיך אליין לערנן לשון הקודש¹, לכן עושו גושו חושו וקנו לבניכם... ואל תחושו על כספכם...". ספר למוד קטן זה נדפס לפי פרידברג, בנאווי דוואהר תקמ"ב, תקמ"ה, תקמ"ו. לפני מונחת הוצאה אחרת משנת תקס"ו, שלא נרשמה על ידה, ויש בה כ"ג דפים בתבנית¹². הספר הוא אנונימי, אחר שסדר המחבר— שלא ידע דקדוק כהוגן— ב"לוח המלמד" את הפעל "למד" בכל הבנינים והכנויים, הוא מביא "הלכות גדול בנין לתלמוד תורה". ורוב הדברים הם לקוטים מדברי מחברים קודמים, ומכל מקום יש להם ערך ידוע, ויש בהם פרטים ראויים לתשומת לב.

עיקר הלימוד עם הנערים יהיה בדרך זה: ילמוד עם הנערים כל חמשת חומשי תורה, פירוש המלות עם חבר הענינים, דהיינו ביאור הפסוק כדי שיבין הנער מה שמוציא מפיו ולהבין בענין היטב, ולא כמו שנוהגין רוב מלמדים שלומדים עם הנער, אף שהוא בן שמונה שנים או יותר, שיוכל להבין הסדרה עם החיבור איזה פרשיות מהסדרה זו רק פירוש המלות ובשבוע הבאה איזה פרשיות מהסדרה אחרת, וכן בכל החומש, והנער לא יבין את זאת רק הוא ככלב הנובח ואין ממש בזה הלימוד, אבל אם מלמד עם הנער פירוש החיבור והענין ויבין ממה הענין מדבר מוטב שילמד עמו רק איזה פרשיות בכל השבוע ממה שלומד עמו כל הסדרה ואינו מבין, כי ע"י זה שהוא מבין הענין בא לידי כך שמבין לשון הקודש ויודע גם כן להבין התפלה ויודע כל תורה שבכתב מה שכתוב בה, העשין ולא תעשין, ואע"פ שאין לו לב להבין בתורה שבעל פה, כגון משניות או גמרא מכל מקום אינו עם הארץ גמור, כמו שנמצא בדור הזה שאינן יודעים ומבינים כלל בתורת אלהינו, וגם זהו בדוק ומנוסה: אם הנער יהיה לו לב להבין הסדרה עם החבור בקל יוכל ג"כ לבוא להבין בתורה שבעל פה.

אשרי המלמד שלומד עם הנערים בדרך הזה, ולא כמו שיש הרבה מלמדים שאינם מקפידים רק על קבלת שכרם, אף על גב שלומד באמונה עם כל נער חוקו שעה או חצי שעה ביום, אבל אינו חושש ללמדו יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ, על כן על הרוב הנערים בצאתם חפשי לביתם תבקע הארץ לקולם, ואין להם בושה ותרבות ודרך ארץ, כעגלי מרבק ירקדון ברחובות קריה, ע"כ ההרגל געשה טבע, כי פני זקן לא ישאו ויהיו סרבים ובוועטים במוריהם, וגם בבואם לביהכ"ג אין מתפללין בכונה, כי ע"פ הרוב בישובים המלמדים המה ג"כ הבנים, והנערים אינם עונין אמן על כל ברכה וברכה, ועושין חוצפות גדולות בבית הכנסת, כי המלמד לא למדם והרגילם בזה, וגם לא הורגלו ליטול ידיהם לאכילה או שלא להנות מעולם הזה בלא ברכה ראשונה ואחרונה, וגם אינם לומדים עמהם שיהיו שגורים בעל פה כל מה שצריך להרגילם בביהכ"ג... או ברכת הלבנה או תפלת הדרך, כי רוב עמי הארצות אינן נוהרין בזה, וזה בא

1. זהו יסוד הספה הנקראת לשון הקודש... גם הוספנו הלכות גדול בנין... כדי שכל ילד

יוכל לקרות ויוכל ללמוד לשון הקודש בעצמו.

2. ע"י כרך אי' עמ' כב בדברי ר"א ליננשטיין.

הכל מן המלמדים שלא הרגילום בכך מנעוריהם... ועל זה אמרו חז"ל: לא המדרש הוא העיקר, רצו לומר לא שהוא עיקר הלימוד עם הנערים, אלא המעשה, רצו לומר שירגילום למעשים טובים ולהכניס יראת השם יתברך בלבבם...

גם טוב שילמוד עם הנערים תורה נביאים וכתובים, ואח"כ מן המשניות לכל הפחות ארבע סדרים הנוהגים בזמן הזה, ואח"כ יהיה הלימוד בס"ת. וגם יהיה נעקר מן התלמידים השם שאינם לומדים באמונה וקורין אותן "בין הזמנים"¹ [רק כל העתים] שוים לטובה, רק בראש חודש וי"ט ובערב י"ט ובח"ת² נוהגין לבטל הנערים בסוף היום...

אחר כך באים בספר הלכות גדול בנים באידיש, ועיקרי הדברים מלוקטים מספרי מחברים אחרים, ויש בהם פרטים אחדים ראויים לתשומת לב. כמו כן הדפיס "תפלת אבות על בנים" מספר "מרגליות טובות" לר' יעקב צהלון, דיניציה תכ"ה.

קכה. מהקדמת הספר "דברי טוב" לר' אביגדור ב"ר שמחה, בדקדוק לשון הקודש, פראג תקמ"ג. כחלק שני לספרו הדפיס המחבר את ספר "מרפא לשון" להרב ר' משה בן חביב הספרדי.

ידוע הדבר ואמת הוא שהלמוד הוא תוהו ובוהו, אם אין להמלמד עם תלמידים כל חלקי הלשון בידו לאחדים, ובקי ורגיל במקרא ומפרשיו המחודדים, בגמרות ובאגדות מתוקות כפרי מגדים... אמנם באזני שמעתי מבקאים ורגילים, הגם שהתלמידים כל צרכם עמלים, והמלמדים מולי לב לא ערלים, זרזים במלאכת ה' ולא עצלים, עם כל זה המה בטלים, ולא נעשה מגדיים תיישים ואלים, בהיות שאין אומן בלי כלים... ובחמלתי על נערי בני ישראלים, בזו לעגו להם אדומים וישמעאלים... פוערים פיהם לבלי חק וגבולים, הנה עם ה' אלה מתהללים, ודווקא בלשון הקודש יהיו מתפללים... ובתורתו בל ידעו לקרות המלים, ומכ"ש שיבערו ויכסלו כאוילים, בכוונתה העמוקה שנותנה העלם יעלים, והם בתכונת חמור נושא ספרים וגוילים, אכן אנחנו המימינים והמה המשמאילים... ובתרגומם⁴ משלנו רבים בתורה מכשילים, ולא ידעו שהמה אותם מהבילים... שהמעט הנכון שעליהם אהבתם מדגילים גנוב הוא אתם ושאל מהמשאילים... ורעה מזה זהב מכיסיהם זלים... לקנות ספריהם⁵ טרם ינוסו הצללים, וספרי חכמי ישראל לנפש מסוגלים... מונחים בקרן זוית ובמסגר נעולים, בכך קמתי אני קטן הנמלים, ואלי אערץ להשיב הגזילה לבעלים, וסדרתי פה א"ך כללים, ואחריהם איש חי רב פעלים, ספר מרפא לשון וכח לנחשלים, וכשיהיו כל אלה מהתלמידים נחסליכ יתחילו כל הגזרות בלוחות הפעלים, ואחריו השמות כמעט כל המשקלים... במ

1. בספרי תורה? אבל מה לנערים ולתמי תורה?

2. עי' דברי השל"ה שהובאו בדרך א' עמ' סה.

3. אולי צ"ל: ובח"ת ובהול המועד.

4. הכונה כנראה לתרגומו של מרשין לוטר.

5. ספרי ביבסטיירף והבריו נפוצו במרה נכרת בין היהודים.

החנכו הנערים שלמקרא נקהלים. פעמים בשבוע או שלש רגלים, ויתר הזמן במשנה ובגמרא מסובלים, יהיו בנינו כנטיעים בנעוריהם מגודלים...
 אחר כך מאריך המחבר לדבר בשבח למוד המקרא, ומסיים: כל זה יכריח שהאמת כדעתי... שלימוד המקרא על בוריו הוא מדה טובה מרובה, לפי הזמן והמקום והשכנים שהאדם שוכן בקרבם, ולא טוב היות האדם לבדו מפולפל וחרף בשאלות בלתי תדיריות ועזוב לגמרי מה שהוא הכרחי ותמיד...
 ראיתי וששתי בלבי שרוב העולם השקה נפשם בלימוד זאת החכמה והמקרא, ואין לפניהם מבוא אל שעריהם עם כל החיפוש, בהיות לוחות הבנינים שנדפסו בברלין ספו תמו, והנמצאים עוד מלבד שהם ביוקר גדול עוד הם מלאים טעיות... לכן רבים שתו עלי להדפיס שנית... וכל מי שחשקה נפשו בספר הזה ללמוד בו ואין לו לשלם מחירו הנהוג, כגון בני עניים בבתי המדרשות, יקחנו בזול ורק קרנו יתן...

על הספר באה הסכמתו של הגאון ר' יחזקאל לאנדא, בעל גנדע ביהודה: "הנעלה התורני הר"ר אביגדור בהמנוח הר"ר שמחה גלוגא פג"ל בסיועת הבחור הנעלה כמר זלמן בהנעלה הר"ר שמואל בומסלא סג"ל עה"ק דכאן, השוקד על דלתי חכמת הדקדוק, דבר טוב עשה בעמיו, ללמד בני יהודה לשון לימודים, לקיים חנוך לנער על פי דרכו מנעוריו, להרגילו בלשון הקודש וכן ונקי על פי דקדוק הלשון... למען יהיה נקל על הנער לקבל והמלמד יצליח במלאכתו, ועיי זה תפשט ידיעת לשון הקודש על מכונו לנער וזקן, ואמרתי אמרין לפועלא טבא יישר כחו וחילו, והנה חילק חבורו לשני חלקים, חלק ראשון דבר טוב וחלק שני מרפא לשון, ושניהם כאחד טובים, לכן ראוי שכל אחד יקנה הספר הזה ללמד בו עם בניו..."

קכב. מתוך ס' גטריקן שחיבר הרב ר' יוסף תאומים בעל "פרי מגדים", בשנת תקנ"ב, היא האחרונה לחייו, ונדפס בבילגוריא עת"ה, השוה גם כרך א' עמ' ריד—ריח.

א. ...לכן אהובי מלמדי הזמן, תלמידי חכמים העוסקים בתורה קצת לשם שמים ומתוך דוחק ועוני, אל תשימו לבכם לדעת רבים, יהיה מה שיהיה, אתם תעסקו בעבודתכם, ואל תתגרו מלחמה עם התקיפים, תהא רך כקנה ואל תתאוה לשלחן מלכים, רק מלמד עם תלמידים הגונים, ומה טוב כשיש תורה ועמה מלאכה שלא נצרך לבריות להיות חונף וחלק לשוננו, ובעו"ה עתה נתקיים מה שכתב הרמב"ם ז"ל בשמונה פרקים ובהל' תלמוד תורה (פ"ג) כל הנהנה מדברי תורה ח"ו מכבה נר התורה, על כן מה דרכו של עני, הוא מסיק שמעתא אליבא דהלכתא ואשתו אופה ומבשלת, תעשה מלאכה, בפרט במקום שעולין תהי בעיקרין בל"א וכל מלאכות בשוק, גם אם הוא יקח שכר מתלמידים יש קצת

1. חכמת הדקדוק, 2. = עיקר הקהל 3.

3. על יחסו החיובי של ר' יחזקאל ללמוד הדקדוק והלשון העברית ראה בדרך א' עמ' רכ"א.

4. צ"ל תלמוד, 5. = בעקערין (= איפה) בלשון אשכנז.

היתר במקום הדחק שזה פרנסתו, כאמרם ז"ל: אהוב המלאכה, ואל תאמר כהנא אנא, גם בצנעא הת"ח בעצמו יכול לעשות מלאכה, וגם בפרהסיא אם אין משרת הציבור... והכל טוב ולא להיות קודה ומשתחוה לעץ נרקב, הוא האדם, עץ מוכן לשדה, אבל טוב להיות סגד לבול עץ החיים התורה... וכבר נתוכחו ב' מלמדי הזמן, אחד אמר: לכן נקראו אייר זיו ומרחשון בול, כי בעת ההיא זמן קהלה למלמדים בעסק תלמידים עם בעלי בתים ונשתנו זיו אפיהון, ובמרחשון עת גשמים מזלפין בדירתו בול למבול, והשיב השני: אע"פ שארץ מלחה היא אהוב המלח"ה והפוך בה, מים של תורה, ושנא הגדולה וחזק לבך והקב"ה יעזור לך (הקדמת הספר). ב. הלצה כתבנו במשלים³ סימן תתקס"ד, כי יש שונאים ואינם יכולים להזכיר כלל שם מלמד, וראיה מתוספתא קידושין פרק שני: על מנת ששמי יוסף לבד ונמצא יוסף ושמעון אין מקודשת... ודרך הלצה, כי יוסף מלך, שמעון מלמד, אינו יכול לסבול לשמוע שם מלמד (דף ל' ע"א).

ג. והנה אותם שאין מהוגנים לומדים מקרא בתכלית העיון והדקדוק וסופם מר, ניכר שמתחילה לא כווננו ללשון הקודש, כי אם שממנו יקחו שום שכל להבין בשאר לשונות עכו"ם בדקדוק וצחות הלשון ולהתפאר בין אומות העולם בזה ולסוף מלעיגים ושוכחים כלל לשון הקודש שממנו נחצב כל שבעים לשון, והס מלהזכיר לשון הקודש רק לעגי שפה בעו"ה, על כן הזהירם שלא יקחו מלמד מקרא כזה, רק תלמיד חכם שאחר כך ילמוד אותו תורה בכתב ועל פה.

קכז. מתוך אגרת הגר"א ששלח לאשתו ולאמו מן הדרך בהתכונונו לעלות לא"י, האגרת נדפסה פעמים רבות, ואני משתמש בסדר "אשי ישראל", ע"ס דעת הגר"א, שנדפס בירושלם תרצ"ה, והשוה גם כרך א' עמ' רסח.

...וגם באתי לבקש מאתך מאד מאד בבקשה גדולה ועצומה ושטוחה, שתדריך את בנותיך מאד שלא יצא מפיהם קללה ושבועה וכזב ומחלוקת, רק הכל בשלום באהבה ובחבה ונחת, והנה יש לי כמה ספרי מוסר עם לשון אשכנז יקראום תמיד, וכל שכן בשבת קודש קדשים לא יתעסקו אלא בספרי מוסר, והנה תדריכם תמיד [ככתוב] בספרי מוסר, ועל קללה ושבועה וכזב תכה אותם ולא תרחם עליהם כלל, כי חס ושלום בקלקול הבנים יענשו אב ואם מאד... גם לבניך שיחיו תגדל אותם בדרך הישר ובנחת, ותשלם שכר למוד,

1. אבות פ"א וב"ב ק"י א'.
2. לשון נופל על לשון: אהוב המלאכה.
3. עיי' על ספר זה בהתנצלות המחבר בראש הספר: "וספר משת זיתא... מיוסד על משלים נאים".
4. המחבר מציון עיי' בית שמואל אה ע ס"ו ל"ח.
5. המלמדים הם מסבט שמעון, עיי' כרך א' עמ' לו הערה 7.
6. הוא מזכיר מקודם פה שכתב ר"י לגדא בספר הצ"ח למט' ברכות על המאמר: מנעו בניכם מן ההגיון והושיבוים בין ברכי תלמידי חכמים, ורברי המחבר כאן מכוונים, כנראה, נגד למוד המקרא ע"פ תרגומו של מנדלסון.

ותחזיק מלמד בביתך, ולא תצמצם בשכרו, כי כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה חוץ מתשר"י. וגם הנחתי להם ספרים שם, ולמען השם תדריכם בטוב ובנחת, וגם תשגיח על בריאותם ומזונותם תמיד שלא יחסר להם, ושילמדו מקודם כל החומש, שיהיו רגילים כמעט בעל פה, ואל יכביד עליהם כי אם בנחת כי הלמוד אינו נקבע באדם כי אם בישוב ובנחת, ותפזר להם פרוטות וכיוצא, ועל זה תתן תמיד דעתך והשאר הכל הבל...

אוי ואבוי על שכולם חושבים להניח לבניהם, ואין יתרון מבנים ומבנות רק בתורתם ובמעשיהם הטובים, אבל מזונותיהם קצובים להם... ותקרא את האגרת הזאת בכל שבוע, ובפרט בשבת קודם האכילה, ובתוך הסעודה שאל ידברו דברים בטלים ח"ו, וכל שכן ח"ו בלשון הרע וכיוצא בהם, ובבקשה כפולה על הנכתב לעיל, שתדריך בניך ובנותיך ועיקר בדברים רכים, בדברי מוסר המתיישבים על הלב... ובספרים שלי יש משלי עם לשון אשכנז, למען השם שיקראו בכל יום, והוא יותר טוב מכל ספרי מוסר, וגם ספר קהלת יקראו תמיד לפניך כי שם מהביל עניני עולם הזה, ושאר ספרים, אבל ח"ו לא תהיה התכלית הקריאה לבד, כי בזה אין מתפעל האדם... 2.

קכח. מתוך ספר "יסוד ושורש העבודה" להחסיד המפורסם ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא (נפטר בשנת תקנ"ד), ועי' בצוואתו שהובאה בכרך א' עמ' רע.

... אחינו בני ישראל... רחמנים בני רחמנים גומלי חסדים בני גומלי חסדים, איך ראוי לאדם להשתדל להיות איש משגיח בעינא פקיחא בעירו על היתומים קטנים או בתינוקות הקטנים שיש להם אב ואין להם פתח בית האב... כי דל הוא ואין ידו משנת להשכיר להם מלמד לשנות עמו, ולפעמים שאינם יודעים אף להתפלל ולברך ברכת הנהנין וברכת המזון, אוי לעינים שכך רואות, ואין איש שם על לב... ולעת מצוא שיש תינוקות בעיר שהיו יכולים להיות מורי הוראות בישראל ומפאת שאין להם מלמד נשארים עמי הארץ גמורים, ואיך ראוי להשגיח על זה ולעשות חברה קדישא של תלמוד תורה על זה כי יקיים עולם מלא בהבל פיהם של לימוד תורתם...

אחר כך מדבר המחבר על גודל עונשן של אותן בני אדם, שמעבירין בניהם מתלמוד תורה כשהם בני ט"ז ובני י"ז שנים לעסוק האב, במשא ומתן אדם ירחיב לוי את גבולו בכסף ובזהב, ואלה הבגדים אשר יעשו בגדי מעשה היצר, אוי לאותה כלימה... (שער הניצוץ פרק ו').

1. ביצה ט"ז א, ועי' גם ויקרא רבה פ"ג ל, הוץ כהשר"י והוא ר"ת: תי = תלמוד תורה, כ' = שבת, ר' = ראש חודש, מה שהתינוקות מביאין מעות ראש חודש למלמה, י = ימים טובים, ועי' כרך א' עמ' רכ.
2. עי' ש. י. סטרנא, הגאון מוויילנא על עיני הנוק, שבילי החנוך" שנה ד', עמ' 189-198.
3. עי' כתובות מ"ה ב.
4. רומז לכתוב: כנען בידו מאזני מרמה לעיניך אהב (הושע י"ב ח').
5. משלי י"ח ט"ז.

יש לשים לב גם לסדר הלמוד שהמחבר מסדר (שם פרקי ב' ג') לגדולים. הוא דורש שיהיו חמשה חומשי תורה רגילים על לשונו של אדם ושיהא בקי בהם וכן שיהא בקי בכל הנ"ך עם פירוש רש"י. לשם זה יש לקבוע את הלמוד בשנה אחת תמימה "רק בפסוק, בל יערב למוד דבר אחר". על כל פנים לא תמעט מהיות חוזר על למודך בשנה ההיא שבע פעמים לא פחות". והיה לתקופת השנה תהיה בקי בכל התנ"ך כמעט בעל פה ממש... ובמלאת לו שנה תמימה וקם לו קימה של הידור מהדורא בתרא פעם אחת בכל שנה ושנה". ויקרא בכל יום פרק בנביאים ופרק בכתובים.

בשנה שניה ילמד כל ששה סדרי משנה, ויעסוק אך ורק בלימוד זה. מלבד החזרה על התנ"ך, ויעבור על המשנה בשנה זו ז' פעמים בעיון גדול ובהתמדה עצומה. אחרי זה בשנים הבאות ילמד פוסקים וספרי מוסר וכו' וכו'.

קכט. מתוך "הקונטרס נקרא עולם חדש ונקרא עולם הפוך, על שם מעשי החדשים והפוכים כמבואר בפנים הנמצאים ונראים בזמנינו", נדפס בלונדון תקמ"ט ע"י מחבר אנונימי. הקונטרס, שאיננו מצוי, מכיל ז' דפים. ממנו אפשר ללמוד הרבה על מצבה הרוחני של קהלת לונדון באותו זמן.

...ועתה אציגה נא קיצור וקצת סידור מנהג הדור תהפוכות הנמצאים בזמנינו בעונותינו הרבים ע"י האפיקורסים:

לפנים היה הסדר ומנהג בישראל שהיו מתעסקין עם בניהם בעודם קטנים ויכולין לקרות אבי אמי היה מלמדו לדבר בלה"ק לומר תורה צוה לנו משה, ואחר כך מקרא משנה גמרא. כל אחד ואחד כפי יכולתו ולפי יכולת בנו, ואחר כך בדרך ארץ ובמשא ומתן. ובאם הרחיב ה' שכלו ומדעו היה למד שאר חכמות מאיליו, וקיימו מה שאמרו חז"ל: טוב תורה עם דרך ארץ, תורה היא העיקר ודרך ארץ טפל, כמלח לחבשיל או לשאר מיני מאכל, התבשיל או המאכל הוא העיקר והמלח הטפל... וכעת תיכף כשהתיצק יכול לקרות אבי אמי מלמדיו אותו לשון הגוים לאמר פאפא מאמה, ובדרך ארץ כמנהג הגוים.

בימים הקודמים היו נוהגים כל ישראל איסור גמור להלוך ד' אמות בגלוי הראש... אחד היה בישראל שהלך בגילוי הראש מכריזין עליו: מדחציף כולי האי שמע מינה ממזר הוא, ועכשיו מהנכין ילדיהן בעודם קטנים דווקא בגילוי הראש, וזה נחשב בעיניהם לדרך ארץ...

קל. מתוך הקדמתו של ר' נפתלי הערץ בר אברהם מביחוב לספר "זכר רב" של ר' בנימין מוספיא, שהו"ל בשקלוב תקנ"ז. ר' נפתלי הערץ היה זקנו של הסופר קלמן שולמן ואחד מחלוצי ההשכלה בליטא. ע"י עליו באינצקלופידיא היהודית-רוסית ובספרות המצוינת שם. בסוף הקדמתו, וכן בשער מחברתו "מדבר שין", הוא חותם: "אני המלמד לנערי בני ישראל".

... מלמדי זמננו זה אשר המה הונים אבות הנערים להגדיל ערכם בעיניהם, ותיכף כשישיג הנער צורות האותיות ומעוט ההברות ילמדהו הסדור ואומר שהוא יכול להתפלל על כן הוא צריך ללמוד החומש, ועושים סעודות המקרא¹. ולומדים מכל סדר רק הפרשה ראשונה ומוזה גם כן רק הפסוקים הראשונים... וכשידע מעט פסוקים הנה ומעט הנה הוא אומר שבא העת ללמוד גמרא. ובמעט זמן הלא ירגילהו תוספות ומהרש"א, והנער קרח מכאן וקרז מכאן מהלמוד ודרך ארץ. ולהרגיל הנערים למדות טובות והנהגות ישרות זה אין במדינתנו כי אם לבד אצל השרידים אשר ה' קורא אליהם".

אחרי זה הוא מעתיק את דברי ר' שעפטל הורוויץ על דרכי החנוך של הספרדים באמשטרדם (עי' כרך א' עמ' ע—עב), ובשבח ספרו של ר' בנימין מוספיא ומספר שהעתיקו "ללשון אשכנז הנקי", וגם ללשון לטין וללשון רוסיא, והוא מסיים: "על כן מבקש אני מאת כל מלמדי בני ישראל שילמדו עם נערי בני ישראל את הספר הקטן הלזה וירגילוהו לדעת בעל פה, כי מה הוא לדעת על פה ספר קטן כזה, ואח"כ ירגילוהו לדעת פתרונו בלשון אשכנז הנקי, ולא יבדו מלבם פתרון אחר, כי בכל דור ודור אנחנו מאבדים כמה מלות, וחצינו מדברים שפת פולין וחצינו שפת רוסיא ועוד מלשונות אחרים... עוד הפעם אבקש להקבץ בכל עיר ועיר להושיב מלמד שילמד עם התלמידים כל התנ"ך מראשו ועד סופו. ושמעתי אומרים כי המלמדים מקילים טורח היצר הרע, כי מקדם היה צריך לפתות כל איש, וכעת הוא מפתה המלמדים, ונמצא כל העולם בידו מנעורם, ע"כ ראוי להם לתקן דבר זה וה' יהיה בעוזרם אמן. ואי"ה דעתי לחבר ג"כ ספר קטן הכמות יכלול דרכי הלמוד...".

קלא. מתוך ס' "עצי עדן" להרב ר' יהודה ליב מרגליות, שהיה רב בשעברשין ופלוצק ועוד כמה קהלות (תק"ז—תקע"א). הוא חבר ספרים רבים: שו"ת פרי תבואה, קרבן ראשית, אור עולם (שבמשך שש שנים, תקל"ז—תקמ"ג, יצאו ממנו שלש מהדורות) ועוד. הוא היה אחד ממוכיחי הדור הגדולים וע"כ יש בספריו חומר רב לתאור החיים באותו זמן. בפרטיות עליו כתב בגציון כץ במאמרו "לתולדות השכלת היהודים ברוסיא" ב"הזמן" שי"ל בפטרבורג I עמ' 97—104. ספרו "עצי עדן" נדפס ראשונה בפרנקפורט דאדר תקס"ב. לפני מונחת הוצ' קניגסברג תרי"ח.

ונכון וראוי לדרוש למלמדים ללמד נערי בני ישראל בעודם באבם בנעוריהם בית אביהם, שהוא מגונה שיענה האדם עזות כנגד חברו או שיוזק לו, או שישפר עליו לשון הרע, וכל המדות טובות ששנו חכמים בלשון המשניות דמס' אבות... וללמדם כל התכונות היקרות, שרשי אמונה ומדות טובות, להיות אנשי אמת שונאי עול, אוהבי הבריות, שמחים בטוב רעים וכבודם, שפלי הרוח ומעבירים על מדותם, מואסים בכבוד המדומה ובעושר הנעשה שלא במשפט, ומתרחקים מכל

1. כשמתחיל הילד ללמוד חומש היו רגילים לעשות סעודה.

2. עי' כרך א' עמ' רעא, ויש למחק את המליכ: אביו של הגאון רא"ז מרגליות.

גנות וטומאת המחשבות, ואז יהיו מאהבים השם ית' ותורתו על הבריות. ואם לא נסו הנערים בלמודים האלה בנעוריהם לא ילמדום עוד כאשר יגדלון... ואם המלמדים לא ילמדו לתלמידיהם אלו הדברים נהיה אנחנו וצאצאינו יחד פחותים באלו המדות מכל עם ולשון. כי כל העמים ילכו איש בנימוסיו ממורא שר ושופט אשר עליהם. ואנו אין לנו שר ושופט שיהיה עוז בידו וגבורה בימינו לענוש לעושי רעה. ואל שופט העמים לא בנקל ילך איש ישראל על חבירו להודיע דרכיו. למען בושח פניו מישראל חברו שיחשבוהו כמוסר ומבזה עם בני ישראל בפני העמים שאנו חוסים בצלם. ואף גם זאת שהשרים ועשירי עם מהעמים יחזיקו בביתם (הויף מיינשטר) ללמד נמוסים לבניהם, והבינונים על כל פנים בביתם הם יושבים ומשגיחים בעצמם על בניהם, ועם בני ישראל טרודים למען יראו את הלחם להביא ממרחק, ועולליהם בביתם ירקדון כיעלי מדבר שאין להם מנהל ומדריך. וגם בבואם לבית הספר מעניני יראה ומדות ונמוסים אין אומר ואין דברים. שיש להם שיעור רק התורה הזאת אשר צריך להגיד ביום השבת לפני דודו ומסרפו... (דף ו' עמ' ב').

קלב. מתוך ספר „זאת תורת האדם“ לר' אהרן, המגיד מק"ק אלעקסניץ. הספר נדפס בשנת תקע"ט, ומקום הדפוס חסר (אלעקסניץ או זולקווא). המחבר נותן ציור ממלמד קפדן, המשתמש במכות יותר מן המדה.

... „מוסרין אותו ללמדו כל תיבה ופעולה וכל סדר התפלה וכל התורה כולה ולהגות שם יומם ולילה, וכאשר נמצא בשפתו עולה ואינו מוכשר לקבלה — ישכיבהו פרקדן, פניו למטה וגבו למעלה, ושבט על גיו כסילים יעלה ויורד בבכי ובקול יללה, והלך ילך והמסילה עולה עד בואו אל אביו בבהלה, ויהי כבואו אל אביו מבקש עלילה ויאמר: אבי צביו ראשי עלי כבד וחולה, ואינני הולך אל הרב החובט חבלה, וישלח אחריו מלאך להביאו בבהלה ויהי כראות המלאך עומד לנגדו נפשו נבהלה ואחזתו רתת וחלחלה, ויקחהו ויגשאהו, למעלה על כתפיו אותו יעלה עד הביאו לבית התפלה ובהגיעו שם עגש יענש כאשר בתחלה, והיה בראותו כי אין לו חנינה וחמלה, מבקש נפשו להצילה, ויפן כה וכה וירא כי אין איש נגלה וימלט על נפשו אל מקום סתר ואיננו מגולה, במקום אשר לא עבר שם אדם בין ביום ובין בלילה, וכאשר יבוקש וימצא — למקומו גלה יגלה בקול רעש והמון המולה, אל מקום אשר היה שם אהלו בתחלה, ושוב אינו הולך ושב וחוזר חלילה מבית רבו לבית אביו אף בזמן אכילה, כ"א יושב שם סלה, ולשם מספיקין לו לחם ומזון כולה, עד שיקבל עליו דברי חבירות בנפש חסצה ובאהבה מגולה, ולא ישוב עוד לכתחלה ואז אל אחוזת אבותיו ישוב בגילה.“ (דף ד' עמ' א').

קלג. מתוך ס' „מטה אפרים“ להגאון ר' אפרים זלמן מרגליות (זאלקווא תקצ"ה) סימן תס"ב סעיף ו'.

מלמדי תינוקות ובחורים חלילה להם לבטל בזמן הזה סדר לימודם,

קמט

כאשר בעונותינו הרבים דשו בו רבים בעיתים הללו נרפים הם נרפים שלא לפקח על צרכי התלמידים, וקוראין לו ומכנים לו שם „בין הזמנים“ ומפנים לבם לבטלה, ומימי הסליחות עד אחר החג אינו מביא וקורא כדרכו, לראות את עצמו להיות מתוקן לעתיד לבא להרחיב גבולו בתלמידים, ועושה לו מהלכים בין העומדים לבקש אצל בעל הבית להללו לשבחו כשיח לו שיחת ילדים, יודע דרך לעשות להם לימודים, ועל ידי זה אם הם רואים סימן ברכה ויפה בלימודים, כי שבח אין להם ומעות יש להם², וקונה אוהבים ברצי כסף ושוחדים, ובא בהרבה צדדים לחרוך רמיה צידם, וגדול עוונם מגשוא, שאם בחיי הגופות כך הוא עושה כוונים למלאכת שמים על אחת כמה זכמה שלא ישנה עיתים ויחליף זמנים ויעמול לרוח, ואיך באילו פנים ישפוך שיח ותחנונים, ומה יעשה כי יפקוד עליו עוון אבות על בנים אשר הוציא זמנם לבטלה, ויום לשנה יחשב ויעלה בחשבונו, ולא באלה חלק האיש אשר נגעה יראת השם בלבבו, יוסף אומץ בימים אלו ללמוד עם תלמידים בשקידה רבה, אחד גדולים ואחד קטנים, ומי שמרגיש שנפשו עיפה ותש כוחו מצום העשרת ימי תשובה, ולכן אינו יכול להסביר פנים כראוי, אף אם היה רגיל להתענות עשרת ימי תשובה יש לו להתיר הנדר על פי שלשה, ויאכל וישתה כדי צרכו, בכדי שלא למעט במלאכת שמים, ואם אינו עושה כן עליו הכתוב אומר: הכזה צום אבחרהו יום ענות וכולהי, ואם הנערים בני דעת להבין מוסר השכל יש לו למלמד ללמוד עמהם בכל יום קצת בספר מוסר, לעורר לבם ליראה את ה' הנכבד והנורא, כי השם יתברך בוחן כל עשתונות צעיר ורב, וכי קרוב יום אשר בריות בו יפקדו לחיים וחילופו, לטוב ולהפכו, ועת לחננם להשמיע קולם במרום בתפלה ובתחנונים שיזכו בדין המה ואבותיהם ואמותיהם לחיים טובים ולשלום, ואם דבריו יעשה רושם בלב הנערים ויפילו תחינתם בכוונת הלב יגדל כח תפלתם וזעקתם, שהוא הבל שאין בו חטא³, לתת עוז ותעצומות לתפלת הצבור שתעלה מסלה ישרה ותחשב לו לצדקה, ועליו נאמר ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד⁴.

קלד. מתוך ספר „וצוה הכהן“ לר' אהרן שמואל ב"ר נפתלי הירץ הכהן. המחבר היה אב"ד דקלויז ק"ק אוסטראה ובשדה-לבן (Белая церков) בפלך קיוב. הספר, היקר מאד במציאות, נדפס בשדה-לבן (הספר היחידי שנדפס שם) תקפ"ג אחר פטירת המחבר. יש לדבריו ערך על מצב הלמוד וההשכלה בסוף המאה הי"ח ותחלת הי"ט בפלכי וואהלין וקיוב. המחבר היה מתלמידיו של ר' פנחס מקארעץ, ומנכדיו של הגאון והמקובל ר' נפתלי הכהן אבד"ק פרנקפורט.

ומה שאמר עוד שם בברכות (כ"ח ב') שאמר ר' אליעזר לתלמידיו מנעו בניכם מן ההגיון והושיבוים בין ברכי תלמידי חכמים... ולעניות דעתי נראה לפרש

1. בכורים פ"א מ"א. 2. בנא מציעא י"ד ב'. 3. שבת קי"ט כ'.

4. בנא בתרא ח' ב'. אלו מלמדי תינוקות.

הגיון על פי מאי דאיתא בירושלמי סנהדרין פרק י"א דאמר ר' עקיבא אף הקורא בספרים החיצונים אין לו חלק לעוה"ב, ומפרש הירושלמי כגון ספרי בן סירא וספרי בן לענה, אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מכאן ולהלן הקורא בהם כקורא באגרת, מאי טעמא ויותר מהמה בני הזהר כו' להגיון ניתנו ליגיעה לא ניתנו, עד כאן לשונו. מבואר מזה דספרים החיצונים אשר יש בהם השש אפיקורסות ומינות ח"ו זה אסור כלל לקרותם, ואין לו חלק לעוה"ב למי שקורא אותם. אכן יש ספרים חיצונים שהמה קצת לתפארת ללומדי תורה שיהיה להם בהם ידיעה, כמו ספרי קורות המלכים הקדמונים הנקראים קרוניקיש, או לידע מקום המדינות ונהרות וכדומה, בכדי שלא יאמרו האומות אשר בני צמנו אינם יודעים כלום בעסקי העולם ולבהמות יוחשבו בעיניהם. לכן זה מותר לקרות. אך כמו שכתב הירושלמי כאגרת בעלמא, ולא ליגע בהם רק להגיון ניתנו. אכן אף לקרות בהן כאגרת בעלמא ולהגיון יש לומר דלא הותרה רק לגדול בן דעת. שכבר מילא כריסו בתורה ובפוסקים... אכן להילדים הקטנים אשר המה אפרוחים שלא נתפתחו עיניהם ואין בהם דעת תורה... אסור כלל להרגילם בזה, כי חס ושלוש יעשו העיקר טפל והטפל עיקר, ולכן יש למנוע מהם לגמרי אשר חוץ לתורתנו הקדושה. וזה לעניות דעתי הזהיר ר' אליעזר לתלמידיו: מנעו בניכם מן ההגיון והושיבו בן ברכי תלמידי חכמים... כי זה דרכם של אותן שמרגילין את בניהם לידע בכתב ולשון של האומות ובספריהם אם יוכיחום על פניהם ואומרים להם: למה תפריעו אותם מדברי תורה לעסוק בדברי תפלות, עונין ואומרים: הלא בלאו הכי אי אפשר לספי להו כתורא כל היום, ועל כל פנים צריכין איזה שעות לטייל, ובאותן השעות מה להם שישיהו הילדים בדברי ילדות ושטות, מוטב להם שילמדו כתב ולשון וידיעת עסקי העולם. זהו דרכם להשיב. אבל באמת אינם יודעים כמה רעה גורמים לנפש הילדים... בזה שהם מתעים אותם מדרכי חיים ומוסרין אותם ללמוד הדברים חיצוניים, והילדים רכים ואינם מבחינים בין טוב לרע, שמים אור לחושך, וחושך לאור, עיקר לטפל וטפל לעיקר, ומשימים את כל שכלם וזכרונם להדברים החיצונים ודעתם קצרה, קצר המצע מהשתרע שני ריעים כאחד, ובאתרא דהוה עייל בישרי וכוורי עייל ירקא ומתיא, דבר שאין בו רוח חיים, לא כן העבריות כי חיות הנה... ולכן יש להאבות להזהר ולהיזהר מלמסור הילדים כלל ללימוד, ובשעת הטויל יראה שיטיילו במקום שישמעו דברי קדושה בבית תלמידי חכמים ויראים, אף אם הם ישיחו עמהם שיחת חולין עליהם לא יבול⁸...

אכן בדורותינו פשתה הנגע אשר רובא דרובא מוסרין הילדים עודם באיבם, אשר היא עת מזומן לאוקמי להו אגירסא דינקותא, מוסרין אותם ללמוד כתב ולשון של האומות ולקרות בספרים החיצונים, ועל ידי זה מתבטלין מלמוד התורה הקדושה. פוק חזי מה עלתה בימינו שנחחדשו גזרות קשות על בני צמנו מהמלכות, ולדעתי ברור שהוא בעון הזה... ולכן אתם בני וחתני לוקחי בנותי

1. יומא ט' ב'. 2. ר"ה כ' א'. 3. עבודה זרה י"ט ב'.

4. מכון כנראה לגירוש היהודים מן הכפרים בשנת 1801 ולחוקת-היהודים שנבטלה ע"י

אלכסנדר הראשון באותה שנה.

ונכדי... אל תלכו בדרך אתם למען השם ולמען התורה, הוזהרו והזהרו מלהרגילים בקטנותם בעסקים אלו. הנה גם אני ידוע לכל אשר יש לי ידיעה באלו הדברים, ויכול אני לקרות ולכתוב בלשונותם לארצותם כמה לשונות, ויש לי ידיעה בעסקיהם. אשר מידי דברי עם שרים המה ראו כן תמהו מאין בא ליהודי יושב אוהל לידע כל זאת, אבל סהדי בשחק שלא למדתי זה כלל בקטנותי, רק כשכבר הייתי מובלע בתורה בש"ס ובפוסקים אז בשעה שלא יום ולא לילה ילדות עושה חשקתי להיות לא נופל גם מזה, ואני קורא בספריהם קורות ימים הקדמונים במקום שאסור ללמוד ולהרהר, וגם כל זה למדתי מעצמי בלי שום מלמד, אבל המה בדורותינו שתיים רעות עשו עם הילדים: שמוסרין אותם לזה בקטנותם, וגם למלמד, אשר אף אם הוא יהודי אין בו לחלוחית של יראת שמים, מלמד שיוצא בלי חתימת זקן¹, מלמד שחשדוהו באשת איש², מלמד שעבר על כל התורה כולה, וחמורות דומות עליו כקלות, ומתנוצץ גם בהילדים רחמנא ליצלן קלות ואפיקורסות, ואף כי יזקין לא יסור ממנו. לכן אהובי הסרים למשמעתי, הנני מצוה אתכם על... בניכם ובנותיכם, מנעו רגליהם מנתיבתם מללמוד אותם דברים אלו בקטנותם, ואם רוח המושל יעלה עליכם, כי יצא דבר מלכות אשר ילמדו בני עמנו את בניהם את כחבם ואת לשונם - על כל פנים יוכלו למצא מלמד איש אשר רוח חיים בו, הולך בדרך המלך, מלכו של עולם, ותאספו אותו לבתיכם בכדי שתיכלו להשיגח עליהם שלא יבדו ביותר הזמן על זה... לא כן כשמוסרין אותו חוץ לבית ויצא מביתו ויצא ויהיה לאיש אחר. לכן שמעו אלי ותחי נפשכם ונפש בניכם ובנותיכם. ודי בזה (פרק כ' דף נ"ג-נ"ד).

קלה. מתוך ספר מקראי קדש לר' אפרים חיות (נדפס באורטה קייואי שנת תקפ"ט). ומקודם הדפיסו בצורה מקוצרת בלאדינו, היא השפה המדוברת בין היהודים הספרדים. המחבר נסע מגליציה מארץ מולדתו לא"י בשנת תקפ"ב דרך איטליא, אבל הוכרח לחזור לביתו מחמת מרידת היוונים שפרצה אז ושבשה את הדרכים. ובשנת תקפ"ז יצא שנית לדרך ובא לקושטא ושהא בה זמן רב, כשנה ויותר, ובה גם חבר את ספרו זה הכולל דברי מוסר ותוכחה לעוברים על איסורי עריות. הספר נדפס בתכנית 16° ויש בו נ"ה דפים. מחבר זה הדפיס עוד ספר „אשל אברהם“ (ליורנו תקע"ט), המכיל דרשות כסדר פרשיות התורה.

א. ...וזהי הסכמת כל הפוסקים שחייב האדם שיתן את בניו ללמוד תורה ויראת ה', ויצוה על המלמד שישגיח על בניו הן בלימוד והן להדריכם בדרכי ה' ובדרך ארץ. כשיבא הנער לביתו מבית המדרש שלא יהיה כפרא אדם כי אם בנחת וינשק ידי אביו ואמו, כי זה מביא מורא אביו ואמו וגם לכבדם. וכן יצוה עליו רבו בענין מורא שמים, שלא לאכול כזית פת בלא נטילת ידים וברכת המזון וקרית שמע על המטה ותפלה, הכל מלה במלה, ושאר דרכי היראה, כי על

1. בבא מציעא ל"ט ב'. 2. בבא קמא ט"ז ב'. מריק י"ח ב'.

המלמד החיוב להדריך לתלמידיו בדרך הישר. וכן יזהר שלא ילמדו זכרים ונקבות אצל המלמד בבית אחד. מפני טעמים שהם כמוסים עמדי ולא ניתן לכתוב, וגם כמה מכשולות שנעשו מכח זה. ובכל מדינות פראנקיאה איטליא ופולניא נוהגין שיש מלמד לנקבות בפני עצמן, וכך היא המדה. מדת הישר והטוב בעיני ה' (דף כ"ח עמ' א').

ב. ויזהר מאד לגדל בניו לת"ת ולהדריכם ביראת ה' הן בתפלה הן בעניית אמן יהא שמיה רבא. שאין שום אדם משגיח בבית הכנסת על הקטנים שהגיעו לחינוך ולא על הגדולים מהם. ובכל תפוצות ישראל המלמדים כל אחד משגיח על תלמידיו, או בכמה מקומות בית ישראל יראי ה' יש ממונים על הקטנים והבחורים ומשגיחים עליהם בענין תפלה ובעניית אמן יהא שמיה רבה, וכל הבחורים באגודה אחת או סמוך לרבים בק"ק או להממונים... גם יזהר שלא יתן בנו למלמד בשביל אהבתו אליו או בשביל שמחניפו ולבנו לא יש שום הצלחה בתורה בלמודו. זה נותן כספו בנשך שנושך ומשבר עצמות בנו ככלי חרס שאין לו תקנה. ותקנתו של אביו שנותן למלמד כזה קלקלתו. כי אם שיטריח ויבקש מלמד להועיל... ולא ידקדק עם המלמד בשכר, אדרבה שלם ישלם לו שכרו מרובה כדי שיוכל ללמוד עם בנו בהרחבת הלב... (שם דף מ"ה עמ' א').

קלו. מספר תולדות הימים" לר' אברהם חיים שפד, המכיל רשימות מפנקסי חברת "שבעה קרואים" במינסק, ח"ב (מינסק תרע"ב) עמ' 103.

א. יום ד' לך יוד מרחשון תקס"דלית לפ"ק ע"ב: אלופי רוזני מנהיגי הקהלה שכל בעה"ב יתן מדי שנה בשנה לצורך תלמוד תורה: בעלי בתים גבוהים כ' ג"פ, לשנה, בינונים עשרה ג"פ לשנה, פחותי ערך ששה ג"פ לשנה, שאינם בהשיג יד לזה עכ"ס יתנו לא פחות משלשה ג"פ לשנה. וגם מלמדים אורחים הלומדים בקהלתנו מחויבים ליתן על תלמוד תורה פרעצענט משכר למוד. היינו שלשה למאה, ומחויב לסלק באמצע הזמן כל המגיע בעד הזמן ההוא, וכבר הוכרז הדבר הנ"ל בכל בתי כנסיות ולהיות לראיה באנו אנחנו שמשי ונאמני הקהלה עה"ח...

ב. עלה במוסכם אלופי מנויי החברה קדישא ליתן חדר מיוחד בתוך ההקדש חדש דפה לצורך ת"ת בכדי שילמדו שמה מלמד עם תלמידים, ואלופי החברה קדישא "שבעה קרואים" מחויבים ליתן עבור זה ארבעים זהובים פוליש לקופת הח"ק בכל שנה ושנה לצורך עצים לחדר הנ"ל... ט"ו אלול תקס"ב לפ"ק פה ק"ק מינסק יצ"ו (שם עמ' 104).

1. על מנהג איטליא ע' כרך ב' בכמה מקומות. 2. ע' כרך ג' עמ' ע' ענ.
3. עלה במוסכם. 4. = גרוש פוליש.
5. תקנה זו הובאה ע"י המומר בראשון בספרו Книга Карата סי' 493.
6. זו הייתה תקנה קדומה, ע"י בראשון שם סי' 117, ולפי מה שהוא כביא סם תקנה מס' תקנ"ט אסור היה למלמדים הבאים מערים אחרות לקבל יותר מחמסה תלמידים.

קלז. תקנות חברת ת"ת במינסק. תקנות אלו מענינות מכמה בחינות, והן מעמידות אותנו לא רק על מצב החנוך כי אם גם על סדרי הצבור ודרכי החיים באותו זמן. וכיון שלא הגיעו אלינו רק מעטים מספרי התקנות של חברות ת"ת בקהלות ליטא ורוסיה הלבנה, על כן חשבתי שכדאי לפרסם תקנות אלו במלואן. את ההעתקה מהן המציא לי ידידי ר"מ רבינוביץ, והוא העתיקן בש' תרס"ג. והנה חברת ת"ת היתה קיימת במינסק שנים רבות לפני זה, ועל כל פנים אנו מוצאים כבר את זכרה בש' תקל"א. אלא שנתארגנה מחדש, ומזמן לזמן נכנסו שינויים בתקנותיה.

א. [אישור תקנות חברת ת"ת ע"י ראשי הקהל בית הדין והרב].
 היות כי הוחזר העטרה ליושנה, להזהר בבני עניים שמהם תצא תורה,¹ עץ חיים למחזיקים בה, הלא המה אלופי החברה תלמוד תורה, אשר נתייסדה זה שנים פה בהווסדם יחד אלופים מסבלים,² ויטו שכס אחד לסבול³ עול התורה מפי עוללים ויונקים ליסד עוזי,⁴ בחורים שאין בהם כל מאומה⁵ לזונם ולשכור להם מלמדים הגונים למקרא ולמשנה ולגמרא, ותלמוד תורה כנגד כלם,⁶ נראה וניכר בטוב מעשיהם בכוונה רצויה לשמים, ובעין חמלה והשגחה פרטית עיניהם פקוחות על משמרת בני ישראל אביוני עמינו, ויתומים יחוננו להדריכם בדרך ישרה לה' ולהטריף לחם חוקם דבר יום ביומו, הולך וסובב עפ"י סדר הנכון בהתנדב עם ד' אנשי החברה הנ"ל כפי התקנות,⁷ כמסמורים נטועים נטע שעשועים, אשר איזן ותיקן לעשות משמרת שלא תשכח תורת ד' מאביוני עמו ובראותנו בשרון מעשיהם בפעלא טבא אמרנו ליישר חילם ולחזק ידיהם הרפות בהכנסה לפי ערך הוצאה יתירה הראויה לאותה מעשה רב בישראל, ותומכיה מאושרים, ולזאת בסעד לתומכם באנו אנחנו אלופי, ראשי, רוזני, קציני מנהלי דפה ובהסכמה עלה בועד א'⁸ בשולחן מלא בחדר הקהל בהסכמת כלם כאחד באין פוצה פה ומצפצף שיהיה להחברה הנ"ל חזירה בבתים בכל ער"ת⁹ ולהיות להחברה הנ"ל מיוחד קופה של צדקה ביי"ג(?)¹⁰ בבתי כנסיות ובהמ"ד ועל ב"ע¹¹ כנהוג כל הצדקות. וגם באנו עוד מעתה לחזק הע"ב¹² שהיו מכבר בענין הטקסא, שינתן ממלמדים אורחים¹³ על צדקה ת"ת משכר לימוד שלהם מכל אדו"ז¹⁴ עשרים ג"פ, שיסולק

1. נררים פ"א א'. 2. תהלים קמ"ד ז"ד. 3. בראשית מ"ט ט"ו.
 4. תהלים ח' ג'. 5. עדה"כ בדניאל א' ד'. 6. פאה א' א'.
 7. הכונה כנראה לתקנות הבאות אח"ז, שעשייתן נגמרה כעבור שני הדשים בכ"ה מרחשון תקס"ו, אבל כללותיהן היו כבר לעיני ועד הקהלה באלול תקס"ה.
 8. = אלופים. 9. = ערב ראש חודש. 10. צ"ל: ביו"ט ת"ת בערב יום כפול?
 11. בית עלמין. 12. = העלה במינסק.
 13. מלמדים בני ערים אחרות.
 14. = אדום זהב, באדום זהב היו עשרים זהובים, ובהוב שלשים ג"פ ועשרים ג"פ לאדו"ז עולים קצת יותר מסלסה אחוזים, והסיה בתקנה הקודמת.

הטקסא י כנ"ל. ויוגבה בכל הכפיות ונגישות היותר אפשריים עד מקום יד ישראל מגעת. וגם הטקסא עפ"י הע"ב שמכבר שינתן מכל בע"ב על ת"ת עשרים ג"פ. לשנה דהיינו מחציתה על זמן דימות הגשמים ומחציתה בימות בקיץ כן ינתן לא"י החברה הנ"ל ויוגבה ג"כ בכל הכפיות הנ"ל. כל הנ"ל נעשה בכל תוקף מעשה הקהל כד"ת ותיקון וכל בדרו"ו וכל שום קהל ואסיפה להם לב לדעת כמונר לחזק הכל כנ"ל בכל תוקף לשמור ולעשות למען תינוקות של בית רבן הנ"ל. והי' מעשה הצדקה שלום למען לא ימוש התורה מפינו ומפי זרעינו לקיימה בעושר ואריכות ימים, ולהיות לכל תוקף וראיה על כל הנ"ל באנו עה"ח אנחנו ראשי רווני נגידי מנהלי קהל עדת ישורן דפה היום יום ה' ח"י אלול תקס"ה לפ"ק פה ק"ק מינסק יצ"ו.

נאום מרדכי במהור"ר גדלי' זצ"ל

ונאום גרשון בא"א במהור"ר אליעזר (2)

ונאום ישעיהו ב"ר משה גינצבורג

ונאום מרדכי ב"ר יוסף שמואל

ונאום משה בא"א מוהר"ר מרדכי מאדיק (2) זצ"ל

ונאום משה ליב בהרב ה"ה מו"ה משה הלוי זצ"ל

ונאום משה בלא"א מו"ה יהושע העשיל זצ"ל

ונאום ישראל ב"ר צבי שמואל

ונאום שניאור זלמן כ"ץ

ונאום דוד ב"ר משה ראפאפארט

ונאום יעקב בא"א מוהר"ר שמואל ליב

הנהו מילי מעלייתא דאתאמרו בכתב ע"ב הנ"ל עת לעשות גדי' לחזק בכל יתר תוקף כל דבריהם הנאמרים בצדק, אך בענין הערך על כ"א מבע"ב תושבי קהלתנו אינו שוה לכל נפש. רק לפי ממון מחויב כ"א לתת להצדקה לפי גרבת לבו כברכת ד' הטובה עליו, ולכל תוקף מעשה ב"ד באנו עה"ח יום הנ"ל פה ק"ק הנ"ל.

נאום שמואל בהמנו' מיכל סג"ל זל"ה.

כלם כאחד עונים ואומרים ביראה ובכונה רצויה לשמים, לעשות חיזוק לדבריהם הנאמרים באמת ובתמים, לזאת באתי גם אני ביתר תוקף ועוז לאמץ ולחזק הדבר לבל יפול דבר ולא הצי דבר ארצה. ולהיות הדבר לראיה ולמשמרת לדור דורות באתי עה"ח היום יום ה' ח"י אלול תקס"ה לפ"ק פה ק"ק מינסק יצ"ו. נאום הקטן ישראל' חופ"ק הנ"ל.

ב. תקנות החברה.

א. להזהר בבני עניים שמהם תצא תורה, הוא החיוב על החברה שלנו ח"ק

1. מס. 2. לאלופי. 3. = בי דינא רבא וזוטא.

4. נראה שצ"ל: מאדיל.

5. כמו שתקנו אלופי ההלל, סבל בע"ב יתן עשרים ג"פ לשנה, ארא יתנהגו ל"י

הקנה הקודמת.

6. הוא הרב ר' ישראל מירקיס, הרב האהרון בנינסק, והרבנים שאחריו נקראו. נראה דאתרא

ת"ת: להעמיד ת"ת מלמדים, והיינו: האחד מהם יהי' שונה אומנתו בתמונת אותיות א"ב וסידור וחומש, והשני יהיה ג"כ במקרא במשנה ובגמרא, היינו לימוד הנתן לשיעורין ולקבל מפי השמועה ומפי הרב, ומהם להרגילו להיות קורא ושונה לחנך לנער לפי דרכו והשגתו והבנת לבו, והיינו ליתן להם תלמידים בני עניי ואביוני העיר אשר אינם בהשג יד לשכור מלמד, ופשיטא יתומים ואין אב מחויבים אלופי החברה שלנו להספיק להם מזון, והיינו שכל אחד מאלופי החברה שלנו מחויב להחזיק א' אצלו על יום א' מזונות בהק דבר יום ביומו, ע"פ חוזר הלילה, ועפי' הגורל תחלק מי יעלה בראש, ועל המשגיחים להשגיח על המחיה ועל הכלכלה שיהיה כראוי ועפ"י סדר הגורל כנ"ל. אמנם אין לעשות שום מלבוש לשום תלמיד כ"א ע"פ עלה במוסכם¹ מנויי החברה.

(ב) בני העניים והיתומים שבאו מחוץ לעיר אין לקבלם בכלל חיוב החברה. היות בני עניי עירך קודמין² ולא יבא זה ויאבד את זה. אמנם כאשר יעשה סיפוק בהכנסת החברה לצאת ידי חובת כולם גם מזה אל תנח ידך, לקבלם עפ"י ע"ב מאלופי גבאי מנויי החברה, ובכל זאת בני העיר בקדימתן בכל הענינים.

(ג) הגבאים והמשגיחים עליהם להתאמץ בהשתדלות האפשרי, כמשפט האב על בנו, להעמיד מלמדים להועיל, אומנים הגונים והראויים ורגילים, ועליהם לתהות על קנקנם ולנסותם באלה, ואת אשר יבחנו בזאת בהם יבחרו ויקרבו לעבודת הקודש הנ"ל. גם על המשגיחים להשתדל דירות קבועים לבית הספר, והשכירות על המלמדים והדירות יופסק עפ"י מנויי החברה, וגם להעריך על הוצאות עצים להסקה כנהוג דירות מלמדים שבע"ב. נרות נר מצוה ללמוד לפניהם, גם על המשגיחים להתאמץ לקנות ספרים די צורכם לת"ת הנ"ל לקנות מקופת החברה.

(ד) על הגבאים והמשגיחים לנסות התלמידים בכל שב"ק³, והראוי לאותו מעשה ישלחו לו תלמיד אחד בכל שב"ק, ועל המשגיחים לעשות קלפי מהתלמידים, ואותן שיעלו מהקלפי יתנו צעטיל⁴ להשמש להודיע להמלמד מי ומי ההולכים בשבת זו לעמד בנסיון, ועל המלמד לשלחם לבית איש להנבחרים לזה הנ"ל, ויתנהגו כך עפ"י חוזר הלילה על כל התלמידים, ואחר הליכת כולם על סדר הקלפי יהיה שוב הולך וסובב עפ"י הקלפי מחדש.

(ה) החיוב הוא על המשגיחים לילך לבית הספר עכ"פ פעם אחד בשבוע לדעת כל אשר נעשה, ולהשגיח בעינא פקחא על המלמדים ותלמידיהם, להיות הכל על הסדר ובאמונה שלימה בלי שום מלאכת רמיה, וגם להשגיח על הספרים שלא לאבד בידים, ולהוודע די מחסורם אשר יחסר בספרים ובחימום הבית ובכל הענינים כדומה, ואם בעיניהם יראו איזה דבר שלא כשורה להודיע להג"ח⁵ בכדי להרים עצה במכתיר⁶ מושב המנויים.

1. חברה קדישא תלמוד תורה.

2. כל החלטה היתה מתחילה בפלים, עלה במוסכם, ולכן נעשה כסוי זה טרמינוס קביע.

והכונה כאן, שיש לזה צורך בהחלטה מיוחדת.

3. בנא מציא ע"א א', כתובות כ"ו ב', 5. = שבת קדש.

6. סתקא, 7. = להגבאי חודש, להגבאי הממונה באותו חודש, 8. ערובין נ"ג ב'.

(ו) כ"א מאנשי החברה מחויב ליתן וואכיר שלשה ג"פ בכל שבועי ומצוה מן המובחר לסלק מידי שבוע בשבוע. ועכ"פ הוא החיוב לסלק הוואכיר הנ"ל. עכ"פ מידי חדש בחדשו.

(ז) בכל ער"ח ילכו שני אנשים מהחברה שלנו בחזירה בבתיים בכל העיר, וכפי הע"ב מאלופי רוזני הקהלה, ומי ההולכים יהיה עפ"י קלפי ועפ"י חוזר חלילה. ובתום הליכת כלם על סדר הקלפי יהיה שוב הולך וסובב עפ"י הקלפי מחדש. ואת אשר עלה עליו הגורל מחויב לילך בלי שום דחיה ועכוב בעולם. זולת אם יהיה בדרך או שום אונס דמוכה. אונס רחמנא פטריה. ועל השמש להודיע להאנשים ההם ולהביא להם קופה של צדקה לסבב בה, ואם אחר הידיעה כנ"ל לא ילך אזי מחויב ליתן חמשים ג"פ לקופת החברה, ויוקחו מהקלפי אחר במקומו ודינו ג"כ כמו הראשון.

(ח) בכל סוף הזמן הוא החיוב על הגבאים והמשגיחים להשתדל ולהתאמץ בכל הכפיות ונגישות לגבות את המגיע ממלמדים אורחים, כפי הע"ב ע"ז מאל"י² רוזני הקהל, וגם העשרה³ ג"פ המגיע מכל בעה"ב כפי הע"ב מא' רוזני הקהל. (ט) כשיזכה השי"ת אותנו אנשי החברה שיתן א' מאתנו בנו התינוק ללמדו ספר בכל עת חינוך למודו מחדש יתן אביו לקופת החברה ח"י גדולים פ', היינו בעת שיתחיל תמונת אותיות א"ב יתן ח"י ג"פ, ויחזר ויתן כן כשיתחיל סדור וכן למקרא ולגמרא, כאשר יתחיל וילך מחיל אל חיל כזה יתנו. הדל לא ימעיט, והמוסיף לפי ערכו ונדבת לבו יבורך טוב עין, ויאיר בתורת ד' תמימה, משיבת נפש.

(י) כל שום נתינה והכנסה מהכנסות החברה, כל כסף, יובא ליד הנאמן להיות שמור בידו, וחד"א⁴ על הנאמן הנ"ל שלא להלוות מהקופה דת"ת יהיה מי שיהיה, אף על משכנות כפולים, וגם אינו רשאי ליתן מעות מהקופה הנ"ל אשר תחיי⁵ נתינה לשום אדם, כ"א להנאמן שלאחריו, ובאופן שיהי' לו צעטיל כוח⁶ מהגבאים, ובכל רבע שנה מחויבים הנאמנים הנ"ל ליתן חשבון מכל הכנסות והוצאות לפני הג"ח והסופר, ורשות להוציא על החשבון הנ"ל חצי רובל. סדר עשיית הקלפי.

(יא) הקלפי יהיה בחו"ה סכות, אמנם כשיהיה מניעה ועכוב מחמת איחור ועכוב גביית הנ"ל כמבואר בתקנה שלשה עשר אזי ביד הגבאים והמנויין להמשיך עד ר"ח מרחשון, והקלפי יהיה על חצר ביהכ"נ כנהוג בכל החברות. (יב) יום שלפניו יושיב הג"ח כל הארבעה גבאים ושני ר"ח⁷ והסופר והנאמן עליון, וכולם יחשבו בוועד ההוא את הנאמן שלאחריו על הכנסות והוצאות משנה העבר, ובידם להוציא על הוצאות החשבון חמשה זהו ולא יותר.

1. זה תשלום מיוחד המוטל רק על חברי החברה, ואילו התשלום של עשרים ג"פ לסנה איה מוטל על כל הבע"ב שבציר.
 2. = העלה במוסכם על זה מאלופי רוזני וכו'.
 3. ולעיל כתוב עשרים 12.
 4. = והתזכה דאיטורא.
 5. = תחת ידו.
 6. = כתוב ותחום.
 7. = יום רואי חשבון.

יג) בו ביום הוועד הנ"ל ימסור הנאמן שלאחריו להשמש רייסטר מנ"ח ג. ומחויב השמש להודיע לכ"א מהחברה שיבוא למחרתו להקלפי, ושיסלק הנ"ח שלו. וכל מי שלא יסלק עד פ"א י קודם הקלפי הנ"ח שלו מוואכיר או קנסים בעד חזירות כנ"ל (ע' לעיל תקנה ז'). ושאר קנסים, וגם מה שיגיע מנדבות, וגם מה שיגיע מאתו מנתינת חינוך בנו בהתחלת לימודו, כמבואר בתקנה טית. אזי לא יניתו אותו בהקלפי, וא' מהחברה יכול לעכב ע"ז. אמנם סכום המגיע מאתו מדמי קדימה אשר כבר זמן הסילוק עבר הגם שביד המנויים לכופו לסלק הכל עכ"ז עכוב הקלפי כנ"ל הוא רק החצי סך הנ"ל, והיינו מחוייב לסלק עכ"פ החצי מדמי קדימה קודם הקלפי. זולת הוואכיר והקנסים וש"ד שיהיה מגיע מחוייב לסלק הכל עד פ"א, ובא"ל הוא בעכוב הקלפי שלו ובא"ל כנ"ל, ואינם רשאים הבוררים לעשות להנ"ח שום התמנות עד שיסלק עד פ"א כל הנ"ח שלו, ואף דמי קדימה כולה. ואז כשיסלק אזי רשאים לעשותו למינוי, וביום הקלפי מחוייב השמש לקרוא לכל או"א מאנשי החברה להקלפי אשר ע"ז ניתן ת"נ' להשמש שכבר קרא, ואיזה מהם שלא יבוא אזי בטלה דעתו. ורשות להג"ח להושיב למי שהיו גבאים לעשות הקלפי אף זולתו.

יד) קודם הקלפי יבחרו אלופי מנויי החברה בצירוף מי שהיו גבאים נאמן עליון על המעות, להיות כל הכנסות אשר לאל' החברה נתונים בידו, וגם יבחרו אל' חברה הנ"ל נאמן שלאחריו להיות כל הכנסות והוצאות, עפ"י יבואו ויוציאו, היינו כל הכנסות יובאו מתחלה להנאמן שלאחריו ומידו יומסר ליד הנאמן עליון וגם ההוצאות שיצטרכו אלופי החברה, הן הוצאות כסדרן והן שלא כסדרן, ע"פ יוצאו דווקא ויהיה ביד הנאמן שלאחריו פנקס קטן מכל הכנסות והוצאות החברה ואין להנאמן שלאחריו להוציא שום הוצאה כ"א עפ"י צעטיל כו"ח מא' גבאים ולעת החשבון יחשב עפ"י צעטלין, ובלתי צעטל כו"ח בח"י הגבאים לא ירצה ולא יחשב ולא יקובל החשבון כולו. אמנם הוצאות כסדרן היינו שכירות המלמדים ושכר דירות לבית הספר, ושכירות להשמש, ביד הנאמן לסלק אף בלי צעטיל, כי המפורסמים א"צ ראייה, ואם לפעמים גם בזאת ישלחו אליו הגבאים שלא יסלק בזה בלעדס מחמת שום טעמם ונמוקס על הנאמן שלאחריו לצייתם. וגם כל הפנקסים של החברה יהיה מונחים דוקא אצל הנאמן שלאחריו, ואין רשות להנאמן שלאחריו להראות הפנקסים לשום אדם רק להביא אתו עמו בעת ישיבת מנויי החברה, גם בעת ישיבת הבוררים. גם יבחרו אל' החברה הנ"ל סופר שיכתוב בהפנקס של החברה כל שום ע"ב שיצא מהחברה הנ"ל, והסופר והנאמן עליון או נאמן שלאחריו המה יבואו על עה"ח על שום ע"ב החברה, וכל אשר יהיה חותם ידם בו הוא [ב]כל תוקף ועזו כמו שבאו עה"ח כלל החברה, והמה יהיו בכל וועד מנויים וגם אצל הבוררים בעת שיעשו המנויים בכדי לשמור ולעשות הכל כתיקון, ואין לבחור נאמן עליון כ"א ממי שהיה גבאי, ומחוייב השמש לקרוא להנאמנים הנ"ל ולהסופר לכל וועד החברה, וגם יש להם דיעות ככל מנויי החברה.

1. = מנשא חייב. 2. = סרוסה אחרונה. 3. = ושאר דברים. 4. = ובאם לא. 5. = אולי צ"ל: ת"כ תקיעה כפ.

טו) הנאמן עליון דשנה דאשתקד מחויב להביא לוועד הנ"ל כל המעות אשר תח"י. וגם הנאמן שלאחריו משנה דאשתקד מחויב ג"כ להביא כל הפנקסים אשר תח"י. והכל יותן להנאמנים החדשים איש אשר שייך לו.

טז) יניחו בהקלפי כל האנשים המגיע להם קלפי. ויהיה הקלפי הראשונה הנ"ל ביד הג"ח. וקלפי שניה יהיה ביד הנאמן עליון הנ"ל. והנאמן שלאחריו יושיט ידו ויקח מהקלפי הראשונה אחד עשר פתקין ויקראו אותם בשמותם. ובתוכם יכולים להיות אף פסולין. ויקחו הי"א פתקין הנ"ל ויניחו אותם לקלפי השניה אשר מחזיק בה הנאמן הנ"ל ומשם יקח הנאמן שא' חמשה פתקין לבוררים. ושהיה החמשה כשרין זה לזה. ומי שיעלה ראשונה פוסל השניה שיעלה אחריו.

יז) בהברירה ילכו אחרי רוב דעות כשירים. ואם אחר שיהיו הבוררים בוועד אחד והאחד או השנים לא יסכימו או שלא יבאו מתחלה אהר שישלחו אותם לקרא לוועד עשיית המנויים. אזי כאשר יחתמו ארבעה מהם הברירה והמנויים בתוקפם. ואף אם לא יחתמו רק שלשה עכ"ז כאשר לא יהיו בהמנויים ההמה שום פסולא דאורייתא שלהם ג"כ מעשיהם בכל תוקף.

יח) הבוררים יעשו שלשה עשר מנויים. היינו ארבעה גבאים. שני ראש לכל הקרואים. שלשה נוספים. שני ר"ח. ולא יהיו פסולים בדרגא אחת. אכן בשתי דרגות רשאין להיות פסולין. אך שעכ"פ בין כולם יהיו שבעה טובים כשרים. וועד יעשו שני שייכים. ויכולים להיות אף פסולים זה לזה. ולא יחשבו בכלל המנויים רק המה למלאות במקום המנויים שאינם גבאים.

יט) סדר הדרגות: ר"ח: שנה אחת. ושתי שנים נאמן. ושתי שנים נוסף. ואח"ז רשאי להיות גבאי עפ"י התקנות. ואין לשום אדם ליעשות ע"פ עצמו למינוי שלא היה בו עדיין. רק רשאי לעשות שייך ע"פ עצמו אף שלא היה עדין.

כ) שהגבאים יהיו עכ"פ שנים [ש]הם בני תורה לומדים בגפ"ת. עוד שנים מהם יכולים להיות אף שלא באו לכלל זה. אין לעשות שום גבאי כ"א שיהיה מבן שלשים ומעלה. דאף גם זאת ביסוד מוצב שעכ"פ שני גבאים יהיו מעשרה. ראשונים. ועוד שנים הרשות לעשות משארי אנשי החברה הראויים עפ"י התקנות ואין לעשות ראש לכל הקרואים כ"א ממי שהיו גבאים.

כא) הקלפי תפסל בלינה. היינו עד תפלת שחרית בבה"כ.

כב) אחר שיגמרו הברירה על הסופר לרשום בהפנקס הגבאים והמנויין. ובהאסף המנויים בסעם ראשון מחויבים לבחור מהם שני משגיחים. להשגיח על כל הענינים המוטל עליהם להשגיח ע"פ התקנות. וג"כ יורשם תיכף בהפנקס את אשר יבחרו במ לשגיחים.

כג) ביד המנויים לגמור כל שום ענין ועסק מעניני החברה. ואף לקבל איזה איש לתוך החברה. ויהיה תוקף לכל מעשיהם. ואף בהוצאת והכנסת ידם בכל תוקף כמעשה כלל החברה. זולת דבר הגדול שיצטרכו להרים עצה במכתיר הכלל יושיבו כלל החברה.

ולקצב דמי קדימה בחק ולא יעבר כמה יהיה באופן שלא יופחת מדבר הקצוב. ותוקף למעשיהם כתוקף כל החברה.

כד) להגבאי חודש יש לו שני דיעות, הן במושב המנויים, והן באסיפת כלל החברה, והיינו אם יהיו הדעות שקולין מחצה על מחצה יחשב דעתו לשני דיעות להכריע.

כה) אין לקבל לתוך החברה יותר משני אנשים בחודש אחד, ובעת קבלתם אינם רשאים ליתן שום דרגא לשום אדם, כ"א אחר ד' שבועות מעת קבלתם. כו) החיוב על הג"ח להושיב המנויים עכ"פ פעם אחד בהדשו בכדי לעיין ולפקח בעניני החברה, ואין רשאי להוציא בישיבת המנויין רק ארבעה זהובים ולא יותר.

כז) עכצ"ת¹ אם אחד מהחברה יפול למשכב ויהפך בחליו ילכו כל המלמדים מת"ת ותלמידיהם ויגידו תהלים שאומרים עבור החולה, וגם להתפלל התחנה ובקשה לאפושי ברחמין, ומחויב החולה ליתן לקופת החברה לא פחות מח"י ג"פ, והמוסיף יוסיפו לו שנות חיים מן השמים, ואם יכבד עליו חליו עד שמגרר בתר רובא רוב גוססין² ויודיעו להג"ח אזי מחויב ליקח אתו הג"ח שני אנשים מאנשי החברה לילך שמה להחולה, ואם מלולו בספיו להזכירו שכל המומתים מתוודין, ולהגיד שם ש"ד³ הנאמרים בספר מעב"י⁴, ובצאת נשמתו יסובבו המטה המלמדים והתלמידים ויאמרו שבע פעמים ויהי נועם.

כח) החברה תתחלק לארבעה דגלים, להיות כל גבאי איש על דגלו עכצ"ת. כאשר יהיה נאדר⁵ בקודש שום איש מהחברה מחויב הג"ח לילך עם אנשי דגלו להלוית המת, והיינו בימות הקיץ מחויבין ללוותו ולילך על בית עלמין, ובימות החורף ילווהו עד כלות רחוב הראשון עד שיתכסה המטה והרחוב ההוא, וכל שלשים מחויבים להתפלל בבית האבל ההוא דגל אחד בכל שבוע, ובאם שהחולה או יורשיו אחריו ירצו להשוות⁶ את החברה להתפלל שם כל י"א חודש אזי ביד המנויים להשוות עפ"י עב"מ, ומחויבים להתפלל שם כל י"א חודש ג"כ דגל אחרי דגל, ע"פ חוזר חלילה, ומי שיבטל מהלוית המת כנ"ל יתן קנס ששה ג"פ, ומי שיבטל להתפלל שלשים או בהי"א חודש כנ"ל מחויב ליתן קנס בעד כל תפלה שלשה ג"פ, ועבור שיתפללו בבית האבל כל שלשים כנ"ל יותן מהעזבון לא פחות מא' רובל, והמוסיף יוסיפו לו מן השמים, ואם דל הוא ואין ידו משגת אזי יתפללו חנם אין כסף.

כט) הולך בלא בנים ח"ו אזי יעמידו איזה יתום מת"ת לומר אחריו קדיש כל הי"א חודש, וגם ביאצ"י⁷ הראשון, ועבור זה יותן מעזבונו זהוב בכל שבוע, ויהיה חצי זהוב להאומר קדיש וחצי זהוב יהיה שייך לקופת החברה, ואם דל הוא מחויבים אנשי החברה לצאת ידי חובתם הנ"ל חנם אין כסף.

ל) עץ חיים למחזיקים בה בשמאלה עושר וכבוד ואורך ימים בימינה, למלאות ימינו בהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה, שמחויב כ"א מהחברה לעשות סעודה לפני המנויים ומי שהיו גבאים ומלמדים לעת שיזכהו ה' ויגיע לקץ הימים שבעים שנה.

1. = על כל צרה שלא תבוא. 2. רוב גוססין למיתה, קרוטין ע"א ב/.

3. = שארי דברים. 4. = מעבר יבוק. 5. רמז לנעור. 6. להסתוות.

7. יאהר צייט.

אלו הן הנשקלים במאזני צדק שלשים התקנות הנעשו עפ"י שקלי וטרר מבעלי התקנות אשר לכך נבחרו מכלל החברה. ונעשו התקנות הנ"ל על משך חמשה שנים מהיום דלמטה וגם לאח"ז שרירין וקיימין המה עד שיעשו תקנות מחדש. ויצאו מן הכלל תקנות המבוארים בענין המלמדים ותלמידיהם, ובענין הדירות לבית הספר וכל תקוני פרוט ההשגחה ע"ז עפ"י הגבאים והמשגיחים. וגם שיהיו שני גבאים עכ"פ לומדים בגפ"ת. תקנות הנ"ל המה כמסמרים נטועים לעולמי עד כיסוד אשר ממנו בל תמוט בשום ענין וזמן בעולם. וגם לדעת שעל בני הגאון נ"י אינו חל עליהם שום עול תקנה מתקנות הנ"ל. ולהיות לראי' ולמשמרת באנו אנחנו בעלי התקנות הנבחרים מכלל החברה עה"ח היום אור ליום א' כ"ה מרהשוון תקמ"ו (?) [צ"ל תקס"ו] לפק פה ק"ק מינסק יצ"ו.

נאום ברוך בלא"א מו' הרב הגאון מ' יעקב משקלאבי

נאום צבי הירש בהגאון מ' ישראל נ"י

נאום יהושע העשיל במ' משה זצ"ל

ונאום יצחק באא"ז מו"ה צבי הירש זצ"ל

ונאום . . . במהורר אורי זצ"ל

ונאום זאב וואלף בלא"א מהו' צבי הירש זצ"ל ממיינסק (?)

ונאום משה בא"א המנוח מ' ישראל זצ"ל

ונאום יהודה ארי' ליב במהורר שלמה סגל זצ"ל

ונאום ישכר בער במה"ו צבי הירש נ"י.

כבר ניתן תוקף מא' הקהל ומאתנו ב"ד על החברה תלמוד תורה באנו

אנחנו ב"ד לחזק ולאמץ כל תקנות החברה הנ"ל שמחויבים כ"א מאנשי החברה

לשמור ולעשות ככל המוטל עליו ע"פ תקנות החברה המיוסדים עפ"י בעלי

התקנות אשר לכך נבחרו ולכל תוקף מעשה ב"ד ולראיה בעה"ח אור ליום ד' י"ג

כסלו תקסווא"ו קה ק"ק מינסק יצ"ו

נאום שמואל בהמ' מיכל סג"ל זללה"ה

ונאום הצעיר (?) שמעון בהרב המופ' ארי' צבי נ"י.

ונאום יוסף בא"א מוהרר"י מיכל זצללה"ה.

גם אנוכי באתי ליתן תוקף ועוז ותעצומות לדברי אלופי ב"ד לאמץ

ולחזק כל התקנות והחברא הנ"ל להיות דבריהם כדרבונות וכמסמרות נטועים לבל

ימוט מחם ובל יפול דבר ולא חצי דבר ארצה ומחויבים כ"א מהחברא לקיים הכל

כמבואר הכל בהתקנות הנ"ל ולראי' באתי עה"ח היום אור ליום הנ"ל פה ק"ק הנ"ל.

נאום הקטן ישראל חופ"ק הנ"ל.

ג. מתוך תקנות נוספות שנתקנו ע"י ראשי חברת ת"ת בש' תקס"ו.

א. כשיעיר הש"י לב בני ישראל להיות מעוסקי מצוות ד' באמונה היינו

להיות מאנשי חברתנו, אזי שייך חלק רביעי מדמי קדימה"ה שלו לקופת "מלביש

ערומים".

1. אולי הוא ר' ברוך סיק משקלוב, שהו"ל סי' יסוד עולם וסי' אוקלידס, ממקורביו של

הגר"א, אלא שלפי כותבי חלדותיו ישב במינסק בימי נעוריו ולא לעת זקנותו.

2. דמי-כניסה לחברה, הנגבים לחוד חוץ מן התשלומים השנתיים הקבועים.

קסא

ב. כשיתקבל איזה ילד לתוך החברה הנ"ל מחויב ליתן בעת חתונתו לקופת הח"ק הנ"ל חומש-טייץ ואיזה מסכתא, או יתן עין יעקב¹, ואם לא יסלק כנ"ל אזי הוא בעכוּב הקלפי².

י. חיוב על כל גבאי לילך לא פחות משני פעמים בהדשו לבית הספר בכל החדרים דאלופי ח"ק תלמוד תורה, בכדי לעיין ולהשגיח בכל ההצטרכות של בית-הספר, גם החיוב על הגבאים והמנויים שילכו בעצמם בהוה"מ פסח ובחוה"מ של סוכות לגבות עשרה ג"ס המגיע מכל בעלי בתים דפה...

קלח. מתוך הפנקס של חברת ת"ת במינסק, הנמצא בספריה הלאומית בירושלם, ומסומן Heb 4° 1

א. אנחנו אנשי החברא ת"ת דפה קהלתנו קבלנו על עצמנו כ"א ליתן א' שילינג מכל זהב דמי שווי הבגד [מי שיזכה] ה' אותו לעשות לו בגד חדש, כפי שמבואר בהע"ב הניתן מאלופי רוזני הקהל באריכות מאיזה דבר הצריכה להנתן, והמעוּת יהי' לצורך מלביש ערומים, ואף אותן האנשים שהם ג"כ מהחברא ג"ח בפה קהלתנו, שגם שם הוא התקנה הנ"ל שיתן ג"כ מכל זהב א' שילינג לצורך החברא שלהם³, עכ"ז קבלו עליהם ליתן את חוק הקצוב הנ"ל ג"כ לחברא ת"ת לצורך מלביש ערומים... אור ליום שלישי ב' שבט תקס"ו פה ק"ק מינסק יצ"ו.

ב. אור ליום ג' א' דר"ח מרחשון תקפזיי"ן ע"ב א' הח"ק⁴ ונתקבל לתוך החברה המופ' האברך הנגיד מו"ה רפאל בהרב מוהרז"ו ח"ר⁵ חיים במ"י סגל, ומחויב ליתן עולמית וואכער חמשה ג"ס לכל שבוע, וגם נדב אי"ע להיות משגיח על מלמדי תינוקות ב"ר⁶ משך שלשה שנים רצופים, ומחויב לילך שני פעמים בכל שבוע לחדרים של ת"ת לתהות על קנקנם של התינוקות... (דף ס"ד ע"ב).

ג. זה אשר מכמה שנים ראה ראינו טוב כשרון מעשה של האשה הצנועה מרת חיי... שהיא מתאמצת ללכת אחרי הבתי כנסיות ובתי מדרשות בעזרת נשים בחזירה עם פוסקי דאלופי ח"ק תלמוד תורה בשני וחמשי, ותומכת הוצאות הלבשה והנעלה לתינוקות של בית רבן שמהם תצא תורה, הלא המה תינוקות של עניי ואביוני עמינו בני ישראל ההולכים ערומים ויחפים ולומדים אצל מלמדי דח"ק תלמוד תורה, וגם עתה נדבה רוחה והתחייבה את עצמה האשה מרת חיי הנ"ל ללכת כמו כן כל ימי חייה, לזאת אמרנו יישר חילה של האשה הנ"ל וצדקתה לפניה תהלוך, ועלה במוסכם מאלופי גבאים ומנויים דח"ק תלמוד תורה

1. ילדים היו נרשמים לחברי החברה ע"י אבותיהם.

2. היינו שאין לו רשות להשתתף בבחירת הנבאים.

3. קרובה לזה התקנה שנתקנה באלקעניק (פ' וויזנא) בש' תקמ"א, שהתוסף לו בגד מחויב

להת אחרו ידוע מערכו כדי לסכור מלמדי לבני עניים, והרס על ההיט שלא ימסור את הבגד כל עוד לא שולם מט זה (פנקס" בעריכת כ. שאליס, ווילנא 1931, עמ' 433, מפנקס אלקעניק).

4. = עלה במוסכם אלופי החברה קדישה. 5. מורנו הרב ר' זאב ויאלף חתן ר'.

8. = בית רבן. 7. קופסא.

וניתן זכות להאשה מרת חיי הנ"ל, וכי הוא זה, שאחר אריכות ימיה מחויבים אלופי הח"ק ת"ת לשלוח לביתה המלמדים עם התלמידים הלומדים אצלם להגיד תהלים כנהוג... י"ג אייר תקצ"ח (דף צ"ג ע"ב).

ד. ...עלה במוסכם מאלופי גבאים ומנויים דח"ק תלמוד תורה, להכניס לתוך הח"ק הנ"ל את ה"ה הרבני המופלג מו"ה אברהם שמואל במוהר"ר בן ציון, להיות כאחד מאתנו לכל דבר קטו"ג... ודמ"ק מחוייב לסלק סך ששה רוי"כ: כעת נתן א' רוי"כ ושני רוי"כ מחוייב לסלק עד הקלפי דשנת תקצט"ת, והוא בעכוב הקלפי כל זמן שלא יסלק, ועוד שלשה רוי"כ התחייב את עצמו מהרא"ש הנ"ל להיות מגיד, עין יעקב כל ימי חייו... ובפירוש נאמר: באם שלא ירצה מו"ה אברהם שמואל להגיד כנ"ל באיזה מקום בכל עת וזמן שיהיה, אזי מחוייב מו"ה רא"ש הנ"ל לסלק השלשה רוי"כ, והוא גם כן בעכוב הקלפי כל זמן שלא יסלק... (שם).

ה. עב"מ מאלופי גבאים וממונים דח"ק תלמוד תורה... שיותן מקופת הצדקה סך חמשה עשר רוי"כ לשנה על הצטרפות של הישיבה קטנה דביהמ"ד הקטן על אופנים אלו: א' שיחול על הישיבה קטנה הנ"ל השגחת אלופי מנויי ומשגיחי דח"ק ת"ת הנ"ל. ב. הממונים על הישיבה הנ"ל בכל עת וזמן אשר יועדו לעיין באיזה תיקון דהישיבה הנ"ל, ופשיטא לבחור איזה ר"מ, אזי מחוייבים לקרוא ולצרף ג"כ אל הועד ההוא אלופי גבאים ומשגיחים דח"ק ת"ת. ג. הילדים אשר למדו אצל מלמדים דח"ק הנ"ל כאשר יביאו צעטיל ממשגיחי דח"ק הנ"ל אשר המה ראויים ללמוד בהישיבה הנ"ל אזי תיכף ומיד מחוייבים הממונים ע"ז לקבל הילדים ההם בלי שום דחוי ותשלומין. ההסכם נעשה בד' אייר שנת ת"ר.

קלט. מפנקס ח"ק ת"ת דוילנא. בספריה ע"ש מ. שטראשון נמצא

פנקס דח"ק ת"ת דק"ק וילנא. הפנקס אינו עתיק—הוא מתחיל בשנת תקפ"ג, ואינו מחזיק גם הרבה ידיעות: ממ"ח הדפים שבו מחציתם הם חלקים. גודל הפנקס 20. העתקה מן התקנות בצרוף הפרטים הבאים המציא לי בטובו ד"ר ישראל קלוזנר. הוא גם פרסם מאמר קצר על הת"ת בוילנה בעתון "צייט" מס' 2821 מיום 17 V. 35.

הח"ק ת"ת נזכרת כבר באמצע המאה הי"ח. ידועים לנו שמות ארבעת גבאי הח"ק משנת תק"י, ובודאי נוסדה זמן הרבה קודם לזה. הח"ק היתה מטפלת ביחוד בילדי העניים. בחצר שהיתה שייכת לת"ת היה "חדר" בשביל התלמידים, והיו נותנים להם שם גם מזון ולבוש. הח"ק היתה שוכרת לה משגיח על הילדים וגם אשה משגיחה. המשגיח היה גם מלמד את הילדים, והמשגיחה לפעמים ואולי תמיד אשתו של המלמד, היתה מבשלת מזון בשבילם.

1. = קטן וגדול. 2. = דברי קדימה.

3. הפנקס נמצא בין הנירות של הצדקה הגדולה, ובהשתדלותו של ד"ר י. קלוזנר נמסר

לספריה ע"ש שטראשון.

4. פנקס היסוד (= יהודה ספרא וזיינא) דף 109. הפנקס נמצא בקלוז' היסוד בוילנה.

מתקנת את בגדיהם, מנקה אותם וסורקת את ראשיהם. למשפחת המשגיח היתה דירה בבית הח"ק. הח"ק ת"ת היתה גם משגיחה על כל המלמדים שבעיר. כל המלמדים היו משלמים סכום ידוע לטובת הח"ק ת"ת. מזה הסיקו הגבאים דח"ק ת"ת, כי יש להם רשות לצוות לכל המלמדים שבעיר ולפקח באופן זה על כל החנוך. גבאי הח"ק היו עורכים בחינות לתלמידי "חדר" הת"ת. והשוה גם י. קלויזנר, תולדות הקהלה העברית בוויילנא, עמ' 118.

א. עת אשר נתמנו אנחנו אלופי הגבאים דח"ק ת"ת משנים ושלושים אנשים, להיותנו עומדים בפרץ ולתקן בדקי בית ד', ורעות את צאן קדשים הנמצאים פה עירנו בחדר ת"ת, ולתקן כל הניצרך להם לתועלת ילדים המתגוללים בחדר הת"ת הנ"ל, או בכואנו שמה באסיפת כלנו בפעם הראשון לראות את טיבעה ומראיתה ומובאה ומוצאה של הת"ת הנ"ל, לא מצאנו מספר הילדים המתגוללים בחצר הת"ת הנ"ל כי אם מספר שלוששים ילדים ולא יותר, וכל ההצטרכות שלהם, היינו מלבושים, לא מצאנו כי אם לפי מספר גופם של הילדים הנ"ל, המתגוללים בחדר הת"ת, והסכמנו אנחנו אלופי הגבאים הח"מ להכניס עצמנו בדבר מצוה רבה כזו ולהתאמץ לעורר לבבם של הנגידים ובע"ב מעירנו לבל יהי נשכח מהם מצוה רבה כזו, אשר תלמוד תורה שקול כנגד כולם, ותרד פלאים אין דורש ואין מבקש עד שמאד מוט התמוטטה, ואנו בעשותינו זאת אולי ירווח לנו ד' שיהי ביכלתנו להרחיב הת"ת ולהרבות ולהעדיף את הצריך לקבל עניי עירנו בחדר הת"ת.

ולראי' באנו ע"ה היום יום ב' ט"ו שבט תקפ"ג גימל פה ק"ק ווילנא יצ"ו.

נאום בנימין ב"ר [נתן גטע] נאטאנואהן *

נאום צבי הירש ב"ר שמחה קאצענעלענבוין *

נאום מרדכי ב"ר בנימין נאטאנואהן *

נאום יוסף ב"ר זאב וואלף

ב. עלה במוסכם אלופי הגבאים דח"ק ת"ת לתקן כל הניצרך לתועלת ילדים המתגוללים בחדר הת"ת, לא השיגו ידינו להושיב הדבר על כנו כאשר בלבנו אשר ימלאו להם לילדים די מחסורם במזונם וטרפם ובלבושם כראוי ונכון. אחרי אשר הבע"ב מ"ה שמואל במ"ה יעקב, אשר הוא מאז המשגיח על הילדים, זקן מאד וחושיו רפים וימאס להתחכם [?] ולא יחיש למעשה, זולת זה מיליו בטלים וידיו עצלים, כי אין מחריד לו, והיא גם היא אשתו אינה צופיה בהליכות הבית להשגיח על הילדים בכל הניצרך להם כאם על הבנים. זולת זה נרפים המה במלאכתם מאוד, ובבית הת"ת לא ישכנו רגליהם אם גם כי דירתם שמה, והמכשלה הזאת תחת ידינו להסירה, ולזאת הסכמנו אנחנו הגבאים הח"מ להעבירם מפקודתם

1. ראה להלן סימן ב וגם ד. 2. סימן ז. 3. סימן ה.

4. ע"י עליו מאמרו של רמ"א גינצבורג במפרחי צפון חובי א' 51-53.

5. מחמיו ווילנא ומשכילה הראשונים, בעל "נתיבות עולם" על הברייתא דל"ב מדות, ע"י

עליו, עיר ווילנא" 225-232.

6. הותנו של רש"י סין, וכנו של בנימין נאטאנואהן החתום ראשון.

לבל ימצאו אתנו כלל ולמנות אחר תחתיו אשר ישמור משמרת פקודתו ויעשה צווי מנהליו, בל יסור ממנה וישמור גבולו בל יעברנהו. ולראי' באנו על החתום היום יום ה' כ"ד ניסן תקפ"ד.

ג. עלה בהסכם אלופי הגבאים דח"ק ת"ת היות שהסכמנו זה מכמה ימים להעביר את מ"ה שמואל בעה"ב מח"ק ת"ת מפקודתו, ועתה נשא לבבו וכפיו פרש לשפוך במר נפשו לאמר לעשות נא חסד עמו לעת זקנותו, ומענה בפיו ג"כ לשלם לו את אשר מגיע לו חוב ישן מהגבאים שעכרו, באשר לא סלקו לו היותם גבאים¹ בח"ק ת"ת שכירות שלו בשלימות, והציע לפנינו ג"כ פס"ד ב"ד שיש לו על הגבאים שעברו עבור התביעה הנ"ל. ואחרי שראינו צעקתו כי רבה ומאוד תלונתו עלינו ואולי בקרבו משפטו לד"ת יזכה בדין, שמחויבים אנחנו לשלם ל כל חובו המגיע לו מהגבאים שעברו מקופת הצדקה של ת"ת, ולזאת הסכמנו לפצותו ולהשוות לו עבור תביעותיו סך עשרים רובל כסף, לשלם לו סך הנ"ל בפרוטרוט, באופן שיתן לנו כתב פטור שמעכשיו אין לו שום טו"מ"י על הח"ק ת"ת ולא לנו וקא על הגבאים שעברו.

ולראי' באנו על החתום היום יום ג' כ"ט ניסן פ"ד.

ד. עלה בהסכם אלופי הגבאים דח"ק ת"ת, היות שאנשים המכירים את אשת הרבני מ"ה יונה במ"ה אהרון זעליג אשר הוא כעת מלמד בת"ת המליצו עבורה שראוי' לשרת בכל הצריך לעבודת הילדים הנימצאים בחדר הת"ת הסכמנו כולנו למנותה ולעשותה עקרת הבית שתשגיח על הילדים הנ"ל בטרפם ובלבושם, וזאת תהי' שירותה לבשל לחם לילדים מזונם בכל יום ויום, ולתקן להם בכל הצריך לבגדיהם מכף רגלם ועד ראשם, ולהשגיח עליהם בכל הצריך כאם על הבנים לנקות ולסרוק ראשם, ויותן למ"ה יונה הנ"ל שכירות עבור מלמדות שלו ועבור טרחת אשתו כל שבוע ושבוע שמונה זה' פוליש.

ולראי' באנו ע"ה היום יום א' ד' אייר תקפ"ד.

ה. בהתאספנו אנחנו אלופי הגבאים הח"מ לעיין בפעולות הילדים המתגוללים בחדר הת"ת ולנסות אותם בלימודם של הלומדים אצל המלמדים הנקובים למטה, היינו ר' יונה ב"ר זעליג ור' משה ב"ר בנימין ור' יוסף בר' אליעזר ור' לייב ב"ר פסח, אז אחר הנסיון והבדיקה מאתנו הגבאים מצאנו והכרנו את הילדים הנ"ל בפעולתם הטובה הסכמנו אנחנו הגבאים הח"מ להחזיק המלמדים הנקובים הנ"ל על להבא בחדר הת"ת וישארו במקומם הראשון, ויקבלו שכירותם ג"כ בכל שבוע מקופת הצדקה דת"ת, אותו הסך לכל אחד כמו שהיו מקבלים עד עתה בלי שום חסרון מסכום כל אחד ובלי הוספה ג"כ, זולת כמו אז כן עתה, היינו ר' יונה הנ"ל יקבל שכירות בכל שבוע שמונה ז"פ פוליש ור' משה הנ"ל יקבל ג"כ שמונה ז"פ בכ"ש ור' יוסף מלמד הנ"ל יקבל בכל שבוע חמשה זה' פוליש ור' לייב הנ"ל יקבל ארבעה זה' בכל שבוע.

ולראי' באנו עה"ח היום יום ה' כ"ז ניסן תקפ"ה.

ו. מודעת לכל גודל מעלת מצות גמילות חסדים בממון כי רבה היא העולה

קסה

היא למעלה ממצות הצדקה. כאשר חכמים זצ"ל הגידו, והמשכילים אל דל יבינו גודל מעלתה, בהיות אינו דומה צרת העני אשר נתגלה עניו ואינו מתבייש לשאול מאחרים, כצרת הבעה"ב האביון אשר מטה ידו ומסתתר בעניו, מבקש עזר באופן שלא יתגלה עניו ויתבזה, והנה בעו"ה בצוק העתים הללו, ד' ירחם, כי אולת יד הפרנסה, הן רבים עתה בעלי בתים חשובים וספונים שירדו מנכסיהם מסתתרים בענים ורוצים להעזר ע"י גמילות חסד בכדי להחיות נפשם ביגיע כפם, אשרי משכיל אל דל יאמרון לעתות בצרה כזו להמציא לעני בשעת דוחקו הלואה מועטת זהובים תחת(?) כמשמעו שיעשה וישתכר בהם להביא אל ביתו לחם צר, כי לעת הזאת עיניהם של עניים נשואות בלתי אל הלחם לבדו, אולם מרוב הלחץ זה הדחק וכל ראש לחלי ממעוט הפרנסה וכל לבב דוי מצערן של עניים העוטרים מכל עבר ופנה, כבדה כל אוזן משמוע להקשיב לזעקת דל להלוות לו על משכון ואפסו ממציאי יד, ובעוה"ר מפני זה הרבה נפוחי כפן מדלית איסר² להשתכר, ואם אמנם נתיסדה קיפת גמילות חסד בקהלתנו מימי קדם, חכמי לב יבינו כל, כי לעת דחוקה כזו אשר ירדו תשעים קבין עניות לקהלתנו לא תוכל הקופה להלוות אף לחלק ממאה, וזעקת העניים גדולה מאוד ואין חונן ומרחם.

ועוד על של תורה באנו, ראינו ונתון אל לבינו לשום עין ולב על ח"ק ת"ת דקהלתנו אשר בעוה"ר נהרסה כמעט עד היסוד באפס משען ומשענה, זכרו זאת חכמי לב והתאוששו ושימו לבבכם, כי אם זכרנו ונבהלנו, הן מלפנים בהיות העיר על תלה בנוי בשופע הפרנסה, ויד רוב העניים הי' משגת לשכור מלמד לבניהם, ובכל זאת היו נמצאים בבית הספר דח"ק הנ"ל יותר משבעים בחורים הלומדים, ומהם היו לומדים גמרא והיו מספיקים להם מים ומזון, ועתה אחרי אשר קהלתנו נתרבתה בתושבים כהנה וכהנה, יוסף ה' עליהם, ורבים עתה בעו"ה העניים אשר אין ידיהם משגת לתת את בניהם לבית הספר, הי' הדין גותן שיתרבו הבחורים עוד כהנה, ויהי להפך, ועד סכום הנ"ל לא יגיעו, וגם להמה אין די בקופת הח"ק הנ"ל לנהלם בלחם צר ומים לחץ ולשכור מלמדים ללמוד גמרא, והרבה נערים מבני עניים הגונים הולכים מנוערים באין מורה ומלמד ללמדם ספר להגות בסדר תפלה עכ"פ, והי' כאשר יגדלו הנערים נשארים ריק מכל וכל, לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, ואינם מן הישוב כלל, ואוי לה לאותה בוששה וכו' נגד העיתים אשר אנחנו חוסים בצלם, וע"ז נאמר בעו"ה: ויחללו את שם קדשי באמור להם עם ד' אלה וגו'...

ועל פי האמור התעוררנו אנחנו הח"מ לתור ולדרוש בהכמה להשכיל אל דלים, ולעשות סמוכות סמכין דקשוט לאורייתא, באופן שלא יכבד על הצבור המסובלים בעו"ה מאוד, ראינו כי אין טוב כ"א לבקש מהמתנדבים בעם ה' שירימו נדבה לה' קודם כל סעודה א' ג"פ, ואם הם רבים או מעטים בני הבית רק א' ג"פ לכולם קודם כל סעודה כנ"ל, והי' אתם תמיד תבה גדולה נעולה לתת בתוכה קודם כל סעודה הא' ג"פ כנ"ל, ובכל חודש יסבבו אנשים אשר יבחרו להיות מעשים

1. לפני זה ירובר על מסבר כלכלי קסה שעבר על הקהלה ועל הצורך לעזור לירודים

מנכסיהם בגמילות חסד.

2. כבא בתרא צ"א ב.

לצדקה זו על פי סדר נכון אשר יעשה ע"י הגדולים המשתתפים במצוה זו. ויקחו מכל אשר ימצאו בתבות הנז' ויתנו הכסף על ידי עושי המלאכה מלאכת שמים הנאמנים במלאכתם אשר יובחרו ג"כ כנ"ל. ויפרישו חלק רביעי מזה להצטרפות החזקת בחורים לומדי תורה גדולים וקטנים. והנשאר ילוו לעניים גמ"ח על משכנות בטוחים כפי הסדר שיעשה כנ"ל. באופן שיהי' הקרן קיים תמיד. וברצות ה' במשך זמן יתקבץ סך מסוים והיו לעזר ולישע רב לשני חפצי שמים הנז'. ומבקשים אנחנו מכל איש אשר ידבנו לבו. ואשר נשאו לבו לבוא לעזרת ה' להשתתף במצות הללו. להחיות עניי עמו ולהחזיק במעונו ית"ש להיות מתמכין לאורייתא יתוב ידו לה' לקבל ע"ע בחוק ולא יעבור לתת אל תוך התבה הנעולה א' ג"פ מכל סעודה כנ"ל.

ו. מודעת לכל מעלת איש"ר, כאשר הגידו חז"ל בכמה מאמרים, כל העונה איש"ר בכל כוחו קורעין לו גזר דינו וכו', כל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי ג"ע וכו', אל תקרי שומר אמונים אלא שאומרים אמן — ומאוד הגדילו חז"ל מעלת הבל תינוקות של בית רבן, באמרם: אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן שאינו דומה הבל שיש בו חטא להבל שאין בו חטא. והנה מלפנים היה זאת לחוק בישראל שכל המלמדי תינוקות מתושבי עירנו, בכל יום ויום בשעת תפילת המנחה, היו מקבצים כ"א את התינוקות שלהם להביאם אל בית הכנסת לענית איש"ר וקדושה. והנה עתה בעוה"ר מזלזלים מאוד במצוה זו אשר רוב מלמדי תנוקות עירנו אינם שמים על לבם כל ימות הקיץ להתעורר א"ע אל המצוה הלזו, לקבץ את צאן מרעיתם ולהביאם ע"י עצמם או ע"י הבעהעלפערס שלהם לבית הכנסת בשעת תפילת מנחה, ובכלות ה"זמן" שלהם, אשר בעת הזאת משמשים ובאים ימים הנוראים, אז גם המיעוט מלמדי תנוקות גם המה נחדלים עצמם מלהשגיח על המצוה הזו, ומבטלים את עם ד' מלהביא את התנוקות אל ביהכ"נ בשעת תפילת מנחה. אשר מאד שערו על זה חז"ל באמרם: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שביטלו בה תנוקות של בית רבן וכו', ולמעלה מזה אמרו שאין מבטלין תנוקות של בית רבן אפי' לבנין בית המקדש. ועל פי האמור אז ותהי חטאת הנערים על הגדולים, והנה כאשר מלמדי תינוקות מעירנו עומדים תחת רשות הגבאים דח"ק ת"ת בחיובם לסלוק חוק נתינת הת"ת אשר יסדו קדמונינו וצ"ל, אי לזאת מצאנו עצמנו מהוייבים בדבר אנחנו אלופי הגבאים דח"ק ת"ת בצירוף הרבני המופלג הגביר המפורסם מוהר"ר זלמן בהמנוח המפורסם מה' אורי וצ"ל, להתעורר עצמנו ולתקן עוות המצוה רבא הנ"ל לצוות ולזרו ולהשגיח על המלמדי תינוקות מעירנו שמחוייב כ"א מהם מהיום והלאה להשים זאת על לבו, ולהביא התנוקות שלהם בכל ימות הקיץ וגם בין הזמנים אל בית הכנסת הגדולה בשעת תפילת המנחה ע"י עצמו או ע"י הבעהעלפערס שלהם. ולראי' באנו עה"ח היום יום גימל כ"ו אלול שנת תקפ"ז לפ"ק.

1. אנו, יהא שמיא רבא. 2. שבת קי"ט ב.

3. ספ. 4. סכ.

5. היה כפירסם בוילנא בשס ר' זלמעלע ר' אוריס.

קמ. מתוך פנקס הת"ת בביאליסטאק. מן התקנה האחרונה נראה כמה התחכמו אבותינו בגילוי מקורות הכנסה חדשים לצרכי ציבור.

א. בהתאסף אנשי החברה קדישא ת"ת דפ"ק נעשה תקנה גדולה לתועלת התלמידים, שכל המלמד מת"ת הלומדים גמרא עפ"ת² לא יחזיקו בחדרם יותר מן חמשה ועשרים תלמידים, זולת לעת הצרך ידונו באסיפת גבאים ובד"צ דפה. ולראיה באנו על החתום יום א' דחזה"פ תפ"ה (?) פה ביאליסטוק.

נעשה חידוש לתקנה הזאת באסיפת גבאים ביום ד' כ"ה סיון תר"כ לפ"ק, ועלה במוסכם לתקנה קבועה שבכל חדר לא יהיו יותר מחמשה ועשרים תלמידים, ועוד³ יבא אחד באחרי הזמן לא יקבלו אותו בשום אופן. אכן אם יבא אחד מתושבי עירנו באמצע הזמן מחוייבים לקבל, אע"פ שהוא יותר מן חמשה ועשרים בערך שנים או שלשה, ולא יותר.

בעסק קבלת התלמידים תלוי הדבר במי שסמוך יותר לקהלתנו, והתלמידים מחוייבים לראות שיהיו בהם (?) לא פחות משלשה ימות ההול קודם ר"ח חשוון וקודם ר"ח אייר, וכל הקודם באלו שלשת הימים יכתבו אותו הגבאים בחשבון התלמידים, ואף שיבא אח"כ אחד מהבחורים סמוך יותר לפה זכה המוקדם. נעשה ביום א' ז"ך סיון כת"ר לפ"ק בהסכמת הגבאים והרב ובד"צ דפה. רפאל יו"ט ליפמן היילפרין אב"ד דפה.

ב. בהתאסף בעלי אסיפה גבירים ונגידים ובע"ב בצרוף כבוד הרב הגאון אב"ד ובד"צ דפה עם הגבאים של שתי החברות קדושות, היינו חברה תלמוד תורה וחברה בקור חולים דפ"ק, עלה בהסכם כולם לעשות איזה הכנסה לשתי החברות הללו, כי ראו כי אזלת יד וההוצאה מרובה על ההכנסה ואין ההכנסות הראשונות מספיקות די הצטרפות הגדולה משתי החברות הנ"ל. לזאת הסכימו כולם יחד אנשי האסיפה הנ"ל בצירוף הרב הג' אב"ד ובד"צ הנ"ל שכל הבעלי בתים דיירי עירנו פה יצוו להמשרתת שלהם לאסף העצמות אשר ישארו מהבשר אחר הבישול והאכילה וליחד אל מקום אחד, ובכל שבוע יסבב איש אחד עם עגלה מבית לבית לקחת את העצמות מכל הבתים ולתנם במקום המיוחד להם, והריווח אשר יהי מזה יהי בשוה לשתי הצדקות הללו חלק כחלק, ואין לשום דבר שבקדושה שום זכות בהכנסה זאת זולתי שתי הצדקות הנ"ל. זה נעשה בתקנה קבועה מיד ולדורות, ולראי' באנו עה"ח הרב הגאון אב"ד ובד"צ דפה בצירוף האלופים הגבאים מהחברות הנ"ל יום א' י"ד כסליו תבר"ך לפ"ק ביאליסטוק רפאל יום טוב ליפמן היילפרין.

קמא. מתוך ספר „ארחות חיים“⁴, הכולל הנהגות ומילי מעלייתא של הגאון ר' חיים מוואלוז'ין, שנאספו ונרשמו על ספר

1. את ההצעה המציא לי בטובו מר י. הלפרין, העודות אחדות מן הפנקס הזה נתפרסמו על ידו ב„העולם“ לשנת 1930 גל' ל"ו — החתום על התקנה הוא מחבר הספר הכפורכס „ענג יום טוב“.

2. = עם פרש"י תוספות. 3. ואם 4. צ"ל: באחור.

5. עיי' במאכרו של ש"י טשרנא „רבי חיים מוואלוז'ין בהור פדגוג“, „שבילי החינוך“ שנת ה'

ע"י תלמידו ר' אשר הכהן אבר"ק טיקטין ושערשוב. הדברים נכתבו בשנת תקע"ט, בעת היות ר' חיים בחיים. הספר נדפס ע"י ר' אליהו לנדא בסדור הגר"א, שנדפס בירושלים תרצ"ה.

הלכות תלמוד תורה:

...צוה לאחד מתלמידיו לחזור סדר מועד ה' דפין, ולכל הפחות ג' דפין. בכל יום, שתי פעמים הגמרא ושמונה פעמים הרא"ש. ואחר כך פנים השולחן ערוך שיהיה בקי בעל פה. ולא לעכובא ללמוד כל התוספות והאחרונים. והלומד פוסק בלי גמרא אומרים ההמון שזה כדגים בלי פלפלין, ורבינו אמר: כפלפלין בלי דגים.

לעסק ולדרך ארץ במשא ומתן יקבע הזמן ב' שעות אחרי הצהריים, מחמת שפרנסותינו אינם קבועות.

ללמוד במקום רחוק, שלא יהיה לו מניעות וטרדות בני בית. וצוה לאחד מתלמידיו שלא לקבוע דירתו בעיר הנחשבת למקום פרוץ.

שאלו ממנו אם לחזור סדר מועד או ללמוד הלאה סדר נשים. ואמר: טוב יותר לחזור סדר מועד שיהיה בקי בסדר מועד ויהיה מלך על סדר אחד כו'. ולחזור הרא"ש היטב במתון, ופעם העשירית יהיה לו כמו בפעם הראשונה, ואח"כ ללמוד פנים השו"ע ולעיין בביאורי הגר"א ז"ל בעיון והבנה עמוק השכל.

לימוד וחזרת משניות. סגולה להתמדה ולהבין הפשט ללמוד ח"י פרקים בכל יום, ולחזור ב' או ג' פעמים ליום עד שיורגל בעל פה. ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו. וטוב יותר להיות בקי במסכת אחת היטב מהרבות בלא כונה.

סיפר לנו רבינו: כשבא לפני הגר"א זצוקלה"ה, והיה אז כבן י"ט שנה בתוקף חריפותו וזך שכלו וגודל התמדתו בעת ההיא ורב זכרונו כידוע, ואמר לרבו הגר"א זלה"ה: חזרתי סדר מועד י"ד פעמים ועוד אינם מחוורים ומחודדין בפני השיבו בתמיה: וכי מי"ד פעמים רצונך שיהיו מחוורים וברורים אצלך. חזר ושאלו: אלא מאי ק"א פעמים? ענהו ואמר: אין לדבר זה שיעור כלל, וכל ימיך בעמוד והחזר קאי.

תנ"ך ללמוד עם פי' רש"י ומצודת דוד ומצודת ציון ורד"ק, אך כל זה אינו מעכב. ושלא לדרוש אחר פירושים, שזה בכלל מאמר חז"ל: מנעו בניכם מן ההגיון.

אגדה ללמוד מדרש ועין יעקב, והמה מושכין את לב האדם להבורא ית' שמו, ולא יהיה לגחוף ספרי מוסר אחרים, שלא יגיע לביטול תורה ח"ו. אכן להשוקדים והוגים בתורה ורואים שבדבר אחד מתגבר עליהם היצר הרע אזי חוב ומצוה לחזור תמיד אחרי ספרי מוסר המדברים בענינים אלו, וללמוד היטב כמה פעמים בשברון לב עד שיכנע לבבו הערל... ומה טוב ויפה הדבר למאד לבעלי

1. ב"ב י' ב'.

2. חגיגה ט' ב' אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת פעם. המלאך

המכונה על הזכרון הוא מיכאל בגימטריא ק"א.

3. מכות ט"ז א'. 4. ברכות כ"ח א'. 5. ע"י להלן עמ' קע"ג.

בתים העוסקים תמיד במשא ומתן ללמוד ספרי מוסר, לעורר לבם האטום לקבוע עתים לתורה הלכה ואגדה וכו'.

הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, והיינו שבני עניים מקבלים פעולה בהישיבה יותר מבני העשירים, מפני שאבותיהם לא הרבו עליהם בהוצאות שכר למוד ונשאר אצלם הכל בכח, ובהישיבה מוציאים מכח אל הפועל, ולא כן בני העשירים שכבר הוציאו עליהם למלמדים מופלגים כו' כל מה שהיה בכחם הוציאו אל הפועל, ומוה תקיש לשאר אופנים.

קמב. דברי חיים. קטע ממכתב הגאון ר' חיים מוואלוז'ין לבנו ר' יוסף משערשוב.²

מחמת כי תלמוד תורה הוא מהדברים הצריכים חיווק³ לא מנעתי מלחוק אותך ולזרו למזורי⁴ ללמוד בזריזות וחשק גדול. כי מה שלומדים בעצלות כל היום יכולים בזריזות בכמה שעות ללמוד כן, והגיון לבך יהי תמיד בד"ת אף בעת האוכל ועל משכבך רעיוןך יהי בד"ת ותלמודך יהי בד"ת עד שיהי ד"ת שנונים בפין⁵, ורק לדקדק בישוב הדעת בפעם אחת ועי"ז תזכור אי"ה, וגם אשר יקשה בפעם ראשון יתורץ בפעם שני בעת חזרתך בדיוק. גם העיקר לאחוז בסברא ישרה, ואשר אינה ישרה לאמיתתה של תורה אף אם מחודדת, אותה תרחיק, וכד דייקית שפיר תשכח שכל גדולי הראשונים והאחרונים לא נשתבחו אלא בסברא ישרה, כל הישר בסברא גדול מחבריו, וחלילה חלילה שלא להשיב בקינטור לשום אדם בפלפול אם הסברא לא יכשר בעיניך, כי אין דעות ב"א דומין זה לזה, וזאת היתה מדת בית הלל שהי' שונים גם דברי חבריהם⁶, אך להקדים שלום ולהשיב בנחת עם כל ושל לא להתייחר נגד שום אדם בשום דבר, כי זולת אשר בעת גבהות הלב נקרא אדם תועבה ובמה⁷, כי לא נתקבל מאן דיהיר⁸, יזהרנו וישמרנו ד' מינה ומקצתה⁹, ע"כ שלח אדום"ר הגאון האמיתי וצדיק יסוד עולם מרנא חיים שליט"א (?) לבנו הרב הגדול הצדיק מוהר"ר יוסף משערעשאב זללה"ה.

קמג. מכתבו של ר' חיים על דבר יסוד הישיבה. המכתב נדפס ראשונה ב"הפלס" שנה ב' (ברלין תרס"ב) עמ' 140—143, ושנית ע"י מ. ש. שמוקלר, "תולדות רבינו חיים מוואלוז'ין עמ' 38—41. לישיבת וואלוז'ין היתה השפעה עצומה על חיהם הרוחניים של

1. נדרים פ"א א.

2. את הקטע הזה העתיק בסבילי רש"ח קוק מכ"ק של הגאון ר' דובער קארעלין, אבי הגאון ר' מרדכי גימפל יפה זצ"ל.

3. ד' צריבין חווק ואלו הן תורה כו' ברבית ל"ב ע"ב.

4. אין מזריזין אלא למזורה מכות כ"ג ע"א.

5. ע"י קדושין ל' ע"א.

6. עירובין י"ג ע"ב.

7. סוטה ר' ע"ב.

8. סוטה ה' ע"א.

של היהודים בליטא — ולא בליטא לבד — ובכלל זה גם על החנוך
בדורות האחרונים.

שלום רב לאוהבי התורה, מהם מפישיי התורה דרכי ועמקי ומחזיקי בדקי,
ומהם תומכי ומחזיקים לומדי, כל חד לפום חורפי על פום רבנן דמאשרי אורח,
איש איש כברכתו יברכהו ד' וישמרהו.

הי' מקום¹ דאפתח ידי נטפו מר מרתען שפוותי ומרתיע כולא גופא,
ומזדעזע אנכי, אנה אני בא ומה אני ומי אנכי כי אשים ראשי לבוא בתוכחות
לאחבי עם ד' אלה, ותמה אני על עצמי אם אני כדאי שישמע תוכחתי, כי ידעתי
חסרוני מול קטני בית ישראל, שאיני כדאי להיות דברי נשמעין ולא להנות ממני
עצה, ואמנם לא מפי עצמי אני אומר, אלא שליחא דציבורא אני מרבים וכן
שלמים, אשר לבס דואג בקרבם ונאנחים ונאנקים על התורה שמשתכחת מישראל
ואזלא ומדלדלא, וחלילה לנו לדבר על עם ד', כי באמת לא במרד ולא במעל ח"ו
מתרחקים מן התורה, אבל יש שרוצים ללמוד ואין להם מלוא כף קמח, ויש שיש
להם ורוצים ללמוד, אבל אין להם רב ללמוד דרכי העיון האמיתי, כי זה ימים
רבים לישראל שהאנשים הגדולים בתורה במדינתנו זאת כל אחד בונה לו חדרו
לעצמו, ואומר: לעצמי אני מציל וכונס בדור שאין התורה חביבה על לומדיה².
ועתה שמעתי אחרי קול רעש גדול האומרים שהגיעו ימים שהתורה חביבה על
התלמידים, ועם ב"י רעבים גם צמאים נפשם חשקה בתורת ה' לילך מחיל
אל חיל לשמוע דברי ד' זו הלכה, אבל מעת שפסקו מלהחזיק ישיבות במדינה
זו ומאז כל מבקשי ה' ותורתו ית"ש נפוצים המה כצאן אשר אין להם רועה,
לרעות את עם ד' המתאוים ללין בעומקא של הלכה ואמיתה של תורה, וזה ימים
רבים שהאנשים הגדולים ביראת השם אשר בפלך הלז שמו פניהם עלי להיות
מהמעוררים לדבר מצוה זו, אמנם אנא נפשי יודעת מיעוט ערכי כי לא הגעתי
למדה זו לחוות דעתי ברבת בני עמנו, עפר אני תחת כפות רגלי עם ה' הקודש,
איך אנענע ראשי לקבל עטרה שאינה הולמת אותי להוכיח ברבים את עם ה' ב"ה,
אבל בשוב שרעפי בקרבי יקד כיקוד אש בלבי בראותי שעכ"פ תפוג תורה ח"ו,
ואם החרש נחרש כעת בנדון הזה אשר רפו ידים מן התורה, יכול להיות שברבות
הימים יהיו אחבי בלי מורה, כ"א אין גדיים אין תיישים ודלתות בהמ"ד ינעלו
ח"ו, לא יכולתי להתאפק עוד לקול הנצבים עלי לאמור קום נא ועורר לבב טהורי
לב, ולא רציתי לעבור עוד על דברי חברי המפצירים בי בזה, וסבותי את לבי
שלא לדחות עוד את דבריהם הנאמרים באמת מקירות לבבם ואף גם זאת רק כדאמרי
אנשי: כמשרת קטן הקורא לבהכ"נ, כן עתה באתי לקרוא ולעורר לבב אחבי
הנאהבים והנעימים וישמעו אל האמת לכל אשר יקראוהו באמת ואתם הדבקים בה'
ובתורתו ית"ש, מאמינים בני מאמינים, כי תוה"ק חיות נפשותינו והעולם משותת
על הבל פיננו והגיוננו בה, ובפרט מעת שגלינו מארצינו ואבדנו כל טוב אין לנו
שיור רק למוד התורה, ואין להקב"ה³ בעולמו אלא ד' אמות וכו', ואיך לא נבוש

1. מרבי ואילי צ"ל: מפישי.

2. נראה שצ"ל: מקמי.

3. עיי' ברכות כ"ג א.

4. ירישלמי סנהדרין פ"י ה"ב.

5. ברכות ח" א.

קעא

בראותינו כי תורת ה' נתונה בעפר ויושלך אמת ארצה, הַבְּנִי: הקב"ה בוכה בכל יום על עזבנו את תורתו ית"ש, אוי לו לבן המוריד עליו דמעות אביו בכל יום, ואף כי אבינו שבשמים ית"ש לעד, אשר הראה לנו אהבתו הנפלאה והנחיל לנו חמדתו הגנוזה אשר הוא ית"ש משתעשע בה בכל יום, ואיך נקשה ערפנו ונחליף שעשועים בבכי ח"ו, כי הקב"ה בוכה בכל יום על כל מי שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק.

והנה כל העדה כולם קדושים ומאמינים כי לא נברא האדם אלא עבור תכליתו למען להיות לו חלק לעוה"ב, וימס לבבנו בזכרנו אשר חז"ל גמרו אומר, פרק חלק ד' צ"ט, שכל מי שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק עליו נאמר כי דבר ד' בזה, וכן הוא בשו"ע יו"ד ס"ס רמ"ו, והנה סיפא דהאי קרא היכרת תכרת וכו' והיינו הכרת בעוה"ז תכרת בעוה"ב, כדדרשינן בהאי קרא, וילפינן מינה על כל האפקורסין ומגלים פנים שאין להם חלק לעוה"ב, וכן אלה מנה הר"ר חיים ויטאל בספר שערי הקדושה שער ה' חלק ב' בין התחתונות, שאע"פ שיש בידם כל המע"ט אין להם חלק לעוה"ב אם אפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק.

אוי לנו מיום הדין על בטולה של תורה! אי לזאת נברא עוה"ב ביו"ד מפני שצדיקים מועטים, אבל קרא כתיב ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ, היינו שנוכה כלנו לתשובה שלמה, ובתחלת ברכת התשובה תקנו לנו אכה"ג השיבנו אבינו לתורתך קרבנו מלכנו וכו' דמאן דקריב לאורייתא קריב לקוב"ה ומאן דרחיק וכו'.

אחינו ב"י אולי הגיעה השעה לגדור הפרצה הזאת ונשוב להחזיק בתורת ד' בכל כחינו, ומי ומי המתנדבים ללמד את התלמידים ומי ומי המתנדבים להיות תומכי דאורייתא במאודם כל הקרוב הקרוב לתורת ה' יחיו חיי עולם, כי בצל הכסף בצל החכמה תחי' את בעלי, ואני ראשון בין המתנדבים בלונ' להיות בין המלמדים, ובחסד ה' הרועה אותי מעודי בהרווחה—בו בטחתי ובו חסיתי שימציא לי ברווח על הספקת התלמידים כפי המצטרך להם, והנה ידעתי שלא זכיתי למדת ענוה, אמנם דינא דגמרא בירושלמי סוף שביעית, ומובא גם בהרא"ש שם, שמי שאיני בקי רק במס' אחת וראה שנוהגין בו כבוד יותר מזה מחויב הוא להודיע האמת, ואנכי שמעתי שנקרא עלי שם רבינו הגדול מרבן שמו בכל תפוצות ישראל מרנא ורבנא קדוש ישראל ואורו הגאון מוהר"ר אלי' נ"ע חסיד מווילנא, וזכיתי להקרא בשמו הטוב עלי לאמור שאני תלמידו, וראיתי החובה לעצמי להודיע בישראל נאמנה שחלילה לי לפגום בכבודו של הרב רבינו הגדול והקדוש נ"ע להקרא שמי עלי, וידעתי נאמנה שכל האומר כן אינו אלא טועה גמור, כי הגאון נ"ע משנתו סדורה לו להלכה ברורה לו בכל התורה כולה בלא שום ספיקא, גמיר במקרא במשנה בש"ס בבלי וירושלמי ומכילתא ספרא וספרי

1. הדברים מגומגמים ויש כאן טעות דפוס.

2. מנחות כ"ט ב' וב"ר פרי"ב: כי ביה ה' צור עולמים בשהי' אותיות ברא הקב"ה את עולמו, העולם הזה נברא בה"א והעולם הבא ביו"ד... מפני מה נברא העוה"ב ביו"ד מפני שצדיקים

סבו מועטים. 3. = אנשי כנסת הגדולה. 4. = רב ונפש.

5. צ"ל: הר"ש, והכוונה לסירוס הריש נשאנץ למס' שביעית.

ותוספתא מדרשים וזוהרים, וכל דברי תנאים ואמוראים הנמצאים בכולם זכה להיות חלקו בהם, והכריע בין הספיקות המתילדים בדבריהם ולחדש בהם דברים להיות שומע ומוסיף בהם תילי תילים של הלכות ואגדות ומדרשים ורוזן דרוזן, ואיך אשים פני כחלמיש ולא אבוש להקרא בשם תלמידו אחר שלא זכיתי לקבל מהודו אפי' מקצת, ואם גם במס' אחת לא זכיתי להיות בידי הלכה ברורה, כי הספיקות מרובין והכרעות מועטין, ובקצת הימים אשר זכיתי לשמש אותו לא זכיתי ממנו אלא לידע צורתא דשמעתא אחר היגיעה, וע"ז ברית כרותה בכל אתר כהבטחת רו"ל יגיעתי ולא מצאתי אל תאמין, וגם ליגיעת רבינו הגדול נ"ע לא זכיתי, כי לא יושג ולא ישוער ולא יאומן יגיעת הרב הג' נ"ע, ומי שלא ראה גודל יגיעתו על דקדוק ודקדוק מן התורה עד שעמד להשיגה על בורי', ואחר הודיעי הדברים והאמת כל רואה יראה כי אינני קורא לחכמים הגדולים בישראל אלא בי' לחפות פי אליהם, כי אם לצעירי צאן קדשים אשר אולי לא טעמו כלל טעם מתיקות עמקות התורה לאמיתה, אליהם פי קראתי לפנות אף אלי, אולי כדאי במימי, מי מערה, להרוות צמאים ולפקוח עיניהם להורות להם הדרך אשר ילכו בה, כי אבין לפי שכלי ויגיעתי לקלוט את הסולת מלא קומצי או לחם מלא חפני, ובמיעוט הזמן אשר החלתי נאספו אלי מעט צאן קדשים, שבח לית"ש שנכנס טעם התורה ברובם ככלם, וקבלו עליהם עול תורה באמת ב"ה, ואחרי אשר מלאני לבי לקפוץ בראש להתנדב להיות בין המלמדים וכמוני יעשו נא שאר אנשים אשר בגילי, ואף כי הגדולים ממני ישאו קו"ח בעצמם, ואשרי הגדולים שנשמעים לקטנים, ואתם ב"י, זרע קדושים ברוכי ה', קבלו נא האמת ממי שאמרו, וסופו אף האמת היקר מכל, שלא להניח חיי עולם הנטועים בתומכי כף החיים הנטועים בלב ימים, אשר אם יחזיק בו האדם יעל מן המים הגדולים, ואם יניח ידיו מלהחזיק בו חיו ישטפוהו המים הגדולים ויאבדוהו לנצח ח"ו, הנמצא בעולם מי שיניח ידו מלהחזיק בו, כולנו אנחנו ב"י אין אנו נקראים חיים אלא בהחזיקנו בעץ החיים, אם הלומדים המקבלים עליהם עול התורה באמת כשור לעול וכחמור למשא, אם המחזיקים ותומכים מזה ומזה עמוד התורה שנתרופף, אשר עליהם נאמר: ברוך אשר יקים את ד"ת הזאת, וחכמים ותומכיה מאושרים, יחיו בשלום בחיים הנצחיים, וברוכים הם להש"י בבואם ובצאתם, בברכת זבולון המוקדם לברכת ישכר, ואלו ואלו ידבקו בהאל חיים, ועליהם תבוא ברכת טוב, כפרי מעלליהם יאכלו בעה"ב, ויחדיו יצדקו לחזות בנועם ה', אלו בצדקה יחזו פני ית"ש, ואלו בהקיץ ישבעו בשובע פני ית"ש, כי אנו אין לנו חיים אלא ע"י המשתמשים באור התורה, וע"י המחזיקין ונדבקים בה', אך חזקו ונחזקה איש את רעהו, ויקוים בנו מקרא שכתוב: גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם, במהרה בימינו אמן וכי"ר. הנה דברי הקורא ברוב הבושה, מדבר בגודל הכנעה לפני עם ה', ואין אני מאמין בעצמי שיגולגל זכות בזה ע"י, אמנם אינני מתיאש מזכות הרבים, אשען בהבטחת ית"ש כי לא תשכח תורת (ה') מפי זרע אמת, יום א' עשרת ימי תשובה תקס"ג לפ"ק פה וואלאזין.

נאם חיים בלא"א מוה"ר יצחק זצלה"ה³

1. מגילה ו' ב'. 2. הרברים מגומגמים, ואולי צ"ל: אלופי בני ישראל.

3. יש לציין שמעולם לא חתם ר' חיים את עצמו "אב"ד ור"מ בוואלוזין", אך במקום אחר

(שורת חוט המשולש סי' ה') הוא חותם: חיים במהר"ץ המלמד בעה"ת (= בעזר השם יתברך) בוואלוזין.

קעב

קמד. קול קורא מגדולי ווילנא אל הקהלות הרחוקות, מחוץ למדינת ליטא, שיתמכו בישיבת וואלוזין. מן החותמים עליו יש לציין ביחוד את ר' אברהם בן הגר"א ז"ל ואת ר' אברהם אבלי פוסוואליר. הכרוז נכתב בשנה השניה ליסודה של הישיבה, וכבר נתקבצו רבים וכן שלמים למלאכת הקודש". הוא נדפס ראשונה ב"הפלט" שנה ב' עמ' 293. ושנית ע"י שמוק לר, תולדות ר"ח וואלוזין, עמ' 23.

ראינו כי רבים וכן שלמים נתקבצו אל מלאכת הקדש, ללמוד תורה יומם ולילה ולחסות בצל אילנא רבא. ה"ה הרב הגאון המפורסם ג"י ע"ה פ"ה כקש"ת מרנא ורבנא מוהר"ר חיים נ"ו אב"ד דק"ק וואלאזין יצ"ו, וכבר תמכנו בידינו להיות תמכין לאורייתא לחוק בידינו במדינתנו ועתה בראותנו כי חפץ ד' בידר הצליח ושכיחי נכנסין יום יום אליו ידרשון, לזאת מודיעים אנחנו לרחוקים כי כן דרכה של תורה, ממרחק תביא לחמה, ועלינו להודות שנעשה בימינו הדבר הגדול הזה, בדור יתמי דיתמי כמונו, ואנן מהכא ואתון מהתם נבואה ונחזק ידם ולא נתרשל ח"ו, וזכות התורה יעמוד לנו ולזרענו עד עולם כי נעשה הטוב והישר בעיני ד' ולהחזיק עמוד התורה שנתרופף, ויזכנו ד' להגדיל תורה ולהאדירה. באנו עה"ח יום ו' עש"ק ט"ו לחודש אייר תקס"ד פה ווילנא.

קמה. מתוך ספר "נפש החיים" (שער ד' פ"א) לר' חיים וואלוזין. אף כאן מוצאים אנו בקצור את אותו הציור שצייר תלמידו ר' יוסף מקריניק במכתבו הידוע (עי' להלן עמ' קעח). הוא מודיענו גם את הסבה העקרית למצב זה — זוהי התפשטות החסידות בקרב העם. נוסף לזה לא נתנה להם מנוח דאגת הפרנסה, כי העניות גדלה אז מאד.

והן עתה בדורות הללו בעונותינו הרבים נהפוך הוא, הגבוה השפל, שכמה וכמה שמו כל עיקר קביעות למודם רוב הימים רק בספרי יראה ומוסר, באמרם כי זה כל האדם בעולמו לעסוק בהם תמיד, כי המה מלהיבים הלבבות, אשר אז ינע לבבו להכניע ולשבר היצר מתאוותיו ולהתישר במדות טובות, וכתר תורה מונח בקרן זוית, ובעיני ראיתי בסלך אחד, שכל כך התפשטו אצלם זאת עד שברוב בתי מדרשים אין בהם רק ספרי מוסר לרוב, ואפילו ש"ס אחד שלם אין בו, וטח עיניהם מראות מהבין והשכיל לבותם, אשר לא זו הדרך בחר בו ד', כי לא ירצה, ועוד מעט בהמשך הזמן יוכלו להיות ללא כהן מורה, ותורה מה תהא עליה."

קמו. מספר "לזכר לישראל" לר' יחיאל מיכל ב"ר צבי הירש (ווילנא והוראדנא תקצ"ד), והוא פירוש על פרקי אבות וקצת חדושים

1. קול קורא שני לתמיכת הישיבה הוציאו גדולי ווילנא בכ"ו אדר תקס"ט (ציר ווילנא).

עמ' 20 בהערה).

2. ע"י בהקדמת הרב ר' הלל מקיובנא, שהיה מ"מ בראצקי פי ווילנא, לספרו "הילל בן שחר"

(ווארשא תקצ"ד), הקובל על בני הדור השטוף כלו במסחר, ואח בניהם ילמדון לאסוף הון עמק

כבצר עפר, והנראה לכל עין רואי שבזמן לא כביר לא ימצאו מורה הוראה בישראל כאשר יכלו

הזקנים שבדור."

למסכתות בבא מציעא, גיטין וחולין. על המחבר והשקפותיו על העולם ועל יסודות החנוך התורני עי' במאמרו של י. ריבקינד בספר טורוב (נויארק תרצ"ח): „ראש ישיבה אלמוני בוולוז'ין“. אחד הרבנים המסכימים על הספר מציין את זכותו של המחבר ש„היה ראשון ממיסדי הישיבה החשובה דק"ק וואלאז'ין“. במינסק התישב בש' תקפ"ד, ונפטר שם בש' תר"ה.

א. בשער הספר כתוב: ספר לזכר לישראל המתנדבים בעם להסתפח בנחלת אבות להיות להם לזכרון ולבני בניהם אשר יתאוו לשתות בצמא דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים בבית הזה הוא הבית תלמוד אשר הכינותי בק"ק מינסק מהוני אשר חנני ה' בה, וזה עשר שנים אשר יחסיון בצילי בני עניים שמהם תצא תורה, להורותם דרכי העיון האמיתי אשר קבלתי מאדומ"ר הרב הגאון אמיתי המפורסם מהור"ר חיים זלה"ה דק"ק וואלאז'ין בעת אשר צקתי מים על ידיו כאשר נתיסדה ישיבתו הרמה ולמדתי לפניו עם תלמידים הבאים לחסות תחת כנפיו ערך שבעה שנים. וגם בבית תלמוד הזה פרש כנפיו האי גברא חסידא ופרישא הרב הגדול בתורה ועבודה מהו' מנחם מאנדיל' ג'ע ונשא אתי בעמל תורה ולהמציא הספקות התלמידים...

ב. בהקדמתו הוא כותב: ובמקום גדולתו — של הקב"ה — שם ענותנותו לעורר את לב שפל אנשים כמוני מיום עמדי על דעתי ללמד לרבים, אע"פ שלא זכיתי עדיין ללמוד לעצמי, והנותן כח לעשות חיל בחסדיו גמר עלי להצליח ועשו פרי שהוקם ע"י ישיבה רבתא דק"ק וואלאז'ין, וזיכני לשמש שני גדולי הדור: בילדותי שמשתי לפני אדמו"ר הרב הגאון מו"ה יו"ט ליפמאן דק"ק קאפוליה, שהיה מפורסם בדורו, מאז בדרכיו הלכתי ללמד לאחרים, ואח"כ שמשתי לפני אדמו"ר הרב הגאון הגדול המפורסם מוהר"ח מוואלאז'ין וצוק"ל, שלמדתי לפניו עם תלמידים רבים ערך ששה שנים, ולא קבלתי מהם כי אם מעט צורתא דשמעתתא ע"פ דרכי העיון האמיתי, ולזה לבי הומה לשתלם בלב התלמידים, ונפשי אומר אלי זה חלקי מכל עמלי, לעשות התאמצות להמציא מקום לתלמידים המכתתים רגליהם ללמוד דבר ה' זו הלכה, ולעשות ישיבה שיש בה סמיכה לדור דור, היינו הכנסה כדי להספיק ראש ישיבה ושאריו הוצאות. אמרתי לנפשי כה יעשה ה' ב"ה ויהיה בעזרי לגמור מחשבות לבבי למסור לרבים הבית הומה שלי שבפה מינסק ברחוב קאידענאב, ויהיה שייך להתנדבים בעם ה' והיו בתומכי נפשי תמכין דאורייתא להחזיק ישיבה, שיהיה צדקתם עומדת לעד, ושיקובלו לישיבה בני המתנדבים, כפי כל פרטי אופנים שמבואר בפנים, ולעדות ולזכר יודפס בספו הלז הנקרא ספר לזכר לישראל שמות המתנדבים להחזיק הישיבה הנ"ל, שיהיה להם לזכר שיקובלו יוצאי חלציהם לישיבה לדור דור, וכוננתי שהעליתי ספר הלז על הדפוס הוא לשני טעמים: א. להראות דרכי הלימוד והעיון שלגו

1. היינו שהיה ראשון ללומדים בה, והיה גם מגיד שער לפני צעירי התלמידים.

2. עי' להלן עמ' קצ"ה.

3. הוא הגאון בעל „קדושת יו"ט" (ווילנא תרכ"ו).

קעה

בגמ' ופוסקים ובמילי דאבות שחדשנו דרך למודנו עם הישיבה ואופני הישיבה בכדי שכל הבוחר יבחר לבא ללמוד בישיבתנו; ב. כשיוכתב בספר לזכרון אזי יונטר אגב ספרא שמות המתנדבים...

ג. כי טרוד אני בלימוד עם הישיבה, שהם יותר משה מנינים, יוסף ה' עליהם, ואנו לומדים חמשה שעורים ביום, היינו שיעור גמרא לכולם מסכתא אחת, אך פוסקים אני לומד עמהם חבורות כל הארבע ש"ע עם אחרונים, מחמת שאין בידי פוסקים די ספוקם ללמוד עם כולם פוסק אחד, ואין לי לע"ע הכנסה במה לקנות לי חבר לסייעני (שם בהקדמה).

ד. אחרי ההקדמה באה "פתיחה בכבוד התורה ובכבוד אכסניא אשר פתחתי ודרשתי ברבים בילדותי, בעת שהתחלתי ליסד ישיבה בעיר מולדתי בק"ק נעשו ויז, להלהיב הלבבות שיקבלו תלמידים מבני עיר אחרת לישיבה ולפרנסם, שלא יקשה קושיות המון עם: מה צריך לעשות ישיבה של רבים, הלא בכל עיר יש מלמדי תורה, ומי שרוצה ללמוד יכול ללמוד בעירו, ועניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת, ולהשיב ע"ז ולעורר לב נדיבי עם בני ישראל פתחתי ודרשתי".

ה. הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שחשיב לאפיקורוס ודע לפני מי אתה עמל (אבות פ"ב מי"ד), ר"ל עיקר שקידתם יהיה בדברי תורה, וגם לפרקים תעיין שתדע מה להשיב לאפיקורוס, אבל לא תשים לימודך עיקר בזה, וגם תתבונן בכל יום ביראת ה' שתדע לפני מי אתה עמל.

ו. אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קורדום לחפור בהם, היינו "שלא תלמוד לאחרים עד שיעשרוך לעשות לך כסף וזהב, ולא תראה לפני צעירי הצאן כי אם לפני הגדולים שיתגדל שמך, ולא תלמוד כי אם להראות חריפות וגם בדברים חצונים שהם פרפראות לחכמה ולא גופי התורה והלכות לצעירי הצאן זבחנם, וגם לא תעשה באופן שאין בה כבוד כלל כקרדום, היינו שלא תלמוד לעצמך כי אם דברים פשוטים שצריך לכל אדם ותחזור על בתי בעלי בתים ללמד בניהם דברים פשוטים ובשכר מועט, ותסמוך על מתנתם דבר מועט שיתנו לך לא בדרך כבוד ותהיה מחמת זה בזוי, ויאמרו אוי לזה שלמד תורה שאין שכרו אלא כמו שבוקע עצים ולא בדרך כבוד, טוב היה לו ללמוד אומנות והיה מתפרנס בכבוד והיה נהנה מיגיעו... אלא כך יתנהג שבילדותו ילמד גופי תורה והלכות ופלפול לאסוקי שמעתא אליבא דהילכתא ובאתרא דלא ידעי שרי למימר צורבא מרבנן אנא... ולהשפיע מתורתך לאחרים בעין יפה... ואם פרנסתך מצויה ממקום אחר לא תחפוף לקחת שכר לימוד בכדי להרבות כסף וזהב... ואם תצטרך לכרנזה אזי לא תהיה יקר מאד אצלך ליקח שכר לימוד הרבה יותר מכדי חיך, אך כדי חיך וחיי ביתך בדרך כבוד את זה תיקח, ובדרך כבוד דוקא שיבואו ויבקשו אותך, שלא תהיה ככהן המתחור על הגרנות, אבל לא תאמר לא אטרח הרבה ללמוד

1. בסוף הקדמתו הוא כותב: "כי דרך הלימוד הזה הורני מורי ורבי הרב הגאון האמיתי מוה"ר חיים מוואלאזין זלה"ה, וכמה פעמים הכליטני מורי על החדושים שהדסתי ע"פ דרך הציון שהיו רגילות, שהיו חסובים בעיני החוקים כדבש, וכמעט מסך שהי' היום סרח מורי עלי עד שנבקע בלבי דרך הלמוד הלז ותועלתו".

2. נדרים ס"ב א', והנה בפוסקא זו יש תיאור נאמן ממצב המלמדים ברגותיהם הסגורות בזמן המחבר.

הרבה... רק אלמוד קצת מסכתות להיות מלמד לבינונים, ואף שלא אהיה ראוי להקרא בשם צורבא מרבנן שיחזרו אחרי דרך כבוד לפרנסני אחזור על פתחי ב"ב למצא תלמידים בינונים... ואף ששכר יהיה דבר מועט אקבל מהם מתנות קטנות בכל עת במאכל ומשתה מחמת שאהיה מצוי אצלם ואשמש אותם... ואם עוד מעט יהיה אעסוק אגב בסרסרות ושדכנות... עליהם נאמר: ובוזי יקלו.

קמז. ממכתבו של הגאון ר' מנחם מאנדל ר"מ במינסק לאחיו. הוא היה מתלמידיו של ר' חיים מוואלוז'ין. המכתב נכתב ה' אלול ר"ב שלום (ה"א תקע"ח), ונדפס עם עוד מכתבים אחדים ממנו ע"י תלמידו ר' בן ציון מלוצ'ין בירושלם. דפוס יואל משה סלומון (שנת הדפוס חסרה) בשם „אגרות שלום". ועל ר' מאנדל ע"י בס' „רבני מינסק וחכמיה" לרב"צ אייזינשטאט עמ' 27. הוא נפטר בש' תקצ"ד, ונוסח מצבתו מובא שם עמ' 31. ממכתב זה נראה את גודל שקידתם של בני הנעורים על התורה ורוב למודם.

...נידון המלמדות יהי אלקים עמך ואיעצך, שיהיה בדעתך הן ולאן שוה, ובפרט שברוך השם אינך צריך לזה, רק מהכרח המצוה רבה וכפולה מנשואי אחותנו, ע"כ הלילה לך מלעשות טצדקי גדולה או קטנה, רק לבך לשמים שיזמין לך אופן היותר מועיל ללימוד ולהשלים המצוה הרבה הנ"ל... והנה זה דרכי מעודי, וכל מבקש ה' הצריך למלמד יבא יקראני ואענהו, רק צריך להודיע לרבים שרצונך ללמד, ודי בזה. וידעתי תשוקתך להיות אתי במחיצתי, וגם נפשי יודעת זאת וחושקת מאד, אך אין דנין אפשר משאי אפשרי כי במינסק אין כעת בנמצא תלמידים גדולים, וד"ל.

והא לך סדר למודי. שני דפים גמרא ותוס' באר היטב בבבא מציעא עד עת האוכל בצהרים ואחר חצות חוזרים היטב כל הנ"ל. ומעיינים שני דפים גמרא ורש"י ורבים מעיינים עם תוס' ומפרשים במס' חולין, והתפללנו ותיקין קצת, והגדנו להם השיעור הזה מאחרי התיקין עד זיגרי ט', ולא יותר. וזה השיעור הוא בעיון יותר בדרך הישר אך במהירות גמרא ותוספות בפנים ב' דפים הנ"ל, וגם כל הקשה לכל אחד ברש"י ידובר בו דבור דבור על אופניו. והנה ב"ה כבר סיימנו מס' בבא מציעא ואם ירצה השם בשבוע זה נסיים מס' חולין, והתלמידים חוזרים לאחר חצות שני השעורים הנ"ל, בבא מציעא וחולין, הכל עם תוס' היטב ומעיינים כנ"ל. ובערב שבת קודש חוזרים כל למודם של בבא מציעא של השבוע ובשבת קודש חוזרים כל השעורים מחולין, והכל עם תוספות באר היטב. וכעת חזרו לראש בבא מציעא ואי"ה יחזרו גם חולין.

1. ר' מאנדל היה זמן ידוע מלמד בניו של הגביר והעסקן הצבורי המפורסם ר' לייזר ד"ל לון (ע"י עליו באינציקלופדיא הרוסית-עברית כרך ז' עמ' 101, ועיר ווילנא למגיד עמ' 146-150) ור' יחיאל מיכל מספר עליו בספרו „לזכר לישראל" (לעיל עמ' קעד) עמ' 28. ודכירנא שהרג הגדול המפורסם בתורה ויראה מו"ה מנחם מאנדל נ"ע שהיה דר בחצרי כמה שנים והיה נותן שבת להשם שאין לו הצר בית חומה כשהיה רואה אפילו טירדא קטנה שנעשה לי מנכסיו.

והנה האמת אגיד לך. שבחורף העבר היה להם זה למשא כי לא הורגלו לתפיסה כזו. והיו נושאים בעול היטב כדי להשלים החוק של השעורים הנ"ל במס' בבא מציעא, ויורה דעה מראשיתו עד סוף תערובות. אך כאשר יד ה' היתה לטובה עלינו להרגילם בתפיסה. והורגלנו לחזור כל העשרה דפים בתוספות לערך בשלש שעות ולא יותר. וכעת הם הולכים בטל. ואני צועק עליהם: וכי בשביל שאני זכר הפסדתי, אדרבה עוד תוסיפו לשמור חוק החזרה והעיון מקודם פעמיים, כדי שלא יתבטל הזמן, כי הקב"ה מודד לפי הזמן והחשק...

קמח. מתוך ספר "קול יהודה" לר' יהודה ליב ב"ר אליעזר אבד"ק ולא בין. הספר הוא פירוש על מגלות אסתר, רות ואיכה ונדפס ביוזעפאף תקפ"ז. המחבר נתעור בהיותו בן שנה וחצי ומכל מקום היה ת"ח חשוב ואחד המוכיחים והדרשנים החשובים. בדפים נ"ו—נ"ז נדפס הספר על ר' יעקב מאיר מייעלובקא. אחד מתלמידיו הטובים של ר' חיים מוולוז'ין, שנפטר צעיר לימים, ובין שאר הדברים הוא כותב:

„הדור אתם ראו איך ומה גדול האיש הלז אשר אנו עומדים עליו לעסוק בו... מחמד עינים, עיני העדה דמדינת ליטא היה. עיר קטנה ואנשים בה מעט, ובא אליה מלך גדול ובנה אותה ונטע בה כל עץ פרי ומילט העיר ההיא והמדינה הזאת בחכמתו. עיר קטנה שמה ילאווקע. בא אליה מלך גדול, מאן מלכי רבנן. מוכתר בנימוסין אב בחכמה ורך בשנים ה"ה תלמיד של הגאון החסיד אביר הרועים מדברנא דאומתא, ריש מתיבתא דכל מדינת ליטא, ארומ"ר חיים מוואלאז'ין, והיה האיש ההוא תם וישר... והאיר עיני דורו באור תורתו, ושמר גרם כי שמו יעקב ויעקב איש תם יושב אוהלים הקים תלמידים לעשרות ולמאות, הוציא יקר מזולל, אור תורה מהייהו, נר ישראל, שמו יעקב מאיר, בראותו כי גלה כבוד מישראל ונלקח ארון אלקים בפטירת הגאון אמור"ר החסיד מהר"ח מוואלאז'ין הנ"ל פחד וחרד פן יתפזרו בני ישיבות הגאון ויתמעט כבוד התורה, ולמען לא תהיה תורה מונחת בקרן זוית אימץ לבו בגבורים ואסף אליו כל יתום וכל בן אלמנה, אשר אין ידי אמו משגת לשכור לו מלמד, והשיבו בין ברכיו ושכר לו מלמד עד יכול הנער להפלה, תפלה לעני כי יעטוף, אחר כך למדו מקרא, אח"כ שיח ללמדו מדרש, כתב והגיון, משנה וגמרא, חנוך לנער על פי דרכו, ובעינא פקיחא השגיח על כל נער בבואו מבית הספר בליל שבת עד הצות... ויומו ומוצאי שבת לא היה ישן, למען ישמע כל נער יסדר לפניו למודו מכל השבוע... ולא היה זו משם עד שמצא גרסת תלמידיו הקטנים מורגל בפיהם, והוא בעצמו כל ימי השבוע יושב ומלמד לתלמידים ש"ס ותוספות ראשונים ואחרונים עד כי כל אחד מהם תלמודם בידם ממש בעל פה, ובאזנינו שמענו כמה נערים כבני י"ג או י"ד שנים חזרו בעל פה מסכת גיטין וכתובות... תלמיד

1. כאגרת כתיב: ליב (=בבא בתרא), ונראה שצ"ל: בימ.

2. שהם לומדים בכל שבוע עם התוספות הם חוזרים בימי ר' בשלש שעות.

3. בבא בתרא קלט ב', 4. קהלת פי י"ד, 5. ר"ח נפטר בשנת התפ"א.

אחד מתלמידיו כי חלה באמצע הלמוד והוציא קיאו קצה נפש כולם בו ופרשו ממנו, עמד רבנו ממקומו אחזו בראשו למען יקל לו והוליכו בכתיפיו, בכתף ישאו לחדר משכבו על מטתו הניחהו, צוח ואמר: קריבו תכא קמיה באוכלים מעדנים תפנוקים עד יתפקח נפשו, נטלו בידו ואמר: לך בני ונלמדה".
המחבר מספר עוד כמה פרטים על שקידתו הגדולה של הנפטר ומדותיו. אנו רואים כמה גדלה השפעת ר"ח ותלמידיו על הפצת לימוד התורה בליטא.

קמ"ט. מתוך מכתבו של הרב ר' יוסף אב"ד בקריניק, אחד מתלמידיו המצוינים של הגאון ר' חיים מוולוז'ין. המכתב נכתב אמנם בשנת תרכ"ה — לעירר את הלבבות לבנות מחדש את בית הישיבה בוולוז'ין שנשרף בשריפה הגדולה שפרצה שם באותה שנה — אבל הוא נותן ציור ברור ממצבם הרוחני של יהודי ליטא בסוף המאה הי"ח וראשית הי"ט. מן המכתב נראה מה עצמה פעולת הגר"א ותלמידיו ואת תפקידה של ישיבת וולוז'ין בהפצת לימוד התורה בליטא. הם עשו בה ממש מהפכה גמורה: ליטא נעשתה למרכז רוחני בשביל כל היהדות הרוסית הגדולה, והשפעתו התפשטה אף מעבר לגבול רוסיא. המכתב נדפס בס' תולדות ר' חיים מוולוז'ין לר' משה שמואל שמוקלר (ווילנא תר"ע), עמ' 33—34.

...ראיתי לנפשי חובה להודיע קושט דברי אמת למאן דבעי למידע... כי ב"ה בן שמונה ושבעים שנה אנכי היום, ובעת שיסד רבינו הקדוש את הישיבה הייתי כבן חמיסר ושתסר שנין, והייתי ב"ה גער משכיל בטיב העולם, והתבוננתי שמקודם שהוסד בית ד' ע"י מלאך ה' רבינו הקדוש היה העולם שומם, תוהו ובהו ממש, כי לא נודע בעולם אפילו שם ישיבה ומהו הענין של ישיבה ומה עושים בה. וגם לא נודע שם ת"ת דרבים, כי היה העולם שומם מתורה, וגם ספרי קודש, ספרי ש"ס, לא היו נמצאים בעולם כלל, כי אם אצל יחידי סגולה, גבירים מפורסמים, ואפילו בבתי המדרש מעיירות לא נמצא ש"ס שלם, כי לא היה נצרך בעולם מחמת שלא היו עוסקים בהם. וכשיסד רבינו הקדוש את הישיבה נתבקשו גמרות

1. כרברים אלו כותב גם הרב ר' הלל מקובנא, שהיה מ"מ בק"ק ראצקי בשנות תק"ס—תקס"ה בערך, בספרו הילל בן שחר (ווארשא תקט"ד) דף ל"ד ע"ב: "זכרנו ימים הראשונים מרוב דחקת הדור היו התלמוד בבלי והש"ס מעט אחד בעיר וכו' והיו מצטמקים ורוחקין עצמן ליסב שלשה או ארבעה על ספר אחד מתביבות התורה. אמנם עכשיו שהכסף נתרבה... והגיע יד כל אהר לקנות ש"ס ובמכלל יופי הקישור וכארמנות מבטחים מעמידים אותם תורה במסגרת המפתחות ומצניע המפתח כמפתח של חמץ לבלתי נגע אותם יד כל אדם". ויש להוסיף שבעל סדר הדרות כותב בערך ר' אבהו: "וכעת אין גמרא וכתובות לפנינו, וחוק מזה הוא מזכיר במקומות אחרים שחסרו לו עוד מסכתות, ואמנם בהחלטת הקהל במינסק בש' תקכ"ה אנו קוראים, שאין יד כל מגעת לקנות ספרים לעצמם... ויתו כי גדלה צעקת העם ותהום כל העיר הזאת לאמר הנו העיר כלילת יופי... וע"כ החליטו להקדיש מכספי ה'קורוסקא' (מכס הבשר) סך מאתים זהובים בכל שנה לקניית ספרים בבית-המדרש (תולדות הימים ח"א עמ' 11), ובשנים הבאות הקדישו גם כמה יחידים קרנות מיוחדות למטרה זו.

קעטא

הרבה. והוצרכו לשלוח לעיירות הגדולות ולקבץ גמרות לצורך בני הישיבה. וכראות הרב הג' דסלאוויטא נ"ע שהשטיין נצרכים בעולם הדפוס כמה מאות ספין גדולים וקטנים. ומחמת שהיו חביבים בעולם נתפזרו בכל העולם. ובשנה הראשונה שהוסד בית ד' בוואלוזין ראיתי שהרבה סוחרים הקיפו את דרכם להיות בוואלוזין לראות מהו הענין ישיבה ומה עושים שמה. וכראותם שכמה מנינים מופלגי תורה יושבים ולומדים כל היום וכל הלילה בשקידה נפלאה נשתוממו והתפלאו מאד על זה. שלא ראו ולא שיערו כזה. והרבה סוחרים שהו כמה ימים ולא רצו ליסע משם.

ואחרי איזה שנים נסע תלמיד אחד מתלמידי רבינו הקדוש למינסק. ושמו החסיד רבי מרדכי מינסקער ז"ע. ולמד שם בפרישות עצומה. ונלוו אליו בני הגבירה מרת בלומה² נ"ע. והעיר את בניה והם העירו אותה ויסדו קלוזי נאה והחזיקה כל הלומדים על שלחנה עם כל הוצאות הקלוזי. הכל מכיסה. וזה הקלוזי היה ראשון לציון בעולם. כי לא היתה ישיבה אחרת בעולם... פעם אחת שאלתי מאת רבינו הקדוש רשות ללמוד עם תלמידים "שעור" בכל יום כמו בהישיבה. ואמר בזה הלשון: מהישיבות דמינסק יש לי נחת וקורת רוח יותר מהישיבה שלי. כי מהישיבה שלי יש לי טרדה גדולה מפרטי הדברים הנצרכים להישיבה. ומהישיבות דמינסק אין לי שום טרדה כלל והכל שלי!

ואחר איזה שנים קבע ר' מרדכי מינסקער דירתו בוילנא ויסד שם ישיבה בקלוזי ישן. על ידי כח הגביר ר' שמואל יודעס קליאטצקי³ נ"ע. ואחר זה קבעו ישיבה בקלוזי חדש. ואחריהם נתרבו ישיבות ות"ת דרבים בכמה עירות. ואלמלא לא קבע רבינו הקדוש את הישיבה שלו נשתכחה ח"ו תורה מישראל... וכל הדברים שכתבתי עיני ראו ולא מפי השמועה...

קנ. מתוך הקדמת הספר "מנחת יהודה" לר' יהודה יודיל הלוי עפשטיין (ווארשא תרל"ז) המכיל חדושים על כל הש"ס. הוא היה בנו של "הגביר הנודע ביהודה ובישראל גדול שמו" ר' שמעון זימל עפשטיין. ואביה של הסופרת החשובה פאולינא ווענגראווא. בעלת הספר *Memoiiren einer Grossmutter* (ברלין 1908).

אמר המחבר: המנחה אשר אנכי מגיש היום לפני בית ישראל. ידעתי כי רזה ודלה היא. לא נתתי עליה שמן ההלכה ולא הבאתי עליה לבונת ההוראה. על אשר ידעתי כי קצרה ידי באלה. לפי קט שכלי ומעט למודי. ויותר מזאת קלקול סדר הלימוד אשר היה נהוג בימי עלומי בין הלומדים. כי בלו ימיהם ושנותיהם בפלפולים עקומים. גם לא שמרו את הסדר הישר. ללמוד ש"ס ואח"כ פוסקים. רק הקדימו את המאוחר ואחרו את המוקדם. ועי"ז עשרת אלפים נכנסו לגמרא ורק אחד המיוחד שבהם יצא להוראה. וגם הוא לו למד בסדר הישר כי עתה היה גם

1. = זכותו יגן עלינו.

2. בה קסורה האגדה הידועה. שבעל שאגת ברך אותה כשגרשוהו ממינסק.

3. „בלומקס קלוזי“ היה ידוע במינסק גם בדורנו ושמש תמיד מרכז ללומדי תורה.

4. ע"י עליו קריה נאמנה לרש"י סין עמ' 193 5. העירני על זה ר"מ רבינוביץ.

הוא עוד יותר גדול בתורה, כאשר שמעתי מפי ש"ב הגאון הצדיק מו"ה משה זאב זצלה"ה בעל המחבר ספר מראות הצובאות¹, בנסעו בסוף ימיו להדפיס את ספרו אגודת אוזב², והיה על סעודת צהרים אצל א"א הרה"ג ז"ל, ובהיותו יושב על הסעודה אמר שהוא למד הטורים קודם שלמד את הש"ס, ואלמלי למד את הש"ס קודם היה למדן שלש פעמים יותר מכפי אשר הוא עתה... רק כי בוויילנא וסביבותיה כבר אחזו ספר הלימוד של רבינו אליהו הגאון החסיד זלה"ה, ואח"כ ערך מרן הרה"ו את הלמוד הישר הזה בישיבתו בוואלאזין, לא כן בערינו אשר היינו רחוקים משם, הלכו עוד הלומדים חושך ולא אור... עד אשר באו אלינו ש"ב הרב המובהק מו"ה יוסף גרייאווער מסלוצק זצלה"ה, שהיא כבר טעם וקלט שם את הלימוד הישר, והאיר את עיני עד אשר עולם חדש ראיתי לפני, בלמדי מס' ברכות עם פירש"י ותוספות והרא"ש, והייתי יכול ללמוד השו"ע או"ח עם פירושי המ"א והט"ז³, וביאורי הגר"א ז"ל, והבנתי דעת כל אחד ואחד מהפוסקים ז"ל מדוע זה פוסק כך וזה פוסק כך, כל אחד ואחד לפי שיטתו בגמרא.

והאחרון הגדיל הלא הוא הרב החריף מו"ה טעביל זצלה"ה, אשר היה רק כבן כ"ד שנה, ונתפרסם אח"כ לגאון ולתפארת בישראל, והוא היה חד מתלמידי קמאי הגדולים אשר בישיבת מרן הגאון רה"ג ר"ח זלה"ה בוואלאזין, ולקחו מר אבא למורה לפני בשנת תקע"ו, ואם כי היה הרב הנ"ל לא הרבה גדול בשנים ממני בכל זאת הכרתי מעלתו הגדולה וסרתי למשמעתו, ולמודו היה ברור בהעמקה גדולה, ולמדנו יחד כמה מסכתות לפי דרכו, אחר כך הסכמנו ללמוד יחד את הש"ס כסדר, למגריס והדר ליסבר⁴, בכדי להגדיל את בקיאותנו, רק בנסיעתו בינתיים לביתו נסע גם כן לוואלאזין לשאול בזה את עצת מרן הרה"ו, כי היה אז עוד בחיים חיותו, ויענהו הגאון רח"ו זלה"ה בזה הלשון: אם גם איש כמוך לא יתקע יתדותיו ללמוד על מנת להורות, מי יורה ומי ידין... והיה הרב הגאון ר' טעביל בביתנו שנה וחצי ולמדנו יחד עד אשר נתפרסם שמו ונתקבל לרב בעיר שטופץ⁵, ואחר כמה שנים נתקבל למרא דאתרא בק"ק מינסק, ובסוף ימיו חשבוהו ג"כ לאיש מופת, ונפטר שם בשם טוב...

ואני הייתי אח"כ לאיש סוחר כמה שנים⁶, ובכל זאת לא נתרסק לבבי לגמרי מגרסתיו... והתחלתי ללמוד מסכת ברכות על דעת לגמור הש"ס בכל שנה, רק בהגיעי למס' פסחים כבר תקעתי עצמי בלמודי, והתחלתי להקשות ולתרץ, ולא יכולתי בפעם הראשונה לגמור את הש"ס רק אחר ג' שנים, ונתלקטו לי הערות וחדושים לפי קט שכלי בכל מסכת, בין בהלכה בין באגדה⁷.

1. נדפס בהוראדנא תק"ע, ר' משה זאב היה רב כביאליסטוק.

2. ביאליסטוק תקפ"ד, ואיני יודע אם כן להיכן נסע להדפיסו?

3. הרב ר' חיים וואלאזינר, 4. המגן אברהם והטורי זהב.

5. ע"י שבת ס"ג א', 6. בפלך מינסק, ושימש בה ברבנות לז' שנים.

7. הוא היה קבלן השיב בבנין המבצרים בבוברויסק ובברויסק בימי ניקולאי הראשון ובעל אחותו.

8. בשנות תקפ"ו-פ"ז למד המחבר בישיבת וואלאזין, ע"י בהידושו לנדרים דף ה', ועי' בהדושו

לנדרים דף ל"ט; דבר זה אמר לפני תלמידי אחד כאשר למד עמי, הוא המופלג המנוח מו"ה מרדכי ב"ר לוב מסלוצק, בהיותו יושב בשבת תחממוני בוואלאזין יע"א, ועי' ביחוד בהידושו לקרושין דף ע"ב.

קנא. ספר הנהגות מלמדים עם התלמידים. ספר קטן זה (10 דפים בפורמט 16°) הוא יקר במציאות, וכמעט כל רושמי הספרים לא ידעו ממנו. צילום ממנו קבלתי מן המוזיאום האזטי בלניגרד, ולשם בא בין יתר ספרי אוצר הספרים הגדול של פרידלנד. הספר כתוב עברית ומתורגם למטה בעברייטיטש. בראש השער כתוב באותיות קטנות: „אלערלייא מעשה ביכליך“. בשם זה נקראה סריה שלמה של ספורים וספרים קטנים שיצאה אז בסדילקוב. כנראה משום עינו הרעה של הצנזור, והספר שלנו, כמו שנראה מן הכתובת הרוסית שבשער הספר למטה, נרשם בסריה זו במספר 16.

שער הספר:

אלערלייא ס פ ר מעשה ביכליך

הנהגות מלמדים עם התלמידים

אין דעם ספר שטייט דיא גוטי הנהגות וויא דיא / דרדקי מלמדים זאלין זיך נוהג זיין מיט זייערי / תלמידים דאש זייא זאלין זייא גוויינן פון קליין ווייס און / מיט גוטי הנהגות. דען דורך דעם לערנן אונ דאבנין און / אמן יש"ר פון דיא קלייני קינדער קען בטל ווערין אלי / שלעכטי גזירות פון כל ישראל ווייל אין זייער לערנן איז / ניט פאר הנדין קיין שום שלעכטי מחשבה. דרום גיהערין / די מלמדים זייער נוהר זיין צו טון דש אלץ מיט גרויס אמונה / ובזכות זה וועלין מיר זוכה זיין צו זעהן אונזר גואל צדק / במהרה בימינו אמן.

בדפוס של ר' דוד מדפיס בשנת תקצ"ה לפ"ק

ב ס ד י ל ק א ב

Аллерлей Мисе Бихлехъ

T. e.

Разныя Жидовскіе Повѣсти

Часть 16

СУДЗИЛКОВЪ

въ Типографіи дувуда Мадфуса

1835

הקדמה: הנהגות מלמדים עם תלמידים הנקראים תינוקות (!) של בית רבן אשר דורשי רשומות דרשו עליהם: ולשון רכה תשבר גרם². רצה לומר תינוקות של בית רבן גזרות רעות מבטלים. ובימי רצון אנו צועקים בתפלה ומבקשים רשיון: עשה למען תינוקות של בית רבן, וכבר אמרו חכמינו זכרונום לברכה: אם אין גדיים אין תיישים, ובתרגום שיר השירים, בפסוק הגידה לי שאהבה נפשי וגו', אם לא תדעי לך היסה בנשים, דאמר קודשא בריך הוא למשה

1. יאה שמה רבה.

2. דרוש זה בראשי תיבות יסנו ככר בס' השל"ה מס' שבועות. המחבר כתב דבריו בראשית מלכותו של ניקולי הראשון, בזמן שנחכו על ראש היהדות הרוסית גזרות קשות.

3. שריש ר"ה.

נביאה דבה הוא זכותא יהוין מתפרנסין בגלותא כד תהא מהלכא באורחיהן דצדיקיא, ותהי מסדרא צלותא על פום מדברי דרהא, ותהי מאלפא לבנהא דמחלין לגדיי עיזין למהך לבית כנישתא ולבית מדרשא, ובההוא זכותא יהוין מתפרנסין בגלותא עד זמן דאשלח מלכא משיחא ויהי מדבר יתהון בניה על משכניהון הוא בית מקדש.

וזה החלי:

א. המלמד ילמוד כל הלכות פסוקות מהלכות תלמוד תורה סימן רמ"ה ורמ"ו ולקיימן, ובפרט בדין הלכה פסוקה: אם הרב רואה תלמוד * שאינו הגון בתוך התלמידים שבחדרו שמנבל פיו חס ושלום או מרים יד על חבירו אף על פי שלא הכהו*, או מקלל לחבירו, או נשבע שבועת שקר או שבועת חנם, או אוכל ושותה בלא ברכה לפניו או לאחריו, או מורד באביו ואמו או באחיו ואמו, או באחיו ואחותו, או נגד מי שגדול ממנו בחכמה ובמנין, צריך מתחלה הרב להחזירו למוטב, ולהנהיגו בדרך ישרה, כי זה הוא העקר בתחלתו, ואח"כ ללמוד עמו בהתמדה שעורין כסדרן, ולא לעבור על דעת בעל הבית בסדר הלימוד, כי כל המעביר על דעת בעל הבית נקרא גולן*, והוא בכלל ארור עושה מלאכת ה' ברמיה חס ושלום.

ב. בסעיף יו"ד סימן הנ"ל*: הרב שלומד עם תלמידו ולא הבין בפעם ראשון לא יכעוס עליו חס ושלום בכעס לקללו בקללה חס ושלום, או לכנותו, או להכותו תיכף בכעס, אפי' הכאה כל דהו חס ושלום, אלא יחזיר וישנה עמו כמה פעמים עד שיבין ויקבל כל מה שלמד עמו.

ג. אם ניכר להרב להדיא שהתלמיד מתרשל בדברי תורה ונוהג קלות ראש, עד שאין אימת רבו עליו, וזה גורם לו שלא יקבל ממנו ולא ילמוד ממנו מהרה, חייב הרב להכלים את התלמיד בדברים ולהגזימו* בתחבולות עד שתהיה אימת רבו מוטל עליו, ועל זה כווננו רבותינו ז"ל במאמרם שאמרו: זרוק מרה בתלמידים*.

ד. אסור להרב לנהוג שום שחוק וקלות ראש בפני התלמידים, ולא יוציא שום קללה מפיו, ולא שום דבר של גנאי, ולא יוציא שום קללה מפיו, ולא שום ניבול פה מפיו ח"ו בפני התלמידים, ולא יעשה שום דבר מכוער בפניהם ח"ו, בכדי שלא ילמדו התלמידים מן הרב להתנהג גם כן כמנהגו, והקולר תלוי על צואר הרב, עד שהוא נתפש גם כן בעוונם, ואין אימת רבן מוטל על התלמידים, כי הרב נעשה מאוס ומבוזה בעיניהם.

ה. אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש*, ומכל שכן להניח התינוקות בחדרם ולילך לומר תהלים עבור חולים, או לבית

1. מנהיגי הדור. 2. תלמיד. 3. סנהדרין נ"ח ב"י.

4. שלשת המלים האלו הן מיותרות, ואמנם בתרגום נאמר לנכון: ער איז דער ווידר קיגן פאטר און מוטער אודר קיגן זיין עלטערן ברודר און שוועסטער.

5. בנא כציעא ע"ה א'.

6. הוא סי' ר' את תמצית הסעיף ולא את לשונו ממש.

7. לאיים עליו. 8. כתובת ק"ג ב"י. 9. שבת ק"ח ב"י.

הקברות: או לסעודת ברית מילה וסעודת נשואין, או לעסוק בצרכי בית בזמן הקבוע להלימוד עד שיתבטל מן הלימוד עם תלמידיו בשביל זה. ומי שעושה אחת מכל אלה הרי זה בכלל ארור עושה מלאכה ה' ברמיה.

ו. מבואר ברמ"א¹, שמיד שנעשה בנו בן שלש שנים יכניס אותו ללמוד עמו כ"ב אותיות התורה, כמבואר בספרי המקובלים מן א' עד ת' כתובים על לוח כתיבה תמה. עם אותיות מנצפך ותשרק. אל בם איק בכר אחס בטע אט בח את בש. וגם לכתוב הנקודות כסדר: קמץ, פתח, צירי, סגול, שבא, חולם, חירק, קבוץ, שהוא שורק, וכך סידורו: א"ב הראשון בקמץ אָ בָ גָ דָ ... השני בפתח ... השלישי בצירי ... הרביעי בסגול תֵּשֶׁרֶק צִפְצִס נְמֶלֶךְ יִשְׁחָז וְהַדְּנָבָא החמישי בשבא אֵל בֵּם גֵּו דָּס הֶזְ וְפִ וְזָ חֶק טָר וְשִׁבְתָּ. השישי בחולם איק בכר גֵּרֵשׁ דַּמַּת הַנְךְ וְסָ זַעַן חֲפָי טִצִּין השביעי בחירק אחס בטע גִּיף דַּכָּ חֶלֶק וְמַר וְנִשְׁתָּ. השמיני בקבוץ שהוא שורק אֵט בַּח גֵּו דָּו הָן סָט צֵל פֶּךְ צִי קַת רֶשׁ. התשיעי בשורק שהוא מלאפום או תו בו שו... ומשמתחיל לדבר מתחיל ללמדו תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב ופסוק שמע ישראל יי אלהינו יי אחד.

ז. בסימן רמ"ה סעיף יוד: לא יכה המלמד להתינוק מכת אויב מוסר אכזרי חס ושלום. לא במקל ולא בשוטים אלא ברצועה קטנה בלא אף וחימה וכעס.
ח. שם סעיף י"ב: לא יבטלו התינוקות של בית רבן מהלימוד ח"ו בכל יום מהימים חוץ מערב שבת בסוף היום וערב יום טוב בסוף היום, ולא יקרא המלמד עמהם² רק מה שקראו ולמדו מכבר יהיה שונה עמהם שיהיה רגיל בפייהם. והטעם משום טורח שבת³.

ט. ילמדם לקיים המצות עשה: מפני שיבה תקום והדרת פני זקן, במקום הנקרא קימה שיש בה הידור⁴, אבל לא בבית הכסא ובבית הפנימי של המרחץ.
י. ילמוד המלמד לתלמידים כל הברכות פרטיות, כאשר נדפס בסדורים, ובפרט ברכת המזון, וכל ברכות הנהנין, וילמוד אותם שלא יתנו שלום לרבים כדרך שאר העם⁵ רק יהיה שוחה לפניו מלא קומתו, ויאמר לו ביראה וכבוד: שלום עליכם רבי ומורי, ולפי דעת הירושלמי שהביא הרמ"א אין להתלמיד לשאול בשלום רבו כלל, שנאמר ראוני נערים ונחבאו⁶.

יא. ישגיח המלמד על התלמידים שילמדו תורה בטהרה, ולא יראה, ולא ימצא שום כתם של צואה על כתונתם ולא על מעעליהם, ולא ילכו בשוקים וברחובות בקול צעקה עד שתבקע הארץ לקולם, וילמדם בדרך ארץ שקדמה לתורה⁷.

1. אודר צו גיין פון דיא קראנקי וועגן אף דעם בית החיים מתפלל זיין פיר זיין אודר צו דאנען ביי איין אָבֵל.
2. ס"ו רמ"ה סעיף ח.
3. בשבת או ביום טוב.
4. ד"ס דר מלמד זאל ניש האבין קיין גרוס טרחא אום שבת, אבל בנדרים ל"ו ב' משמע שהעקר הוא שקשה לתלמידים ללמוד דבר חדש.
5. קדושין ל"ג ב'.
6. ד"ס מיהאנט שלום עליכם.
7. מכאן עד סוף הסעיף לא תורגם לעברי-סויטש.
8. ירושלמי ברכות ס"ב ה"א.
9. ויקרא רבה פ"ו ט'.

יב. יחזיק כלי עם מים על השולחן שלומד עם התלמידים, ויזהירם לרחוק ידיהם תיכף כשיגעו במקומות המכוסים כשיחכו בראשם.

יג. יזהירם שלא יכנה שום כינוי לחבירו, או לקרוא לו בשם כינוי לגנאי חס ושלום, שמבואר בגמרא¹ שהמכנה שם רע להבירו כאילו בא על אשת איש, ואין לו חלק לעולם הבא.

יד. יזהירם על מחלוקת ושנאת חנם, ועל גניבה ועל גזילה, אפילו דבר מועט, שכל הגזול את הבירו אפילו שוה פרוטה כאלו גזול נפשו², ויראה שיהיה ביניהם אהבה ואהוה וריעות.

טו. יזהירם שלא ילכו יחד שני תלמידים לבית הכסא, ולא יסתכלו שום אחד על מקום ערוה חס ושלום, ולא יסתכל התלמיד אפילו על מילתו, וקל וחומר על מילת חבירו, כמו שהשיב רבינו הקדוש לאנטונינוס³.

טז. יזהירם שלא יאחו באמה וישתין אם לא על ידי כתונת אבל לא בידו ממש ח"ו, שלא יבוא לידי חמום רחמנא ליצלן ולידי קישוי אבר ח"ו, והוא מגודה מפי חכמי הגמרא⁴. לכן יזהירם מאד על זה באזהרה כפולה ומכופלת, ואין עונשין אלא⁵ מזהירין.

יז. אזהרה למלמד כשיצטרך לענוש להתלמיד ולהלקותו ברצועה, כמבואר בשלחן ערוך יורה דעה, לא יכנו על בשרו במקומות המכוסים שבאדם, הנקרא בשר ערוה בדברי חכמינו ז"ל, רק על כתנתו או על המכנסים יכנו, בכדי שלא יעבור על דברי חכמינו זכרונם לברכה שאמרו: אסור להסתכל במקום ערוה, והוא בכלל יהרג ואל יעבור, רק אם מלקו אותו על כתפיו לזכרון ברצועה מותר לו להלקותו על בשרו ממש כי זה המקום לא יכונה בשם בשר ערוה בדברי חז"ל בזכרים, רק בנקיבות כל גילוי טפח באשה, אפילו בכתפיים או בזרועותיהן, נקרא בשם בשר ערוה, שאסרו בו ההסתכלות וביהרג ואל יעבור⁶.

דש איז זובצין הנהגות פון מלמדים, און וויא די צאל פון טוב, און אז זיא וועלין עש מקיים ווערט זיין גאןטשן גוטש עלינו ועל כל ישראל אמן.

קנג. מצוואת ר' משה יהושע זעליג, שהיה רב בהאזינפוט (קורלאנדיה), לבניו אחריו, הצוואה נכתבה בי' טבת תר"ט, הדפוס הראשון של צוואה זו, שנדפס כנראה רק בשביל בני המשפחה, אינו ידוע לביבליוגרפים, ולפני מונח דפוס שני, תצלום מן הראשון, מש' חרפ"א, שאף הוא אינו ידוע⁷. המחבר נפטר בירושלם בט"ו באב תר"ג. — בצוואה יש פ"ט סעיפים, והרי הסעיפים הנוגעים לעניני החנוך:

לו. ליתן בניו למלמד הגון וירא שמים ללמדם תורה ומדות טובות עד שיגיעו לזמן שמינה עשר, וכל המרבה הרי זה משובח.

1. כשיחככו. 2. בבא מציעא נ"ה ב'. 3. בבא קמא ק"ח א'.
4. ירושלמי מגלה פ"א ה"ג; בבלי סבת ק"ח ב'. 5. נדה י"ג ב'.
6. צ"ל: אלא אם כן מזהירין. 7. מלקה. 8. עיי' סנהדרין ע"ה ב'.
9. עיי' וואכשטיין, ספתת הצואות, קרית-ספר, כרך י"א, 373.

קפה

מז. להתלמד איזה מסכת או שארי דברי תורה עד שיהיו שגור בעל פה. בכדי ללמוד ולהרהר בזה בדרך ובזמן אכילה ובחשיכה ובשעת מלאכה במקומות שאינם יכול לראות בספרים.

סג. סדר קביעת זמן של מעת לעת: בלילה חצי שעה תיקון חצות, א' שעה משניות, א' שעה חומש, א' שעה פסוקי חצי שעה מדרש, חצי שעה דקדוק, חצי שעה עין יעקב, חצי שעה קבלה, א' שעה תפלת שחרית בצבור, א' שעה פוסק, ג' שעה גמרא, חצי שעה מוסר, חצי שעה דרוש, חצי שעה תכונה, חצי שעה כתיבה וחשבון, חצי שעה נקיות, חצי שעה תפלת מנחה, שלש שעות מלאכה או משא ומתן, א' שעה של כל אכילות היום של מעת לעת, חצי שעה תפלת ערבית, חצי שעה מנוחה, חמשה שעות שינה, וכל אחד יחלק הזמן של מעת לעת, היינו כ"ד שעות, לפי ענינו וצרכו וכחו ובריאותו ודעתו.

קנד. מתוך ספר „מנוחה וקדושה“ לר' ישראל איסרל מפאניוועז (ווילנא תרכ"ד) שער התורה ח"א. על השער כתוב: „שם המחבר פלאי, ומתוקן ומלובן ע"י ישראל איסרל מפאניוועז, ואחר כך באה הקדמת המביא לבית הדפוס לחוד והקדמת המחבר הפלאי לחוד, אולם ברור לכל מעיין שהמחבר הוא ר' ישראל איסרל, וכמו שנראה גם מן הקטע המובא בזה. המחבר היה מלמד כל ימיו וחבר ספרו לעת זקנתו, ועל כן יש לדבריו ערך מיוחד. דברי המשכילים, שבקרו את החדר קשה, לא הגיעו עוד לאזניה, ולכן יש לחשוב את הבקרת שלו כעין המשך לדברי מהר"ל מפראג, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ומפני זה נתתי לה מקום בספר זה.

בהקדמה לשער התורה כותב המחבר: „הודות לאל שבימינו בידיו מילא את אשר הבטיח בפיו כי לא תשכח מפיו זרעו, והחזיר עטרה ליושנה, שכל אב משתדל בכל עוז להיות בנו תלמידי חכמים², וגם לכל איש חרפה לתת את בתו לעם הארץ, תמור אשר כמה ימים ושנים שהיה בהיפך. ועוד מחסדי ה', שבכל ערי ישראל, מעיר מבצר עד כופר הפרזי, נמצאים הרבה מילדי העברים מקובצים מכל המקומות, וגם הרובים³ השוקדים על התורה בהשקפת אנשי העיר...“

ואולם כשהתבוננתי הסיבה שנתעוררו לזה הוא, כי בימים שעברו נתמעטו תלמידי חכמים וישראל קדושים אי אפשר להם בלא תלמידי חכמים, כמו שאי אפשר לדגים בלי מים, כל אחד צריך מלמד לבנו, וצורך מורי הוראה ודיינים. ואחר שנתמעטו תלמידי החכמים הורם קרן הנמצאים מהם להתפרנס בכבוד ובריוח, ובעיני ראיתי כמה חייטים, שזה לא מכבר היא היתה מלאכה המשובחת, אומנים גדולים, עזבו מלאכתם והסתפקו במעט ידיעתם בתורה לסמוך יסוד חיותם עליה

1. נביאים וכתובים.

2. הרמת קרן התורה בלי שא באה בעקר בהשפעת הגר"א ותלמידיו ר' היים מוואלוויץ.

3. הנערים, וע"י המיד פ"א מ"א: והרובין שומרים שם, חילין כי אי יקבלו הרובין

בזכרונו זו התיבה עד שיגיע לתיבה שניה שהתלמיד לא ידע תרגומה ויחזור עמו כמה פעמים הראשונה וגם השניה... ואחר גמר כל הפרשה יזכור כמה תיבות יש בכולה בסך הכל שלא ידע, ויחזור עמו כמה פעמים אותן התיבות לבד. עד שיהיו החדשות שוות עם הישנות [וזהו תועלת גדולה שאם לא כן יצטרך לחזור עמו כל הפרשה בשביל אותן מעט התיבות, וזהו טורח גדול ללא צורך]... ואם תעשה כן תראה ישועת ה', שבסדרה העשירית בערך יקבל סדרה שלמה ביום אחד, כי הילד יאמר מעצמו תרגום המלה עם צירוף תוכן הענין.

כשתגמור עמו כל חמשה חומשי תורה אז תתחיל עמו גמרא או פירש"י, והילד יאמר גם כן מעצמו המשנה ומעצמו יפרש משמעות התיבות, אם הורגל בזה בלמוד חומש, והמלמד יפרש לו מעט יותר על הבנתו העצמית ולא הרבה, כפי האומדנא שלא ישכח ההוספה בחזרתו בעצמו על למודו... כללו של דבר: תחילת למוד גמרא צריך זהירות גדולה שלא להעמיס על הילד יותר מערך שכלו בעת ההיא, ופירושך אליו יהא כי אם מעט יותר מפירוש המלות... ובעיניך תראה הפעולה הגדולה במעט זמן נגד בני גילו עבור שני טעמים: א. שאין מבלבלים שכלו; ב. בזה הילד מתרגל בהתמדת הלמוד, כי כפי המנהג שמלמדים לו כמעט כל הפשט שבהבנת המלמד מיד ביום ראשון וכן ב' ג' ד' ה', ובשבת כשבא האב לנסות את בנו אומר הילד הגמרא בסיוע המלמד, ובעצמו אינו מבין כלום, כי אם כמו העוף המלומד לדבר, ולא די שאין שכלו מחזק בלמוד כזה, אך הוא מתבלבל. והקשה מזה, שכשמצוה את הילד לחזור על למודו בעצמו הילד בעל כרחו מתנענע מיראת המלמד, והדין עם הילד שאינו שומע למלמדו, כי כבר שכח כל מה שלמד אתו, גם פירוש המלות, ובוה נצרר לו רוח הבטלה מעתה ועד עולם, מה שאין כן לפי הדרך שכתבתי, שרבו לא חדש לו כי אם מעט, ורשות נתונה לו לשאול...

ודע, שנקל [לעבור] מחומש לגמרא שאין בו כי אם שני אחד — היינו חסרון נקודות — יותר מחומש לפירש"י שיש שתי שנויים — נקודות וגם [צורת] האותיות, ואולם המלמדים פירש"י בעל פה, מה שאינו במשמעות התיבות מבלבלים את הילד, ועוד יש להזהר שלא להתחיל פרש"י או גמרא עד שיהא בקי בכל ה' חומשי תורה, ולפחות ב' או ג' חומשים.

ואשוב ואראה את כל העשוקים הנעשים תחת השמש, אוי לעינים שכך רואות, איך הילדים הרכים ניתנים לטרף לזאבי ערב, מלמד החומש סוברים העולם שדי לו אם יודע לפרש תוכן המעשה, אף שאינו יודע לתרגם המלות כנ"ל, ולומד אתו פרשה א' או ב' מכל סדרה, והילד אינו יודע כי אם המעשה, לספר לאביו החדוש הגדול ששמע מרבו איך פרות כחושות אכלו הבריאות, ואביו שמח מאד בפעולתו אף שאינו יודע לתרגם מלה פרטית, ואחר כמה שבועות נשכח מאתו הכל, וכן "בזמן" השני, והוא רוצה להראות לאביו שעשה פעולה טובה מתחיל ללמדו פרש"י ובוה מרצח את הילד בכפלים, כי מהחומש שלמד עד הנה אינו יודע כלום והוא מוסיף ליגעו בחנם עם פרש"י שהוא בלא נקודות, והכתב משונה, וגם מבלבל שכלו, ובחדוש "זמן" השלישי מראה פעולה בהתחלת הגמרא עד שנתבאר לאביו האמת, שכל הלמוד שעד הנה הכל הבל, ומה לו לעשות? נותן את בנו למלמד אחר והוא רוצח כראשון, וכן לשלישי, עד שאביו

מתאש לגמרי מבנו זה, כי אף אם יזדמן לו מלמד טוב ולמדן אינו יכול שוב לרפאותו מרציחת הראשונים ואבד תקוה, ולבסוף גם אביו יודע כל זה ומחזיקו ללמוד מפני הבושה, וכשמזדמן נער אחד משולח כזה הוא נעשה שור המזיק לכל התלמידים, אף שיהיו עשרה וכלם תמימים המקולקל הלז יעשה את כלם לדראון עולם... אם לא ילד שיש לו שכל טוב, וגם כח הזכרון והשגה טובה, הוא לבדו נצול מרוצחים ההם, ואף גם הוא אם היה לומד ממלמדים הגונים היה מקדים להוציא פריו, וטוב בכפלים.

... גם רע עלי המעשה לתלמיד הלומד גמרא, שכל המרבה בדפי הלמוד משובח, והיא טעות גדולה כי מפורש בקרא: קובץ על יד ירבה, ודי שני דפים לשבוע, אפס להזהר להסביר לילד תוכן עומק הפשט כתיקונו — לילד שיוכל לקבל עמוד גמרא בפעם אחת — ולהזהר שלא לזרוע כלאים במוחו: היינו פרש"י, תוספות ומהרש"א כאחת, ולא ילמוד התוספות עד שיבדקוהו שבקי היטב בהשקלא וטריא עם פרש"י, וגם כן יבדקו היטב אם נקלט היטב במוחו פירוש התוספות לעמקו אז עת להבינו המהרש"א, והמשנים מזה מבלבלים ומעקמים שכלו, ועוד מנהג רע, להתחיל בכל זמן מסכת חדשה והראשונה פרוח תפרח, רק יש ללמדו מסכת אחת מראשה לסופה עד שיהא מורגל בה, לא להיות בקי, ואחר כך להתחיל אותה מסכת מראשה ולחזור עד שיהא בקי בה...

ואומר לכם בני ובני בני: ידעתי שרבים וגם שלמים ילעגו על סדר הנהגת בניכם שאני מוסר לכם, מכל מקום אתם בני שמעו לי ותחי נפשכם. אתם יוצאי חלצי לדורותיכם מי שיעלה בגורלו להיות מלמד יתן לבו להזהר מלהיות בחברת הרוצחים הנ"ל שוחטי הילדים, וכתיב: ארור — בעולם הזה ובעולם הבא — עושה מלאכת ה' רמיה, ואתה תתן דין וחשבון על הילד שנשאר עם הארץ בגרמתך, ובטל תלמוד תורה כל ימי חייו ובלי ידיעת עשית מצוה כתיקונה ולהשמר מעברה... תשים עיקר כונתך בלמוד לתלמידים לקיים מצות וזננתם לבניך, פירוש תלמידך... בזה תמצא חן בעיני ה', וגם בעיני אדם יתן ה' אותך להן, שתתפרסם פעולתך הטובה... ומתחלה צריך אתה להיות בקי היטב בלוח הפעלים... שאם לא כן תקלקל בלי כונה, וטוב מאד להשתדל לקבל תלמידים שלא למדו עדיין חומש ולא שתו כוס תרעלת המזיקים, ואולם בקיאים היטב בעברי, ואם תלמוד עמו החומש וגם הגמרא כמו שהורתיך תדע שבקל יגיע למעלת בינת עצמי (לייענען), כי סבת מניעותו עבור שאין הילד מבין מאין נובע הפשט וסובר שהוא מבטן המלמד, ואם בתחלת הלמוד בחומש וגמרא מרגילין אותו להוציא הפשט מעצמו ממשמעות התיבה יתרגל בזה במעט עזר מהמלמד...

ודע, שקל ללמוד עם עשרים נערים, ואם תלמוד בחנם עם ילד עני כדי שיחזור עם אחרים אפשר להחזיק יותר, וטוב להרבות תורה, למשל, אם דרך לשלם למלמד שמונים רובל כסף ואם יחזיק עשרה תלמידים יותן שכר למוד שמונה רוב"כ בעד אחד — טוב לקבל עשרים תלמידים ויהא ארבעה רוב"כ בעד אחד, שמעו לי ותחי נפשכם נפעם אחת נשכרתי למלמד לילדי עניים דחברת ת"ת על מנת להחזיק י"ב תלמידים, כי סברנו שאי אפשר להוסיף, אחר כך נסיתי ליקח עוד שנים ועוד שנים עד עשרים וארבעה, ובעזר השם עשיתי עם כולם פעולה גדולה, ובעד ההוספה בצע כסף לא לקחתי כי אם בנדבה, מהם י"ב למדו גמרא.

ד' חומש עם פרש"י, ח' חומש לבד, והסיבה בזה כי ילדי ת"ת ערבים זה בעד זה וכל אחד היה מצוה ממני להשגיח על חברו, ובכל פעם היה שיעור תלמידי ד' או ח', וכשרצה נגיד ליתן לי זה השכר למוד בעד שני בניו אני לא שמעתי לו לעזוב בני העניים, כי מה לי לקצר מלאכת שמים, לעזוב ח' בשביל שנים, ועוד שמבני עניים תצא תירה על פי רוב, וחלילה לך להמיר ילד על אחר עבור מרבית שכר, ואם עשית עמו פעולה עד שמקבל בקל עמוד גמרא תאמר לאביו שיתן אותו למלמד אחר, כי לתלמיד כזה בנמצא הרבה מלמדים מומחים, אבל קודם לזה לא תסלק מרצונך שום תלמיד, אם לא שאתה רואה שאינו מוכן להצליח בלמוד... כללו של דבר: לא תקבל שום ילד אם לא שאומר „עברי“ בטוב, ולא תחזיקו אצלך אם מקבל עמוד גמרא בקל, ואולם אם אתה מופלג בלמוד לפלפל בהלכה... ובכל זאת אתה מוכרח ללמוד עם התלמידים, הלילה לך להעשות מקרי דרדקי — אף שהוא מצוה רבה — ולשכח תלמודך, כי הייך קודמין, וגדולה מאד מעלת ההוראה כידוע.

קנב. „תקנות שעה“ (Временныя Правила) — א"ע המיניסטר

הרוסי הידוע אובארוב לסדור החדרים, הישיבות ובתה"ס היהודיים על יסוד פקודתו של ניקולאי הראשון מיום י"ג נובמבר 1844. גם התקנות נתפרסמו ביום זה. תקנות אלו נתפרסמו אחרי שנסיונו של לילנטאל להרביץ את ההשכלה בין היהודים עלה בתוהו. פקודת הקיסר² והתקנות תורגמו לאידיש ונדפסו בוילנא באותה שנה (?). האכסמ' שלפני הוא חסר מקום ושנת דפוס ואין לו שער. יש בו IV—18 עמודים. אם נתפרסמו התקנות גם בעברית איני יודע, אמנם מן התרגום לאידיש נראה לכאורה כאילו נעשה תרגום זה לא מן המקור הרוסי כי אם מתרגום עברי, כי נשארו בו אלימנטים עבריים מרובים. מתקנות אלו אפשר לעמוד על כמה פרטים חשובים במצב החנוך היהודי ברוסיה באותו זמן. אני נותן כאן את הסעיפים החשובים בתרגום עברי, ובו השארתי את הבטויים העבריים הנמצאים בתרגום לאידיש.

תקנות שעה איך להביא את הישיבות, בתי-ספר, חדרים ומלמדים תחת השגחת המיניסטרום להשכלת העם

א. מוסדות החנוך היהודיים נחלקים עתה לארבעה מינים: א) בתי-ספר שנתיסדו ברשיון המיניסטרום להשכלת העם; ב) תלמוד תורה, בייס בשביל ילדי עניים ויתומים, המוחזק מכספי נדבות וצדקות; ג) חדרים הנפתחים ע"י מלמדים בשביל תלמידים ברצון בעלי הבתים; ד) ישיבות השואפות להשכלת תלמודית גבוהה.

ז. תלמידי תורה צריך שיהיו להם מלמדים כדי סיפוק צרכם. לפחות מלמד אחד לכ"ה ילדים.

1. ע"י דובנוב, ד"ר עם עולם, כרך ס' עמ' 123—128.

2. הוא הורה ונדפסה שנית ב. היסטאריסע שריפטן פון יווא"א, 11 508—600 סארכיונו של דובנוב.

ח. תוכן הלמודים בת"ת מוגבל למקצועות הנלמדים עד היום ע"י דרדקי מלמדים, ובמדרגה הגבוהה יותר ע"י ערבוביא מלמדים. כל המקצועות רשומים בטבלא המצורפת.

יג. לחדרים צריך שיהיו בתים מרווחים בבתיהם של אנשים פרטיים. להוליך את הילדים ללמוד בבית הכנסת או בבית התפלה, או להפך, להתפלל בחדרים שלומדים בהם, אסור.

יד. החדרים מתחלקים לשתי מדרגות: א. חדרים למתחילים, שעוד לא מלאו להם ח' שנים; ב. חדרים לבני שמונה ויותר.

יח. בזמן של ששה חדשים מן היום שבו תתפרסמה התקנות בעתון הרשמי היו"ל ע"י שלטון הפלך מחויב כל יהודי המחזיק חדר להתיצב לפני שלטון הלמודים המתאים. ולהביא: א. הודעה בכתב באיזה מקום נמצא החדר, לאיזה מדרגה הוא רוצה שחדרו יהא שייך, אם הוא עצמו מלמד שם או מחזיק מלמדים מחוץ לו ומה שמותיהם; ב. רשימת התלמידים; ג. תעודה מן ההורים, הקרובים, או האפיטרופסים של הילדים הנמסרים לו, שהם מרוצים מן הלמוד; ד) תעודה מן השלטון האזרחי המקומי שהנהגתו ישרה.

לח. המלמדים מתחלקים לשני סוגים: היינו דרדקי מלמדים, וערבוביא מלמדים, הנקראים גם הלכה תוספת מלמדים.

כט. ישיבות עומדות תחת השגחת רב וחכם הנקרא ראש ישיבה, ויש להן לפחות לחמשים תלמידים ויותר מלמד אחד מן הרבנים או יהודי מלומד. ל. הראש ישיבה מחויב להתאמץ שתהיה הישיבה בדירה מרווחת, גם להשיג על טהרת ויפוי המקום ועל סדרים נכונים, ולבל יחסר להתלמידים הדברים הנצרכים להלימוד שלהם.

לג. הראש ישיבה מחויב קודם שיתחילו ללמוד לחבר מכתב מראשי פרקים של עניני הלימודים אשר יחפוץ ללמד אותם בכל מדרגה מהתלמידים של הישיבה שלו, גם ירשום בפרט שמות המלמדים, ופרוגרמה זו ישלח באמצעות המפקח על גליל הלימודים לתשומת לבו של מיניסטר ההשכלה. לד. ככלות שנה יוכל להיות מבחן בהישיבות לפני שרי הלמודים וגם שארי אנשים אשר יקראו לזה.

לה. ראש הישיבה מחויב לנהל רשימה כתלמידי מוסדו, וירשום בה את שמם, גילם, הצלחתם בלימודים והנהגתם. ברשימה יצוין ג"כ מי מן התלמידים גמר את חוק לימודיו ובאיזו הצלחה. את הרשימה ישלח בכל חצי שנה לשלטון ההשכלה המתאים.

1. בה נקבע בסביל ת"ת מדרגא ראשונה; קריאה וכתובה עברית, סדור התפלות, בראשית ושמות עם רש"י ותרגום גרמני (מיט רש"י אונד דייטש). משניות מס' שנת עם רש"י. בת"ת מדרגא שניה; כל החומש, נביאים ראשונים, ישעיה, ירמיה, תהלים מסלי ואסתר, הכל עם רש"י; משניות מסדרי מועד, גשים, נזיקין וקדשים עם פירוש הרע"ב; תלמוד מס' ביצה, סוכה, פסחים, שבת עם מפרשים; משולחן ערוך או"ח; סימני א—י, מו—קכו, קנג—קצו, רב—רטז, רמב—רמח; שנים מקרא ואחד תרגום עם ההפטרות ורש"י, פרקי אבות או ספרי מוסר אחרים שיאסרו ע"י שלטונות ההשכלה.

לו. ראש הישיבה מחויב למלא את כל דרישות השלטון השייכים לעניני הלימודים בלי שום איחור ועיכוב.

והנה תקנות אלו לא יצאו מעולם לפועל ולא נשמרו ע"י הנוגעים בדבר, אבל היה בהם כדי להטיל אימה על המלמדים וראשי הישיבות, ובבוא מפקח ממשלתי אל העיר קיימו את הכתוב: הבי כמעט רגע עד יעבור זעם, והילדים היו מתפורים לבתיהם.

קנג. כרוז של הרב ר' חיים דודזון, רב בווארשא והגליל, לתמיכת תלמוד תורה הגדולה שבאותה העיר. מענינת הבקשה שההורים ירגילו את בניהם הקטנים לנדב לטובת הת"ת לתוך הקופות שיוצגו בבתי הספר אצל כל אחד מן המלמדים, דוגמת קופסת הקרן הקיימת כיום.

לאשר בעו"ה שפע הפרנסה מתמעט מדי שנה בשנה, ומתרבה העניות בישראל ר"ל², וכמה וכמה בעלי בתים דפה אשר מאז היו ברום המעלה, עתה אין לאל ידם להחזיק את בניהם אצל מלמדים. אמנם זה כמה שנים אשר בעזרה"ת נתיסדה פה החזקת ת"ת הגדולה, ומאז מצאנו ראינו רבים מהילדים הצליחו ועשו פרי בלימודם, אולם כעת רבים מהמנדבים ירדו פלאים ומטה ידם עמנו ולא יוסיפו עוד להרים תרומת נדבתם, וכשל עוזר ונפל עוזר — לכן קמנו ונתעודד להתעורר מחדש לדבר מצוה רבה הלזו, אשר כל איש הנלבב והירא את דבר ה', ונפשו יודעת כי יוכל תת לתרומות הקודש הלזו, ילבב ויתן ידו אתנו לבוא על החתום בפנקס החתומים לתת נדבתו מדי חודש בחדשו, כפי הברכה אשר ברכו ה'.

וזאת אנחנו מבקשים אשר יבררו בכל בתי כנסת פה אנשים מכובדים אשר יקבלו ע"פ המצוה רבה הלזו לקבל החתימות מאותם אשר לא באו עד הנה על החתום וירצו לגשת לתרומת הקודש ולגבות הכסף מהם מדי חודש בחדשו ולהגיע המעות ליד הגבאים מת"ת הגדולה... ואף גם זאת אנחנו מבקשים מאת הבעלי בתים דפה, שיראו להחזיק ולסייע את יד בניהם שיבואו לאורך ימים טובים, שיוכלו להתנדב במתנת ידם להפריש דבר מועט מכסף חוקם לקופת הצדקה אשר נציגם בבית הספר, אצל כל אחד מהמלמדים, כדי לחנכם ולזכותם במצוה זו מנעוריהם... וגם המלמדים מערים אחרות המסתופפים בצל הקריה הזאת להמציא טרף לביתם, אותם אנחנו מבקשים ומזרזים בזריות גדול לתת גם הם מכיסם, מתנת ידם כל חודש לפי ערך הכנסתו פה, ליד הגובה אשר יסבב בין המלמדים לקבל הביקסלעך י...

פה ווארשא יום שלישי לחדש השלישי ת"ר לפ"ק.

1. ע"י עליו בסי, די פאמיליע דאווידזאהן (ווארשא 1924) מאת ע. נ. פרענק עמ' 21—28.

והכרוז שלפנינו נדפס גם בנספחות שבסוף הספר עמ' X—XI.

2. רחמנא לצלן. 3. = בעזר השם יתברך.

4. הם, הקופות, או הקופסאות, סנקציו בבתי"ס, כאמור לעיל.

5. ועל החתום באו יחד עם הרב עזר ארבעה מנכבדי הקהלה, וביניהם ר' נחמלי בנו של

קנו. קול קורא מאת הרב ר' חיים דודזון ליהודי ווארשא שלא יקחו לביתם מלמדים שאינם מתושבי העיר. בווארשא גופא נמצאו אז יותר ממאתים מלמדים, ומצבם היה דחוק מאד. אבל דברי הרב לא עשו את פעולתם, כי העניות שבעירות פולין גרמה שרבים חפשו להם מלמדות בעיר הבירה. קול הקורא ניתן בפקסימיליא ע"י שאצקי ב„היסטארישע שריפטן פון ייווא“, I, 722, ועי' מש"כ שם עמ' 728-730.

מודעה מכבוד הרב הגאון אב"ד דפה.

הן היות זה איזה שנים אשר התעורר כבוד הרב הגאון הצדיק המפורסם מ"כ האב"ד דפה, בהיותו בחיים חיותו, לעורר ולהוכיח במישור את ב"ב תושבי עירינו מבלי יחזיקו מלמדים הבאים לכאן ומשיגים גבול מלמדי עירינו, אשר זה עיקר חיותם להמציא טרף אנשי ביתם, אף בדחק ובצמצום רב, מלבד אשר ידוע דתה"ק¹ עניי עירך קודמין², אף גם מי אכזר כי לא יעורנו³ הדבר אשר מלמדי עירינו עטופים ברעב נפשותם ונפש ב"ב⁴, מבלי ימצאו כמעט אף לחם צר ומים לחץ, ואם אמנם יבואו לכאן לומדי תורה מופלגים אשר דעת ב"ב⁵ נוחה בהם ליישר בניהם על דרכי התורה, ולהשכילם דעת ומדע, ע"ז אין תרעומת כלל, כי כ"א באשר זכה אותו הש"י בבנים מוכשרים לקבל תורה מחפש עצהי"ט⁶ למצא למדן מופלג אשר יחזיקו אצלו להדריך בניו בדרכי התורה, אמנם רובם מהבאים לכאן אשר כמעט לא ידעו בין ימינם לשמאלם, אף גם נמצאו בתוכם הולכי דרך לא טוב, ולמיעוט דעת המון ב"ב דכאן, אף גם לגודל טרדותם לא ישכילו ע"ז, ובחלקות אמרים ופיתוי דברים הרבה יטעו את לב ב"ב כי המה לומדים מופלגים, וכבר שמעו והחזיקו הדבר הרבה הב"ב דכאן, אולם במעט הזמן הנה גתרבו הבאים לכאן אשר אין להם פרנסה במקומם, אשר ירצה להמציא בכאן פרנסתו בריוח, ויותר משני מאות מלמדים אשר נשארים מבלי מעמד כלל, וברבות הזמן כמעט יהיה מלא העיר מלמדים מחוץ לעיר, ומלמדי תושבי עירינו ח"ו יספו ויתמו ברעב המה ונפשות ב"ב, מלבד אשר נמצאים בכאן גם הרבה אנשים בני תורה ויראה אשר אינם יודעים דרך פרנסה ומוכשרים לעבודת ה' הזה, וגם המה ישארו ריקן ובחסר כל, אי לזאת לא יכלתי להתאפק לעורר בזה ב"ב תושבי עירנו אשר יראו לחוס ולרחם על נפשות האומללים האלה מבלי יחזיקו אצלם מלמדים מחוץ לעיר אשר אינם מהמפורסמים למופלגים. תה"ל⁷ יומצאו בכאן כהנה וכהנה הש"י⁸ מלמדים כאלה.

אבטח באשר ישימו על לבם תושבי עירינו וישכילו עד היכן הדברים מגיעים, ויראו לשמוע ולקבל דברי אלה הנאמרים באמת וביושר דרכי התורה

1. הוא ר' שלמה זלמן לפשיץ בעל שו"ת חמרת שלמה (ווארשא תקצ"ו), שהיה רב בנאסעלסק בפראגא שעל יד ווארשא ונפטר י"א ניסן תקצ"ט.
 2. מנוחתו כבוד.
 3. = דין תורתנו הקדושה.
 4. בבא מציעא ע"א א.
 5. איוב מ"א ב'.
 6. = בני ביתם.
 7. = בעלי בתים.
 8. = על צד היותר טוב.
 9. = תהלה לאל.
 10. = הכס ישמרם, ולמעלה הש"י = הכס יתברך.

ובחמלה ירחמנות אשר ישובחו בזה אחביי. ושכר המצוה הזאת כפולה, מלבד מצות הצדקה, אף גם שכר מחזיקי עמוד התורה, ויזכו לגדל בניהם וב"ב מאושרים על דרכי התורה והעבודה אשר ישמחו ויתאשרו בהם הוריהם.

הכידו נטפל לעושי מצוה² הבעה"ח יום ה' ער"ח מרחשון תר"א לפ"ק. הק' חיים דודזאהן חופ"ק הנ"ל

קנז. מתוך שו"ת "שואל ומשיב" (מהדורא תנינא ח"א סי' י"ג) לר' יוסף שאול נטנזון אבד"ק לבוב.

ב"ה מוצאי שבת ומוצאי הג הפסח שנת תר"ג. ע"ד אשר קשרו המלמדים בני עירנו פה לבוב ומסרו המלמדים שממקומות אחרים¹, באומרם שמקפחים פרנסתם, ואחר כך באו לשאול משפטם. והנה צוחתי ככרוכיא: עבדי בישי כתר דעבדין מתמלכין¹. והנה אמרו שעשו כדון. ומפני שבדברי תורה כתיב: ענה כסיל כאולתו², לכך הראיתי להם דבטושיע חו"מ סי' קע"ו ס"ו בהגהה מבואר דמלמדי תינוקות דינם כדון ת"ח, והיינו שמותר להם לקבוע בכל מקום שירצו. ומה שפטטו דמלמדי תינוקות לא מקרו רק דרדקי לחומש הנה דברי שטות ורוח וא"צ תשובה, ואטו קנאת סופרים תרבה חכמה³ הוא דוקא בחומש לדרדקי לא בגמרא... ועל כן מצוה על כל איש מי שיש בידו כח ועוז למחות בידם, ובפרט כי המלמדים מעיר אחרת בהיותם מעיר אחרת ומחיתם ופרנסתם אינו גדול כל כך יוכלו ללמד בעד שכר מועט, לא כן הרשעים האלה, כי לוקחים שכירות הרבה, וכל חללי דעלמא אינו מספיק להם, ומה יעשו העניים אשר מהם תצא תורה ולא יוכלו למצא להם מלמד להועיל, כי אין לאל ידם לתת שכירות כל כך, ובפרט כי ת"ל העיר גדולה לאלקים וילדים רבים בה, ד' ישמרם. ד' יודע כי נצטערת הרבה בזה, כי רואה אנכי כי קרן התורה עד לעטר הושפלה ואיש כל הישר בעיניו יעשה. ד' ירחם עלינו.

קנח. ממכתביו של דוד פרידלענדער, תלמידו הידוע של מנדלסון והלוחם הנמרץ לריפורמה דתית, לר' מאיר אייגר בגלוגא שנתפרסמו ע"י יוסף מייזל ב"היסטארישע שריפטן" של ייווא, II 394-412. ר' מאיר היה ת"ח וסוחר חשוב, ועמד עם פרידלענדער בקשרי מסחר, אבל בחליפת המכתבים שביניהם דנו גם בכמה משאלות היום. ר' מאיר היה יהודי חרד, אבל אף הוא הושפע כבר במדה ידועה מן הרוחות המנשבות באותו זמן. הפסקא הבאה בזה לקוחה ממכתבו של פ"ל מיום ט"ו אדר תקנ"ב שבו הוא מדבר על חזכיר שהגיש לממשלה, ובו הצעה לתיקונים שונים בחיי היהודים. המכתב, שכתב לר' מאיר בשלשים למרץ 1799, בענין חנוך נכדו

1. = הלא כה דברי. 2. מכות ה' ב'. 3. כי, פה לבוב ע"פ חוקי המלך אינו רשאי לדור בה כי אם ברשיון המלך ושריו. 4. נבא בתרא ד' א'. 5. שבת ל' ב'. 6. ע"י שם דף כ"ב א'.

מתאר לסנינו באופן בולט את הניגודים החריפים בחייהם של יהודי אשכנז באותו זמן, והוא מובא כאן בשלימות.
 אחרי מכתבי פ"ל הבאתי את מכתבי זקנו של פרדיננד לאסאל לבנו, ואחריו את מכתבו של ר' שלמה זלמן לאנדסברג לבנו ר' משה, ומכולם יחד נראה את הלך הרוח בין חוגים שונים של יהודי אשכנז בעיני חנוך בסוף המאה הי"ח ותחלת הי"ט.

א. אלס וואש גלעהרט ווירט, מוס אין דייטשיר שפראכץ גלעהרט ווערדן. אלזא דארף ניאמאנד איין פאלנישען רבי צו זיינס האף מייסטר נעהמן. ובאמת כבר כלו אותן הלומדים (= המלמדים) מברלין, ולא ימצאו כי אם מעט מזעיר. רוב הקהלה האט בחורים אשכנזים...

ב. „שוועהר לעבן, וואש פאנג איך מיט גרשון אן? איך האב מורא דער יונג איזט יוצא לתרבות רעה. איך מוס מיין פרנסה נאכגעהן, אונד ער לויפט מיר דען גאנצען טאג אויף דען וואלל-הערום. וואס ווירד זיין תכלית זיין?
 „מיין ליבר איידאם נישטקשה. איך שרייב איין בריפכי אן ר' דוד פ"ל, דער ווירד שוין פיר איהן זארגן. פארמיטטאג זאלל גרשון אין חדר להועילו במלאכת ה' ותורתו, נאכ מיטטאג בייא זייא. דאמיט ער חשבונות ולנדקארט והאנדלונגסזאכן לערנט.

זא שטעללי איך מיר פאר, מיין ליבר פריינד, האבן זיא מיט איהרם שוויגרזאהן גשפראכן. האבן דרויף איין פירטלבאגן פאפיר גענאממן אונד איהרן בריף פאם 24 מערץ אן מיר גשריבן.

דיוזי זאכץ, וועלכי אייני זעהר לעכערליכי זייטע האט, האט אויך אייני זעהר ערנסטהאפט — זעהר ערנסטהאפט. זיא וואלן איהרען זאהן נאך ברלין שיקן, ווא ער פארמיטטאג בייא ר' מאיר ב"ר שמחה¹, אדר בייא אירגנד איינס אנדערן זאלכן לעהרער איינן שענען האלבן טאג צוברינגן זאלל, אונד נאכמיטטאג זאלל דער אין איינר קריסטליכן שולע זיין? דש געהט ניכט. אין איינר יעדן דיוז אנשטאלטן ווירד איין גאנץ פרשידענער, איין גאנץ ענטגעגען געזעצטער מענש ערצאגען. פארמיטטאג זאלל ער אין איינר וועלט פערריקט ווערדן, ווא אלס אנדערס אויסזיהט, אלס אין דער ווירקליכן, ווארין ער לעבט, ווא מאן אנדרש שפריכט, אנדערס האנדעלט, אנדערש זיך אונטרהעלט אונד מיט גאנץ אנדרן דינגן זיך בשעפטיגט אלס אין דער וועלט פאן נאכמיטטאג. פארמיטטאג זאלל ער איבר דיא קריסטן וויינן אונד שרייען, זאלל ער זאגן: הבט משמים וראה כי היינו לעג וקלס בגוים נחשבנו כצאן לשבח יובל, להרג ולאבד ולמכה ולחרסה. אונד נאכמיטטאג זאלל ער לערנן: דש וויר אונטר איינר וויזן רעגירונג לעבן.

1. ואמנם בספר הקריאה שהוציא בסביל ילדי ביה"ס בשנת 1779 (ונדפס מחדש ע"י חברה שונצינו בש' 1927), מטעם „חברת חינוך נערים“ בברלין, בשם Lesebuch für Jüdische Kinder לא תמצא אף מלה עברית אחת וכולו כמוב על טהרת הלשון הגרמנית.
 2. פרודלענדער.
 3. ר' מאיר ווייל, ראב"ד בברלין, ע"י עליו לאנדסהוס, אנשי סם עמ' 81.

הצצה

ווא פאר דעם גזעטן אללעס גלייך איזט, ווא דער נידריגסט האנדווערקר מיט דעם פירשטן גלייכי רעכטי האט, אונד ניכט אונטרדריקט ווערדן דארף. פארמיטטאג זאל ער לערנן וויא דער דין איזט, ווען ער חמץ נוקשה גפונדן האט אום פסח, אונד וויא מאן דיזע זינדע פאר גאטט ווידער גוט מאכן קאן, אונד נאכמיטטאג זאל ער לערנען, דאש אללי דערגלייכן געזעציי אויסגעבורטן איינעס פערבראנטן געהירנס זינד, איבר דיא דער בעסערע אונטערריכטטי מענש לעכעלט, ווא ניכט זיך ערגערט, אונד דש מאן נור דאדורך זיך גאטט געפעלליג מאכן קאן, ווע מאן זיינן גייסט אויפקלערט, אונד זיינן נעבענמענשען נאך אללן קרעפטן דינט.

וועם זאלל נון דער יונגע מענש פאלגן? וועלכן לעהרן זאלל ער בייאפאלל געבן? וועלכס אונטערריכט זאלל ער צייט אונד קרעפטע ווידמען? זיא זעהן מיין ליבר פ'י— אויס איין פאר ביישפילן, דיא איך מיט פילען טויוזענדן פרמעהרן קעננטע, דש זיא איינס פאן ביידן וועהלן מיססען, ענטוועדר זיא מיסן איהר קינד צום בחור² ערציהן לאססען, דאש הייסט, זיא מיסן בייא דעם גלויבן איהן ערציהען לאסן, דאס וויר איין עם סגולה זינד, דאש אונזער שטודיום זא ווייט איבר אללי אבענדלענדשי קענטניססי ערהאבען איזט, כגבוה שמים מעל הארץ, אונד דש מאן קיין דייטש בוך אין דיא הענדי נעהמן דארף, אדר זיא מיסן איהן גאנץ צו דיזר וועלט ערציהן, אונד איהן אין פעלליגר אנוויססענהייט לאסן, אב אייני בן כהן שזינתה נידונה בסקילה אדר בשריפה איזט, ווען ער נאך איהרער מיינונג ערצאגען ווערדן זאלל, זא וועהרי ער עבען זא גוט, אלס ליסן זיא איהן דען אינען פוס מיט שטיפל אונד שפארן דען אנדערן מיט איינס טאנץ שוה בעקליידן, ער ווירד וועדער רייטן נאך טאנצען לערנען.

אבר גזעצט אויך, זיא געבן דרין נאך, אונד ליסן איהן קיין גמרא ותוספות לערנן, אבר דאך חומש ושולחן ערוך: זאל איך איהנן זאגן, וואס אויס איהרם קינדע אין 6 מאנאטען גווארדן איזט? ערשטליך איין עם הארץ, דען מיט חומש אונד שולחן ערוך גיבט זיך קיין מאיר בר' שמחה'ס אב, צווייטענס איין לץ, אונד דאס ליגט אים גייסט דער צייט, זאבאלד וויא יהודים ניכט אין איינר יודן גאססע וואהנן, ווא איהנען דער חזן דיא אפער³, אונד איין „מלכותך“ איינע בראפור-אריע פערטריטט, זא באלד יהודים מסוזר ומפורד בין העמים וואהנן, דיא פרייאהייט האבען, אין דיא קאמעדיא אונד אויף דיא וואכפאראדע צו געהן, אלזא באלד ווירד איהנן אונזרע מאניר צו שפרעכן, זיך צו קליידן, תפלה צו טהון, אונד אלע דיא מצות השמעיות לעסטיג לעכערליך אונד צו ווידר— איך פערמאג איהנן ניכט צו פערבירגן, דש איהר גוט חשוב גלאגויער יינגלכי אין 6 מאנאטן ניכט איין חצוף איין אפיקורס, איין לץ ווירד, אונד דש זאלל איך איבר מיך נעהמן, מיין פריינד ר' מאיר זאלל זאגן, איך האבע געגלויבט, דאש מיין פריינט ר' דוד ווירד פיר איהן זארגן, דש יראת ה' היא אוצרו ווערדן זאלל, אונד נון וואס איזט אויס מיינעם קינדע געווארדן? הס מלהזכיר.

אונד ענדליך, וואס זאלל ער אין איינס אינסטיטוט לערנן, וואס ער ניכט

עבען זא גוט אין גלאגויא אויף איהרן קריסטליכן שולן לערנן קאן? די פראבן. דיא זיא מיר פון זיינס שרייבן איינגעשיקט האבן. זינד פרייליך ניכט פעהלערפרייא. אבר דאך זא צימליך. לאסן זיא איהן איממר אין גלאגויא. נעהמן איין קאנדידאטן אין לאסן איהן אין ארטאגראפיהא אונד אין פראנצעזיש אונטרריכטן. ווען ער נאך ניכט עלטער אלס 12 יאהרע איזט. קן ער נאך איממר איין פאה יאהרע מיט נוטצן אין זיינר פאטערשטארט צו ברינגען. אונד אונטר איהרן אויגן גוט אונד פראם ערצאגן ווערדן. דעם פרייאדענקען ווירד ער פרייליך ניכט ענטגען. דען איך ווידערהאלע עם איהנן. אונזרע מצות השמעיות פאסן זא וועניג אויף אונזרע יעציגע צייטן. זיטטען אונד פרייאהייטן דיא וויר גניסן. דאס. נאך מיינר מיינונג. אין צעהן יאהרן איינע רעוואלוציאן אין רעליגיעזר ריקזיכט אונטר יהודים דורכאויס פארגעהן מוס. וויר קעננן אונט ניכט מעהר ערהאלטן. דער תלמוד ווירד ניכט גלערנט. ישיבות האבן וויר ניכט מעהר. אונזרי רבנים זינד תל אהנע מאכט און קראפט. און אין צעהן יאהרען ווירד אין ברלין ניאמאנד מעהר וויסן. וואס דאט פיר איין דינג איזט חמץ שעה"פ. אדר וואס איינע סירכא איזט. וכדומה למאות ולרבבות.

וואס אין ברלין אין 10 יאהרן גשיהעט. מוס אין גלאגוי אין 15 שטאטט האבן. אונד אין ברעסלויא? אונד אין קענינסבערג? אונד אין האמבורג? אונד אין אמסטראם? ודי מזו.

וויא אפט האבע איך עם איהנן גזאגט. מייין טהיירר פריינד. אונזרע רבנים לעבן נאך אים 12 יאהרונדערט. וויסן ניכט. אדר וואללן ניכט וויססען. וואס אום זיא אונד נעבען איהנן פארגעהט. אללע אומות רייסן איין. בויען נייא אונד שענער אויף. וויר מאכן אללעס גדרים גדר על גדר. עד כי אפס מקום. עד כי יכרסמנה חזיר מיער. ודילי. אויך דיא נייעסטן פאליטישן רעוואלוציאן האבן אויף די רעליגיאזע שטימונג דער גאנצען וועלט איינן אויסער ארדענטליכן איינפלוס גהאבט. אונד יעדס קינד מעכטע איך בייאנאהי זאגן אורטהיילט איבר גוויסע דינגע געשייטער אונד ריכטיגר אלס מאנכר גרויאבארט. דער ניכטס אלס חמור נושא כלים איזט.

ניין מייין טהייערר פריינד. וואללן זיא דאס איהר קינד איין פראמר חשובר יהודי בלייבן זאלל. זא בהאלטן זיא איהן יא אין גלאגוי. וואללן זיא איהן אבר צום וועלטבירגר ערציהן. פירכטן זיא זיינע פרייאדענקרייא ניכט. אונד גלויבן זיא. דאס אן דעם אייסערליכן ניכטס גלעגן זייא. ווען מאן נור איין גוטר עהרליכר. מאראליש גזינטר מענש ווירד. זא שיקן זיא איהן אין גאטטס נאמען הער; אבר דאן אויך קיין רבי אונד קיין מלאכת ה' ותורתו. דיזי ווערט אין דייטשר שפראכי איברזעצט. געבן קיינן דייטליכן זין. אונד האבן פיללייכט גאר קיינען.

רע כאח ד. פילי

1. = שער עליו הפסת.

2. בזה אמנם טעה פרידלענדער. עוד כעבור מאה ועשר שנים נמצאו בברלין יהודים שידעו

מה זאת סירכא וחמץ שער עליו הפסת.

3. = ודי למכין. 4. = הוד פרידלענדער.

קצו

קנט. ממכתביו של פייטל ברוך (וואלפזאן). זקנו של המנהיג הסוציאליסטי המפורסם פרדינאנד לאסאל לבנו חיים, אביו של פרדינאנד. המכתבים נדפסו ע"י א. ט. שריקובר בהיסטארישע שריפטען של יווא כרך א' עמ' 357—374. הכותב ישב קודם בלעסלוי ואח"כ בגלוגא. שבה ישב גם ר' מאיר מקבל מכתביו של פרידלענדער. את בנו חיים שלח בהיותו כבן עשר או אחת עשרה ללמוד בקהלת צילץ ואחר כך בברייג.

א. ע"י מחו' הק' ר' מ' הנ"ל איבר שיקע דיר דיא גמרא קידושין... געלד לסיועת הסיום מסכת ווערדי דיר על פסח' שאהן בזארגן. ווען דוא צו דיינה נאטווענדיגקייט וואס צור אוישגאבע נעטיג האבן ווערשט. ווירדט דיר הבח' יצחק נ"י שאהן פר מייני רעכנונג געבן, אבר מיין זאהן פיהרע היפש ארדענטליך בוך איבר דיינה אויש גאבן. שתוכל ליתן חשבון. דען דאדורך לערנט דער מענטש ווירטשאפטן. דברי אביך המתפלל בערך פייטל ברוך.
ב. מאי 1802 אייר תקס"ב גלויגא חצי יום ד'.
ליבר זאהן חיים לעבן.

וויל איך דיון גוטן פריינד טרעפע, זע רעקאמאנדירע דיר גור דש דוא דיון חודש מאי בשטימט צו לאקסירן איין נעמן זאלשט, עש שיינט מיר נאטווענדיג צו דיינה גזונדהייט. איבריגן מיין קינד ביטע איך דין פיהרע דין היפש ארדענטליך אונד ריינליך אין דיינין קליידונגן. הוי ירא אלקים בכל מעשיך והתמיד בלימודך בכל מילי ותראה שיהי' זה לטובתך אייה, ולקורת רוח לאבותיך. זייא פרויכרט איך ווערדי זאפיל ווי מעגליך דין ניכט אבגעעהן לאסן. מיט קינפטגיע פאסט שרייבע איינין גוטן בריף אן דיינה מוטר. איבריגן זייא היפש מונטר אונד גזעצט אבר זיטזאם. בלייב גזונד. אלה דברי אביך המתפלל בעד אריכות ימך נצח פייטל ברוך.

שלום לאדוני התו' המופל' דומ"ש כבוד מו"ה זלמן נ"י וזוגתו הרבנית ת' וי"ח. בקשתי עה"פ ליתן עינא פקיאח על בני חיים לעבן נ"י בכל מילי הן בלימוד והן במילי דעלמא, והואיל שבעל הדרך ירט לנגדי, אקצר מאומר. דברי עבדו הנ"ל.
חיים לעבן, יהדות שרייב פלייסיג בני דין רבי כל יום בהשכמה, שטייא פריא אויף.

1. = על ידי מחותננו הקצין ר' מרדכי הנזכר לעיל.

2. חיים (היימאן) היה בנו בכורו של פייטל, ולערב הפסח רצה לעשות סיום שלא יצטרך לצום. הכתב נכתב ביום 22 לפברואר 1802. חיים היה באותו זמן כבן אחת עשרה וחצי.

3. מענינת היא התוספת שהוסיפה האם למכתב זה, ונמחקה אח"כ: ליבר זיהן לא (= זינעלע)

חיים לעבן. ווען דוא טוכט קארטן ספילען זאלסט דוא דיא ניכבא (= נכמה, חולי נופל) קריגען אונד זאלסט פר שווארצט ווערן, ווייטער פר בלייבע דיינה ליבה מוטר אסתר.

4. לנקות את הקיבה. 5. = התורני המופלג דין ומורה שוה?

6. = ויוצאי חלציהם. 7. = עוד תפעם.

ג. לאהוי בני הנחמד הבח' חיים לעבן ג'י.

תמי' לי שלא כתבת אף תמונת אות מיום פרידתנו מאתך עד הנה, ואלולי שמעתי מפי הק' ר' שמואל ב"ר דוד אשר הו' אצלינו בשבוע העבר, וגם היום פה דברתי עמו, והבטיחני שאתה ת"ל בריא ואולם, הייתי מצער, לכן אהוי בני בקשתי מאתך מאוד שתכתוב לנו לכל הפחות כל ד'י ימים פעם אחת על הפאסט. בנדון התמדת למודך והנהגותך שמה האפי איך דש דוא בכל מילי פלייסיג ביזט אונד דיך ארדענטליך אויף פיהרשט. דיינה גזונדהייט נעמע אין אכט, זא פיל וויא מעגליך זוכע דיר קרעפטן, ווען דיר געלד עטוואס פעהלט, זא ווערדי דיר שוין בזארגן, נור פר פירות נעמע דיך אין אכט, ליבר לאז דיר עטוואס קאכן אדר פירות דעמפן, ווערשט מקבל זיין איין חצי ר"ט מעות, נור פארווענדע עש ניכט צו שלעכטן חלילה, לעב וואהל, ממני אביך המתפלל בעדך פייטל ברון...
לאדוני מורי ה"ה האלוף התו' הרבני המופל' כמו"ה זלמן ג'י וזוגתו הרבנית וי"ח ש"י שלום רב.

אליו בקשתי בכפליים ליתן עינא פקחא על בני הנער חיים לעבן, הן בלימודו והן בבריאות גופתו כמו כן בכתיבה ודקדוק, אונד וואמעגליך דש ער כל יום שעה אחת או שתים פונה מכל זיין זאל, אום זיך פון זיינה שוועקע עטוואס צו ערהאלען.

ד. בע"ה לאסלויא ד'י כסליו תקסג"ל [7טן דעצעמבער 1802].

לאהוי בני הבח' המשכיל כ' חיים גר'ך יאיר לנצח

בריש כל אתן לך למדע שבאתי לביתי בשלום, ואמך ואחיותך ש"י המה ת"ל במזג השוה, ושמחים עליי גיל שבאת על מכונך בשלום, אצל רב הגון ואנשים נכבדים, כה יתנך ה' סלה. אהוי בני כמה קשה עלי פרידתי מעליך, כי ידעת שכל מגימותי לראות או לשמוע בכל יום משלומך וטובך: בפרט שנתן לך ה' לב נבון וחכם להשכיל בתורתו, לכן בני אזור כגיבור הלציק, ראשון ליראת ה' כי היא קודמת לחכמה, ואח"כ בהתמדת לימודך, לאו דווקא שתעמול כל היום מאין הפוגות, רק באותו הזמן כשאתה קורא או שונה שיעורך, יהי' כל מגימותך לזה, בלי שום מחשבה זרה, ואל תדמי בנפשך שכבר חכמת, ולא איכפת לך בשיעור, כבר אמר הרב המורה², סבר אתה שידוע אינך יודע וכו', כי בני צעיר אתה בשנים השי"י³ ואינך משיג שהשיעור מפי רב הגון, הוא עיקר תכלית הלימוד, ותועלת רב לתלמיד, להנכו בסוגיא דגירסא גמרא ומפרשים, ונידון לימודך ספר תהילים מפי התו' מו"ה משה בעהם ומעט הדקדוק, מלתא יקירא היא, ואל תנה ידך מזה, כי בעיתים הללו דבר הכרחי הוא, ובענין הכתיבה אל תתרשל ידך, הן בלשון וכתב עמינו כמו בלשון זרים, במתינות וציור אותיות בתבניתם, נוסף לזה סדר הילוכך יהי' בנקיות מה דאפשר, הן במלבושיך והן בגופך, ושערי ראשך יסרקו דבר יום ביומו, ותהי' רוח הבריות נוחה הימנך, יתר אין אתי מאפסות הפנאי, זמנא אחריתא ארחיב הדיבור, אלה דברי אביך הדואג ומתפלל בעד אריכות ימיך לנצח פייטל ברון.

3. השם יתברך יסררך.

2. הרמב"ם.

1. צ"ל: אלי.

ה. ליבשטר אונד טהייארשטר זאהן חיים לעבן לאיו"ש י.

דיינע ליבע צוויא בריפע האבע ריכטיג ערהלטן. דאס טראסטרייכע זא איך דארינן פינדע. איזט ווידר מיינע ערווארטונג. אונד ווען דש דיין קאנצעפט? איזט. אקוה להבורא דש דזא איין מושלם במידות זיין ווערשט. פרייאע דיך מיין קינד דש דיר השיב"ה¹ טאלענטע גגעבן האט. איינין ראט צוטרעפן. איך בעפאלגע אויך דיין ראהט מהיום והלאה וויל רוהיג זיין. אונד דש בעסטע האפן. זארגע ניכט מיין קינד, אויך דיר זאל עס בע"ה ניכט נאכטהייליג זיין. ווען גאט וויל, וויר וואלין אללע ביידע דש בעסטע האפן. וויטר קיין ווארט מעהר דאפון ביז איין אנדר מאהל. מיין הויז האבע, איך דארום פרקויפט, ווייל איך האפי על ביאת משיח, זא העטי איך לאח' נ"י² דש נעסט אין לאסלויא שטעהן לאסן מוון. איך האב דאפאהר בקומן 1700 אבר ניכט טאהלער זאנדרן גולדן, גם זו לטובה. אין המלך נוסע ברב חיל, זאעבן ווען השיב"ה ווערט וואלין פרנסה געבין, קאן ער מיט וועניגן אויך העלטן. מיין קינד נאך נא חוד³ צו רייון, ווערדי דיך אי"ה ניכט אבהאלטן. אבר ערשט על הקיץ תיכף לאחר הבר מצוה אי"ה. דען דאן פאהרע איך מיט דיר הין, עס זאל מיר ניכט צו שוועהר פאללען. בנתים ווערדי איך דורך ר' פייבל בקוטש מפלעס⁴, וועלכר ביא דען רב איין גרויסע יד ושם האט. לאסן דיך עמפעהלין, אונד ווען איך אי"ה דש לעבן האבע, זאלשט דוא בכבוד גדול אהין פאהרן אין דיא ישיבה וויא איין בחור געביהרט. אונד ארדענטליך עקוועפירט⁵, דאפיר ווערדי איך שאהן זארגן, זאוואהל אין קליידונג אלש אויך אין וועשע, זאל דיר ניכטס פעהלין לעת הזאת. נור מיין קינד זעהע דוא היפש אויך ווידרום דוא אלש בחור אויף טרעטן קאנשט, זיי היפש פלייסיג בלימודך, אין דיין שרייבן יהדות פאנגשט דוא זיך אן צימליך צו בעסרן, אויך אין דייטשן נעמע דיר היפש צייט. אקוה לה' דוא ווערשט איין מושלם ווערדן... איבריגן מיין קינד לעב וואהל זייא אום בעקימערט, זארגע גאהר ניכטס, בעקימערע דיך נור אום דיין לערנין, זיטטן, אונד ארדענטליך בטראגן מיט מענשן, כי כל שרוח הבריות נוחה הימנה רוח המקום נוחה הימנו... דברי אביך המתפלל בעד שלומך וטובך עדי עד פייטל ברון.

קס. מתוך מכתב שנכתב לר' משה לאנדס ברג ע"י אביו בש' תקע"ח. ר' משה היה מתלמידי ר' עקיבא איגר, ואחר כך שימש דיין בפוזנא. את גוף המכתב בכת"י מסר לי בטובו ד"ר א. ח. פריימן. אנו רואים ממנו שההשכלה הספיקה כבר לחדור גם לחוגי שומרי אמונים לתורה וחרדים על קיום מצותיה.

בעזה"י לובראניץ... למב"י * תקע"ה לפ"ק.
...אהו' בני ידידי האברך המשכיל כמ"ר משה יצ"ו.

1. = לאורך ימים ושנים. 2. תכניה. 3. = השם יתברך ברוך הוא.
4. = לאחי ברו יאיר? 5. חיים החלים ללכת לנאהוד (כבהומיא) ללמוד שם בישיבה.
6. מן העיר פלעס. 7. מצויד. 8. = למסר בני ישראל, לספירת העומר.

ובכופף הייתי בקריאת שתי האותיות המציינות את היום לספירת העומר.

הנני מקוה שכמוני כמוך באת לחיים ולשלום מכון שבתך, ובחסדי העוזר
 האמיתי אשען אשר בשעה מוצלחת במערכה רמה ובמזל טוב הביאך שערי הקריה
 המפוארה. שם יגבה קרנך שם ירומם ערכך, יעלוך על מרומי המעלה, יאהבוך
 בקהל יקרים. אך אתה בני מחמד נפשי היכון לקראת כתבתך, ואז בכפלי כפליים
 יחולו על ראשך עבוד ושוב בקרב סרעפך וכל עשתנותיך, והסירות את נטיות
 הנכר מקרבך, כי כל הימים אשר לא תשרש ותעקר את שרשיהם לא תכון
 מלכותך בהנהגת עצמך. וכבר ידעת כי כל נעזב אל המקרה ובלתי גופל תחת
 הממשלה הלא נע ונד יהי בארץ. זכור נא את אשר הודעתך...

וזה הסדר לאשר יאות לערכך בע"ה. בימים הארוכים האלה די לעמוד שעה
 אחת קודם הדפיקה לבה"כ. כדי לעסוק בנקיות ובליבוש כבוד, למען אשר כדפוק
 קול דודים בפתחך למהר ולרוץ להתפלל לבה"כ דוקא, והשמר לכל הפחות בהבנת
 פירוש המלות וכוננת הלב, לקנות מצוה לפחות פעם אחת בחודש, ללמוד לבה"כ
 שיעור פשוט, ומה טוב לע"ד לבחור מסכת השייכא לפוסק אשר תלמוד לאחר חצות.
 ללמוד ק"ג פסוק בעיון דק, תיכף אחר סעודת שחרית ללמוד שיעור חריף עד חצות
 באופן אשר יסכים כבוד אא"א נ"י, פרק ח"ה י הוא דבר נאה אחר סעודת
 צהריים קודם בה"מ, אח"כ כתיבה עברית במליצת לשון הקודש לפחות שעה אחת.
 ללמוד שיעור פוסק ב' עד ג' שעות בערך, ומה טוב כעת להיות בהל' נדה.
 לכתוב ולקרות אשכנזי ופולאני יום חליפת יום, ולקרב לך לזה איזה נוצרי על
 שעה אחת, אשר ידע בטוב הלשונות האלה; לעיין פעם אחת בשבוע בס' דקדוק
 להיק אצל אחי נ"י, פעם אחת בשבוע ייעגראפי, לקרות צייטונג, להיות לך
 על חלוניך איזה נצנים פרחים או עשבים ולהבין בטיבעיותם, לעיין לפעמים
 בספרי החשבון.

ועל כולם אהובי בני הנני מזהירך לבלתי עשות שום דבר בהעברה, רק
 הכל בהשגחה פרטית ובעיון נמרץ למען אשר יושרש בלבבך ויתחקה ברעיונך...
 ...אביך דורש שלומך לנצח שלמה זלמן בלאמ"ו ה"ה כמו"ה יוסף.

קסא. מכתב דייני ופרנסי ליסא, שמצאתיו בתוך חוברת בת
 שמונה דפים שבה נעתקו מכתבים שנשקחו לר' עקיבא איגר
 וממנו ומבנו ר' שלמה, והיא שמורה בבית הספרים הלאומי
 והאוניברסיטאי בירושלים. המכתב נכתב כנראה בש' תקס"ד, והשוה
 כרך א' עמ' רעה.

1. היא פונא, שבה ישב אביו של תוכח, ר' יוסף לנדסברג.
 2. עליה לתורה. 3. מאה פסוקים? 4. = אדוני אבי מורי ורבי גרו יאיר.
 5. = חזקת הבתים. 6. גיאוגרפיא. 7. = עתון.
 8. עליו ועל שלשלת יחוסי ע"י בספרו, תואר סני שלמה, שנדפס אחר פטירתו (בה' אייר
 תרכ"ג) בקרוטוסיין תר"ל. בימי בחרותו למד בישיבתו של הגאון בעל "חמדת שלמה". בסכתו כפונא
 היה מאנשי סודו ועצתו של הגאון ר' עקיבא איגר, הוא נשא לו אשה בש' תקנ"ח, ור' משה היה בנו
 בכורה הרבה סגל כחנך בניו ובנותיו, וחבר בסבילם גם אגרונות וספרי למוד, שהוא מזכירם בספרו
 הנ"ל. בזמן כתיבת מכתב זה היה בנו ר' משה נשוי כבר, וע"י גם מכתבו של ר' עקיבא אליו
 ב, אגרות סופרים" (ווינא תרס"ט) סי' כז.

על דבר הפקודה אשר יצא במחוז הזה בכל עיר ועיר מקום מושבות ב"י ללמוד עם בנינו מנעוריהם טרם ידע הנער דבר ד'—חכמות וידיעות זמניות, ועל המלמדים אשר למדו עד הנה עם נערי ב"י דרכי ד' צוו שלא יתעסקו עוד בעבודת הקודש, וכפי הנשמע כבר גרשו התלמידים מבית הספר בהרבה קהלות קטנות, והעדה הקטנה אשר אין ידם משגת להחזיק מורה לעצמם מחויבים לשלוח בניהם למורה העיר, וילמדו יחד עם בני העירונים, ויתערבו בהם בעו"ה. גם אם לוקחים לעהריר מבני עמנו, אשר נבחן מהם, ויש לו יד בחכמות וידיעות, מי יודע מעשיו, אם יראת ד' קודמת לחכמתו ופן ח"ו ישתו התלמידים מים רעים וזמרים. אהה! תורה הקדושה מה תהא עליה, במה נחסה ונתלונן בין העמים אשר נתפורנו, הלא היא שעמדה לנו מעת גלינו מארצנו, ונשארונו לפליטה עד היום הזה, ועתה איך נחשה, כי נלקח מגן וצינה מידינו, ויוסר עדינו מעלינו, הלא במשך זמן זה תאבד תורה ח"ו, ונהיה כעורים המגששים באפלה בלי מצוא דרך היושר, וביותר דאבה נפשינו על זרעינו אחרינו, כי יגדלו הנערים בלי דעת מצות ד' אשר תעשנה, כי תשכח תורה מפייהם ח"ו, והנה אנחנו עשינו פארשטעללונג לרעגירונג יר"ה, והפלגנו תחנונינו לפנייהם בנידון זה, והודענו זאת לכבוד הגאון מהרע"א נ"י, וההעתקה מתשובתו אלינו מוסגר פה, ותראה כבוד מעלתכם את עצתו הנאמנה, ועצת ד' היא למען תורתו הקדושה והוא מעורר את לבבנו לבוא לעזרת ד', לכן מהרו ועשו גם אתם כמונו כפי עצתו המבואר בההעתקה לחנן ולבקש במיטב הגיון, אולי ירחם ד' וירא בעני עמו, וישאירו לנו מאירת עינינו בחשכת גליותינו, ועל כבוד הרבנים ובתי דיני צדק ועל כל אוהבי תורת ד' הדבר מוטל לעורר איש את אחיו למהר לעשות הדבר הזה, והתשובה אשר תשיגו מעלתכם מן הרעגירונג יר"ה תמחלו לשלוח ליד הגאון הנ"ל, כי פן תהיה ח"ו התשובה שלא כרצונינו אזי נועץ יחד מה לעשות עוד, כי לא דבר ריק הוא, ולד' הישועה, הוא יענינו משמי קדשו וישמור הבטחתו שלא תמוש תורה מפינו ומפי זרענו ע"ע². מאתנו אוהבי נפשיכם דורשי טובת עמינו ושלום זרעינו רבני בי דינא רבא בצרוף פו"מ³ פק"ק ליסא הבאים עה"ח⁴.

קסב. מצוואת הרב ר' יוסף שמואל לנדא אבד"ק קעמפנא (נפטר

בדמי ימיו בשנת תקצ"ו). צואתו נדפסה בראש ספרו „כור הבחינה“,

ברסלוי תקצ"ו.

1. = מורנו הרב ר' עקיבא איגר, הע' משקפת.

2. = עד עולם, 3 = פרנסים ומנהיגים.

4. = על החתום, ועי' בשו"ת „אגודת אוזב" לר' משה זאב, אב"ד טיקסין וביאליסטוק.

ח' אה"ע סי' ל"ג דף פ"ט, ושם נדפס מכתבו של ר' עקיבא : „מ"ק (= מכתב יד קדוש) הגיעני ואני בעונותי מדוכא ביסורים ומטרד למאד בדברים המשברים הלב בעניני תשב"ה, אוי ואבוי, ה' ירחם מהרה, וע"ע מכתבי ר' עקיבא לר' שלמה פלעסנר, באגרות סופרים" סיכני יה—יום, ומכתבו לבעל התב"סופר שם סי' כ"ב.

5. עי' מכתבו של ר' עקיבא איגר, באגרות סופרים" סי' מ"א וכן מכתבו לר' עקיבא שם

סי' מ"ג במקומו של ריש לאנדא נתמנה הגאון המפורסם המלבי"ם ז"ל.

בני זורעם וזרעי בנותי אחריהם ילמדו תורה וגפ"ת, וילמדו כתב ולשון עבר ודקדוק, וכן לשון מדינה אצל איש מוחזק בכשרות או אצל גוי ולא אצל מין. ולא ירבו ללמוד לשונות הרבה, רק לשון מדינתם וחשבון, ויתנהגו ביראת שמים.

קסג. מתוך הקדמת ר' משה ישראל ביד ינגן. לספרו „אם למקרא“ (מיץ תקע"ו) „והוא חבור כולל כל דרכי המבטא וחוקי הקריאה אשר לשפה העבריה... לוקטו לאחד אחד וכולם נקבצו באו הנה... ללמוד לבחורים וללמד לתינוקות... על הספר באה הסכמת הרב ר' אהרן ווירמש (מחבר ספר עמודי אור). ר' משה ביד ינגן חבר עוד ספרי למוד שונים בשנות תק"ע—תק"ף, ונרשמו ע"י סטרסבורגר בספרו Geschichte der Erziehung bei den Israeliten, Breslau 1885.

א. „בינותי בספרים אשר חוברו על דרכי לשוננו זה ימים רבים, וראיתי והנה המון רב מדרכי המבטא ואופני הקריאה אשר לה נשמטו אחת אחת ונשארו נפוצים בין ספרי קדמונינו... והכחידום המתברים האחרונים תהת לשונם... ואמרתי אין זה כי אם מדאגה מדבר כי יראו את העם פן ירב המשא עליהם בלמוד הכללים ושנוניהם, על כן אמרו לקצר הדברים... וכן עשו קצור אחר קצור, עד שהעמידו כל דרכי המבטא על מגילה אחת של ניר אורך ד"ט, והמגילה הזאת מאכילים לתינוק, וילך בכח האכילה ההיא עד היותו לבר מצוה, ואז יושיט לו החון מגילה אחרת של זרקא סגול, והיא ארוחתו ארוחת תמיד לכל ימי חייו.

ראו עתה גם ראו מה היה לנו בקצורים האלה ומה הגיע לנו אליהם... אומרים לחזק רפה ולרפה חזק, אומרים למלעיל מלרע ולמלרע מלעיל, והמתגים יעברו מהם. סוף דבר הכל נשמע בחלוף המבטא ובהפוך ההברה, אין אומר ואין דברים בלי תוספת וגרעון, וכאילו הדבור העברי הפקר משולח ונעזב כמדבר. ופניתי לראות במחברי זמנינו, חוברי חבורים מחוכמים... אכן באשר חברו ספריהם למביני מדע ומשכילים בחכמת הלשון... לא ראו להפריד כללי הקריאה ודרכי המבטא מבין שאר כללי הנקוד הרבים... והיה בקרוב איש להתלמד ילך ויקושש לו מבין הפרקים, אחת הנה ואחת הנה, ולא ימצא, וחדל לעולם.

ושבתי לראות באחרים מלבד אלה, והמה חשבו להעלות ארוכה למחץ מבטא שפתינו מן החוץ, אספו להם אספה מסך כללים והעתיקו אותם ללעז למען ירוץ הקורא ויחיש המלמד לדעתם, ולבהל נחלה לתינוקות חיש קל מהרה וראיתי אני כי טוב אשר יפה הלמוד הזה לנשים באהל, או לגר שנתגיר בינינו, אבל לא לתינוקות של בית רבן, ועליהם להתרגל במלאכת עבודת הקריאה העברית כל היום תמיד... ומי זה נבוב בלי לבב ללמד לתינוקות ספר לעז רב הכמות, כדי להעמידם על מספר מלות עבריות... העברים הביטו לראות כי לא נמצא דבר מגונה מזה, ללמד מבטא שפתנו וצחותה לתינוקות בלשון לעז אם לא לכונן להשחית הקריאה העברית ולהשכיחה מסייהם. וע"כ התעורר המחבר לחבר ספרו זה.

ב. בסוף ספרו הקדיש המחבר מאמר מיוחד ע"ד ערכם של פסקי הטעמים לקריאה מדוקדקת. ובו מוצאים אנו כמה דברים של טעם ביחס לדרכי הלמוד של המקרא והלשון העברית בזמנו. יש בו גם בקרת על מלמדי התורה לפי תרגומו של מנדלסון.

«לפנים בישראל כל קריאה במקרא וכל הגיון בחורה נביאים וכתובים היה בנגון הטעמים... והזהירו הז"ל על הדבר לשמור מאד ואמרו: הקורא בלא נעימה וכו' עליו הכתוב אומר: וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם...»

על כן שקדו חכמים לנערי בני ישראל לתת להם ארכה בזמן ועידן ללימוד המקרא. גם מאז בשבת ישראל על אדמתו ושפתנו אתנו ולשוננו גברת. ואף על פי כן הצריכו להם ללמוד חמש שנים רצופים, והיה זה מפני אורך תכונת הטעמים ועומק תבונתם בבאור המקרא. וגם אחרי כן אשר באנו על אדמת נכר, בין שכנינו סביבותינו, הספיק לנו המועד הקצוב הנה, אף לתרגום המלות הקשות, באשר יולדו לשונות הגוים ההם על ברכי לשוננו העברית, וקרובים להבין ולהשכיל. ומאז נפזרנו מהלאה לסביבותינו, ונדחנו מרחוק לגבול שכנינו ונפוצינו בארבע כנפות הארץ נהפכה לשוננו ללעז ושפתנו לרעץ, הרחוקות מלשון העבריה כרחוק מזרח ממערב... וירב המשא על מלמדי התינוקות אשר בארץ אשכנז ותכבד עליהם העבודה ללמדם פסקי הטעמים להבנת המקרא ותרגום לעז לפרש המלות ובטלו האחד מפני האחד: פרקו מעליהם עול פסקי טעמים ונעימתם לארץ הגיעו מפני לעז אשכנז ארץ מגוריהם. ולהיות שצריכים הילדים להפוך בתרגום הלעז ההוא כמה וכמה פעמים להתרגל בעבודתו מלבד מה שהוא שיחתם כל היום תמיד הגה כבר גדחה העברי ממנו, יתקנן הלעז תחת לשונם לשכון שם והעברי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים.

הן אמת כי אין יתרון לקורא באשר הוא עמל בפיהו ולבו בל עמו לדעת קשר דבר... ואם כך הוא לגדולים כל שכן לקטנים שיהיה כל דבר שפתים אך למחסור בלי פתרון המלות ובאורם למדינה ומדינה כלשונה, ואין צריך לומר שלא יהיה תרגום הלעז ההוא קרוע ובלוע... אבל זאב לא צדקו חכמי מליצי הדור הלוקחים לשונם לדיק בתרגומם הלעזי ובדקדוקו הדק היטב ועשו חזוק לדבריהם להחמיר בו יותר משל תורה, וצוו לבחורים המלמדים לתינוקות להיות עינם ולבם שם כל הימים, כי חששו פן תבולע חס ושלום תנועה אחת אשכנזית... וידענו כי כל אלה עם החכמים המתרגמים, ולא היה דבר נעלם מעיני כבודם¹, רק שדרשו מקרא זה לעצמם: עת לפרוץ ועת לבנות, וכדי להוציא מלבם של מלמדי תינוקות ולתקן את אשר עותו בשנים שלשה דורות שלפניהם, לדפוק הילדים הרכים ולרדות בהם בחזקה בלמוד הגמרא לבני שש ושבע... והנה באמת קטרת זרה היא זאת אשר לא ציוו חכמים... וכבר שמענו צוחות רבנים גאוני ארץ על המנהג הזה, ואין איש שם על לב, אבל גם זאת לא תהיה — להרוס גדר

1. מגילה ל"ב א'. 2. כתובות נ"ז ב'.

3. המחבר מדבר ע"ד זה שאין דברי הנביאים נתנים להתרגם כספרי אֶזֶס ווירגיל, ומקרא אחד מתחלק לכמה טעמים, ואין אישוא לדרוש מן התלמידים שיסננו את התרגום.

אבנים ולבנות חיץ בטיח תפל. כי גם מטרים שום אבן על אבן בו נראה הפרץ בחומת אש דת... והוסיפו לפרוץ עוד פרץ על פני פרץ.

ותדע כי לא לפתותך בדברים. וגם לא מאומד אני מדבר או מפי השמועה או מפי עד, כי עינינו הרואות ועיני כל ישראל כי מיום הולדת דיוק התרגום הזה לתשב"ר הלכו הלוך וחסור ונסוג אחור לבם מתורת ה' ואף למוד המקרא לא נתקיים בידם. שטו הילדים בכל ספרי הלעז לבקש חכמת בינה טרם ידעו כי היא חכמתכם ובינתכם... על כן אמרתי גם אני עת לחשות ועת לדבר. ובזאת אני בוטח. כי לו יהיה הרב המתרגם: חי כמונו היום נראה מעשה ידיו כי פרץ בארץ אם לא יספיק כפיו לאמר מה עשיתי... .

סוף דבר נמנו וגמרו כי טוב לו לתרגום שאיננו במסרת שלא נברא משנברא. ועתה שנברא תפשפש במעשיו... על כן אליכם אישים אקרא. וקולי לבחורית המלמדים לתינוקות... הוזהרו בדבריכם ואל ידיחכם התרגום הזה בחלק שפתיו לרדוף אחרי דקדוקי לעזו ודיוק לשונותיו יותר ממה שירדוף הקורא בעברי בשם ה' לדקדק בו... ויותר מהמה הזהר מלמוד דקדוקי לשונות נכרים לילדים רכים צעירי הימים (זולתי העתידיים לעמוד בהיכל מלך, להיות שרים ושופטי ארץ). ואין לך דבר מביא עצלות ומפיל תרדמה בלב התינוקות יותר מזה. כי המלאכה נמבזה ונמס בעיניהם מבלי אין בה דבר המושך את הלב... ובהנת ותדע כי כל מה שלומד בן ט"ו שנים מדקדוקי הלשונות בשנה אחת ייעפו נערים קטנים ויגעו לריק ולבהלה ארבע שנים רצופות. וכלל זה תקח בידך, כי למוד דקדוקי הלשונות לתינוקות הוא תקון גדול למלמדים להועיל להם ולהוסיף אומץ בידיעת הלשונות ע"י קלקול התינוקות. ומוסד מוסד הוא אצלם כי אין לעמוד על אורך תכונת הלשונות וצבא כלליהם הרבים רק ע"י הלמוד והשנון לילדים קטנים. ועתה אם תרצה להעביר את בנך מחוקי רצון קונו ולקצר ימי עלומיו בעמל ורעות רוח כדי שיזכה חברך בלמוד הלשונות — עשה.

ולא זו בלבד בשאר הלשונות כי גם בלשוננו העברית אכול דבש הרבות ממנה לא טוב לתינוקות של בית רבן. כי המלאכה מרובה מאד ומצע לבותם קצר מהשתרע בה כל הבניה והגזרה² ומוצאיהם ומובאיהם... וטוב ויפה הוא ללמד להם דרכי המבטא וסדר הטעמים ומעט מחלקי הדבור והבדלת הזמן גוף מין ומספר... אבל לא יותר עד עמדו על דעתו את המקרא עם פרש"י ז"ל ורוב דברי המשנה. ואז ילמד כל כללי הלשון בשנה אחת בשובה ונחת... והלא קל וחומר הדברים מבנין בית המקדש שאין מבטלין מפניו תינוקות של בית רבן³. כל שכן לבנין אחר. קל או כבד או נוסף והדומה לזה והדומה לדומה. שאין לבטל מפניהם שעה אחת.

וזה הכלל אין לך יפה לתינוק עברי מלמוד תנ"כ עם פסקי הטעמים ופרש"י ז"ל. וגם צריך שיהיה לעז תרגומו זך ונקי במלותיו... ומכל משמר נצור דרך הטעמים. כי מהם תוצאות חיים לתינוקות של בית רבן ובהם יסכון המלמד להועיל בתרגומו פעם במלה ומלה ופעם בתכונת המאמר כולו. כפי מראה עיניו ושקול דעתו. כי הטעמים מודיעים ההפסקות והחבורים... זאת תהיה תורת הנער מבן

1. משה מנדלסון. 2. הבנינים והגזרות. 3. שבת ק"ט ב.

חמש ועד בן עשר ואז יעלה למשנה בתשובת המקרא אשר למד יום יום. ואחר שיהיו רוב דברי המשנה שמורים בבטנו ראה אם כתבו לעמוד בהיכל התלמוד יעלה מעלה מעלה וישלש שנותיו בו, ואם לא — יפנה לעסקיו ויסתפק באשר למד, עם המעט שיוכל להוסיף מעת לעת ומפקידה לפקידה, ועם כל זה צריך שלא יהיה הנער געור וריק מכל בינת מדע חיצוני. כי יפה תורה עם דרך ארץ... וחוק וזמן תתן לו לטיול שעשועיו בדברי הימים למלכי הגוים ומלכותם משום לעולם ירוץ אדם [אפילו לקראת מלכי אומות העולם] שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם. ואחר כך בתכונת הארץ לגבולותיה. ואחר בצרף המספרים וחלוקתם, ואין צריך לומר מן הכתב והמכתב, והכל כפי דעתו של בן אביו מלמדו...¹

קסד. מהוך הקדמת הספר „אהל יששכר“ (פראג תקס"ה). והוא „תוספת ותקון על ספר „שפתי חכמים“ המפרש לרש"י ז"ל על התורה וגם באור על מקראות רבים שלא פרשם רש"י, מאת יששכר בער ליטויער, „מלמד לבני יהודה“.

...ויען שכל ירא שמים הלומד רש"י ז"ל כל שבוע, ומה גם מלמדי תינוקות, יודעים היטב שבפירוש שפתי חכמים אין די באר דברי רש"י ז"ל, וכי עזב הרבה מה שצורך גדול לבאר... גם רש"י ז"ל לא נהג לפרש כל המלות, שבמקרא, ואותם שלא שמשו בספרים אחרים אינם יודעים לפרשם, לכן נדבה רוחי למלאות המחסורים... ואל יאמר האומר שאין יתרון בהעלותי בחבורי דברים, רבים מספרים אחרים, כי כל איש בעצמו יוכל לעיין בספרים האלה? מפני שהספרים ההם אינם נמצאים יחד ביד כל איש... ומה גם מלמדי תינוקות שרובם אביונים ואין בידם ספרים, ואני הוצרכתי לשוט בארץ לחפש הספרים ההם ומה שמצאתי כתוב יושר דברי אמת כתבתי בספרי. מאת איש עני ואביון בחכמה ובדעת יששכר בער במ"ה מרדכי נר"י מעיר ווילקאווישק בארץ ליטא, ובית מגורי באונגרן, בעיר סענט פעטר סמוך לעיר מיסקאלץ.

קסה. „ספר תלאות המורים, מורי ילדי העברים, המוצאות אותם כל ימי צבאם, וכל התלאות הרשומות בכתב פה אמת הוא, הרוב מהן קרו אותי, והמעשים המעטים קרו למורים אחרים, וסבה הגורמת והתכליתית אשר סבבוני לחבר את המחברת הזאת הנן כתובות בהקדמת הספר הזה בעבר השני. אנכי תכנתי ובניתי בית חבר הזה, יששכר דוב ליטויער במוהר"ר מרדכי מארץ אונגרין.“ זהו כל מה שרשום על שער המחברת. שנת ההדפסה ומקום הדפוס הסרים, אבל לפי האותיות נראה שנדפס בלבוב, המחברת מכילה בס"ה שמונה דפים, ולא נרשמה ע"י רושמי רשימות, ובאה לידי ע"י תלמידי מר יצחק אינהורן.

1. ברכות נ"ה א' 2. פסחים פ"ו מ"ה.

3. תלמידים מבני ליטא לא היו מצויים ביותר באונגרן.

בהקדמתו מודיע לנו המחבר שיש בידו ספר מחובר על פירוש רש"י ז"ל. ואין ידו משגת להוצאות הדפוס, וע"כ הוא מדפיס חוברת זו מתוך תקוה שבמותר ההכנסה שתגיע לו ממנה יוכל לזכות את ישראל. בסוף חתימתו הוא מודיע לנו שישב בקהלת מי שקאלץ, והוא הוא בעל "אהל יששכר", שהובאו דבריו בסימן הקודם.

בגוף חבורו הוא מתאר בצורת שיחה בינו ובין הגביר אבי הילד, את התנאים שלפיהם הוא מקבל את הילדים. אחד מהם הוא שלא יכה את הילד. בר"ח מרחשון מתחילים הלמודים. המורה שואל את התלמידים: "אם הביאו כסף החודש, כי חוק לישראל הוא להוביל שי למורה מדי חודש בחדשו". כל אחד מן התלמידים מביא עמו תירוץ אחר על שלא הביא שי זה. הוא מתחיל ללמוד עמם ורואה שאין להם לא כשרון ולא רצון ללמוד, ובהגיע היום החמישי והוא רואה ש"צמח זה בלי יעשה קמח" הוא מיסר אותם בשוטים. האמהות של הילדים המוכים מתאספות יחד והולכות לבית המורה למרוט זקנו ופאותיו. המורה מבטיח שלא יעשה יותר כדבר הזה. הוא מבקש מאבות הילדים שיקדימו לתת לו מקצת שכרו למען יוכל לקנות לו מזונות ועצים לחורף, אבל כיון שהוא מכה בניהם לא מילאו בקשתו. הוא מתאר את עניותו ודלותו ואת דברי הריבות שבינו ובין ההורים.

בסוף החורף שמע המורה שבקהלה אחת מת שמש בית-הכנסת והוא משתדל לקבל משרה זו ואינו מצליח. הוא מנסה את כוחו במסחר ואינו מצליח גם כן, ואז בעשה לעני חוזר על הפתחים עם מכתבי מליצה בידו. שתיים — שלש שנים הצליח במשלח-ידו, אך בא חורף קשה שהפריע לו במלאכתו והביאו לידי מחלות. הוא הוכרח להסתלק מ"אומנות" זו אלא ש"רוח והצלחה עמדו לו ממקום אחר: מתו הוריו, ובמעט הכסף שירש מהם נעשה מוכר ספרים. הסובב מעיר אל עיר וחבילתו על כתפו. "פאקין טרעגער" בלע"ז. בסופו של דבר נעשה שוב מלמד, אלא שגם הפעם נפל לידי אדונים קשים, והוא מחרף ומגדף את בעל הבית שהוא אוכל אצלו שהוא "צורר היהודים כהמן ובעל מחלוקת כקרח... עז פנים כממזר... רע עין ככלב". אמר המחבר בכל זאת לא נקבתי את שמו, כי גם בגנות בהמה טמאה לא דברה תורה".²

קסו. לקוטים מדרשותיו של הגאון ר' משה סופר, בעל "חתם סופר", שנדפסו בקלויזנבורג תרפ"ט, בשני כרכים. הספר כולל כמאתיים דרשות שדרש אותן בהזדמנויות שונות, והן חשובות מכמה בחינות.

א. והנה זה יותר מארבעים שנה תלי"ת³ שלא נתבטלה ישיבה מעל שולחני אפילו יום אחד, והשתא הכא רבו עוונותי וגבר עלי חולי וחולימה(?)

1. הספר נדפס אחר כך בלבוב תקס"ט, בשם "דברי חכמים", ולו עוד ספר אחר, "דעת יששכר", באור על פירוש רש"י ע"ה"ת במקומות שלא נתבארו ע"י בעל שפתי חכמים, או פן תקפ"ז.

2. פסחים ג' א. 3. י"ח תהלה לאל יתברך.

4. בנו רש"ב סופר מעיד ששמע מפיו שמיים שהתחיל ללמוד עם תלמידים הא עבר עליו יום אחד בשנה שלא לימד תורה ברבים חוץ מש"ב.

זנתבטלתי הרבה מהרבצת תורה, והתלמידים עמדו וייחלו כמטר לי ולא יכולתי להשפיעם כרצונם והריני עקר בעו"ה. ועתה אחר כל זאת בחסדי ה'ית חזרתי לימי עלומי ויכולתי כרצוני — הנה רעש גדול בעולם מחשש מגפה וחרב ומלחמה, והתלמידים נרדפים ממקומם, מתפורים אנה ואנה ולא מצאו מנוח בכל המקומות, והשרים יועצים לטובה כי נשלח עכ"פ דיבוי התלמידים, כי ישראל כקוצים בעיני העמים... הרי מתחלה היה הבטול ע"י הרב שהיה עקר, ועתה מטעם התלמידים, היינו עקרה בעו"ה, והיינו עקר ועקרה.

ואחרי שהוא מביא את המשל הידוע של ר' עקיבא בסוף ברכות, משל הדגים והשועל, הוא כותב: „כל זמן שהישיבות בעולם אע"פ שהציידים רודפים תמיד ואין רגע בלא פגע מכל מקום זכות התורה מגין, אבל עתה הלביש את עצמו כשועל ליעץ לטוב לבטל כל הישיבות בכל המדינה, ואם יבוא ח"ו ותגש הרעה והמגפה או דברים שאנו יראים מי יגן...“ (דרוש שדרש ב"ח מנחם אב תקצ"א, עמ' 122).

ב. בהספד שנשא בדרעזניץ על הגאון ר' וואלף איגר בח' טבת תקנ"ו הוא קובל: „אין משגיח על כבוד התורה, צרות ישראל וגלות השכינה ומיתת הצדיקים, ויושבים אתם לשחק בקוביא יום יום, ולא תשמעו לקולי אשר הזהרתי אתכם כמה פעמים, ולמה לא תזכרו צרות עצמכם אם לא תחוסו לכבוד החכם המזהיר אתכם. ראו עול הגלות וכבוד הפרנסה שגרם לנו מיתת הצדיקים וגלות השכינה.. אנחנו פה בזדון קוסצים יד מלשם שכר תלמוד תורה, לא מבעיא מה שנדבו לבם בכיאתי לכאן ליתן מסת נדבת ידם די קיום בני העניים על התורה ועל העבודה, והנה שבו אחור ונסוגו עד שכמעט נשתקע הדבר, לא זאת, אלא שאפילו שכר בני עצמם אינם משלמים עד שהולכים בטלים... ואתם יושבים ועושים מרוזחים...“ ויש בהספד זה תוכחה קשה על שהעשירים מטילים את עול המסים על הבינונים והעניים ועל כמה דברים אחרים (עמ' 143).

ג. בדרוש לז' טבת תקע"ד הוא כותב: „והנה מרוב קדושת לשון הקודש... יש לשער ההיפך, טומאת לשונות העכו"ם אשר המה חלק אלהים אחרים, ומשום הכי ראו אבותינו כי טוב לנו על כל פנים שלא ללמוד למהר דבר צחות לשונותם לגוייהם, והיו מדברים חצים אשדודית וחצים עברית וארמית ובלול ומעורב מלשונות שונות, כנלעג לשון, למען תהיה לנו לעדה לבלי התערב בעמים, ואמנם חדשים מקרוב: עצה העמיקו לברר הלשונות ולדבר צחות כל לשון על מתכונתו כדי להתערב עמהם, ומיום התפשט הנגע צרעת ממארת ההוא פשטה מינות בישראל...“ (עמ' 166).

1. צ"ל, ויכולתי ללמד כרצוני.

2. ובדרוש שדרש בסי' תקצ"ב בפר' וישב, אחר המגפה, הוא כותב סמן התלמידים לא נפגע אף אחד, הוא מרבר שם גם בשבח בני קהלת פרסבורג שהם מחזיקים מאות תלמידים בישיבה זה כ"ו שנה.

3. הכונה כנראה למנהלסגן החבריו.

4. הב"ל מביא שם את דברי רבינו בתשובותיו לאהיז ה"ב סי' י"א מסנת תקצ"ט: „ובל עצמי איני מכיר מה לכם להתחוס עצמכם אפילו בשטרי הרוטות או בהכסרים בסט לטין, אשר לא שצרו אבותינו ורבנים קדמונים שלפני פרי"מ, ולדעתי גם הקדמונים היו בקיאים ללוצונים כל"ה, אך

ד. בדרוש לז' אדר תק"ס שדרש במטרס דורף: „והנה כל זמן שהיו הישיבות במדינותינו ונסעו עגלות מלאות מתלמידים הולכים ללמוד לרבם, זה לפני רב זה וזה לפני רב זה, כל הזמן ההוא לא עלה על דעת אומות העולם לעשות עמנו דבר, אמנם מיום שבטלו הישיבות אזי נוסעות עגלות צב ובחורים שונאי ישראל ידיהם כפותים: לאן אתה נוסע? אל עיר פלונית תחת שר צבא פלוני או פלוני, והנה התחלפנו חיל תחת חיל... ולא יפה אמרו חז"ל²: הספר והסייף ירדו כרוכים, אי ספרא לא סייפא...”³ (דף ק"ל ע"א)

ה. מדרוש שדרש בו' אב תקצ"ג: „בדורו של חורבן היה כמו בדור הזה בעו"ה כי היו גדולים... משפיעים, והיו בני נביאים... מקבלים ורוצים להניק לקטנים, אך האבות משכום מן הדד ובילדי נכרים יספיקו ללמד לשונות הגוים וחכמתם, והתורה מונחת בקרן זווית, מצדיקי הרבים — מלמדי תינוקות — בטלים, והקהלות אינן רוצות אלא בדרשות של דופי, והרבנים יסובבו מעיר לעיר ולא יחננו בעו"ה, ואם הרבנים הגדולים יושבים על כנם ובסיסם—מה יועיל זה, אם אין גדיים אין תיישים, וממילא תפוג תורה ותשתכח, ואתם ראו הדור הזה, הנה למדו בניהם הגיון ולשונות לעז ושכחו התורה לגמרי מה הועילו בזה לפרנסתם או לכבודם או לתכלית בעולם, הלא לריק יגיעתם...” (עמ' 668).

ו. מדרוש שדרש בח' טבת (פרט השנה אינו ידוע⁴): „באמת ספר תורה שלנו הוא מעט הכמות, כתוב בתוכו איזה ספורי מעשים שעברו ואיזה מצות וחוקים ומשפטים אשר ינהגו בהם עם בני ישראל, ואמנם אי אפשר מבלי שארי החכמות כולם, כי אי אפשר להגיע לקבל עדות החודש מבלי שנדע כל דקדוקי הלוח החמה והלבנה ומסלוליהם, וא"א לדון המכשף אם לא נדע שרשי הכשוף וחכמת בני קדם, והלכות טריפות מבלי שנדע חכמת הנתוח על אופן היותר דק ועמוק, ושירי הלויים מבלי שנדע חכמת המוסיקה, וחלוקת ארץ ישראל מבלי ידיעת מדידת הארץ וחכמת השיעור וגיאוגרפיע, וזריעת כלאים ויניקתם מבלי האגראנאמיע, וכמה הפליגו חז"ל בליט מלאכות בשבת שנראה מהם בקיאותם בכל המלאכות, כגון האריגה וכלי האריגה וכל חכמת הטבע, ופלוסופיה האלהית היא העולה על כולם, שצריכים לידע ולהבין פשטות התורה ולקיים מצותיה, ואין שום זכר מכל הנ"ל בתורה ואין לנו שום ספר מחובר על זה, והאומות יש להם בכל אלה חכמים וחבורים רבים, ועל כרחינו ללמוד מספריהם כל אלו, וה' אמר והגית בו יומם ולילה... ואין כאן שעה פנויה ללמוד כל אלו... ואין נחת רוח לפנינו בהיותינו עוסקים בספרים אלה כלל, וא"כ מאין נדע כל הצריך לתורה והספר קטן וקצר מהכיל, אבל דע והאמן כי אם הוא זרתיים ארכו וזרתים רחבו ארוכה היא מארץ מדה ורחבה מני ים, ואין לך כל חכמה בעולם... שלא נרמזה

בכונה שבשו הלשונות מפני גזירת י"ח דבר שבירושלמי פ"ק דשבת... ועל לשונם, ועי' גם בדרושינו לחי' טבת תקפ"ח, עמ' 171 שהאריך בדבר.

1. כאדם שתולה קללתו בחבירו.

2. ספרי עקב פס' מ.

3. עבודה זרה י"ז ב.

4. אבל נראה שדרש אותו לפני שנת תקצ"ה, כי בדרוש זה הוא מאריך לרבר על קדושת

לשון הקודש, ואליו הוא רומז בדרוש שדרש בש' תקצ"ה, שקטע ממנו הובא לעיל בס"ק ג.

בטילותיה ובתיבותיה, ובלי ספק כי בפסוק החודש הזה לכם רמז כל חכמת קידוש החודש יותר ממה שהעתיק הרמב"ם מספרים, והיודע לשמש בפסוק הזה ימצא הכל מפורש ושום שכל (עמ' 202).

בספר דרשותיו הגדול הוא נוגע בעניני החינוך במקומות אחדים, אבל את עיקרי השקפותיו נמצא כבר בפסקאות שהבאתי.

ז. בצוואתו, שנדפסה כמה פעמים, ועם ביאור רחב מר' עקיבא יוסף שלעזינגר בס' „לב העברי", הוא כותב:

„ובספרי רמ"ד: אל תשלחו יד, או רגליכם לא ימעדו לעולמי עד. תנ"ך עם פירוש רש"י ז"ל ותורה עם פירוש רמב"ן ז"ל תהגו ותלמדו את בניכם... והבנות יעסקו בספרי אשכנז בגופם שלנו המיוסדים על אגדות חז"ל ולא זולת כלל. ומנעו רגליכם מתיאטראות, חלילה וחלילה, אני אוסרם באיסור גמור, ותזכו לחזות בנועם ה' ובשמחתו את בניו במהרה בימינו אמן.

הזהרו משנוי השם, ולשון ומלבוש נכרי ח"ו... ולא תאמרו נשתנו העתים, כי יש לנו אב זקן יתברך שמו לא נשתנה ולא ישונה... וקפת תלמוד תורה וסדר למודם לא ישתנה ולא יתחלף, והרוצה להרוס יהרס והמחזיק יתאמץ ויתחזק...

קסז, מתוך הקדמת הספר „ליקוטי חבר" (=חזקיה בן רבקה) חלק א', פרסבורג תרל"ח. המחבר (שמו המלא הוא ר' חזקיה פייבל פלויט) היה מתלמידיו של בעל „חתם סופר", ושימש ברבנות בקהלת שוראן באונגריא.

אנכי תולעת ולא איש הוציאני לאור עולם גוחי מבטן בעיר קאללין הנקראת קעלין במדינת בעהמען, בעת אשר היתה העיר הזאת מלאה חכמים וסופרים, לערך שלשים בעלי בתים אשר שמשו בימי נעורים בישיבות רמות, וידעו רובם דרך הפלפול והלכה... בימי נעורי לא היה בכל הארבע מאות בעלי בתים בקהלתנו יותר מאחד שלא הניח בנו ללמוד גמרא, והיו מראין עליו באצבע: זה בווה דבר ה'... הילדים מבני שלש שנים למדו אצל מקרי דרדקי סדר התפלה וחומש עד היותם בני שש שנים ומאו הלכו בבית הספר ללמוד כתב ולשון אשכנז וחכמת החשבון וכיו"ב שמונה שעות בשבוע, ושאר שעות היום, עד אישון לילה בקיץ ועד שלש שעות בחורף, ישבו אצל רבן ללמוד גמרא וחומש עם רש"י ונ"ך וחכמת הדקדוק...

אבי אמי היה מקרי דרדקי וגדלנו על ברכיו. מבן שלש ואילך למד עמי בזמן קרוב סדר תפלה, והתחיל ללמוד עמי חומש טרם הייתי בן ארבע. ועוד לא הייתי בן חמש למד עמי גמרא ענינים מפוזרים, ובהיותי בן שש אמר לאבי מורי: אני אין מדתי ללמוד עם בנך זה, תנהו למוה"ר יוסף בן יסכה הלומד גפ"ת, ואמנם היה שמה מלמד אחד ממלמדי ע"ד הזמן: תלמוד מעט ותנ"ך ודקדוק עיקר, וזה היה שאר בשר לאבי מורי ורצה ללמוד עמי בחנם, ואל הרב הנ"ל שהיה עני ורש היה חיוב תשלומין, ואמנם א"א זקני הנ"ל נשבע אשר אם יתנני אבי למלמדי

1. ר' משה דעסוי, הוא מנדלסון, ואילו ר' עקיבא יוסף פותר, רשע משה דעסוי.

2. באותיות עבריות.

הזמן אסור לכולנו לפתוח דלתי ביתו עדי עד, ובאתי ליד הרב מו"ה יוסף הנ"ל בן שש שנים בין תלמידים מופלאים, ודרך לימוד הרב היה כי קושית רש"א ור"מ מלובלין אשר היתה מיניה וביה, תלמיד שלא השיג אותה היה מכה אותו מכות רבות, וגם על הלימוד בפני עצמו היה עינו פקוחה, עד אשר בהיותי בן חי (צ"ל: ח") שנה כבר הלכתי ללומדי תורה שיתנו לי איזה עמוד בש"ס לקרות מעצמי וינסוני בזאת, וכולם שמחו על ידיעתי.

באותה שנה, שנת תקפ"ו, בחדש אייר ט' בו, נסע הגאון בעל המחבר ספר "שערי תורה" מקהלתנו לקהל טאטעלטשאן, והיה היום ההוא אבל גדול לכל בני קהלתנו, זקן כחור ובתולה טף ונשים צעקו מרה, על ברכים סופדים על כי פנה הודה זיוה והדרה, ולא לבד בעירנו קעללין עשה רושם יציאת הצדיק מתוכה, כי למחרת נסיעתו צוה המורה בבית הספר האשכנזי על הילדים לגלות ראשם בעת הלימוד, אבל גם בכל מדינת בעהמן נתמעטה היראה, כי מורא של הגאון בעת ישיבתו בקאללין עלה על ראש כל קהלות בעהמען...

... שנשתי מתני והלכתי לפרשבורג, בבואי שמה חקרתי על אשה אחת שהיתה מעיר מולדתי... והענייה הזאת פתחה לי פתח, אבל כר וכסת לא היה לה כי אם תיבה אחת אשר על גבה היו שני עצים לחזק, ונתנה עליהם דף העורך למען יהיה חלק ובגדים סחובים, וזה היה מצעץ איזו חדשים, ארוחת שלחן לא היה לי כ"א קבלתי ט' פגים מדי שבוע מחברת הבחורים, בהם קניתי ככר לחם שחור, וזה היה מזונותי מערב שבת לערב שבת. אח"כ מספר המחבר בארוכה על זמן למודו בישיבת פרשבורג ועל היחסים בינו ובין רבו הגדול ר"מ סופר.

קסח. מתוך תשובתו של הגאון ר' חיים מצאנז להרב ר' דוד דייטש אבד"ק יארמוט באונגריא, נכתבה בשנת תרכ"ב ונדפסה בשו"ת "דברי חיים", חלק יו"ד סי' מ"ז:

א. מכתבו קבלתי, ואת אשר שאל מחילה על דבר פלפולי בפשטי התורה לא ידעתי; הלא זה חיינו לעסוק כל היום בגופי תורה והלכות ופלפול ולהשיב לשואלי דבר, ואין אנו עוסקים בחכמת הקבלה מתוה"ק רק בשעה שבני אדם ישנים על מטתם ואנחנו מנדדים שינה, אבל עיקר עסקינו בש"ס ופוסקים, לא כאשר הוציאו איזה בני בליעל ממדינתכם שם שבמדינתנו אין לומדין פשטי התורה ח"ו, והוא מהמת שבהפקירא ניחא להו, וכאשר מוכיחין אותם בבואם למדינתנו למה המה בלא דעת בלא יראה ואומרים שכנגד זה המה בעלי תורה, ובאמת אפילו ריח תורה אין בהם, והבל פלפולם בשטותים והבלים כאשר שמעתי מהם, ואינם יודעים מאומה רק בגסות רוחם, הערימו לדבר עתק על יראי ה', ובפרט על חסידים, לומר שאינם בעלי פלפול ועוסקי בתורה, והבל יפצה פיהם, שעוסקים בתורה יומם ולילה בגופי ופשטי הלכות בש"ס וש"ע וספרי מוסר, האמת שאין מנהג במדינות פולין לפלפל ולחדש חדושים זולת גדול הדור או צורבא מרבנן

1. מהרש"א, ר' שמואל אליעזר אידלש.
2. הוא הרב ר' בנימין זאב לעווני.
3. לוח שעורבין עליו את העסה.

הראוי להיות גדול. ויתר הלומדים עוסקים בתורה ש"ס ופוסקים להבין היטב ומגיעים על חיי מהרש"א ז"ל או מג"א י להבין כראוי ולא עלתה על לבם לחדש כי יודעים ומכירים ערך עצמם שאין בכחם לחדש דבר אמת ונכון, לא כן במדינות אחרות מפלפלים בהבלים וכל מי שיודע רק מימרא בש"ס תיכף אומר חידושים, וגם ישיבות אין מצוי במדינתנו מכמה טעמים נכונים כאשר שמעתי ממו"ח ז"ל מלייפניק³ הטעם לזה, אבל יושבים הבורות הבורות בבהמ"ד ועוסקים בתורה בגפ"ת. כל זה ראיתי להודיע לכ"ת מהמת ששמעתי מבני בליעל מאונגרין שמוציאים דיבה על מדינות פולין שאין עוסקים בפשטי התורה, ובפרט החסידים, לכן באהבתי אליו הודעתיו שלא יאמין לשפתי שוא, כי לחסידים הביבים פשטי התורה עד למאד, בפרט מי שזכהו ה' בחכמת האמת יודע מעלות פשטי התורה, ושכל דבר הש"ס בנוי על סודות התורה כידוע ל"ח⁴.

ב. מלמד אחד פגע בכבוד האור החיים⁵ ז"ל ואמר שלא עשה ספרו ברוח הקודש. — תשובה, קבלתי מכתבכם, והנה לא ידעתי מה ספק לכם שרוה"ק שורה גם עתה על הראוי לו אע"פ שבטלה הנבואה מן הנביאים... ולא יכחיש זה רק אפיקורוס, ומה שכתבתם תשובות מגדולי דורנו שבטל לגמרי רוה"ק לא אאמין שיצא זה מפי רבותינו שי... ולכן בעל אור החיים נשבג"מ⁶ בודאי חבר ספרו ברוה"ק, אך לא הוא לבדו רק כל מחבר אפילו בדורנו אם הוא ראוי לכך חיבר ספרו ברוה"ק, היינו שהסכים בחכמתו לאמתה של תורה... ולכן המלמד המכחיש רוה"ק של "אור החיים" הוא אפיקורוס שאינו מאמין בגדולי הדור שהעידו עליו שהיה ראוי לרוה"ק, והמלמד הזה כפר בעיקר רוה"ק... ויפה עשיתם שלא עזבתם את בניכם בידו, וישר כחם בזה, אך שכר מלמדות⁷ לא אוכל לפסוק שלא בפני בעל דין בלי ראות מעשי הנהגתו, כי אולי משגה הוא בזה, ובוזה תוכלו לסמוך על מורה שיש בקהלתכם (ח"ב, יו"ד סי' ק"ה).

קסט. מתוך סי' חקרי לב⁸ לר' יוסף חזן, ח"ג (שאלוניקי תקס"ה) סי' ק"ה, הגאון המפורסם הזה ישב רוב ימיו באזמיר ובש' תקע"ח נתמנה לראש הרבנים בירושלם, ונפטר בן שמונים בש' תקפ"א.

נשאלתי: בני עיר שמתנדבים צדקה אחת בשנה מדי שנה בשנה לחברת ת"ת, להלביש תינוקות של בית רבן העניים והיתומים חליפות שמלות ע"י אנשים חכמים פקידי ת"ת גבאי צדקה, הם העומדים על הפקודים בהסכמת טובי העיר בכל שנה ושנה, מוציאים מזה ונותנים לזה, ומראש מקדמי ארץ גביית נדבה זו היה לבד לתינוקות של בית רבן העניים והיתומים, וחדשים מקרוב נתנו מגביה זו ג"כ למלמדי התינוקות ונשתרבו המנהג עד שבעתה נותנים ג"כ לעניים צנועים⁹ אי

1. = מגן אברהם.

2. הוא הגאון הידוע ר' ברוך האיזים פרנקל, בעל "ברוך טעם".

3. = ליודעי חן. 4. לריה בן עמר.

5. ומביא ראיות לדבריו מן הגמרא, הרמב"ם, הרמב"ן והריסב"א.

6. = נשמתו בגני מרומים. 7. שרצו להסידרו שכרו.

8. הם, זקני ההסגר (ע' במסכת לח"ב) וקצת תלמידי חכמים.

שפיר עבדי לשנות נדבת צבור מענין לענין, ומה גם דנותני הצדקה יש מהם אומרין לגבאים על מה יתנו נדבה זו, מאחר שהם נותנים לאנשים אשר להם צורך והמלמדים אין צורך להם ויש להם ד' וה' חליפות, ואם תמצא לומר דאפילו הכי הרשות ביד הגבאים לשנות הנדבה כל כי האי גונא אי שרי ג"כ לשנות לדבר הרשות, דסופר העיר תובע מהגבאים שיתנו ד' דיגרים שכר טורחן שנותן להם רשימה אחת בכתב למען דעת מי ומי הם פורעי המס איש לפי ערכו, יען שזו הנדבה תלויה בעריכת המס ולפי ממון הם נותנים...

המחבר משיב, שאין דעתו נוחה מזה שנותנים גם למלמדים ועניים צנועים, ומוטב היה לתת הכל לתינוקות, כי עתה נותנים להם בגד אחד רע וזול, ויותר טוב היה לתת לכל אחד בגד טוב או שני בגדים זולים, מ"מ כיון שנהגו כך כמה שנים והנותנים יודעים מזה אם כן אין בזה משום שנוי דעת הנותנים, אבל הוא מתנגד בכל תוקף לזה שיתנו לפקדי העיר שכר עריכת רשימת המס, כי הם חייבים לתת להם כתב זה, שזה ג"כ מכלל שכירותם מכללות העיר, ואף גם זאת שאינה שוה מלאכה זו בשכר ששואלים...".

קע. מס' ויקרא אברהם" לר' אברהם חיים אדאדי (ליורנו תרכ"ה). המחבר היה מחכמי טריפולי שבאפריקא, ובסוף ספרו יש "קונטרס מקום שנהגו" על מנהגי טריפולי (טראבולוס).

לחבר יום ולילה [בתורה] נהגו בבהכ"נ אחת הנקראת צ'אר בישי מזמן קדמון ללמוד מבערב דינים בש"ע ואחרונים עד קרוב לשעה וחצי מהלילה, ובעת ההיא ממש מתקבצים המלמדי תינוקות ותלמידים בבית הכנסת הגדולה עם הת"ח שמסודרים לכל לילה ולילה ומושיבין תינוקות של בית רבן ועורכין לפניהם שולחנות ונרות דולקים עליהם ונותנין לכל אחד מהתינוקות שב"ר ס' תהלים בידו וקורין תהלים עד קרוב לזמן הנז', והחכמים הנ"ל משגיחים עליהם הלך ושוב לבל יסחוו דעתם ושלא יתבטלו מלימודם, ואח"כ מתפללים ערבית, וכשרוצין לילך לבתיהם לומדים בקול רם קריאת שמע לקטנים והולכין לשלום... (דף קכ"א ע"ב)

קעא. מתוך ספר "קרית ארבע" לר' יצחק אקריש, שנדפס בירושלם תרל"ו. הספר מכיל דרושים וגם חדושים על הרמב"ם והסמ"ג ושאר ראשונים ואחרונים, ובסופו באו קצת תשובות שהשיב המחבר בשנות תר"ב—תרל"ו. המחבר היה אחד מחכמי קושטא החשובים, מן הלומדים בישיבת פואה המפורסמת, התשובה סי' י"ג מגלה לנו יותר מטפח את המלחמה שנלחמו הרבנים, ואתם רבים מחשובי הקהלה, נגד בית-הספר שנוסד בקושטא ע"י הבנקאי הידוע גראף אברהם די קמונדו (1785—1873), שהיתה לו השפעה רבה על הממשלה התורכית ועל עיני היהודים בקושטא, ביה"ס נוסד בש' 1858 בפרוור פצ'רי סאשא ונקרא בשם Institution Camondo. אחרי כן הוסיפו לו

בתי-מלאכה שונים. בראש ביה"ס העמדו שני אנשים מוכשרים. האחד הוא Benoit Brunswiek והשני Jules Dalem. בראש הלוחמים נגד ביה"ס היו ר' יצחק אקריש ור' שלמה קמחי (מחבר "ימי שלמה", הדושים על הרמב"ם, אומיר תרל"ד; "יקהיל שלמה" על הטורים, שם תרכ"ה; "מלאכת שלמה", שו"ת, שאלוניקי תרכ"ב). בדרשותיהם הלהיבו את ההמונים להתנגד להקמת ביה"ס זה והחרימו את כל מי שישלח את בניו ללמוד בו. וגדולה מזו: ר' יצחק אקריש התיצב בפני קמונדו והחרימו וקרא בפניו את נוסח החרם. אחרי מעשה זה נאסר אקריש בפקודת החכם-באשי, הוא הרב הראשי ליהודי תורכיה, אלא שהוא בקש שיכניסוהו, במאסר היותר טוב, בכבוד גדול ובשביל יום א' דוקא ולא יותר, אולם שונאי אקריש באו עם אנשי החיל להוציאו מבית המדרש והוליכוהו למקום אשר הורגי נפשות אסורים שם ונתנוהו בכבלי ברזל. מעשה זה עורר רוגז רב בין מעריציו הרבים של אקריש. ביום הששי שאחרי זה נסע השולטן עזיז לטכס הסלמליק במסגד איוב. כשנודע הדבר בעיר התאספו קרוב לארבעים אלף מיהודי קושטא לאורך גדות קרן-הזהב ועל הגבעות שמסביב. כשהגיע השולטן בסירתו לחוף חסקוי התחילו ההמונים לצעוק ולקרא תפלות שונות, בתוכן "אל מלך יושב". לפני השולטן, הנדהם והמשתומם, התיצבה משלחת של שלשה נכבדים ובקשה את שחרורו של הרב אקריש. בקשתם נתמלאה, ועל כפים נשאוהו לביתו. הרב אקריש חדש את המלחמה, שהתנהלה עתה גם נגד הרב הראשי. בינתיים מת הרב הראשי ר' חיים הכהן ובמקומו נתמנה ר' יעקב אביגדור שנטה יותר לצד התיקונים בחנוך. מצד מתנגדיו גברה הדרישה להורידו מכהונתו. המחלוקת עברה גם לשטחים אחרים, והפכה למלחמה בין רוב חכמי קושטא ובין הרב הראשי וראשי העדה, ונמשכה שנים אחדות. בש' תרכ"ב פקדה הטמשלה להביא שלשה רבנים מפורסמים מקהלות אחרות והם ידונו על כל הדברים השנויים במחלוקת וישיבו את השלום. ביניהם היו ר' חיים פאלאג'י מאזמיר ור' יקיר גירון מאדרינוסול. הרבנים הנזכרים הוציאו פסק ובו השתדלו לעשות שלום בין הצדדים. בית הספר המשיך קיומו על סי ההכשר והתנאים שנקבעו ע"י הרב הראשי. ר"י אקריש נשאר מחויק בדעתו, ועוד בש' תרל"ד, אחר שעלה להתישב בחברון, יצא להתוכח עם הרב ר' ישראל משה חזן המתיר בספרו "נחלה לישראל" (נא אמון תרכ"ב) פתיחת בתי"ס בתנאים ידועים (ע"י קרית ארבע ד' קצ"ב עמ' ד').¹

1. ע"י על כל זה בספרו של טראנקי: Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman

שאלה. ידוע הדבר ומסורסם הענין לכל באי עירנו קושטא יע"א. איך... שאחר עבור ב' שנים מעת הוסדה האיסקולה הידועה לנו סה קושטא יע"א. ללמד את בני יאודה תשב"ר לשונות הגויים בספריהם פשתה המספחת ברוב אותם התינוקות הלומדים בו בפרק שם. דיצאו לתרבות רע ופרקו עול מלכות שמים מעליהם מלקרות ק"ש ולעבוד את ה' עבודה זו תפילה. ומזוללים בנטילת ידיים וכיוצא. ולאמותם יאמרו דברים שאינם כדאי לשומען. שהיה מלמד להם המלמד שהביאו שם ממדינת הים. מעם לועז. באותו זמן ללמד להתינוקות לשונות הגויים. והיה מלמדם בספרי אמונתם של או"ה. מאמונת אותו האיש ואמו. תצלנה אזנים משמוע. אוי לו לדור שכך עלה בימיו. וע"ז קמו הנערכים מהבעלי בתים שבעירנו יע"א. וקובלים ומתרעמים עם מע' הת"ח העי"א. באומרם כי להם יאותה להקים דגל התורה. ולא יעשה כזאת בישראל ללמוד לקטני בניי לשונות הגויים בעודם עדיין חסירי דעת ותורה ויראת ה' מסיבת קטנותם. בלומדם עי"ז בספרי אמונתם של או"ה ופלוסופיית טבעית האסורה לנו. המכחשת בידיעת האלהות ח"ו ובחידוש העולם וכיוצא החקוקה בספרי האומות ללשונותם בגוייהם. כידוע. ואביהם ואמם לא ירגישו בהם מחוסר ידיעתם הם עצמם בכתבי הלשונות ההם. ועי"ז יפרקו עול מעל צוארם ויבוא לידי כפירות. וכמעשה שהיה בקצת תינוקות כנו'. ומעלת הת"ח הי"ו ויהי בשומעם ויתעצבו האנשים מאד. והיו אומרים: מה יש בידינו לעשות. אין הדבר תלוי אלא בגדולי הדור מע' הרבנים הי"ו אשר בית ישראל נכון עליהם. כי גדל הכאב מאד וכמעט אבדה האמונה מפי עוללים ויונקים תשב"ר. כי מפיהם אנו חיים וכמאמרי חז"ל בכמה מקומות. ועי"ז לבשו קנאה מעלת הת"ח הי"ו ונתוועדו יחד כמו שמונים חכמים העי"א. הסכימו בצירוף קובייה וכו' לבל יורשה שום בר ישראל לשלוח את בנו או את בתו לאיסקולה שלומדים שם שום אחד מלשונות הגויים. כי אם תורתנו הקדושה ול' ישמעאל דוקא ואפס זולתו. וטעם היתר לשון ישמעאל הוא כמוס כנודע. והכריזו ההסכמה הלזו בבה"כ ביום ש"ק בכל בתי כנסיות. ואשריהם ישראל רובם ככולם קבלוה בסבר פנים יפות. וההסכמה הלזו היתה מבלי שום חרם כידוע.

והיה בשומעו השר הגדול שבעירינו¹ ההסכמה הלזו שלח אחר כי מעלת הרבנים הי"ו וז' טובי העיר הי"ו וקצתם של הנערכים. ונתוועדו יחד בבית מע' מרן מלכא רב כהנא נר"ו ושאל לו ממעלת הרבנים הי"ו מהו משפט ההסכמה הלזו. כי אין קפידא ללמוד לשונות הגויים. ועי"ז עמדו ולא ענו עוד בדבר הזה. ופנה לסובב אצל הנערכים וז' טו"ה הי"ו אשר היו שם ושאל להם אם הם מרוצים באיסקולא. אם יסכימו הרבנים להתיר. או הם מרוצים בהסכמת מעלת הת"ח הנז'. והשיבו לו כי רצונם הוא לעשות רצונו אבל הם יראים לנפשותם ממעלת הת"ח. אשר כל דבריהם כגחלי אש. ובפרט אם יטילו חרם בדבר צריכים אנו לחוש על נפשנו ועל יהדותנו. ועי"ז בקשו באותו מעמד לעשות פשר דבר באיזה אוסן הנאות לתקן העניין לפי דעתם. ועי"ז שלחו אחר מעלת הת"ח הי"ו שיתרצו בזה ומעלת

1. = הי עליהם יחיו אמן. 2. כי חששו מפני השלטונות.

3. אברהם קמינדו.

4. הוא החכם באשי ר' חיים הכהן ששימש בכהונה זו בש' 1854—1860.

הת"ח מלבד שלא נתרצו כזה, באומרם שהוא לתא דע"ז, מסיבת המרוטיסטאנטי"ס שהם מדפיסים אמונתם בכל כתב ולשון, וידם במעל הזה להסית ולהדיח את בני"י, ויותר ויותר לקטני בני"י, כידוע, א"כ צריך לשרש אחריה בכל עון ותעצומות, וע"ז אדרבא מסרו נפשם וגופם וממונם לשמים, ואזרו כגבר חלצם ועמדו על רגליהם, צירפו השכינה עמהם ובצירוף קוב"ה וכו' וברשות ב"ד של מעלה וכו' וברשות סנהדרי גדולה וכו' והחרימו בכל תוקף בחרם הכלבו"י ארור ביום וכו' לכל איש שישלח את בנו או בתו לאיסקולה בענין הנז', ועוד החרימו לכל מי שיסייע בקיום האיסקולה בלשונות הגויים ההם כנז', ופירשו בדבריהם בה שעתא שלא יהיה התרה לחרם חמור הזה, וכל העם הנמצאים שם געו בבכיה וזלגו עיניהם דמעות שלישי בראותם שמסרו נפשם לשמים מעלת הת"ח העי"א בחרם גמור כזה.

ויהי בבוקר ביום שני הכריזו כל החרמות בבה"כ בעת הוצאת ספר תורה לקרוא בו, וקבלו עליהם העי"א להתענות בה"ב, ונדרו לילך ולהשתטח על קברי הצדיקים ולהתפלל אל ה' שיעזרם הקב"ה עדכ"ש, ושוב הלכו אצל מעלת החכמים יושבי על מדין הי"ו וגם הם הסכימו על ידם וחתמו עמהם, ושוב הלכו אצל מעלת מרן מלכא הרב עליון נר"ה, והיה שם שנים וג' מז' טו"ה העי"א, ואמ"ל בפניהם בפה מלא כי הוא איסור גמור ללמוד עתה פה קושטא יע"א באיסקולה שלומדים שם לשונות הגויים הנז', ומי שישלח את בנו למקום הנז' ה"ה נלכד ברשת החרם רח"ל, וכתב וחתם בחותמו והכריזו בבה"כ בשמו שליו ישלחו את בניהם לאיסקולה, כי מעתה ומעכשיו לא ילמדו כי אם תורתינו הקדושה וכו', ול' ישמעאל דוקא ואפס זולתו, כי כן ניתן גמר לפניו, כמפורש יוצא מכת"י הבהיר היוצא מתחת ידינו, ומכאן מודעא כי עוד זאת האיר אל עבר פנינו כת"י של הרב המופלא מאריה דאתרין יהושוע עלי זלה"ה אשר ציוה את בניו, וחתנים מן המניין, בכח ואל שלא ישלחו את בניהם לאיסקולה הנז', כי היא לא הצלח דאית ביה לתא דע"ז, ה"ה ביד בנו מעלת מהר"ש עלי נר"ה, ועוד בא לידינו אגרת שלומים מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים שא לו ניקי יע"א, ובד"ק כתוב לאמר: חזקו ואמצו בדבר זה, כי היא גדולה, רבת המעלות וכו', ע"כ אלין דהוו שואלים הלכו בו מה יהיה משפט החרמות הנז', כי אחר שחלו ונתקבלו—באיזה טענה נתבטלה, וע"ז יורינו המורה לצדקה ויבא שכמ"ה¹⁰.

על שאלה זו באה תשובתו של ר"י אקריש באריכות גדולה מאד, ולקטתי ממנה את אותם הקטעים המבהירים את הענין ומוסרים לנו ידיעות על מחלוקת קשה זו.

1. מול, גרס של עבודה זרה.

2. ההרם בנוכח כל ספר הכלבו סי' ע"ב, והוא הנוסח הנפוץ של החרם, ויש גם נוסחאות

אחרות, עי' "מספרות הגאונים" (ירושלים תרצ"ג), 217—218.

3. על דבר כבוד שמו, 4. ואמר לננו, 5. הרי הוא.

6. רחמנא לצלן, 7. עי' כתובות ח' א.

8. וכדברי קדש, רבני סאלוניקי מהוקים את ידו המתנגדים בקושטא.

9. עדה"כ באיכה: שו' עלי'ם הלכו בו, 10. שכתו כפול מן הש"ס.

א. של"ת: כנר' כי כבר הסכימה דעתו דעת עליון מרנא ורבנא מוחרר' המופלאי נר'ו עם מעלת הת"ח העי"א למן היום הראשון שהחרימו מעלת הת"ח העי"א, וזה כי בו בפרק שלח ה' אחר קצתם של מעי' הת"ח היו וקצתם של זט"ה העי"א, ואמ"ל בפניהם שהוא איסור גמור, וכתב בכת"י וחתם בחותמו ונתן להם, וצוה שיפתחו האיסקולה ו שלא ילמדו שם כי אם תורתינו הקדושה וכתב ישמעאל דוקא, ואפס זולתו, וכתב שם כי כן ניתן גמר לפניו עם מעלת הת"ח העי"א, והכריזו בשמו כדבר הזה כי כל איש ישלח את בנו לאיסקולה וסמוך לבו לא יירא, כי אין שם מעכשיו כי אם תורתינו הקדושה וכתב ולשון ישמעאל דוקא ולא שום לימוד כתב ולשון מלשונות הגוים, כדבר האמור וכנז' בשאלה.

ב. עלה בידינו? מכל האמור, כי בנ"ד מכל הני טעמי תרצי כי כל החרמות על עמדם יעמוד, והאיש אשר יעשה וכו' לשלוח בנו לאיסקולה פה קושטא יע"א, או לסייע בקיומה, אפילו שיהיה בכל מין הכשר אשר יצויר בעולם, ה"ה נלכד ברשת החרם שהוא מדאורייתא, דאפילו בספיקו אולינן להחמיר, וספיקו אסור כודאי, וכנזכר, וכיון שכן מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לומר דלא חלו כל החרמות שהחרימו מעלת החכמים המסכימים פה קושטא ומותר לשלוח את בניהם לאיסקולה כמאז ומקדם ע"י איזה הכשר אשר יוכשר בעיני א' מן המורים. הדברים הבאים לקוחים מתשובה שניה שכתב הרב ר"י אקריש:

א. מכאן מודעה רבה אל עין הקורא בדברות שניות הבאים לפנינו, הם המדברים על עניין האיסקולה הנז', והוא כי כל מה שכתבתי אני בדברות ראשונות מפסק הא' נז' בס"ד¹⁰ היה למן היום הא' שהתחיל המחלוקת, שהיא לש"ש למע' החכמים המסכימים הנז', שהיה כבר בר"ח חשון מש' התרי"ט ליצירה, ונמשך מחלוקת זה בחשאי חדש ימים עד ר"ח כסלו... ובהמשך זמן מה עד ר"ח אדר ב' מש' הנז' ע"כ היתה בדבר מצד הגבירים הרמים, זט"ה, ולא היה אדם פוצה פה ומצפצף כנודע, ומר"ח אדר הנז' ואילך ע"י שבשביל שנתעוררה המחלוקת מחדש, והיתה הפצירה מהגבירים לעשות פשר דבר ע"י הכשר, וקצתם של חכמים, והגם מועטים, מן המסכימים הנז', בקשו חשבונות לפטור עצמם ולהתיר את חרמם, ושכנגדם, שלמים וכן רבים, חלוקים עליהם, וכמו שיבא לפנינו בדברות שניות אלו, וזוהי סיבה כי כל מ"ש בדברות שניות הנז' לא בא על סמך שאלה

1. שכתב לאל יתברך. 2. הכונה להרב הראשי הנז' לעיל. 3. הרב.

4. מעלת. 5. ז' טובי העיר.

6. הרב הראשי חפש דרך של פשרה: הוא צוה שיפתחו את ביה"ס אלא שלא ילמדו בו מן

הלימודים החיצונים רק את הכתב של הלשון התורכית.

7. זהו טיפוס תשובתו של אקריש, המתנגדת בעצם לדעת הרב הראשי.

8. בנידון דידן.

9. אמנם בפרוס איתמר בשעת ההסכמה והשלמת החרמות שאם איזה בעה"ב הוצה ללמד את

בנו אחריו לשון מלשונות הגוים... להועיל לעורר לפרנסתו הרשות נתונה בידו ורשאי ליקח פראנסיו

חכם או אינגלוז בניתו דוקא ללוסדו ולא אסרו כ"א באיסקולס שהוא מקום קבוע לכוללות העיר...

10. בסיועתא רשמיא.

ותשובה כבראשונה. יען וביען כי מר"ח אדר הנו' ואילך לא היו ימים טובים לישראל מראות ברע. דעבדין ליה יו"ט ויום ביש. זה אומר בכה וזה אומר בכה. וכשאני לעצמי לפי העת ולפי הזמן ומעין המאורע שהיה בימים ההם הייתי כותב על הספר ובדיו על הדין ועל האמת כפי שעלתה מצודתי זעיר שם זעיר שם בס"ד. וכל הדברים והמאורעות שהיו יובנו מתוך הדברים אשר באו בדברות שניות אלו. כי כן באו הדברים כאן בארוכה וקצרה בסיפור העניינים וגופא דעובדא היכי היה. ופקפוק מעלת החכמים אשר נטו דעתם להתיר החרם מאיזה טעם הוא. ומה שיש להשיב על דבריהם לפי עניות דעתי. הכל כאשר לכל. לפי אשר הורוני מן השמים וכמו שיראה הרואה אם ירצה לעמוד עליו. וזה החלי בס"ד. הגם הלום על שבעתה באתי בדברות ב' על כי שמעתי בת קול יוצאת מקצתם של חכמים. מן המסכימים הנו' שמנגדים קצת כעת. שרוצים לומר. כיון שמעלת זט"ה. אשר בית ישראל נכון עליהם בהנהגתם על הציבור להורות להם את הדרך ילכו בה כנודע. לא התמו בהסכמתם של הת"ח. איכא למימר דלא קבלוה. וא"כ הוא הסכמה הזו בטלה היא. והגם דהסכמה זו הוכרזה בכל בתי כנסיות שבעיר. וכל העם מקצה שומעים ואין פוצה פה ומצפצף. ובפרט שהוכרזה בפני זט"ה. ולא היה מי שמיחה בדבר. אלא דאדרבא בעינינו ראינו ובאזנינו שמענו כי היו שמחים. ואשריהם ישראל הדור קבלוה בסבר פנים יפות והתחילו לנהוג בה. ועשו מעשה בפועל. והוציאו את בניהם מן האיסקולה ככל הנו"ל. עכ"ז המנגדים הם אומרים כי קבלה בטעות היתה זאת להם בחושבם שהם מחוייבים לקיימה. אמנם אחר שנתברר להם כי נשארו ב' וג' מגדולי המורים את בני ישראל שאומרים כי לא חלו החרמות א"כ קבלתם והנהגתם בהסכמה זו בטעות היתה. ומכאן והלאה אינם מחוייבים לקיימה. הן אלו קצות דבריהם של מעלת החכמים הנו'. והנה כל קבל דנא אני כבר רמזתי רמז הרומז ביטול סברא זו בפסקי הא' הנו'. כמו שיראה הרואה שם.

ב. הנה הן כהיום הזה ר"ח משנתנו הנו' ארי נעשה שו"א לי השר הנו' ושאל לו. נא בלשון בקשה. ממעלת שבעה טובי העיר הי"ו. שיתוועדו עם מעלת החכמים המסכימים הנו'. שיבקשו מהם שיעשו כל טעדיקי וישאלו על החרם הנו' ויעשו כרצונם באיסקולה הנו' כל מין הכשר שיצוייר בעולם. אשר יפול לב האדם עליהם. המה בחכמתם יעשו כטוב בעיניהם. וגם יחזיקו בכל עז בהקדש מחזיקי תורה להיות קיים לעד לעולם לא ימוט עולם ועד. והכל יהיה בחרמות ואלות התורה ובהסכמת זט"ה. והנה גם הוא השר הנו' נוסף ונמנה עמהם. ובהסכמת ה"ה החשוב הממונה פרנס על הציבור הר' עליון גר"ו. וכ"ז לזמן ד' חדשים. ואם המצא תמצא בהמשך זמן מה ועוד להלן איזה דבר הנוגע לעיקרי הדת דבר גדול או קטון. אזי הכל בטל ומבוטל לגמרי. ומהיום ההוא והלאה לא יראה ולא ירצה ולא ימצא עוד שום כתב ולשון הגוים כלל ועיקר בשום זמן עד כי יבא שילה. והכל בחרמות ואלות התורה מעתה ועד עולם וכנו'. ומעלת זט"ה נדרשו לבקשתו ושלחו אחר קצתם של מעלת החכמים המסכימים. ונתוועדו עמהם יחד ודברו על

1. ע"י בבא קמא קי"ז ב' וס"ג. שועל. והארי הוא השר אגרהם קאמונדו.

לבם כדברים האלה. והיתה תשובתם של מע' הח' ההם ביום ההוא ולמחרתו. כי דבר זה אינו יוצא מתחת ידם עתה מכמה אנפי. חדא. כיון שהחרם ההוא נעשה בהסכמת שמונים חכמים כנו' בשאלה. הדין נותן שיסכימו כולם בהתיר החרם הזה. והדבר נראה לעינים כי רובם של חכמים אינם מוסכמים בדבר זה. בפרט חכמי אור'טה קיו'אי יע"א אינם מוסכמים כנודע.

ועוד זאת כי עפ"י שורת הדין ושורת דרך ארץ קדמה לתורה ג"כ הדבר תלוי ביד רב כהנא גר"ו. ובפרט כי עיקר ההכשר אשר אומרים לפי דבריהם כי ראוי להתיר עי"ז הוא מסור ביד הר' עליון גר"ו. והוא כבר גילה דעתו דעת עליון כי דבר זה הוא אסור מצד הדין. כי עד היותו בן י"ג שנה לא יוכל הנער ללמוד שום כתב ולשון הגוים זולת תורתנו הקדושה. ומבלי החרמות הוא אסור. ומכיון שהוא אינו מסכים ואינו עם מע' זט"ה בהכשר הנז', א"כ נפל פיתא בביראי. ואין כאן הכשר ואין יכולים להתיר. וכזאת וכזאת היו מדברים החכמים עם זט"ה. והיו משיבים להם על כל פרט ופרט. וכמה כרכורים כרכרו מעלת זט"ה עם מעלת החכמים והפצירו בהם עד בוש. וסוף דבר העלו כי מע' החכמים המסכימים ילמדו וידרשו מעל ספר מקום להתיר החרם הנז' הבא מצידם. ומעלת זט"ה יעשו כל טצדקי לפייס למעלת הרב עליון גר"ו. ובזה ביום ההוא הלכו איש על מקומו. ויהי ממחרת. אחד המיוחד מגדולי המורים שבחכמים המסכימים הנז' נטה דעתו להתיר החרם. ועי"ז שלח ב' ת"ח אצל מעלת זט"ה להודיעם על פתגם דנא. וב' ת"ח הנז' הלך הלכו אצל ב' מטו"ה³ והמתיקו הדברים. באומרים כי אף במונת שימצאו צדדי ההתר. אי משום שלא יתרבו קטטות ומריבות בכוללות העיר ויהיו גרמה בנזקין שלא יתנו סולת לעניים בחג הפסח הבעל"ש⁴. ואי משום כי רבים הם נכשלים בחרם ושולחים את בניהם. ואין שום אדם יכול למחות בהם ולעשות בהם משפט כתוב... עכ"ז אין בידם של חכמים להתיר. כי הדבר תלוי ביד מעלת מוה"ר רב כהנא גר"ו ועפ"י הסכמתו וחתמתו בהכשר יקום דבר. ועוד כי צריך שיסכימו כל המסכימים בהתר. או רובם מתוך כולם. מה שאין כן בגידו דידן כנו' לעיל. ועל פי זה הניחו הדבר תלוי ועומד עד מוצאי חג הפסח וימים ידברו...

וכי"ז כ"ה מר"ח אדר הנז' לפי המאורע שהיה בימים ההם כנו'. והנה בעתה היום הזה תאמרנה צרות תכופות בר"ח אייר דהאי שתא. שנת התרי"ט הנז' ליצירה. כן באו מעלת זט"ה אצל מרן מלכא רב כהנא גר"ו. והפצירו בו והכריחוהו שיסכים לחתום עמהם בהתר האיסקולה עפ"י ההכשר שיוכשר בעיניו. כי לא סגי בלאו הכי. ומעלת הרב עליון גר"ו היו דבריו. כי הוכרח במעשיו לענות אמן בעל כרחו. משום חלל שבת אחת. ולבחור הרע במיעוטו להסכים להתיר בהכשר. כמו שיתבאר. והם שבעה תנאים. ויהיו נקראים בשם קונדיסיוני'ס ללועזים בלעז. ואלו הם: הא' שיתקנו כל ת"ת שבעירינו קושטא יע"א וגם לייסד מחזיקי תורה עי"ק⁵ היותר טוב שבעולם. הב' שכל המלמדים שבאיסקולה יתפללו תפלת שזרית ומנחה עם התלמידים. הג' שהמלמדים ילמדו ארבעה שעות בכל יום

1. הרב הראשי ר' חיים הכהן. 2. שנת ס'ו ב'. 3. מטובי העיר.

4. הבא עלינו לשלום. 5. כתבתו. 6. על צד

בתורוינו הקדושה ושארית היום לכתוב לשון פראנסייה וישמעאל וכתב סוליטריאוי.
הד', שהמלמדים של תורתנו ושל פראנסיז שהי מקודם באיסקו'לה, כי לעזה
עליהם כל המדינה כולה, הם פסולים להיות עוד מלמדים בכל מקום, וכנו'.
הה', שהמלמדים הבאים עתה מחדש יהיו עפ"י ראות עיני מרן מלכא הרב עליון נר"ו.
הר' שיהיו ד' חכמים משגיחים באיסקולה הנז', שיהיו שומרים ומנהיגים, כל א'
בשבוע אחת, וחוזרים חלילה, ואם יראו איזה דבר מכוער צריכים לתת ידיעה
למוהר"ר עליון נר"ו. ה'ז', שכל הספרים של לשונות הגויים שילמדו מכאן ואילך
יתגם מעלת הרב נר"ו לאדם כשר היודע בטיב לשון וכתב ההוא, ואם אומר כי
אין שם שום חשש מינות אזי יחתם בהותמו של כ"ג רב כהנא נר"ו, ובאותם
ספרים ילמוד דוקא, ולא עוד. ועפ"י התנאים אלו נטה דעתו להתיר וע"ז מעלת
הרב נר"ו שלח אחר קצתם של חכמים המסכימים הנז', ואמר להם כי הוא מסכים
להתיר עפ"י ז' תנאים אלו, לבחור הרע במיעוטו ומשום חלל שבת אחת, וכו'.
ואמר כי אינו יוצא מתחת ידו יותר מזה וכנו'. וקצתם של החכמים המסכימים
הנז' הודו לו ואמרו להתיר ההרם ע"י התרה כדין מתיר חרמי ציבור, דכיון
שנכשלים אבות הבנים בחרם ושולחים בניהם להאיסקולה, ואף גם זאת שכבר
נעשה בהכשר עפ"י שבעה תנאים אלו הנז' הא ודאי דצריך להתיר, כדי שלא
יהיו נכשלים בדבר לעבור בחרם, והם אומרים כי אדעתא דהכי לא החרמו,
ובהתרת החרם המה שואלים להתיר וכנו'. ורובם של חכמים המסכימים הם
אומרים דכיון דחרם חמור כזה נעשה למגדר מילתא דאיסורא ולקיום הדת והאמונה
כנו' וכבר פירשו דבריהם בשעת החרם דאפילו בכל מין הכשר שיצוייר בעולם
שלא יהיה התר, ואף ע"ז החרמו, ובפירוש אתמר כנו', הא ודאי דאין להתיר, ואף
אם התירו אינו מותר, ואייתו מתניתא בידייהו ככל הכתוב ומפורט לעיל באר
היטב וכנו', אלא דלהיותם חוששים לכבודו של הרב עליון כי גדול הוא, צריכים
לבלום פיהם מלדבר לא טוב ולא רע, לולא נדרשו מאת הבע"ב לומר דעתם, דאז
הם חייבים להגיד קושט דברי אמת, כי ספק חרם יש בדבר, וראוי להחמיר.

והרב אקריש מסכם דבריו ומסיים:

הנה כבר נודע כמה יגיעות יגע רבינו שבגולה, סבא דמשפט, הרב עליון נר"ו
לבא לעניין זה, והלא הדברים קל וחומר: אם מעלת הרב עליון נר"ו, שהוא מפורסם,
דבר אחד לדור בחכמה ובמניין וביראת חטא, כנודע לכל באי שער עירנו, עכ"ז
לא עמד טעמו בו, ואחר כל עמל וטורה הוכרח במעשיו לענות אמן בע"כ כנו'—
הבאים אחריו אחר אורך ימים ושנים על אחת כמה וכמה, וזו אינה צריכה לפנים,
כי בודאי הגמור כל הקשרים אלו וכל התנאים כאפס ותוהו נחשבו אצל הדור
הבא אחריו של הרב עליון נר"ו, והיו כלא היו, ומה דקמן יוכיח, וזאת היתה להם
לפרש דבריהם כדברים האלו לאסור אפילו בכל מין הכשר שיצוייר בעולם, וכיון
שכן הוא הרי נאסר ואין מקום להתיר הרם חמור כזה, שהוא נעשה למיגדר
מילתא דאיסורא ולקיום הדת והאמונה...

וראוי היה כי לעתות כאל, שפתחו עפ"י ז' תנאים אלו בחודש תמוז דהאי
שתא, להתחזק בכל עוז למנוע רגל ההולכים שם עד מקום שידנו מגעת, מטעם

חומר החרמות של ההסכמה הלזו כאמור, אבל מה נעשה משום כבודו של חכם מוה"ר עליון נר"ו כבר מילתא אמורה זה פעמים, כי אין ראוי לפרסם הדבר, ואנו מחשים והיכינו עד יסקיף וירא ה' מן השמים, ועכ"פ אם נשאלו מאת הבע"ב לומר דעתם צריכים להגיד להם, וכאמור, וכזה אני נוהג ומורה ובא לאנשים אשר כגילי.

קעב. מדרוש להלבשה שדרש ר' אברהם פאלאג'י באזמיר בשנת תרכ"ט, ונדפס בספרו „אברהם את ידו“ (אזמיר תרמ"ו) דף ל"ח ע"ב, הוא מספר על חברה שנוסדה כדי להלחם נגד פעולת המסיונרים בין בני העניים שבאותה עיר.

זכינו בימינו בעירנו אזמיר בהתאסף ראשי עם... לעשות קופה חדשה „מחזיקי עניים“... שאם לא היתה נעשית קופה זו ח"ו העולם אבד, שהיו התינוקות הולכין מדחל אל דחי בשדות ובשפת הים, ולא היו יודעין אפילו קריאת שמו ויוצאין לתרבות רעה... ומלבד האיסור גופו שלא ליהנות מהזרים אפילו בדברי תורה... וכ"י ברוב רחמיו... נתן בלב האנשים האלה שלמים לשכור מלמדים ולפרנס ולהלביש ליתומים ובני טובים, לתת להם ספרים, כדי שילמדו כל התפלות שארבע ועשרים ועבודת ה', אין לך צדקה גדולה מזו...

קעג. משו"ת שערי רחמים להרב ר' רחמים יוסף פראנקו, שהיה רב בחברון, חלק ב' (ירושלם תרס"ב) סי' כ"ג, תשובה זו תובן יותר ע"י תשובתו של ר' יצחק נ' וואליד, שהובאה בכרך ג' עמ' פ—פב, השאלה גשאלה מגיבראלטאר ביום ה' טבת תרמ"ג, והשואל הוא הרב ר' יוסף ארוואץ.

הנני להגיד לאדוני שיחיה כי פה ג'יבילטאר יע"א נשאלתי מאת אהוב אחד, על דבר כי זה זמן רב אשר בנו הק"ק יצ"ו בתים וחדרים עבור תלמוד תורה לתינוקות של בית רבן, ובכלל החדרים ההם עשו חדר מיוחד לתלמידים להתלמד בו חכמת הכתיבה ולשון המדינה, שכן הוא נימוס המלכות אצלם להושיב מלמדים בכל ערי מלכותו שילמדו להילדים כתיבה ולשון המדינה ב"ב ושאב"ב, לקיום העולם למצוא פרנסתם לכשיגדלו, והנה בעתה בפ"י * נתרבו התלמידים ולא הספיק להם החדר המיוחד לזה, גם אין ידם משגת לבנות חדרים מיוחדים אחרים לענין זה, ובכן נפשם לשאול הגיע אם יכולים המה ללמד לתלמידים בחדרים אשר לומדים בהם תנ"ך וש"ס וכו', אחר גמר לימוד הנז' לישיב שם וללמוד כתיבת העכו"ם ולשון המדינה, אם יש בזה חשש איסור מטעם תשמיש של חול, ויקרא דבר הרשות או לא.

1. אולי צ"ל: וצ"י = וצור ישראל.

2. בני ברית וסאינס בני ברית.

3. בן פורת יוסף, ביטוי רגיל בפי אחינו הספרדים במקום: בלי עין רעה, כי ביוסף

אין עין רעה סולסת בו, ע"י בנא בתרא קייח ב'.

ודעת הרב ארוואץ שאין איסור בדבר, כי לימוד כתב ולשון המדינה אשר ממנה יתפרנסו כשיגדלו, תשמיש מצוה יתקריי, וזה דומה ללימוד אומנות שהאב מצווה ללמד את בנו. ועוד נראה לעניות דעתי לומר, כי קדושת בית הספר... קדושתו קלה מקדושת בתי מדרשות... ועינינו הרואות שכמה וכמה בתי ת"ת הן בארץ ישראל תוב"ב הן בחוץ ארץ אשר במקומות שלומדים שם תורתנו הקדושה יבוא האומן בכל יום איזה שעות ללמדם חשבון וכתובת המדינה ולשונם, ולא ראינו שהיו הרבנים מוחים על זה¹.

אבל לא כן דעת הרב פראנקו, והוא כותב:

והאמת אגיד לא אכחד כי הן בעון בדורנו זה עינינו הרואות כי לימוד לשונות העמים וכתבתן הוא ארס נחש ופח מוקשים לצוד בהם נפשות נקיים, ובפרט לילדים רכים, כי ע"י הגיונם בספרי הבליהם לא ינקה כל הנוגע בהם להקל באיזה דברים מיסודי תורה שבע"פ, מכל מקום לפי מיעוט הפרנסה בזמן הרע הזה וחסרון כיס הקשה, וכמה וכמה עבירות אבות ותולדות מתהוים בסיבה זו, כי העניות לא הניחה מדה טובה לישראל, כך היא הובתנו וכך יפה לנו לבחור הרע במיעוטו ולהשתדל עם נערי בני ישראל, ובפרט בני העניים, ללמדם לשון המדינה דוקא וכתבתה למען יוכלו להמציא בה די היותם, אך בתנאי שיהיה בהשגחת ראשי העדה להדריך את המלמדים ביראת ה' כל היום, לבל יתבטלו הנערים מג' תפלות בכל יום ובכל דבר הנוגע לעבודתו יתברך שמו, ולהיות עיקר לימודם בתורתנו הקדושה, ובאיזה שעות מן היום להתעסק בכתובה ולשון העם היושב עליה ולבל יכניסו בבית מדרשם שום ספר מספריהם מספרות זרות בעיקרי האמונות...

ולפי זה אם יהיה שם בחצר בית הכנסת או בה"מ שלומדים בו הנערים איזה חדר אחר או עזרת נשים לא שרי לכתוב שם כלל, וילכו לעזרה או לחדר הסמוך לו, כיון שהמקום קרוב ולא יתבטלו מלימודם.

קעז. מתוך שו"ת *אשר לשלמה" להרב ר' שלמה ה' דנאן (ירושלם תרס"ו), ר' שלמה (נולד תר"ח ונפטר תרפ"ט) היה ראש הרבנים בפאס, בירת מרוקו. השואל את השאלה ר' אברהם ה' סוסאן, אף הוא הגיע לזקנה מופלגת ובשנת תרצ"א עוד היה בחיים, ואחרי ששימש ברבנות בקהלות דבדו ותאזא נתמנה בסוף ימיו מטעם הממשלה לרב ראשי במוגאדור². משאלה זו אנו עומדים במקצת על דרכי הלמוד והחנוך במרוקו לפני חמשים שנה, ויש לחשוב שנהגו בדרכים אלו גם לפני מאה וחמשים שנה ואף יותר מזה. מעניין הדבר שהורי הילדים מתארגנים יחד בחברה, כדי להביא לבניהם מלמד מעיר אחרת.

1. ועי' בשו"ת "זאת ליהודת" לר' יהודה חיים הכהן משלמון (קהיר תרצ"ז) פ"י כ"ד הנושא ונותן בשאלת לימוד שפות לועזיות בבית ת"ת, והוא מביא דעות רבים מתנמי הספרדים בדורות אחרונים בענין זה.

2. עי' בכ"ז, מלכי רבנ"י לר' יוסף בן נאיים (ירושלם תרצ"א).

שאלה. חברה שהסכימו בני' בקגו"ש, להוציא את ביניהם תשב"ר מאת המלמד שהם אצלו, ולהושיבם אצל מלמד אחר שיביאו מעיר אחרת. והרשו את ראובן, אחד מבני החברה, שיביא מלמד מעיר אחרת, ונתחייב לו בקנס שכל החזור בו יתן לו קנס כו"כ, כמשוח"ב פ' ת"מ. וכן היה, שהביא ראובן מלמד מעיר אחרת, והושיבו בניהם אצלו כתנאם. והנה הילדים האלה אינם במדרגה אחת, שיש מהם שהורגלו בתורה שבכתב אצל המלמד הראשון, עד גדר שבכל הענינים אינם צריכים שום עיכוב, ובהעברה בעלמא בלשון ערבי סגי להו, ובתורה שבע"פ גם כן לומדים בהבנה ובסברא, ואם מעט, ויש מדריגה אחרת פחותה מזו כל כך דבתורה שבע"פ לא ניסו כלל, לא בגירסא ולא בפירוש המילות, וגם בתורה שבכתב צריכים טורח בלשון עברי, ובפיסוק הטעמים, וכ"ש בלשון ערבי שהתחילו מקרוב. ויש עוד מדריגות אחרות למטה זו מזו. ובקיץ שעבר סמוך לביאת המלמד הבא הושיב את בן ראובן המורשה, שהוא מבני המדרגה הב', אצל בני המדריגה הראשונה ללמוד בתנ"ך משלי, איוב וכו', והם לא יעברו עד שיהא הפסוק שגור בפיו בענין שלא יהא רבו צריך להזור עמו עוד הפעם, באופן שבני המדריגה הא' הם מוכרחים שיתעכבו ויתבטלו מלימודם בעבור זה הבא אצלם מחדש. שוב בחג הסוכות שנשלם ששה חדשים זמן הקצבה שקצבו עם המלמד חזרו וחיידשו קצבה אחרת ואין פוצה, ואחר החג שבאו הילדים ללמוד אצל רבם הושיב בן ראובן אצל בני המדריגה הראשונה גם בלימוד תורה שבע"פ, וכאשר בא א' מבני המדריגה ההיא אצל אביו בסעודת הצהרים שאל האיש את בנו: בני, במה למדתם היום? השיבו: מאז הבקר ועד עתה לא למדנו כ"א מעט גמרא, חק לישראל! שאנו רגילים בה מקודם, וגם אותה לא השלמנו בפרטותיה כו', לרגל הילד הבא אצלנו מחדש, שהוכרחנו להתנהל לאטו עד אשר למד אותה בגירסה וחזר ושנאה בפני', ומצדו בא העיכוב לנו, כשמוע שמעון אביו את דברי בנו היטב חרה לו וגמר אומר שלא להושיב את בנו אצל מלמד זה, ובכן הגישו עצומותיהם ראובן ושמעון, לדעת אם חייב שמעון לשלם חלקו בשכירות המלמד או יתן קנס, או דילמא פטור מכל וכל. וזהו סדר טענותיהם: ראובן טוען שכבר היה בזה מימות הקיץ וראו כולם ושתקו ולא מיחו, זה הוכחה שסברו וקבלו, ואם יאמר שמעון שהוא לא ראה ולא ידע מזה יקבל עליו בחר"ח, שכן הוא שלא ידע מזה כלל. השיבו שמעון: קושטא קאי שלא ידעתי, ואת"ל שידעתי ושתקתי אינו דומה ההפסד והנזק המגיע מהעכבה שהיו מתעכבים עבורו בתורה שבכתב להנזק המגיע עתה בהתערבו עמהם בתורה שבע"פ, שצריך הרבה שובה ונחת, בפרט להילדים רכים אשר בגיל בני, דכולי האי ואולי יקלוטו מעט הבנה וסברה במיצוי תוכן הענין שיהיה, לא כן עתה כאשר בנך עמהם שעדיין צריך לימוד בגירסא ופי' המלות וכו', והם צריכים להקשיב ולהאזין אליו שפה ולשון אחר והנהגה אחרת

1. ביניהם בקנין גמור ושלם. 2. = תנוקות של בית רבן.

3. = כן וכך כמו שכתבו וחתמו ביניהם, תיכף ומיר?

4. הוא הספר הנפוץ מאד, שיש בו לקוטים מן המקרא, המשנה, הגמרא והזוהר לכל ימי השבוע.

בכזר פרשיות התורה.

5. = בפירוש. 6. בחרם חמור. 7. ואם תמצא לומר.

בקל ישתבשו ופסידא דלא הדר הוא. עוד טען ראובן: אם אינו בדין שיהיה בני עמהם יושיב אותו המלמד בחבורה בפני עצמו ויתן לכל א' וא' ולכל חבורה וחבורה, חלקו במנין השעות לפי ערך מתן דמי שכירותו, וגם ע"ז השיב שמעון: כיון שהגיע המלמד למדריגה זו דשביקה להימנותיה ועיכב והפסיד את הרבים בשביל היחיד לאהבתו אותו, ולא חשש לעצמו בינו לבין קונו לעשות מלאכת ה' באמת ובתמים ולא ניכר שועי, כדבעי למיעבד לכל המלמדים ללכת בדרכי יושר, איני מאמינו עוד שיהא זריו ונזהר לתת לבני חלק ערכו, ובכגון זה לא הרשינו אותך ולא נתקשרנו עמך להביא לנו מלמד ללמוד עם בנך ואנו נותנים שכר הרבה. ועל כיוצא בזה אמרו חזקה לא שדי אינש זוזי בכדי. ע"ז יורו המורים הדין עם מי, ויבא שכמ"ה³ נאם הח"פ תאזא יע"א, שני ימים למרחשון תרנ"ז לפ"ק (סי' ס"ג).

קעה. מתוך שו"ת «תועפות ראם» לר' רפאל אנקאווא (קאזאבלאנקא תר"ץ). המחבר היה מראשי הרבנים במרוקו. השאלה הבאה נשלחה מעיר אל קצר. בשאלה זו עצמה נשא ונתן כבר ר' יצחק ן' ואליד (עי' כרך ג' עמ' פ) ומחברנו, שהיה בן זמננו, עומד עוד על אותה נקודת השקפה שלילית.

על מאי דשאל כת"ר: אם מותר להושיב מלמד תינוקות ישראל בתלמוד תורה ויהיה שכרו מאת הגוים¹, על זה יש לתמוה מה צד התר טוב מצאת בנדון זה עד שהוצרכת לשאול עליו... היאך סלקא דעתך דתשרי לן לקבל צדקה מן הגויים בשביל תלמוד תורה?² ואפילו אם אין יד הקהלה משגת להחזיק מלמד חלילה לעשות כן, ובשום אופן אין לבקש מהם לשלם לנו שכר המלמד, ואפילו אם יבואו הגוים מצד עצמם לגדל פרע הלמוד ודאי אם יאמרו להם הישראלים ששבח לאל יש לאל ידם לגדל פרע בעד בניהם וזילותא הוא להם שאחרים ישלמו בעדם פשוט שזוהי שמחתם כידוע אצלנו, ובפרט זה ודאי לא תהיה להם לא שנאה ולא תחרות ואין איפוא להתיר משום שלום מלכות³. הרי עיניך תראנה כמה גדולה ורמה מצות למוד התנוקות שהיא עדיפא מבנין בית הכנסת ואפילו מבנין בית המקדש, על כן תמיהני היאך נקום ונתיר שתהיה מצות למוד התנוקות ע"י הגויים... מי שם פה לאדם שיעלה זה על לבו שיש התר... וחלילה להסכים על הדבר הרע הזה שהגוים יעמידו מלמד לנערי בני ישראל ללמד להם תורה ומצות.

התשובה נכתבה בעיר סאלי בג' כסלו תרע"ו.

1. לפני דל, איוב ל"ד י"ט. 2. בחובות ל"ז ב'. 3. שכתו בסוף מן השמים
4. == החיות סה. 5. הנונה ב' ר' מקוצת המבט"ה. 6. ב"ב י' ב' למטה.

השמטות * ושונות

קעו. מתוך שו"ת הרב ר' יצחק בן ששת (הריב"ש). הדברים הבאים לקוחים מסי' ר"צ ונכתבו אל הרב ר' אברהם אלקחלי בקהלת אלקלע (Alcalea) שבסמרד. השוה עוד כרך ב' עמ' עד—עו.

הגיע אלי כתבך הראשון עם תלמידך רבי שמואל ביבש. והיה דעתי לעשות עמו חסד ולתת לו מהלכים בין הלומדים האלה. ולתת לו מנה יפה לכבודך. ויקר מקרה כי בעת בואו היו פני מועדות ללכת ברצלונו לנשואי בן אחי ז"ל וצויתי בבית לתת לו די מחסורו כל ימי היותי מחוץ לעיר. ואני הוצרכתי להתעכב כמשלש חדשים במהלך ההוא. ויהי כראותו כי ארכו שם הימים הלך לו מכאן שני ימים קודם שובי מבלי הגיד בבית כי הולך הוא. ועתה ידעתי כי הוא בסרקסטה ולומד שם לפני הרב ר' חסדאי נר"ו. והחבר ר' חביב הנה בא אלינו ולמד פה קרוב לשנה אחת. ובא בכאן בחור אחד מעשירי שטובה ללמוד לפנינו והיה נותן לר' חביב מנה יפה כדי שיחזיר ההלכות בחברתו. ואחרי כן בהג הסוכות שעבר. בשוב הבחור ההוא לביתו לחוג שם. פתוהו ללכת אתו ואחר ישובו. ובהיותו שם פתוהו להתעכב שם ללמד לבחורים וירבו שכרו קרוב למאה פרחים ולסמוך על שלחן אחד מהם. ושמע לדבריהם. ואחר כך שדכו לו בחורה אחת יתומה מטובי הארץ ונדרו לו בנדוניא אלף וחמש מאות דינרין ממטבע הארץ והנה הוא עומד בשלום שקט ושאנן תהלה לאל.

קעו. מהקדמת ספר „מקרי דרדקי“ (נאפולי רמ"ח). על השער כתוב רק: „זה הספר נקרא מקרי דרדקי“. בהקדמה כתב המחבר: „וכי ספר זה אלי הצאן ועדרים ישקה. קראתיו מקרי דרדקי, פי' מלמד תינוקות“. המחבר היה, כנראה, צרפתי שנודד לאיטליא והשתקע שם. הוא חי בזמן הגרוש של שנת קנ"ה. שעליו הוא מדבר בהקדמתו. הוא מתרגם את המלים לערבית ולאיטלקית. בפירושו ותרגומו הוא נסמך בעיקר על רש"י ורד"ק. ועי' עליו י. פערלעס Beiträge zur Geschichte d. hebr. u. aram. Studien, 113—130 בקטע הבא מדבר המחבר קשות על הנוהגים להתחיל עם בניהם בלמוד התלמוד לפני שידעו להבין פסוק כהוגן. מראה הוא גם על זה שידיעת המקרא חשובה ביותר בשביל לדעת מה להשיב לאפקורוס בויכוחים דתיים שהיו רגילים באותו זמן.

וכי יש עשיר חומד ללמד בנו ללמוד וללמד לקנות שם לעצמו טרם יכיר מקומו. ובטרם ידע פסוק יכיר להבין ולשמוע. בתלמוד ימהר לגמוע. טוב פיהו היותו בולם וחוסם מאשר הוא כמו קסמים קוסם. ויהיה משכרתו בעת ישוב על עקב בשתו. יחשב בנו לפלא יועץ וחכם חרשים. יקו לעשות ענבים ויעש באושים. כי במקרא לא קרא. ואיך תהיה משנתו ואך אם יכון היות ממנו פריו נמצא.

* נדפסו במקומם מסכות סכניות. 1. ר' חסדאי קרקס. 2. נראה שצ"ל ואף.

אולי בקמיו יהי לשמצה, כאשר אמר שלמה ע"ה: אחד מאלף מצאתי וגו' ודרשו רז"ל: אלף נכנסין למקרא אין יוצא אלא מאה למשנה, וממאה למשנה אין יוצא אלא עשרה לתלמוד, ומאותם עשרה אינו מצליח אלא אחד, הרי אחד מאלף, עד כאן לשונם. כל שכן מי שלא קרא, שלא יבין טעם וסברא... ואם בפסוק תחלתו יהגה, ראשיתו מצער אחריתו תשגא, ועל יד ירבה ויתרומם, ועשה לו כאשר זמם, ואם לא ישיג למשפטים וחקים יעמד הוא בין הדבקים... כדאיתא בסוטה פ' משוח מלהמה: דדריש פסוק שבמשלי: הכן בחוץ מלאכתך — זה מקרא, ועתה בשדה לך — זה משנה, אחר ובנית ביתך — זה תלמוד, ואמרינן פ' היה נוטלי: אחרים אומרים קרא ושנה ולא שימש הרי זה עם הארץ, קרא ולא שנה הרי זה בור, לא קרא ולא שנה עליו הכתוב אומר בירמיה: וזרעתי בית ישראל וגו'. ועוד אמרו רז"ל: הוי שקוד ללמוד תורה כדי שתשיב לאסיקורוס, ועיקר אפיקורוס על הפסוקים, ואם לא ידעם לפגמו נותן טעם, ישים יד לפה לא ידע תשובתם, ויהיה בעיניהם עילוי יראתם.

קעח. מתוך ספר „סם חיים“ לר' אברהם אשכנזי אפטייקר מלודמיר אשר בוואלין, מספר קטן זה, המכיל י"ב דפים, ונדפס בפראג ש"נ, לא הגיעו אלינו, לדברי צינברג, רק שלשה אכסמפלורים. ראיתיו באוכספורד, אבל לא יכולתי לקבל ממנו, לרגלי המלחמה, תצלום. והנה העיר צינברג שס' „מציאת עזרי" לר' מנחם עזריה הכהן, שנדפס ראשונה באמ"ד תפ"ז ושנית בזולקווא תקנ"ה, אינו אלא ס' סם חיים שמצאו ר' מנחם עזריה וחזר והדפיסו מלה במלה אך הוסיף לו הקדמה משלו — אמנם מדבריו בהקדמתו נראה, שבקצת מקומות הרשה לעצמו לתקן את לשון המחבר — וע"כ השתמשתי בספר זה דפוס אמ"ד, ואף הוא אינו מצוי. הספר כתוב בשתי נוסחאות: בעברית ובאידיש. בהקדמתו מודיע המחבר: „ואכתוב סדר ראשי העם בראשון, ואח"כ סדר הרבנים, והדרכת בנות ובנים, ובצירוף סדר הגבאות, איך ינהגו עם עניים לבל ישפכו דמעות“...

בפרק ג', שבו הוא מדבר על הזכות הרב הוא כותב:
וביותר ישיל אימה על הבחורים, אשר תחת ידו מוכנעים ועצורים, לחזק את בדק הבית, שיאירו בתורה כשמן זית, ללמוד בתורת אל תמיד בלי הפסק...

1. ויקרא רבה פ"ד ב'.

2. היינו שלא יגיע לידועת התלמוד ככל מקום יחא בין הדבקים בה.

3. דף מ"ד א' 4. סם כ"ב א' 5. סוף הכתוב: זרע אדם זרע בהמת.

6. אבות סוף פ"ב. 7. ע"י נכאמרו ב, פילאלאגישע שריסטן, סוף ג' עמ' 177—180

8. כ"י כשמצאתי ועינתו בו לא הייתי יכול להבין בו שום דבר מפני כמה וכמה קמפוזים

וחרולים... הן בכתב שחיה מגוכים (הכונה לאיחיות שהן קטנות ומשושטשות) והן בלשון כהני

מסופסמים ומוכרח הייתי ליבעתי (!) והסינה מעיני כנעתי.

ואם הבחור הוא אצל בעל בית סועד ואוכל, יהיה על כבודו מוחל, וישמש לבעל הבית באיזה דברים, במעשים שזה נהנה וזה אינו חסרים, כגון לחנך הבנים למעשים טובים ולדבר מצוה, או יהיה שכרו כפול בלי קצבה. גם לא יהיו הבחורים גדולי דעה כאילו הם הכל יודעים ורואים, וכאמת פעמים אינם יודעים והם טועים, וראוי לתלמידים ובחורים שתהיה מעלת צניעות עמם. ויהיו חסידים ולא כרעבתנים זוללים וסובאים... ויהיו שקטים ויראים ונחיים, ינהגו זה לזה כרעים ואחים... ועתה⁹ אכתוב שגם בעל הבית יהיה עם הבחור, לפניו ולא לאחור, ולקבלו בסבר פנים יפות, ולא להראות עמו תקיפות, להיות צורר בביתו¹⁰ ובמשכנו, או להטיל אימה יתירה במעונו, ולחמו יהא תמיד מצוי להם... והרוצה לצאת ידי עדה הקדושה, יתן לו מכל דבר שלא לביישו, ואפילו בעל בית בצרה או ברעה ובסכנה, ואפילו הכי יניח לו הלחם על שלחנו...

ואחזור¹¹ לבעלי מרביץ תורה... וראוי ונכון לכל הפחות, לשאול לבני בעלי בתים בשבוע פעם אחת, אם אומרים המלמדים משורש או לפי דוגמה, כדי שלא יאמרו רבך קטיל קניא באגמא... — ועוד בה¹² שערוריה, אשר דרך לבני העיר אנשי קריה, שמסלסלין בשערות, ועושין מעשה נערות... וכיון שיש לו סמיכות אומר בלבו חשוב הוא כאנשי דמר ורבני דמתא, ואמר יכול אני בעזרת האל לשאול ולתרוץ ולפרק קשות דתלמודא, מה לי עוד לילך בישיבה... לכן ביד השליט יכולת לגזור בגזירות קדמונים, שילמוד כל בר אוריין בדרך קצבה על כל פנים... ותלך ערב ובוקר לאביד שבעירך, וברוך יהיה מכירך.

בפרק ט' הוא מדבר על הנהגת בעלי בתים: ראשון כשבא בעל הבית מדרך לדירה... דבר הראשון ישאל בנותיו איך ינהגו בבית, ועל בניו אם יעסקו בתורה שנמשלו לשמן זית, ואם הלכו התינוקות ללמוד אצל רבך לבית המדרש... לשאלם ולשמוע מהם כל מה שיוכל ללמוד מדרכיהם, ואחר כך יכולין ללמוד עצמם כפי יכולתיהם...

וראוי להביא את דברי המחבר גם באידיש, כי לא ראי זה כראי זה. אונ' דש מיינשטן זאל ער שטראפין דיא בחורים, זונשטין הלטין זיא דען גנצין זמן פורים, דער מיט זיך דער בחור זאל שטרקין, אונ' זאל אויף דער תורה מרקין. אונ' זאל גיט פיל מאכין בין הזמנים, זונשט גיט דש לערנין צו אלי שטנים. אונ' זאל גיט פול הנדילין נאך גין, זונשטין מוז ער דיא תורה לאזין שטין. אונ' זאל וואל מיט איטליכן לערנין תורה בזונדר, אבר מיט אננדר ברענגט גרוש פלפול אונ' וואונדר, אונ' ווען איינר פון דעם אנדרן איז מקבל איין הלכה, דא ווערין זיא איין גשריבן בספר זכרון¹³ לברכה. אונ' ווען זיא לערנין הויך אז מן זיא טוט העריין¹⁴, אזוא בגליקן זיא אין איר לערנין וויא זיא זעלברט בגעריין. גון וויל איך פון דיא רבנים שווייגן זיא מוזין פיל ליידין, אונ' וויל זאגין פון דיא בחורים דז זיא גיט אימר דראן זאלין זעהין אויף דיא מיידין, ער זאל גיט שלינקן שלנקין נאך גין, ווארום בייא דעם רב ואב בית דין בעסירט ער זיך

1. ברברים אלו מתחיל פרק ד'. 2. עדה"כ אסתר א' כ"ב. 3. כאן מתחיל פרק ה'.

4. כזה מתחיל פרק ו', שבו הוא מדבר על כל החובות המוטלות על הרב.

5. אבות פ"ג מ"ג. 6. ערוכין נ"ד א'.

נאך מין. אונ' ווען ער בייא דעם בעל הבית עשט, זאל ער זעהן אז ער אן זיין דינשט ניט פא געשט, אונ' זאל אויף זיין כבוד פרגעבן, אונ' זאל זיין בעל הבית קינד נעמין אין דער שול אין אכט גאר עבין, אונ' זאל אים פאר זאגן אמן יהא שמיה רבא וקדושה, דוא ווערט ער זוכה זיין צו קינדער תלמידי חכמים לירושה, אך זאל ער זיך ניט זעלברט שנעלין, אז וויא זיך מענכי בחורים שטעלין, אונ' טונן פיל פון זיך האלטיין, אונ' קענן אפט ניט איין פסוק אין דיא סידרה גיוואלטיין, אך זאלן זיא ניט נאך גין פרעסין אונ' זויפן אונ' פילן, אן שיקט אים ונשט אין פולין, מוז ער דינן אין די מילין, אונ' ווען זיא זיצן אן איינר צעך, זאל זאלין זי עסין אונ' טרינקן גמעך, אונ' זאלין היפש מפלפל זיין איבר דעם טיש, זוא מאכין זיא דיא בעלי בתים דו הירץ פריש, מכל שכן ווען זיא זיינן בסעודת מצוה, גהערין זיא מפלפל זיין בדברי תורה עד אין קצבה, אונ' זאל ניט אנדירשט זיין אז ברידר אונ' פריינט, ווען ער גלייך זיצט אן טיש מיט זיין ערגשטין פיינט, אונ' ווען ער גלייך איז בסעודת הרשות, מכל שכן זאלין זיא ניט רידן דברי שטות, נייארט דיא גוטה ריד זאלין אך זיין אויז ספרים, דו שטיט גאר היפש בייא זקנים אונ' בייא נערים, ווען זיא זיך אזוא ווערין הלטין ווערין זיא אין די לייטן אויגן ליב זיין, אונ' ווערין זוכה זיין צו קומין אין הייליגן לנד אגיין ...

עז איז צו וואר נאך אזוא פיל צו שרייבן, אבר איך וויל עז אויף דו מאל לאזן בלייבן, וויל נון עטליכה זאכין וואז ניטיג איז פאר צו רייבן, וויא זיך דיא בעלי ישיבה בערשטין קעמין אונ' צירין, אונ' וועלין דיא קהלה פירין, אדר זונשט איינר דער נאר סמיכת האט, וואז ער זיך איין בילט פריא אונ' שפאט, ער מינט ער קאן אזוא פיל אז דער ראש הישיבה, ווייב אונ' שווער אונ' שוויגער הלטין אין פא רבי עקיבה, אונ' ער רעט איך וויל נימר אויף די ישיבה גיאן, אוך קאן וואול אך אזא הילוק זאגין אונ' נאך מיאן, דרום שרייבן דיא רבנים אין פרקי אבות, עשה לך רב וקנה לך חבר אין קיין קטאבות, דרום קער איטליכר רב צו לערנין מיט זייני תלמידים בדרך קצרה, דוא פא שטיט ער נאך אזוא בלט בטעם ובסברא, אונ' מיט דעם זאל דיך גאט דער געצין, צייט זאלשטו צו דער תורה זעצין... דרום זאל זיך איינר ניט פאר לאזן אויף זיין זין, זאל ליכר אלה מאל צום רב גין.

נון וויל איך שרייבן וויא זיך איין בעל הבית זאל הלטין רעכט... בראש ווען ער קומט אין הויז זאל ער אליש פרעגין אויז, אויב דיא קינדער זענן בייא דעם רבי גוועזן, אונ' הבין רעכט גלעזין, אונ' זאל זיא היפש גווינן צום רבי אגיין, אונ' זאל זיא דער נאך פא הערין אויב זיא בקי זיין, און זאל אך מיט זיא לערנין וואש ער קאן, דען דעם פסוק ולמדתם את בניכם קער מקיים צו זיין אידר מאן.

קעט, מתוך ספר „מראה המוסר, דער צוכט שפיגל... איין געטליך
אונ' וועלטליך ספר אויז דברי חכמים גינומן, דאז זיין גלייכן איז

1. = כתבות, קטפות, כטבות, עי' יוסף פערלעס, Beiträge zur Geschichte, 177,

ניא אין דיא דרוק גיקומן. נתחבר ע"י ר' זעליגמן אולמא
ממשפחת גינצבורג. נדפס ראשונה בפראג שע"ד, ולפני מונחת
הוצ' אויבאך תע"ו. והרי פסקאות אחדות ממנו הנוגעות לתולדות
ההנוך.

א. אי לאו מוֹלֵיִתָּא לאו חֲכָמָא: די עשירים זאל מן הלטין אין ערין.
דען ווען זיא ניט ווערין זוא קענטין דיא ישיבות ניט בשטין, אונ' דיא לומדים
מושטן בעטלין אודר האנדלין גין. דר דורך ווערט דיא תורה גין גנץ כליה. דרום
זאגין אונזרי חז"ל: אי לאו עֲלֵיָה לאו אֶתְכֵלִיא. גלייך אלז וויא דיא רעבין
בלעטר, בישערמן דיא טרובן פאר אלי ווינד און גיוועטר, דאש אין ניט ווידר
היץ נאך רעגין שאדין טוט. אלזו אך דיא עשרים מיט אירן גוט. דר הלטין דיא
תלמידים חכמים וסופרים, קופה יונגן י אונ' בחורים... (ד' ע"א).

ב. חסורי מחסרא והכי קתני: ווען דיא רבנים לנג גיהנדילט האבין, אונ'
זיין אב קומן אונ' זיין פר דארבין, זא איז קיין אנדרי צו פלוכט מין. דו חידר
איבר דאז לערנין מוזין גין, אלז מירש זעהן אן פולינשי רבנים, ווען זיא זיך פר
האנדילט האבן, אויף פפעניג אונ' העלה, ערשט היבט ער אן צו וואנדרין ווירן
איין קנעלה, וויא מן דען צו אליר האנט, פינד דיא פולנשי רבנים אין אלי לאנד,
דאז אישט אין דרום וועדר שפאט נאך האן, וואל דען עמי הארץ זיא קענטין עש
אך טאן (כ"ה ע"ב).

ג. דַּהֲבָא צְרִיךְ לְקַמָּא, וְעוֹלָמָא צְרִיךְ לְהִלְקָא: דאז גאלד וויל וואול
גישלגין זיין, קיין ששרייך שפאר אן דען קינדד דיין, זוא מין אלש מן דיא קינדד
אין דעד יוגנט שלאגט, דעשטר מין גוטש מן פון אין אין דער עלטער זאגט (י"ז ע"ב).
ד. יושבי כפרים — יושבי קברים, גברים כבהמה המתה, נשים בנות כחמורים
וכיחמורים, בנים אנשים כחזירים, חסידים מוסר כשר איסור והתרים: די אויף
ישובים אונ' אויף דערפער זיין גאנץ גימעט, אלש ווען ער בייא דען טוטן אויף
דען גראב זעט, זיא זעהן ניט טיל גוטש פר זיך, דרום זאגין אונזרי חכמים: איר
טעכטער זייגן גלייך אלז דאש פין, אירי זין גינן אן צוכט גאנץ פרייא, און
גינזגין אלש דיא ווילדי זיא, פון יודישקייט ווישן זיא ווינציג צו זאגין, איין
גאנצין טאג טונג זיא זיך מיט דען כותים שלאגין, ווען זיא דער נאך אין קהלות
קומן איטליכש דינג ביזונדר, אישט אינן קדיש אונ' ברכו איין מער וואונדער, גלייך

1. „כמאמרם ז"ל בירושלמי אי לאו מולאי לאו חוכמתא" (ה"מ בוטריל, פי' לסי' יצירה פ"א מ"ג).
2. חולין צ"ב א'.
3. בערים הנמשכים מן הקופה, ועי' לעיל עמ' מב' „קופת הנערים“.
4. נדרים כ"ג ב' ועוד כ"ח.
5. זוהי ידיעה מעניינת על מצאותם של רבנים ומלמדים פולניים באשכנז עוד לפני גזירות ת"ת.
6. א"ב דבן סירא, וצ"ל: לקובצאה, צורף.
7. קסע זה מתאר את חייהם של היהודים בני ה"שובים", ואת הנוך בנותיהם ובנותיהם, והשוה כרך א' עמ' קס"ט — קעג ולעיל עמ' קג, מקורו של מאמר זה הוא בעירובין נ"ה ב' ו"ש: יושבי צריסין כיושבי קברים.
8. עירובין ס"ג ו' על בנותיהם תוא אומר ארור שיכב עם כל בהמה.

אלו וויא דיא אנדרן נארין טונן זיך פּר גאפּין. אונ' שטינן אין דיא שול מיט דעם מויל אפּין. ער ווייט ניט וועדער איין נאך אייז. מן נארט זיא צו דער טירן אנויז. אך דיא ווייבר קאנן ניט טאן אירי זאכין רעכט. עש גיט צו וויא גאט וויל גינוגן שלעכט. ווען עז קומט אס שבתות וימים טובים. זא זיין אירי שכינות כותיות אירי נעשטי קרובים. ווען איר אישט דיא ווייל לאנג. איז דאש איר שפאצירין גנג. מיט כשר איסור והיתר. גיט אפט זעלצום דאז וועטר. זאלט איר רידן לאנג דער פון. זא איך וויש גיוויש קליינן דאנק צו הון. דרום לאז איכש בלייבן וויא עש איין איטליכר פּר אויגן זיכט. דא מיט פּר גרייף אונ' פּר ריד איך מיך ניכט. אונ' זאג בקיצר איין אידר דער אין איינר קהלה זיצט. מאג השי"ת זאגן דאנק. עש זייא גלייך גיוונד אדר קראנק. ער האב צו עשין וויינג אודר פיל. אונ' גיט עש אים וויא השי"ת וויל. זא איז זיין לעבן טויזנט מאל אזו גוט. אלש איין גרוישר עושר דער אויף דעם ישוב זיצן טוט... (כ"ט ע"א).

ה. לא המדרש עיקר אלא המעשה: עש הענגט ניט אלו דראן דו איין מלמד מיט זייני קינדער ערנשטליך אונ' וואול לערנט. זונדר אך דו ער זיא צו מעשים טובים פאריכט. אין מצות אונ' גוטר צוכט. אין דרך ארץ אונ' אין גאטש פארכט. וואז זיא האבן צו טאן אדר צו לאזין איבר טיש אין דער שול אונ' אויף דער גאסין. אין גוטר שטראף אונ' צוכט איז ער זיא מחויב צו הלטין אל צייט... (ל"ו ע"ב).

ו. למדה תורה דרך ארץ שלא ילמד אדם בנו בשר ויין: דיא תורה גיבט דיר איין אן ווייזונג רעכט. דיין קינד צו הלטן שלעכט. ניט גיווין עש אין דער זוגינט זיין. צו עשן אונ' צו טרינקן פלייש אונ' וויין. הלט זיא גרינג אלש דוא זיא קאנשט הלטן. זא ווערן זיא קענין ליידין ווען זיא ווערן אלטין. זא אישט אין אך מגיל ליידין ניט זויאר. עש קאן בלד איין אידלמן ווערדן אויז איין פויאר אבר איין אידלמן דער איין פויאר ווערט. דער גיוואונטש גנץ הערט.

קפ. מתוך הקדמת המדקדק ר' יהודא ליב ב"ר דוד ניימארק לספרו „שרש יהודה“ (פרנקפורט דמיין תנ"ג) על דקדוק הלשון העברית. ההקדמה נכתבה בצורת אגרת אל „האלופים יורשי המנוח כמר מאניס דרמשטט ז"ל שהיה אחד מיוחד בעושר ובגדולה מתושבי ק"ק פרנקפורט המעטירה". הם בנו בנין מפואר בשביל הישיבה שבפרנקפורט ותמכו בה ביד נדיבה. ובראש הישיבה עמד הגאון ר' שמואל שאטין הכהן (מהרש"ך). מחבר ס' „כוס ישועות“ (פפד"מ תע"א). במשך ל"א שנים:

1. ע"י צוואת ר' אליעזר הלוי שהובאה בכרך א' עמ' כח: בני ובנותי אם יוכלו בשום צד יהוו בקהלות.
2. אבות סוף פ"א.
3. הולין דף פ"ד א'.
4. ע"י בדברי בעל „יוסף אומץ“ שהובאו בכרך א' עמ' פג. והיה זה פתגם עממי.
5. בהקדמתו לספרו הנ"ל, הוביל החוסים למסכתות של סדר נזיקין, הוא כותבו „ומעשי ידינו עשו פירות ופירי פירות... כמה אלפים תלמידים שהיו גדלים ונעשו תישיים, אשר הרבה מהם חוספי ישיבות ודייני ישראל. והמפורסם אינו צריך ראיה“. וע"י עליו במאמרו של ד"ר צובל, „מיני כרך ח' עמ' רצ"ה—רצ"ח.

„אשר אור תורתו זרח, בבית מדרשכם הנ"ל ושם תוסיע חכמתו... משם תצא תורה, ליהודים היתה אורה... שם ישבע אדם מפרי עץ החיים הנודעת, שם שטים טסים ודאים בשטת ים התלמוד והפוסקים, בלמודי כל הידיעות והחכמות הם עוסקים, אחת מן החכמות מהם לא נעדרה, ויהי להם המורה לעטרת צבי ולצפירת תסארה, עוטה כשלמה אורה... דעתו לשון ערומים תבחר... להורות להם הדרך בהכמת הדקדוק בחר, אשר היא אבן הראשה לתורתנו הקדושה... ולכבודכס... ולכבוד הרב עם בית מדרשו הברתי חבורי זה...“.

קפא. מהקדמת ספר „קנין אברהם“ לר' אברהם ב"ר רפאל לונזאנר, בין ונכד להחכם המפורסם ר' מנחם לונזאנר, זהו ספר למוד של דקדוק הלשון העברית, ונדפס בזולקווא תפ"ג.

המחבר מדבר על אלה הדומים לעורים במחנה העברים, כי לא ראו שמש המאיר לארץ ולדרים, ולא טעמו טעם טוב ערב ומועיל לידע מהו בנין הקל או הפעול, והתורה שבכתב בעיניהם לזרא... ויעשו להם במות לעיין ולדייק בתלמוד בלתי שורש המקרא... עד שאם יזדמן איזה פסוק השייך לעניינו לא ידע מכונו, ובקאות התלמוד נשאר לו גלמוד...

שא נא עיניך וראה מה ראיתי על ככה, אגלה אונך עתה, ידוע תדע כי גר הייתי בארץ לא לי, במדינה נכריה, בגוי אשר לא שמעתי את לשונם לשון אשכנז, והגליתי למקום תורה היא פראג, עיר ואם בישראל, ולא יאומן כי יסופר כמה הרפתקאות דערו עלי על הדרכים, כי הייתי לבז מהשודדים ומהגזלנים כמה וכמה פעמים, שנשארתי מבלי לבוש ושמלה... וכל זה אינו שוה לי, כי מה נשתנה לשוני מלשונם בהיות הפרש גדול בינינו והכל בלשון אחד, וזה מחמת חסרון בקיאות בדקדוק לשוננו הקדושה, ואמרתי אליהם על מה עשותם ככה לאר"ש הזאת, ויענו ויאמרו על אשר עזבו את תורת ה' ובקטנותם מתחילים תיכף ללמוד גמרא, וכשמתגדלים הולכים אחר פרנסתם ונשאר להם החריפות לחרפה, ואמרתי להם למה אינכם לומדים חכמת הדקדוק, ותמלא האר"ש דעה לדבר בצחות לשון, הלא כל הארץ מלאה ספרים: חיבורי הראב"ע ורד"ק ורמ"ק ור"א דבולמוס בספרו „מקנה אברהם“, כי שם כלל הכל בצחות לשון, ואמרו לי כי הוא גופו קשה הלשון להבין, שהוא לשון יותר נוטה אל הפילוסופיה, ולכן מנעו את עצמם מלהגות בו, אז עמדתי על עמדי לזכות את הרבים וחברתי חבור קטן מחזיק את המרובה, המחבר כותב, שלא בקש משום אדם שיסייע לו בהוצאות הדפוס, אדרבא, הוא מודיע שכל הרוצה יבוא אליו ויתן לו חבורו חנם, כי כל כוונתו רק לזכות את הרבים.

1. היתה לי ידיעה הגונה בתכונה, ובהסכמתו לסי' בפחלי אילה שלוחה הוא ניסבה את העוסקים במתמטיקה (צ"ח עמ' רצ"ו).
2. לחבר את חבורו זה.
3. מלי ארשת שפתי, כשחק מלים, עתה"כ, על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת.
4. ר' משה קמה, שספרו בשם מהלך, או מהלך שבילי הדעת, נדפס פעמים רבות.
5. נדפס בניציא רפ"ד ועוד, והורגם גם לרומית.

קפנב. קטע „משירי בחורים“ שנתחבר ע"י אלמוני אחד מבהורי הישיבה בפרנקפורט בשנת תק"י (1750) בערך. בשיר זה אנו מוצאים תאור מלא מחייהם של בחורי הישיבה באשכנז באותו זמן ומסבלותיהם. מוכרחים הם לישון על ספסלי הקלויז, או שהם שוכרים להם חדר דל שאין לעמוד בו בקימה זקופה ושנים צריכים לישון במטה אחת. להשיג „פלעט“ (=פתקא) לשבת לאחד מבעלי הבתים הוא מן הדברים הקשים. ואף ה"מוצלהים" המסובים על שולחן בעלי הבתים אינם מאושרים ביותר: אין מאכילים אותם לשובע, ובעלי הבתים מביטים עליהם כעל משרתים שאפשר להשתעבד בהם ולשלחם בשליחויות שונות. יהודי פרנקפורט מרבים בתעניות, שנקבעו לרגלי מאורעות שונים שאירעו בקהלה זו, ואם חס ושלום יתפסו בחור שאכל בצום כזה יוציאוהו מן העיר בכלונסאות של החופה. השיר כולו אינו אלא קובלנא מרה אחת על מר גורלם של הבהורים ומחאה חריפה נגד אנשי פרנקפורט. השיר נתגלה בכת"י בש' 1936, בעלית גג של בית-כנסת בקהלה קטנה בדרום גרמניה, ונתפרסם ע"י פרופ' אהרן פריימאן ב"יוואבלעטער" כרך י"ג עמ' 345—353, ועל תרגום הקטעים המובאים כאן עלי להודות לסופר מר יצחק שוברג.

1. אריד בשיחי פתן / מה עלתה לנו הבהורים בכאן / כאן בפפ"ד הבהורים / מתיסרים מאד ביסורים / יסורים גדולים באים כאן עלינו / עד כי מפ"פ נוקיר רגלנו / ואיך נוכל נספ"ל עדין / שפך נוהגים בנו בחורים מסכנים בפ"פ דמיין.
2. אנו הולכים לפ"פ ומעט כסף בידנו ובגד לעטות / ומקיים לזכות עד מהרה ולקבל שבתות / ואין מסרבין לנו מנויים² / לאחר שכתבי-המלצה שלנו קרויים / אילו היתה הבחינה כאן עיקר / היינו מתקבלים בכבוד וביקר / ואנו הולכים עם כל הבהורים שבכאן / לראוח מי ייטיב לעמוד במבחן / ...
3. אם יש והבחור יאהר לבית המדרש וישכב / באיצה ובריצה חס ב"ב³ אל הרב / ואמר מה אותו בחור שאינו הולך לבית המדרש / הן ידוע לו מה כתוב
1. אריד בשיחי וויא גיהט עז אינו בהורים היא / הוא אין פפ"ד ליידין מיר גרויזי פיין / גרויזי פיין טוויין מיר ליידין / ביז מיר טוויין פ"פ מיידין / הן וויא קענין מיר דש אויז שטיהן / דש מן מיט אונז ארמי בחורים טוט אין פ"פ אזו אוס גיהן...
2. גיהן טוויין מיר גאך ס"פ מיט עטוויין געלט אונד איין גאנץ קלייד / שבתות צו בקומן פר מיניין מיר אין איין קארצי צייט / מנוים טוט אונז קיינר אב זאגן / ווען מיר אונזר רעקמדציאהן אב טראגן / ווען איז אויף דעהם פר הערין זולט אן קומן / ווערדין מיר גאר בלד אן גנומן / הן מיט אליי בהורים טוויין מיר ארויז גין מיר טוויין זעהן / וועהר דא ווערט אין בעשטן בסטהין / ...
3. ווען דער בער זעלט איין מאהל דיא שול סר שלויסן / מיט שפרינגן אונז טאנצן טוט דער ב"ב צוט רב לייפן / ער זאגט וואש עז דש פר איין בער דער ניט שולין גיט / ער וואס טאכ⁴

1. על מקורות „פרנסתם“ של הבהורים בפרנקפורט ע"י גם כרך א' עמ' רס.

2. המנויים במספר הבהורים שהקהלה דואגת למונומיהם בימי השבת.

3. בעל הבית. 4. וויש דאך ז'.

ולמה נדרש / אטו לברנש כזה אתן אלל ושתה / שאינו בא לבית המדרש בעתו / ומה אעשה אנכי לזה חובק הידים / מוטב כי אטול ממנו יצועו שמיום ומיומים /
 9. זכות לא ילמד עליו איש בכאן / כל אחד נוהג רשעות כמו ממוכן /
 והבחור המסכן כל הליץ נשאר ער / ולומד כל העת ושונה וסובר / הוא נשאר
 ער בלי הרף כל הליץ / ולא הפסיק משנתו ועשה בה חיל / הן מאי כולי האי אם
 אחר פעם בא הלום / הרי אין זה מעשה יום יום...

10. לאחר שעברו הדשים אחדים / נשמע בחוץ קול רעש ופחדים / ונער
 מנערי הרחוב יכריז ויטען / הוי כל הבחורים אל בית ר' מאיר פוטכי למבחן /
 וכל מי שימנע רגלו ויפרוש / מגבול ס"פ יגרשוהו קרש / אז בין הבחורים תקום
 יללה / ויש מהם שיסלו למשכב מרוב בהלה /

11. אך מה בצע בכל אמתלה ותירוץ / ויוזפיל אפנהיים / מבית לבית ירוץ /
 עד ימצא את הבחור דנן / המבקש לו תירוץ לפורקן / ובשם ב"ג² הוא אומר לו
 בעין / אם לא תעמוד מיד למבחן יגרשון מפ"פ דמיין / והבחור משנה צורתו /
 אוי ואבוי לצרתו...

12. לבסוף הוא הולך באשר אין לו סתרה / כי ראה שמזלו כבר איתרע /
 ועומד למבחן בחרדה נמהרה / שאינו בקי ברש"י ובתי"ט ובגמרא / בין אם ילך
 אל ר' טעבלי ובין אל ר' מאיר / מובטח לו כי 0³ על הגליון לו יאיר / והבחור
 על שבתותיו חרד מאד / ונשא חרפות וכקלות /

וואש גשריבן שטיהט: / אזו איינס זאל מן געכין צו עסין אונד צו זויפן / דער אלי טאג טוט דיא שול
 פר שלויפן / הן וואש טוהי איכ מיט אזוא איין וואהל טעגיר / איכ וויל איהם אויף זאגן זיין גלעגיר /
 9. קיינר טוט קיין זכות אויף איהם זוכין / יעדער טרייבט רשעות אלז ממוכן / אונד דער בחור
 איזט נעכט אויף גבלבן די גאנצי נאכט / אונד זיין צייט מיט לערנין פר כראכט / אויף גבלבן איזט
 ער דיא גאנצי נאכט אין איין שטיק / אונד גיט מפסיק גוועזן איין אויגין בליק / הן מאי כולי האי
 ווען דער בחור איין מאהל דיא שול פר שלויפט / איז גשיכט גיט גאר אופט...

10. ווען עטליכה חדשים זיינין פר בייא / הערט מן אין דיא גאט איין גרויש גשרייאה /
 איין גאסי יונג רופט איז / אָה אלי בחורים זאלין קומן פר הערין אין ר' מאיר פוטכי זיין הויז /
 אונד וועהר דא ווערט איין בלייבן / דען זאל מן אויז פ"פ טרייבן / הן וויא עז אונדיר דיא בחורים
 איין יללה / מענכר ווערט קראנג פר גרויזי בהלה.

11. וואש העלפט אבר אלי אויז רעט / ווייל יוזפיל אפנהיים מבית לבית גיט / ביז ער דען
 בחור טוט אן טרעפן / דער זיכ מיט אייני אויז רעט וויל העלפן / דער בייא טוט ער איהם בסם
 צ"ג אן זאגן / ווערשטו גיט גלייכ גין פר הערין ווערט מן דיכ אויז פ"פ יאגין / הן דער בחור איז
 משנה צורה / אוי לאותה צרה / ...

12. ער מוז ענטליכ זיין לערנין זאגן / ווען ער שונד זיכט זיין שלים מול פר אויגין / ער
 גיהט צו פר הערין אין איינר מורה / ווייל ער גיט רעכט קען רש"י אונד תי"ט⁴ אונד גמרה / ער
 מאג גין בייא ר' טעבלי אודער בייא ר' מאיר⁵ / אין 0 איזט איהם בטוח אויף דעהם באכיר /
 הן דער בחור האט מורה פר זיין שבתות / ער מוז איין נעמן חרפות זכוסת /

1. שמע הקהלה או הישיבה.
 2. בחורים גבאי.
 3. כנראה לטימן שלא הצליח בבחינה.
 4. תוספות יום טוב.
 5. שמות הבוחנים את הבחורים.

13. בכל מיני שתדלנות הוא משתדל / ובלבד שמנויו בין המנויים לא
 יהא חזק / יום ולילה לפני הבהונים בבכי ימָרָר / תנו לי דבר־מה ואקרא לפניכם
 הוא אומר / הוא שופך לפניהם דמעה רבה / ומבטיח אלכד בשקידה להבא / וכל
 שבוע אלך למבתן ולא אפסח / ראה תראו כי אצליח ואף אצִלֶח.

14. אלו שתדלנות טוט ער טרױבן / אלו ער זאל ניר מנוים בלױבן / יום ולילה טוט ער פר
 דיא פר העריר וויינין / ער זאגט גיבט מיר אטוויי צו לאיינין / ער גיסט פר זא פיל טרערין /
 ער פר שפרעכט זיא איב וויל פלייסג לערנין / הן איב וויל אלי וואב צו פר הערין גין / איהר ווערט
 זעןן איב וועהר בעסר בטטהין.

קפג. „תפלת אבות על הבנים“ מספר „מרגליות טובות“ (וינציאה
 תכ"ה). „הלא הוא קצור ספר חובות הלבבות, ובראשיתו תפלות
 לדרשנים ולרופאים ולאבות על הבנים ולמוהלים... חברו מעלת הרב
 המופלא הרופא המובהק כמהר"ר יעקב בכמור יצחק צהלון
 זצ"ל לזכות את הרבים“. תפלה זו מעמידה אותנו על שאיפות
 ההורים בחנוך בניהם.

רבונו של עולם זכני להוליד בנים זכרים עוסקי תורה לשמה, בריאים
 בגופם ושכלם, בעלי מדות טובות, בישנים רחמנים, גומלי חסדים, צדיקים חסידים,
 יראי אלהים כאברהם, מקדשי שמך כיצחק, ותמימים יושבי אהלים כיעקב, מאמינים
 בלב שלם בכל תורת משה ונביאים הקדושים וחכמי האמת ותורה שבעל פה, וכל
 העיקרים ואמונות אמיתיות תורתנו הקדושה... ולא יבעטו בקול מורים והורים
 אלא מכבדים ויראים אותם... ויהיה להם רוחב לב ושכל טוב להבין, זכירה טובה
 וקיימת לשמור החכמות לעבודתך, חושים בריאים להשתמש בהם לעבודתך ואהבה
 וחשק ורצון בתורת ה' ובה יהגו יומם ולילה...

אנא אלהי זכני לקיים מה שציותני: ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, ויהיו
 בני מורי הוראות ישראל לשם שמים ולא יכשלו ולא יטו ימין ושמאל מדרך
 הישרה, מדבר שקר ירחקו ולא ימצא בם מום ולא מדה רעה מקטנם ועד גדולם..

קפד. בסוף ספר „דינים והנהגות אדם“ מאת הגאון רבי דוד
 אופנהיים, עם ספר הלכות דרך ארץ אשר חבר הגאון הגדול
 איש אלקים קדוש מהר"ר מאיר פאפרש (חמו"ד) באה התפלה הזאת.

דש זאל איין קינד זאגין פר דעם לערנין
 וויא מן עפינט דש ספר זאל ער זאגין: איך וויל לערנין אן דאש לערנין
 זאל מיך ברענגין צו מעשים טובים אונ צו מדות טובות וישרות, אונ איך זאל
 קענין ווישין די תורה אונ טון דש לשם יחוד קודשא ברוך הוא ושכינתיה בשם
 הוי"ה ובשם אדני המתיחדים יארונה"ו על ידי הנעלם בדחילו ורהימו ביחודא
 שלים בשם כל ישראל, אונ אין מיטן לערנין זאל ער זאגין: דש ליכט פון דער
 תורה זל מיך פירן אין גוטן וועג, אונ ווען דער יצר הרע רעט אים אן ער זאל אויף

הערין צו לערנין. ענטפיר ער איז מיד, אודר ווייל ער פרשטייט ניט גוט, אודר ווייל די קינדער שמוסן זאל ער אן שרייאין אין דעם יצר הרע, און זאל זיך אויף אים שטארקין און זאל נאך מער לערנין מיט חשק און מיט כח ביו ער זאל שוויצן, און מיט דעם צו ברעכט ער אלי קליפות און אלי עברות ווערין מכופר אפילו די גרעשטי, און דאש לערנין מיט כח און מיט גזאנג, אן איין מחשבה זרה, מאכט רייך און מאכט לויטר דא נשמה און שארפט דעם שכל, און צו ברעכט די קליפות.

את זה יאמר הילד לפני הלמוד : כשיפתח את הספר יגיד : אני רוצה ללמוד כדי שהלמוד יביאני לדין בעשים טובים ולטובות טובות וישרות וסאוכל לדעת את התורה ולעשות זאת לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה בשם הוי"ה ובשם אדני המתחדים יאדונה יי על ידי הנעלם בדחילו ורחימי ביהודא שליט בשם כל ישראל, ובאמצע הלמוד יגיד : אור התורה יוליכני בדרך טובה, וכשיצר הרע מסתהו שיחלל מללמוד, או מפני שהוא עיף, או מפני שאינו מבין כהוגן, או מפני שהילדים משוחחים ינער ביצר הרע ויתגבר עליו, וילמד עוד יותר בחשק ובכח עד שיזיע, ובוה ישבור את כל הקליפות, וכל העבירות, אפילו הגדולות, תסופרנה, והלימוד בכח ובזמרה בלי מחשבה זרה מטהרת ומוקפת את הנשמה ובהדרת את השכל ושוברת את הקליפות.

על החברות השונות שהיו קיימות אצלנו לשם למוד תורה : חברות תנ"ך, משניות, "עין יעקב" "חיי אדם", חברות ש"ס וכיוצא בהן—עוד לא נאסף החומר הרב הנוגע להן ועוד לא נחקר ענין למוד התורה ע"י כל שדרות העם, כל חוג לפי מדרגתו, יש גם בזה הרבה דברים מלאים ענין ואפילו אקטואליים, בקהלות שונות ובספריות שמורים פנקסי חברות מסוג זה, הריני מביא כאן פסקאות אחדות, מעט מהרבה, על ענין זה, ומקוה לשוב לזה בהזדמנות אחרת.

קפה. מפנקס חברת ש"ס בקהלת העלי שויא (מורביא) 1. מוצאים אנו בו את קביעת ה"דף היומי" בלמוד התלמוד, ויש בתקנות עוד כמה פרטים מענינים ראויים לתשומת לב.

תוקף האגרת הוקם והוסד על אדני האמת, אמיתה של תורה, שהיא נעדרת, בעת שנתמעטו הדורות, ברבות צוקות העתים והשנים אינם כסדרן, כל היום דוה זאת אומרת, ונלקו המאורות, משני התורות 2, והיינו דאחרבו את שני בתי המקדשות וניטלו ממנו רזי אורייתא וכתרהי העטרת, וכל יום קללתו מרובה משל חברו על המחיה ועל הקלקלה, ונכסי ב"ב יורדין לטמיון ואל צרור נקוב משתכרת, צרעת ממארת, ואין איש שם על לב על מה אבדה ארץ על אשר עזבו את תורת ד', שטוב סחרה מכל אבני יקר וסוחרת, ונאום פשע תירץ אויב מפני בגידות הזמן

1. כמה ידיעות השונות אפשר למצוא במקורות שכל כך וכרך, כגון דברי ר' שעפכל הורוויץ על פרנקפורט (כרך ג' עמ' ע') ור' שלמה שלומיל על צפת (כרך ג' עמ' כו).

2. העתק ממנו מסר לי ד"ר א. ח. פריימן.

3. הורה שכתב ותורה שב"ע" 5. אולי צ"ל : והוסרה.

שנתמעטו הלבבות כאצבע בקיראי הסברת, גלל כן לא יוכלו לעסוק בשלמיות, כימי עולם כשנים קדמוניות, שהיתה מגינה עלינו ומצלת* מחרב פיפיות מבאר שחת מבור תחתיות, ובעלות זאת על לבבנו אזרנו כגבור הלצינו, וכגבר מתרוזן מיין דמינו, לגדור בגדר פורתא פרצותינו, כדי שלא תשכה מפינו ומזרענו, ולב טהור יברא אלקים ורוח נכון יחדש בקרבנו, ולהסיר לב האבן מבשרנו, ומבשרנו יחזה אלקינו להוציא אל הפועל מחשבותינו, ויען וביען שמחשבה מועלת אפילו לדבר תורה, ע"כ עמדנו על נפשנו, וזכה תהי' עתירתנו ותפלתנו, אנחנו הה"כ כולנו כאיש אחד קשרנו את עצמנו וגמרנו מנור' וגמורה בלבנו, לקבוע עתים לחורה, לזכות את נשמתנו, כאשר נצטוינו מפי חכמי תלמודנו, והשם הנכבד נפלאות מתורתו יראנו, והבאים לטהר מן השמים יהי בעזרתנו, וכה יקום וכה יהי משפטנו בחוק ולא יעבור כתיב אצל חבורתנו.

וזה יצא ראשונה לכל התנאים ואופנים שהתנינו: מדי יום ביומו תמידין כסדרן חוב מוטל עלינו לחתומים מטה להתאסף בבית אחד, כאשר יתבאר להלן, וללמוד בעיון רב דף אחד גמרא פירש"י ותוס' ומהרש"א, דהיינו בזה הזמן גמרנו להתחיל מסכת ברכות, עם כל ההלכות, שמורות וערוכות, ומי יתן והיה לבבנו זה עמנו ליראה את השם כל הימים לשמור ולעשות וללמוד ולגמור הש"ס עד גמירא, לגלי רזין וטמירא, וכשם שזכינו להתחילה כך נזכה ללמדה עד גמירא, זמן אספות החברים יהי' בחצי היום, דהיינו אחר שעה ששית עד שעה שביעית, ואם ימשך ב"י יותר תע"ב.

בית וועד יהי' אסיפת הלימוד של בני החברה אצל הגבאי, כי תקנו ביניהם בכל שנה ושנה יחדשו עפ"י הגורל גבאי אחר, רק בשנה הראשונה יהי' התוועדות החברה בבית התורני מוהר"ר דוד סגל אף בלתי גורל.

ההגדת ההלכה יהי' כל יום מפי איש אחר מבני החברה, גלל כן התקן בינינו שכל אחד מבני החברה יעיין היטב השיעור בגפ"ת ומפרשים, כדי שאם יוטל הגורל בחיקו יברר הלכה ברורה בפלפול וסברא, ולא יחטא קולע אל השערה, ואם מאן דהו שיפול עליו הגורל לא יוכל להגיד השיעור להיות העדרו העיון ענש יענש אותו פלוני לקופה של החברה ג"צ, וגם הותקן בינינו באם שיתרשל אחד מחתומים מטה ולא יבא ויפקד מושבו אצל הלימוד ההוא יוקנס לקופה הנ"ל א"צ, רק מעוט הוא, באם שאונס הוא, שיהי' על פני השדה בחוץ או חולשתו או חזתו או זולת זה שאר אונסין אז פטור הוא מהקנס.

בשבת ויו"ט יהי' זמן הלימוד והאסיפה ג' שעות אחר חצות היום, כדי שלא לבטל מעונג שבת, כאשר ששינה בשבת תענוג, וערב שבת, שטרודים העם הרבה, יהי' זמן אסיפה של הלימוד בשחרית תיכף ומיד אחר יציאה מבה"כ, ואלו הן הימים יומא דמפגרי רבנן, שאין זמן הלימוד בעתים הללו: ע"כ*

1. עירובין נ"ג א' 2. סוטה כ"א א' 3. סנהדרין כ"ו ב'

4. שבת ק"ד א'

5. כך עשו גם בפרנקפורט, שהיו מסטיקין מעבודה בחצות היום והולכים ללמוד את

הסיר הקבוע.

6. תבוא עלינו ברכה, 7. ג' צל, קרויצר, 8. ערב סוי-כפורים

וערב ט"ב, ומכ"ש ט"ב, ופורים, וגם אסתר תענית לא הגיד מהרי"ל הלכה לתלמידיו.

גם זאת נתקן: בימות הגשמים, שהלילות ארוכים והימים קצרים והמלאכה מלאכת השמים מרובה, אז יהיו זמן הלימוד של החברים לערב אחר תפלת ערבית, גם זאת נתקן בינינו הח"מ, שבאם חס וחלילה יעדר אחד מבני החבורה, דהיינו שיתמלא ימיו ושנותיו עד מלאכת שבועים שנה, אז יהי הלימוד והאסיפה בבית פלוני המת, כדי לזכות נשמתו עבורו.

וגם הותנה בני החברה שבכל שנה ושנה יחודש ביניהם נציב וגבאי אחר, שע"פ יצאו ויבאו, ויהיו הקופה אצלו, וגם הלימוד אצלו כנ"ל. ואף גם זאת התחייבנו בחוב גמור, ליתן כל אחד ואחד ולא יעדר א' מלידתן כל שבוע ושבוע א'צ לתוך הקופה, שיהי' מונח אצל הגבאי, וזמן הנתינה גמר התשלומין יהי' בכל ערב שבת, ולכל המאוחר מדי חודש בחדשו, ולא יעבור כתיב"ז אצלינו, גם חוב מוטל על כל גבאי וגבאי שיעבור משיחתו בסוף השנה יעשה ממעות הקופה סעודה לכבוד התורה ולומדיה, וחלילה [לבטל] זמן הלימוד בשום יום מן הימים, אפילו בני רוב החברה יהי' חסירים לבא, אפילו רק א' נשאר בעיר, אזי אפי"ה יבא לבית הוועד ללמוד אותו דף גמ' הנ"ל, וגם זאת קבלנו על עצמנו ברעות נפשנו באם שאחד מן אותם החתומים יחזור בעצמו, בלי המנות באותן המנועים, אזי יתקנס ששה אדומים כחוב גמור, באשר שח"י תעיד עליו וכמאה עדים דמי, והעונש לא יפטור את הקנס והקנס לא יפטור את העונש.

כל הא דלעיל עם כל תנאיו קבלנו על עצמנו, ברעות נפשנו שלא באונס ובהכרח כלל, רק בלב שלם ובנפש חפיצה ובדעת מיושבת, שלא באונס והכרח כלל, ולא יפול דבר ארצה מכל אשר התחייבנו את עצמנו הכל כאשר לכל לאשר ולקיים את כל הכתוב בספר הזה. לראי' באנו על החתום בחתימת ידים ממש היום יום ב' בהעלותך ט"ז ימים לחדש סיון דה"ש י תקי"ט ל' פהעלישו"א.

קפ"ו. מפנקס חברת אגדתא דק"ק בו סק, הנמצא בספריית ייווא בוויילנא, כ"י סי' 5, מרשימה זו נראה מה רבה היתה שמחתם של אבותינו בסיום של "עין יעקב", או בסיום משניות או הש"ס, ובשמחה של מצוה בכלל.

ביום ג' בה' ניסן תר"ג לפ"ק היתה סעודה גדולה בחברה אגדתא, והי' משתה ושמחה, ושמחו שמחה של מצוה אשר עד הנה עזרנו ד' ללמוד וללמד ולגמור האגדתא, כן יזכנו ד' ללמוד וללמד לשמור ולעשות, שמחנו ושמחנו שני ימים, היינו ביום ג' סיימנו האגדתא ועשינו משתה ושמחה ויו"ט, והיו הקרואים מאה ושלשה ועשרים אנשים, לבד הכלי זמר, ולבד החמשה עשר שמשים, והיו ד' מיני געריכטען מהודרים, ובכל זאת נשאר על כל קערה קטנה מהגעריכט השני אשר האיש שלא אכל שלשה ימים אכל ושבוע והותר, הכלי זמר העמדו בבית הכנסת שבעזרת נשים, על העמודים אשר הגג נשען עליהם, שמחנו שמחה גדולה עד מאד

1. עיי' מנהגי מהרי"ל, וסמך לדבר: אין אסתר מגדת. 2. מגילה ב' א'. 3. דה"א אפילו הכי, 4. = דהאי שתא. 5. = פה העלישו"א, וחתומים כ"ו אנשים. 6. תבשיליים.

בשמחה של מצוה שפכנו יין כמים, היינו מי בהגרון ומי על הארץ. ביום די התחלנו האגדתא קבלנו על עצמינו ללמוד וללמד ספרי העי"ק הנ"ל, כמו כן עשינו סעודה גדולה, ושמחנו עוד שמחה של מצוה כל העם מחצצרים בחצוצרות ונבלים, ותבקע הארץ לקולם, ויקנאו בנו האנשים העומדים בחוץ אשר ראו שמחתנו שמחה של מצוה.

קפ"ח. מפנקס חברת "שבעה קרואים" במינסק. ספר "תולדות הימים" לא. ה. ש"ב ח"ב (מינסק תרע"ג), עמ' 73.

יום שבת קודש פ' שופטים תקנח"ית עלה במוסכט אלופי החברה "שבעה קרואים": להיות שהרב המגיד דאלופי חברה תנ"ך הי' לומד פסוק עד היום אצל השלחן, וכהיום הוא אומר על האלמעמרי, ועבור זה פסקו לו שכירות שני זהובים פוליש מדי שבוע בשבוע מוקפת בית המדרש.

גיבי מקורות

א. מתוך הקדמה לתרגום עתיק של יהושע, שופטים יונה ותהלים ליהודית-אשכנזית. כת"י פארמה. השוה לעיל עמ' יז.

(דף ר"ט עמ' א') איך מיין דש פינט קיין מן דער אל דער וועלט רעכט טון קאן. עש זיי איין רב, אודר איין בחור, אודר איין פרנס בור, וואר זאג איך אויך דש עש זיי עני אודר גועל אודר איין גשט ער מוש בון אים לושן רעדן וואשט. עש זיי איין בעל הבית אודר איין סופר אודר איין מלמד זי מושן אל ליידן רידא אונ' זי מושן בון אין רידן לושן.

איין רב דער דו לערט נאכט אונ' טאג אונ' די בעלי בתים ניט אל אויף רכטן מאג אלז באלד ייעהן וויר וואלן אונז אום איין אנדרן רב בועהן. דער אונזר ריד ניט ווערט בור (?) שמעהן. לערנט ער דען ניט קיין בחור ניט בור אין טריט אונ' אויך בור אים ניט וועכט אונ' מיט דען בעל הבתים זיין טאג בור צירט. איין בחור דער דו אויש ציכט לערנן אונ' ער גימט מיט אים איין קנאבין אודר צוויין ווען ער וויל אוישגיין, אוף דער זעלביגאן ווארט שפרעכן די לויט דער גרושן הופרט. גיט ער דען אליין אויף די שטרושן זו גוואלן אבער וויל רידא און מושן, אונ' עש שפרעכן די לויט ער טוט עש פון איין בויזן מויט.

איין פרנס דער גוואלט הוט דש מן מוש געבן אום זיין גבוט וויל ער דען זיין קהל ציהן איין טייל לויט בון דנין ווליהן זי שפרכן וויר גער גבליבן דער

1. = העין יעקב.

2. העתק זה מסר לי מר י. הלפרין, ולפי מה שרשם נמצאו בספרית ייווא גם פנקס חברה מסניות בנאוה הרדאק משי תקפ"א; פנקס חברה מסניות בשטוב ציין; פנקס חברה מדרש בחרוב שוב משי תכ"ט; פנקס חברה מגידי תהלים מביאליסטוק משי תקכ"ז.

3. כך קראו ללימוד נ"ך. 4. הכיתה, בודאי מפני שנתרבה קהל השומעים.

5. הקורא בתורה קבל באותו זמן זהוב אחד לשבוע והחזן שלשה זהובים ועשרה ג"ס.

6. נראה שצ"ל: פרנס צבור.

דוויג מן הוט אונש בורטריבן. נימט ער זיך דען קיין גוואלט אן אונ' ער לושט אידמן טון ווש ער קאן אונ' אויך ווש ער וויל זו ווינט מן אבער לויט וויל זי שפרעכן ווש אונ' גרעכט ווערט גטון דש מאכט ער אלז דער מאן דער איזט איין בויזוויפט דש ער דען בויזן אובר זיכט.

איז אבער איין ווייזר מאן אונ' בסקמה אונ' ער איז מוחזק מיט דער שררה ווש ער זיינס קהל אוישטרייט זו זיין אלמול לויט ברייט צו שפרעכן זולטן וויר עש זעלבר אוישגטראגין הבן וויר וואלטן עש בעשר אוישגטראגן האבן ווי וואל זי ניט הבן זין אונ' גשטאלט צו ריזן בור איינס גוואלט. די זיך נעמן אן צו רידן בון דען גוטן מן. זי שפרעכן עש בוגט אז וואל צו אים אז איין בויק צו איינס גערטנער.

איין בעל הבית דער די גויים שינט זו איז אים קהל וויינט אונ' אויך גינדרט קיין קינדר זי וולוכן אין טאג אונ' נאכט. זי שפרעכן ווש רשע ער אונז מאכט. טוט ער דען גויס גוטליך זו זאגט ארם אונ' רייך זי שפרעכן אלגמיין ער וויל די שטאט אל הבן אליין.

איין סופר דער גברוכן מעשיט שרייבט דען לויטן עש ניט גוואלט זי שפרעכן עש זול קליינר זיין. שרייבט ער דען קליין זו שפרעכן זי עש זיי ווליאן בויש אל גימיין.

איין עני דער גערן טרינקט אם שבת גערן וויין אונ' דען שבת גערן אירט מן שפריכט ער וור צירט איז עש דען דש ער ניט עשן אונ' טרינקן טר ווערן עש דען די לויט גוואר זי שפרעכן ווש זול מן אים געבן עש טאר דוך ניט דו בון וואל לעבן.

איין מלמד דער די קינדר שלעכט אונ' ער זי גערן בורכש ברוכט אונ' ער טוט עש און גווערט דער היישט מן דער קינדר מורדר. איזט ער דען איין גוטר מאן דער די קינדר ניט שלאגן קאן די קינדר זיין און גצוהן אונ' זי הבן קיין בורכט ניט בור אים זו שפריכט מן דען ער נעם דש געלט אב מיט זונדן ער ווערט עש אין איינר קרנקהייט בור צעהרין ער הוט עש גנומן מיט דער בערונג דש טון זי די לויטן קונדן.

איין גזעל דער זיך זעלבר צירט מן שפריכט דער גרוש הופרט ער בור טוט ווש ער הוט ער איש דער לויט גשפוט. איזט ער דען איין שלעכטער מן אונ' ער טראגט בוזי קליידר אן זו שפרעכן די לויט אן דען זעלביגן ווא(ר)ט זיכט מן דען בעהרט וויגר אין בוזן ער גואט זיין הערץ איז ניט אז זיין ווארט.

אישט איינר דער איין טאט גשט אונ' ער איזט גקליידט וושט זו שפרעכן די לויט צו הנט וורום ור קופט ער ניט זיין גוואנט זו דורפט ער זיך ניט בור שעמן אונ' ניט בון לויטן נעמן. הוט ער דען זיין גוואנט בור שליטן דש ער גיט וושט צו רישין זי שפרעכן וואו אישט דש זיין הין קומן דריי וואורפיל הב עש אים גנומן. ס ליק.

ב. מתקנות הקהלה בטרביטש מש' תל-תליב. השוה לעיל עמ' עו—עז.

עניני תלמוד תורה

מו. כל התהלת הזמן מהויב האלוף המרומם הרב וריש מתיבתא דקהלתינו

יצ"ו מוסר צי זיין להיקרים הגכאים של ת"ת איין צעטל, לאיזה בחורים או בהעלפיר דז זיא זאלין הספקה געבין, ולאיזה מהם דז זיא נישט זאלן, כדי דז עכ"פ ניט מין זאלין זיין בחורים ובהעלפיר רק כמספר השטר רבנות, והרב אביד איז מחויב צו געבין זמעלן (?) מעות מה שמחויב ליתן לסיועת הספקה כמשמעות השטר רבנות שלו, והגבאי מחויב לגבות הנדבה כנהוג כדי אז הגבאים זאלן קענן הספקה געבין כפי הרשימה שלהם, וגם יגבו הגבאים מן הישובים מה שמחויבים ליתן לסיועת הספקה כמשמעות התקנה מדינה באם דז זיא מותרות העטן מן הספקה זאלן זיא עז נעמן לסיועת ת"ת של עניים.

מו. בדבר שבתות אויש צי טיילן לבחורים ולביהעלפיר יהיו בזה האופן: בר"ח אייר ובר"ח חשוון זאל האלוף הרב ואב ב"ד ור"מ ור"ג שיקן רשום בכתב אמת ע"י האלוף וקציניו ראשי הסך מהבחורין וביהעלפיר ואז בעין דא איז דז האט אויף גינמן החשוב קודם אבר ניט וואז ערשט קומן ווירט ואז זאלין ראשים וטובי וחי ט"ע עם הרב ועם הגבאי של ת"ת מוכח יחד זיין אוב מן זאל שבתות געבין איין גנצין זמן אדר איין חצי זמן ועכ"פ זאלין דיא שבתות אויש געטיילט ווערין ע"פ הסכום הגבוהי יותר, איש מין זאל קיינס ניט פר שונן, אך זאלל מן קיינס ניט פר שונן אז מן וועלט גיצאלט פון אים נעמן, כי אם איין אלמנה מאג דיא שבתות ביצאלין גם איינר דער דיא קאסט עשט מאג ג"כ ביצאלן דיא שבתות כמבואר בסימן מ"ה ובאם דז אינר ווער מסרב אונ' ווערט הכתוב (?) ניט וועלין אן נעמן אזי יוקנס האיש המסרב בעד שני אדומי לת"ת בלי הנח ומחילה כלל.

מח. בחורים דיא אום גענגן בק"ק לסיועת ההספקה זאל מן זיא ניט דרפין מבייש זיין הן בדברים והן דז מן זיא ניט וועלט איין ווערפין בקנס חצי שאק להספקה, וא' מבני הבית הן איש או אשה בחור או בתולה יהי מי שיהי מן הבית יהי נאמן על הביוש הנ"ל.

מט. אחרי שרעה ראינו דז פיל לייט לאזין אירי קינדר גנץ (?) אוש ווערין עם הארצים והתורה משתכח בלבם בעו"ה ככן איז פר גוט ער קענט גיווארין דזין עשירים ובינוני, מוזן אירי קינדר אן דינגן למלמד עד י"ג שנים אבר ניט אן דינגן צו לערנין קריאת התורה והפטורת לבד, ובאם שיעבור אחד על תקנה זו אזי יוקנס אותו העובר בעד אחד ר"ט לת"ת בלי שום מחילה כלל וגבאים דת"ת הבין כח הקנס מוציא צו זיין בכל הכפיות שבעולם בלי שום שאלה לר"ה אבר אינן בה"ב..... האט קינדר צו לערנן ואין ידו משגת אן צו דינגן, זאל ער זיך אן מעלדן אצל הגבאי של ת"ת ובכל חצי שנה זאלין האלוף וקציניו ר"ט לאזין גובה זיין שלושה סכומים וגלגולת שלו לסיועת ת"ת של עניי עיר אוש וועלכיר בה"ב דער תוך הגלגולת איז אש האט ביכולת זייני קינדר זעלברט אן צו דינגן האט הסכומים הנ"ל ניט צו גניסן והגבאי של ת"ת זאלין אירן צעטל של מספר הנערי ברענגן לפני האלוף ר"ט יצ"ו.

נ. מלמדים כך יהא הנהגתם. מלמדים מקרי דרדקי דיא נאך דער שעה קנעלין דרף ער ניט מין אן נעמן צו קנעלין רק ח' שעות, ובאם דז ער קנעלט הלכה ותוספת דרף ער עכ"פ ניט מין יונגין אן נעמן רק תשעה ובאם שיעבור איזה מלמד על תקנה זו אזי כח ביד הרב אב ב"ד עם הגבאי של ת"ת מאותו

מלמד אווק צו נעמן איזוה תלמידי שירצו. באופן דז איס ניט מין בלייבן זאליך
 כאשר מבואר בתקנה זו לעיל.

ג. מפנסק הכרוזים של קהלות אלטונא, המבורג, וואנזיבעק.
 השוה לעיל עמ' פח—צג.

מה. הערט צו כל הקהל הקודש! היר איז מן מודיע בשם האלופים הגבאים
 דשלש קהלות יצ"ו. מאחר אלז היום לאחר יציאה סבה"כ ווערדין האלופים
 הגבאים הנ"ל ביא אנדר זיצן בכך זאלין כל המלמדים קומן אונ' זאל כל א' זיין
 צעטיל מיט ברענגן כמה נערים ער האט וכמה מן כל נער ונער שכירות בקומט.
 אונ' וועלכער מלמד דער זיך הינטער ווערט האלטיין אונ' ווערט כהיום ניט קומען
 וערט מן איהם תיכף ומיד פר ביטן צו קנעלין אונ' איהם כלל קיין תרץ או אמתלא
 העלטיין. גם איז מן מודיע בשם האלופים הגבאים הנ"ל וועלכר מלמד דער מחדש לכאן
 קומן איז אום צו קנעלין זיך כלל ניט זעצין בלתי רשות והרמנא מן האלופים
 הגבאים ובאם המצא תמצא אלז זיך ווערט זעצין בלי נטילת רשות ווערט מן
 דעם זעלבין תכף ומיד רודף זיין וואר נאך זיך המלמדים ווערין ווישן צו ריכטן
 מו. גם איז מן מודיע בשם האלופים הגבאים הנ"ל מאחר איין תקנה ישנה איז
 מן האלופים פ"ו קהל יצ"ו שרשות נתונה להגבאים הנ"ל לשלח לב"ב להגיד בחרם
 כמה שכירות ער למלמד שלו צאלט בשביל בניו אונ' האלופים הנ"ל גבאים הנ"ל
 האבין כמה פעמים לב"ב גשיקט אונ' לאזין פראגין להגיד האמת אונ' זיך כמה
 פעמים לב"ב גשיקט אונ' לאזין פראגין להגיד האמת אונ' זיך כמה ב"ב האבין
 זיך דער הינטר גיהאלטיין והעלם יעלימו בכך איז היר מיט מודיע בשם האלופים
 קהל פ"ו יצ"ו משלש קהלות בצירוף הגבאים הנ"ל באם האלופים הגבאים ווערן
 שיקן לאיזה ב"ב שיגידו כמה שנותנים שכירות בשביל בניו שמחויבים להגיד
 האמת ולא יעלימו אפי' פרוטה אחת ואשר לא יגיד ונשא את עונו וואר נאך זיך
 כ"א ווערט ווישן צו ריכטן והשומע יבוא עליו ברכות הטוב. נכרו בערב ר"ח
 אייר תפ"ה לפ"ק והעתקתי עשרה פעמים.

סז. היר איז מן מודיע בשם אלופים גבאים דת"ת יצ"ו נאך דעם דז אין
 ערפארונג קומין דז זיך המלמדים כל יום ויום אלז יומא דפגרא מאכן אונ' לאזין
 אירי תלמידים על הרחוב ארום לויפן בטל ומבוטל וועלכש איין עון פלילי שאין
 לו מעלה: ממנו איזט ע"כ איז מן מודיע ומוהיר דז דיא מלמדים זעלין עד עי"ט
 אין חדר הלטיין ובחה"ס עכ"פ דען חצי יום ולאחר י"ט הימים שבין י"ט לר"ח
 זיא דען גאנצין טאג אין חדר הלטיין אונ' וולכער מלמד דער ווערט עובר זיין
 ווערט מן פר ביטן לגמרי בקהלות ניט מער צו קנעלין והב"ב דיא ניט בביתו
 ווערן לאזין קנעלין אונ' המלמד חוץ לביתו יאגן ווערט מן פר ביטן דז לעולמי
 עד קיין חדר בביתו הלטיין וואר נאך זיך המלמדים וב"ב צו ריכטן האבן. נכרו
 בכל בה"כ והעתקתי ח"י פעמים [כנראה בכ"ח אלול תפ"ה].

עא. הערט צו כל [הקהל הקודש] היר איז מודיע בשם אלופים גבאים
 דת"ת יצ"ו משלש קהלות מאחר איין תקנה ישנה איזט דז המלמדים וועלכי גמרא

קנעלין מיט אירי תלמידים המסכת וועלכי אב"ד בישיבה לערינט לערנן מוזין רוקא אונ' קיין אנדרי מסכת עכ"פ בימי החורף עד אחר חנוכה ובזמן הקיץ עד אחר שבועות ולע"ע קומין אין ערפארונג דו זיך כל מלמד בונה במה לעצמו איזט אונ' לערנט עם תלמידים שלו וואו ער השק האט אונ' זיך מן התקנה גר ניט משגיח ע"כ איזט מן מודיע הירמיט ומוהיר בו בזמן דו קיין מלמד ניקט אנדרש קנעלין זאל אלו מסכת שבועות עכ"פ עד אחר חנוכה הבע"ל אונ' וועלכר מלמד דר דא ווערט עובר זיין ווערט מן מעניש זיין בעונשים הראוייכ לו. אונ' אך פר ביטן לגמרי בתוך קהלתינו ניט צו קנעלין. אך איזט איין תקנה ישנה דו קיין מלמד קיין שיעור זאגין זאל אונד אך איין קבלת תרם דרוף גטאן דו קיינר קיין שיעור וויל אן נעמין אונ' זיינן דאך איזה מהם דיא דא האבן עובר גוועזן בכך ווערט מן דיא זעלביגן מעניש זיין בעונשים קשים אונן וואו ווייטער איינר זעלט זיין אונ' איין שיעור האבן הן בשעת הלימוד או שלא בשעת הלימוד ווערט מן דעם זעלביגן מחרים אונ' מפרסם ברבים זיין. גם איזט איין תקנה ישנה מן מודיע עו מן זיכט דו המלמדים כל יום אחר תפלת מנחה על הרחוב גינן לטייל עו דאך בימי החורף היום קצר איזט ע"כ זאל זיך קיין מלמד אונטר שטין זולכש רק מיד אחר יציאתו מבה"כ ווידר לתוך חדר שלו גיין ומי שיעבור ענש יענש. אך איזט מן דר ביא מודיע דו כל יום ה' ווערין ג' אלופים גבאים זיצן אונ' דיא קינד ר פר הערן בכך זאל איטליכר מלמד תיכף זייני תלמידים שיקן זא בלד מן נאך זיא שיקן ווערט. וואור נאך זיך המלמדים צו ריכטן האבין. נכרו שבת פ' חיי שרה תפ"ו. והעתקתי ח"י פעמים.

עג. הערט צו כל הקהל הקודש. היר איז מן מודיע בשם האלופים הגבאים בת"ת דשלש קהלות יצ"ו מאחר איין תקנה ישנה איז דאש קיין ת"ת או גמרא מלמד דערף לגמרי קיין חומש קינד ומכ"ש קיין תפילה קינד האבין ועד הנה הרבה אונטר שלאקש דאר מיט גישעהן ועי"ז עוסקים במלאכת ה' ברמי' ע"כ איז מן היום עוד פעם מזהיר באזהרה גדולה דאש קיין ת"ת או גמרא מלמד יהי' מי שיהי' הן מלמד בעל הבית והן מלמד אורה דערף לגמרי קיין חומש קינד ומכ"ש תפילה קינד האבין. מן ווערט השגחה גדולה דרוף האבין והגבאין יחזירו תדיר פתע פתאום פעם א' בכל חודש לבדוק החדרים ולראות את המלמדים אם יעברו על התקנה הנ"ל או על שום תקנה שבעולם יהי' מה שיהי'. ובאם שיעבור א' על שום תקנה יהי' מה שיהי' ענש יענש כפי ראות עיני האלופים הגבאים ע"כ האבין זיך המלמדים פיר קנסות וחרפות אין אכט צו נעמן. נכרו ר"ה כסלוי תפ"ו. עד. הערט צו כל הקהל הקודש. היר איז מן מודיע בשם האלופים גבאים דת"ת מן שלש קהלות יצ"ו ווייל מן אין ערפארונג קומן דאש רוב מלמדים זיך אן אלי כרוזיכ ניט משגיח זיין אונ' זוכן כל התירוצים שבעולם ע"י ערמוניות שבלבבם דאש זיא שיעורים אן נעמן בכך האט מן ליתר שאת ע"פ וואלין מזהיר זיין ואין עונשים אלא אם כן מזהירין באם המצא תמצא דו איין מלמד אשר לא מקהלתינו יצ"ו יהי' מי שיהי' זאלט שיעורים האבין לענוש ולקנוס ולדרוף אותו בכל רדיפות שבעולם בלי אמתלא וחנינא.

1. אולם יש קו על מלה זו וכחנכ מן הצר אייר וגם כן מחוס.

מלואים ותקונים לכרך א'

סבוא עמ' XIII: על הספרות האיטלקית שיצרו היהודים עי' במאמרו הגדול של ר"מ שטיינשניידר: Die italienische Literatur der 'Jüden'. שנדפס במאנאטסשריפט כרכי מ"ב—מ"ד, ועל התפשטות הלשון הלאטינית בין יהודי איטליא עי' שם ביהוד כרך מ"ב עמ' 261—263. ר' משה זכות מתענה ארבעים יום שישכה את הלשון הלאטינית שלמד בנעוריו. (תולדות גדולי ישראל באיטליא עמ' 225). רמ"ש גירונדי שם עמ' 154 משבח את הרב יחכ"ם (= יצחק חיים כהן מן החזונים): „ועוד שהיה חכם גדול ובקי בהרבה חכמות ולא היגר אלא בלשונו (צ"ל: בלשונו) ובתורתנו הקדושה". ד"ר ס. רות מודיעני, במכתב מיום י"ב אדר"ר תרפ"ז, שבא לידו תרגום איטלקי של סדור התפלה מעשה ידי ר' יהושע סגרי (חי במאה הי"ז). ובסוף הסדור הוא מוסיף סי' „עין הכותב“ (L'ecchio dell Orthograpa) המורה דרך לכתיבת הלשון האיטלקית. על תרגומי סדור התפלה לאיטלקית החל מן המאה הט"ו עי' במאמרו של קאסוטו ב־REJ, כרך פ"ט עמ' 260 ואילך.

עמ' ב: בקשר עם המנהג המובא במחזור ויטרי להניח את החומש על התינוק יש לציין שמנהג זה נהג באויניון, ואולי גם בשאר הקהלות הסמוכות לה בצרפת הדרומית. עוד במאה הי"ח, כמו שנראה מ„סדר הקונטרסים“ (!) שנדפס שם בש' תקכ"ה. בעמ' מ"ח א'—מ"ט ב' בא הסדר „לשום הנערים בעריסה“. הכונה כנראה לשימה ראשונה שאחר ברית המילה; מובאים פסוקים ומזמורים הנאמרים באותו מעמד, ואחריהם אומרים, כנראה בהנחת החומש בעריסה: „ילמוד זה מה שכתוב בזה מה שכתוב בזה ילמוד זה. ישמור זה מה שכתוב בזה מה שכתוב בזה ישמור זה. יקיים זה... יהגה זה... כדבר שנאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפיו וכו' וכו'. מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה ונביאי ישראל וכל חסידי עולם הוא יברך הנער הזה פלוני בן פלוני ואביו נודב בעבורו א' גם לכל קופה וקופה. המקום ברחמיו ישמרהו ויחייהו ויושיעהו, ומכל צרה וצוקה ומגפה יצילהו ויפדהו ויאריך ימיו ושניו וישלה ברכה רווחה והצלחה בכל מעשה ידיו וישמרהו מכל רע ויזכהו לתורה ולחופה ולמעשים טובים ולמצות אמן“.

עמ' ו: תקונים לחוקי התורה באו במאנאטסשריפט כרך כ"ט עמ' 427—432.
עמ' יב: על „פרושים“ בצרפת ובספרד במאה הי"ב והי"ג עי' מה שכתבתי במספרות הגאונים (ירושלים תרצ"ג) עמ' 4. ועל המקורות השונים שהבאתי שם יש להוסיף את שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד' לבוב סי' שטז.
עמ' יג: גם על המנהג להקדיש את הבן הבכור לתלמוד תורה עי' מש"כ שם. ועי' שו"ת בית יהודה לר' יהודה עייאש ח' יו"ד סי' מ"ט. באחד שנדר שהבן הראשון יהיה קודש לט"ם, ואח"כ נשא אשה והוליד בן זכר ואחר היותו בן י"ג רצה להוציאו מבית הספר, כי לא ראה סימן ברכה בלימודו. והוא מבקש התרה לנדרו.

עמ' טז: על בתייה"ס בנרבונה עי' REJ, כרך נ"ח עמ' 98. על גדלם ויפיהם נדון

- מזה שמחירם עלה לסך 620 ליטרות, ואילו שלשים בתים של מלך היהודים" (הנשיא של קהלת נרבונה) נמכרו בהמשים ליטרות. גם בנרבונה היו לביה"ס בתי מלאכה, עיי"ש עמ' 100.
- עמ' כב הערה 1: נראה יותר שהמכתב בין היו בידי התלמידים לשם כתיבה.
- עמ' כב הערה 2: לדברי ר' ש. ח. קוק, במכתב פרטי אלי, היו עושין על העצים הללו צורת דגל למעלה, וזכור הוא מימי ילדותו שבראש ה"טייטל" היתה צורת קרדום, הקרובה לצורת דגל.
- עמ' לא: אחד מרבני הדור וכו', הוא הרב ר' אברהם מקצינלבוגן, וקטע זה נדפס גם ע"י שטיינשניידר ב"הכרמל" לש' תרל"ה עמ' 313.
- עמ' לא הערה 4: ואולי הכונה שמבטלין ומעכבין את התפלה.
- עמ' לג: על ר' דוד ב"ר יהודה מסיר ליאון עי' XXIV, REJ, 118—138, וביחוד שם עמ' 133—137.
- עמ' לה: על ר' מנחם אלדנדורף עי' גם "פנסק" כרך א' (נויארק 1927) עמ' 25 ואילך, והיה תושב מיסטרי על יד ויניציאה.
- עמ' לו הערה 7: במד"ר ותנחומא נאמר רק שרובן של עניים הם משבט שמעון, אבל לא נזכרו מלמדים, אך עי' ברש"י לפר' ויחי, ובודאי היה לפניו מקור מדרשי.
- עמ' לז: "זמנים" נזכרו גם בשו"ת מהר"י ברונא סי' רכ"ז, ובפסקים וכתבים לר"י איסרלין סי' ע: ובני ר' קעהרל עדיין לא בא הנה לחלמוד "הזמן" הזה, ועי' שם גם סי' רל"ז.
- עמ' לח: הערה 12: מקור המליצה "ענתותי אבי עזר" הוא השם הפרטי "אביעזר הענתותי", הנזכר בדה"א י"א כ"ח.
- עמ' נד: עי' מאמרו של מ. גסטר על ה"מעשה-בוכ" וה"ברנטשפיגל" בס' הזכרון לג'אורג אלכסנדר קאהוט עמ' 270 ואילך.
- עמ' נו הערה 1: חוץ מזה נדפס ספר "חנוך קטן" גם בשקלאוו "תחת ממשלת האדון הגדול יעניראל מאייאר סעמען גאורילוויץ זאריץ יר"ה בדפוס של ה"ה הרבני הראש הקצין מו' ארי' ליב בהמנוח מו' שנייאור פייבש זלה"ה לפרט ולמדתם אותם את בניכם לפ"ק". ודפוס זה לא נרשם ע"י ע"י רושמי רשימות. ועל הלכות גדול בנים שבס' קהלת שלמה עי' פערלעס Beiträage zur Geschichte, 139—140.
- עמ' נח הערה 1. הדברים המובאים בשם "שבילי אמונה" אינם בס' שבילי אמונה לר' מאיר אלדבי, ולפני בעל "ברנטשפיגל" היה כנראה ספר אחר בשם זה.
- עמ' סה: בדברי השל"ה: "פירוש המלות עם הפעולה והחיבור, דהיינו ביאור הפסוק". "החבור" הוא הזרה על התרגום של משפט שלם, כי עם ילדים מתחילים היו מתרגמים קודם כל מלה לחוד, ואח"כ היו מצרפים ומחברים את התרגום של כל המלים שבפסוק, וביטוי זה היה רווח עוד בדור שלפנינו מענדלי מו"ס כותב בספרו "דאס קליינע מענשעלע" (ווארשא תרע"ג) עמ' 14 שבהיותו בן שמונה למד הומש עם הבור, ועי' יהודה עלזעט, "מיט הונדערט יאהר צוריק" (מונטריאל 1927) עמ' 43—44. דעתו

- של ה' יפה המובאת שם על המקור הראשון של השמוש בביטוי זה של "חבור" — היא מפוקפקת בעיני. כיון שגם בעל השליה כבר השתמש בו.
- עמ' סו: אוישרענגר ורעגנשפורגר. ע"י בס' "עלה דיונה" לר' יונה מטארלא (פיורדא תנ"ד) הכותב בהקדמתו: "באתי לפרש הן קל והן חומר, בעזרת עושה ואומר, וגם כל הפי"ר ואוי"ש ברענגייר, ורעגין שפערגור שבתלמודא". כנויים אלה מצויים בחדושיו, וכן הוא מזכיר את הבל"ז. ובס' "סוגיות התלמוד" לר' משה ב"ר דניאל (זולקווא תנ"ג) כתוב על השער: "סוגיות התלמוד, בו תמצאו סוגיות ודרכים היאך לישב דבר דבר על אוטניו... היאך ללמד הסוגיא בחילוק דרבנן והבחורי חמד החשובים והמפלגים ימצאו פתח היאך ליישב קושיא שהיא בלא זאת או נירין ברגיר או רעגיר שפורגר ושאר סוגיות ברש"י...".
- עמ' ע: דברי ר' שעפטיל הובאו גם בס' מנחת יוסף לר"י אירגאס דף י' ע"ב.
- עמ' עב: מה שכתב מכ"ת להודיע שאין חכמת הדקדוק עיקר וכו' — ע"י שו"ת מהר"ם מלובלין סי' פ"ג.
- עמ' פ: על ספר יוסף אומץ ע"י במאמרו של הרב יעקב הורוויץ בספר היובל לכ' א. פריימאן ובס' היובל לכב' י. פריימאן עמ' 87—93.
- עמ' קכג הערה 2. על הולי קרייש ע"י גם שו"ת הב"ח סי' צ"ה.
- עמ' קלו הערה 1: "לדעתי כונת התקנה היא לקבוע שבע"ב שיש לו בן משלם בעד הבן וגם משלם "כשאר"י (כן צ"ל) בעלי בתים שאין להם בנים לתלמודא. אבל עצם החלוקה בין התלמידים והבע"ב — דבר זה מסור לראות עיניהם של "ראש הגליל ורב אחד עמו" (ש. ח. קוק).
- עמ' קסו: בכת"י אוכספורד 957 יש דרשות על התורה וחדושים מר' ישראל עלקושר.
- עמ' קעה: וע"י בס' נוהג כצאן יוסף ד' הענא דף ז' א': ומה טוב ומה נעים המנהג שראיתי נוהג בין הספרדים שעמי הארץ שבתוכן מתפללים בלשון היספאניא שהיא עיקר לשונם כדי שיבינו מה שמתפללים. ובדף נ"ו ע"ב כתב: וכבר כתבתי בהלכות תפלת י"ח דאי איישר חילי אתקן שעמי הארץ ונשים יתפללו התפלות בלשון שמבינים.
- עמ' קפט: תקנות החברה "מגדלי יתומים" נדפסו ראשונה בש' תצ"ט — יתום מאב לפ"ק — ובש' תקמ"א נדפסו מחדש עם הוספות.
- עמ' קצב: תקנות חברת ת"ת בשדה-לבן נדפסו רק בתרגום לרוסית בשבועון Будущност לש' 1903.
- עמ' ריד: ואף ר' חיים מוולאזין חותם את עצמו בשו"ת חוט המשולש סי' ה': חיים במהרי"ץ המלמד בעה"ת בוואלוז'ין. ובנוגע לאגרות המלמדים לבעל "פרי מגדים" יש להעיר שלדעת רחיד"א כתב בעל סמ"ג בעצמו גם את השאלות: "ראה זה חדש בספר פרי מגדים א"ח יש קונטרס בראש הספר כאילו מלמד כותב לו שאלות ומוסר והוא משיב, ומסודר הכל יפה" (שה"ג. מערכת ספרים אות ו' 15) והוא חושב זה להמצאה טובה מחודשת" (שם אות פ' 139).
- עמ' רסד: כמה פרטים על יסודו של ב"ס זה ומצב החנוך בהמבורג — אלטונא

באותו זמן נמצאים „במכתב מאחד מילידי המבורג“ שנדפס ב„המאסף“ לשׁ תקצ״ע עמ׳ כ״ב—כ״ח.

עמ׳ רעג: תקונים למכתב רנ״ק נתפרסמו ע״י ש. ח. קוק במזרח ומערב כרך ד׳ עמ׳ 186, וע״י בהוצ׳ כתבי רנ״ק ע״י רבידוביץ עמ׳ תכ״ו.

מלואים ותקונים לכרך ב׳

עמ׳ כט: מדברי ר׳ יהודה יוצא שעם הילדים היו מתחילין ללמוד תלמוד במס׳ ברכות, ויש להוסיף שנוהגין היו להתחיל בפרק „אין עומדין“, פרק קל שמשולבין בו דברי הלכה ואגדה המושכין לבו של ילד. ע״י בהקדמת הרמב״ן לספר המלחמות: „הדברים הפשוטים למתחיל פרק אין עומדין“, וכן בשו״ת הרשב״א ח״ג סי׳ שס״ג: „כי אפילו המתחילין פרק אין עומדין כי יעמדו על אותן דברים יראו מיד נגיעהם“.

עמ׳ לד: על בית מדרשו של ר׳ משולם נמצא ידיעה מעניינת בדברי ר׳ מנוח שהובאו ע״י ר״י קארו בב״י לטור יו״ד סי׳ רפ״ב: „וכתב הר״ר מנוח דוקא שלא בשעת בית-המדרש, אבל בזמן ביהמ״ד והמקום צר לתלמידים מותר לישוב בשוה עם הספרים והפירושים, וכן היה נוהג ה״ר משולם מבדרשי, אך כשלא היה במקום ביהמ״ד היה מדקדק שיהא הספר נתון על גבי דבר אחר כל שהוא“.

עמ׳ מ: הערה 1: והובא גם בדיואן של אלעזר בן יעקב הבבלי: ומפי סופרים אמרו חכמים הוי למד ולא מפי ספרים (מאן, Texts, I, 272).

עמ׳ סג: על ר׳ שלמה ב״ר יצחק ע״י בער, „ציון“ שנה ב׳ עמ׳ 35 הערה 40 ועמ׳ 42 הערה 53, ולפי זה חי בסוף המאה הי״ג ותחלת הי״ד.

עמ׳ סח: בהערה: ורחיריא כיתב בס׳ עבודת הקודש, מורה באצבע סי׳ ג׳: „והראשונים היו קורין לכ״ד מקדש יהוה, ועדיין בערי המערב קורין לו מקשייה ושאלתי מאי קשיא להו, ואין פותר, ואמרתי להם שרצונם לומר מקדש יהוה ובפי ההמון נשאר מקשייה“. וע״י עוד באהל דוד לר״ד ששון במבוא עמ׳ XXIII, ובעמ׳ 528 בהערה ועמ׳ 1017.

עמ׳ קלב: על המומר שמואל נ׳ נחמיאש ראה במאמרו של סימונסן בס׳ היובל לכ׳ ברליגר עמ׳ 337 ואילך.

עמ׳ קמא: בענין טסי כסף שתולין בצואר התינוקות ובהם כתובים פסוקי תורה ע״י שו״ת הרמב״ם הוצ׳ מק״נ סי׳ ה׳: „וכאשר ראינו במצרים, שהיו לוקחין טסי כסף וזהב וחורתין בהם שיר של פגעים ותולין אותה בצוארי התינוקות מחינו בידם“.

עמ׳ קמב: מן הטופס השני של תקנות וירונה נמצא עתה אכסמ׳ בספרית שוקן, ועל פיו אני מציין כאן את התיקונים החשובים ביותר.

עמ׳ קנד ש׳ 1: ביררו הממונים להסגר ה״ה כ׳ דוד גריגו, כ׳ שמואל ב״ר יוסף בש ממונים קבועים...

עמ׳ קנד ש׳ 7: ושכר קביעת הבחורים שיעלה לשׁ מאות דוקאטי בקירוב וגם שלש מאות וחמישים דוקאטי.

- עמ' קנד ש' 14: ותעודה להכין אותה ולסעדה. יען כי ראו בכל פינות. כמה יושבי קרנות ופקדו אותם לצבאותם.
- עמ' קנד ש' 16: למען יוכלו בני ישראל אל החכמות לעלות בסולם
- עמ' קנד ש' 26: ארבעה ראשים... ולא יהיה שום אחד מהם מנחי פה.
- עמ' קנה ש' 6 למטה: הפרשה עם טעמיה.
- עמ' קנו ש' 8 למטה: רש"י על הפרשה.
- עמ' קנו ש' 5 למטה: מה שלומד בג' ימים.
- עמ' קנו הערה 5: בשנת ת"ז נדפס בוירונוה אוסף של מעשים מעין זה שנרפס שלש פעמים בויניציאה — בפעם האחרונה בש' שס"ה — והוסיפו עליהם מעין חוברת בפני עצמה מעשה ירושלמי ובוסטנאי, ולאוסף זה מכונת התקנה. אפשר גם לשער שאוסף זה נדפס לכתחילה למטרה זו. היינו בשביל תלמידי הת"ת (י. זנה, במכתב מיום ה' כסלו תרצ"א).
- עמ' קנו ש' 4 למטה: ילמדו ע"פ שיתא סדרי משנה, ועיי"ש הערה 2.
- עמ' קנה ש' 19: ילמדו תלמידיו עם הבחורים.
- עמ' קנה ש' 3 למטה: המלמד אשר ישאר.
- עמ' קנט ש' 3: ילך אצל המלמד הב' בשעה שלומד עם תלמידיו, היינו אם רוצה ללמוד פרשה או ש"ע ילך אל המלמד הב' בשעה שלומד הפרשה או הש"ע עם תלמידיו, ואם ירצה ללמוד משנה או עין ישראל ילך ללמוד עם המלמד השלישי בשעה שלומד עם תלמידיו, אך אם זה רוצה ללמוד הלכה ילך ללמוד עם המלמד הרביעי...
- עמ' קנט ש' 8: אשר יראה בעיניו להיות.
- עמ' קנט ש' 9: והשגחה פרטית על כל הג' מלמדים ויחויבו על הג' מלמדיכ בעין הלימוד...
- עמ' קס ש' 5: כאשר יראה בעיניהם.
- עמ' קסא ש' 17: ומעת אוש"ר התמיד (רמז לכתוב בדניאל: ומעת הוסר התמיד).
- עמ' קסא בסיום התקנות: פה ק"ק וירונה יע"א נותן ליעף כ"ה לחדש שבט שנת זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו לפ"ק.
- עמ' קצז: על נשים מלמדות ע"י ס' אפי זוטרי לר' יעקב פארדו (ויניציאה תקנ"ז) דף קכ"ח ע"א: «כבר נתפשט המנהג שהנשים מלמדות לתינוקות בין זכרים בין נקבות, ובפרט האלמנות הן עיקר המלמדות לקטני קטנים. מפני שאין עליהן עול הבית כ"כ ויכולות להשגיח על התינוקות».

מלואים ותקונים לכרך ג'

- עמ' ג': על נשים מורות ע"י שו"ת «וזאת ליהודה» לר' יהודה היים הכהן מסלתין (קהיר תרצ"ז) דף ס"ב ע"ב שנשאל מאנשי דמשק שהתישבו בבואינס איירס, והוא נוטה לאיסור.
- עמ' טז: הספר «אורך ימים» תורגם בזמננו לערבית ע"י שמעון פראג, ונדפס בכגראד תרפ"ט בשם «כתאב אורך ימים».

עמ' כו: לאגרות ר' שלמה שלומל ע"י באגרת הנוספת שפרסמתי ב"קובץ על יד" ג' (י"ג), עמ' קכ-קלג.

עמ' לו: הערה 2: על ספרים שנדפסו לצורך תלמידי הת"ת בשאלוניקי ע"י ברשימתו של ריבקינד על דפוס שאלוניקי, קרית-ספר שנה א' עמ' 297 בהערה 1, 300 הע' 1, 302 הע' 1 וגם בק"ס שנה ט"ו עמ' 245. רבני קושטא כותבים בהסכמתם על מס' גיטין שנדפסה בקושטא תקט"ז „בהיות שאיש אחד מבני ישראל השקה נפשו לעשות דבר מצוה וגמר בדעתו להדפיס מסכת גיטין לצורך התלמידים של ת"ת, רובם לעיר תהלה שאלוניקי יע"א ומיעוטם לחלקם פה קושטאנדינא יע"א ובשאר מקומות שינתנו במתנה גמורה לבני עניים, וכדי שלא ישלחו בהם יד אנשים שאינם מהוגנים ליקח מהם ולמוכרם נדפס בראש כל דף ודף אותיות ת"ת לרמוז שהם במתנה לתלמוד תורה", ועל דפוס הת"ת ע"י רוזאנס, קורות היהודים בתורקיה, ה"ה עמ' 350.

עמ' מז: „וכך אמר בקבלתו בלשון לעז, נעתק ללשון אשכנזי". הדברים נאמרו כנראה בספרדית, ומו"ל התשובות, שהיה אשכנזי, הביא כאן הרגומם בלשון אשכנזי, כדי שיהיו מובנים לקורא האשכנזי. אמנם אח"כ נזכר הטאליה, ואולי גם בזה הוכנס שינוי. קבלת גזירות שמשון מתוך הכעס היתה מצויה בין אחינו הספרדים.

עמ' קיד: למאמרים המלגלגים על המלמדים יש להוסיף מאמר שמצאתי בקטע T. S. K 21: „שלשה דולקין באור הצר והצייר ומלמדי תינוקות. ר' מאיר אומר אף מי שמשפיע (צ"ל: שמשופע) ביותר ואין בו תורה, שלשה משופעין ביותר: הלביר ומלמד תינוקות והרופא". וע"י ליברמן, מדרשי תימן, 27—31.

תקנות ומלואים לכרך ד'

עמ' יח: דברי ר' משה באסולה באו כאן בטעות. והשוה כרך ג' עמ' ר'.
עמ' כג: הערה 6: חברי הנכבד פרופ' קאסוטו כותב לי: על דירתו של ישמעאל מריאטי בסיינה כתבתי ב"הצופה לחכמת ישראל", כרך ח' עמ' 37, ובספרי על היהודים בפירינצי הנזכר שם בהערה 1, ובאותו הספר הבאתי את הביבליוגרפיה המפורטת. וגם הזכרתי במאמרי Ciena באנציקלופדיה הרוסית הישראלית (עמ' 326). עוד להוסיף: בכ"י 35, II של הספרייה הלאורינציאנה בפירינצי מצאתי מכתבים אחדים מסיינה (לדאבונזי לא העתקתי אותם), ומתוכם יוצא (דף 8 ע"ב ודף 10 ע"א) שכמה ר' יוסף דארלי היה מורה בביתו של ישמעאל מריאטי. מתוך מכתבים אחרים למד זה גם מארכס (תרביץ, שנה ה', עמ' 172, שו' 15, ועמ' 173, שו' 14). לפי מה שמצא מארכס באותם המכתבים, יסד ישמעאל מריאטי בביתו ישיבה, ויוסף דארלי היה ראש הישיבה. שם מדובר גם על רבנים אחרים שהיו באותה הישיבה.

עמ' כח: מכתבו של ארקיוואלטי בשאלת למוד תורה לנשים נדפס במיוחד ב„הצפירה“ 1895, גליון 208 (ר"מ רבינוביץ).

עמ' מח ש' 1: צ"ל כי ג' ראשי ישיבות.

עמ' מח ש' 4 למטה: הפרט הוא ש מנה = שצ"ה:

עמ' נו: התקנה שבס"י נ"ז נדפסה כבר בכרך ב' עמ' קל"ח, אמנם בלי המקור.

עמ' סט ש' 15 צ"ל: לכל בית בית.

עמ' צג ש' 6 צ"ל: ואינם באים לשירות וע"י הרשיון הם עוסקים בסחורה...

עמ' קמד: אגרת הגר"א נדפסה כמה פעמים בס' „עלים לתרופה“.

עמ' קסא: הפנקס של חברת ת"ת במינסק הגמצא בספריה הלאומית הוא הפנקס שממנו לוקחו התקנות שנדפסו בעמ' קנג—קס, אלא שעתה חסרים בו אותם דפים, וע"י בעתון „דער פריינד“ לש' 1903 מיום י"ג אב במאמרו של מ. רבינוביץ (חתום: „אשענער איד“).

עמ' קסא: מסימן קנ"א עד ס' קנ"ז בא בלבול בציון הסימנים, והקורא מתבקש לתקנם במקומם.

טעויות דפוס בכרך א'

מבוא XVI שו' 11 צ"ל: גם חתנו של ריא"מ ר' יעקב לוי

” ” הערה 2: ולשנן לאטיק, צ"ל: ול שון

” ” ” 4: בשנת תקנ"א, צ"ל: תקי"א

עמ' לא שו' 11 צ"ל: יבואו החורף אם לא. גרוע וכו'

” ” ” 21 צ"ל: ח"ב עמ' 26.

” לב ” 13 צ"ל: ללמד את בנו.

” לו ” 8 צ"ל: הבכור ראשון

” ג ” 10 צ"ל: מחזיק עצמי כי וכו'

” ” ” 16 צ"ל: לא נהיה כדבר הזה

” קיב שו' 1 למטה בהערה צ"ל: שמת בעלה

” קכא הערה 4 צ"ל: וסרבלה יהא מונח

” קל שו' 15 צ"ל: ואני אומר

” קמט ” 2 צ"ל: ושם נאמר

” קס ” 16 צ"ל: וחילוקים או להגיד וכו'

” קסא ” 1 צ"ל: לפי העת והזמן

” ” ” 8 צ"ל: והמותר יחזור

” קסב ” 2 צ"ל: כהלכה

” קעו ” 2 מלמטה צ"ל: כמו חורש

” ריג ” 2 למטה בהערה צ"ל: סרטורים ובוהנים

רשימת ספרי למוד עד שנת ת"ר

(חומר לביבליוגרפיה)

הקצורים הבאים ברשימה:

- צ"י = בן-יעקב, אוצר הספרים
ווינר = קהלת משה, רשימת ספרי פרידלנד במוזיאום האזטאי בלנינגרד.
חמ"ד = חסר מקום דפוס.
חמ"ד = חסר מקום לשנת דפוס
מקורות = מקורות לתולדות החנוך בישראל.
רמ"ש = ר' משה שטיינשניידר
רמ"ש-צייטליך = אבסטרקט מרשימת ספרי הדקדוק לרמ"ש שהיה בידו
וויליאם צייטליך, והוסיף עליה הערות בכתב ידו, והוא נמצא בספרייה
הלאומית בירושלים.
רס"ד = רשימת ספרי דקדוק לרמ"ש.
נפ"ר = נדפס ראשונה.
סטריטבורגר = בספרו הנוי בהקדמת הרשימה.
צחי = Zusätze und Berichtigungen לרשימת ספרי הדקדוק של רמ"ש.

דבר אל הקורא

בעצם לא היו לנו כלל ספרי־למוד, במובן המקובל, ברוב החדרים ובתי הת"ת. ספרי־המקורות היסודיים שלנו: התורה, הנ"ך והתלמוד גלמדו כמו שהם עם פרוש רש"י ללא קצורים ועבודים שיש בהם משום הכשרה מיוחדת לתלמידים כגיל רך, נער וזקן, מתחיל ומופלג בתורה למדו, כל אחד לפי הבונה, באותם הספרים עצמם. תכנית הלמודים הרי הצטמצמה בלמוד חומש ורש"י, מעט נ"ך והרבה גמרא בתוספת למוד ראשית הכתיבה מבלי שהשתמשו לשם זה בספרי־עזר, רובם של ילדי ישראל, ביחוד בפולין וליטא, לא ראו איפוא בשבתם בחדר שום ספר אחר מלבד ספרי הקודש האמורים. אף באותן ארצות שלמדו בהם את דקדוק הלשון העברית ואת החשבון לא נתחברו על הרוב בשביל הנערים ספרי למוד מיוחדים והשתמשו בספריהם של גדולי המדקדקים שלנו בני הדורות הראשונים: ר"י נ' חיוג, ר"י נ' גינאח, ראב"ע ורד"ק.

יש עוד מספר ספרים חשובים שנלמדו בבתי־ה"ס ובתי הת"ת, ביחוד באיטליא, כגון ספר החנוך¹ ס' מנורת המאור, ס' משנה תורה להרמב"ם², את הקטנים הכניסו איפוא ישר אל טרקלין ספרי היסוד של תורתנו וספרותנו.

ומכל מקום אנו מוצאים שנתחברו כמה וכמה ספרי למוד ממש בזמנים שונים³ ובארצות שונות, מספרם מתרבה והולך מן המאה הי"ז ואילך ועוד יותר במאה הי"ח ותחלת הי"ט, וביחוד בארצות אשכנז, איטליא והולאנד, שבהן נראו נצניה הראשונים של ההשכלה, ועוד לפני זה התקיימו שם בתי־ס מסודרים, או שהיה רצון לסדרם, כמה מספרי הלמוד האלה לא נתחברו כדי שישתמשו בהם בביה"ס עצמו, כי אם לצרכי המורים הפרטיים שהורו דקדוק וחשבון וכו' מחוץ לבה"ס, או כספרי־עזר להשתלמות עצמית במקצועות שמחוץ לתכנית הלמודים הקבועה בביה"ס.

כונתה של רשימה זו היא לרשום את ספרי הלמוד ממש, אך ישנם כמה וכמה ספרים שהם עומדים על הגבולין או בין הגבולין, וקשה מאד להגדירם ולמיינם, מובטחני שיבאו מבקרים בטענות, מדוע נכנס לרשימה זו ספר מלוני

1. בהקדמתו כותב המחבר (לפני שש מאות שנה ויותר) שהבר ספרו כמנין הרו"ג הסציה על סדר הפרשיות, "אולי יתעוררו יותר בהן מתוך כך הנערים, ושימו לב, בהן בשבתות ובחגים וישו בו מהשתגע ברחוב הערים".

2. עיי עליהם במפתח שבסוף סרך ב'.

3. אחד הראשונים הוא ספרו של המין חיוי אלבלכי, אשר בזה מלכו תורה, והעיד רב סעדיה שהוא ראה מלמדו תינוקות מלמדים אותה בספרים ובלהנות, עד שנא רב סעדיה ונצרב"י (ס' הקבלה להראב"ד). היה זה כנראה קצור מן התורה, בהשגחת ספרי הנסים והדברים המוקשים לדעתו של חיוי⁴ והוא איפוא אבי אבות כל הקצורים שנעשו בדורות אחרונים.

ולא נכנסו אלה ואלה, ואפשר גם שיצדקו, אם לא בכולן — על כל פנים במקצתן אלא שגם בזה — כמו במקורות לתולדות החנוך — ישנם דברים התלויים בשקול דעתו של המסדר, ואין כל הדעות שוות. הכנסתי ברשימה זו בין את הספרים שהשתמשו בהם כספרי למוד ובין שלא השתמשו בהם, אבל נכתבו ע"י מחבריהם בכונה כזאת. נכנסו אליה גם ספרים אחדים שלא נתחברו אמנם לכתחלה כספרי למוד לנערי ישראל אבל בדורות הבאים הוציאו אותם במהדורות חדשות כספרי למוד. העובדא שהספר שימש, או נועד לשמש, ספר למוד לנערים ובחורים נקבעה תמיד על סמך עדותו של המחבר, המו"ל או המדפיס.

כיון שרשימה זו באה כעין נספח לספר הרי הסברא נותנת שאצמצמה בספרי הלמוד שיצאו עד תקופת ההשכלה, התקופה שבה אני מסיים את בנוס המקורות. אולם שבתי וראיתי שקשה מאד לקבוע תחומים בהתחלתה של תקופה זו, שהרי לא בכל הארצות התחילה תנועת ההשכלה בזמן אחד, ולכן קבעתי גבול אחר, גבול של זמן: שנת ה"א ת"ר (1840).

הנמוק לקביעת זמן זה הוא: עד אותו זמן לא נראו ברוסיה ופולין — מקום מושבה של רוב האומה — אלא נצנים ראשונים של ההשכלה, ובתי"ס מתוקנים ע"י המשכילים עוד טרם היו בארץ, פרט למקומות אחדים מועטים, כגון אודיסה. זאילו בשנות הארבעים מתחילה הממשלה הרוסית במרץ רב "להשכיל" את היהודים, ואף פעולת המשכילים היהודים מתגברת יותר ויותר, ואשר לאשכנזי זשכנותיה — שם היו עוד קודש וחול משמשים בערבוביה. ליד בתי"ס המודרניים בברלין, ברסלוי, ספד"מ, המבורג ועוד היו קיימים עדיין חדרים וישיבות ששרדו לפליטה מן הדורות הקודמים. בכמה קהלות עמדו עדיין על משמרתם זקני הרבנים מן הדור הישן ובשכנותן (או באותן קהלות עצמן) כבר התחילו לשרת רבנים ודרשנים מסוגם של גייגר, הולדהיים, פיליסזון וחבריהם. הפולמוס הראשון של תנועת הריפורמה נסתיים בתחלת שנות העשרים מבלי שהשאר אחריו רושם ניכר, מחוץ למספר "טמפלים" שהוקמו בקהלות אחדות. התנועה הריפורמית מתעוררת שוב, ובכת רב יותר, בתחלת שנות הארבעים ומתחיל הפולמוס השני, שתוצאותיו היו מרחיקי לכת. יוצא איפוא לרשימה זו לא הוכנסו ספרי למוד שנתחברו במאת השנים האחרונה.¹

ברשימה נרשמו רק ספרים שנתחברו ע"י מחברים מישראל ובשביל נערי ישראל, ורק ספרים שנדפסו באותיות עבריות, ובכלל זה גם אלה שנתחברו באידיש או לאדינו, אבל לא נרשמו אלה שנדפסו לועזית בלועזית, כספרו של דוד פרידלנדר *Lesebuch für jüdische kinder* והדומים לו.

מן הספרים שנדפסו כמה פעמים לא הובאו אלא הדפוסים הנמצאים בספריה הלאומית והאוניברסיטאית, ועם זה צוין הדפוס הראשון אם גם אינו בנמצא בספריה הנז'. כמה ספרים שאינם בספריה זו נרשמו ע"ס ספרית שוקן ואחדים

1. קישי זה היה קיים אמנם גם בנוגע למקורות עצמם, וביחס לקצתם יש מקום לבעל-דין לבא ולערער על הכנסתם או הוצאתם.

2. רק במקרים אחרים, יוצאים מן הכלל, נרשמו ספרים שנדפסו בשנות ת"ר—תרי"ב.

נמצאו בספריות פרטיות אחרות. ספרים שלא היו למראה עינינו נרשמו ע"פ ספרי הביבליוגרפיה עם ציון כוכב מן הצד.

הרשימה הזאת אינה הראשונה במינה. כבר קדמני Strassburger ברשימתו שרשם בסוף ספרו *Geschichte d. Erziehung u. Unterrichts bei den Israeliten* (שטוטגארט 1885). ברשימתו הכניס את כל ספרי הלמוד מזמן המשנה והתלמוד עד שנת 1885. הילקם למקצועותיהם וסדרם לפי הסדר הכרונולוגי, אך הוא עשה את עבודתו זו ללא כל הבחנה. למדור „תולדות ישראל“ הכניס את כל ספרי ההיסטוריה שנכתבו ע"י יהודים מזמנו של יוסף בן מתתיהו וספרי „סדר עולם רבא“ ו„סדר עולם סוטא (!)“ עד זמן הופעת ספרו. מכל הספרים הרבים המנויים שם במדור הזה לא נכנס לרשימתנו אף אחד. כן הכניס לרשימתו את ספרי המדקדקים הראשונים כר"י ן' חיוג ור' יונה ן' ג'נאח, ואת ספרי השרשים החל מס' הערוך. מלבד זה הכניס מדורים אחרים שאין מקומם כאן. כספרי פתגמים ומכתבים, דקדוק גרמני ועוד. רשימתו לקויה הרבה ביתיר וחסר כאחד, אף מלאה היא שבושים לרוב.

מלבד רשימתו של שטרסבורגר יש להזכיר, וכמוכן לשבח, את הרשימות המקצועיות החשובות, של שטיינשניידר על ספרי הדקדוק *Bibliographischer Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für Sprachkunde, Leipzig, 1859* והוצאה שני המספר יקר זה, עם כל ההוספות שנוספו במשך שנים ע"י המחבר עצמו וע"י מלומדים אחרים, יצאה בירושלם 1937, ושל צייטלין על ספרי האגרונוט ב-*Zeitschrift für hebr. Bibliographie*, XXII, 32-48, שנעזרנו בהן הרבה.

בגלל חוסר הנייר וצמצום המקום לא שמרנו על הצורה הנאה והנוחה בשביל המעיין, שיוכל למצא בנקל כל פרט ופרט: לא התחלנו כל הוצאה בשורה חדשה וכיו"ב. המלחמה הנוראה המתחוללת בכל העולם וגם בקרבנו משמשת סבה מספיקה לסליחת הקוראים על כל הפגימות שברשימתנו.

העבודה בסדור הרשימה הזאת, וביחוד בכל הנוגע לצד הביבליוגרפי שבה, נעשתה בחלקה הגדול ע"י תלמידי הותיק מר ראובן גולדברג. אני מביע לו בזה את תודתי העמוקה, ויודוהו גם כל אלה שישתמשו ברשימה זו. כן עלי להודות לעובדי הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, לספרית שוקן ולספרנה מר א. מ. הברמן ולר"מ רבינוביץ על עזרתם וסיועם. כלם יעמדו על הברכה.

1. [א"ב...]. 1. [לוח אלף-בית מנוקדת. למטה מצד ימין ברכת נטילת ידים. מצד שמאל "מזמור לדוד ה' רועי לא אחסר" (תהלים כ"ג) ובאמצע אלף-בית מנוקדת. למטה כתוב בכתב-יד: נדפס בפיורדא. ערך ת"ק. בדפוס ר' חיים ב"ר צבין]. [1] דף 36X44 ס"מ.

2. [א"ב...]. [לוח אלף-בית מנוקדת. למעלה כתוב באותיות גדולות מאד: "שויתי ה' לנגדי תמיד", ומתחת לזה: זאבאלד דאס קינד פריה פאס שלאף אויפשטעהעט וועשט עש דיא האנדע אונד זאגט פאלגענדע ברכה... (ברכת נטילת ידים). למטה משני הצדדים קריאת שמע; ובאמצע אלף-בית קטנה מנוקדת]. זולצבאך, שנת תקפ"ג. [1] דף 37X35 ס"מ.

3. **אבטליון** והוא מבוא הלמוד לנערי בני ישראל וכלל החפצים בלשון עבר. מאת אהרן בן-וואלף [אהרן בן זאב מהאלי וואלפסזאהן]. חבר לחברת שוחרי הטוב והתושיה ברלין, ה' תק"ן. [14], 83, [1] עמ' 12. ב"ש כתב בלא"ש מאת דוד פרידלנדר.

...צווייטע פערבעסערטע אונד פערמעהרטע אויפלאגע, ווין תק"ס; — פראג תקס"ו... דריטטע פערבעסערטע אונד פערמעהרטע אויפלאגע ווין 1814.

מתוך הקדמת המחבר: "הנה אנכי נותן לפניכם היום את הספר אשר כתבתי להורות נער בני ישראל ספר ולשון עבר ועיניכם רואות כי לא הפלתי דבר מכל אשר דברתי לעשות, וגם הוכפתי כהנה וכהנה, כי כתבתי בו איזה משלי מוסר המיטיבים לב הילדים, לקטתי אותם מספרי המושלים והעקתים ללשונינו כיד ה' הטובה עלי, ובסוף הספר הצגתי דברים אחדים משמות השווים בקריאה ובכתיבה ושונים בבאורם, וחברתי אותם במליצות זה נוכח זה להשיג אותם בפי הילדים להיות להם לזכרון תמיד...".

4. **ס' אבן ישראל** המלמד דעת לאב ובן... אשר חובר... מהמחבר... יעקב יוסף בן כמיה מאיר סופר... ממדינת אלזוס... חלק שני לוחות הברית [עם שער מיוחד ופגינציה מיוחדת]. מנאי המחבר הקטן יעקב יוסף רפשוויר... מיץ, לפרט... וקרייתו לו [תקכ"ו]. [2]. [י"ח ד', ד', 4] דף 8°. (ר' מקורות, ד', קכב). בראש הספר הסכמות: ר' ארי' ליב (בעל "שאנת אריה"), מיץ; ר' משלם זוסל אנוש, רפשוויר; ר' יצחק ב"ר אברלי זינצהיים, גירדעניס; ר' לייב בר יעקב גוגנהיים ודייני מיץ.

5. ***אבן ישראל** Jakob Jsrael Sierenz. Hebräische Grammatik in jüdisch-deutscher Sprache. Metz, 1766. (אינו רשום בספרי הביבליוגראפיה, שטראסבורג, עמ' 292).

6. **אגרות שלומים** נחקקו באויגשפורג הבירה, בחמשת אלפים רצ"ד ליצירה. על ידי חיים המחוקק (ר' מקורות, ד', יט).

7. ***אגרת ישראל**, Is. Levi. Briefsteller, Zolkiew, 1796. (אינו רשום בספרי הביבליוגראפיה, שטראסבורג, עמ' 302).

8. **אגרת המליצה ומשפט לשה"ק** והוא חבור מועיל תועלת גדולה וכוללת לבאים להתלמד חכמת המליצה, וגם לאותן אשר מלפנים ידעום יועיל

1 לוחות א"ב נדפסו כמובן פעמים רבות לאין ספור. ע"ג גם פ"ב א"ב ס"ו. 1. על לוח מצויר שדפס בוינציאה ת"מ, שצילום ממנו נשלח לי ע"י ר' ריבקונר, ע"י בניור סבראש כרך ג'.

חבור זה למען יתחברו העניני' המפורזי' בלכות' בסדור נכון... והוא כולל קצור ס' הנכבד לשון למודים מהחכם הלוצאט, וס' תשבי ושמות מורדפים, ושרשים מסתעפים בעניני' הוראתם. הברו... מוהרי"ל מרגליות אב"ד דק"ק שעבר שין בעה"מ ספר קרבן ראשית וס' בית מדות וס' אור עולם וס' שאלות ותשובות פרייתבואה. — נאווי דוואהר, בשנת כל הרגיל לקרות בחבור זה הוא זוכה בו לדברים הרבה [תקנ"ו] לפ"ק. נ"ט דף. 12°.

9. "אגרת הראשון לחנך לנער בכתב ולשון עם ל"א. להר' ראובן ב"ר אברהם הלוי. אופיבאך, תק"מ. 8°. (בי.)

10. אגרת שלמה... וואנזיבעך, שנת נאוו לחיך בתורים צוארך בחרוזים [תציב] לפ"ק מ' דף. 12° (ר' מקורות, ד', קו).

[ס'יד מכתבים (בסוף ס' שטרות וקבלות) באותיות צו"ר ובלשון בלולה אסכנזית ועברית. מדף כ"ג מתחיל החלק העברי בשם "כתבי שלמה", שלו הקדמה מיוחדת ובו עשרה מכתבים. בעיקר בעניני' מוסר, ובסוף. החרוזים לפני הנערים לכתוב לאבותיהם על אגרותיהם, וקצת חרוזים הנצרכים לכמה בני אדם. ובאה עליו הסכמת ר' יחזקאל קאצינאלפויגן, הרב באה"ו].

אהל דוד, ר' אש דה

11. ס' אהל יששכר לר' יששכר נ'ער ליטויער, פראג תקס"ה (ר' מקורות, ד', רה).

12. ס' אהל משה חיבור נחמד כלול מהרבה ספרים. אשר בחכמת הדקדוק מחוברים. נתיבות לשון הקדש בו סדורים. יגילו וישמחו בו זקנים ונערים. כי בו נפקחו עיני עברים, בדגש ורפי וסדר הטעמים יסודות ועקרים. ותוכו רצוף אהבה שיר השירים) אמרים נעימים כספיר מאירים. במשקל יתד ותנועה בששה פרקים קצרים. חברו... מוהר"ר אהרן משה סופר ודיין בק"ק לבוב... בעל המחבר ספר הלכה למשה הידושי הש"ס... בן... מוהר"ר צבי הירש ר' אייזיקש מגריידונג... זאלקאיוא, באותיות אמשטרדם, תקכ"ה (תענה) לפ"ק. מ"ד דף 8° ובסופו שני לוחות ה' לים.

[הסכמות: ר' חיים כהן רפאפורט, לבוב. ר' אברהם מרדכי, זאלקווא].

פעם שנית זולצבאך, שנת גדחי ישראל יכנס [תקל"א] — (אצל בנייעקב, בטעות תקכ"ה) לפ"ק.

[בהוצאה זו נוספה הסכמתו של ר' יוסף שטיינהארט מפיורדא. — כ"כ חסרים בה בסוף "הזרים המורכבים בתורה". "תפלה למשה" ולוחות הפעלים]

"...הספר הלו נדפס זמן רב וכבר סמו חמו... בן סנסני מתונו להעלותו על מכש המפס מהדש ובהוספת מרובה. בכמה מעלות על הראשונים היינו שנדפס כל הדגושים בעין ובהגה"ה פרויקט... חמויה.

13. ס' אהלי יהודה הדור אתם ראו זה חדש, אשר עדן לא היו לעולם מחובר מחודש; והוא חבור מופלא תועלת לכלל המקרא: מפורש בשום שכל טעם וסברא... וחבר... מהור"ר יהודה אריה יצ"ו הכ' מק"ק קארפינטרין מדינת פרובינצא, בן המנוח... מוהר"ר צבי הירש... דייני' רב' מק"ק קראשין. — יעסניץ, שנת יהושע ה' א ת אהלי יהודה [תע"ט] לפ"ק [4], ב-נ"ז דף 8°.

[בראשו באו: ברכת אביו, על הדרך באמשטרדם תע"ב]. אגרת מאחיו ר' יעקב ב"ר צבי מהורדני ומצ"ס על עדת ישורון ק"ק באלוגיאן מדיני ואמוסי. הסכמת ר' משה לבית קצינאילנבונק, שוואבך ומדינת אנשבך].

14. *אונטערריכט, פיר דיא יוגענד צום געברויך פיר העברעאישע קינדער מה"ר ליב זולצבאך: ברסלא תקע"ו. 8 דפים. 8° (פ"ב).

15. אופן חינוך הילדים והוא מוסר השכל ודרך אשר יתנהג בו הילד מזמן ראשית דרכו עד ימי זקנה לא יסור ממנו. נעתק מלשון הקודש ללשון אשכנז. ווילנא, ת"ר — 1939, 24 עמ' 16° — אותיות צורה — נס"ר בוויילנא והוראדנא תקצ"ה.

שמות הפרקים הם: 1. ערציהונג פון גיבארין. 2. דעם פאטערס וועלונג; 3. וועגן אויף ריכטיגקייט; 4. וועגן גאנג אין חדר; 5. וועגן שפילן; 6. וועגן גאנג; 7. וועגן עסקן; 8. וועגן רייד; 9. שיינע אויף פיהרונג; 10. גוטע מדות; 11. גיזעלן שאפט; 12. שטראף רייד. — בעמ' (19) משער חדש: „שיינע אונ פארשטאנדיגע פראגעש אונ אנשווארטן פאר קלוגע קינדער. איבר גיזעס פון לשון הקודש אין טייטש" (עשר שאלות למבחן).

16. אוצר החיים כולל שלשה חלקים מעניני הלימוד לבני ישראל מן שלש עד אחת עשרה שנה. חלק ראשון הוא אוצר החיים... חלק השני הוא אלה המצות... חלק השלישי הוא מורה דרך... מאתי זרח בן מוהר"ר מאיר קדיש... מפראג... Prag. 1832. פ"ח [4] דף, 8°.

מתוך מכתב ר' בנימין זאב כ"ץ רפאפורט, רב בפאפא: „... מו"ה זרח הנ"ל מעולם היתה אומתו אמונת אומן, עסק במלאכת ד' באמונה, ללמד בני יהודה קשות ורכות תורניות ונימוסיות, מהנך הנערים עפ"י דרכם, ולרגל המלאכה אשר לפניה ות"ל עשאו פרי והצליח ועשה זרע קודש מטעי באמנים... כאשר הורה הנסיון... נדבה רוחו לדפוס דברים מועילים מאוד ללמוד עם הבנים להורות בבית הספר, וכאשר כפי גסיונו ועוצם בינונו, ישים לו חוק ומשפט סדר לימודים באיכות וכמות לפי ערך המלמד, ולפי ערך הילדים... בקיצור נמרץ ונאה להרגיל ולהנך ונערים... ומי האיש החפץ לנהל את בניו על מי מנוחות, ולאור באור החיים תורה ומצוות ללמד ולהורות את בניו... מהראוי לתמכרו..."

מתוך מבוא הספר: „...העתקתי קצור מס' החנוך ותרגמתי בלשון אשכנזי באופן נאות ובלשון הצר וקל להבין לכל קורא... וגם השקפתי על ילדי ישרון הרבים והצעירים לסדר לפנייהם מסלול המנהל מעלה מעלה... לא הרביתי מליו כ"א לפי צורך למען הבין הענין היטב..."

אחר המבוא יש עוד פאררעדע ואיינלייטונג אשכנזית ובאותיות עבריות; לכל חלק שער מיוחד.

17. ס' אוצר החיים כולל ספרי חנוך לנער וגדול בנים מורה קיצור כללי רקדוק לשון הקדש בלשון לאדינו לתועלת מלמדי הנערים גם מאמרים רבים בלשון הקדש ותחתייהם המלות הנמצאים בהם בלה"ק לאדינו ואשכנזי ופרק שירה בלה"ק ולאדינו, ודברי מוסר ובינה לעתים בלאדינו ונלוה אליו שרשי לה"ק על סדר אלפא ביתא עם לאדינו ומראה מקומם בתנ"ך ועוד דברים רבים מועילים לילדי בני ישורון יכרכם האל בחסדו הגדול ויטע בלבבם שרשי האמונה כאות נפש המאסף: ישראל בכ"ר חיים מביליגראדו תושב עיר מלוכה ביינה.

Wien. „כי תגמל עלי [תקס"ג] לפ"ק—1823. ד' דפים. 9—253. [3] עמ' 8° — בראש הספר הקדמת המחבר בלאדינו ומכתב מאת ר' חיים ברוך כאיכטרו מחברו.

18. **אוצר לשון הקודש** כולל הרבה כללי דקדוק ערוכים בשפה ברורה יבינוה כל יודעי ספר, גם את כל אוצר השמות הפעלים והמלות הנמצאים בכתבי הקודש, וכל אלו מבוארים באר היטיב פעם בלשון מקרא ופעם בלשון הנהוג אצל מחברים גדולי ישראל אנשי שם ואחר הבאור יבוא תרגום המלה בשפת אשכנזית צחה, אצרו אברהם בוכנער בעל מהבר דורש טוב.

ווארשא, תק"צ — 1829. כ"ג [1], 132, [3] דף 8° — התוך הדקדוקי נקרא, תלמוד

לשון הקודש".

מתוך הקדמת המחבר: „...ועל דבר התרגום בלשון אשכנזי שמתו לי להוקי שבכל מקום אשר שפת אשכנזי המדוברת מבני ישראל היושבים במדינות פולין מסכמת עם לשון אשכנזי הצחה או היא תהיה למליץ לבאר בה את העברית, ואם השפה המדוברת מבני ישראל היושבים בפולין אין בלשונה מלה נאותה לתרגם בה את העברית או אבאר ענין המלה העברית בלשון הקודש הקלה להבין ונלות אליו התרגום בשפת אשכנזי צחה...”.

19. ***אור האמונה**, ה"ר יששכר בער פרענק, ספורי התורה לנשים ונערים בל"א: ווינא תקפ"א. פרעסבורג תר"א—ה' 8° (ב"י ופ"ב).

20. ***אור טוב** באור מלות להיק לראשית חנוך הנערים ופתרונם בלשון ספרדי, עם שיר על י"ג עקרים לר"ש די אוליווירה. נדפס במצות ה"ר יהודה אבדיאנטי [ואולי הוא א' מתכורי הרי"א די מודינא שהיה לפניו ולא נודע לנן]: אמשט. תל"ה, 32° — עוד כנ"ל בשם אור לוז: וויניציאה תמ"א, 16°. עוד כנ"ל בשם אור לוסטרו: וויניצ. תמ"ד שם תס"א, 16°. עוד כנ"ל במצות הר' אהרן חזקיה קרידו וה"ר דוד פירנאנדיס: אמשט. תפ"א 16° (ב"י). ועי' אור לוז ואור לוסטרו.

21. ***אור לוז** לחנוך בהם הנערים בלשון לעז ספרדי... [נדפס ראשונה בשם אור טוב (על שם התחלתו. אור: לוז, טוב: בווינא) מיוחס להרב יהודה אריה די מודינא]. וויניציאה (בראגאדין). [תק"ם—1780]. [8 דף], 16°. (ווינר מס' 477). ועיין: אור טוב ואור לוסטרו.

22. **אור לוסטרו** לחנוך בהם לנערי בני ישראל בלשון לעז בשפה ברורה טהורה בדפוס יפה כדי ללמד במהרה. מאנטובה, תפ"ג. [8 דפים] 12°. — נדפס עתה מחדש בוויניציאה בשנת התקל"ח. — לחנוך בהם הנערים בלשון לעז, בוויניציאה בשנת דרך **מישור** [תקנ"ו] לפ"ק.

בעמוד האחרון של הוצאת הקל"ה מהוב: „ותהי המלאכה על ידי הכחור יצחק לוצאטו מעי דניאל”. — בכל ההוצאות 8 דפים בפורמאט קטן ובהם הרגום איטלקי של 462 שמות ומונחים עבריים. — נקרא על שם התחלתו: אור-לוסטרו. — מיוחס לרי"א די מודינא. — ועיין גם אור טוב ואור לוז.

23. ***אורח מישורי**, Heigmans Simon b. Ephraim. Israel. gebeden en leesboek vor Eerstbeginnenden door H. S. en J. P. Loezen. 8 Amst. 1835. — (III) 8, ibid. 1849) (רמש"ש, רס"ד עמ' 60, מס' 837, וצו' עמ' 32).

24. ***אורך ימים**, ה"ר שמואל ב"ר יעקב בנבנשתי, מוסר השכל ומדות לחנוך הנערים. קושטאנטינא [ש"מ]. וויניציאה [ש"ס] 16 דפים 8°. ליורנו תר"ו

(בסוף ס' זכרון טוב לר' משה בר' ראובן רוזא). בתרגום ליהודית — אשכנזית וויניציאה שנ"ט. ולערבית בגדאד תרפ"ט (ר' מקורות. ג', ט"ז).

25. ס' **איוב** הלא הוא לימוד לצום החמישי שנוהגים ללמוד בבית הכנסת תלמידי תלמוד תורה בניגון פסוק בפסוק בלה"ק ובלשון לעז [לאדינו]... וכדי להקל המשא מהקור' נעים הוצאתיו לאור הדפוס בכרך קטן אני הצעיר יעקב חי בכ"ר החכם דוד מילדולה זצוק"ל. ליוורנו. שנת והפכתי אבלם לששון [לפ"ג. תקל"ח]. 88 דפים 8°.

26. **איין נייער אידעש טייטשער עלעמענטער בוך**. פאר דיא יונגע קינדער וואש ווילין קענען לייענען און שרייבן. אויך איז דערינען פיל היסטאריעס... — ווי לנא. [תקצ"ו] 1836. [2]. 36 עמ' 120 [ווינר, מס' 600].

27. **אילן ה"ר יוסף ב"ר יעקב אשכנזי**. לוח הפעלים. מנטובה שכ"ה. אמ"ד תמ"ה. 1 דף. 2° (ב"י ופ"ב).

ס' **אלה המצות** ר' ס' תורת קטן.

28. **אלומי יוסף**. Unterricht in der Mosaischen Religion für die Israelitische Jugend beiderlei Geschlechts. Nebst einem Anhang von den Ceremonialgesetzen und Gebräuchen. Von J. Johlson, Lehreran der Bürger = u. Realschule der Israelitischen Gemeinde zu Frankfurt am Main.

Frankfurt am Main 1814. [4] XII, 136 pp. 8° — בהוצאה זו אין השם העברי.

...Zweite, umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Frankfurt am

Mayn, 1819, (בהוצאה זו שני שערים. אחד בלי השם העברי, כמו בהוצ' הקודמת. ושני עם השם אלומי יוסף).

...Zweite, nmgearbeitete und stark vermehrte Auflage, Wien, 1824

(שער אחד עם השם העברי. — המלה "Zweite" אינה, כנראה, אלא טעות דפוס, שהרי נדפסו בהוצאה זו שתי ההקדמות של המחבר להוצאות הקודמות משנים 1814 ו 1819 והיא שונה מן הקודמות: הסעיפים הבודדים מסודרים בת בצורת שאלה ותשובה. ח"ג מספר זה ר' תולדות אבות.

29. **אלוף נעורים** הוא סדר א"ב ולימוד קריאת לשון עברית ואשכנזית בכתב עברי לילדים קטנים המתחילים לקרוא בספר. — העבראישער אונד יידיש דייטשעס בוכשטאביר אונד לעזע-ביכליין צום געברויך פיר שולען אונד פיר דען פריפאט-אונטערריכט. האמבורג, תקפ"ג. 49 עמ'. 16°. [שם המחבר שלום הכהן חתים בסוף ההקדמה].

30. **אלף בית**, Blogg [od. Bloch], Salomo b. Efraim. Erster Unter-richt in d. hebr. Spr. u. s. w. fol. Hannover 1826. (רמ"ש. רס"ד עמ' 23. מס' 235).

31. **אלף בית חדש**, וכללי הדקדוק לנעורים מה"ר יצחק די פאס. פירנצי תקי"ח. 8° (פ"ב).

32. **אלפא ביתא**, וכללי הקריאה לילדים עם תרגום באשכנזית-יהודית [מה"ר משה ישראל בדינגען]. מיץ תקפ"ט. 6 דפים. 8° (פ"ב).

33. **ספר אם הילד**, יוסף בר' אלהנן הייל פריין. פראג, שנ"ז (ר' מקורות. א', עמ' נב).

34. **אם הילד וחינוך קטן.** ה"ר שלום שכנא מקיידא נוב ל'הרגלת הילדים בשפת עבר, עם תרגום באשכנזית-יהודית. פירדא, תפ"ה. 12° (פ"ב).

35. **אם למקרא...** מאתי משה ישראל בדינגן, מיץ, תקע"ו. [4]. ע"ב, ח דף 8°.

בסוף הספר באים שני קונטרסים בעלי אותו שם אבל כל אחד עם שער מיוחד ועם מאגינאציה מיוחדת. בשער הראשון נאמר: מדעתי כי לא הנער הרבה לילד רק והכין צעדו ללמוד כל התורה הזאת וכל הכללים האלה. ע"כ השיבותי ידי עליהם לצרוף ולבור מתוכם מספר כללים ראשים, אשר אין דרך לנטות מהם אף הצעיר לימים. ואפריד אותם לשתי פרדות. אחת לבן שלש וארבע, ואחת לבן חמש שש ושבע... ובשער האחרון כתוב רק: הנוך לנער על פי דרכו. בראש הספר הסכמת ר' אהרן ווירמש ממיץ והקדמה חסובה מאת המחבר (ר' מקורות ד' רב).

36. **אם למקרא, ה"ר משה ישראל בדינגן.** סדר א"ב וכללי הדקדוק לנערי בני. [מיץ, תקע"ט]. 8 דפים, 8° (פ"ב). יתכן שהוא אחד הקונטרסים שבא בסוף ספרו הגדול (עיין למעלה), שנדפס בפני עצמו.

37. **אם למקרא, אנונימי.** (ולפ"ד ר"ג פאלאק חיברו ה"ר יוסף לעזע מורה באמסטרדם). כללי הנקוד (רמש"ש, רס"ד, עמ' 6, מס' 53) חמו"ד. [לפי בני אמסט. תקס"א-ת"ר, ולפי פ"ב תק"פ]. 8 דפים, 8°.

38. **ס' אמונת ישראל על דרך שאלה ותשובה להורות לילדי ישורון את דת משה, נחלק לשלשה מחברות ונערך ללומדים ולמלמדים בלשון עברית ואשכנזי זה לעומת זה.** חברו נפתלי בן הרב הגאון המפורסם מהר"מ בנעט וצללה"ה פראג, ה' תקצ"ב, [9], [38], [1] דפים, 8°.— יש לו גם שער גרמני מעבר לשער: אל הקורא זאת לדעת, כי אך המחברת הזאת אשר יצאה ראשונה, היא מעט הכמות, יצן היא רק היסוד לכל למודי הדת והאמונה הבאים אחריה במחברת השניה והשלישי, אשר יתרגו בכמותם כהנה וכהנה.

[הסכמה מאת אבי המחבר מהר"מ בנעט, אב"ד בקרית נ"ש (ניקולשבורג) ובכל מדינת מעהרין, ומוה' ליב שוואב, אב"ד בק"ק פרוסטיץ].

מתוך הסכמת אבי המחבר: מה יקר דבר המלך שלטון פקודת הקיר"ה, כי הוא צוה על ילדי העברים, על מלמדיהם ומוריהם, ישימו לב להסבילם באמת הדת ויטודותיה, ללמדם חכמה מוכר ועצה, ולהנכס במדות טובות וישרות...

מתוך הקדמת המחבר: ...וכמו שמצד אחד לא השיב המחבר ימינו אחר מלקבץ אליו את היותר טוב ונבחר אשר מצא במכתבי שאר החכמים, כמו שאתו"ל, קבל את האמת ממי שאמרו, ואף את אשר חכמים הגידו אשר לא מבני ישראל המה במקום שמצא דבריהם כנים, כמו שאמר החכם רמבמ"ן בהקדמת ביאורו לס' קהלת: הנה הפסתי גם באמתת החכמים אשר לא מבני ישראל המה, ואם מצאתי בפיהם דבר אמת הרימותיו להי' והי' קידש"י, כן מצד אחר לא נמנע לפעמים להוסיף עליהם דברים משלו, או לתתהק מהם ולסגות לו דרך אחר במקום שמצא סברותיהם בלתי מסביות עם ההלכותיו... כי לחבר מחברת על לימודי הדת יתחייב תהלה שיהי' אל קוצר השגת הילדות...

39. **אמונת ישראל.** M. H. Bock. Katechismus der isr. Religion 1814. (שטרסבורגר עמ' 278).

40. אמרי יושר אשר חיבר החכם... מהור"ר מאיר נ"י דיין דק"ק זאריק בילדותו על דיני ברכת הפירות ודיני סעודה בדרך חרוזים והוא תועלת גדול לקטני ערך ולבחורי חמד שמתוך כך יעלו בזכרונם איך יפארו ויברכו לאל יוצר כל על כל מה שברא בעולמו להחיות נפש כל חי. — וויין, תקנ"ח. ל"א. [1] דף. 12°.

אמר המחבר הנה הספר הקטן הזה כתבתי בילדותי ומעולם לא עלה על רעיוני להביאו לבית הדפוס כי אמרתי פן יאמרו המלציגים עלי אל הני שוטה בהרוזים... ועתה... הוספתי עליו קצת מחדושי אשר כתבתי על מסכת ברכות... (נדפס בשם "זכרון נח" מצד אחד של הדף ומן הצד השני, אמרי יושר).

41. אמרי שפר כוללים עניני תורה ומוסר לילדי בני ישראל עלם ועלמה סדרם ובארם בלשון הקודש אף העתיקם אל לשון אשכנזית. הירץ הומבירג. — וויין תקס"ח. 24, 489 עמ' 8° — (ווינר זש"ב מציינים הוצאה זו כדפוס ראשון, אבל ב"י מוסר עוד דפוס קודם, וויין, תקס"ב).

עברית ואשכנזית עמוד כנגד עמוד. — הסכמת ר' מרדכי בנעט, ניקלשבורג.

...ונדפס שנית מתוקן ומהודר בהוספות רבות מועילות על ידי המחבר בעצמו. ערסטער טהייל. רעליגיא. צווייטער טהייל, מאראל [עם שער מיוחד]. צווייטע אויסלאגע. וויין, תקע"ו. עברית ול"א בעמ' אחד. —...ועתה יצאו מחדש לאור מתוקנים ומצורפים ע"י אליעזר יצחק שפירא. חלק ראשון [וגם שני בכרך אחד]. ווארשא תרנ"ו—1895.

מתוך הסכמתו של ר' מרדכי בנעט: "בה. כה הראני החכם... מגילת ספר... מוסד על העיקר וראש אמנה... והספר כלו מחמדים וממתקים, כולם דברי צדיקים, כי לשונו תדבר משפט הנער ומעשהו באמונה, ולבו נוהג לאחוז בחכמה ומוסר יחדיו ביראת אלקים. מלמד להועיל במה יזכה נער את ארחו לשכור את אשר יעשה האדם וחי בהם..."

42. סי' אמת ואמונה חברו החכם השלם כה"ר יצחק ארובאש... ויניציאה שנת תזכה [בן-יעקב: (לפ"ג); ווינר: תל"ב — 1672]. [319] דף. הפאגינאציה משובשת מאד, 32°.

מתוך הקדמת הספר: "אמר הצעיר בן... הרב הכולל כמוהר"ר חנניה ארובש דיין ומנהיג קצת קהילות המערב... ראה ראיתי שני המאורות הגדולים המאירים בארץ לארץ ולדרים שמים נודע בשערים הרב רבינו משה בר מיימון ז"ל והרב כמוהר"ר יוסף קארו ז"ל אשר טובים השנים האריכו לבעיותם בספרי שופריהם עמוק עמוק מי ימצאנו ולא כולי עלמא דיני גמירי... או אמרתי אשמרה דרכי מחטוא כלשונם. ואבר אוכל מתוך אוכל מענם ואקצר במקו' טאמרו להאריך... ראשית פרי ספרתי הבאתי מנין המצות. ואחריהן שלש עשרה עיקרי דתנו ונצר מסעיהם להתפאר. ואת רב חל ואת יוסף אחרונים דיני תפלות של חול ושבת וימים טובים וחמץ ומצה, ילמדו ליראה את השם הנכבד והנורא, יראת ה' טהורה ומצות ה' ברה, האנשים והנשים והסף הדפסתיו בלשון עברית ולשון לצו"...

בראש הספר באה גם הקדמה קצרה באיטלקית. המקור העברי והתרגום האיטלקי (ולא כבן-יעקב שאומר: ל" ספרדי*) סודרו עמוד מול עמוד. אין שם דיני או"ה ובשר בחלב שמיחסיס לו בן-יעקב וגם ווינר. בסוף הקדמת ואומר המחבר בפירוש: "והדפסתי דיני י"ש וחול המועד ודיני איסור והית' בלשון הקדש ספר בפני עצמו". אחר ההקדמה באים שלשה שירים של: ר' יעקב הלוי.

1. ואינו יודע שמו. יודע סברו... ובחי צדק על הל' שהיטה וטריטות.

ר' משה ב"ר מרדכי זכות, והמתבר, השיר הראשון מהחיל: ספר ספר שלחן ערוך, בו לתת לפתאים חכמה, סדר קצר לא כך ארוך, אל נער דעת ומזימה, כל חוזה בו יאמר ברוך...

43. •אמת ואמונה, Peter Beer. Leitfaden beim Elementarunterricht in der mosaischen Religion. Prag 1910 (עמ' 277) (שטראסבורגר עמ' 277)

44. •אמת ואמונה, M. J. Landau. Leitfaden bei dem Elementarunterricht in der mosaischen Glaubens und Pflichtenlehre. Prag 1828 (עמ' 278)

45. אנפאנגסגרינדע דר אריטמאטיק צום גברויך דר יוגנד דר יידישן נאטציאהן. אינואנדרהייט פיר דיא יעניגן, דיא דיזע וויסנשאפט גרינדליך צו ערלערנן זוכטן, פרפאסט, אונד הרויסגעגעבן פאן פייבש סגל הורביץ געגענווערטיגער לעהרמייסטר דר יונגן העררן דע לימא אין אמשטרדם. ערשטר אבשניט ערשטן טהיילס, וועלכע דיא טעאהרי דר צאהלן־רעכנונג ענטהעללט... אמשטרדם, 5551 [ה'תקנ"א]. [4], פ"ד דף 8°.

מתוך הקדמת המחבר: „...אונד דא איך וואה, וויא זעהר זיך יעדע נאטציאהן צור בילדונג דר יוגנד בשטרעבעט... זא פאסטע איך דען ענטשלוס, דיזע טוגנד נאכצואהמן, אונד בזאנסעס בוך ספליכטנס מעסיג צום נוטצן דר יוגנד פיינר נאטציאהן, אין איינער שפראכע דיא פאן דען מייסטן טהייל דיזר נאטציאהן פרשטאנדן ווירד, אויסגדרוקט אין אונזרן אייגנטיהמליכן בוכשטאבן... [אותיות רש"י] הרויס צוגעבן...“

ארחות חיים ר' שושנת יעקב.

46. •ארשת שפתים Rehfuß. C. Leselhere der hebr. Spr. nach der [Wittmer'schen] Lautmethode. 8. Fr. a. M. Andreäsche Buchh. 1832—3. (רמ"ש, רס"ד עמ' 115, מס' 1644 ועיין גם מס' 1645).

47. אַש דת צום אונטערריכט אים לעזען אונד אנפאנגסגרינדע דער רעליגיאן, נעבסט איבונגסשטיקע צום איבערזעטצען אויס דעם העברעאישען אינס דייטשע פיר די איזראעליטישע יוגענד פאן דוד זאמושטש, ערשטער טייל, [תרגילי הקריאה שבו באו בחלקם בשתי הלשונות, עברית וגרמנית, ברכות, תפלות, תרגומים משילר, קאמפע, קלייא, מחזה שלם של גסנר, ועוד].

אהל דוד אדער אש דת, צווייטער טהייל, קליינע העברעאישע שפראכלעהרע אין איינער פאסליכער דארשטעללונג פיר אנפגענגער גאך בן זאב, שלום הכהן, געזעניוס... [חלק דקדוקי בגרמנית באותיות עבריות]. שירי דוד אדער אש דת, דריטער טהייל, כולל שירים הברתי לכבוד אוהבי ומיודעי לשורר בבהכ"נ או בביחם ביום שמחת לבס, או באסיפת החברה, ושאר מכתמים, ולזכרון אנשי אמת הנאספים אל אבותם היקרים...

ברעסלויא, בשנת בית יעקב [תקצ"ד] לפ"ק, [3], III, 135, 95, 64 עמ' 8°. מהסכמתו של ר' זלמן טיקטין: „הרבני... נדבה רוחו לחבר ספר נחמד ונעים על יסודי לשון הקדש לחועלת הינוך נערי בני עמינו...“

48. •באו חשבון, ה"ר שמואל שמעלקי ב"ר חיים מפראג, לוחות רבוי המספר (איין מאל איינש) בלשון אשכנזית־יהודית פראג, הש"ד [שע"ה] 8°. (ועיין ביחוד ב"י).

49. ס' באר לחי רואי כולל מסכת דרך ארץ ותוכחת מוסר... בשלש לשונות... לשון הקדש איטליאני וצרפת... אשר טפחתי ורבית... לחנך בהם את הנערים האלמים. הלהן תשברנה עד אשר יגדלו ולא יהיו נכלמים. בעזרת רם יה צור עולמים. הצעיר א ב ר ה ס ב ל ע י ש העומד לשרת בתוך ק"ק ניצא די פרובנציא...

...Sammlung der ausgezeichnetesten Sittensprüche für alle Stände, Nationen und alter, insbesondere für die heranreifende Jugend versificirt... Nach dem Hebräischen in's Deutsche übertragen von M. Steinschneider— (Vienne 1838) עמ' 21, 2º.

נפ"ר בטורינו תקס"ו. — קכ"ג בתים. התרגום הגרמני למטה. ההקדמה בתרגום איטלקי בלבד. מתוך ההקדמה: "...אני עשיתי שורותים אלה במיעוט שכלי וחלישות חילי לחנך את הנערים ביראת האל ודרך ארץ ומוסר..."

50. באר משה באר המלות, על החומש וחמש מגילות. כל מלה הקלות עם חמורה וקשה. בהבנה מבוארת חרושה, כאשר בקבלה מפי משה, לתת לפתאים ערמה אשר בשנותם את טעמיהם, ואומרים לינוקא באר המלה שלא בדיוק רק בודים דבר מלביהם, ואינם מעיינים בספרי הראשונים, רק אומרים הלא דברי כנים, והמדקדק אחריהם, בתרגומו של קרא וברש"י ורמב"ן וחביריהם, ידמה לעין כל שלא מצאו ידיהם ורגליהם, ונמצאו מן המכשילים את הנערים המורגלים, כי שבשתא כיון דעל על. והרי הוא סגור בקרבו כבמנעול. ע"ז חרדתי ועמדתי מועד, אמרתי אבטח באל חי לעד, אלך ואלקט בשבילי האומרים, כראב"ע ורד"ק ושאר מבארים, ואקצר דבריהם בקצור מופלא, מפז רב מסולא, בלישנא קלילא, אשר בפומי דאשכנז מרגלא, ולפעמים איזה פשטים משובח ומעולה, ממנו נגלה, ישמחו בחורים ונערים ומלמ"ד אדם דעת היושבים עם תלמידיהם בפתח אהל ישרים... אנכי הצעיר משה בן לאא"מ י ש ש כ ר ה ל ו י ז' ל פראג, ה' שס"ה. [104] דף. 8º. (ר' מקורות, א', ס) — נדפס פעם שנית, פראג, שע"ב.

באר תורה ר' תורה.

52. דקדוק אליהו ה ל ו י האשכנזי אשר שמו ספר הבחור הוסדר שנית טוב מהעתקה ראשונית (ברומי רע"ט)... ולעלויא שנה תכנית ודברים טובים הוסיף בו שם בו הגהה עיונית... נדפס באיזנא הבירה שנת ש"ב. 103 עמ'. 8º. ...נדפס שלישיית בעיון רב. — פה מאנטובה, שי"ו. 16º.

...ועתה העתקנוהו פה עיר התהלה ושלישית הובא לדפוס וגם הוגה ע"י הבחור מרדכי בהר"ר שמעיה דריון... מברלין. — ברלין, בשנת ואל היהודים ככתבם [תקכ"ז] לפ"ק. 8º — הסכמת ר' אהרן ב"ר משה סגוע צבי ובית דינו, ברלין. ...בכך נתעוררו אנשים בקיאים במלאכה הזאת והדפיסוהו מחדש, גם הוסיפו עליו הערות לתועלת התלמידים ולהקל על המתחילים. — פראג, תקמ"ט. [3] דף 12º. מתוך הקדמת המחבר: "... והנה קראתי שם הספר הזה ספר הבחור, וזה לשלש סבות... השנית בעבור היותו מחובר אל כל בחור ללמוד בו בימי בהרותו..."

מתוך הסכמת הרב ר' יחזקאל לאנדא, בעל "נודע ביהודה", הוצאת פראג תקמ"ט: "וכן הדבר שכבר נתתי הסכמה על הדפסת ספר הבחור [להוצאה זו, אלא שהמדפיסים אבדו] ונכון הדבר כי

בידאי הכמה הדקדוק היא צורך גדול להתמלות להתפלל בלשון צח וגם בעסק תורה שנכתב לקרוא כראוי ולהרהר בנגינת הטעם על מכוננו מלעיל ומלרע. ואמנם טוב הדבר שירגילו הבהורים עצמם בזה כמו חצי שעה או שעה לכל היותר בכל יום, אבל לא להיות נמשך ביותר אחר חכמה זו לבלות זמן על זה, כי באתר הליציל ירעא ליעול בסרא, שהוא לימוד התלמוד והפיסקים, כי זהו חיינו וזה עקר התורה... ולכן אתם בחורי המעו אליו ותחי נפשיכם ועסקו כל היום בעקרי התורה וכמו חצי שעה או שעה תעסקו במקרא ובחכמת הדקדוק וזה זה יתקים בידכם...".

53. ס' בית הלמוד oder Israelitische Kinderschule. Ein Hilfsbuch zur Erlernung der hebräischen und französischen Sprache mit besonderer Rücksicht auf die moralische Bildung des jugendlichen Herzens. Von Abraham Hiorth Erster Theil. Dessau, 1813. 8° [1] עמודים 124, [2] IV.

מדרש מלים (מלון לפי העניינים: חלקי גוף האדם, מהנפש ומהתעליותיה, האמונה, חחדשים, ימי השבוע, התבל וצבא השמים, וכו') בעברית, גרמנית וצרפתית, דברי בינה ואמרי מוסר, משלי מוסר, ספורי מוסר וכו'.

54. בית הספר חלק ראשון מסלת ה ל מ ד כולל הנוך הילדים בקריאת האותיות והמלות בלשון עברית ובהעתקת השמות, בתוספת שירים ומשלים. חברו יהודה ליב בן זאב... ווין 1816 306 [2] עמ' 8°.

[עמ' 124 גם קורצע אנווייזונג צום יודיש דייטש לעזען, ומעמ' 140: חלק שני למודי המישרים כולל שירים ומשלים דברי חכמים אמרי בינה ומוסר השכל... עם הקדמה מיוחדת] ...נדפס פעם שביעית. וויען 1837 (ואח"כ בהוספת מענדיל בראי שטערן, וויען 1842, 1849 לעמברג 1883).

מתוך ההקדמה ל"מסלת הלמוד": "זוה משפט המלמד ומעשהו את הנער הבא בידו ללמוד הקריאה. ישים לפניו לוח אל"ף בי"ת. ויורהו צורות האותיות בסמנים מסמנים שונים. די"מ כד למעלה וכד למטה ומוס בתוך הוא אל"ף, פה פעורה הוא בית... וכדומה להבלים האלה. ובענין למוד התנועות ישחיתו דרכם במה שמכנים לנער שמות התנועות בשמות הארמיות אשר להן... ובמה יבין הילד כי קמ"ץ בי"ת קריאתו בא... וכן ישנו קריאת השו"א לקריאת הציר"ה. ומן האלפא ביתא יעתיקו את הילד לקריאת הסודר, והוא דלוג מן האותיות האחדים אל מלות שלמות מבלי הקדים להרגילו תחלה בהברות פשוטות, וסוף אל המורכבות... וכאשר אולת המורה יסלף דרכו על תלמידו יזעף לבו להכותו...".

וזאת היתה הסבת אשר הביאתני לחבר גם חבור קטן מענין חנוך הקריאה... לילדים... רצוי הוא בעיני משיגו, ומועיל מאד לילדים המתחילים בו, ומקל עליהם הלמוד... מנהל הילדים אל מחוץ קריאה נכונה במשך שלשה חדשים...".

"ענין חבור החלק השני הזה, יהיה קרוב לחלק הראשון בכונה ובתועלת אשר כוננתי להועיל בו נערי בני עמנו. בחבורים ימצאו נעם בקריאתם בהם, וגדול ממנו בתכלית, להיות פיועד ללמד אותם מוכר השכל ומפסטי מדות החמדות והיושר בהנהגה. ואם היה ההתחלה מזה בחלק הראשון, אך ההמשך בזה נעתיק במדרגות ענינים, כפי העתקת מעלות הנער, וכפי השגתו והכרתו בתוספות ימיו..." (מתוך ההקדמה ל"למודי מישרים"). [רי מסלת הלמוד לחוד].

55. בכורי חנוך דוגמאות המחברת חנוך לנער עם תרגום הולנדי אמ"ד תקס"ט 12° (פ"ב). (ר' מקורות, ד', קלו).

56. יבן יקיר הר' הערץ האמבערג, יסודי הדת אדער גלויבענס ווארהייטען אונד זיטענלעזערען פיר דיא יוגענד: ווין תקע"ד (רק ב"י). שם תק"פ

(192 עמ'). שם תקפ"ו (או תקפ"ח). — ועם תרגום פולני ע"י ה"ר יעקב טוגנד הולד, בדרך שו"ת: ווארשא 1824 ושנית בתוספת תיקונים, שם 1834 (ב"י ופ"ב).

57. ס' בן ציון לסימן ודמיון, יסודו ובנינו על פסוק בכל דרכיך דעהו. בו מצויינים ענינים נאים. א' הקדמות למצות פקודי ה' ישרים. ב' התחלות באגרות לבחורים ונערים. ג' באור טעמי זרקא בנגלה ונסתרים, ד' תחבולי מלחמה בשני יצרים. ה' זמירות להולכי ימים וסוחרים. ו' חושבי שמות נזכרים... הוצאתי... אני פלוני אלמוני ממשפחת אלימלך... — אמ ש ט ר ד ס, ישלח עזרך מקודש ומציון יסעדך [ת"ן] לפ"ק. [1] ל"ה דף. 160. —

הסכמת ר' משה יהודה ב"ר קלונימוס הכהן, אמשטרדם (למעלה כתוב: "הסכמות שלשה הרועים", ורק אחד חתום).

מתוך ההסכמה: "...האלוף... מהר"ר יוסף בן מהר"ר אלימלך מתושבי מדינות פולין ק"ק טורבין... טרח... לעשות מלאכת מחשבת... ללמד בני יהודה וישראל קשת ותכסיטי מלחמה להרגיז היצ"ט על היצ"ה... באשר העתיק חיבור קטן מפי ספרים וסופרים ומה שהוסיף מדילית. ועוד אינהו חיבורים קטנים מעטי הכמות...".

58. ס' בנין שלמה מלאכת מחשבת מעשה חורש וחושב פיתוחי חותם למספר בני ישראל שנים עשר בתים מלאים כל טוב בנויים בקו המשקלות בשקל הקדש מיוסדים על אדני-יסוד הדקדוק אשר און וחקר האלוף... מהור"ר שלמה זלמן בן הר"ר יהודה ליב כ"ץ... מק"ק הענא. פראנקפורט דמיין, שנת תי"ו חיים [תס"ח] לפ"ק. [8]. ק"ח דף. 80.

הסכמות: ר' נפתלי הכהן, פפד"מ, ר' שמואל כהן שאטין פפד"מ ודרמשטט ר' יודא מילר מבינגא, קלוניא, ר' יעקב ב"ר בנימין כ"ץ מפראג, קובלענץ. — בסופו מזמור שיר ליום השבת. מתוך ההקדמה הראשונה בשירה: "...הרי זאת חברתי ללמד העברית... מחכים בער וזקן גם נער...".

59. *בריב, תבנית אגרות בשפת אשכנזית-יהודית, [אמ"ד], חש"ד. 40 (פ"ב).

60. בריב שטעללר אדער פתשגן הכתב לחינוך נערים מיוסד על פי דרכי הלשון והמליצה והוא מחברת מכתבים שונים בלשון הקודש עם ההעתק ללשון אשכנזי זה לעומת זה מכוונות למען הרגיל בהם ילדי בני ישראל... וירום ונשא התועלת אשר ימשך מזה לילדים רכים להבין שפת הקודש. ועם חתימת המחברת יבואו על הסדר וועכסעל אונד פראכט בריבען. כל אלה חוברו יחדיו מאת המדפיס התורני מהו' צבי הירש בהר"ר מאיר ז"ל סה"פ דאדר תק"ס. כ' [4] דף 120... פינפטע אויף לאגע... פ"פ דאדר, תקנ"ב. (ר' מקורות, ד', קלט).

61. *נייער קינסטליכער בריעפ שטעללער, הר' יהודה ליב ליאָנדאָר ר' קבוצת מכתבים בלי"א, וכתב משיט"א, ובסופו קצת למודי החשבון. — ווילנא, תקפ"ו, שם, תר"ד, שם תר"ו, 80 וז"ו (ב"י).

ועל אלה יש להוסיף: ויולנא תר"ג, שם תרס"ח, ע"י לאנדוי-בוך (וויולנא תרפ"ו) עמ' 285
בהערה 2. ס"ב מציון צדק ויולנא תרס"ז, שם תרס"ה עם הוספות מבנו הירש ובסם „בריקף לעתריצ"...

62. **ברית אברהם.** הרי אברהם ב"ר אפרים נידר לאַנדר סופר
ב פראג. ה' שערים הראשונים בחכמת החשבון ע"פ ס' המספר מהר"א מזרחי
וספרי חכמי העמים, עם בחינות התלמידים הנקראים מאזני צדק. — פראג, חש"ד
(שס"ט?) 7 דף. 8° (ב"י ופ"ב).

63. ס' **ברכת אברהם** אשר חברתי אני... אברהם זבארזיר מק"ק
זאלקוויא מגיד מישרים בקהילה... זאמושטש... בהיותי מושבי איתן למשכילים
תלמידים מוסלגים בק"ק זאלקווי ובשאר קהילות קדושות אז ראיתי ושפרתי הכינה
וגם חקרתי לתרץ כמה מבוכות שנפלו בגפית ומפרשים ולפרש דברי אגדה ופסוקי
תנ"ך בהפטרות מכל השנה ע"פ משל ומליצה דברי חכמים וחדותם וע"פ מוסר
וקצת מהם נדפסו בשמי מכמה שנים... והוא תועלת גדול ללמד בני יהודא קשו"ת...
וכדי שיהא שואל כענין וכסדרה חלקתי לפרשיות שהוא מעיניינא ונתתי רווח בין
עיניין לעיניין להקל על המעיין, ולהיות דבר השווה לכל נפש ולחנך הנער לפי
דרכו ולמופלא הסמוך לאיש... זאלקוויא, אליה תשבי יתרץ קושיות... [תקי"א]
לפ"ק. [2]. מ"ב דף 12°.

מתוך הקדמת המחבר: ...בדרך אברהם לאל קונה שמים וארץ אשר לא הסיר תפילתי וחסדו
מאתי, שהייתי מעודי צרור והחום בד"א של הלכה בלימודי עם תלמידים ספונים וחשובים בעיון נמרץ...
[הסכמות: ר' חיים הכהן ראפאפרט, לבוב והגליל; ר' שמואל שמעלקי, קראקא והגליל;
ר' יהושע העשיל, ויולנא והגליל; ר' נפתלי הערץ הלוי הורוויץ, זאלקווי ואגפ"י; ר' אריה ליב הכהן
ראפאפרט ר"מ דק"ק לבוב; ר' יעקב הלוי איש הורוויץ, גלוגא רבתי; ר' יחיאל מיכל, פרעמשלי
והגליל; ר' יצחק ב"ר משה חיים, זאמושטש; ר' ארי' ליב מזאמושטש, טריניגראד צב"י דג"א¹;
ר' אברהם הכהן מזאמושטש נאמן בידר"א²; ר' צבי הירש איש הורוויץ, טשטארטקוב; ר' יעקב, ליסא
ואגפ"י; ר' יצחק הלוי דוקלא; ר' יעקב, קעמפנא ואגפ"י. — מדף ל' בא פירוש על ההפטרות].

64. **ברכת המזון יסדו...** הגאון מהר"ר נתן שפירא... גם לקחנו מזמרת
הארץ הן המה הזמירות... לשוררם בשבת לג' סעודות... גם למוצאי שבת ללוות
המלכה... שחברם... מהר"ר שלמה לוריא... גם הוא בעצמו ובכבודו חבר
פירוש נחמד להבין סודו... נדפסו זה כמה... ואלה מוסיף ובא לרבות מה שלא
היה עד כה... הלא המה השירים שהלויים היו אומרים בב"ה ויתר פסוקים ודינים
ותקוני השלחן... גם קצור ברכת המזון על אדני פז, לחנך בו הקטנים וגם לגדולים
שהוא דחוק טרוד ונחפז. הן כל אלה הוסיף החכם... מהר"ר נפתלי (בן ר' דוד
זכריה הנקרא רבי מענדל...) ויניציאה. שס"ג, כ', מ"ד דף 160.

מתוך הקדמה ר' נפתלי: ...אבני... היתה מלאכתו פלאכה הסמיכה... להרביץ תורה, בפלפול
וסברא... היה ריש כתיבתא ואב בית דין לכמה קהלות... והנהיג הצאן כרוצה נאמן להטיב להם ולהועיל.
אמנם יתר על חכמתו גברה וחזקה יראתו, לדקדק במילי דברכות ולכוון בחפלתו ע"פ כללי ופרטי
הדקדוק בכל הלכתו, וכן הנהיג החברים אשר היו מקסיבים לקולו זקנים עם נערים, שילמדו בין
הזמנים ספרי דקדוק הישרים, כדי שיהיה להם לשון למורים לדבר בשערים... וזאת הברכה, אשר הנהיג

1. = דג' ארצות. 2. בית דין רז' ארצות.

אחריו תלמידיו ובניו ככתוב וכן ולכן גם אנכי הקטן... כאשר הכינותי לי כהני מילי מעלייתא שריו מרגלי בפומיה דמרי מענייני נוסחאות תפלות וברכות שירות וזמר, וכתבתים לזכרון בספר אחת לאחת והייתי מתקנם וכגיה... מספרי אבא מורי זיל ויתר מדקדקים... עד שבאתי הנה מדינת איטליא והראיתים למקצת חכמים כדי שיעתיקו להם מה שייסר בעיניהם, וכן ירגילו מתוך ספר מוגה ללמד את בניהם, הפצירו בי שאחן להדפיסם פה...".

65. בשם קדמון שיר על השלישית כולל קצת כללי הדקדוק. חברו בימי בחרותו הגאון המופלא כמוהר"ר משה פרובינצאלו... לחנוך לנערים בדרך מוסר הדקדוק כי רב תועלתו. גם שמנו בסוף הספר שמות טעמי התהלים ומשפטן... ויניציאה, שנת ירום ונשא וגבה מאד [שנ"ז] לפ"ק. 10 דפים. 16°.

66. *גידול בנים. אודרקינדר צוכטאונ' לעהר מה"ר אהרן דעסויא... הומבורג פ. ד. ה. תק"ח. 16° (פ"ב). ר' צפה"ב XXI. 17. סי' הגדרים ר' שפה אחת.

67. סי' גירסא דינוקא כשמו כן הוא בו יוכל לגרוס התינוק יען שנלקטו מספרי הדקדוק דברים קלים וכללים הכרחיים וקצרים להבין לתינוק איזה אות הוא שורש או שימוש וסימן הנוכח ונסת' ומדבר בעדו. וסימן הרבי' ורבות גם השבעה בנינים והשמות עם כינוייהם ונתפרשו באר הטיב בלשון אשכנז ויועיל לתינוק להבין חיבור המקרא ודרכי הכתובי' נלקט ונחבר על יד האלוף ר' אייזק אויערבך. ווילנה רמ"ד אר"ף. למען תהיה תורת ה' בפיך [תע"ח] לפ"ק. ל"ח דפים. 16°.

[הסכמת מוהר"ר ברוך כהנא, פיורדא, האומר על המחבר: "שתיקן גדול תיקן לחנך הנערים בחיבור המקרא ודרכי הכתובים..."]

מתוך הקדמת המחבר... ועתה הנה באתי להוסיף אכן אמינא ביה טעמא שהסבה הוא מספרי הדקדוק אי אסר ללמוד עם הנער בנערותו כי המה דברו נגד המשכיל היודע כבר... והנער קטן שכלו מהבין... לכן קמתי ואספתי דברים קלים וכללים הכרחיים. וסדרתי שמושי אל"ף בי"ת זה אחר זה באר היטב... ויועיל לו [לתינוק] חיבורי זה יותר מה שילמד החומש עד י"ג שנה ולא ידע מה קאמר... ואיזה בחורים יעידו ויגידו שלמדו חיבורי זה בעודו בכתב רשום ואחר כך למדו מעצמם בספרי הבחור'...

מתוך הקדמת המחבר לספרו באר רחובות (זולצבאך ת"צ): "...והקרני ה' מקרה סהור שירדתי ל...אמשטרדם ומצאתי רבי נאה... כמוהר"ר שמואל פוזנא ולימדני שנים רבות... התעסקתי בחכמת הדקדוק יותר מן עשר שנים... והמצאתי את נפשי ללמד את אחרים ובעבור כי מספרי הדקדוק קשה ללמוד עם המתחילים בהכמה זו... חברתי בשנת תע"ח חיבור קטן וקראתיו גירסא דינוקא וה' הצליח דרכי בהיותי שנה אחת בק"ק פראנקפורט נודבנו כמעט כולם. רבים למדו מתוך חיבורי מעצמן ורבים למדו אצלי מתוכי...".

68. סי' גירסא דינקותא בו מבואר כללים ההכרחיים מחכמת הדקדוק בלישנא קלילא. לשון הקודש ולשון אשכנז שהוא תועלת גדול. לבן חמש שנים למקרא, גם איזה כללים, השייכים לקריאת התורה, ומברך אני על העיקר, על ביאור הדינים ההכרחיים הנצרכים מהלכות תפילין, השייכים לבן שלש עשרה. ריכטיגע אונד ביא לערנונג דעם. חומש. מיט פילעם נוטצען, אן דען

תלמיד. צו געבענדע גרונד זעטצע בהכמת הדקדוק. אין איין לייכט לשון געשטעלט. אויך ניטצליכע כללים בייא ערלערנונג דער נגינה... שחברתי אני ברוך בענדיט בן הר"ר מיכאל משה מעזריטש סמוך לפ"פ דאדר... אלטונא לסדר ולפרט בי תקנו [תקס"ח] לפ"ק. י"ח דף 8. — ...נדפס פעם שנית בהגהה מדויקת פה ק"ק ברעסלא שנת תקע"ד.

...מתוך הקדמת המחבר: ,ובצאתי דאמי ליהי ספר קטן הכמות ורב האיכות שהבר המדקדק המפורסט ר' אייזיק זצ"ל בעל המחבר ספר באר רחובות ושמו גרסא דינא קותא שהוא תכלית גדול לילדי העברים שטעוריהם ידעו הסורים, ושמים ודומיהן, וגם ספר הקטן שותא דדיבוקא שהיבר בלשון אשכנז, שלא נדפסו קרוב למאה שנים, וראשונים כמעט ספוי תמו, והערונני רעיוני לתברם יחזרו ולהדפיסם, בלישנא קלילא, שתלמידים שיש להם קצת הבנה יכולים ללמוד מתוכו בלא מלמדיהם, כאשר נסיתי במסכה לתלמידים שלי, בראותי שיצאו מבית הספר, וכי נרפים הם... לכן מתכנת לבני"ם נתתי בזה הספר ללמוד מתוכו הכללים בע"פ כל אחד לפי יכלתו, ותזהרתי מאד בשחטובו לבית הספר לא יחא נגרע מעבודתכם דבר, עד שכמעט באיזה חדשים הבינו ואמרו כל הכללים בע"פ עד שתהום כל העיר, וממני תראו כן תעשו אתם המלמדים לתלמידים...".

...מתוך הקדמה לדיני תפילין, דף י"ג ע"א: ,וגידוע למבנינים, כי תפסת מרובה לא תפסת בוי, ובפרט לנערים המנוערים, ע"כ הערוני רעיוני, לגדר פרצה זו בהמוני, ללמדם דיני תפילין על מכוונם, כאשר לקשתים קב ונקי מפוסקים ראשונים ואחרונים, ובזה ישמחו המלמדים ויגילו התלמידים, לשנות בדרך קצרה תלמודם, גם ישמחו האבות ויגילו הבנים...". התרגום של דיני תפילין באותיות צו"ר בכל עמוד למטה.

69. סי' גירסת הנערים והוא כינוס מבחר מאמרי עין ישראל היותר קלים וברורים הנוגעים למוסר ומקילים הגירסא לנערי בני הטורים. ונוטרים דעתם צלולה במחשבות טהורות ויהיו לעד לאורי"ם... סידר הקטן יצחק לבית מלאך ס"ט מ"ץ בק"ק ריגיי"ו יע"א. ליוורנו, בשנת זה שמי וזה זכרי [תר"ד] לפ"ק. ס"ה דפים. 120.

מתוך הקדמת המסדר: ,כבר שיבחו בשערי... נפש טהורה וזכה... מהרח"ק² זצ"ל דנפשו איוחה ויעש הדפוס הדרא ספרים שונים מלמדים להועיל כדריכים בדרך הנכונה תלמידי דבי רב, להטות לבבם אל הקדושה... ברם... לא דק כל הצריך, ובפרט בחנוך לנער ח"ב דכינס סם מאמרים מחודדים קשים להולמם לתלמידי קטני דבי רב וג"כ תמוהים אצל מי שכבר מילא כריסו בשר ויין... אשר על כן אמרתי בלבי דאולי מקום הניה לי הרב הנזיל להתגדר בו...".

70. גלות יהודה... יהודה אריה מודינה בכה"ר יצחק ז"ל. ויניציאה שע"ב.

למטה באותו עמוד בא גם שער איטלקי. אח"כ באה הקדמה כתובה איטלקית, שיר עברי מאת בנו מרדכי, שיר איטלקי, אזהרה חתומה ע"י ששה רבנים שלא ידפיסו את הספר, הקדמת המחבר בעברית ובאיטלקית. בסוף מלון של שמות ופעלים (6 עמודים). [2], 114 (?) דפים (הפאגינאציה מסורסת ויש יותר

1. מפני עינה הרעה של הצנזורה נכתבה שמו של צין יעקב לעין זכראל.
2. הנניה אלהן הי הכהן ע"י מקורות, ב"י רל"ג.

דפים), 8°. כל הספר כתוב משמאל לימין. פירושי המלים באים בסדר הספרים והפרשיות.

...ונוסף עליו עתה בהדפסה שנייה זו פי אריה והוא ביאור תיבות שנשתמשו בהם חכמים... פ ד ו ב ה ת'.

71. ירוסטיש-ידיש-דייטשע געשפרעכע פיר דיא ידישע יוגענט, וועלכע די ירוסטישע שפראכע לעהרנעט, הערויסגעגעבען פאן א. גיטטעלס. — ווילנא, [תקצ"ה] 1835, 54.2 עמ'. 4°. אותיות עבריות ורוסיות (ווינר).

72. געשפרעך פראנצייז אידעש-דייטש קורץ געפאסט, הערויסגעגעבען פון הירש ב"ר ליב ליאנדאר. (גם ברוסית). — ווילנא, 1836, 29 עמ' 8°. הצרפתית באותיות לאטיניות וגם באות עבריות גדולות ומנוקדות; האשכנזית-יהודית באותיות צור.

73. דבר טוב, ה"ר דוד ב"ר אברהם ממודינא. באור מלות לה"ק בל' איטלקי לנערים: ווינציאה, שנו, שם, שס"ו. 12° (ב"י).

74. ס' דבר טוב... דקדוק לשון הקודש דיני הניקוד והשמוש וכל שרש ושרש והוראתו (בל"א) לעמתו... זה החלק הראשון המעט מוער ממנו... וספר מרפא לשון להרב... ר' משה נ' הביב זצ"ל הספרדי ולוחות הבנינים ומשקלי השמות ונטיותיהם ועשרה נסיונותיהם המעולים, כי הנדפסים מלפנים בברלין מלאים טעויות ופסולים... הוגה בעיון ובשקידה רבה וגדולה ע"י תלמידי שוקד בחכמת הדקדוק, ויודע בלשונות העמים, הב"ח הנפלא כמר זלמן בן... שמואל בומסלא סג"ל עה"ק בק"ק פראג יע"א. בשנת ודבר בעתו מה טוב [תקמ"ג] לפ"ק, [3], (27) דפים 8°. (ר' מקורות, ד' קמב).

75. ס' הדקדוק הנקרא דברי אגור ונאום הגבר יעקב בכמ"ר יצחק לבית לוי פינצי אשכנזי זצ"ל.

הדור אתם ראו הא לכם זרע וזרעתם ותקצרו לפי חשק כללים הכרחיים מדקדוק לשוננו הקדוש זה היה ארוך וקצרו כשר לימי עלומים וזה האריך למעניתו לפתוח פה אלמים זה בדרך קצרה וארוכה וזה בדרך ארוכה וקצרה. — דינציאה, שס"ה, י"ו דפים, 16°.

מתוך הקדמת המחבר: ...שם [לוינציאה] נדרשתי ללי שאל היה החכם הכולל האלוף כמהרריב"ם מפאנו נר"י ואחרים אנשי הסם ליסא מסלי ולהסמיע בחוק קולי בדקדוק לשוננו הקדוש בקצור גדול לצורך התלמידים המתחילים כללים יותר הכרחיים ומורגלים לתפארת הקריאה וההבנה הישרה... והיוצא מהכלל לא אסום עיני עליו רק לאיזה מהם...".

76. דברי אגרת האלו מעטי הכמות ורבי האיכות, דרושים לכל איש ואיש אשר ימלא ידו לכתוב צחות בכתב יושר ככל מאוויי נפשו, ישים עין בהינתו במאה אגרות האלו, ירוה צמאונו וימצא נופש לנפשו, ע"י הרבני מהור"ר יצחק מדסיס [המדפיס ולא המחבר] סדילקאב תקצ"ו [3], 37 דף, 16°.

77. ס' דברי יושר חלק ראשון הלא הם כתובים על ספרי ישרים, דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים. כללי הדקדוק הלכות פסוקות ומבוררים. המה לקוטים מהראשונים ואחרונים... לתת ערמה לפתאים, דעת ומוימה לנערים, להבין

משל ומליצה דברי חכמים. הכינו וגם חברי... הב"ח כ"ה אברהם בן הר"ר מנחם מנדלי שוואב... מק"ק אמשטרדם... אמשטרדם. בשנת דברי האמת והיושר [תקכ"ז] לפ"ג. [2]. י"ב דפים. 120. [הסכמת ר' שאול, אמשטרדם].

מתוך הסכמת ר' שאול: "הרשימה נתונה מאתו... לקבוע בדפוס שני תבוכים קטנים על דקדוק סט האחד דברי יושר וסם השני מליץ יושר... כדי לזכות בו את התלמידים שיבינו במקרא ובטיב לשון הקדש כי לפי דעתי כיון יפה באותם הדברים שיבאר בלשון למען ירוק קורא בהם ויהיה נקל מאד לתחזילים כי יבצאו פתח לבוא אל סערי חכמה זו..."

מתוך הקדמת המחבר ל"דברי יושר": "...ועל זאת ידחה לבינו על תינוקות של בית הבן בהורינו. אשר לא ידעו ולא יבינו בחשיכה יתהלכו הלא ידעתי ושמעתי שגבוכים היו בכמה מאמרים... ואני הקטן לא באתי ח"ו להתרעם על המלמדים ולומר הפועלים עצלים. אבל המלאכה מרובה ואמרים ובעלי הבתים דוחקים ללמוד גפ"ת ומפרסים, ואין אנו יכולים להרבות בדקדוקים... ולקטתי והבאתי דברים... ישרים בלי פלפולים וגמגומים... בסדר היותר נאה וקל להבין לתלמידים בקיצור שלא יצטרכו לחפוש מסימן לסימן ולעבור מעבר לעבר..."

ס' מליץ יושר חלק שני [ח"א דברי יושר]. חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו. מהחבור הלז נחמד ונעים. בו מבואר כל שם פעל מלה בחורה נביאים וכתובים. יגילו וישמחו בו זקנים עם נערים. וכאשר ישפטו למראה עיניהם במישרים. ידעו ויבינו פירוש המלות בכל כ"ד ספרים. מלוקט וחבר יחדיו בסדר היותר נאה וקל לתלמידים. בכרך קטן למען ישא כל איש בחיקו מהגהו חרי בחורי חמד. הה"ה בעל המחבר חלק ראשון [אברהם ב"ר מנחם מנדלי שוואב] וחברו הב"ח... כה' מאיר בן מהר"ר יעקב מק"ק רידין במדינת וועשט פאליע. אמשטרדם. בשנת טוב וישר [תקל"ג לפ"ק. [2]. ס"ב דף. 120.

[הסכמת ר' שלמה שלם, אמשטרדם. ר' אברהם, ראטרדם]

Der kleine Präparant. Ein ausreichendes Hilfsmittel **דברים אחדים** für Elementarschüler zur Vorbereitung auf die Lectionen in der heiligen Schrift. Nebst einem Kurzen Anhang, die ersten Elemente der hebr. Grammatik enthaltend. Entworfen von H. Arnheim 1 Heft: **ספר בראשית**

מלון עברי גרמני לחומש בראשית. 81, IV, [2], 1840, Glogau und Leipzig. עמ' 8°

דברים אחדים ר' שפת אמת.

79. ס' דורש טוב כולל מוסר השכל המיוסד על דברי התורה ומאמרי חז"ל להורות את בחורי ישראל. מאת אברהם בן כנר מקראקא—ווארשא, תקפ"ג, 1822 [3]. ב'—ניד דפים 8°.

מתוך הקדמת המחבר: "המטרה אשר אליה פני מועדות, היא להראות לנערי בני ישראל הוד אל עליון, רב יכלתו לעשות את אשר הפך בטובו, השגחתו... גם אברר ואזקק יקרת התורה הקדושה וכי מורשה היא לנו קהלת יעקב... עוד זאת לספר הקטן הזה כי ידבר בו איך יתנגד האדם בין איש לאחיו, ואיך יפלט האדם בצדק דרכו לעשות את הטוב והישר, גם לאיש אשר איננו מבני ישראל, לאהוב את מלך הארץ ולשמור את חקיו ומצותיו, וכל דברי אלה מהזק במסמרות ותורה ובמאמרי חז"ל לכן חרתי לסעת אחרותי על מצוה ממצות התורה ועל פי הסדר הזה יקל המלאכה למלמד, כי בעת יוביל את בחורי חניד במשיכות ההמדה, לשנבם המשה הובסי תורה, ישיב לו זמן לא כביר ללמד גם את הספר הזה..."

80. דיבר טוב ספר תהלים עם תרגום באשכנזית-יהודית ואיטלקית עם הקדמה בגרמנית ונספחים שונים. — קראקא. ש"ן. 6 דפים. 40. (פ"ב ורמשי"ש. רס"ד עמ' 7, מס' 56, וע"ש).

81. ס' דעת קדושים כולל בקיצור כל כללי חכמת הדקדוק חברו וגם יסדו... כמוהר"ר בנימין שמעון הלוי מאמשטרדם. — לונדון, והוא י"שר אורחותיו [תקל"ג] לפ"ק. [1] דפים. 80.
(יצא לאור ע"י בנו של המחבר צבי הירש).

דקדוק אליהו הלוי ר' ס' ה ב ח ו ר .

82. דקדוק לשון עברי לה"ר שמואל רומאנילי. בל' איטלקי. — טריעסטי. 1799. 80 (ב"י).

83. דקדוק עברי ה"ר יוסף שמואל פריי: נויירק תקפ"ג. 118 עמ' 80 (פ"ב).

84. ס' הדקדוק קטן הכולל שרשי השמות והוראות הפעלים וכל משפטי הנקודות וטעמים והוא המעלה הראשונה לר' משה אריה [בן זאב] הבונה שבע מעלות בדקדוק כמבואר בהקדמתו במבין לתלמוד לשון עברי. — ווילנא והוראדנא, תקצ"ג—1833. ל"ד דפים. 18.

מהקדמת המחבר: „כבר הודעתי בהקדמתו במבין לתלמוד לשון עברי שיש אתי חבור קטן לתחלת לימוד לה"ק, ועתה מוצא שפתי אקומה, ואתם נערי בני ישראל החפצים לקרבה אל המלאכה שמעו ותחי נפשכם... כאשר החילותי ללמד את הנער דרכי הלשון ומסילותיה את זה הספר נתתי לפניכם להגות בו ובמים מעטים ידעו טשפט הלשון...“

בסוף הספר כהמשך של „משפט הפעלים“ סימן ל"ט: „אל יחשוב הקורא להבין הספר הזה כקורא באגרת כי רק למראה עיניו יבינהו אף מי שלא קרא כספרי דקדוק מעולם, לא לזה היה כונתי להורות דעה את גמולי מחלב או לשים בינה להולכי שולל כי אם למלמדים והדורכים בנתיבותיה בו ימצאו דרך טלולה ללמד דרך קצרה...“

84. דרוש לבר מצוה לר' משה ישראל בידינגן מפורש בלשון אשכנז, על יד ה' יצחק זעליג עלזאס, מיץ, תקע"ט; שם, תק"ס (יצחק ריבקינד, לאות ולזכרון, ניו-יורק, תש"ב, עמ' קי"ג).

85. דרך אמת המעלה ממדריגה למדריגה לרגל הילדים ללמדם קראת בספר עברי. Oder hebräisches Elelementar-Lesebuch in wohlgeordneten Stufen. Von den Lehrern Abraham Moses Stern zu Bayreuth und Jakob Mendersohn zu Lichtenfels. Fürth (1826). XIV, 90 עמ' 8.

ההקדמה בגרמנית, כל הספר עברית וגרמנית עמוד מול עמוד.

86. ס' דרך הישר על הדקדוק. הנה ידוע ומפורסם כל אזהרות ועונשים קשים מדרז"ל שלא ללמוד כי אם מספר מוגה ומה מועיל הספר לאינו ידוע ספר רק בעבור כי חכמת הדקדוק הוא גדול מאד לכן נלאה המעיין בה וחוזר ממנה ובוהו הספר קטן נתברר בלשון צח וקל ונתלקט מכל ספרי דקדוק כל השרשים בתכלית הקיצור מאד עד מי שידוע רק צורתא דשמעתא ממש יכול בעצמו ללמוד ולשוטט בסקירה אחת ממש בכל חכמת הדיקדוק כדי להיות חשוקה ודבוקה על

רעא

לוח לבו תמיד... הובא לבית הדפוס ע"י התורני מהור"ר בנימין במהור"ר אביגדור יצ"ו.

נדפס פעם ראשון בק"ק זאלקאווי בשנת תצ"ב. ועתה נדפס מחדש פה ק"ק זבאריז.

87. דרך ישרה... להנהו בני פרק"י החפצים ליראה את ה' בהכנסם אל יום אשר יקראו בש"ס מלא נשק"ו ב"ר מצוה... שמע ישראל זו היא דרך ישרה שתברור לך ולנפשך להעניקה מבר ולהם ומזון נצחי רק למעלה והיה לשון שמחה אם ל"ו תשמע... משה אהרן רחמים פייאצה ס"ט. — ליוורנו, בשנת מתוק לנפש ומרפא לעצם [תקנ"ז] לפר"ק. [2]. כ"ד דף. 120.

מתוך הקדמת המחבר: "...ועדיין התינוק מפרפר מי יסקני מים ממעון בית ה' ויכתובו מלי קטנ"י משפ"ר אלה הדברים העומדים ברומו של עולם על פי סדר ערוך השלחן ואבן בחן פנת יקרת מוסר מוסר נשמה הטהורה והתמימה אשר בקרבי זה יתחבני וינחני בדרך ישרה לעלות וליראת את פני עליון. וישמע אלהים את קול הנער ויערני בחפץ ורצון שלם לתקן כלי קטן לתינוק ולבהור הבוחר לדעת דעת ישר וקיים במעגלי צדק... לא לחכמים... אבל לרג"ל הילדים המתחילים יש ויש משקה מתוק לנפש... וארגתי לך מעיל קטן כמדת שכל המתחיל... — מה"פ כ"ב באים שירים.

88. ס' דרך סלולה בו נכללו כל השמות, פעלים, ומלות הנמצאים בתנ"ך עם הוראת שרשיהם לפי גזרותיהם ומתורגם בכתב עברית ואשכנזית בלשון צח ונקי. ללמד שפת עבר ביגיעה מועטת וקלה ואשר יכבד עליו הוראת איזה מלה מספרי התנ"ך יעיין פה וימצא השרש בכל הוראותיו. ומהם יבחר אשר יפול על העינין וההמשך. מאתי יהודא בלא א"א מו"ה אליעזר הכהן קראן. (ווילנא), תקפ"ו. [16] 176 עמ' 120.

מתוך הקדמת המחבר: "...הנער אשר עוד רך בשנים ומעגלי המקרא עוד נעלמו מאתו. מאין ידע גם הוא שרשי לשה"ק הוראותיהם וגזרותיהם בעת החילו ללמוד במקרא?... ויפה עשה ר' יהודא ליב בן זאב בספרו מסלת הלמוד להנך בו את הילדים נערי ב"י... ובעיני ראיתי, ילדים אשר למדו כל השכות כסדרן ואח"ז ממסלת הלמוד, עד תומם, הלא אח"ז בהחילם ללמוד בספרי התנ"ך, נקל מאוד להבינם... מה נעשה בילד אשר כבר למד את השמות ממסלות הלמוד ועוד לא הגיע שכלו ללמוד תנ"ך?... וענית... מי יתן איפוא ויכתבו שמות פעלים ומלות מכל שרשי לשה"ק כסדר וערך השמות המעטים הנמצאים במסלת הלמוד, והנער אשר עוד אטום אזנו מסמוע להבין המסך הפסוקים ומאמרים שלמים מספרי תנ"ך ילמוד בו, וירגיל עצמו לפרש מלות לשה"ק ולהשכיל על מהצב שרשם...".

89. ס' דרך הקדש זאת תורת העולה. על כל לשון ודבור צח ומעולה. חבור קטן הכמות ורב האיכות. מורה דרך סלולה כתיבות הליכות. דרכי לשוננו הקדוש לכל הליכותיו. באותיות וניקוד וטעמי המשכותיו. כמוהו לא היה מלפנינו לעולמים. מיום הוסדה המסרה וסופרים החכמים. חברו... כ"ש מוהר"ר אלכסנדר זיסקינד בן הדיין המצויין מוהר"ר שמואל זנוויל ז"ל מק"ק מיץ. קי"ט, בשנת והוא למו מסלול ובדרך ודרך [ת"פ] לפר"ק. [2]. ב' דפים. 8 ע"י דפים מ"א ומ"ד 2 לוחות נגינות 8.

[הסכמת הרב ר' יוסף יצחק ב"ר גרשון, אב"ד יר"מ דק"ק דעסוי]

מתוך ההקדמה: "...וכל הדברים הנכונים מספרי המסורה והמפרשים מסורה מפורדי אתה הנה יאחת הנה ותצתי את האהל יחד תקיע במקום נאמן וכתבתים בלוחות הערות לנען ישמרו ולמס

ילמדו וישיגו גבול עוליס הליכות הנגינות והנעימות בהסקפה ראשונה ובסקירה אחת. ועד עתה היתה הליכה זו נעלמת. ועל שפתם יזלו בארות בארות יבארו בשפת בני עבר אשכנז ופולין המה יביטו וראו גם את אשר יתפצו לראות... ואם כי נראה מתוכן דבריו רבני לא שערום הראשונים. על כל זאת לא זיתי מעקבותם רק ביררתי האוכל מתוך הפסולת להראות לכל דעתם הנכונה במקומות אשר חשדום האחרונים בזמנינו לחסרון לא יוכל להפנות בכללי הדקדוק... אך עתה יהיה מדי הדש בחדשו בלב כל חכם לב חכמה. ויוכל לילך מחיל אל חיל אל היותר הכרחי בזמן מועט...".

90. ס' דרך שיח... חבור קטן נחמד להשכיל מעט הכמות ורב האיכות כולל כל כללי ספרי הדקדוק והוא חבור הפלא ופלא פתח מובא למתחילים לכנוס בחכמת הדקדוק... הכינו וגם חקרו... המדקדק הגדול כמהר"ר יודא ליווא בהמנוח כמהר"ר שמואל זנוויל זצ"ל אופנהיים מווירמיישא נכד... כמהר"ר שמעון וואלף אופנהיים... מתושבי ק"ק גלונא. — ורנקפורט דמיין, לסדר למועד אשב אליך כעת היה [תניג] לפ"ק. כ"ו, [1] דפים 12°.

[הסכמות: ר' יוסף שמואל ב"ר צבי נק' הירש מקראקא, ורנקפורט; ישכר בער ב"ר עובדי, גלונא רבתי ולע"ע אב"ד ורי"מ בק"ק זאלקווא; ר' דוד לידא שהיה אב"ד ורי"מ בק"ק אמשטרדם ובשאר קהילות קדושות; אהרן ב"ר מאיר מגורש מוויין, בעל דקדוק, מק"ק ליסא שהי' מאז ומקדם בק"ק ווינא].

91. ס' דרכי החשבון כולל מלאכת חשבון הפרטי (אריטמטיק), ועוד נוספו בו כמה דברים אשר לא היו בשום ספר מחושבי הקדמונים. במצות ובהוצאות האברך יחיאל מיכל במו"ה ישכר בער עפשטיין מזאגער בוויילנא. — ווילנא והוראדנא, בשנת בן חמש עשר שנה אנכי היום [תקצ"ו] לפ"ק, [2], ב' דפים, 12°.

מתוך ההקדמה: „לתועלת ילדי בני ישראל וללא יודעי חשבון, למען לא נהי' לבנו בעיני העמים... למען ירגיל הילד על פי דרכו וגם נער יכתבם, או גם כי יזקין כו'... ועוד רבים אשר לא זכרו המה [הקדמונים], כמו חשבון זעפטעם, חשבון הזמן, ראבאט, פראצענט על דרך משולבות ועוד כהנה, הבאתי גם אלה לדפוס...".

92. דרכי הלשון לתועלת המתחילים להבין ולהורות דרכי דקדוק לשון הקודש, מלוקט ונעתק מפי ספרי האחרונים בלשון קל, למען יוכלו ילדי בני עמינו ללמוד הדקדוק בנקל ומסודר הכל בסדר נכון. מאת דורש טובת ילדי בני עמו דובעריש בר"ש כהנא ווארשא, תקפ"ב, [4], ק"ו, [2] דפים, 18, [2] 19—45, [6], עמ', 8°.

93. ס' דרכי נועם הם אמרות טהורות ומפתח הכללים לבא אל פתח שער לימוד התלמוד ופתח ונכנס עד מקום שער הפנימי. סדרו וחברו הה"ר שלמה די אוליוירה... לתועלת התלמידים [בסדר א"ב]. [אמשטרדם] התמ"ג [תמ"ח] מ"ה, [3] דף, 12°.

דרכי הלימוד, ר' ס' הנהגת ולימוד התלמידים.

94. קונטרס דרכי נועם והוא קיצור כולל כמעט כל דרכי הלשון והלכותיה בלשון צח ספרדי לצירך תנוקות של בית רבן, ונלוה אליו ג"כ איזה פועלים ושמות

ומלות עם לעז, להקל מעל ילדי בני ישראל קריאת התנ"ך. הובא לבית הדפוס ע"י ה"ה חיים ב"ר דוד חיים... בלוגראדו, בשנת ובסדר בנים אתם ליהוה אלהיכם [תקצ"ט] לפ"ק. כ"ה. [1]. ס"ח. [2] דפים. 8°. [ההקדמה מכילה כ"ה דפים בספרות ובסופה תהום שם המהבר יהודה ב' שלמה חיי אלקלעי].

95. דרכי נעם עם מרפא לשון להחכם הנעלה משה נ' הביב... שני היבורים, מפז יקרים, להורות לעברים, יסודי הלשון הברורי, ודרכי שיר המפוארי, הוברו בשנת ר"ם ונדפסו בוויניציא שנת ש"ו ועתה נדפסו שנית בצירוף אליהם מאמר מיוחד מתכונת שירי העברי להחכם הגדול בעל מאור עינים, ובתוספות נאותות. מאתי וואלף ב"ר שמשון איש היידנהיים. רעדל היים, תקס"ו. ל"ה דפים. 12°. — נפ"ר קושטא [ר"פ].

לפי "מרפא לשון" שער מיוחד בשם: "מבוא הלשון... כולל סי' מרפא לשון... עם מאמר נכבד בחבנית הלשון להחכם ר' בנימין איש רומי, וענינים אחרים נאותים למתחילים לדעתם...".

96. דת משה ויהודית. oder Jüdisch-Mosaisch Religionsunterricht für die israelitische Jugend. Ein für den öffentlichen, auch Privat- und Selbstunterricht sich eignen des Lehrbuch der Hauptreligionswahrheiten und Lehren des Judenthums... Bearbeitet und auf dringendes Verlangen herausgegeben von Salomon Plessner, Religionslehrer. Berlin, 5599 (1838). 2 p. I. XXXVIII, 291, [3] p. 8°. באו בו הברכות במקורן וכן הרבה פתגמים ומאמרים בעברית.

97. האנד לעקסיקאן אודר זאמלונג איינר מענגי לאטיינישר פראנצעזישר אונ' איטאליענישר ווערטן. וועלכי צום גברויך דער קארעשפאנדענץ אונ' לעזונג דער ביכרן אונ' צייטונגען הויבט זעכליך צום נוצין דער לעהרלאזן יוגנט. פון איינם שרייב ערפאהרנן וואול עקסאמינירנד הערויז געגעבן ווארדן. נירנבערג, שנת תקכ"ה לפ"ק. ל"ו דף. 16°.

98. הדרכת הילד אדער ערסטער אונטערריכט פיר קינדער פאן דרייא ביס פינף יאהרען פאן שוואבאכער מיט קופפערן פאן יאזעף הערץ. דריטע אויפלאגע. פירדא, תקע"ו. 48 עמ'. 6 לוחות נחשת. 12°. — פיערטע אויפלאגע. פירדא, תקפ"ד.

[מכורד עם הספר 48 ss. Neues ABC und Buchstabirbuch, Fürth, 1816.]

99. יהודאת אמונת ישראל ה"ר יצחק די משה די פאס. י"ג עקרי אמונה עם תרגום איטלקי, ואח"ז טעמי המועדים והצומות ופי' עשרת הדברות בל' איטלקי בקצרה: — ליוורנו, ושביה בצדקה [תקכ"ד] לפ"ק. 12°. (ב"י, ולפי פ"ב בל' ספרד, תקכ"ב).

100. סי' הליכות אלי חבור על כללי התלמוד... והוא קונטרס נוסף על השמועה אשר חברתי בימי בחורותי וסדרתי להקל על המעיין מאלף ועד תיו... חברתי אני שלמה אלגאזי... איזמיר, שנת תחדהו [תכ"ג]. פי' דף. 8°.

1. הוא חבר גם סי' גופי הליכות, והוא חלק שני מסי' הליכות אלי, אומיר ת"מ, וז"א אחר הספרים החשובים ביותר בספרות כללי התלמוד.

ראגוני. מכתב מאת ר' אהרן יוסע אלוי ב"ר דוב בער, ראוייטש. — ההסכמות הן מסנת תקצ"ג. עברית, אשכנזית באותיות עבריות עמוד סוף עמוד.

מתוך הסכמת הר"י משה ב"ר זכרי' מענדל: "...הנה מסרת מחשבתי אך להיות כי המצוה הזאת היא אבן פנת עבודת ה', ולעת בזאת בעיני היא אבן מעמסה על הנערים הנעורים לבלתי ידעם חין ערכה, חתח אשר מלפנים היה ההיוב ללמדה לכ"א מכני ישראל בהגיעו לשנת י"ג, ואולי לא בפשיעת המורים היתה זאת, כי רבים נכספו ללמדה את תלמידיו, אך כי בבתו הלימוד אשר הוקמו ע"פ מצות המלך יר"ה דחוקה עליהם השעת... והנה הרבני הנ"ל... קבץ כל הדינים המפורשים... בסדור נכון, ואף ע"ז פקח עיני להעיר לב התלמיד על כונת עשיית המצוה...".

השוה י. ריבקינד, לאות ולזכרון, ניוארק חשיב עמ' צ"ה מס' 58.

104. ...ב' קונטריסיס קטני הכמות ורבי האיכות אשר נקראו בשמם הנהגת ולימוד התלמידים אשר איזן וחיבר הלא זה... כמוהר"ר דוד מילדולה נר"ו ראש ישיבה ומרביץ תורה בחברות המפוארות של משענת זקנים, ותמימי דרך, ראשית הכמה, וחונן דלים, אשר פה בעיר אמשטרדם יע"א זכה וזיכה את הרבים בהם להדריך לתלמידים בדרך נתיבות משפט וללמדם בדרך קצרה עיקר סדר המשנה ושאר ספרים שנסדרו קודם התלמוד וכו'... באופן שתועלת גדול נמשך למעיינים בלימוד הקונטרסין הללו... (באו בסוף ס' הליכות עולם לר' ישועה הלוי ומבא הגמרא לר' שמואל הנגיד). — אמשטרדם, בשנת ראה

זה חדש הוא [תקי"ד] לפ"ק. נ"א דף, 16^ו. — הקונט' מתחילים בדף מ"ז.

ס' הנהגת ולימוד התלמידים ודרכי יסוד הלימוד ה"ה שתיים שהן ארבע... הובאו שנית אל בית הדפוס ע"י... כהר"ר יעקב... בכמהר"ר שלמה חזקיהו סרוק... והוגהו בעיני נמרץ ע"י הרב המחבר... אמשטרדם. בשנת ויהי דוד לכל דרכיו משכיל [תקי"ד?] לפ"ק.

הסכמות: ר' יצחק חיים דנא די בריס, אמ"ר. ר' אריה ליב, שם.

מתוך הקדמת המחבר: "...וקראתי שם הקונטרס הראשון בשם הנהגת התלמידים כדי שעל ידו ינהג אדם לתלמידיו ללמדם די כללים קצרים אשר סדרתי להודיע בהם עיקר סדר המשנה וכיצד נתחבר וכמו כן הספרים אחרים שנסדרו קודם התלמוד... והקונטר' ה' שקראתי בשם לימוד התלמידים באותיות רש"י כדי שעל ידו תדע פירוש הדברים ומנחם מי יצאו כל כלל וכלל... רובן של דברים הנמצאים כאן כבר באו בארוכה בחיבורי הגדול... מצודת דוד... שעל ידי ההנהגה והלימוד יהיה למתחילים התהלה להתלמד בתלמוד...".

105. העתקה אשר העתיק החכם הכולל הקצין... מאיר דארמיצר סג"ל נ"י כל מילות זרות הנמצאים (!) בר"ע מברטנורה ובתי"ט בלשון צרפת ואיטליע ללשון אשכנזי. פראג, שנת בתוך קהל אהלך [תקס"ט] לפ"ק 1808. [8] דפים, 8^ו. ...אך גם זאת לדעת שבמתוך המשניות נאמרו הדברים בקצרה, ואני הרחבתי מעט לתועלת המלמדים ותלמידיהם. לכן הצגתי באיזה מקומות אף דברים קלים, ולמען לא יטעו התלמידים. ונוסף לזה הצגתי הוראות השרשים הנוף והעיקר מאין הוברו מאמריה, ואיה מקום מוצאו אם הוא לשון צרפת או איטליע למען יוכל הקורא להשש אחריו... גם במקום שצריך להגיה הצגתי בכתב לטיין... (מתוך אל עין הקורא" של אברהם כהן מביסטריץ, הסוכר לדפוס).

המלות מסודרות לפי סדר המשנה. לשון המסנה, ברטנורא, לי"א — באותיות עבריות, איטליע —

באותיות לאטיניות.

106. •התחלות לאגרות שלומים, לקוחות מס' אגרות שלומים ע"י ה"ר פנחס זעליג. חמו"ד. [אמ"ד תי"ח]. (6 דף). המבורג תפ"ד (ב"י פ"ב. צייט. מס' 65). רמ"ש. רס"ד מס' 1571. השוה גם IX Serapeum, 331.

107. •התחלת יצחק. ה"ר יצחק ב"ר יעקב שלומס. תבנית אגרות ללמוד לכתוב צחות. — אמ"ד. תכ"ג. פראג. ת"ס. [דיהנפורט] ת"ס. 8° (ב"י ופ"ב).

108. וועג צום לעבענס בויע אדער בעגריף פאם יודענטהומע פיר אונזערע יוגענד, אלס איינלייטונג אין דאסזעלבע. פאן זיסקינד [אנלכסנדר] ר[אשקאו]. — ברעסלויא. תקפ"ה. 23 עמ', 12°.

מתוך הקדמת המחבר: זייטדעם אינזערע יוגענד, שאן אים צארטעסטען אלטער, גאנץ ענט- הויאסטיש צו מעהרערען שפראכען אונד וויסענשאפטען אנגעהאלטען ווירד, די מייסטען קינדער הינגעגען אין דער שריפטליכער רעליגיאן נור איינען אבערפלאכליכען אונטערריכט, אין דער טראדיציאן אבער פאסט גאר קיינען געניסען... זא זאלטע דאך יעדער פאטער דארויף בעדאכט זיין זיינע קינדע אויף אירגענד איינע ווייזע... קעננטנים פאן דער רעליגיאן זיינער פעטער בייא ברינגען צו לאסען... איך ליפרע צו דיעם בעהופע דיעז בלאטטער..."

109. זבחי טוביה ישמחו השוחטים ויגילו הבודקים בראותם את... החבור הלז... שחבר האלוף... כמוהר"ר טוביה גוטמן נר"ו מק"ק ליסא. וסידר הלכות שחיתות ובדיקות של הגאון מהור"ר יעקב ווייל... גם לרבות על מעלת המחבר שחבר בסופו לוח אחד מהתחלת הדקדוק כדי שכל מקרי דרדקי ידע להבין במקרא ולכתוב כתבים כראוי... — אמשטירדם, לסדר איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי [תמ"ג] לפ"ק. כ"ב דף. 8°.

הסכמות: ר' דוד ב"ר אריה ליב, אמשטירדם; ר' אהרן ב"ר משה תאומים, ווירמיישא והגליל, ר' יצחק אבובי ור' יעקב ששפורטש, אמשטירדם; ר' יצחק מאיר ב"ר יונה, זולקווא; ר' משה מאיר גראטוואל, פראנקבורט לע"צ במדינת טריאר; יעקב סג"ל, צאכירן במדינת עלזון.

מתוך הקדמת המחבר: "...ועל ידי שהדלות והעניות גבר עלינו, נתרבו השוחטים בקרבנו, ויען כי נתמעטו הלבבות... וגם אין מצוי לכל אחד כל הספרים, היושבים בפרוזות ובכפרים... ובפרט במדינת אשכנז היושבים לאחד אחד מבני ישראל ואין תלמיד חכם מצוי בכל עיר ועיר... ואזרתי כגבר חלצי ותפסתי בספרים... וסדרתי את זה בלשון קצרה... וכל אשר נתן לו אלהים חכמה ותבונה בעיניו יראה ובאוניו ישמע ובלבבו יבין ללמוד וללמד מתוכו זקנים ונערים..."

לוח הדקדוק מתחיל בדה"י ע"א ובראשו נאמר: "ולמען יהיה בתכלית השלימות ללמוד וללמד עם הנערים הקטנים הצגתי לפניך איזו סימנים מן התחלת הדקדוק, מה שלקטתי מן ספרי הדקדוק כדי שכל מלמד ילמוד המקרא בדקדוק וידעו להבין במקרא גם כי יזקין לא יסור ממנו". — ובפנים נאמר: "בלשון זו תאמר לתלמיד בלשון אשכנז..."

110. זכר רב... בו שרשי לשון הקודש נמצאות. בלי יתרון ובלי מגרעת... אשר יסד וחקר חד מחכמי ספרד... בני מין מוסא... אורו היה זרוח בקהל עדת ישורון ק"ק ספרדים באמשטירדם... שנת השצ"ח ליצירה: אמנם קטני ערך לא ידעו ערכו. והיה בעיניהם חתום וסתום עד שקמתי אני שקמתי אם למקרא דרדקי דבי רבי ירחמיאל המכונה פלק בן... כה"ר נתן כהן לאל עליון ופותרתי אותו בליא: והצבתי ציונים על כל שורש מקומו בתנ"ך אשר פי

יקבנו שושן עמק... — ברין. ביושר לבב [תק"ז] למ"ק — 1790. [8] פ"ו [2] עמ' 12.

ובראשו הקדמת המחבר: הסכמות ר' מאיר פפונדשוב אב"ק הויסטיץ בצירוף ב"ר דק"ק הנ"ל; הקדמת המתרגם בעברית ובלשון אשכנז; ובסופו הסכמת ר' יעקב ב"ר שלמה גליוויץ, אויסטרליץ. — גפ"ר באמ"ש. סצ"ה. — ר' מקורות, ד" קמ"ו.

...נדפס בשצ"ה ע"י מחברו, ויען כי דבריו מועטים ועניניו עמוקים עטרתיו במזכיר ומגדנות, אני... אלעזר בהגביר... זלמן למשפחת הגאון נהלת השמעוני... (מק"ק קלעטשאווין) אלטונא. תקס"ז. [4] מ"ב דף, 12°. הסכמת ר' זלמן הירש מואמ"ש. בק"ק אה"ו ומכתב ר' נפתלי הירץ וויזל.

...ותועלת הספר הזה רבה היא ללמד לילדי העברים לשון הקדש על בריו בתכלית הקצור ובמעט זמן... נדפס בקושיטת דינה, הובאו לבית הדפוס ע"י אנשי צדקות ה'... לזכות את הרבים ולהועיל לילדי העברים... כמ"ר שבת ירושלמי... בכ"ר יהודה הזקן... והשני כמוהר"ר יצחק כהן... ריש גלותא בקושטא רבתי בקה"ק בני מקרא... שמואל כהן ירושלמי... לוח השרשים הוגה ע"י בני ידידי כה"ר אברהם... באורטה קיי"א, חש"ד (תקצ"א) מ"ח דף, 8°. בראשו מעלות הספר והקדמת המעתיק ללשון אשכנז ר' נפתלי הערץ ב"ר אברהם. — המתרגם הסאטארי מעל לשורות.

...עם ביאור אשכנזי עם שרשים וספר טעם זקנים (מר' דוד ב"ר יהודא ליב הלוי מ"מ בדובנא) ע"י הרבני וכו' מוהר"ר אברהם קלאהר פייך. — אוסטרליץ, תקצ"ה. [8] קכ"ח. עמ'. 8°. הסכמות: ר' אפרים אליעזר חרל"ם מטיקטיץ, מוריטש. ר' חיים יעקב, דובנא רבתי.

...ולתועלת המלמדים והלומדים בבית הספר... העתיק את שמות הנרדפים גם ספה אליו מפתח השרשים... כמ"ר יונה ווילל היימר... ואני באתי אחריו... והעתקתי ללשון איטליא ועשיתי בו הגהות ותיקונים עפ"י גדולי חכמי זמננו... משה יצחק אשכנזי, מלמד תינוקות בעיר טריאסטי. — פאדובה, שנת וברכת' על צאצאיך [תרל"ח] למ"ק — 1878. 133 עמ'. 8°. 111. סי' זכרון יוסף שחברתי אני הצעיר, להיות למשמרת, לבני ישראל, בני גילי ולפחותי ערך ממני, המה ישיגו בזה אורח מישור, להבין ולהשכיל עמקי חכמת המדידה ומשלשים שטחיים, ודרך סלולה, למצוא מקור חשבון הבקעים, הנוגעים, והחותכים... ללמד חכמת משלשים כדוריים, אז יכין המשכיל את דרכו לישב בשבת תחכמוני... לדעת תכונת הגלגלים... כי המדידה והתכונה, שניהם משרשי עץ הדעת... אלה דברי הטרוד הקטן יוסף בן לא"א הרבני מוהר"ר אייזיק כהנא פיוואני, פראג, תן לחכם ויחכם עוד [תקנ"ה] לפ"ק. כ"ח דפים, 8°. בסוף הספר שני טבלאות עם ציורים הנדסיים, וכנראה שעוד לוח שלישי חסר.

פתוך הקדמת המחבר: „...וכאשר ילכו נערי בני ישראל לבקש דבר חכמה, ונפסס חסקה לרווח צמאונם, לא ימצאו מנוח לכף רגלם... כי יכלו סנות אדם ברוב דברים וההקדמות... לכן ראיתי ליסד הדברים הכרחיים, והם המפתחות לפתוח בהם כל נעלם...“

112. קונטרס חוט המשולש כולל קצת הלכות ודיני קריאת שמע, ציצית.

תפילין. אין איינער פערשטענדליכען שפראכע פערפאסט אונד הערויסגעגעבען פאן בער פּרענק. וויען 1829. לחנך בני-מצוה במצות אלה.

מחוך ה-פארווארט: "...דא אכער בזמנינו דער גרעסטע טהייל דער יינגלינגע העכסטענס נור ביז אינ'ם צעהנטע אדער איילפטע יאהר אין תלמוד אונטעריכטעט ווירט, זא איזטס קיין וואונדער דאס אויך דער פראממע געברויך פאן חנוך ולימוד הלכות ודיני ציצית ותפילין פאסט גאנץ אויפגעהערט האט...". — הסכמת ר' משה סופר, פרשבורג.

113. ס' חושב מחשבות ללמד את בני יהודה וישראל קטנים שלא הגיעו לחנוך לדעת אב"י דר"י חושבנא ויהיו מספרים דרך התגרים דליהו בקיאינ בשומ"א ויהי ידם אמונה לספ"ר ביצי' את כל איש ומעשהו וזאת היתה נסיבה להדפיסו ללעזות בלעז למען ירוץ קורא בו הכינו וגם חקרו והביאו לבית הדפוס החכם הנעלה סופר ושוקל ויחשוב לו בחשב כמה"ר בנימין בכמה"ר שמואל שלטון בר"ו. — קושטאנדינה, בשנת מפ"י עוללי"ם ויונקי"ם יסד"ת עז [תצ"ז] לפ"ק. בדפוס המדפיס ה"ר אברהם בכ"ר משה יתום יצ"ו. [1]. ל"ד דפים. 8°.

ספר חשבון למתחילים בלאדינו, באותיות מרובעות. בפרט השנה יש לקחת בחשבון את האות האחרונה של כל מלה.

114. ס' חכמות המספר דאו איז דיא פאר נעמשיי חכמה אונטר די שבע חכמות אונט ווערט גנענט דיא האך ברימטי אידל' רעכן קונשט: אונט הירינן אייני אויז פירליכי אונט גרינדליכי לערנונג צו אלין פינף ספעציוס אין גנצי אונט געבראכני צאלין דיא (?—מחוק) ניכט ווינגר צו אלין רעגולן די ביז דאטא ביי דענען רעכן מיינסטר אפן בארט זיין ווארדן... אויך עטליכי שטוק אויז דער אליר קינצליכשטי רעגולא קאם אונ' לנד מעסטרייא דאר געבן ווירט. ע"י המושלם... משה אייזן שטאט מפראג, דיהרן פורט, לפרט בעת [תע"ב] רצון לפ"ק. [1]. ק"ד דפים. 16°.

ההקדמה (דף א-יד) ברובה בעברית. כל הספר בגרמנית באותיות צו"ר. בהקדמה מסביר המחבר כמה מקומות מהימשיים במשנה.

ס' חן הלשון, ר' ס' תורת קטן.

115. חנוך ילדי ישראל, לימודי קריאת לה"ק וכו' עברי ואשכנזי. ה"ר מרדכי קלוויבר. פראג, תקע"ז, 8° (ב"י, פ"ב, ורמ"ש, רס"ד מס' 1060).

116. ס' חנוך לנער... הובא לבית הדפוס במצות כמהר"ר חנניה הכהן בר"ו לחנך את בנו התלמיד, הנעים וחכים שמשון יצחק חיים הי"ו מעיר רגיו... ויניציאה, שנת תכין אמונתך בהם [תקס"ד] לפ"ק. [5]. ס'. [2] עמ'. 12° (ר' מקורות, ב', רלג).

בראש הספר הסכמת הרב אברהם בכ"ר רפאל משה חיים, ר' יונה מ"ץ — ויניציאה... הובא שלישיית לבית הדפוס במצות החכם השלם כמוהר"ר חנניה אלחנן חיי"כ"ץ בר"ן בתוספת מרובה להועיל לילדים אשר מזרע ישראל המה. ריגיו חש"ד.

1. סבת ל"ב א. 2. ביציאה=הוצאה, רמז להמאמר: לספר ביציאת מצרים.

...הובא רביעית לבית הדפוס במצות... חנניה אלחנן חי כהן... בתוספת
 מרובה וכו'. פירינצי, שנת התקפ"ו. נ"ו עמ'.
 ...נדפס פעם חמישית לתשוקת...כה"ר שמואל בכ"ר משה בן עדי, ועתה
 נדפס פעם ששית. ל י ו ר נ ו ת ר מ"א.

ס' **חנך לנער** חלק שני והוא לקט מאמרי רו"ל קלים להבין, עם איזה
 מוסרים היוצאים מהם. לתת לנערים דעת ומזמה להבין משל מליצת דברי חכמים
 ולשונותם. ובא בהקדמתו דרך הלמוד לארבע שנים רצופים לחנך את נערי בני
 ישראל ה"י. הביאו שנית אל מזבח הדפוס... ח נ נ י ה ה כ ה ן .
 ליוורנו, תקבץ, ק"ט [1] עמ'. ג' דפים, 8° ר' מקורות, ב' רלד).

117. **חנוך לנער** ה"ר יוסף מארשן... מצא פתשגן הכתב מליצה וחכמה...
 כתבים שונים לפשוטים ולגבירים לתגר ולסחר סדר יפה ומובחר... החלק השני
 ל ש ו ן ז ה ב ... אגרות שלומים לאנשים חשובים (צייטלין עמ' 53).

— אגרות שונות לחנך הנערים וקצת חכמת החשבון ובאורי ר"ת וקצת מלות זרות בליא. נדפס
 באותיות הנוגות בכתיבה שלנו, אמ"ד והמכתב, 8°. ונדפס עוד אבל רק שער חדש והקדמה ודף
 אחרון, שנת הכתב והמכתב צ"י ר' יוסף ור' משה בענדיר (ב"י, פ"ב, צייטלין, רמ"ש מס' 1506) 1.

118. **סדר חנוך לנער** על פי דרכו מאיסטרו די קריאטוראס אין סורטיס די
 אלף בית אין אונה פוקה קוזה דיאיל אג"ונטאר קון אלגונאס קואנטאס ברכות
 מיניסטירוזאס: קונפו איסטו די ישראל ב' חיים די בילוגראדו:
 ביינה (ווינה), דפוס אנטון שטראוס, שנת חנך לנער על פי דרכו גם כי
 יזקין לא יסור ממנה [תקפ"ב (1821)], 84 עמודים, 12°.

119. **חנוך לנער** ה"ר משה ישראל ביד נגען, קצור כללי
 דקדוק לה"ק לתועלת בתי הספר. — מיץ, תקע"ו, 8° (ב"י, פ"ב,
 רמ"ש מס' 199).

120. **חנוך לנער**, אגרון בלשון אשכנזית יהודית, אמ"ד תכ"ג, שם תפ"ג (פ"ב).

121. **חנוך לנער** ראו בזה השער, פתוח לכל נער, ימצא פתשגן הכתב, מליצה
 וחכמה נכתב, כאשר יתאוו נפשו, ימצא בו כל מבוקשו, כתבים שונים שלשים
 ורבעים לפשוטים ולגבירים לתגר ולסחר, סדר יפה ומובחר, ובאשר שהראשונים,
 שנדפסו מקדם עלה בהם קמשונים, זוא האבין מיר זולכש הערדרוקט, סרבעסירט
 אונד פרמעהרט מיט פיל שינה קונצעפטין נאך הייטיגן שטיל, אן פראגן אונד
 אנטווארטן, בשטיהנדי זוא וואול אין נעגאציע אלש פריינדליכה צו שריפטן, ח"כ
 אסיגנאציוס, קוויטאנציוס וחשבונות ואותיות ציפר וכמה מאות תיבות לועזים
 וראשי תיבות, וואו בייא מיר אונד מעהרן טיילש נאך דענין אויש לענדישן מאניר.
 אונד רידנש ארטין גריכטיט, ווייל דיווש צור קארעשפאנדענץ ערסארדרייך איז
 אונד נאך קיין מאהל געדרוקט ווארדן, דש אלזוויא איין איטליכס קונטענטירן
 ווערט. — א מ ש ט ר ד ס, בשנת **חנוך לנער** על פי דרכו [תקכ"ד] לפ"ק.

72 עמ', 12° — אשכנזית-יהודית נכתב קורסיבי.

122. ס' חנוך לנער בזה השער מצוין לכל מבקש למלאת בלי צער, למשיב ולשואל לנושא סחר והסוחר, סדר יפה ומובהק, שטרי קבלה ושטרי מסירה וחלופים הנקראים וועקסל בריבן, וגם התחלת סדר לימוד החשבון באותיות ציפר וכמה מאות תיבות לועזים וראשי תיבות כל אחד במקומו באר היטב, כאשר עיניכם תחזינה במישרים. — פ י ו ר ד א , לפרט חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה [תק"מ]. כ"ד דף, 120. — אשכנזית-יהודית באותיות צו"ר.

מתוך „פאר רעדן אן דען גונשטיגן לעזיר“: „ווייל מיר געזעהן האבן דו דיא שרייב קונסט פאר אלי מענטשן נוצליך אויך זער גויס ווענדיג איז... אלזא האבן מיר... מיט גרוישי מיא ארבייט אונד הוצאות אונד מיגליכשטי פלייס אן גיווענדיט, דש מיר דיא אליר שיינשטי אותיות אין פארט גיבראכט האבן [קורסיב]... אך אין שרייבן פר קומינדע לאטיינישטי איטאליענשי אונד פראנצוזשי ווערטער, ווא דו גיט אליין איין קינד אויך איין פרשון בייא יארן פיל נוצליכי זאכן דרויש קאן לערנן ווא שרייבן אונד לייאנן אלס טראכטן אונד ציפרן אונד זונשטן אנדער זאכן מער. דאש אליס קאן מן יעצונדער לערנן פון זיך זעלבסט. אונד קאן איסליכער פאטער זעלבר מיט זיין קינדער לערנן דען מן האט גיט גיטיג דיא קינדער פאר צו שרייבן. אונד ווערט עש אויך קיין שרייב מינשטער בעסער פאר שרייבן קענן“.

123. חנוך לנער נדפס מקדמת דנא כולו מלא קמשונים... ותעבור... הגהה מדויקת אלה מוסיף על הראשונים, עם תרגום אונקלוס ואחר כך לשון ערבי של כלפסוק כדי שלא יתבלבלו הבנים. לתשוקת התלמידים... אשר בוהראן וסביבותיה... [כולל: ברכת השבטים בתרגום וערבי, שירת הים ועשרת הדברות, כנ"ל]. ליורנו, שנת כי בו חפצתי [תרכ"ז 1866] לפ"ק. 15 דף 16° (ווינר, 4264).

124. ס' חנוך לשון עברית אדער טהעארעטיש-פראקטישע שפראכלעהרע צור גרינדליכען אונד פאללקאמאענען ערלערנונג דער עברעאישען שפראכע פאן משה שמואל נייאמאן. צוויטע פערבועסערטע אויפלאגע. פראג, ה'תקע"ז, 150 עמ' 8°. — 2 הקדמות של המחבר (עמ' 3—15) — נפ"ר בווינה תקע"ה. עברית וגרמנית באותיות עבריות עמוד מול עמוד.

125. חנוך נערים Deutscher Kinderfreund für Israeliten. Nebst einer praktischen Anleitung zum schnellen Erlernen des Hebräischen. Von Dr. S. Herxheimer... — Berlin, 1834. 128. 58? 8°.

ח"א כולו גרמנית ורק ח"ב ברובו בעברית.

חנוך נערים, ר' אלף בית.

126. ס' חינוך קטן¹ אונזרי ספרי מוסר שרייבן דו דר פאטר אונד מוסר זענן מחוייב די קלייני קינדער צו גווינן לשון הקודש צו ריידן אזו האבן מיר גפונדן איין ביכל דש איז גידרוקט גיווארין פיל ווערטער לשון הקודש אויך טייטש אונד אויך האבן מיר פיל דייטשי ווערטער מוסיף גוועזין כדי אז עש זאל מקויים ווערין דר פסוק ולמדתם אותם את בניכם...

1. ספר קטן זה נפ"ר בקראקא ח' ופעמים רבות אח"כ, ע"י ב"י, לעוונשטיין, רשימת ספרי דפוס פיורדא Jahrbuch d. jüd.-Lit. Ges. Bd. x, 160. יכן נדפס גם בשקלאוו, ע"י לעיל עמ' רגז במלואים ותזונים לכרך א.

אצונד האבין מיר גידרוקט דש טייטש אויף גרושה אותיות מיט נקודות א ציטלכר זאל דרינגן קענין ליינין. — Wien, תקע"ה לב"ע. [18] עמ' 120.
 י"ב סימנים, המלים כתובות כשורות ומחמתן המרום, שורה עברית, שורה גרמנית (באותיות עבריות מנוקדות).

127. חנוך קטן ומפתח לשון הקודש. לכו וראו זה דבר חדש אשר לא היה לעולמים. תועלת לנערים מחוכמים. להראות לפניהם דרך נכון בחכמת הדיקדוק על תורה ונביאים וכתובים. יסוד מוסד מכל בעלי מדקדקים אשר היו לפניו. ועתה מחדש איון ותיקן היטב הדק עפ"י דיקדוק גדול ה"ה הר"ר ישראל בר אברהם... ובו יסודות השרשים ופעולות וטעמים. סדר והנהגה ישרה לפני מלמדי תינוקות. להבינם להם על בורי' בלשון אשכנז מפתח לשון הקודש ע"פ היטב ברורים. בכך משכו וקחו לכם. לפני טפיכם... נדפס פה ק"ק ברלין, לסדר ולפרט ולמדתם את בניכם לדבר בס [תפ"ה] לפ"ק. כ"ז דפים, 120.

אשכנזית-יהודית באותיות רש"י, מדף י"ז ע"ב מתחיל חינוך קטן, פירושי מלים, ובסוף: מעשה נפלא מן קב הישר. — ועי' גם להלן: מפתח לשון הקודש. המחבר היה גר... און אוך האבן מיר פיל דייטשי ווערטער מוסיף גוועזן, Wien תקע"ה.

128. ס' חקי חיים חברו... יעקב חיים בהרבני... יהושע הכהן ז"ל מק"ק יערסלב וכעת מתושבי ק"ק בראד.

והוא ספר נחמד להשכיל, מעט הכמות ורב האיכות בו נכלל כמעט כל כללי ספרי הדיקדוק בטעמים המספיקים להכניס בלב השומע והוא פתח מבוא להמתחילים ללמוד חכמת הדיקדוק לשוננו הקודש, בו יוכל ללמוד חכמת הדיקדוק מעצמו להבין לוח הבנינים והגזרות והכנויים ומשקלי השמות מלוקט מספרי המדקדקים הקדמונים והאחרונים. — ברלין, וישמר... [תקנ"ו] לפ"ק. מ"ב דפים, 80.
 הסכמות ר' צבי הירש ודייני ק"ק ברלין.

מתוך הקדמת המחבר: ...כתבתי זה החבור... בשנת תק"ב ל' לפ"ק בק"ק ברלין...

129. טור שו"ע אורח חיים חברו הגאון מופת הדור מהר"ר יוסף קארו זצ"ל עם חדושי דינים ממהר"ר איסרליס ז"ל. הובא לבית הדפוס לתשוקת התלמידים נערי בני ישראל די בכל אתר ואתר, ע"י... החכם השלם והכולל... כמה"ר דוד אלמושנינו נר"ו תושב קושטא יע"א. הוא היה בגרם המעלות להמציא לכסף מוצא... שאלוביק... תקס"ב.

מחבר הקצור הזה, ר' יעקב ח' י' הסו'ן, כותב בהקדמתו: "ויען כי ספרי הס"ע אינם בנמצא ולא כל אדם זוכה מחמת יקר הערך ע"כ ראינו להדפיס זה חלק ממנו דינים הנצרכים והחיונים בכרך קטן בהגהה מדויקת... לזכות את הרבים... ה' יגמור בעזרי לנרך על המוגמר שאר הספר קצת מה' שבת וה' פסח וה' י"ט ר"ה ויוה"כ סוכה ולולב חנוכה ופורים, להפיק רצון המלמדים והתלמידים העי"א' הנוהגים ללמוד הלכות הג בהג דבר בעתו בכל תפוצות ישראל..."

130. *טורי ישפה. התהלות מכתבים בעברית, יהודה ב"ר משה מהאמבורג. — אלטונה, 1776, 8°. — כף ע"פ צייטלין עמ' 30 בס' 411; ע"ס ב"י — עניני מליצה חמ"ד (אלטינא); פ"ב — סי גורלחת, 5 הפינ' 121, רמשי"ס, צו"ל 58.

131. *טייטשי בריבן קונצעפטן Teutsche Briefen-Concopten (sic), 8. Amst. s. a. רמ"ש Serapeum, IX, 336.

132. טל ילדות מאת שניאור זיסקינד סג"ל ראשקאוו. בחבור זה יספרו מעשי בני אדם מתכונות ומדות שונות ואשר הגיע להם, למען תת לנער דעת ומזימה לבור לו הדרך הישרה, ולהכין לבו ולשרש שרשי ראש ולענה בעודם באבם, טרם יצמחו ולא יהיו עוד לבער. והמספרים כתובים המה בלשון המקרא קלה ונכחה ויתנו ענג ושמחה ללב הנעורים, ויהיו נקראים בנפש חפצה; גם ילמדו בזה שפה יהודית נקיה בלי משגה. — ברעס לוי א, תקצ"ה, 50 עמ' 120.

133. *טלית קטן והוא קיצור פסקי דינים היותר נצרכים... הכינו וגם חקרו הצעיר עמנואל בכמהר"ר דוד אליהו רוקיס ללמדו לתלמידיו... (עם הקדמה ממנו גם בלשון וכתב איטלקי). כולל הלכות הנהגת הבקר, ציצית ותפילין ק"ש ותפלה, (שגיאות הדפוס לא נתקנו), ויניציאה [תקצ"ט 1839]. [2] 76, [2] עמ' 80. — מכתב מהרב אליהו אהרן לאטאש מויניציאה (ווינר, 4556).

134. ס' יד חיים ידיעות דקדוק מה שקבץ על יד על יד לחכמת הדקדוק קצור התפוס (!) הרבה כללי דקדוק בסדר הלמוד עם התלמיד משכיל לאסף מספרי המדקדקים... מהור"ר חיים בן... משה שך... ש"ץ ומשמש לעבודת הקודש בבה"כ החדשה פה פראג יע"א. — פראג, כי עץ חיים היא למחזיקים [תק"ט] לפ"ק, כ"ח דפים, 120.

הסכמות ר' יחזקאל סג"ל לאנדא, פראג; ר' מאיר רוטבאס חונה בגליל פילון במדינת פיהם. בסוף הספר: הוגה בעיני ע"י בן אחותי... יונה בהאלוף מוהר"ר יוסף בומסלא לנד סופר... מתוך הקדמת המחבר: "...והנה הבחורים אשר חנני אלהים ללמוד עמהם כללי דקדוק זה עשרים שנה והרבה מהם הגדילו ועשו פרי בחכמה זו ואין חכם כבעל הנסיון כאשר כמה תלמידים הפסיקו באמצע כי כמה ספרי דקדוק נשתבשו בדפוס וכמה שתלו חניא בלא חניא שמסבירים כמה פעמים כלל אחד בכללים הנאים ועדיין לא ידע התלמיד מאומה וגם הדלתות סגורות והוכרחתי ללמוד עם תלמידי כללים קצרים מתוך הכתב... ועתה מרוב הפצרת תלמידים יצאתי לקצר באמרים אחרי המדקדקים ואקוה בגרעון זה המביא לידי הוספה שלא יחסר כלל בו ובקל יוכלו התלמידים ללמוד מתוך החבור הזה. להבין סדר תנועות ואותיות בפעלים ושמות עם שמושיהם כראוי..."

135. יד לשון Gramatica. Manual da lingua hebraica. Facil para decorar, a compendiosa para se exercitar. Recopilada do Livro מרפא לשון Autor do (que ja sahio a luz עץ חיים Para exercicio dos Estudantes. Feillo no Anno 5441. Estampado... A 18. Hesvan 5449 [תמ"ט]. Em Amsterdam. Autor. R. Selomo De Oliveyra. 71 p. 16°.

136. ס' יסוד חנוך נערים גרינדליכע אנווייזונג פיר די יוגנד, לתועלת ילדי בני ישראל, המתחילים ללמוד, ולהבין את המצות אשר יעשה אותם האדם, טעם הדבר ופירושה, חברתי והגהתי בהגהה מדויקת, אני משה לוי מ שא נ ד ר ש ל ע ב ין בחברת והוצאות סיועית הדפוס של התורני כהר"ר שלמה אונגער מקאסוויג. — לייפציג, ה' תקנ"ט, [6] דפים, 5—21, 11 עמ' 80.

הסכמת הר"ר אברהם אלחנן מערנבורג ומכתב הק' מיינשטר בן כהר"ר נחום סג"ל ז"ל.
 מתוך דברי המחבר: "דיט ווצרקבען, וואר מיינע אבויכט, נור פיר מיינע אייגענע קינדער צו
 פערפערטיגען, דא עס אלוא פילע מיינער פריינדע... איך האבע דיא דארין בעפינדליכען רעגלן אין
 צו אבשניטע (פרקים) איינגעטהיילט... (4 האלף-ביתים, חדשי היהודים והנוצרים, סימני הפיסוק, חגים
 וזמנים, קריאת התורה, וכו'.

מתוך הסכמת ר"ר אברהם אלחנן: "...וה"ר שכן מלמד תינוקות יבנו את כל דברי הספר הזה
 באר הטוב... וה"ר שיסמעז וילמדו תועים בינה היות תועלת גדול הוא לקטני זמננו..."
 בסוף בא תרגום עברי במספרים מיוחדים (1-11): באיותיות צו"ר.

137. **יסוד לשון הקדש יסוד האמ"ת** בחיק חכמים ינוח: נאום קודש שפה
 ברורה ונחת רוח: שורש דבר נמצא בתורה נביאים וכתובים: בו נתפרשו בפירוש
 מובחר שבפירושים הטובים: וכל דבר רז לא נעלם ולא נגנז: ונתפרש בלשון קל
 לשון אשכנז: ועל ידו לוח המלמד לעס דעת: דבר דבר על אוזן שומעת: וטוב
 הדבר לשמוע ויפה מתוקן: למען ישמעו ולמען ילמדו כל איש ואשה נער וזקן:
 הלמד לשונם לדבר בלשון הקודש... — ...שהיבר ה"ה החכם השלם מחבר ספר
 אה לי יהודה. וויל הרמרש דארף, מפי עוללים ויונקים יסדת עוז [תפ"א]
 לפ"ק כ"ב דפים, 8°.

הקדמה והתכצלות באשכנזית. באור מלים עבריות באשכנזית באותיות צו"ר. מדף י"ד לוח
 המלמד, נסיה מלאה של הפעל למד עם תרגום אשכנזי.

138. **יסוד התורה, הר' שלמה בלאג, דקדוק שפה עבר למתחילים.**
 הנובר תקס"ה. 8° (ב"י ופ"ב).

139. **יסודות המקרא** of Hebr. spel en leeseboekje voor eerst beginnenden
 Uitgegeven door de genootschap etc. 8. Amst. 1810 **יצא ע"י החברה חנוך**
 לנער, (רמש"ש, רס"ד, עמ' 134, מס' 1930 ושטראסבורגר עמ' 288).

140. **יסודי הדת כולל עקרי האמונה עם ראשי המצות וחובות האדם לחנך**
 בהם נערי בני ישראל בראשית למודם חברו יהודה ליב בן זאב. — וויין,
 תקע"ח. [38], 227 עמ', 8°.

אחר שתי ההקדמות והמבוא שער שני: רעליגיאנס לעהרבוך פיר דיא
 יידישע יוגענד ביידערלייא געשלעכטס ענטהאלט רעליגיעזע פפליכטען אלס
 מענש איבערהויפט אונד אישראליט בעזאנדערס, נעבסט דען וויכטיגסטען
 צערעמאניעל געזעטצען אן קאטעכעטישר ארדנונג פערפאסט... — עברית ירמיהו
 באותיות עבריות עמוד מול עמוד.

...נדפס פעם שלישית, וויין 1823.

מתוך ההקדמה הראשונה של המחבר: "...ואנכי אשר מלאתי את ידך, להבר ספרי הילדו לילדו
 העברים בכל אשר מצאתי שיש להם מחסור וצרך בו... כן גם החבור הזה להנך הילדים בלמוד האמונה
 והיה גם החבור ההוא חלק סמוך לשאר חלקי החבורים המיוחדים לתועלת הניך הילדים ונכלל בשם
 הכולל בית הספר... ומה שיש למשתדל בעסק חבור הניך הילדים לשים לבו עליו מאד הוא
 לשנן אהבת רעים וחובות האדם והקי אורה הארץ בלב הנערים...".

141. יסודי הדת ומוסר השכל על דרך שאלה ותשובה ובו שלשה חלקים. החלק הראשון עשרת הדברות, החלק השני שלש עשרה עקריות, והחלק השלישי כולל חובת אדם למקום, בין אדם לחבירו, ובין אדם לעצמו, ונוסף עליהם החגים והמועדים וימי הצום, והכל מלוקט מתנ"ך, מתלמוד ומספרי גדולי ישראל. לקטם גם ערכם על הסדר אברהם בוכנר... ונעתק ללשון פלאניא על ידי יהודה ראזענבלום. ווארשוי א. תקצ"ו. [7] דפים, IV עמ', 142 דפים, 12. המקור: זהרנוס עמוד מול עמוד.

מתוך הקדמת המחבר: "החכמים והמשכילים ידעו ויבינו זה ימים רבים, כי יחסר למלמדי בני ישראל ספר מעט הכמות, אשר בו ערוכים באר היטיב, יסודי הדת, גם רבים ממאמרי מוסר השכל המפורזים הנה והנה בתנ"ך, בתלמוד ובספרי גדולי ישראל, על זאת שמו שרי המלכות את עיניהם, והקאמיסאן העומדת לפנים על המשמר, להשגיח על הדת והחכמה, בחרה בי ותכבדני לשום עלי המלאכה, מלאכת הקודש, הלבר ספר כזה, והנה קרבתי אל עבודתי, ואחנה לבי לעשותה כטוב על השרים אשר בעיניהם..."

יש גם הקדמה פולנית בלא תרגום עברי (על השתלשלות התורה שבעל-פה עד ר"י קארו).

142. *יסודי הלמוד. ה"ר מיימון פרענקיל בחברת ה"ר גבריאל זאלאמאן וה"ר וואלף ב"ר יוסף מדעסווי. תלמוד יסודי לה"ק בדרך טוב וקל עם ת"א או זה לבד וזה לכד ועם מפתח המלים (ב"י פ"ב ורמש"ש, רס"ד עמ' 150, מס' 2185).

143. יסודי הלשון Hebräische Sprachlehre für Schulen als zweite Abtheilung der neuen Auflage des hebräischen Lesebuches, תולדות אבות, von I. Johnson Frankfurt am Main, in der Andbreäischen Buchhandlung, 1838. XVI 238ss. 8°.

144. יסודי הלשון אדער דיא קונסט דקדוק לה"ק לייכט צו ערלערנען אין דרייא שטונדען. איין יידיש דייטשעס האנדבוך פיר דיא יעניגען דיא דיזע וויסענשאפט אהנע הילפע איינעס לעהרערס ערלערנין וואללען. נאך דען בעסטן קוועללען בעארבייטעט. פאן שלמה פערגאמענטר מבריין-וויין, תקע"ג, פ' דף, 8°.

שלושה שירים לכבוד המחבר מאת אליהו בראניס מברין, דוד וואהל מפאפא ואליעזר ברעכער מבאסקוויץ. — מרף ס"ב ע"ב לוח הפעלים, מרף ע"ד ע"ב לוח השקלי השמות. ...צווייטע פערבעטערטע אויפלאגע, Wien, 1832.

145. יסודי שפת עברית הקדושה Rudimenta of gronden der hebreusche taal. Ten behoeve van een' ieder die zich, in eenen korten tijd, derzelve voornaamste regelen wil eigen maken. Door M. Lemans... Amsterdam, 5581 — 1820. V III, 136 p. משמאל לימין עם הרבה עברית.

461. ס' יפה נוף כתבים שולחו ממליץ אחד חכם ומאד נעלה... לאנשים גדולים... אשר בהם יהוללו זקנים עם נערים כי נשגב לשונם במליצי צחי הלשוניות נתוסף עוד מליצות אחרות לעניים ולאביונים וגם כל הצריך לתקון סופרים על פי הר"ן והרשב"א זצ"ל. גם תפלה... ליורדי ימים והולכי מדברות אשר תקן הרמב"ן... וגם תפלה... שיסדה... מהר"ר משה נ' אלשקאר... גם בקשות יסדס...

רפה

מהר"ר יצחק אשכנזי... עם שירים שהיה משורר... גם סדר המלקו' כפי מה שנהגו זקני המערב וחסידי ארץ ישראל... — וויניציאה הש"ד (של"ה ז), מז' דף, 8°.

אמר המדפיס: בראותי תפארת הלוקטים האלו מפוזרים ומפורדים אלה פה ואלה פה לשונם מטהרת ממלכת מליצי צהר הלשונות נוסת הסופנה שפתי חן וכבוד יתכנו אין ערוך אליהם גם תועלת רב ללמד כל איש ואיש כפי מדרגתו וכפי מעלתו וכפי שאלתו ואם נתבלבלו הלשונות ובלעני שפה ובלשון אחרת ביסוד הנערים מנוערין מלשון כתבי הקדש בזה ילמדו ידוהם לקרב לצבא צבא לכל עבודת הקדש בלשון צה בר ונקי...".

147. *ס' ישועות יעקב, תוכו רצוף דיני הלכות וצית וגם דיני תפילין, הנדפס כבר, ומועתקים המה גם ללשון לועזות. להיות תועלת לנערי בני ישראל, למען... יבינו הקטנים אשר אותיות שפת עברי נכריות נחשבות להם... ממני יעקב זאב מיליד ק"ק ליסא. מהדורא ג' עם כמה הוספות. — ברעס לויא, [תרי"ז 1854]. עמ' 8°.

אותיות מרובעות ואשכנזית ככתבם. נדפס ראשונה על הלכות תפילין בשם צפירת תפארת בשנת תקצ"ג, ועם הלכות וצית בשם בית יעקב, ברלין תר"ו. — הסכמת הר' יעקב יוסף בהר"י מרדכי, ברלין; עם תעודה בלא"ש מאת רבני ב"ד דברלין הרנ"י עסטינגער, הר"א ראזענשטיין והר"ר מ. זקס (ווינר, 3072).

148. ס' הישר והברית ראשית למודים לילדי בני ישראל, מראשי ועקרי הספורים והקורות הדתות והחקים והמצות הבאים בתורת משה... עם למודי מוסר ודרך ארץ... יקרים ונחמדים טובים ומועילים לכל קורא והוגה בס; הכל בלשון קל וצח עברית ואשכנזית. מאת משה שמואל וויאמאן מקי צע. — וויין, 1821. ו', [2] דפים, 176 עמ', 8°. — האשכנזית באותיות ציור למטה מן העברית.

מתוך הקדמת המחבר: "נדרשתי מאת מכרתי להכין דרך ולסקל מסילה ונתיב ישר בלימוד המקרא וכתבי הקדש לילדי בני... לא כאשר ידבר איש את רעהו בגדול בשנים ויוזע דעת, ידבר את הקטן אשר קצרה לשונו וכה מדעו מהשיג... לפי משפט הדת והשכל ראשית הלימוד מכתבי הקדש המה תורת משה ונביאים הראשונים... וכל הקורות והתולדות מני שים אדם שלי ארץ עד ימי הבית השני; אם ילמדם הנער על הסדר בספרי התנ"ך יארכו הימים עד אשר יכלם, וגם אז לא ידעום... כ"א בסרוגין... ועינינו תראינה אשר רבם מילדי בני... לא יגיעו להשלמת ספרי התנ"ך כי יעובו הבית הספר טרם עתם... רבים מספורי כתבי הקדש לא יכין לסקח עיני הילדים והנערים עליהם... הספר הזה כראש וקיצור כתבי הקדש הוא, והוא החלק הראשון מספרי זה, וראשית לימוד המקרא עם ילדי ישראל... אולם לא לבד להרכיב המתחילים יהי ספר מיוחד כ"א גם להמגודלים... גם הכה בכלותם הסדרה מתוך הומש יקראו המה, או הכלמד והמורה יקרא להם בזה קיצור הענין... ובכל בחי הספ גדולים וקטנים יהי זה למשמרת וראש משרת הסף לכל מורה ומנהל עזר ה' צאן קדשים מילדי בני...".

149. הכדור אדער געאגראמא. ענטהאלטענד דיא מאטעמאטיש-פיזיש-פאליטישע ערד-אונד לענדערבעשרייבונג. נעבסט דען היערצו נאטהווענדדיגען פיגורען. צום ניטצליכען אונד לייכטען אונטערריכטע, זאוואהל פיר זעלבסט לערנענדע, אלס פיר די יוגענד: אונד צור לעהררייכען אונטער האלטונג פיר

יעדען לעזער. עברית ואשכנזית מאת משה ש מ א ל נ י י מ א . Prag, 1831 [10], 168 [4] עמ' 8°.

מתוך ההקדמה העברית של המחבר: "...הדבר הקשה בו עברית, וכלו אשכנזית, למען תהיה ערוכה ושמורה לכל איש שכל וסדע, ולכל ילאה ולכל יכשל כל מבקש אותה ללמוד וללמד לבנים בני בינה. להרים עטרה ולהגדיל תפארת בני עמי בחכמה זאת הנחנת חן וכבוד ונהת רוח ליודעיה ולעוסקים בה. חזקו באהי ורצו, וייסב לכם! טעמו נא אותה בחורי חמד ובני בינה מילדי בני" ותחי לכנסם כי נרבה בה". — בעברית 18 עמ' בלבר.

150. ס' כליל חשבון מבואר בו ראשי יסודות חשבון הכללי (אללגמיינע אדייטמעטיק) המהולל בשם אלעברא גם... יסודות הראשונות אשר חכמת המדידה לשענת עליהן, למען הבין אמרי בינה מאמרי חז"ל הנפוצות בתלמוד... עם שלשה לחות נחשת... תכנית צורות למודי המדידה... מאת ר' דוד פר י ז ב ה ו י ז נ מ תושבי פיורדא... בר לי ין ה' תקנ"ז (1796) 3 לוחות, קכ"ח [1] דף, 8° — הסכמת הרב צבי הירש ברלין, הוצאה ב' זאלקווא תקצ"ח.

מתוך מבוא הספר דף ז' ע"א: "...שמתי לנגד עיני האנשים אשר להם התכוונתי להועיל, והנה הנם היושבים באהלי תורה... בהם לבדם ה' כל מגמת פני בחבור הלזה... ראיתי כי טוב הוא להלוח עליו ולעצור בו גם יסודות הראשונים מחכמת המדינה אשר לא כדת שאר המהברים; כי בזה מצאתי און לי לתרבות בשאלות מועילות לפרש ולהבין ענינים רבים הנפוצים בש"ס וספרי קודש...".

151. *כללי הדקדוק עם לוח המצות מה"ר משה ב"ר יעקב הלוי מויה וה"ר דוד ב"ר שלמה אלטאראס, הקדמה לכתבי הקדש, ויניציאה תל"ח 8°, 14 דף (פ"ב, ולפי רמש"ש, רס"ד מס' 35 1675, והתבנית 4°). — אצל ב"י רשום: כללי דקדוק לה"ר דוד ב"ר שלמה אלס ש"ל, נדפסו בתנ"ך, ויניציאה תל"ה—ח' 4°, וכנראה שנים אלו אינם אלא אחד.

151a. כללי הדקדוק בקצרה לחנוך הקטנים. קריאה נאמנה זאת חוב מוטל על כל מלמד ומלמד ללמדה לתלמידיו ולחנוך לנער על פי דרכו ותהי ראשית מלאכתו ללמד כללים אלה לא יסור מהם ימין ושמאל כי לא שמנו בהם כי אם לחם לפי הטף המתחילים לקרא בתורה בן חמש שנים למקרא, בהם ימצאו די ספוקם, לפום גמלא שיחנאו, ואם תרצה דקדוק שלם לא יחסר כל בו בדמותו בשלמו בסדר נכון ונקל תמצאו בספר עשרים וארבע, בו המשכילים יזהירו וישכילו ויראו דבר דבור על אפניו יאכלו לחם לשבע די והותר... — חמו"ד שני דפים 8°.

אין בו אלא כללי נקוד, שם המחבר אינו נזכר, אבל בצדק קבע מר חנוך ילון, שמחברו הוא ר' שמחה קאלימאני, (ר' חנוך ילון, קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה שניה, ירושלים תרצ"ח—ט, עמ' 29).

152. [כללי דקדוק לשון עבר באים בראש] ספר חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות והפטרות כמנהג כל קהלות הקודש נדפס לתשוקת התלמוד הנעים ה"ה הבחור גד בן הרופא המובהק כמ"ר יצחק פואה... ויניציאה שנת התצ"ו לפ"ק, 2°.

בראש הדף השני באים דברי המגיהים: "אמרנו המגיהים ב, קריאה נאמנה זאת חוב

1. ויש לציון שבסוף ספרו מוסדות תבל, וויען תק"פ, דפים פט—צב ישנה הכנית שלמה בענין יסוד בית מדרש לרבנים, ובה כמה הצעות מעניניות.

בוטל על כל מלמד ומלמד ללמד לתלמידיו לחנוך לנוער על פי דרכו ותהי ראשית מלאכתו ללמד כללים אלה לא יסור בהם ימין ושמאל. כי לא שמנו בהם כי אם לתת לפי הסף המתחילים לקרוא בתורה בן חמש שנים למקרא בהם ימצא די סימנים לפיוס גמלא שיחנא וכשנגיע בס"ד להדפיס העשרים וארבע נשים בו כסולתן ערוך לשנוי כללי הדקדוק כדמותם בשלמתם לא יחסר כל בהם. גם המסכילים זיהירו וישיכלו ויראו דבר דביר על אפניו יאכלו להם לשבע די והותר. ולרעת כזאת בחימט. הנה יפה תואר ויפה מראה כל מגמתו היתה רק להגיע התנוקות לקריאה נאמנה ואלו הן כללותיה. [כאן באים כללי הדקדוק בהם אחד]

153. [כללי דקדוק לשון עבר בא בראש "ס' ארבעה ועשרים, תורה נביאים כתובים ובגליון יבא פירוש המילות בלשון ספרדים... כדי להבין את התלמידים הבאים לבית המדרש... והופרד ממנו] "...והנה מחדש עלה בלב כמהר"ר שמחה קאלימאני, אחד מן המגיהים נר"ו, לשום בתחילת ספר הנכבד הזה חיבור דקדוק אשר חיבר ותיקן על סדר חדש אשר לא בא כמוהו בספרי הקדמונים... — ויניציאה, שנת ולברך את כל מעשה ידך [תצ"ט] לפ"ק. כ"א [3] דף. 8°.

אחר כללי הדקדוק (כך שמו בתוך הספר על כל עמוד) באים: לוח המדות, לוח המטבעות לוח המצות בהרמב"ם, סדר הלמוד למי סרוצה לזכות את עצמו לקרוא בכל שנה ושנה כל חמשה חומשי תורה וג"כ נביאים וכתובים, ועוד שיטת סדרי משנה והלקם בזה האופן חלק כחלק לכל שבוע ושבוע למשל: בראשית, יהושע עד סימן ז"א, תהלים עד סימן י"א, מסכת הגיגה, וכן הלאה.

כללי דקדוק לשון עבר אחז המחבר דרך ישרה, לקיים מאחז"ל לעולם ישנה אדם לתלמידיו בדרך קצרה, למען יבינו התלמידים במהרה, וכלל פה חכמת הדקדוק בקוצר הדרך ברורה, ערוכה בכל ושמורה, עשהו הרב הגאון... שמחה קאלימאני ז"ל חד מחכמי וויניציא. — זה הספר כבר נעלם מן העין, כי חלפו עליו שנים רבות מהדפסתו הראשונה ועתה אפס ואין, עד אשר קמנו ונתעודדנו מחדש הדפסנו, ור"ל נ. א. ת"ר—1839.

מתוך הקדמת המחבר להוצאה אי בשם: "...אמר המגיה השני": "...וראה ראיתי כי זה מספר זעילה, וזה מרחיב דבורו יותר מדאי, הממעיט החסיד ולא ימצא התלמיד לרוות בו צמאו ויחסר די מחסורו, והמרבח העדיף אמרו... ולרוב המושג לא תשיג השגת המשיג ותלמודו לא מתקיים בידו ובפרט נמצא כי אגב חורפיהו לא דקי להעלות דבריהם על סדר נכון ובאותה הדרגה הראויה והצריכה לתלמיד המתחיל להתלמד, לכן אנה אלהים לידי בהיותי נצב על הגהת עשרים וארבע... לזכות תלמיד הנעימים ועל גדליהם יחנו נערי בני יצ"ו, ולמלאות חשיקת תלמידי הנעים ה"ה גד בן... כמ"רי יצחק סואה אשר במצותו נדפס ס' הקדוש הזה... ויגעתי ומצאתי לחבר ספר הדקדוק הזה על סדר נכון טוב ומועיל ללמוד וללמד לשוננו הקדש...".

מתוך הקדמת המחבר להוצאה ג'... [המדקדקים הראשונים] לא דקי להעלות דבריהם על סדר נכון, ובאותה הדרגה הראויה והצריכה לתלמיד המתחיל להתלמד, שנסתו את מתני ויגעתי ומצאתי לחבר ספר הדקדוק הזה על סדר נכון טוב ומועיל ללמוד וללמד לשוננו הקדש, כל דבר יבוא על על מקומו בהדרגה היותר הגונה, ולמען תקל המלאכה להוגה בה הנה זה בא לפרקים, ועתה שלישית בהדפסת ספר הקדוש הזה ע"י הסרוטם כמי גד במותו שמואל סואה אשר נדפס ספר הקדוש הזה, שמתו עיני עליו והצגתי על מצונו הראשון, והוספתי בו איזה דבר אשר היה ראוי להוסיף...".

154. **כתב יושר** תכנית מכתבים ואגרות עבריות ואשכנזיות, ללמד לבני יהודה כתוב איש אל רעהו במליצה נקיה וקלה, דברי שלום ואהבה, תוכחת מוסר וארחות יושר, גם מכל חפץ מסחר וקנין. הכל בלשון צח ונעים. מאת המליץ... ר' שלום הכהן. הוא הספר... אשר נכתב בעיר וויען בשנת תקפ"פ. ועתה נוספו ונצמדו אליו שני חלקים חדשים. הלא המה שפה ברורה, שירי נועם, רובם ממיטב הליקוט ומבחר הקיבוץ מן המאספים.. אויסוואהל גוטער, העבריעאישער אונד דייטשער בריפע, אין אנייעם ריינעם אונד פליסענדען שטיעל. אין ביידען שפראכען אבגעפאסט... צום נוטצען דער איזראעליטישע יוגענד דיא זיך איינער גוטען שרייב ארט צו בעפלייסיגען ווינשען. אין דרייא אבטהיילונגען—Warszawa—1847 [4], 186 עמ' 12° — כ"א משלושת החלקים עם סער מיוחד. ח"א כולל קבוצת אגרות, ח"ב — אגרות ומליצות הנכתבות בפועל מאת סופרים ומליצים... ה"ג — שירים נפלאים ממשוררים מפורסמים. — ווארשא, תרט"ז. — שם, 1857 — שם, 1858. — ווילנא תרכ"ד. — ווארשא, 1870 — ווילנא, תרל"ד. — ווארשא, 1877. — ווילנא, 1898.

כתב יושר החדש ר' כתב יושר.

155. **כתבי ישראל**. היר ישראל סג"ל. תבנית אגרות ומכתבים: סדיל קאב, תקנ"ו, 8° (ב"י בשם פירשט). שם תקצ"ו (פ"ב). (זולקווא), 1796, דף 88, 8° (צייטלין).

156. **כתב נבחר**... החרוזים על סדר אלף בית אשר מתוכן ירגילו עצמן לכתוב. גם הוספנו עליו מספר עט סופר אשר חיבר משה ב"מ מיכאל הכהן. מאת ה"ר משה ב"ר יעקב קאפיל מלבוב. הכתבים לקוחים בחלקם מספרי אביו יעקב בן אשר אנשל ואחיו יהושע פאלק. — קראקא, ת"ט, 8° — עוד כנ"ל עם נוספות: פראג, תס"ה, 8° (צייטלין, מס' 58, ב"י ופ"ב). **כתבי שלמה** ר' אגרת שלמה.

157. **כתר תורה** ללמד לנערי בני ישראל דת וספר, נלקט ונעתק אל לשון צרפת ואשכנז מאת יהודה מאיר ווילשטאט המכונה לאמבערט Catéchisme De Culte Judaïque. — (מעטץ) Metz, 1818 143 עמ', 12°.

מתוך הקדמת המחבר: „נקרה לפני ס' לקח טוב להחכם ר' אברהם יגל ז"ל, מתורגם על לשון רומי, ויהי בקראי בו ויבוא איש ממיודעי, יודע לטון וספר, וידבר על לבי לעשות כתבנית הספר הלו מתורגם אל לשון צרפת ואשכנז להורות נערי בני ישראל... התאמצתי לעשות כדמותו מחדש אבל לא כתבניתו; אכן היה לי לעזרה למראה מקום ולמזכרת, ובמקומות אחדים העתקתי ממנו מלה במלה.“ [כתוב בצורת שיחה בין רב לתלמיד. העברית והצרפתית עמוד מול עמוד והגרמנית למטה].

158. **קוח הבנין** הר' שלמה זלמן הענא כ"ץ. כללי הדקדוק בבניני הפעלים בלה"ק; (חסר שער, ונראה שנדפס כתוספת לצוהר התיבה שלו בדיהנפורט שנת תקמ"ז). 12° — ובשם לוח הבנינים: אמ"ד ת"ק 2° (דף גדול בן ששה עמודים) (ב"י ופ"ב).

159. **סדר לוח הבנינים** ולוח משקלי השמות מסודרים לתועלת התלמידים ע"י ר' היים קעסלין מברלין. נדפס פעם ראשונה ע"י המחבר בהמבורג שנת תקמ"ה לפ"ק וכעת נדפס שנית קרלסרוה תקס"ה, דף אחד, 2°.

—...זולקווא. תר"א. [14] דף. 8°. — (נדפס ונכרך עם סי' מסלול). — ...כסודר לתועלת התלמידים... ירושלים תרס"ח.

וע"י צפתיב II 169; ושם כרך 62 V נרשמו ע"י זליגמן, ביגונגס — טאבעללעך של השמות שנדפסו בקרלסרוה.

מתוך הקדמת המחבר לסי' מסלול: — "...ראיתי כי טוב הוא ומועיל לתלמידים סדור מערכת הבנינים על דף אחד בדרך שסדרם הרחיה ז"ל וסאר המדקדקים. לכן הוצאתי לאור סדר לוח הבנינים ולוח הכנויים עם לוח משקלי השמות אשר סדרתי (נדפס פה המבורג שנת תקמ"ה לס"ק)".

160. לוח הבנינים מפעלי שפת עברית הקדושה. נקבצים ומובאים לידי העוסקים בה מפתגם האלופים ממונים על חדרי בני ישראל פה קהלתנו הקדושה וסביבותיה יע"א. על ידי שמעון הייגמאנס מורה על חדרי עניי בני ישראל אשר תחת ממשל פקידי החיל הנ"ל. אמ שטרדס, תקפ"ב [2], ל' עמ' 8°. גם שער בהולנדית וכן תרגום המונחים וחלק של הנסיונות והערות בהולנדית.

161. לוח הפעלים הכולל דוגמת כל הגזרות בפעלי לשון עברי ואופן נסיותיהם בחבור הכנויים, ומסודרים באופן היותר נאות למתחילים, ומצורף אליו ידיעות וכללים בדיני התנועות, הצריכים להם ובאור הלוחות בלשון אשכנז. וסדרתי הזמנים ע"פ הדרך שהלכתי בו בספרי הכולל תלמוד לשון עברי. מאת יהודא ליב בן זאב. — ברעסלויא. תקנ"ו. [32] דף. 8°. — האשכנזית באותיות צו"ר.

לוחות הפעלים עם משקלי השמות כולל דוגמאות כל הפעלים וכל השמות... ווי לנא תרל"ט. — בלא שום הקדמה... (כנ"ל) שם תרמ"ד — 1883. — (כנ"ל) שם, תרע"ב.

מתוך הקדמת המחבר: "...ושמתי לפניכם ידיעות וכללים קצרים לבאר הלוחות באר היטב והכונתי אותם באופן שהמורה יכול להתחיל עם תלמידיו בלמוד הפעלים וגזרות והבנינים... לפי שהאיתי כי למוד לוחות הפעלים הוא ראשית דרכי המתחילים..."

162. סי' לוח הפעלים הזה אשר לקטתי מספרי המדייקים אשר לפנינו ודקדקתי הדק היטיב... עם אותיות המשמשים מלפניהם ומלאחוריהם ועם הכנויים הבאים עליהם... תמצא בו כללים נכונים אשר הניחו הקדמונים באורך לאותיות ולתנועות... לילך מן הקל אל הכבד כדרך הלמודיים בדרך הקצר... מיכאל בן... צבי יהונתן [צבי יהונתן] מאלטין קונשטט. פיורדא, בשנת והנה עיניכם ראות כי פי המדבר אליכם בלה"ק [תקכ"ח] לפ"ק, ט"ז דפים, 8°.

מתוך הקדמת המחבר: "...ואף שנדפס כבר לוח הבנין זה עשרים וחמשה שנים ע"י המדקדק הגדול מהור"ר זלמן הענא... בעל בנין שלמה... רק שהאריך בו לפי גודל חכמתו וידיעתו... ובאשר שראיתי שבדורותינו אין בליבנו רק כמחט סידקיה מאשר היה לפנינו אמרתי לקצר ולבאר הכללים הצריכים לבנין... ויהיה להם כמפתח היורד לאמת השיחה ופוחת כיון להבין ולהשיג כפי קט שכלינו השבעה בנינים..."

163. לוח הפעלים עם תרגום באשכנזית-יהודית: קראקא שנ"ה. 8° (ב"י ופ"ב).

164. לוח הפעלים מה"ר שלמה זלמן הענא: האמבורג ת"פ. 4° (פ"ב).

165. *לוח הפעלים והשמות לר"י בר"ל: ברלין, תקנ"ד, 4° (ב"י)
ר' עמודי הלשון.

לוחות הפעלים, ר' לוח הפעלים.

166. לוח הפעלים ומשקלי השמות oder Paradigmen der hebräischen Conjugationen und Declinationen. Verbessert und mit einer Einleitung versehen von R. J. Fürstenthal, Vorsther einer Schulanstalt. Breslau, 1826.
8. ל"ב עמ', 8°.

[רק השער בגרמנית. ההערות וה"איינגלייטונג אין העבראישע קאנוגאטיאנען" באותיות עבריות].
167. לוח הפעלים ומשקלי השמות Conjugations-und Declinations-Tabelle der hebräischen Sprach. Vollständig bearbeitet und mit Anmerkungen versehen. 1839 Schwerin a. d. W.
48 עמ', 8°.

[ולפי פ"ב הוצאה ב' של לוח הפעלים לסירשטנטל].

168. לוחות בניני הפעלים עם משקלי השמות מוגהים ומסודרים באופן היותר מועיל לידיעת מלאכת הדקדוק מכל אשר יצאו לפניו מבית הדפוס. פאלשטענדיגע פאראדיגמען דער עברישן צייט-אונד נעווערטער צום געברויך פיר שולן אונד הויזלעהרר. ברלין, ה'תקנ"ד לב"ע. ל"ג. [ע] עמ', 1 לוח, 8°.

169. לוח הבנינים כל הקנינים, לא ישוו במ, כי טמון בחבם, רובא דמנכרא משער הפעלים, והשתדלנו בעז וגברנו חיילים, לתת להם יתר שאת ויתר עז על הראשונים, אשר נדפסו בשום פעם חדשים וגם ישנים, להשביע רעבון התלמידים ולרוות הצמאון... כתבנו כל הגזרות, הידועות אם הזרות, בנחות או בחסרות, ובכל הבנינים סדורות, בכלים בהמקורים מחברות, ויבינו במקרא ובדברי חכמינו ז"ל ומפרשיהם, וילמדו לכלכל דבריהם במשפט וארשת שפתיהם. חמו"ד [ברלין חקצ"ז], [17] דפים, 8°.

בסיום הספר נאמר: "הנה זה הוא, מה ששערנו בו לתלמידים... אמנם זה מה שיש בו די למתחילים ולפסחים רגלים... דברי מרדכי בהר"ר שמעיה דריזן ז"ל מברלין".

לוחות הברית ר' אבן ישראל.

170. *לוחות הפעלים עם משקלי השמות. כולל דוגמת כל הפעלים וכל השמות בחבור הכנויים וכל נטיותיהם. — קארל סרוא, תקצ"ז, 48 עמ', 21 סמ' (ויינר — בנדר, מס' 5648).

171. ס' לוית חן חבור כולל בלשון צה וקצר כל דרכי לשון הקדש בסדר נאות ומסדרים שיתנו יקר לבעליהם למגדול ועד קטן חברו והדפיסו והגיהו כמהר"ר עמנואל יצ"ו בכמ"ר יקותיאל איש בניונטו. — מנטובה שנת אשגבהו כי ידע שמי [שי"ז], [6] ק"ח, [2] דף, 8°.

מתוך הקדמת המחבר: "ודקדוק הלשון ראשית דעת הוא יתד שהכל תלוי בו... ואף שספרי המדקדקים רבו כמו רבו יש מי שמקצר במקום שראוי להאריך ויש מי שמאריך בה במקום שראוי לקצר... ויש מי שהאריך לסתור דעת שאר המדקדקים בטענותיו והשגותיו ויש מי שלא הביא הדברים על סדר נאות, ויש מי שיעסה על דקדוק הלשון חבורי הרבה קטני לא ידע האדם באיזה מהם יתחיל סדר הלמוד ומה יהיה משפט הנער ומעשהו, לכן לצורך בני ולבקשת בחורי המד באחי לגבי ספרי המדקדקים

רצא

אקח השבלים עלות בקנה אחד בִּי אית וטובות ואשליך מעל שתי ידי הרקות... ואסדרם לעיניהם בסדר נאות צח ופצרה..."

172. **לחם לפי הטף היר אהרן לוצאטו**, מלון ולמודי הקריאה עם תרגום איטלקי. — ווירוגה, תקפ"ה. טריאסטי תרי"ג. 8° (פ"ב).

173. **לימודי דת ומוסר** יבואו בו בלשון עבר וצורת מצות הנוהגות בזמן הזה, מנחה טהורה היא לילדי בני ישראל מאת אליהו הלוי [חלמן]. פאריס ה'תקפ"ז ליצירה. — מיץ, ה'תקפ"ט. 141. [1] 10 עמ' 12°. משמאל לימין. עברית וצרפתית עמוד מול עמוד. — גם שער צרפתי מיוחד.

174. **ס' לימודי ה' לחנך את נערי בני ישראל בדרכי המוסר מאת הצעיר דוד זכות מודינא**. — ריגיי, שנת לקחת מוסר השכל [תקע"ה] לפ"ק. 109, [5] עמ' 8°.

גם שער איטלקי. — עברית ואיטלקית עמוד מול עמוד. — בהתחלת הטכסט בעמ' 6 כתוב: חלק שני / אל המוסר. / לימוד ראשון / על עשרת הדברות. — בשער לא צויין שזהו חלק שני.

175. **למודי הטבע חלק ראשון מאת משה מרדכי יאור על בעל המחבר ספרי רוח חיים נפש חיה מופתי המציאות ועקדה יצחק, לכבוד הרבני... מוה' נחמן קראכמאל נ"י**. — שער נאוויץ, שנת אמת קנה [תקצ"ו] לפ"ק. ד' [4] ה'—קל"ו דף, 8°.

בראשו אגרת שלומים מאת אלכסנדר זיסקינד קאלליר, תחלה למשה ושיר מאת מרדכי שטים חכהן, אגרת ושיר מאת יוסף סג"ל, ואגרת מאת אברהם מ. מ. מאהר בעהמ"ח ס' מגן החכמה. — ד' ח' קים, ל ל חלק שער מיוחד, אבל פאגינאציה אחת.

למודי המישרים ר' בית הספר.

176. **למודי הקריאה אדער אונטערריכט אים לעזען פיר דיא איזראעליטישע יוגענד סאן 3 ביז 6 יאהרען**, מיט קופפערען. — ווין, 1823, 52 עמ' VII לוחות של תמונות, 12°. — בסוף באים דברי המחבר ר' ישראל בכ"ר חיים מביליגראדו תושב בעיר מלוכה בינה.

צווייטע פערבעסערטע אויפלאגע, ווין, — פתחי הנחישת דברי המחבר חסרים באכטמפלאר שהיה בידו.

מחוך דברי המחבר: "...ה'... הוא יודע כי לתועלת ילדי בני עמי ילדי ישראל חפצי ומאויי, ולזאת לא שמתו את לבי על רבוי ההוצאות להרות על לוחות נחישת תמונות שונות כאשר לא היה עד עתה אך למען הבעיר שביבי השוקה אל הדעת בלבב הנערים..." (מדברי המחבר בסוף הספר).
ב"פארבעריכט" אומר המו"ל שספר זה מיועד לתלמידים מגיל 3—6, שאינם מסוגלים להתחיל את "מסלת הלמוד" של בן זאב.

177. **למודי הקריאה וסדר הברכות עם תרגום אשכנזי וציורים בשביל הנעורים**: ווינא, חש"ד, שם, תקע"ו, שם תקפ"ו, רעדלהיים, תר"ח, פיורדא, תרי"ג, 8° (ס"ב). אולי אחד מן המובאים לעיל.

178. **למודי הקריאה אדער עלעמענטארביכליין פיר דיא איזראעליטישע יוגנד**. — הכו"ד, 24 עמודים, 12°.

ההערות והביאורים באשכנזית-יהודית, מעמ' 17, אנווייזונג צום יידישדייטש לעזען, מעמ' 21, קורצע איבערזיכט דער איזראעליטישען געשיכטע.

179. ליקוטי מסכתות עם פירוש הגאון מוהר"ר עובדיה מברטנורה לחנך בהם הנערים. — ריגיו, בהוצאת מעלת החכם חנניה אלחנן חי כ"ץ נר"ו. שנת את הכל עשה יפה בעתו [תקס"ט] לפ"ק. כט דפים, קפב, [2] עמ' 8°.

מתוך דברי המדפיסים: „ראה ראינו להדפיס אחרי מסכת ברכות ומסכת פאה פרק איזהו מקומן (עם פירושו) השגור במי כל אדם... וכן הדפסנו גם סוגיא ראשונה של ברכות הנוהגים בני איטאליא לאומרה והיא בסדר תפלה כדי שהמלמדים יוכלו ללמדם לתלמידיהם ויבינו וישכילו מה שהם אומרים; אחרי זאת רחש לבנו לחבר אליהם מסכת אבות עם פירוש הרע"ב...”.

180. ס' לקוטי הלכות הנקרא בשם לקח טוב ויצא האחד ללקוט אורות. למה נקרא שם אורות. שמאירות את העינים בני עמנו בית ישראל, תינוקות של בית רבן, מלוקט ממסכתות הנצרכים. עם פרשי' ותוספות ומהרש"א, ואיזה תוספות לחדד השכל, ואסף וליקט אמרים, ולפי חינוך לנער המה מסודרים... — ווילנא, תרי"א, י"ז דפים, 8°.

... (הוצאה ג') „בהוספה מרובה“ Kopye [1853] — (הוצאה ד'), ווארשא, תרי"ט. — נפ"ר בקאפוסט תקצ"ג (עי' ווינר-בנדר מס' 5845).

לקוטים מתוך בבא מציעא, בבא קמא, כתובות, קדושין, גיטין, פסחים, ביצה, לא נרצב ע"י ב"י, ופי"ב רושם כדפוס ראשון ווילנא תרכ"ח.

181. ס' לקח טוב להצעיר אברהם יג"ל יצ"ו ממונציליצי ממשפחת הגאליקי, והוא דרוש מעט הכמות ורב האיכות הכולל עקרי התורה והדרך הישרה שהוא תפארת לעושה בעולם הזה ובעולם הבא חנוך לנערים באמונה ובמוסר וגם כי יזקינו לא יסורו מהדרך הסלולה כי ישרים כל מסילותיה וכל נתיבותיה שלום. ויען כי עתה בעויה כמעט התורה נשתכחה מישראל ח"ו והאמונה נעדרת, ואנשי אמונה עברו ושפחה תירש גברת, והחנופה גוברת, אם אין קמח אין תורה, וכל איש לדרכו יורה, וכל אדם לחיי שעה פונה, ולחיי עולם אין קול ואין עונה וצדיק באמונתו יחיה. ע"כ כדי לזכות את הרבים הביא לבית הדפוס כמר נפתלי בן מהר"ר שמואל ז"ל פפנהיים... — אמ שטרדם, וצדיק באמונתו יחיה [תי"ח] לפ"ק, י"ד דפים, 16°. — מוקדש לר' יוסף מפאנו.

תורת לקח טוב ווייל איך האב גיזעהין אלז דש רוב, ואר שטינג ניט ווש עש איז דש ספר לקח טוב, ווייל עש שטיט אין לשון הקודש אן שטאט מן זול אלי טג אויז לייאן, מאן לייאט עש ניט אין איין חדש, מאן לושט עש גר שטין אונ טוט דא פון גין, דרום האב איך עש וואל בידאכט אונ' אין טייטש גיבראכט, אלז קענן לייאן מאנן אונ' פרויאן יונגן אונ' מיידן, דרום הב איך אין דיוש ספר גישטעלט אלי ביידן: דש חרם פון דען רבנים ניט נאך צו ררוקן ווארט אויף דער אנדר זייד בשיידן: אמ שטרדם, והיתה לה' המלוכה [תל"ה], 12°.

הסכמת: ר' אברהם ב"ר יהושע ור' יהודה ליב ב"ר שלמה, אמשטרדם (תיו למר הי לפ"ק). — העברית והאשכנזית-יהודית זה על יד זה באותו עמוד. — בשתי הלשונויות נקרא הספר תורת לקח טוב.

Catechismus Judaeorum in disputatione a dialogo magistri ac discipuli scriptus à Rabbi Abrahamo Jagel, Monte Silicis oriundo. Et Latinus ex Hebraeo factus à Ludovico de Campiegne de Veil, A. M...Londini 1679.

אחר הספר הרומי באה הקדשה לבישוף מלונדון והקדמה ברומית, הספר העברי נמצא בדף

י"א ע"ב והוא העתק מדפוס וויניציה («נדפס במצות זואן די גארה בוויניציה»). הספר עצמו נדפס עברית ורומית עמוד מול עמוד. אח"כ באה תפלה, ג"כ מתורגמת, ובסוף: בראות המשכיל ר' מסלם בכמהרר יצחק סלם יצ"ו יופי ההבור וזין ערכו נשא משלו ויאמר כה...

— ... כנ"ל. [1690] Franequer... — ווילהרמרש דארף, השיב את

חמתי מעל בני ישראל [תע"ד]. בתרגום ל"א. התרגום בא אחר כל שאלה וכל תשובה. בעמ' אחרון נאמר: אני המעתיק... יעקב בן... מהור"ר ירמיה מתתיהו הלוי... אני יעקב הקורדובה... והשלמתי מלאכתי זאת... שנת תהלתי [תל"ה]... יע"ט ניץ, לסדר ופרט וידעת היום כי ה' אלהיך הוא [תע"ט].

— כמו שנדפס מקודם באמשטרדם. אחר המקור העברי בא מדף י"א תרגום אשכנזי-יהודי עם שער מיוחד ועם התנצלות של בעל המדפיס. האכסמפלאר שבידי הסר. — ווארשא, תקס"ב. — מחוברת אליו צוואת הרמב"ם לבנו הרי אברהם וגם משל חכמים ומוסר גאה מס' צרור החיים. — ... ר"גיו תקס"ט יחד עם שבילי אמונה (ע"ש) — ווילנא, תרל"ז. — כנ"ל. למטה כתוב ברוסית: על פי הוצאת ווארשה 1802. — שם, תרמ"ד. — כנ"ל ונוסף עוד אגרת הרמב"ם. בשער העברי נאמר: ... להשריש בלבות ילדי בני ישראל אמונה טהורה, אהבה ויראה מדות טובות ודרך ארץ... ועתה העתקנו אותו לעברית אשכנזית (שוארגאן) להרגיל ילדינו במדות טובות... והוספנו כמעט בכל תשובה לתשובה של התלמיד רעיונות טובות מהגאון הכוזרי ומהגאון בעל נפש היים ומרבינו בעל חובות הלבבות... — התרגום בא בכל עמוד למטה. — נפ"ר בוויניציה ש"ם.

הקדמת המחבר: «לפנים זאת בישראל לעשות סוג לתורה ולהעמיד הדברים על שרשם באופן שכללי הדברים העקריים יהיה שגורים בסי כל כמו שעשו הנביאים ע"ה יש מהם שהעמיד כל דבר התורה על י"א כללים יש שהעמידם על שלש עד שלבסוף קם אחר מהם והעמיד כל התורה כולה על כלל א' שנאמר וצדיק באמונתו יחיה. ומה גם עתה שבעו"ה צרות צרורות תוכחות זו את זו. כי טוב ונעים להעמיד כללי התורה עבודה וגמילות חסדים ודרך ארץ שאלפים שנה קדמה לתורה על כללים קטני הכמות ורבי האכות ובאופן שנער קטן ולא חכים ולא טפש ינהג גם בשט בנפש כדי להגדיל ולהאדיר. ומי יתן ויהיה לבבם זה של אלופינו ראשי הקהלות יציו נפוצות יהודה וישראל לצוות ולהודיע דרכי האמת והיושר ויהיו כלם כלם קטנים וגדולים יודעים את ה' ודרכי המוסר כי בזה ירבה הדעה בין התלמידים ונער או פתי וככל אשר לא השיגה ידו להבין בלמודי החכמה וההושיה. עד שידע סנות התורה והמוסר, לא מפי סופרים ולא מפי ספרים, ידע ויבין ושיג האמת מפי שאמרו, ולכונה זו ולכבוד ה' קמתי אני הצעיר והקטן אברהם יגל יציו בכמהר"ר הנגיה זל"ה ממונצילצי ממשטת הגאליק"י בקנאתי לה' מתוך העדה ולקחתי עט סופר בידי... ואספתי דברי חכמים וחידותם אשר כתבו על שרשי התורה... למען יהיה חבור קצר שגור בפי התנוקות וילמדוהו על פה ובוה יגדלו ויוסיפו ביראת ה' כל היום ולא יחסאו גם כי יזקינו לא יסורו מן הדרך הטובה הזאת וקראנו אותו בסם: לקח טוב כי באמת לקח טוב נתתי לכם ולא כלבי אמנם מסוד שיח החכמים האמתיים אשר סוד ה' אמת: ועל כן הורתי אל תעזבו ישמע הכב ויוסף לקח ישים איתי לפני הילדים יחזיק במוסרם אל ירף ידו מהם עד שירגילם בו ויהיה שגור בפיהם מראש ועד סוף כי אז יבינו יראת ה' ואהבתו ודעת קדושים בסדות ודרך ארץ וכללי התורה ימצאו...»

המדפיס שהדפיס ס' לקח טוב באמ"ד תמ"ו כותב: «ולכן הבאתי ספר זה לדפוס בהיות שמלמד לאדם ידיעת השם ויסוד התורה וראוי לכל מי שיכונה בשם ישראל למגדול ועד קטן לקרות בו בכל יום, ובדין הוא שבכל קהלה וקהלה שהפרנסים וממונים בצירוף החכמים יתקנו ויגזרו לכל המלמדים ללמד לתלמידים ספר זה. למען תהי' תורת ה' שמורה בפיהם. וילמדוהו כ"פ כדי שידעו את ה' בכל לבבם».

182. לקח טוב עם שבילי אמונה לחנך הנערים באמונה ובמוסר וגם כי יזקינו לא יסורו מהדרך הזאת... נדפס במצות החכם... כמוהר"ר חנניה אלחנן חי כ"ץ גר"ו לעזר ולהועיל לכל נערי בני ישראל ה"י ריגיו. שנת יקת טוב נתתי לכם [תקס"ט] לפ"ק, [4] י"ו עמ', 8°.

שבילי אמונה והוא ספר קטן הכמות להדריך נערי בני ישראל באמונתנו הקדושה בדרך קלה וישרה אשר אסף... כמוהר"ר חנניה אלחנן חי כ"ץ גר"ו תושב ריגיו יע"א לתלמידיו הנחמדים. שנת לדור ודור אמונתך [תקס"ט] לפ"ק, ריגיו, ל"ד עמ', 8°.

מתוך הקדמת המדפיס ל"לקח טוב": "פלגי מים תרד עיני על שבר בה עמי בראותי כמה וכמה בחורי ישראל כי דרך אמונה לא ידעו... על כן אמרתי עת לעשו להי ודרשתי... ומצאתי ספר קטן הכמות ורב האיכות כולל עיקרי התורה ויסודי האמונה לחנך הנערים בהם שכבר נדפס בוויניציאה... ע"י זואן דגארא ונקרא לקח טוב... ויען אינו נמצא גמרותי להדפיסו שנית באיזה שנוי לתועלת הנערים כבן תשע או עשר שנים להזכיר ולהחזיקם באמונתנו הישרה ולהישיר לבותם... מתוך ההקדמה ל"שבילי אמונה" עמ' ג': "...והנה עתה באתי לחוות דעי השפל למלמדי בני ישראל שאחרי שלמד הנער הספ' הנזכר [לקח טוב]... מתהגן אנוכי אל המלמד שירחיב לו הדרך בפרקים חאלו ובפרט בפרקים המדברים על ענין הגבוהה וחתורה שבכתב ושבע פ... והנני אחלה פני המלמדים בכל לשונות של נא ובקש' ובפרט לאותם העוסקים במלאכה שמים באמונה שישיילו אח עצמם ללמד לתינוקי של בית רבן התחלות האמונה בספרי זה הקטן [שבילי אמונה].. הנה זה הדור שיגדלו הנערים ואין בהם תם יושב אהלים אהלי תורה ויוצאים מבית רבם ילדים רכים כטרם דעת שרשי הדברים אשר עליהם תסוב התורה והאמונה...".

183. סי' לקח טוב עיניכם תחזנה משרים, ביאור יפה בליא על כל שם מלה ופעל... על כ"ד ספרים, תועלת רבה לזקנים עם נערים, ומלמ"ד לאדם דעת היושבים עם תלמידיהם בפתח אוהל ישרים, ואין בידם בכל עת עשרים וארבע עם הפירושים והחיבורים, כגון רש"י ורד"ק ושאר ביאורים, בפרט היושבים בפרוזות ובכפרים... משה בן לאא"מ יש שכר הלוי ז"ל הנקרא ר' משה שערטילש, פראג, עתה ידעתי כי הושיע ה' את משיחו [שס"ד] לפ"ק [281] דפים, 8°.

184. סי' לקיטת יוסף מפתח למצוא חפץ שפה אחת ודברים אחרים. צווייטע דורכאויס פערמעהרטע, אונד פערבעסערטע אויפלאגע. ענטהעלט: העברעאישע גלייכלויטענדע ווערטער פאן פערשידנען בעדייטונגן אינ'ס ריינע דייטשע איבערזעטצט און געזאממעלט פאן יוזפא הירשפעלד, פריסאטלעהרער צו שווערין אן דער ווארטעהע. — Wien, לפרט ויהי יי את יוסף, ויהי איש מצליח [תקס"ו, 1825] לפ"ק, [8], 72 עמ', 8° — נפ"ר בליסא תקע"ו.

מתוך הקדמתו הראשונה של המחבר: "החכם... יראה כי רחש לבי דבר טוב, למען ילמדו נערי בני ישראל שפה ברורה: וזה אשר טפחתי ורביתי לטובת ילדי העברים... כי מוטל על כל איש ללמד ילדי העברים העורים... להוכיח... ולמלאות את חסרון ידיעת העברים... לא פעם או פעמים, רק עד כמה פעמים ואחת, עד סיהי שגורה בסוף ולבם שוים, לדבר דבר דבור על אפניו...".

185. החלק השני לשון זהב שהוא מכתם לרוד ובו נכללו אגרות שלומים, לאנשים חשובים ישרים ותמימים, לכל אחד ואחד כפי מעלתו לקרות הלל שלם

רצה

לפי מדרגתו... יגיל וישמח המוכר והקונה. ככותב כקורא כשומע כעונה...
-- אמ שטרדם. בשנת קול חתן וקול כלה [תצ"ד] לפ"ק. [2] דפים, 60 עמ' 16.

מהקדמת המו"ל: ...ו גשיכס דיוש וואחר אחי כמר יוסף מארשן עם איש ישראל
אחד גלייך פון מעלס בהלק ראשון הנקרא הנוך לנער האבן מתעסק גיווען בטרחה גדולה ובהוצאות
הרבה... חלק שני איזה צו לאון פאלגין... וקראתי שם הספר לשון זהב, כי זהב כגמטריא דוד
על שם איש אחד הנקרא ר' דוד... והוספתי על השם המ"ל בכתבם ל דוד לפי דעתי על שם
לפי שהוא כעטרה יקרה על ראש התנים וכלות... וגם נזכר בו כל כתבי קרואים על התנות והכנסת
ברית וד"ל. וגם התחלות וסיומות, ועל גבי הכתבים. וזו וזאל פון הויכח אלס נידריגי פרושויגן...
[המחבר הוא ר' יוסף מארשן והמו"ל הוא אחיו דוד, ע"י צייטלין, מס' 52. כל הספר בכתב
קורסיבי: — חלק מן המכתבים גם בעברית. ועיין ח"א ממנו הנוך לנער].

186. לשון זהב. חרוזות יפות לחנך הנערים לכתוב אגרות בלשון צח:
קראקא, תכ"א, 40 דף, 4° — אמ"ד 1734 (2). 8° (ב"י, פ"ב, וצייטלין מס' 7).
לשון זהב, ר' הנוך לנער.

187. לשון חכמים ולשון פז... לכתבים בחרוזים... ע"פ השם... מספוקי
תורה נביאים וכתובים ומגמרא ומדרש דברים הנוגעים לכתב ולשון... וגם הוספנו
כמה סגולות מספר דברי חכמים... — זאל קווא, תקי"א, 23 דף, 8°.

188. לשון יהודית oder vollständige jüdisch-deutsche Fibel nebst einer
Auswahl von biblischen Stellen, als eine vorbereitende Lehre für den Künftigen
Religions-unterricht, und Sätze verschiedenen Inhalts: Einkleidungen verschie-
dener, aus dem gewöhnlichen jüdischen Gebetbuche genommenener gebete
und ein kurzen Unterricht über die Einrichtung des jüdischen Kalendars von
C. Rehfuss, israelitischem Prediger und Oberlehrer an der israelitischen
Frankfurt am Main. 1833 8° עמ' 24 Volksschule zu Heidelberg.

רק השער באותיות לועזיות. כל הספר באותיות עבריות.

189. לשון למודים ר' אליקום מלמד ב"ר יעקב מקאמא רנא.
ללמד לנערי ב"י לכתוב צח, [והוא ס' מגלת ספר (ראה שם) בקצת שנויים
ותוספות]. אמ"ד, תמ"ו, 36 דף, 4° (ב"י, פ"ב, צייטלין מס' 32, ורמ"ש—
רס"ד מס' 554).

190. לשון למודים. אמר דוד בן השוע הנשא דון שלמה אבן יחיא ז"ל. הבן
האהוב יצ"ו, שאלת ממני זה כמה ימים אכתוב לך דרכים כוללים בחכמת לשוננו
הקדוש לפי שראית הספרים המחברים בזאת החכמה הולכים על פנים שונים, יש
מהם הולכים דרך ארוכה מאד תקוץ בה נפש המתלמד... ויש מהם הולכים דרך
קצרה... שעם היותם כולם סולת נקיה אין אחד מהם מספיק אל הצריך אליו
מזאת הידיעה: ומי שהלך הדרך האמצעית אשר הם הרד"ק והאפדי... בויכוחיו
והשגותיו... האריך מאד בדברים בלתי מועילים למתלמד והשמיט הרבה מהצריך
אליו ואני... לקחתי לנגד עיני ספרי הראשונים והאחרונים אשר כתבו בחכמה
הזאת ולקטתי מדבריהם זה החבור הקצר אכלול בו רוב חלקיה היותר הכרחיים
בסדור היותר גאות שאוכל... והנה קראתי שם החבור הזה לשון למודים
להיות עינו ללמד לבני יהודה ואת נערי בני ישראל דרכי לשוננו הקדוש...

[קונשטאנדינא, רס"ו] [58] דף. 8° — הרף האחרון, שבו נמצאים בדפוסים אלה מקום

דשנת הדפוס, חסר באכסמפלאר שנידי.

191. לשון למודים כולל משלים וספורים מיוסדים על אדני מוסר השכל. הוציאם לאור לתועלת ילדי עם ישרון וואלף מאיר מורה לשון עברית בבית חנוך הנארמאלי אשר בפראג. — פראג, שנת הת"ר. 147 עמ', 12° — גם שער גרמני. עברית וגרמנית (בחלקה באותיות עבריות) עמוד מול עמוד.

192. *לשון למודים ר' יצחק ב"ר אברהם קאצינעלנבויוגן. דקדוק ומליצה לדבר צחות: אמ"ד. תמ"ו. 4° (ב"י ופ"ב).

193. ס' *לשון למודים תתבאר בו המליצה וחקותיה ללמד דעת את נערי בני ישראל השוקדים מתלמדי בלימודיה חברתיו אני הצעיר משה חיים... לוצאטו... מנטובה, תפ"ו. נ"ו. [1] דפים, 8°.

[שירים לכבוד המחבר מאת דוד ב"ר עזריאל פנצי ושמשון כהן מוורן. — בשולי הדפים נדפסו

המונחים באיטלקית].

...ועתה נדפס שנית לבוב תק"ע, ...הוראדנא תקצ"ו. — סדילקוב, תקצ"ו.

בראש הספר הקדמה ארוכה על דרכי המליצה והשיר ובסוף הערות אחדות מהמ"ל ר' דוב בער גינצבורג. — ...ווארשה, תרנ"א.

194. לשון נקי ראה זה דבר חדש שלא היה לעולמים אשר חיבר האלוף התורני כמהר"ר יוסף ראקובר מגליל קראקא בעל המחבר ספר מרכבת המשנה. וחיבר ספר קטן זה לזכות הרבים המוני עם אשר לא ידעו בטיב לשון הקודש ולפני בחורים ונערים לחנכם בלשון, בלול מקרא ותלמוד ובו ימצא התחלות הכתבי חרוזים על סדר כל פרשה ופרשה מבראשית עד וזאת הברכה. גם י"ז חרוזים ע"פ א"ב אשר מכל א"ב לבדו יוכל לברור לכל שם אשר בישראל יכונה. גם חרוז חדש בחדשו ומועד במועדו. גם ימצא חידושי סיום הכתב וע"ג כתב וחרמות שכותבין על גבי האגרת בכמה אופנים אשר לא נשמע ולא נראה מעולם... כמה וכמה אגרות... גם כמה אגרות לקצינים וארבע ארצות עם חרוזים השייכים להם. ובראותי גודל תועלת הספר הלז להרגיל עצמם בלשון צח ונקי, הדפסנוהו באותיות המורגלות בינינו בכתיבה להיותם שניהם כלולות כ"א ליפות הכתב והלשון ולהשתמש בהם התלמידים ומלמדיהם... אמ שטרדם, בשנת תע"ז ידך תרום ימינך [תע"ז] לפ"ק. ל"ד דפים, 12°. באותיות כתב קורסיני-

אשכנזי, כאמור בשער.

...נדפס שלישיית בהוספות מרובות, אמ שטרדם, שנת לשוני עט סופר

מהיר [תקכ"ט] לפ"ק — ...לשון נקי ולשון ערומים, ווילמרשדורף חש"ד, [12] דפים, 12°.

באותיות כתב קורסיני-אשכנזי, כמו בהוצאת תע"ז. בהוצאה זו חסרה ההקדמה — נס"ר בפד"א תמ"ט.

195. *לשון ערומים תבנית אגרות וחרוזים להרגיל הנערים לכתוב צח. פפד"א, את"ן, 8° — ובתרגום אשכנזית-יהודית, חמו"ד, 8° (ב"י ופ"ב).

196. לשון פז... ויש בו פ"ז התחלות, לפרנסי ולקציני קהילות... ודבר בעתו מה טוב הנוהג בכל השנה והתחלות לנשים יקרות ובתולות, וגם לחתנים וגם לכלות

וגם כתבים ברייא בריב, וגם ששייך על גבי כתב, וסיום אגרת הקודש, לכתוב בלשון אשכנזי ובלשון קודש... אבי באך, לסדר ועתה יגדל נא כח [תעין] לפ"ק, [20] עמ' 120.

197. סי' מאיר נתיב הלשון כולל כל חכמת הדקדוק וכל דבריו מיוסדים בלשון צח ונקי ובשפה ברורה וקלילה. גם הנגינות והטעמים והמתגים הכל מבואר הדק היטב. הובא לבית הדפוס ע"י המחבר מאיר ב"ה גבריאל פאלק... חלק ראשון. אמ שטרדם, בשער בת רבים [תקע"ב] לפ"ק, [2], סי"ד דפים, 80.

הסכמות: ר' שלמה מדובנא, ר' יעקב משה, באמסטרדאם, ר' דניאל כהן, שם, ר' יוסף אשר לעמיל, האג, ר' אלי צבי הירש אבד"ק לעוורדן ונתקבל לאב"ד בק"ק גרינינגען והאטערדאם, כל המסכמים מסתמכים על דבריו של ר' שלמה מדובנא.

...והוא ליקוט מ כמה ספרי דקדוק קדמונים ואחרונים, כמבואר בהקדמתו [אחר ההקדמה באה רשימת הספרים], והעתיקים ללשון אשכנזי המורגל במדינה זו... בלשון אשכנזי הממוני שמורגלים בו מנעוריהם... והלואי ילמדו בו נערי בני ישראל, כדי שידעו להתפלל בשפה ברורה... (מתוך הסכמתו של ר' שלמה מדובנא).

מתוך הקדמת המחבר: "...ואין בנו מבין הלשון [של המדקדקים] אפילו אחד מעשרה... ומה יעשו אזובי הקיר כמוני היום, אשר בקשו ללמוד החכמה הזאת היום, לכן קמתו... וכל כללי הדקדוק בלשון המון עם בארתי, והנה מהיום אני מקוה, שכל אחד על בניו יצוה, יקראי הספר הזה בגודש, לפחות פעם אחת בכל הדש, ומי יתן ישמעו לי רבנים בחדריהם וילמדו הספר הזה תלמידיהם אפילו פעם אחת כשבוע חצי שעה...".

198. סי' מבוא הלמוד כולל סדר הלמוד לתורה ולתעודה בישראל, לחנך את הנערים בקריאת האותיות והתיבות עד הגיעם להעתיק מלשון הקדש ללשון איטלקי, נסדר וחובר מאת אברהם טולוסא ומרדכי בלימבאו. פירינצי, שנת כי הוא הנתן לך כח לעשות [תקצ"ה] לפ"ק, [4] 152 עמ' 80. והן עתה נדפס פעם רביעית ליוקר מציאותו בתוספת מרוגה. —

ליוורנו, שנת חנוך לנער על פי דרכו [תרי"ח] לפ"ק. — בשער שם המחבר הראשון. מתוך הקדמת המחברים: "מאז קרבנו אל המלאכה מלאכת ה' ללמד ספר ולשון הקדש את נערי בני ישראל, שמנו כל יגענו וחפצנו להדריכם בדרך סלולה... כי הסדר הנכון הוא עיקר גדול... כי הילדים רכים בעת החילוף ללבת אל בית הספר אם לא ירגילום מוריהם להכין צעדיהם לאט לאט בלימודם ולעבור מן הקל אל החמור... או יקוצו בכל לימוד וישארו נעורים מכל ידיעה, וכאשר שמנו לבנו אל הדברים והאמת האלה אנה ה' לדינו ספרים יקרי הערך... אשר סדרו אנשים חכמי לב להיות לעזר ולהועיל אל המלמדים ואל התלמידים... אכן בראותנו כי אין בהם ספר אחד שיכלול כל סדר הלימוד מתחילת האלפא ביתא עד הקריאה והפתרון מלשון הקדש ללשון לעז חשבנו להבר את האהל להיות אחד וע"כ קבצנו על יד וספנו יחד ספר מרפא ללשון הנדפס בעירנו ליוורנו יע"ס וסי' מסלת הלמוד אשר יצא לאור בעיר ויין וקצת סי' אבטליון, וי"ג עיקרי אמונתו חנפסים בספר למודי ה'... הוספנו משלנו קצת משלי מוסר ואיזה קורות אבותינו הנזכרים בספרי הנביאים בלשון קל למען ירצו הנערים הקורים בהם והעתקנו איתם ללשון איטלקי כדי שיבינו במקרא וירגילו את עצמם בהעתקה מלשון אל לשון ולדבר צחות...".

199. מבוא הלשון ארמית דבר חדש לא היה עוד בישראל. למודי דקדוק לשון ארמית, מקצת כללי אותיות ותנועות, שמות, פעלים, ומלות באר היטב

לתועלת התלמידים המתחילים ללמוד. והיא העתק קצר מספרי יד ל שון הכולל כל יסודות הלשון ארמית בכל חלקיה לא תחסר כל בה עם לוחות השמות הפעלים והכנויים. גלוו אליה איזה מאמרי שפת ארמית יסודתם בקודש, דניאל ותרגומים. הנאותים להרגיל התלמידים, בקריאה נכונה, ונתוח המלות. חברה יהודה בן - יונה לבית ייטלש. — Prag, תקע"ג, [13], ל"ב, [8] דף. הפאגינאציה משובשת במקצת). 8°.

גם שער רומי. — הסכמה רומית של הצנזור קארילוס פיסר והסכמות : ר' אליעזר פלעקלש, פראג ; ר' שמואל לנדא, סם ; אחי המהבר ר' ברוך ייטלש. — מדף י"ז באים הלוחות ובסוף : .. בית האוצר, לקט טוב... להרגיל התלמידים בקריאת שפת ארמית...".

מבוא הלשון ר' דרכי נעם עם מרפא לשון.

200. ס' מגל האומר, הוא ניהו מנחת יעקב, שניות מדברי סופרים שנדפסו בשנת תע"א, והיא בלולה במקרא ובמשנה ובגמרא... והן כל אלה פעל... כהר"ר יעקב בא"א כהר"ר משה הכהן ז"ל היה מק"ק יאנוב תושב מערכינגה... הומובורג... בשנת והקריב הכהן את הכל והקטיר המזבחה [תקי"ז]. מ"ב דפים. 12°.

[הסכמות ר' מנהם מענדל ב"ר משה, קראטשין ; ר' פייבל תאומים, פרעמסלה והגליל ; ר' ברוך כהנא רפאפורט, פיורדא. מן ההקדמה יוצא שהמחבר היה מלמד כל ימיו ובהנורו זה נתכווין בעיקר ל,בחורים הנאים... לומדי תורה בישיבה". יש בו כ"ח מכתבים.

201. **מגלת ספר נמצא ביד ספרדי אחד ובה כתבים רבים חדשים לא שערום ראשונים לשון צח וקצר בפנים שונים לא ראי זה כראי זה.** מורים הדרך ילכו בה הנערים לאמן ידיהם לכתוב איש לרעהו... עוד נתוסף עליהם שער אחד בגדר השיר. באופן שכל איש ואיש ילמוד ל(נ)עשות שירות מאושרות ומשקילות מעולות בתנועות ויתדות בלשון מולץ ערב וקצר. — גם בסוף הספר התחלות רבות לכתוב לכל איש ואיש כפי גדרו ומעלתו... נדפס שנית... קרימונה, שכ"ו. ר' גם לשון למודים. 16°. נפטר בויניציאה שי"ב. קי"ג אגרות.

מדברי המו"ל מעבר לשער : "...ועם כל מה שהחכימה הכוונה לבנות לה חיל וחומה הגלחה בגלות סבועי ביו"ן מצולה ותהי להם לזרה. נתבלבלו בלעגי שפה ובלשון אחרת. ביהוד הנערים מנוערים מלשון כתבי קודש עשו חולין בטהרת הקודש במכתבי תעוועים, נבוכים הם בארץ, סגר עליהם המדבר. וכבר אמרו חכמי המוסר : הלשון היא קולמוס הלב, ומה מאד הכרחי לאדם התבוננות לא מעט בהיותו כותב אי זה עניינים לרעהו על כן הניענו במניע הראשון להוציא לאור יקר תפארת מגילה זאת ולהציע דברים לפני הנערים ללמד ידם לקרב לצבא צבא לכל עבודת הקדש בלשון צח וקל נמרץ קצר תקל הבנתו למתחילים..."

202. *מהר ישראל. היר אליעזר זוסמאן ב"ר יצחק רעדלסהיים. ג' חלקים: ח"א דקדוק להיק, ח"ב וח"ג שרשים הולל אנדית ולהיק, לה"ק והולל אנדית, ובסופו שרשי ארמית והולל אנדית : ד"א, 1741, 4° (ב"י ופ"ב).

203. **מודע לבני בינה** oder Kinderfreund und Lehrer. Ein Lehr und Lese-buch für die Jugend jüdischer Nation und für jeden Liebhaber der hebräischen Sprache. Von Moses Philippsson, Zweiter Theil. Dessau, 1810. XII, 210. [2] עמ' 8°.

רצט

204. •מודע לבני בינה ללמד לנערי ב"י לשון פולניא בזמן קצר. — ווילנא י'הוראדנא, תקס"ו, 8° (ב"י ופ"ב).

205. מודע לילדי בני ישראל או ספר לדעת בו חכמה ומוסר והוא ראשית הלמוד בלשון עברי, אשכנזי, וצרפתי לתועלת ילדי בני ישראל ומוריהם הכולל: קריאה עברית על נכונה ובו ע"ב סימנים, דברי חכמים משל ומליצה ומוסר השכל, מתכונת הארץ ויושביה (יעאגראפי), וקרת העמים (געשיכטע), מצאצאי הארץ ולמה יועילו (נאטורגעשיכטע אונד טעכנאלאגי), מהאדם ומצבו ותכונתו, מתקת הזמן (קאלענדער), ושמות המספר, ראשית למודים מאמנתנו בני ישראל, קצור ספר התנ"ך, תפלות קטנות לכל השנה, שי רים ומכתבים מחכמי דורינו עם תולדותיהם, קריאת אשכנזי באותיות עבריות (יידישדייטש) ושאר דברים הרבה התועלת. מאת משה בן צבי באָק. — ברלין, ה'תקע"ב, 16, רפ"ב עמ', 8°.

206. מוסר אב והוא קונטרס כולל שלש עשרה עקרים. יסוד מוסד לתורה ולתעודה משפטים ישרים. ומקראי קדש מוסר השכל לנערי בני ישראל הילדים רכים זכים וברים. למען יהיו לאנשים שומרי משמרת הקדש לאור באור החיים מאירים ומוזהירים, אכירי. — ליוורנו, בשנת כי הם זרע ברך ה' [תקע"ט] לפ"ק 16 עמ', 8°.

י"ג עקרי אמונה (לא של הרמב"ם), מוסר, פתגמים, המקור העברי עם תרגום איטלקי זה בצד

זה באותי עמוד.

מוסר השכל, ר' קרית ספר.

207. •מוסרי השחרות. ה"ר חנניה אל הנן חי כהן. למודי מוסר לנערים. — ריגייה, תקס"ד, 8° (ב"י ופ"ב).

208. מורה דרך ללמד הילדים קריאת שפת העברי להקל מעליהם הלמוד ולהחישו. אדער צוועקמעסיגע אנלייטונג... נעבסט דיועם צוועקקע אנגעמעסטענען לעזע-איבונגען, פאן שמואל דעסמאלד. — Wien, 1815, [10] 3—86 עמ', 8°.

מלבד ההקדמה, אן עלטערן אונד ערציהער' יש גם חלק תיאורטי, שעוסק בתורת הלימוד (עד עמ' 34, בגרמנית באותיות עבריות), אח"כ בא החלק המעשי (פראקטישער טהייל) לימוד איב וקריאה עברית (כולו בעברית עמ' 37—67) ובסוף בא תרגום הקטעים העבריים לגרמנית (באותי עבריות).

209. מורה דרך, ה"ר יצחק לעססער, למודי ש"ע עם תרגום אנגלי. — פילאדלפיא, תקצ"ד, 40 עמ'. — שם, תרל"ג, 8° (פ"ב).

210. •מורה דרך לשון עברי. Heinemann, Moses b. Meinstera-Levi. Elementarisches Unterrichtsbuch bei Erlernung der h. Sprache Zum Schul- und Privatgebrauch. Berlin, 1830. (מס' 849, עמ' 61).

211. •מורה לקריאה od. Erster Elementarbuch d. hebr. Sprache, nach der Lautirmethode. K. L. Mailert, Cassel, 1838.

(רמשי"ש—רס"ד, עמ' 87, מס' 1234; ע"פ שטרסבורגר עמ' 288, Mailert).

212. •מורה מקרא. Heile, Mos. Isak. Hebr. Buchstabil- u. Lesebuch.

nach gr. Regeln, übereinstimmend mit d. h. Lesetafeln des Verf. 8. Altona, 1832. — verbess. 8. ibid. Bonn, 1839. — 12. Hamb. 1848.

(רמ"ש—רס"ד, עמ' 152, מס' 2220, וצו' עמ' 82, 116).

213. **מורה שורש** [או שורשין העבר, ותרגומם בשפת אשכנזי מהרמ"ז בן לוי. — האנובר, תקצ"ג. 2° (פ"ב ורמ"ש—רס"ד עמ' 21, מס' 208).

214. ס' **מכתבי עברית** אדער עברעאיש דייטשע בריעפשוטעלער אין וועלכעס די פארטועטצונג דעם חנוך לשון עברית, אונד אללע נור ערדענקליכע בריעפע אונד אויפועטצע. אין ריין אונד לייכט פערשטענדליך לשה"ק אונד דייטש ענט האלטען זינד; אונד זא וואהל פיר דיא יוגענד אלס צו יעדערמאנס גוטצען געאייגעט איזט. פערפאסט פאן משה שמואל נייאמאן מקיצע — צווייטע פערמעהרטע אונד פערבעסערטע אויפלאגע. פראג תקע"ו. — פיערטע אויפלאגע. וויען 1834 [האשכנזית באותיות צו"ר].

מתוך ההקדמה העברית של המחבר: "...תועלתו וצרכו לרוב בני עמינו כחלמיד כמבין כאיש כבנו כנער כבחור וכו'... [התיעלת] השנית ללמד לילדי ובהורי בני ישראל לשון וספר ולהשתמש בלשון העברית כבלשון אהרת כמעט לכל חפצם..." — נפ"ר. בווינה תקע"ה. — הוצאת פראג תקע"ו אינה ידועה לבי ולפי"ב.

מכתב לדוד ר' לשון זהב.

215. **מלאכת החשבון** אדער רעכענביכליין ווארויס מאן בעסטע אונד ניטצ-ליכסטע רעכנונגסארטען אויף איינע קורצע אונט לייכטע וויזע אונטערייכטען. אונד פאן זעלבסט גוט ערלערנען קאן. פאן משה שמואל נייאמאן. — צווייטע פערמעהרטע אונד פערבעסערטע אויפלאגע. — Wien, שנת ה' תקצ"ב לב"ע — 1831 71 עמ' / 8°. — נפ"ר בווינא תקפ"ב.

מלאכת מחשבת.¹

216. **מלאכת המספר** ה"ר אליה מזרחי. על חכמת המספר ותשבורת והנדסה בקצור נמרץ (ב"י) — באכסמפלאר שבידי חסר השער. בסוף הספר כתוב: "ותהי השלמת זה הספר... שנת הרצ"ד לפ"ק פה קושטאנטינה רבתי...". [110] דף, 8°.

מתוך דברי המחבר בדף א' ע"ב: "...הסבות המניעות אותי... הנה הם שתי סבות: הסבה האחת שכל הקדמונים אשר הגיעו הבוריהם אצלינו בנות החכמה... לא היתה עיקר כוונתם רק לקצר הרכיבים המישרים אל ידיעתם לבד, לא זולת זה, והדרכים ההם הם בעיני התלמידים כחלוט בלי פתרון... והסבה השנית היא כאשר יעלמו מהתלמידים סבות הדרכים המישרים אל ידיעתם הנה לא ידעו רק דרכי המחבר אשר התעסקו בדרכיו ואולם דרכי שאר המחברים לא ידעו מוצאם ומובאם... ובאשר היה זה כן וכבר נוספה על אלה הסבות סבה אחרת גם כן והיא אהבת התלמידים היקרים ז"ל אשר בקטו ממני לחבר להם ספר מודיע כל הרכיבים אשר השתמשו בהם כל הקדמונים אשר הגיעו הבוריהם אלינו... ולא יכולתי להשיב פניהם ריקם למה שכבר דמוני בזה שבידי להועילם הועלת גדולה... שלזה ראיתי לחבר זה הספר להם ולכל הדומים להם ואולי שיטמחו בו גם כן קצת מהחכמים...". [ב"י מוסף: ואני ראיתיו הס"ד וחסר בסופו ושמו ספר המספר].

1. יש כמה ספרים בשם זה וכמה ספרים אחרים מסוג זה בשמות שונים ולא הוכנס ילשימה מפני שלא ניערו לתלמידי ביתים כי אם ללומדים מעצמם בכלל.

217. ס' מלים לאלוה והוא ספר מכאר כל שם ופעל ומלה שבתורה נביאים וכתובים. באורן בלה"ק ותרגומן בלשון אשכנז. ומראה מקום תחנותן בתנ"כ. מסודר ע"פ סדר אלפ"א בית"א לאותיות שרש כל תיבה ותיבה עיקרו לקוח מספר השרשים שחבר הרד"ק ז"ל. עם תוספת באורים מספר הקונקורדנץ... וזה כלל להקל טורח תשמיש זה הספר רב התועלת לבני יהודה. וביותר לנו ולבנינו עדת היהודים האשכנזים. כלם נקבצו... על יד... הר"ר יהודא ליב מינדן... בהר"ר יואל מינדן... ברלין, לסדר ולפרט יהודה אתה יודוך אחיך [תק"ך] לפ"ק. [3]. קנ"ב. [3] דף. 8°.

הסכמה ר' דוד ב"ר נפתלי הירש, ברלין והמדינה, בצירוף הדיינים של כ"ה.

מליץ יושר, ר' דברי יושר.

218. **מלמד לשון עבר** Nouvelle méthode pour apprendre la langue Hébraïque, par M. Frank. Paris, 1834, VII. 47. 113. עמ' 8°.

מצד ימין לשמאל רק 118 עמ' בעברית. השאר מצד שמאל לימין ובהם הקדמה צרפתית ומלון של הספר. 19 לוחות, שאינם נכללים בפאגינאציה, מפורטים בכל הספר.

219. **מלמד לשון הקדש ודקדוקה מהר"ש סאלאמאן** — לונדון, תקפ"ה 8° (פ"ב).

220. ס' מלמד שיח ראו זה דבר חדש אשר לא היה לעולמים, רב התועלת לנערים מחוכמים, אנשים ונשים יהיו מקדימים לקנות הספ' מלמד שיח אשר חיבר והוציא לאור לזכות הרבים האלוף... כמוהר"ר אליקים בהר"ר יעקב... שליח צבור דק"ק אמשטרדם. ובשביל שאינם בנמצא אמרתי בלבי לזכות את הרבים ולדפוס עד הפעם והוגה בעיון נמרץ. כ"ד הק' חיים בהר"ר צבי הירש שליט"א מפירדא. — פיורדא. בשנת תבא עלינו ברכה [ה'תצ"ז] קמ"ג[?] דף (חסר בסופו). 16°. נפ"ר באמ"ד, ת"ע. ר' מקורות א', קפג.

221. **מלמד שיח לילדי העברים** or Hebrew and English Spelling Book, adapted for the use of schools and private tuition... to which is affixed an abridgement of the Hebrew Grammer. By I. L. Lyon. London, 5597—1837, 158 עמ' 8° (מימין לשמאל).

222. ס' מנחת יעקב סלת היא מנחה בלולה במקרא ובגמרא ובמדרש... והן כל אלה פעל יפעל בעל הפטפט הזה והוא ניהו... כהר"ר יעקב א"א בהר"ר משה כ"ץ ז"ל מק"ק יאנוב... — ווילמרשדארף, לפרט אאסוף יעקב כלך קבץ אקבץ שארית ישראל יחד אמן [תצ"א] לפ"ק, (מ"ח) דף. 12°. הסכמות: ר' מנחם מענדל ב"ר משה קראטשין; ר' יהושע סייבל תאומים, פרעמסלה והגליל; ר' יואל ב"ר אורי היילפרין, זאמושט. — ר' מקורות, ד', קד. וראה לעיל ס' מגל האומר.

223. **מנחת עני ומנחת כהן** לר' יצחק זליגמן ב"ר אברהם כהן, מלמד פה ראטרדם. אמשטרדם בשנת ישראל לסגלתו [תקכ"ט] לפ"ק, כ"ז, [1] דף. 16°. (ר' מקורות, ד', קכא).

224. **מסדר אגרת שרייבלעריר אונ' בריפשטעללער** - ווילנא תקצ"ז 8° (פ"ב)

225. **ימסך הפתח** הר"י פייכוש ממיץ. ראשית למודי הדקדוק ודרך למוד התנ"ך לנער בלשון אשכנזית-יהודית. — אמ"ד. ת"ע. 12° (ב"י ופ"ב).
 226. **ס' מסלול** בדקדוק לשון הקודש יתהלכו בו במישרים התלמידים המשכילים והנערים. כי כל חלקי החכמה הזאת באר היטב מבוארים. ובסדר נאה ללמוד וללמד ולהתלמד ערוכים ושמורים. הוכן מאת הקטן היים במוהר"ר נפתלי הירץ קעסלין וצ"ל מברלין. מנכדי הגאון האמתי המפורסם בעל תוספות יום טוב וצ"ל המבורג. תקמ"ח. [8]. תכ"ה דף. 8°.

הסכמות: ר"י שאול, אמשטרדם. ר"י צבי הירש. ברלין והמדינות. ר"י אריה ליבוש. הנובר והמדינה. ר"י שאול לעווין, ספר"א.

...נדפס שנית. ברין, תקנ"ו. — ווילנא, תקפ"ה. . . . Sudilkow, תקצ"ב. ... זאלקווא, תר"א. ... ווילנא תרי"ב. ... שם תרי"ט — 1858. Lemberg... תר"ך עם משקלי השמות... לעמבערג, תרכ"ה (עם לוח הבנינים בשער מיוחד). ... ווילנא, תרכ"ט. ... שם. תרל"ד. ... שם. תרל"ח. שם, תרל"ט. ... וכעת נלוו עליו מאה ושמונים וחמשה הערות... בשם מאיר נתיבות ועוד נוספה עליו מסלה חמישית... בשם מסלת הנגינות או דרך פסקי הטעמים... מאת משה רייכרסא הן. ווילנא. תרמ"ו. ... שם, תרנ"ו. ... שם, תרנ"ב.

... ואנכי הרואה שמחשבתו ראויה וכוונתו רצויה לתת תועלת גדולה לתלמידים המקשיבים... מובטחני בהוא גברא שאין חלקו עמהם [עם המתחכמים בזמננו]. לא מהם ולא מהמהם. ולא בא לרחק את המקורבים ומקובלים אצלנו מאבותינו או לשנות שום דבר או אפי' אות אחת מהנסתאות שבידינו בסדורי התפלות... ולא בא זה החכם אלא ללמד דעת את המשכילים ולהבינם מה שידברו בלשון של זהורית... (מתוך הסכמת ר"י שאול אבדיק אמשטרדם).

מתוך הקדמת המחבר: „אך ראה ראיתי שהמדקדים הראשונים והאחרונים... חברי ספרים יקרים בדקדוק לה"ק... והלכו בגדולות ונפלאות אשר לא ידעו ולא יבינו המתחילים להתהלך בהיכלי החכמה הזאת, בסרס הנערים הקטנים אשר לא נסתה כף רגל ידיעתם לעמוד על חבורי המאמרים וסדורי הדבורים... לכן נתתי אל לבי לכתוב בספר סדר למוד החכמה הזאת אשר נסיתי פעמים רבות. והי הצליח את דרכי אשר הדרכתי בו תלמידים קטנים כבני שש שנים...“.

227. **מסלול לשון עבר** איין גענצליך צום פארטראגע געאייגנעטעס אין פראגען אונד אנטווארטען דורכאויס קאטעכעטיש איינגעריכטעטעס, קורצגעפאסטעס צוועקמעסיגעס האנדבוך דער העברעישען שפראכע. איין געשענק פיר לעהרער אונד אלס וויעדערהאלונגסבוך פיר דיא יוגענד בעארבייטעט פאן מענדל בר"י שטרן, לעהרער דעס העברעישן שפראכפאכעס... Wien, 1832. 78 עמ', 8°.

בראשו מכתב מאת שמשון בלוך הלוי. מע' 46 לוחות הנטיות. מתוך הקדמת המחבר: „...דער לעהרער ערהעלט היער די העברעישע שפראכע גאנץ צום פארטראגע פיר יונגע אנפעהער געשניטעט, פאן דען פיר איהן אונגעטהיגען אויסנאמהען געלייפערט...“.

228. **מסלול המקרא** לתועלת עולי ימים על ידי יצחק לוזען מורה בסוג השני וכלמד בחדר הראשון מילדי עניי עירנו תחת ממשלת האלופים המשגיחים על דבר חנוך נערי בני ישראל יע"א. אמשטרדם, ה'תקפ"ג י"ב עמ', 8°.

מתוך הקדמת המחבר: "...וגם בעיני האתי כי ספו תמו הלוחות אשר נעשו ע"י היקר והנעלה
הב"ה הירש זאבטער הויזען יצ"ו והמודע לבני בינה אשר נעשה על ידי הגביר
הנעלה כ"ה משה כהן בעל ינסאבטע יצ"ו אין סדורו עולה יפה מפני שלא בא המחבר
בחינת הנסיק, להורות לעולי-ימים כמוני היוב... ועל דבר למוד האותיות, ידרוך המורה בדרך הזאת,
הנער יתחיל איב בלי תנועות, ובידעו אלה ברור היאוב, ילמוד שמות התנועות והברתן...".

229. ס' מסלת הלמוד כולל הניך הילדים בקריאת האותיות והמלות בלשון
עברית וקצור כללי הקריאה חברו יהודא ליב בן זאב ז"ל ונלוה אליו
העתקה בלשון איטאליאנא מאת לעאן ח' ראמאניני. Vienna, 1825.
עמ' 122/8°.

עם הסכמה איטלקית של ר' אברהם אליעזר לוי מטריסטו והקדמת המתרגם.

—...וגם חלק למודי המישרים שירים ומשלים דברי חכמים אמרי בינה...
אומגעארבייט עט פערמעהרט פאן איזידאר בוש. ווארשא, 1851. ...וויען
1865. —...תרגמו לשפת רוסייה אברהם יעקב בן ישראל פאפירנא,
ווארשא, תרל"ג—(כנ"ל) שם, 1898. — הוצאת אחדות הופיעו בשם „כית הספר“, ראה שם.

230. ס' מעגל ישר כולל למוד חכמת הדקדוק ע"פ הגיון עם כל דרכיה
ומעלותיה בדרך קצרה ונאות לגדולים המתהילים להתלמד וליודעים להורות
לתלמידים הקטנים, מחבר בלשון קל וצח עברית ומתורגם אשכנזית באר היטב.
מאת משה שמואל נייאמאן מקיצע. — ווין, תקס"ח. 164 עמ' 8°.
— הוצאה יותר מאוחרת בלא שער. ח"ג: לוח הפעלים והשמות וכו' עם פאגינאציה
מיוחדת. — נפ"ר בווינא תקס"ב.

231. מעין גנים יקר מפנינים חמשים אגרות אוגרות חכמה ומוסר הן הנה
חמש ועשרים עם תשובותיהן חברן סדרן המשכי רבי שמואל בכמ"ר
אלחנן יעקב מן הארקוולטי... ויניציאה, שי"ג. מ"ה. [1] דף. 12°
(ר' מקורות, ד' כז).

מתוך הקדמת מחבר: "...הוייב לנו להודיע מדוע נודעו רעיונינו ומה היתה כונת תכליתם
בתחלתו בסדר אגרותינו אלה... לזכות בהם עוללי ויונקים לא נסתה רגל תבונתם הצג בשבילי מליצת
הלשון, והנה אחרי היותם משען ומסענה להשען עליהם גמולי מחלב עתיקי משדים לא השיגו תכלית
כונת תבונת תבונת המכתב העיר ה' את רוחנו... יתחלק המעין... להמשה צנורים כל אחד וכלול עשרה
אגרות שהן ה' עם תשובותיהן אצלן...".

232. מעיני יושר הר' בנימין לאנדסמאן. מדות לתועלת נערי בינ.
ווין, 1821. 8° (ב"י ופ"ב)

233. ס' מענה לשון... לה"ר יצחק עוזיאל, אמשטרדם, בשנת עת ללמוד
לפ"ק. ט"ז דפים. 12° (ר' מקורות, ד' קא).

בדף י"ד ע"ב בסוף הספר: „עד כאן שמענו מפי החכם הכולל ביציאת דאורייתא הרב רבי
יצחק עוזיאל ג"ע ולשלמות המלאכה ראיתי להעתיק מלשון עברי אל ספרדו שמו הדקדוק למען יקל
לתלמידים להבינם“. אח"כ בא הרגום המונחים, שמות הטעמים לפי סדר הספרדים, האיטאליאני בני
רומא והאשכנזים.

234. מענה לשון *assia vocabolario compendioso ebraico-italiano compilato del rabbino Anania Cohen ad uso degli alunni della sua casa d'educazione. Ed a antggio di qualunque studente di Lingua Santa.—MDCCCXI, ב"ח, 16. רל"ה, רנ"ה עמ' 8.* — נשלם בשנת ה'תק"ע"ב לב"ע. Reggio.

235. ס' מערכת אברהם... חיברו התורני אשר הי' מלמד בק"ק האג... כהר"ר אברהם בן כהר"ר מאדיל סג"ל מאיטינגין... — פיורדא, לפרט ויערוך אברהם [תקס"ט] לפ"ק, כ"ד דף, 32 (ר' מקורות, א, קצה).

236. ס' מעשי יהוה ח"א מספר גבורות אלהי ישראל ונסלאותיו אשר עשה מיום בראו תבל עד מות יהושע. לקוטים מספר תורת משה איש האלהים ומשרתו בן נון, מחובר ומתורגם מאת גדליהו בן הרב מ"ו משה זצ"ל ראש המורים לבית הספר החפשי בק"ק קאפענהאגן, לתועלת המתחילים. — המבורג, התקס"ח, [1], ק' דף.

ח"ב מספר ממלכת ישראל מיום צאתם ממצרים עד גלותם בבבל, ושבתם שם ושובם לארץ ובנותם הבית השני. לקוטים מספרי הנביאים והכתובים... Roedelheim, 1809, [2], קנ"ו דף.

ח"ג מספר מוסר ומצות יי' הנהוגים. לקוטים מתורת משה ונוסדים על חקי הטבע ונשענים על משפט השכל... — Altona תקע"ג [1], צ"ג, [3] דף, 80. התרגום הגרמני באותיות עבריות בצד המקור העברי. לפי שטרסבורגר 1822, גדליה מוהר, ויצא בקופנהאגן.

237. מפלשי השמות לפלס כל שם ושם אל נכון. דיא אבאנדערונג העבראישער הויפטווארטער נאך איינער גייען זעהר פעראיינפאכטען מעטהאדע. פיר די יוגענד פארגעטראגען פאן אייזאק מאהלער ערציעהער. — Prag, 1829, [13], 82, עמ' 80 [9].

בתסעת העמ' האחרונים באו לוחות הנסיות.

238. מפתח בית דוד כולל מאה מכתבים ללמד לבני יהודה להבין משל ומליצה ונלוה אליהם תרגום המלות והמאמרים הזרים בלשון אשכנזי. אדער הונדערט העבראישע בריפע פערשידנען אינהאלטס נעבסט איינעם אנהאנגע, ענטהאלטענד: דיא פערדייטשונג דער שווערערן ווארטער אוינד אויסדריקקע צום גוטצען דער איזראעליטישען יוגענד מאת דוד זאמושטש. — ברעסלויא, בשנת לדוד וזרעו עד עולם [תקפ"ג] לפ"ק, 112, 56 עמ' 120. — נראשו שני שירים מאת ברדכי ראק ורפאל פירשטענטהאל.

239. מפתח לשון הקדש וועלכש ביטראכט האט כמר ישראל בן אברהם אברהם אבינו צו עהר הקב"ה אוי' צום פארטייל דר ליב האבר דיא דא זוכן דאש (לשון הקדש) רעכט אויש דעם גרונד צו פרשטין, דאמיט זיא זאלן קענען דיא (תורה וביאים וכתובים) מיט אלי (שרשים) אוי' (פעולות) אוי' (טעמים) ווישן. אוי' אלזו איין איטליכש ווארט נאך דעם פארשטאנד פון דער זאך רעכט פרטייטשן. דען אין דיום ביכליין ווערן דיא בעשטי (כללים) פון (לשון הקדש)

בישריבן וועלכר אויש די בעשטן (מדקדקים) זיינן ארוישגיזוכט. וואר נאך זיך איין אידר מיט גיווישהייט ריכטן קען. אונ' אלזו אין איין קארצי צייט די פאר נעמשטי (יסודות) פון (לשון הקדש) ווערט פרשטין קענן. דיזש ביכליין איז וואול קליין פון אנזעהן אבער גרוש פון אין האלט דען עס זיינן פיל גוטי זאכן און ביגריפן צום פארטייל דר הייליגי (תורה) אין די וועלכי מיר האפן דז (הקב"ה) ווערט אונזרי אויג דר לייכטן דען ווארהאפטין פר שטאנד דרויש צו לערנן אונ' מער זאכן אין ווערק צו שטעלן... אמ ש ט ר ד ס בשנת בי יכתירו צדיקים כי תגמל עלי [תע"ג] לפ"ק. י"ו דפים. 12°.

מתוך ההקדמה: „לכבוד (הקדוש ברוך הוא) אונ' דער נאך צום גרויש פארטיל אונ' גוצן דער יונגי קינדל“...

240. ס' מקור השפה, אנונימי, באווי דוואהר. תקס"ו [24] דפים. 12°. אחר החלק הדקדוקי, שנקרא „לוח המלמד“ נהלכות גדול בנים לתלמוד תורה, בא, מקור השפה — מלות עבריות ותרגומיהן. למשל: אלהינו אנוער גאט: (ברא) ער האט בשאפין: (שמים) הימל: (שמים) זון; (ירח) מאנאט, כדי להנך את הקטנים לדבר עברית. — נפ"ר שם תקכ"ב.

241. מקרא מפורש לר' אליעזר זוסמן ב"ר יצחק רודלסום. אמשטרדם תק"ט (ר' את השער המלא וקטעים מן ההקדמה מקורות, ד' קכ).

242. *מקרא קדש, ה"ר שמואל כהן, ספר מקרא לנעורים ללמדם שפת עבר, עם תרגום צרפתי ועם מלון עברי-צרפתי קטן בסופו. — פאריש 1824. שם 1832 (פ"ב ורמ"ש—רס"ד עמ' 30, מס' 340. לפי האחרון: ניץ 1824).

243. זה הספר נקרא מקרי דרדקי. — זהו כל מה שכתוב בשער. ראשי-החרוזות של השיר שבא בסוף ההקדמה הם: יחיאל חמוד, הפרט כתוב בסוף הספר: שנת ה' רחם ליצירה. 78 דף. 2°. (ר' מקורות, ד', רכד).

244. ספר מקשה זהב שחיבר וליקט מהגאונים והוא מעשה חדודים. חדודת קודם לליבונה לחדד התלמידים. ה"ה... מוהר"ר מאיר במוהר"ר לוי מק"ק זאלקווי ומרוב חיבתו נדפס פעם שניה בק"ק פ"פ דאדר בשנת תצ"ג לפ"ק ואף גם אלו אינם נמצאים כי לא נשארו רק אחד בעיר ושנים במשפחה והנה קם עתה ה"ה... הר"ר גרשון גרינשטאט אשר איתן מושבו בק"ק אוביבאך והזיל מכספו להביא הספר נחמד הלזה על מזבח הדפוס... רעדלהיים. שנת מקשה זהב טהור [תקי"ג] לפ"ק. [1]. מ"ח דף. 12°.

מתוך דברי המעלה אל הדפוס, ר' גרשון מגרינשטאט: „...וננו חידושים נאים בשב אומרה מכסה גדולים לחדד התלמידים קבני' להיות יוצא ובא במלחמה סל תורה...“ — נפ"ר בוולקווא תס"ה.

245. מרפא לשון והוא אל"ף בי"ת מסודר ומתוקן לאל"ף בינ"ה אל ילדי בני ישראל נטעי נעמנים. למען ידעו לבטא בשפתים האותיות התנועות והתיבות עשרת מונים. ובתוכו יהיה קצור כללי הדקדוק הצריכים אל הקריאה לדבר נכונה והיו נכונים. ועל ידו בא הכתוב השלישי קצת פסוקי וברכות להודות לה' כפי יכלתם לפי מעוט השנים. ורביעי מן המנין דברי מוסר להדריכם בדרך ישרה ויעבדו בלב שלם את ה' אדוני האדונים... ליוורנו. בשנת מרפא לשון עץ חיים [ה' תקפ"ב] לפ"ג. 72 עמ' 12°.

נעמי 5 הקדמה איטלקית (Cortesi Lettori). שטות השעורים באיטלקית ומעמי 33 כללי הדקדוק באיטלקית (Regole Grammaticali per Ben Leggere La Lingua Ebraica).

מרפא לשון, ר' דבר טוב, דרכי נועם.

246. ספר **מרפא לשון ארמי** הכ"ל חכמת דקדוק לשון ארמי הנהוג בכתבי קודש דניאל ועזרא, בתרגומים ובש"ס, ובשאר ספרי חז"ל. מחובר בלשון למודים באופן שהמבין דקדוק לשון עברי ילמוד בנקל מתוכו במשך שלשה חדשים להבין בספרים הנ"ל על דרך חכמת הדקדוק. מאתי אפרים ישראל בר"ש בליחער. Wien, 1838. קכ"ט, [5] עמ', IV לוחות. 8°.

מתוך ההקדמה: "תועלת ידיעת לשון ארמי אל למוד התנ"ך ואל למוד ספרי הכמינו ז"ל בודעת לכל איש גבון, ובכל זאת אין אתנו ס' דקדוק לשון ארמי המספיק למתחילים או לנבגים יודעי לשון עברי, לכן חברתי ספר זה... וחלקתיו לשני חלקים. החלק הראשון הוא ס' מגיד מראשית, ידובר בו על הענינים אשר יראו בראשי הפרקים, והוא כמו הצעה ופתיחה לתכלית סכוונת. לחלק הב' יעדתי את ספר מרפא לשון ארמי הכולל את כללי הדקדוק, ונלוה אליו מערכת מילים ע"ס א"ב קבוצת חיבות ארמיות המובאות בספרי עם העתקה אשכנזית...".

247. **משניות פרקי ברכות עם ס' הרב ר"ע מברטנורה** לחנך הנערים בהגיען לעונת הפעוטות לבן עשר שנים למשנה. הצבנו התשע פרקים לבדנה, ללמוד בהנהגה יען כי דרך קטני נערים, לבלות ולהפסיד הספרים, ולמשמעת מוריהם לא סרים. ואף כי לדלי בני עמנו אשר רוצים, לגדל בניהם אשר תורה מאתם תצא, לקנות כל ש"ס משנה ידם לא מצאו. הם ינוחו במערכה אשר ערכתי לפניהם, לכן קחו מעט כסף בידכם, ולמדתם את בניכם, יצו ה' הברכה בביתכם. הובא לדפוס במצות ובהוצאת ה' נטע מוכר ספרים מניקלשבורג יע"א.

ווין. לפרט חנוך לנער על פי דרכו [תקפ"ח] לפ"ק. ט"ז דף. 12°.

248. ס' **נהר מעדן כולל ספור הקורות אשר קרו לבני ישראל מיום צוה ה' ונבראו עד ימי יהודה מכבי** (שנת ג' אלפים תרכ"א ליצירה) עם שאלות ומוסר השכל. גם שיר קטן בסוף כל תולדה מענין הספור. בלשון עברי ואשכנזי. אדער ביבלישע ערצעהלונגען נאך היבנער. מיט פראגען צום גאנדענקען, ניטצליכען לעהרען אונד גאטטזעליגען געדאנקען... מאת דוד זאמושטש ברעסלויא. בשנת אמת קנו [תקצ"ז] לפ"ק. [8] 215. [1]. י' [2] עמ', 8°.

האשכנזית באותיות עבריות, עמוד מול עמוד.

249. **נועם המליצה** [אגרון]... נ"ב דפים. 16°.

[בסופס שלפני אין שער. לא נרשם ע"י פ"ב וציטליין. יש בו נ"ד אגרות ובאחרות מהן יש גם מרטים לקורות החנוך. נזכרו בהן כמה קהלות איטלקיות ומלים איטלקיות, ומכאן שנתחבר באיטליא אם לדון לפי צורת האותיות נראה שנדפס בבומביי, ואולי בליוורנו].

250. **נעים למוד שפת עבר**, לתועלת נערי בני ישראל ולכל החפצים בשפה העבריה עם מאמרים מוכנים להעתיק. Nederland sche Israëlitische Jengd, 8°. 81. [9] 127. 5585—1825, door D. A. A. Lissaut -- Amsterdam.

בשמהל ליבין.

251. ס' נפתלי אילה שלוחה והוא חיבור נחמד ונעים על חכמות המספר. שקורין בליא ציפור מלוקט מספרים ראשונים ואחרונים. בקיצור נמרץ מעט חכמות ורב האיכות כולל המרובה והגיונס. שיוכל כל אדם ללמוד מעצמו כל חלקי חשבונות בקוצר זמנים. שחיבר... כהרר נפתלי הירש בן הרר ישעיה שלי"ט מילדי ק"ק פירדא... — פירדא שנת עשה עמנו אות לטובה [תנ"ט] לפ"ק. י"ד דפים, 8°.

חכמות כמורה"ר שמואל, פרנקפורט דמיין, וכמורה"ר שמואל כהן ר"מ, בבית המדרש דק"ק פרנקפורט דמיין ואב"ד דמדינת דרמשטט.

מתוך הקדמת המחבר: "...להיות שראיתי רבים מבני עמינו שלא יודעין שום חשבון עד כי חרלו לספור, לסיבה שלא רוצין לבלות ימים וימים בלימוד חשבון הציפור... ע"כ קמתי... וחברתי ולקמתי ואסגתי החיבור הקטן הזה מפי סופרים ומפי ספרים, בקיצור נמרץ שיוכל כל יודע ספר ללמוד מעצמו התחלת החשבון מלמטה למעלה למעלה עד חלקי השברים, בלי שום מלמד הורים ומורים..."

252. נתיב אמונה. *Biblischer Katechismus, ein Leitfadn beim Religions- und Unterricht der israelitischen Jugend.* Von Wolfgang Wessely... Sechste verbesserte und vermehrte Auflage. — Prag, 1858 VIII, 182, p. 8°.

משמאל לימין, רובו של הספר בגרמנית, אבל בהתחלתו של כל סרק בא הקטע הנידון בו בעברית. — נס"ר בפראג 1840.

253. נתיב לשון עברית לתועלת ילדי בני ישראל החפצים ללמוד שפת עברית. דייטש-העברעשער לעקסיקאנג ענטהאלטענד אללע ווערטער דער דייטשען שפראכע די נור אייניגער מאאשען. אין לשון עברית אויס געדריקט ווערדען קענען, צום געברויך דער יידישען שולען. — חמו"ד, [ספד"א? תק"ס?] קי"ח דף, 8°.

254. נתיב הלשון מסוקל לנערי בני ישראל ונסנה הדרך לפניהם להגיד מחשבותם בלש"ק. ובמליצה ישרה יחזקו ולא ירפו ממנה. מאתי הצעיר מאיר בר"ר פסח העסע... האמבורג עט"ש [תקפ"ט] לפ"ק. נדפס בא לטונא. 40 עמ', 12°.

מתוך ההקדמה: "...העירי חשקתי לשבת כהיכל החכמה... וגם התעוררה נפשי בנועם אמרי מליצי ישראל והמה עוררני לעשות כתבונתם... ואמרתו לכתבם על ספר להורות לנערי בני ישראל דרך ילכו בה, יבחרו בלשון ערומים ומכל לעגי שפה ירחקו גם הבאתי הגה משלים ומכתבים אשר באו בספר המאסף... ואתם נערי בני ישראל לכם ערכתי את הספר הזה מי יתן ויעורר בלבבכם אהבת הלשון ודרכיה ותשחרו את סתריה..."

255. ספר קריאה וחקי לשון עברית *Elementarbuch oder gründlicher grammaticalischer Unterricht in Lesen und in der Flexion der hebräischen Sprache.* Als Hülfsbuch neben den fortschreitenden Übungen, für Schulen und Privatunterricht, so wie auch für Autodidakten, von L. Presburger Mit einem Vorwort von Dr. J. M. Jost. Frankfurt a. M. 1838, 208 עמ', 12° VIII.

(מימין לשמאל).
הסכמת ר' זלמן ב"ר ברוך טריר ב"ק. — פרנקפורט. הסכמת גרמנית של Dr. M. Hess.
הקדמה של יוסט, שבה הוא פציין ומרגיש את הצד השימושי של הספר.

מתוך הסכמת ר' זלמן טריר: „ה'ת... ליב טרעטבורגער... הקריב לפני חבורו בכתב ולשר אשכנזי צה ויפת... אשר בו מורה דרך סלולה נתיבות הליכות דרכי לשון העברית, באותיות ותנועות, ומנהג השמות והפעלים והמלים, בסדר נאה ממדרגה למדרגה, ובתוכו שם לבו לבאר כל כלל וכלל בראיות רבות, עם לוחות הכנינים והכנויים, באופן מספיק ללמדם באר היטב עם התלמידים רכים בשנים, ועוד הוסיף כמה הערות חדשות לתועלת התלמידים בנויים על אדני האמת, ואף גם זאת: ראו עיני, כי הצליח הסדר אשר בו הוא מורה את הילדים אל היכלי הלשון, כי תלמידיו עשו פרי בידועת הלשון, ויען שאני אקוה שיהי חיבור זה לתועלת רב לאמוני נערי ב"י, אשר ילמדו מתוכו כללי הלשון עם ראיותיו לתלמידיהם ואף לנערים הרבים בשנים, ולא יצטרכו למסור אותם בע"פ, ולכלות בזה זמן רב...“

256. סי' עט סופר מהלצות נמרצות אשר חברתי הצעיר באסיק [Essegg] ארץ שביי ופזורי בעמדי לערוך מילין, על שבר בת עמי אלו הן הגולין, ולהודיע לרבים צערי וכתב מירי, הלוא כה דברי: משה בכהר"ר מיכאל הכהן... — פירדא, בשנת הושיעני למען חסדך [תנ"א] לפ"ק, [24] דף, 16°.

מתוך הקדמת המחבר: „...ידי יסדה אר"ש וימינו טפחה אלו דברים על אדני מן מיוסדים, להועיל לתלמידים, אשר מהם אני נדרש, ועם היותי נע ונד מטלטל ומגורש, מן העיר בילוגראדו ואין כל לרש, ובאתי באסיק מדוכה ביטורים... הוזקתי לדרישתם וחברתי להם הספר הזה קטן הכמות מעשה קדש, למען יהיה שגור בניהם לאמרי שפר... וקולמוס רץ בצבי עופר... אחר ימים ראה ראיתי שהקדמי השלם מוהר"ר אליקים מלמד נר"ו במלאכה זו וקרא שמו לשו"ן למודי"ם...באתי לק"ק ניק"ל שפור"ג... וראיתי ג"כ ספר לשו"ן נק"י שחיבר הרב מוהר"ר יוסף ראקובר נר"ו על מלאכה זו... עם כל זה לא אשיב אחר ימינו...“

[ע' דף ט"ז ע"ב התחלות וסיומים לאגרות, מכאן והלאה חלופי אגרות בין המחבר ובין ר' יוסף צרפתי ור' יוסף ו' דאנון מאמשטרדם, ועוד].

257. עט סופר נחלק לשלשה חלקים כתב יושר, שירי זמרה, משלי מוסר, חלק ראשון כולל ששים אגרות מענינים שונים, אשר יכתוב איש לרעהו שאלתו ובקשתו וכל חפץ לבו, והנה בנויות על יסוד מליצה פשוטה צחה ונקיה, המזקקת שבעתים בכור הצחות גם במלותיה גם ברעיונותיה, חן חן לה, — חלק שני כולל חמשה עשר שירים יקרים ונשגבים, חרוזים ושקולים, כל שיר ושיר כדרכו, וכמה מכתבים חרוזים בסופו, כלמו מתוקים ומחמדים, — חלק שלישי כולל כמה משלי מוסר נחמדים, לקוטים מספרים שונים, כל אלה ידי עשתה... אני הצעיר צמח סגל לנדא מוילנא, — ווילנא והוראדנא, תק"ץ—1829, [16] עמ', 8°.

258. סי' עט סופר חדש... שגדפסו פעם שני בשנת תקצ"ג, ראה זה חדש הוא, ופנים חדשות באו לכאן, כי נוספו בו עתה נ"ו אגרות על הראשון, גם השני חלקים ראשונים, כעת מתוקנים ומהודרים... עוד נוספו בו שלשה שירים וכמה חרוזים בחלק שני... שם, תקצ"ה—1835, 112, 72, עמ', 8°—ווילנא תר"ט—1838— כולל רק שני חלקים: כתב יושר ומשלי מוסר, נדפס בכתוב קורסיבי, — ווילנא, תרי"א, — שם, תרי"כ, — שם, תרכ"ה—ווילנא והוראדנא, תקצ"ג, בשם סי' עט סופר השלם.

259. סדר עט סופר ותיקוני שטרות לשם ולתפארת, המה חרות ללמד בני יהודה קסת הסופר באמרי שטר ככל הכתוב על הספר נחלת שבעה

אשר הכינו וגם הקרו אחד מהחכמים הקדמונים והוא תועלת לכל אדם, אשר על הארץ חונם, שמתוכם יראו וכן יעשו בצביונם, כאשר עיניכם יביטו בספר זה ברננים. — ווי ל נ א , תק"פ, [43] דף, 16.

260. ס' עיטור סופרים... והוא מעט הכמות ורב האיכות, כולל כמה עניינים ללמוד הרגל דבר בעטו... הקרו יסדו האלוף הרבני המופלא כבוד מוהר"ר משה בן האלוף הר"ר ישרא ל נר"ו מק"ק לנצברג דעל נהר וורט י... נדפס בהמבורג...ועתה [תפ"א] כתבו לכם לפ"ק, [40] דפים, 12°. בסופו באו קצת חידושי תורה בשם העירית האופה.

261. ס' עיטור סופרים מעוטר ומוכלל מכל ספרי הסופרים, וחיברו יהדיו ה"ה ספר כתב נבחר וספר עט סופר וספר לשון ערומים וספר לשון נקי אשר חיבר הרב הגדול המופלא בעל מרכבת משנה וחבר ספר קטן זה לזכות הרבים להמוני עם אשר לא ידעו בטוב לשון הקודש, ובו תמצא י"ז חרוזים ע"פ א"ב, אשר מכל א"ב לבדו תוכל לברור לכל שם אשר בישראל מאלף ועד תי"ו, וגם תמצא חידושי התחלות אגרת מה שיכתוב אחר החרוז, וחידושי סיום הכתב, וחרמות שכותבין ע"ג האגרת בכמה אופנים ומי שיש לו חיך לטעום מתוק מדבש לפיו מהלשון צח אשר נמצא בו, גם כמה אגרות שהם בהכרח לכל אדם, ונכלל בו רובו ככולו תיקוני שטרות מספר נחלת שבעה, ודבר זה יקר מאד בעיני המוניים, מחמת שעברו רוב שנים אשר לא נדפס כך זה ובנמצא אינם — זאלקווא, לפרט לשוני עט סופר מהיר [תפ"ט] לפ"ק, ל"ו דף, 12°. ..באף שכבר נדפס זה פעם אחר פעם בק"ק זאלקווי וגם פה 'בשנת תק"ד, ועתה הוא כדבר שנאמרו ונשנית מפני דבר שנתחדש בו חמשה שערים לחכמת המספר הנקראים פינף שפעציוס והמה היסוד מוסד ומפתח לכל חכמת המספר זתשבורת... המה בכתובים אמרות טהורות, בספר מלא מחשבת, פ"פ דאדר, לפרט יאמרו המושלים באו השבון [תקנ"א] לפ"ק, מ"ב דף, [כנראה חסר], 12°... גם נתוסף בה נוסח של הוועקסיל מהקיסר יר"ה הנוהג במדינתנו, וגם נתוסף כל חכמת החשבונות, היינו חיבור היסר, כפל, חילוק, שהבר הרבני המופלג מוהר"ר משה זרח איידל זון מפראג נ"י גם נתוסף פראצענט רעכנונג, — לבוב תקס"ג.

..ונכלל בו... תקוני שטרות מס' נחלת שבעה. — לעמבערג, 1815. —
..גם... העתקתי כמה שטרות... ללשון דייטש, שם, 1834. — נפ"ר, זולקווא תפ"ה.

262. ס' עין דור... החיבור הנהמד הזה מיוסד על התחלות ראשונות המולידות מושכלים שניים להעיר הנפש... ובו דברים טובים דרושים לכל חפציהם יקרים ונחמדים, הדור הביטו וראו תועליותיו כי רבים הם כי נתוסף בו חלק הדקדוק חלק גדול מהלקי התורה כולל כל כללי ספרי הדקדוק וכל בניני הפעלי וכונייהם

בהקדמתו כתב המחבר סכמה מהברי אגרות... בקסי לדבות לאדם העליון... הגאון... מהר"ר
רוד אופנהיים נר"ו... וריצים לעשות כהתכונתו בסגנון המכתבים אך, אין זה כי אם ויהרא,
ומחמת זה סכתו, לסיק קלילא של לסיק הכיסי.

וסירושם בל"א והוא מפתח גדול הפותח כיון ונקל לדעת ולהבין החכמה זאת זקנים ונערים. נעשה ע"י איש שלומי אמוני ישראלים... נחבא אל הכלים ע"כ לא נזכר שמו בשערים... שקלאב, תקמ"ג [36] דפים, 12°.

בתוך התקופה לחלק הדקדוק: ...בקשתי למצוא דבר חפץ להפיק רצון תלמיד בזמן קצר... ויגעתי ומצאתי דרך סלולה חלק מעט הכמות ורב האיכות כולל כמעט כל כללי ספרי הדקדוק המהוברים בו נפקחו עיני עורים בדגוש ורפה וסדר הטעמים יסודות ועיקרים יגילו וישמחו בו זקנים ונערים ועל ידי זה נקל להם ללמוד ולהגיע אל תכלית החכמה הזאת בשנים ושלושה חדשים בכל הספרים...".

263. *עין משפט הר"א ליקום ב"ר אברהם מלונדון, יסודי כללי הדקדוק וכלליה בקשור המאמרים. — רעדל הי"ם, תקס"ג 19 דף, 8° (ב"י ופ"ב) 264. עמוד די רש"י איגוז פארה לוש תלמידים פור פרוביג'ו די לאש חברות די ת"ת פור אין קואנטו לוש ליברוש די רש"י באלין קארוש אי נו לוש מירקאן סי איזו אאון עמוד די קאדה פרשה אי פרשה קי איס לו אי אוזאן אמילדאר קאדה סימאנה לוש מלמדים אה לוש תלמידים אי פארה קואל קיר גידיו קי לו טומי פארה סו איזו אי קי נו לייבי אה איל מילדאר איל ליברו אינטירו אי לו רונפה קומו אוזאנסה די לאש קריאטוראש. קושטנד ינא שנת זאת חקת התורה לפ"ג [תק"ג]. 28 דף, 8° — ...ויניציאה תקל"ח. 22 דף, 8° ..סיסא תקנ"ה 24 דף, 8° — ...שאלוניקי... אחי"ה ואשמר"ה [תקע"ז] לפ"ק. כ"ג [צ"ל] כ"ז, 1] דף, 12°.

תרגום: נעשה עבור התלמידים ולעזרת חברות הת"ת היות וספרי רש"י עולים ביוקר ואין קונים אותם נרפס עמוד אחד מכל פרשה ופרשה, שהוא ההרגל שמקריאים מדי שבוע בשבוע המלמדים לתלמידים, ובכדי שכל יהודי יקנהו עבור בנו, שלא יצטרך לשאת את כל הספר ולא יקרענו כדרך שנוהגים הילדים.

265. עמודי הלשון המיוסדים על אדני ההגיון לתועלת התלמידים החפצים ללמוד שפת עבר שפה ברורה להבין במקרא מפורש ושום שכל.

דיא עלעמנטע דער עברישן שפראכע נאך לאגישן פרינציפיען ענטוויקקעלט איין האנדבוך פיר לעהרער פאן יואל ברי"ל. — ברלין, ה' תקנ"ד לב"ע — 1794 [1] דף, V—VIII, 84 עמודות, [2] דפים, 8°. גרמנית-באוהיות עבריות.

266. ס' עמק יהושע כשמו כן הוא ישועה ותועלת ללמד בני יהודה קשיות ותירוצי' חדשים וגם ישנים ולחדד התלמידים דבר יום ביומו מסודרים לפי סדר הפרשיות. — פרנקפורט דאדער, בשנת תזל כטל אמרתי [תנ"ט] לפ"ק. ס"ד, [16] דף, 16°. — המחבר [ר"י הושע ב"ר יהודה ליב פאלק] אינו נזכר בהוצאה ון... אוסיבאך, תפ"ב. — ...וחידושים מבעל מחבר ספר עמק השוה... אמשטרדם. תפ"ח. — הומבורג פר דער הא, תצ"ח. — זאלקווא תק"ח.

267. ערשטער אונטערריכט אין דער פראנצעזישען שפראכע פאן פ. מ.

1. בהוברת קטנה זו נרפס בצמצום עמוד אחד של פירוש רש"י לכל פרשה ופרשה, והמדפיס הפטיק אפילו באמצע המספט. באופן זה יכול היה הילד להביא עמו תמיד לבית הספר רק דף אחד, שילמדוהו במשך השבוע, ההוצאה של שאלוניקי תקע"ז לא נרשמה ע"י רוטמני רשימות.

זילבערמאן. — ווילנא והוראדנא, תקצ"ז — 1836, [4], 106, [16] עמ' 8° — משמאל לימין.

268. מחברת פועלי צדק להועיל לילדי ישורון לדבר צחות ולכתוב בעט סופר מהיר בלשוננו הקדושה, ואף בלשון לא עמנו והיא אשכנזית, ולא יחטיא בלשוננו חברתנו אני הקטן מנהם מענדל ראזענטהאל Pressburg 1842, 102, [5] עמ' 8°...

מתוך הקדמת המחבר (עמ' 12): "והנה אני יסדתי בחבורי זאת שתי לשונות עברית ואשכנזית זו לעומת זו, לחנך ילדי בני ישראל לכתוב בעט סופר מהיר, ולדבר צחות, למען ידע הנער עורו באבו להשיב דבר, ואמרתו לתנכם בדרך זו תלכו למדו לשון עבר, ואחרי כן פנו לכם ללשון אשכנזית..." (מתוך הקדמת המחבר עמ' 12).

פי אריה ר' גלות יהודה.

269. פי עוללים Hebräische Lesefibel. Von J. M. Japhet, Lehrer an der Unterrichtsanstalt der israelitischen Religions-Gesellschaft zu Frankfurt am Main, Siebente, verbesserte und vermehrte Auflage. Kassel, 1874.

בשנת מפי עוללים וינקים יסדת עז [תרל"ד] לפ"ק, 24 עמ' 8°. רק השער בגרמנית, כל הספר בעברית. ברף השני באה החלטת השלטונות משנת 1880 המחייבת את השימוש בספר זה בכל בתי-הספר העבריים של הנסיכות.

270. מפי עוללים Neustes Abc. Hebräische und Deutsche Lautirmethode. (רמ"ש—צייטלין, עמ' 7) 8°. Mit... Uebungs-Beispielen. 10 Aufl. Prag 1870.

271. הפעם אודה לחינוך הילדים, כולל ה' הפטרות לפסח בתרגום יונתן בן עוזיאל עם פרקי אבות, משלי, איוב, דניאל והגדה ש"פ כולו כמנהג ארצות המערב. — חמו"ד [אמ"ד, 1838], 8° (ב"י ופ"ב).

272. פרי קדש להורות לצעירי ימים המסלה, לבוא אל מקראי קדש פנימה. כנדברו יחד מבין עם תלמיד, בשתי לשונות עברית והולנדית מאת שמעון הייגמאנס מורה על חדר השלישי מבתי למוד לעניי בני ישראל, תחת פקודת האלופים הממונים על בתי למוד בני ישראל, פה קהלתנו הקדושה וסביבותיה יע"א, כרך ראשון, בראשית, Amsterdam 1825—5585, [2] דפים 40 עמ'.

כרך שני, כל שאר החומשים, שם 1827—5588, [1] דף, 26 עמ' 8°. הסכמת הר"י שמואל אמסטרדם, מתוך אל הקורא הנעים...: "...כי לטובת הילדים כתבת, ולחועלת הקטנים עמלתי..."

פתשגן הכתב ר' בריב שטעלר.

273. ס' צוהר התיבה ספר נחמד מעט הכמו' ורב האיכו' כולל כל חכמת הדקדוק להפיק רצון התלמידי' להבין ולהשכיל ללמוד וללמד כי הוא מיוסד על התחלו' ראשונו' המולידו' מושכלים שניים דבר דבור על אפניו ע"פ מופתים והקשים מפאת החקירה הטבעי' יסדו הכינו'... המדקדק הגדול התורני כמוחרזר שלמה כהן נקרא זלמן הענא בעל בנין שלמת... ונוסף על הראשונו' קצת הגות מכ"י המחבר הנ"ל... בשני חצאי לבנה, ברלין, תקצ"י ע"ה, [1] דפים ולוח הנגינות, 12°.

—...זאלקווא, תקט"ו. — ...ברלין. תקכ"ט (צוהר התיבה עם מכסה התבה). — ...דיהרנפורט, תקמ"ז (כנ"ל). ...הוראדנא, תקס"ה (כנ"ל). — ...ווילנא, תקפ"פ (כנ"ל). — ...הובא לבית הדפוס ע"י מו"ה אברהם יהושע העשיל דראקר, Zolkiew, 1855. — ...צוהר התיבה החדש עם מכסה התיבה. וראה זה חדש... הובררו עתה חוקי ומשפטי הדקדוק... בקצרה והוצגו לבדם... יצא לאור ע"י נש"ף [=נ. ש. פיגנוון]. ווילנא, תרל"ג. — ...הובא לבית הדפוס ע"י ...יעקב משלם ניק... לעמבערג, תרמ"ה 1884.

מתוך פתח התבה של המחבר: „אמר המחבר אחרי אשר העמדתי תלמידי הרבה בחכמה זו או התבאר לי סדר לימוד החכמה הזאת, לפי שהוצרכתי לשבת עמהם משך זמן ארבעה וחמשה חדשים עד שתגיעו אל מבוקשם לכן בקשתי למצוא דבר הפך להטיק רצון התלמידי בזמן קצר פהיו מזה... כי ראיתי לסדר לוח הסעלי בסדר נאה מאד והכנסתי בו כל בניני הפעלי זמניהם וגופיהם ומיניהם וגזרותיהם וכנתייהם והביאותיו אל בית הדפוס. בו אני מתחיל ללמוד עם התלמידי משך זמן שני או שלשה שבועות עד אשר הם מורגלים בו ויכירו כל הגזרות וכל הבנינים...“.

מתוך הסכמת ר' דוד ב"ר נפתלי הירש, אב"ד דק"ק ברלין והמדינה בצרוף הדיינים:

„הנה זה שש עשרה שנה שנדפס פה קהלתנו יצ"א ספר צוהר התיבה... ומאז נתן ידו עמו להדפיסו הגאון... כמפורסר יהושע נר"ו, אב"ד דק"ק ספר"מ... בכך התעוררו שני אריו... להדפיסו שנית ביתר עז... כמוהר"ר ליב בן כהן שמואל כ"ץ ז"ל המבורגר בעל מגיה כספרי בדפוסים פה ק"ק ומשותפיו... כהר"ר ליב בהר"ב... הירץ מ"ץ וריון פה ק"ק...“.

274. ס' צחות המליצה בו נמצא מאה ועשרים אגרות נפלאים ונוראים על מאה ועשרים ענינים שונים אשר לא ראה (!) עין ולא שמע (!) אוזן מעולם צחות צוף מתיקות לשון עבר... כל אלה און... זאב וואלף כהן בו כנר מק"ק בראד יצ"ו בן הרב הגאון מהו"ד דוד ז"ל בע"מ ספר מראה כהן וספר נפש דוד. ברלין, תקע"י [10]. קל"ב דף, 120. ...ווילנא והוראדנא, תקצ"ה, 1834.

הסכמות: ר' מרדכי הלוי, סיקטין והגליל, ר' נח, לאסקי בפולין גדול. מלבד ההסכמות באה גם, הקדמת ריע המחבר, הילל ברי" דרב שמואל סופר ונאמן דק"ק סיקטין והגליל. שיר מאת אריה ליב בן ר' מרדכי הנ"ל מטיקטין ומו"ה אל"י בהגאון אב"ד מקעמפנא, ושיר „מתן תודה“ מאת אוהבו, י. — ס"ס בפראג, וגם באו בסוף הספר כמה שירים.

גם יש באגרות אלו חומר היסטורי מרובה; למשל: על אורות הדבר שהיה בפולין (אגרת ה') עיר ווארשי הולך וחסור שפעתה (י"ב), תרועת השמחה בק"ק לבוב לרגלי נצחון הקיסר על הישמעאלים (כ"ג), בדבר תנ"ך דפוס עטיאש, אמסטרדם (מ'), מהסרפה שהיתה בק"ק בראדי (בשנת תקס"ב) (ס"ח) על מקרה תלאה בק"ק פראג (פ"א) ועוד. ביחוד רבות האגרות לבריש גינצבורג, שבהן מספר המחבר את הרפתקאותיו בנטיעותיו. — נס"ר בפראג תקס"ה.

צפירת תפארה ר' הלכות פלין.

275. *צפנת פענח, ה"ר אברהם מנחם פורטו, לכתוב אגרות בדרך נעלם מזולת בעליהן. — פירארה, שי"ו, 80. — פראג, חש"ד, 40 (ב"י ופ"ב).

276. ס' צפנת פענח בו גלה המחבר כל דרכי החשבון לכל מחלקותיהם הנדרשים במדינה, לאיש איש כפי מלאכתו ומסחרו, אשר כמוהו לא היה עוד בבני עמנו, ומחובר בלשון צה וקל למען ירוץ כל קורא בו. חברו הרבני... מהור"ר יוסף במהור"ר מנחם מענדיל שליפרז מהאראדיטין. —

זוילנאוהוראדנא, לפרט ויקרא ליוסף צפנת מענח [תקפ"ח—1827] לפ"ק. [4]. 80 עמודים. 8° — ווארשא תרכ"א. — שם תרל"א. — שם תרל"ה. — שם 1831.

מתוך „אל הקורא“: „...אספתי אליה [אל המחברת] כל ראשי יסודות החשבון, הדרושים לכל חפצי בני אדם, וערכתי את טעמיהם ונמתי יבחנו דבריהם, ילעיבת זה בשלמים, עשיתי גם בסברים, גם בחשבון הכללי (אלגיברי) ובכלם הצגתי שאלות נעלמות והסיבות נגלות, גם קבצתי אל תוכה כל קהל הערבים, מסלס ומהמט ישר והפוך, שלמים ושברים, ושרשי מרובע ומעוקב, ועוד יתר הסבונות רבות כאשר יראה הקורא פנימה, והכל בטוב טעם והדעת, ובלסון מדברת רכות (1) וקלות, לאזני ההסון ולאזן הילדים אשר ברגלינו, כי לדעתי יהי הספר הזה למורה הרוך אל כל הבא להגות בו, מזקן כנער, כמבין כאשר איננו מבין, כי ילך בו מעדנות מן הקל אל הכבד...“

277. *קאנפירמאציאן לנערים בעקרי האמונה, עם תרגום איטלקי. — וויניציאה תקפ"ו, 8° (פ"ב).

278. * [קבוץ מכתבים]... ללמד נערי ישראל קסת... 97 Briefmuster, nebst ... (Exordien und Clausulae). Berlin 1756. kl. 8°. 24 Bl. — Anhang zu Berachja ben Natronai ha-Nakdan: משלי שועלים: Berlin 1756. (צייטלין מס' 16).

279. ווקאבולאריו הנקרא קהלת יעקב יורה ויגיד שמות הדברים אשר לקטתי וחברתי מתורה שבכתב ותורה שבעל פה, אלה תולדות יעקב, אני הצעיר... יעקב בן לא"א... הדיין המצויין כמוה"ר אברהם רודריג'ז מוריירא... — לונדריש, בשנת יגל יעקב ישמח ישראל [תקמ"ג] לפ"ק, [12] דפים, 183 עמ', 4°.

גם שער ספרדי לחוד ואנגלי לחוד, שלוש הקדמות: עברית, אנגלית וספרדית. — הסכמה עברית וספרדית של ר' משה הכהן די אויודו, לונדון.
מתוך הקדמת המחבר: „...המכוון בחיבור הזה קטן חכמות וקטן האיכות יועיל לי ולאותם אשר בגילוי, ולבני ותלמידיו, ובפרט לתלמידים שבבתי מדרשות... ולכן ראיתי גם כן לנקוד בנקודות למען ירוך כל הקורא בו בלי עיכוב ובלוי גמגום, גם כי יהיה נצר קטן יקרא אותו בנקל... ומקודם חברתי אותו בלסון עברי וספרדי עד שגלוה אלי המסכיל ונכון הבן יקיר לי ה"י הוא עבד השם חיים בורירא לבלר מפורסם והעתיקו ללשון אינגלית, והילקתי אותו לשמנה וחמשים פרקים וכל פרק יפרק יגיד ענינו בפני עצמו...“

מתוך הסכמת ר' משה הכהן: „ויעקב איש הם יושב אוהלים אחד מן המיוחדים מבית מדרשינו... היבר וסידר בסדר נכון הספר הזה קהלת יעקב לתועלת התלמידים להדריכם בהבנת לשוננו הקדושה והבהדל בכל עני ותעצומות לפרש ולהפס בהוליות המלות הנכתבות בשלש לשונות...“

280. *קול יהושע, ה"ר יהושע ב"ר ראובן, התחלות אגרות שלומים (פ"ב).

281. קונטרס הפעלים. עם מה שראוי לבאר עליו מתמונת משקליהם. הם ושנוייהם, והעניני התלוי בהם הנקראי בשם יורה על ענינו, שפה לנאמנים... ויבאר היטב ההוראות המתיחדו לכל אחד מחלקיו, למיניה גופיהם זמניה ובניניה... וע"י התגלגלות הדברים יומשך איזה השגה או הגה"ה על מי שהגיע דבריו אלינו, בקיצור נמרץ.. סדרתי אני יהודא ליב הלוי מזאמושטש [עדל]... לתועלת בניי ש"י המתלמידים לדרוך בנתיבות משפט לשון עברי, וחפצים לדעת

מוצאיו ומובאיו — לבוב, לפרט יספר אדם בלשון נקיה [תקניג] לסיק 2, 92 דף. 8°.

— הובא שנית לדפוס עם הוספות יקרות הנקראות בשם טעם זקנים מאת... מרדכי דרוקער, דראהא גיטש, [תרמ"ג?] — הקדמת המביא לביה"ד היא משנה זו].

282. ס' קורות ישראל Die Geschichte der heiligen Schrift von Entstehung der Welt bis zur Zerstörung Jerusalem's, im biblischen Urtext; nebst einer treuen Deutschen Übersetzung, Bezeichnung der Stammwörter, und moralischen Anwendungen. Von Hermann Engländer, Lehrer der hebräischen Sprache. Erster Theil. 8°. עמ' 219 [4], 1837, Wien.

אחר ההקדמה הגרמנית שער שני: תולדות אדם. קורות ישראל Erster Theil des Werkes Enthält die Schöpfungsgeschichte, und alle Schicksale der ersten Menschen, bis zum Tode Moses...

283. ס' קנה חכמה כולל חמשה שערים בחכמת אלגעברא, נעלם א' בשלמים, נעלם א' בשברים, ב' נעלמים, ג' נעלמים, ד' נעלמים, ובסופו ב' שערים חשבוניות רבים בדחז"ל, כאשר יחזו עיני הקורא. — וכל ההוגה בו יצליח וישכיל מעלה מעלה בחכמת אלגעברא, וידע כל אורחותיה ונתיבותיה. חובר מאתי הצעיר נישן בלא "אמו"ה אברהם... מ"ץ דק"ק דעליאטיץ. — ווילנא והוראדנא תקפ"ט, [4], 47, [1] עמ' 8°.

הסכמות: ר' אברהם אבלי ב"ר מוהר"א שלמה, ווילנא; ר' דוד, נאוואהרידק.

מתוך הסכמת ר' אברהם אבלי: "...שמעתי מכבר שמעו, בלמדו פה עם תלמידים מופלגים ושגונים, בהכמת תהיך בגסות... ועתה הנה לעת זקנתו רוצה להביא לבית הדפוס, ללמד בני יהודה לעיני העמים והשרים...".

מתוך הסכמת ר' דוד: "...וליקט וקיצר מכל חיבורו [הגדול] איזה חיבור קטן חכמות ורב האיכות, אשר לנערי בני ישראל אשר חשקו נפשם לכנוס בתפיסות חכמה זאת דבריו המה פתח גדול וקטן שם יכול לכנוס וליצא לחכמה זו...".

284. ס' קנין אברהם חלק ראשון אשר חיבר... אברהם... די לונזאנו, זאלקווי, הוא אברהם קנין אחד [תפ"ג] לפ"ק, ל"ב דפים, 16° (ר' מקורות ד', רל). הסכמות: ר' יעקב יהושע, לבוב; ר' אברהם, זאלקווי, ר' אברהם כהנא, אוסטרא והגליל.

בסוף הספר יש חומר אוטוביוגרפי מעניין.

285. *קצור יסודי שפת עברית הקדושה Mose b. Freitel Lemans. Allereerste Gronden der H. taal.—b. Amst. 1825.

(רמ"ש, —רס"ד, עמ' 1132, ור' גם יסודי שפת עברית הקדושה).

285a. *קצור כללי לשון עברי. S. Dreyfuss. Abrégé de la Gram, hebr. à l'usage des élèves Israélites. 8°, Mulhouse, 1839.

(רמ"ש—רס"ד, צו"ז, עמ' 117, מס' 509c).

286. ס' קיצור מלאכת מחשבת בזה הספר נמצא אמרי שפר... לחשוב מחשבות ולהורות חכמת המספר והתשבורת... — ווילנא, תקפ"פ, [כ"ט] דף 4 דפים ראשונים כסומנים], 8°.

שער המספר. שער החיבור. שער החיבור. שער הכפל. שער החילוק. שער המספר בתשבורת.
שער החיבור בתשבורת. שער החיסוד בתשבורת וכו'. ערך המסלול.

287. קצור עמו די הלשון המיוסדים על אדני ההגיון. אויסצוג דער עלעמענטע דער עברישען שפראכע נאך לאגישען פרינציפען ענטוויקקעלט פאם זעליגען יואל ברי"ל נ"ע. בייאזאמען געבראכט צום געברויך דער צעגלינגע ביים שול אנשטאלט דער ליטטעראטור געזעלשאפט תועלת. — אמשטרדם. ה' תק"פ. דף השער, כ"ח עמ' 8°.

288. קרית ספר. כולל אסיפת ספרים חדשים אשר עדן לא היו ממחברים שונים. להם יד ושם בלש ננו הקדושה ובכל מדע יקר. להרים קרן שפת עברית וללמד בני יהודה דבר צחות בלשון הנבחרת. מהכרת שניה. ביבליאטהעק העברעאישער אריגינאלווערקע אונד איבערוועטצונגען צום נוטצען דער איזראעליטישען יוגענד. — פראג. תקצ"א. 70 עמ' 8°.

[מחברת זו מכילה רק את הספר] מושרי-ה-ש-כ-ל והוא ספר תורת המדות ללמד לנער לזכות ארחו בשמירת חובותיו לאלהיו לנפשו ולאחרים. כתוב בשפה קלה וברורה למען אשר ירוץ הנער לקרוא בו. מאת ברוך שאנס על ד... — פראג. תקצ"א. 70 עמ' 8°.

מתוך הקדמת המחבר: "...ספר הכולל כל חובות הנער וכתוב בדרך ספור (המורה ומשעשע כאחד) כזה אשר לפניך, לא נודע לי בלשוננו בכל וכל, ולדעתי זה יצא ראשון כתוב עברית באופן זה, ומחברו בשפה אשכנזית הוא המחנך הגדול קאמפער... המחנך המבין יקלע בתרגומי לתכליות שונות: (א) לטעת בלב הנער מוסר השכל. (ב) להיות לעיר לו ללמוד השפה העברית, והיה ספרי זה כפרוודור להכנס לטרקלין. (ג) ללמדו לקרוא עברית בלי נקוד, ואתה הנער! קרא בו בשקידה ונפש הפצה...".

289. קרית ספר קבוצת מכתבי סוחרים ומכתבי רעים מדברים מענינים שונים סדורים על סהרת לשון הקודש לתועלת ילדי בני עמנו. — ווילנא, 1835, [8]. 175 עמ' 8°.

— וועתה נוסף עליהם, מכתבים שונים מדרכי המוסר ותהלוכות המסחר... ווילנא, תר"ח—1847. — שם, תרי"ט. — ווארשא, תרל"ג. — שם, תרמ"ג.

בהוצאה א' גם שער שני ובו נאמר: "...מכתבים מלוקטים ממבחר סופרי לשון הקודש אשר הריצו איש לאחיו בדברי משאיהם ומתנם ובענינים שונים כסדר המכתבים אשר הנהיגו להם ראשי סוחרו אירופה על פי הכללים המודעים בהקדמתה...". בהוצאות המאוחרות נשאר רק השער השני.
מתוך הקדמת המחבר: "...מרדפי את התועלת ירדתי מדרגה מהחבורת הגדולה¹ אשר אני מתעסק בה לעת כזאת לנוע אל המחברת הזאת אשר אמנם קטנה היא אלי וגדולה לילדי בני עמנו אשר מלאו ספקם במקרא ובדקדוק ונפשם חסרה את השלמות לסדר את מכתביהם על סהרת לה"ק בטוב טעם (געשמאק)...".

290. קרן תושיה ה"ר הייטש ווא באכער, צייטשריפט

1. דביר כולל קבוצת מכתבים שונים, מליצות, משלי בוטר ותולדות אנשי סם. ללמד את ילדי בני עמנו לשון למורים... — הוא חלק שני מ"קרית ספר" אבל יצא אחר שנת ת"ר (תר"ד).

פיר דיא רייפערע יוגענד. (ללמד נערי בני ישראל מדות ומוסר מספורי התורה ואגדות). — פ י ו ר ד א, תקע"ז, 50 עמ', 8° (ב"י ופ"ב).

291. ראש אמנה ה"ר משה שמואל ניימאן, יסודי למודי הדת לנערי בני ישראל. — ווינא, תק"פ, 8° (ב"י ופ"ב).

291a. ס' ראש יוסף אשר חבר ואיון... חד מבני עלי ורב יוסף שמו כדי לחדד תלמידים ולבחורי חמד יחמדו לזה חמדה גנוזה מכמה שנים בכ"י אשר עין לא שזפתו מכמה רבנים וגאונים דמדינת פולין, ומעתה נתנה לפרסם ולגלות למחנה העברים החדושים אשר הופיעו בבתי מדרשים. ויען כי ראיתי רב התועלת בזה... למלמדים להועיל לצורבא מדרבנן... ולילדים אשר חלק להם בבניה... — פ י ו ר ד א, ויוסף לחנכם חן וצהלה ורון מעדת ישורון [תקכ"ד] לפ"ק, ל"ו דף, 8°.

הסכמות: ר' יצחק סגל לנדא, קראקא והגליל; ר' יצחק אייזק, עלקוש והגליל; ר' יהודא יכונה ליב פרטענבורש (כל אלה חתומים יחד); ר' מאיר רוטבאם, פילון; ר' יצחק אייזק קאליש ספראג, טיפליק והגליל; ר' צבי הירש הלוי, איידליק והגליל; ר' יחיאל מיכל ב"ר שלמה, קראקא; ר' משה ב"ר יוסף כהנא; ר' משה אהרן הלוי ליפשיץ, קראקא; ר' שמואל מגיד מישרים, סם.

ההקדמה מתחלת במלים: „אמר יוסף הירחמיאל מטיקטין“, ובה נאמר: „...ומה מאד נמלצו הדברים הקטנים שבהם המה לרוב ובנויים לחנך לנערים...“ — וכן נמצא שמו בר"ת במשל שבא בסוף הספר: יוסף בן ירחמיאל מטיקטין.

292. קונטרס ראשית דעת לחנך בו נערי בני ישראל מהצעיר יצחק אליהו מנחם אסקולי ליורנו, שנת הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום [תר"א] לפ"ק. [4]. ד' — מ"ז דפים, 8°

בראש הספר באה הקדמת רבני ליורנו: יהושע בכ"ר שלמה ליאונג, שמואל חיים עזריה, אברהם ברוך פיפירנו... סופר הק"ק, (הפרט שבהקדמת הרבנים עולה בגימטריא תר"ב); „לפנים בישראל שנות דור ודור כל העם מקצה נפש חשקה בדת אמת לעברה ולשמרה. כל ישעם וחפצם ללמוד וללמד את יוצאי חלציהם החכמה והמדע, חכמה מפוארה. ולעת כזאת... ראינו תחת חטה יצא זוח... הנער בא ביאה במקצת אל בית המדרש כבן שש כבן שבע ואביו משיאו עצה נבערה, קום קרא ספרים החצונים ללשונותם בארצותם למען תשכיל ואיש כמוך חכם יחשב... ומה יעשה הבן לשמע און דברי אביו? עושה לו לימודים נספרי מינים הנושרים מחיקו בס יגהה וכאהבתם ישגה בורה. עד כי תינוק בורה מבית הספר עודנו באבו נעור וריק כי לא ידע מאומה בפרק כל כתבי הקדש ולא יבין במקרא... לולי ה' הותיר לנו אנשי חיל... ונפגם אותה לזכות את הרבים בהיבוריהם...“

מתוך הקדמת המחבר: „...ויהי היום בהיותי מטפל על מלאכת הקדש ללמד לתלמידים, ישבתי משתוסס על הצער ועל הטורח שבהרבה פעמים התלמידים והמלמדים בהכרח מצטערים, מפני שהסר מהם הרבה דברים שהם כמו הכרחיים וראשיים לתלמוד תורתנו הקדושה, דרך משל אם יקרא הנער המשנה ראשונה של מסכת ברכות, ימצא שם מוזכרים הרבה שמות ודברים שהוא לא ידע זכרם... וצריך הרב טרם כל להטריח עצמו ולפרש לתלמידו כל הדברים האלה כדי שיבין על בוריה משנה אחת המדברת על ענין קריאת שמע של ערבית, ואם הרב אין במוגו לילך לאט לאט כפי כח וכפי ככל התלמיד, יאבדו זמנם לריק. ולא זו אף זו כי אם נשאל לנער המתחיל ללמוד ספר המשנה, מה היא הנשנה מ' כתבה... יהיה בהכרח כאלט לא יפתח פיו ולא ישיב לשאלו דבר... וכמו כן ישבתי באין מבין הסעם מפני מה נערי עמי, לא ילמדו ולא ידעו דבר קטן או גדול מכל הדברים אשר היו ונעש במשך הזמן של המעשה שני, ואיך נהרב על ידי טיטוס הרשע...“

על כן... הבאתי בקובץ קטן דברים שיהיו כמו הקדמה אל הרבה עניינים שימצא הנער כתוב בספרי המשנה והתלמוד וגם כי יגדל ויהיה לאיש מלאכה. סוחר צוטק בפרקמטיא, חרש והכס נחכמות חיצוניות, יהיו כתובים על לוח לבו דברים אלו שטוב הדבר שכל בעל דת יהיה מכיר באמונתו ולא יהיה הנער ריק מכל וכל. וגם כתבתי בקצור נפרד המאורעות אשר אירעו לאבותינו בספך זמן הבית שבו וקראתי שם קונטרס הזה ראשית דעת, כי באו בתוכו דברים שלדעתי השפלה טובים המה ללמדו לנער בראשית ידיעתו ובהרתי בדרך שאלה יתשיבה... שהוא הדרך היותר נקל לנער קטן שיכנסו הדברים בלבו...".

הספר יצא בהוצאה שניה ושלישית בווארשה תרמ"ג ותרס"ב בשם „ספר ראשית דעת“.

293. ראשית ידיעת עברית Erste beginselen der hebreewusche taal tendienst der israelitische jeugd, alsmede voor alle diegenen welke zich in de gewijde taal oefenen willen. Door D. A. Lissauer. Onderwijzer in de Hebreewusche Taalen Letterkunde. Tweed en zeer veel verbeterde druk. Vermeeded met een vertoog over de woordgronding. Onmisbaar voor den eerstbeginnenden Leerling. Amsterdam, 5597. 1837. 24 (?) pp. 8°. 1825. נפ"ר שם.

294. ראשית הלמוד ה"ר יהודה קראהן. למודי ש"ע לנערים. — ווילנא, תק"ץ, 16 עמ', 8° (פ"ב).

295. ראשית למודי יעאגראפיע אן פאנג פון דאש יעאגראפיש ליערונג. — [ווילנא, תקע"ח], 8° (כ"י ופ"ב).

296. ראשית למודים כולל עשר שערים. בחכמות לימודיות וטבעיות מאת ברוך בר"ל לינדא ברלין. תקמ"ט—1788 [11], קנ"ג דף, 12°. — ברין, תקנ"ט. — חלק שני, כולל חלק ראשון עם הערות והוספות מאת וואלף בן יוסף מדעסווא, דעסווא, 1810. — נדפס פעם שלישית, בהוספות ושנויים בשער העשירי, הכולל ידיעת הגעאגראפיע ממדינות אייראפא... אחר הקונגרס בעיר המלוכה וויען בשנת 1815. קראקא, 1821. — עם חלק שני כולל חכמת הטבע... מתבונות ותהלוכות כדורי שמים... לעמבערג, 1869.

...הייתי מצטער בראותי כי לזרע אפונים בני ישראל לא נחנך דבריהם בכתובים, ואין לנעריהם מקום למלאות לבניהם מעדנה... (מתוך דבריו... מרדכי בלוך רופא).
 ...הנה חיבה עלינו ועל כל איש הורש טוב, לנטוע את טרשי הלמודים האלה בלב ילדינו בעודם באבם, טרם יקשה לבבם לבלתי הצליח עוד תת פרי... (מתוך מכתבו של מרדכי בן ר' הערץ סג"ל).
 ...כי המאברות העבריות שבידינו שהיברו על החכמות הנ"ל, מדברים גדולות וטובים!) לחכמים, ולכתחילים הם כספרים חתומים, לא כן הספר הנ"ל, כל אדם יהיה בו ויבין דבריו... (מתוך מליצת... נפתלי הירץ וויזל), ונדפס גם סיר שלו.
 ...אם יבלה המורה עם תלמידיו זמן רב, ללמדו רק חלק אחד מהחכמה להעמיק בו עם כל הפרטים, ילאו המתחילים טרם כלו להכיר ממנה אפס מעט מוציאה... לזאת יעצוני בלוחי ורוחי הרחבתני ללכת גם אנכי בעקבות החכמים האלה, ללקט אמרים וכללים אחרים כפי אשר מצאתי ובינתי בספרים, ולהעתיקם לשפת עבר בלשון קלה ובכבוד נכון לתועלת התלמידים למען ירוץ הקורא בו... (מתוך הקדמת המחבר).

302. סי רוח חדשה והוא לשון לימודים בדרכי השירי בלשוננו הקדוש בדרך ישר וחדש מאשר היה מלפנים לא שערוהו הראשונים חברתיהו בימי חרפי לתועלת הבחורים אנכי הצעיר חנניה אלחנן חי כהן תושב ריגיו... -- ריגיו, 5582 (ה'תקס"ב). XII, ק"ח עמ', 12° — מתחלק לשלשה חלקים ולכל חלק הקדמה מיוחדת. מונחי-הסיגנון באו גם בלועזית.

303. -רעליגיעזע געשפרעכע פיר דאס קינדליכע אונד יוגענדליכע אלטער דער איוראעליטען. מה"ר גבריאל איצק פרעסבורגער. — פראג, תקס"ה 40 דף. 8° (ב"י ופ"ב).

304. 'מחברת שבט סופר' מכיל ע' מכתבים קונסטנטינא. חש"ד (ר"פ?). 16°.
שבילי אמונה ד' לקח טוב.

305. שבע תפלות לשבעה ימי השבוע, אשר יתפללו בני הנעורים דבר יום ביומו מידי בואם ללמד אל בית הספר אשר הוכן ואשר הוסד לחנך את נערי בני ישראל בק"ק טארנאפאל... איין געשענק פיר דיא ליצעבע יוגענד. — חמוד [לפי ס"ב טארנאפאל, תקע"ד] [20] דף, 12°. — עברית וגרמנית באותיות עבריות עמוד מול עמוד.

306. שולחן ערוך איג' פארה לוס תלמידים פור פרוביג'ו די לאס חברות די תלמוד תורה פור אין קואנטו לוס ליברוס די שולחן ערוך ואלין קארוס אי נו סי טופאן פור איסטו סי איסטאנפו לוס דינים די מועדים סולו קי אום לו קי אוזאן אה מילדאר לוס מלמדים אה לוס תלמידים אין קאדה מועד אי פארה קואל קיר ג'ודייו קי לו טומי פארא סו איג'ו אי קי נו לי לייבי אה איל מילדאר איל שולחן ערוך אינטירו אי לו רונפה קומו אוזאנסה די לאס קרייאטוראס. קושטאנדינא, שנת בארץ המישור [תקס"א] לפ"ק. כ'... דף (באכסמ' שלפני ההמשך חסר ונוספו 2 דפים כנראה מהוצאה אחרת), 12°.

306a. סי שלחן ערוך די מועדים. איג' פארה לוס תלמידים פור פרוביג'ו די לאס חברות די תלמוד תורה אי לוס איסטאמפי אין קורטו פור קי ב'אלין קארוס אי נו סי טופאן אה מירקאר. — קושטאנדינא, בשנת תערך לפני שלחן נגד צ'ררי [תרכ"ו] לפ"ק. ח' דפים, 12°.

307. -שומר אמונים ה"ר אליקים ב"ר איסרלין זאלדין, יסודות התורה ושרשי האמונה לחנוך הנערים. — קאפנהאגן, 1787, 8° (ב"י ופ"ב).

308. ...שושנת יעקב, ללמד נערי בני ישראל דעת ומזימה בסוד נעלמה. [בא בסוף הספר] ארחות חיים היא צואת ר' אליעזר הגדול שצוה את בנו הורקנוס

1. באיטליא לימדו את הילדים והנערים גם לחבר שירים, ע"י למסל תקנות הת"ת בוורונה.

סקורות, ב"י קנה, קסג, ובתקנות הת"ת בוויניציאה, שם עמ' קצא.

2. לא נרשם בספרי הביבליוגראפיה, בספרות רש"י שוקן נמצא אכסמס. אהר' יצחק וולק קטן

מאכסמס, שנת, ולרגלי תנאי הזמן א"א היה לראותם.

בשעת פטירתו. הביאו לדפוס כמהר"ר יעקב הייל פריין נר"ו לזכות בו הרבים. והוסיף עליו בסופו נוסף משלו דברי חכמה ודעת מחכמת המספר לדעת מספר שחשב חברו ולכתוב ברמיזה ובדרך סוד ושאר פרפראות חכמ' יוקר' שם התוספ' הזה... ויניציאה... ה' שפ"ג, י"ב דפים, 16° — התוספת, שושנת יעקב, לתת לפתאים ערמה לגער דעת ומוזמה, מתחלת בעמ' ה'.

מתוך הקדמת המחבר: „הקדמה אל בן הכס ישנה אב ה"ה חמד בחורים כמר יצחק בן הגאון ר"מ כמהר"ר שמה לוצטו... בצרוף אליו היניק וחכים כמר יצחק בן אחיו של הגאון הנ"ל כמ"ר יהודה... והחוט המכולס לא ינתק ה"ה הבן יהוד אשר אהב את יצחק... בנר של מבהר המין האנושי... כמ"ר שמה קאל ימ אבי... כלם בני בניו ובן בתו של כמ"ר יצחק לוצטו... ועתה בנים שמעו לי כי הקרה הז' לפני ספר ארחות חיים... והעיר ה' את רוחי להביאו אל הדפוס כדי לזכות הרבים... כדי שתקראו בו בשעה שטפגרי רבנן מגירסיהו ותשאוהו בחיקכם... למען תמוצו מזיו כבודו, וכל בני גילכם בני אל ה'... ואני אמרתי כדי שהספר תקטן הזה יהיה נחמד למראה וטוב להסכיל ולהגדיל חסד הנערים עליו הוספתי עליו בסופו קצת מה שלמדתי אתכם מחכמת המספר לדעת מספר מה שאדם יחשוב בדעתו באין אומר ואין דברים... וגם דברים אחרים לחדד השכל...“.

309. ס' שותא דינוקא בלשון אשכנז קינדר שפראך. דיוש ספר לערינט דעם קינד דעם אין האלט פו' שורש שמוש נוכח נסתר מדבר בעדו. דבוק נפרד שם מלה פעל כנוי נקודות טעמים עבר עתיד מלעיל מלרע אלז אויף טייטש גשטעלט דא מיט דיא קינדר פון יוגינט אויף רעכט פון גרונד לערנן קאנז... נלקט על ידי ר' אייזק אויערבך. נדפס פה ק"ק פיורדא בשנת תפ"ה. [21] דף, 16°.

מתוך הקדמת המחבר: „אני המחבר בעזרת האל בן דער צוהן ווארדן אין קהלות קדושות האב איך גיזעהן דעם סדר הלמוד דאז קינד איז פון יוגינט אוף גהאלטן ווארן צו לערנ' דז חומש מיט אלי גרונד פעולות אבר איצונד ווערט די פעולה ניט אין אכט גנומן נייארט דעם חבור אלז ער פיר זיין פאטיר פלוידרן קען אונז די מוטער הערט דאז קינד טרעפט איר אין אירן טייטש חומש דען פרייזין זיא איר קינד אבר מיט די צייט פרגעשט דאז קינד דעם חבור דער נאך קען עז גאר ניקש. אך קומט דא פון ווייל דאז קינד נעמט אין אכט דעם חבור מוז עז דעם פסוק גטוינד זאגין...“.

בסיום הספר נאמר: „...ליב קינד נעם מיין קליין ספר וואל אין אכט דען ווערסטו דען חבור וואל קענין ניט אליין אין חומש אפילו אין עשרים וארבע... דאז ווייטגיך (?) דאס מיין גרסא דינוקא איז דינליך פראיין קינד דז שון גמרא לערינט אונז דיויס ספר שותא דינוקא איז דינליך פאר איין קינד דז ערשט חומש לערינט דארום האב איך עז מוזין אלז אויף טייטש סטעלין...“.

310. *שירי תהלות הר' ירמיה היינעמאן, שירים לשבעת ימי המעשה, לעורר לבות בני הנעורים להלל לה'. — רעדל היים. תקע"ג, 10 דף, 8° (פ"ב).

311. ספר שכל טוב ואלה מוסיף על הראשונים חדושים נפלאים מהגאונים ורבנים, ולומדי דעת מבינים קושיות ופרקים שנוגים, והרבה חדושים מהגאון הגדול מופת הדור מהר"ר שמה כ"ץ רפאפורט שהיה אביד ור"מ בק"ק לובלין והוא תועלת גדול לחדד בחורים, אשר בהלכה מצויינים, ובפרט לתלמידים

הגונים, לפי סדר הפרשיות וחגים וזמנים... דריהרן פארט... לפרט נמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם [תצ"ה]. [48] דף, 16°.

312. סי' שערי לשון הקדש והנפ' ארבעה שערים לבוא באמצעותם אל כדרגת לשוננו הקדושה ולחנך את הנערים כפי קטנם בשפה ברורה. הכינו... חננייה אלחנך חייכהן גר'ו להועיל לכל קטני בני ישראל והביאו על מובה הדפוס ללמד לתלמידיו הנחמדים ולהרביץ תורה בארץ מולדתו ריגיו יע"א. — ויניציאה, שנת נגביר שסתינו [תקס"ח] לפ"ק כ"ו דף, 12°.

בתוך ההקדמה ודרך הלמוד של המחבר: "הנה זאת חקרנוה כן היא שבכל החכמות צריך ליתן מתחלה לתלמידים כללים כוללים החכמה היא ולהרחיב אחרי כן הגבול לפרט אותם בפרטותיהם ודקדוקיהם. וזה להקל מהתלמוד משאת הפרטים שעל הרוב ישבשו ויבלבלו את דעתו... ולא ראיתי מי ששב על לב למצוא דרך נקל ללמד ארחות הלשון לנערים כפי דעתם... לכן קמתי אני הצעיר ועשיתי ספר קטן החכמות במלאכה זו ולא לקטתי כי אם כללים כוללים והכרחיים ללמד מתחלה לנערים... ואבוא עתה להגיד לכל קורא מוזימת לבי על הדרך אשר ילך בה המלמד... הדבר יודע שבכל הלשונות קדמה הלשון לכללים... וכיש לשוננו... והנה א"ב מהחלה צריך להרגיל התינוקות בבקיאות הקריאה מכלי כללים. כאשר אנהנו עושים פה היום באיטליאה, ובטעמים עד שידעו קריאת המקרא בבקיאות והמלמדות נותנות להם איזה כלל כולל כמו הפתח מניח השוא והדגש מניעו וכן על הש"ן ימנית ושמאלית ואח"כ אנו מרגילים אותם לפתור איזה פסוקי תורה או הפסקא ראשונה של פרשת הטבוע בלשון לועז לכן אומר אני שבזמן שיתחיל התינוק לפתור איזה פסוק יחזיק המלמד או המלמדת במעונו לחזור על הראשונות. וכפי דעתו של בן ילמדוהו הכללים. וכפי כח זכירתו צריך להרגילו ולנסותו בשאלות רבות עד שיהיו נרשמים בשכלו מכח הזכרון והבקיאות וזה ברור וידוע. ואף אם ימצא נער אחר שבחדש אחד ישמע ויבין כל כללי הקריאה דעו רבותי שכל הינוק שיבין במהרה גם במהרה הוא שוכח וצריך ליתן רוח בין הדבקים כמ"ש ולחזור...".

313. סי' שערי תורה והוא ספר נחמד שלם מאד בסדור הדברים ויפוי המליצה כולל כל חכמת הדקדוק במעט החכמות ורב האיכות וכל דבריו מיוסדים בדברי טעם מפאת החקירה הטבעית. הכינו גם יסדו... מהור"ר שלמה זלמן בעל המחבר ספר בנין שלמה בן כה"ר יהודה ליב כ"ק... — המבורג, לפרט ודבר בעתו מה טוב [תע"ח]. [4] ע"ח דף, 16°.

הסכמות: ה"ר יחזקאל ב"ר אברהם מביית קצנאלנסגן, אלטונא המבורג וזנבעק; ר' משה חגיז, אורה נוטה ללון בהמבורג.

בתוך הקדמת המחבר: "...וכבר יצאו מיוניטין בספר בנין שלמה אשר חברתי ושם קבצתי כל חלקי הסותר כפי מה שתשפטם החלוקה ובראותי איזה מדקדק מניח דבר בלתי מוסכם כפי הכללים המקובלים עמדתו כנגדו ורמינא ליה מרמא... אך אמנם כל אלה היו בסך מבדיל ומעיק מטריד אל המתחיל לכנס בחכמה הזאת כי ילאה המעיין למצוא מבוקשו להגיע אל ידיעת הכללים כאשר קותה נפשו... ועל זה הפצירו בני רבים ונכבדים לפתוח להם פתח במהברת קטן החכמות ורב האיכות אשר יהיה נאות אל המתחיל...".

314. **שערי התלמוד** והמה סוגיות מלוקטות מן הש"ס עם איזה כללים להדריך הנערים בלימוד הגמרא בדרך ישר ונקל אשר אסף... כמהר"ר חננייה אלחנך חייכהן ריגיו. שנת לגמר איניש והדר לסביר [תקע"א] לפ"ק. [4] ס"ט עמ', 8° (ר' מקורות, ב/ רלו).

הסכמת הרב ד"ק ריגיו ר' אליקים פאדובאני.

הוצאה ב' / אומיר, השמ"ש לפ"ג. הוצאה נרועה של בית ספר העניים והיתומים באומיר, בלא ההסכמה ובלא הקדמת המחבר ואף השמיטו את הביאורים של המחבר שבאו אחר הסוגיות בשם „אמר המאסף“, והוסיפו בכסה מקומות תוספות ושלשלת הקבלה.

315. *שעשוע נער ספורים בשפת אשכנזית-יהודית בעד הנעורים. — ווינה. תקצ"ה. 40 עמ' / 8° (פ"ב).

316. ס' שפה אחת כולל כל שרשי שפת עברית הקדושה מאת ש.מ. ע. ון הייגמאנס מורה סוג שלישי בבית למוד עניי בני ישראל פה ק"ק אמשטרדם. — (אמ שטרדם) תקצ"ה. [12] דפים. 16°.

מתוך „זאת לדעת“ של המחבר: „האותיות הגדולות בקצה היריעה היטני מורות על אות הראשונה מהשרש, ואותיות בינוניות הבאות אחריהן על אות השנית, והבאות אחריהן אחת אחת על אות שלישית...“ (בצורה זו נתן המחבר כספר קטנטן זה את כל השרשים).

317. ס' שפה ברורה הביטו וראו זה דבר חדש חמשה לשונות. לשון הקודש, ולשון אשכנז, ולשון צרפת, ולשון איטליה, ולשון לטינא, מסורשים בתמימים, על כל מלה לשון הקודש הנמצאים בתורה ובכ"ד ספרים, עם קצת מנת מה שלא נמצא בתורה רק בששה סדרים. ויש בו מפורש לדבר לפני מלכים ושרים, כל אחד לפי כבודו בו נאמרים, ביושר אמרים. והוא טוב לפני נשים ואנשים, זקנים וישישים, נערים ובחורים, מלמדים וסוחרים, גם לפני עמי הארצות, ההולכים במדינות אחרות, ושאר ארצות. הובא לכית הדפוס ע"י הבחור... יעקב קאפל בן... זאב וואלף מק"ק יערסלב. — אמ שטרדם, בשנת וגאלתי אתכם [תס"א] לפ"ק, [1] ל"א דף, 8° — ...כבר נדפס מקדם... ופעם שנית בק"ק לבוב בשנת שומר פיו ולשונו לפ"ק [תקמ"ו]... והוסר הקמשונים אשר נפלו בקדמונים, בהגהה מדויקת... נאווי דוואהר, תקס"ז.

המלים מסודרות לא על פי סדר א"ב אלא ע"פ שרשים: א) שער השמים וכל אשר על השמים והיורד ממנו; ב) שער תורה וכל השייכים אל התורה; ג) שער הארץ ומלואה הרים, גבעות, שדות וכו', גם בתוך השערים אין סדר קבוע.

מתוך הקדמת ר' יעקב קאפל: „...ונדפס זה ימים מקדם רק ארבע לשונות ועתה הוספתו לשון צרפת...“

318. ס' שפה ברורה פי' על דיקדוק בקיצור כדי שכל אדם וכל נער ובחור יוכל לשאת בחיקו ולחזור אותו כל יום ויום ובוזו יוכל להתפלל ולקרוא בדיקדוק גדול... הכין וחיבור ולקט ספר זה... הדיין... פה פראג מהור"ר גדליה במהור"ר יעקב ז"ל הנקרא בפי כל ר' גדליה דושנת. — פראג, בשנת אהבה רבה אהבתנו [תס"ד] לפ"ק, [8] דפים. 16°.

מתוך הקדמת המחבר: „...עשיתי זה הספר הקטן על דקדוק שילמדו בחורי הקטנים וכל מלמד עם נערים שלו כדי שיהיה להם לזכרון לעולם דגראס דינקי מדבר דכיר... נמצא פה שלומד בילדותו עומדת לעד ויקרים ומלאה הארץ דעה את ה...“

1. מחבר הס' הוא ר' נתן נטע הנובר, ונפ"ר בפראג ת"ך. כוונת המחבר היתה בעיקר לתועלת שליטי גורות ת"ח ות"ט שנדרו במערב אירופה, אבל גם למלמדים ועל רבני ע"י במאמרו של איזראילסון, היסטארישע שריפטן, 1. 1-26.

319. **שפה ברורה**, ה"ר יהושע ב"ר יעקב מטשאוואס, מ"ה כללים בדקדוק שפת עבר. [שקלאוו], תקמ"ז. 8° (ב"י ופ"ב).

320. **שפה ברורה**, קבוץ שמות איזה דברים בלה"ק ואיטליאנו. — חמו"ד (ריג"ו? 1820?). 8° (ב"י).

321. **ס' שפה ברורה** הכולל חכמת דקדוק לשון הקודש כלליו ופרטיו וכל משפטיה שחברתי אני הקטן משה ב"ר היים הכהן העכים. לתועלת התלמידים אשר לא ראו אור יקרת הלשון ותפארתה. ונפשם מתאוה ושוקקה לדעתה... פיורדא, תק"ן. [ד]. ל"ז דף. 8°.

הסכמת ר' משלם זלמן הכהן, פיורדא ואגפ"י. — לפני השער ובסוף הספר שני לוחות הפעלים.

322. **שפה ברורה** או תלמוד לשון פולניא בלשון עברית-אשכנזית, לתועלת נערי בני ישראל, התרוצים ושוקדים בלמודת הלשונות. נחלקת לארבעה חלקים... חלק הרביעי נוסף לתלמוד הלשון, כולל ספורים נחמדים, בהעתקות עברית-אשכנזית... חובר ונעתק על ידי אשר לעמיל בן מאיר. — ווילנא והוראדנא, תקצ"ד, [2], 112, 64 עמ' / 4° — מצד שפאל לימן.

323. **שפעציעבוך**, דרינן בגריפן דיא אויש רעכנונג פון פר מינדרט שילינג: אמ"ד תנ"ט. 6 דף. 8° (ס"ב).

324. **שפר כללי הדקדוק** הלא המה בכתובים נמצאו ושם היו בין כתבי הקדש, קדוש יאמר לו, כי כאן אתה מוצא עניותותו, מכאן הלל מכאן הלל לגדולתו, לא חש על כבודו מורה נפלאות מתורתו ומפליא לעשות מחכמתו כי עולה יורד ומקרי דרדקי מתחיל מן הראשונים היטב הדק הדק היטב, מדריך במסילה לשא ספר המדקדקים בנחלה. וזה החיל' לעשות עם נערי בני ישראל משפט פעל למו כמהר"ר יהודה בריאל... ובוזה למדין מן הכללות במקום שנאמר בהם חוץ בהוצה יובאו ללמוד וללמד לחנוך לנער על פי דרך זה מן המובחר הקודם אל המאוחר הבא אחריו וראיתי אני המדפיס הבחור רפאל חיים מאיטליה הרופא להדפיסו לתועלת הבנים... להתלמד קודם הכנסם לפני ולפנים בעיון הדקדוק וזה כאב לבנים ראיתי לעשות... מנטובה, שנת וידעת היום [ת"ץ] לפ"ק, ט"ז דפים, 16°.

[בסוף באו ד' חרוזים מאת המחבר ושיר מאת המדפיס].

325. ***שפת אמת**, ללמד בני ישראל קשת לשון הקדש, מכתב ומבטא בדרך קצרה, לבוא בנקל אל תכונת ספרי המדקדקים. — אמ"ד, תט"ו, 12 דפים, 12° (ב"י ופ"ב).

326. חלק ראשון מספר השרשים המכונה **שפת אמת** ללמד בני יהודה צחות לשון הקודש מתורגם אשכנזי להבין במקרא מפורש ושום שכל בביאורי המפרשים הפשטנים כמו רש"י וראב"ע וזולתם... והוא המוציא והמביא במספר צבא ההוראות השונות לכל שורש, ומונה מספר לבניני הפעלים אשר בכל הוראה מי היוצא ומי העומד בהוראתו, ובשמות יפקוד צבא המשקלים וכל מובן מהמובנים השונים אשר בכל שורש... וגם המלמדים מקרא לילדי בני ישראל ירוו צמאונם

בוה הספר לבאר כל מלה בלשון אשכנזי צח... מאת ר' יצחק סטנאב —
ברלין, התקמ"ז לב"ע.

חלק שני [עם שער מיוחד]... המכונה דברים אחדים ילמד להועיל כל
חלמיד עם מבין לדבר צחות עלי שער המליצה ולכפול מובן אחד במלות שונות
כמה פעמים... יחלק כל שרשי לשון הקודש לבתי אבות, אשר כל בית אב יכלול
מספר מפקד צבא השרשים המשמשים במובן אחד... והוא כעין ספר אהל מועד
שחבר הרשב"א... גם נוספי לוחות בסוף החיבור יורו מצוא [השרשים]...
ברלין, התקמ"ז לב"ע, [2] ס"א, י"א, [4] דף, 20.

הסכמות: ר' צבי הירש, ברלין, ר' יוסף תאומים, ספד"א, ר' מרדכי זאב, לכונ, ר' אברהם
מרדכי, זאלקין, ר' ישראל בער מגוע צבי, זלאטשוב, ר' יצחק אייזק היילפרין, סקאהל, ר' נפתלי
לבית לוי מבראד, ר' יוסף, מעזריס, ר' צבי הירש, מאהלוב, ר' חיים מצאנז, ר' שמעלקא ליב,
דעמביץ, — כולם זולת הראשון חתומים יחד, — פראג, תקס"ד—1803, 20 (בלא ההסכמות).

327. **שפת בריטאניא**. A Grammar of the English Language, for The use
of Hebrews. ילד שעשועים הוא לי אשר בחסדי אלהי ישעי טפחתי ורביתי בעניי,
למען השאיר אחרי ברכה ולא בעבור הזכיר שמי. London, 1840, שער, קמ"ז
עמ', 80. [המחבר הוא סטאניסלאב האגא].

328. **שפתי ישנים נלוה על ספר תורת לשון עברית לבאר מלות**
סתומות הנמצאות בספרי חכמי הדקדוק הקדמונים מפרשי ספרי הקדש רש"י רד"ק
וראב"ע ודומיהם, אשר המציאו להם כפי הצרך מלות חדשות איש איש ללשונו,
מבוארים היטב ונערכים ע"פ סדר א' ב' לנערי בני ישראל מאתי וואלף מאיר
מורה לשון עבר בבית הנון גארמאלי בפראג, פראג, תקפ"ח—1828, י"ב דפים, 80.

329. **שרשי ישע**... והוא קיצור הספר מציר נתיב יושר... הנקרא,
קונקורדאציה בלע"ז שחיבר הפלוסוף האלהי רבי נתן... חיברתי ולקטתי ממנו
ליקוטי בתר ליקוטי היינו רק השרשים והראשים והענפים והפאות וקצרותי
בתכלית הקיצור רק לכל שורש וראש איזה פסוקים השייכים להם וביאורם ומה
שנשתנו לפעמים מובנם כשנתפרשו ובפרט בל"א ומה שנשתנו ביאורם ע"י דרש
מרו"ל ולדעת הקמחי והמכלל יופי וספר אהלי יהודא ושאר מפרשי התורה...
להיות בכרך קטן להיות תמיד מצויים וכרוכים ברשות הרבים ובפרט אצל מלמדי
תינוקות להבינם במקרא בשום שכל מפורש ומדע השרשים והענפים בכל תיבה
ומלה... הקטן יצחק המכונה איצק בהר"ר צבי הירש זצ"ל מעיר
זלדין במדינת נייא מארק, — פראנקפארט אן דער אדר, עזרת יי
צבאות תעשה זאת [תקכ"ח] לפ"ק, [1] מ"ז דף, 20. — ...סדילקאב, תקצ"ג. —
בראש הספר באה ההקדמה מספר אהלי יהודא (ר' לעיל ס"י 13).

330. **שרשי אמונה** אלה הם ראשי דברי תורה ומוסריה, ויסודי דת ישראל
מחוברים בשאלות ותשובות, ובלשון צחה וקלה לתועלת בני ישראל הבנים
והבנות, האשכנזים והספרדים, למען ילמדו לדעת בקצרה מהות אמונתם. כאת
ר' שלום הכהן... — לונדון, ה' תקע"א, נ"ז דף, 80. — עברית ואנגלית

עמוד מול עמוד. כתוב בצורת שאלה ותשובה. — הסכמות ר"י שלמה ב"ר צבי הירש. לונדון והמדינה.
גם חתימת ר"י רסאל די מילדולה המתחייב לקחת ספרים אחרים.

מתוך הקדמת המחבר: ...למען נצור רגלי ילדי בני עמנו מלכוד בשח המסיתים¹) ולמען הודיע
להם בקצרה לקחי תורתנו הקדושה ומוסריה הישרים... חברתי ספר קטן זה... ואליכם מלמרי תיגוקת
העושים מלאכתם באמונה. אליכם אשים דברתי: שימו נא על לבבכם גודל חובתכם, ושננתם לתלמידים
ספר קטן זה..."

331. **שרשי הדת**, Die Lehren der Mosaischen Religion. Nebst Aanhang, Ceremonialgesetze und Gebräuche, Schulgebete und des Maimonides Abhandlung von den Sitten enthaltend. Von I. Johnson... Dritte rechtmessige, verbesserte Ausgabe, Frankfurt a. M., 1829. XII, 232 p. 8°.

ברובו בגרמנית. כל הפסוקים מן התורה והקטעים ממקומות אחרים בעברית.

332. **תודת אמונת בית ישראל על דרך שאלה ותשובה לתועלת העומדים על משמרת פקודי הנערים ביום בואם לכלל בני מצוה.** 1812 Rödelheim (כסלו תקע"ג). 16 עמ', 12°. אחר הפתיחה חתום הייבצמאן.

מתוך פתיחת המחבר: השאלות ותשובות הנאות בספר הזה בדברי האמונה והמועדות לנערי
בני ישראל לתת תודת לבנם בקהל עם ביום עברם בברית אלהינה, מיוסדות הנה על אדני יסודי הדת
אשר תקצתים כיתר במקום נאמן בספרי: מסלול הלמוד באמונת בית ישראל,
אדער לייספארען צום אונטערריכטע אין דער רעליגיאן דער איזראעליטן... ובחבורי הנוכחי לא הבאתי
דק מוצא הרברים ובקצור נמרץ מתחלק הנצרך ביותר להשמע מפי הנער הנא לכלל בר מצוה...
[בענין הקאנפורמאציאן].*

333. **תולדות אבות.** Kurzgefasste Biblische Geschichte in der Ursprache der heiligen Schrift. Hebräisches Lesebuch mit etymologischen Bemerkungen, Paradigmen und erklärendem Wortregister. Von J. Johnson, Religionslehrer an der Bürger-Realschule der Israelitischen Gemeinde zu Frankfurt a. M.

Frankfurt am Main, LXIV—IX, 322, [2] עמ', 8°.

רק השער, תוכן הענינים וההקדמה בחלקה בגרמנית. הספר כולו הוא בעברית ומנוקד.

334. **סי' תולדות אדם.** זה הספר נקרא תולדות אדם באשר שכל אדם ימצא בו מבוקשו לכתוב הן אגרת שלומים והן בעסקי משא ומתן והן בעסקי הלוואות ותשלומין ושטרי מליצה... תמצא בו מעט הכמות ורב האיכות וקטן וגדול ימצא שם נחת... פראנקפורט דמיין. תצ"א, סי' דף, 16°.

[מצמי' מיא בא] חלק שני זה נעשה לתועלת התלמידים כדי שידעו לפרוט שלומים באגרותיהם הן בהתחלת הכתב והתימת הכתב והן על גבי הכתב לאיש ואיש כפי מעלתו ומדריגתו החכם בחכמתו והעשיר בעשרו והעני בשויו. זה הנעמק מגוף הספר הנקרא יסה גוף. (רי לעיל מס' 146). למען שיחולו על ראש המדנים ברכת נערים וקנים ובחורים..."

335. **סי' תולדות ישראל** כולל ספור כל הקורות אשר קרו לכל עם ישראל מיום ברא ד' אלהים את האדם, עד שוב ישראל מגלות בבל ירושלימה, עם רמזי

1. יש להזכיר כאן את התוכחה נגד ושולחים בנייהם לבתייהם ש: המסיון שהוציא הרב

הלונדוני ר"י שלמה ביהודית ואבליית, ב' רפ"ט. לונדון תקס"ז.

לשון וספר תורת ה' תמימה, לדעת מעשה ה' כי נורא הוא אשר עשה עם אבותינו מני שים אדם על הארץ והעתים אשר עברו על עדת ישראל מאז נהיתה לגוי עד גלות ירושלים שנית, גם התורה והמצוה אשר יעשה אותם כל נפש מישראל והי בהם על אדמת נכר, הכל בכתב מיד ה' ובלשון אשר דברו בו הנביאים. מאת ישראל במו"ה משה ניימאן. בשנת... לשמור ולעשות [תקע"ו]. [ד] ב— פ"ה דף. — חלק ראשון כולל העתקה קצרה מחמשה חומשי תורה. חלק שני (מפרש ע"פ פירוש רש"י וצ"ל הנלוה אליו) כולל העתים אשר עברו על ישראל מימי ישוע בן נון עד היום ההוא אשר הוסד בית ה' אשר בירושלים שנית. הועתק מעל ספר יהושע שופטים וספרי שמואל והמלכים ונתן עליהם נוספות מדברי הימים אשר באו כל אחד על מקומו הראוי לו, ומפי אסתר ועזרא ונחמיה. הכל בלשון אשר שמשו בו הנביאים וסופרים אך בדרך קצרה ללמד לתלמידים רכי השנים... — ברעסלווא, ה' תקע"ו. [ד], ע"ז דף. 8°.

לחלק ב' גם שער כפול בגרמנית.

338. *תורת האמונה Bernh. Fränkel, Rerligionslehre für die weibliche Jugend. — Pressburg, 1831 (עמ' 278)

339. *תורת דת משה Grünthal, Mosaische Religionslehre für die Schule. — Breslau, 1832 (עמ' 278)

340. *תורת דת משה וישראל, ה"ר נפתלי ב"ר מרדכי בנעט. למוד יסודי הדת ועקרי האמונה לנעורים. — פראג, תקפ"ז. 8° (ב"י ופ"ב). תורת לקח טוב ר' לקח טוב.

341. תורת לשון עברית קצרה ובאר היטב מחזקת כל דקדוק הקריאה והכתיבה ודרכי הלשון כפי משפט ההגיון... והכל על סדר נכון, איש איש על מקומו למושבותיו, ועל דרך היותר נקל ומובן. לתועלת התלמידים בבתי ספר, אדער קורצעמאסע אונד צייטליכע עברישע שפראכלעהרע צום גברויך יידיש-דייטשער שולן אין דריי טהיילן. צווייטע פערבעסערטע אונד פרמעהרטע אויפלאגע. מאת שלום בר"י כהן, לעהרער דער רעליגיאן אונד דער עברישן שפראכע ביא דער יידישן פרייאשולע אין בערלין. — Dessau, 1807 (ג' חלקים). [12]. ק"מ; [2]. פ"ו; [4]. ג"ו עמ', 8°.

הסכמות: ר' יהושע ב"ר יודא מליסא; ר' איצק אייכל (תקס"ב); ר' דוד פרענקל (תקס"ז).

— זעהר פערמעהרט אונד פערבעסערט פאן וואלף מאיער פראג

1816. — נייא בעארבייטעט אונד דורכאויס פערענדערט. פערבעסערט אונד זעהר פערמעהרט פאן שמואל דעטמאלד. ווין, 1825.

— גאנץ נייא אומגעארבייטעט פאן וואלף מאיער. צווייטע פערבעסערטע

אונד בעדייטענד פערמעהרטע אויפלאגע... Prag, 1832. — ...כנ"ל דריטע

פערבעסערטע אונד בעדייטענד פערמעהרטע אויפלאגע... Prag, 1838. — נפ"ר

בברלין, תקס"ב.

מדות טובות ומוסר השכל, גם קצור כללי דקדוק קריאת לשון עבר אף הנהגת הנער מקומו עד שכבו, לתועלת חנוך ילדי בני ישראל. מאת פרץ בעער. צווייטע פאם פערפאסער רעפידירטע אויפלאגע. — ווין, 1814. [10] 192 עמ' 8°.

עברית וגרמנית באותיות עבריות עמוד מול עמוד.

...חלק שני והוא ספר קצר יכיל הקורות אשר קרו ליהודים משובם מגלות בבל ירושלימה עד זמננו זה. לתועלת נערי בני ישראל פי שנים להודיעם קורות הדורות וגם לחנכם בשפת עברית. מהברת ראשונה...עד כי נחרב הבית על ידי הרומאים... — Prag, 1831. [8°] מ"ה, [1], דף. 8° — רק בעברית. באותיות גדולות מנוקדות.

[חלק א'] גם קצור כללי דקדוק... אף הנהגת הנער... פירטע אויף'ס נייע רעפידירטע אויפלאגע, וויען 1833. — עברית וגרמנית באותיות עבריות עמוד מול עמוד. — ...[ח"א]. יאססי, 1866. — [ח"א]. וורשא, 1870. — רוב הסער ברוסית: עברית ורוסית עמוד מול עמוד. — ...עם רמזי מדות טובות ומוסר... חמו"ד. נפ"ר בפראג 1791.

336. [תורה] חומש באר התורה עם חמש מגלות מבואר בלשון מלה במלה לשם ולתהלה. ע"פ משמעות הפסוק כולה. ללמד דעת את בני ישראל עם הסגולה להבין תורת ה' מפורש ונגלה, אשר חיבר האלוף התורני כה' גד ל' טייקוס בלשון קלילה... — א מ ש ט ר ד ס, שנת ותהלות ה' יבשרו [תק"ח] לפ"ק, [2]. רל"ח דף, 4° — שני כרכים, כרך ב' בלא שער.

הסכמות: ר' שאול, אמשטרדם, ר' שאול הלוי, האג; ר' צבי הירש, לונדון.

מתוך הקדמת המחבר: „...אביר פון דען שלעכטן סדר למוד פון אויגערי יונגי קינדר ווער גאר פיל דא פון מאריך צו זיין. וואו גדולי חכמי ישראל שרייאן אוי קלאגן איבר זעלכי מענשן דיא דא ווילין קלוגער זיין אליז דיא חכמי משנה דיא זיין מיט דען לערנען צו ווערק גאנגן כסדר דיא האבן איין צייט געבן רעכט פסוק צו לערנן אלי ענינים וואו דא שטייט אין תורה שבכתב אוי דוקא אלי תרי"ג מצות בעל פה צו קאנן אוי דו איז איין יסוד גדול צוא משניות. אוי אין פסוק לערנט ער רעכט לשון הקודש אוי דר נאך משניות איז תורה שבעל פה... און משניות מוז מן דוקא בעל פה לערנין, אוי אין דיא יוגנט איז זעהר גוט בעל פה צו לערנן... און דאס איז דאך איין חיוב גדול צו לערנען ערשט מקרא... דיווש חומש באר התורה קאן איטליכר זער גמאקליך לערנן מאנן אוי ווייבר גרויט אוי קליין... דיני כוונה איז אין מיין הערק קומין אוז איין חומש באר התורה אין עולם צו ברענגן מוכה צו זיין לכל בני ישראל דו זיא אלי וואך זאלן קאנן די סדרה לערנן בלשון הקודש דען דיווש חומש איז אין אוז איין אוטן געשטעלט אז וויא איין מלמד דר ביא איינס זיצט אוי זאגט איס סאהר אוי גיבט איס צו פר שטיין וואו מאן נעטיג הט צו פר שטיין צו געבן...”

מתוך הסכמת ר' צבי הירש: „...רבים שגו יען הרבה שמות מושאלים בכמה מקומות וצריכין באור לסי ענינו ולפי ענין מאמרו לא לפי שרשו ומקורה, ובהנוך לנער לפי דרכי יחשב זה בכה וזה בכה אם לא יהיה לו דעת בפני עצמו... והנה עתה קס... ר' ליב... בהר"ר משה זוסמן... מק"ק אמשטרדם יע"א להרפ"ס המקרא עם פי' מחודש בלשון אשכנז באופן שכל איש ואשה קטן וקטנה יוכל להבין מתוכו כל מלה ומלה וכל דבור ודבור לאשירו. וכלי ספק נכון הדבר להיותו גדול התועלת בפרט לפני מלכדי חינוקות אשר ימצאו בו כל הפק...”

337. סי' תורת האלהים זה מקרא קצר, הועתק ממקרא קודש אשר קרא ה' ביד כל עבדיו הנביאים. להנך לנערי בני ישראל על פי דרכם, וללמדם דרך קצרה

342. תורת לשון הקודש, היר מרדכי פאפר. למודי הדקדוק למתחילים — ווינא, 1822. — שם תקפ"ז, 8° (ב"י ופ"ב).

343. תורת עברית במעט ימים David Lissaur, Praktische Handleitung tot eene spoedige Kennis der Hebr. Tale... vrij gevolgd naar Dr. Hertzheimer (sic. l. Herxh.). 8 Amst., 5196 u. 1835 (64 s.) (רמ"ש, צח, עמ' 35, מס' 1180b).

344. ס' תורת קטן והוא כולל שני ספרים ספר אלה המצות אשר צוה משה אל בני ישראל בהר סיני והן תרי"ג מצוות... ואחריו ספר חן הלשון... ויבאר בו הטיב דקדוק לשון הקדש בלשון קל ומסודר כאשר המלמד צריך לדבר לתלמידו... אסף ולקט... גדלי' במוהרר אברהם מנחם טייקוס ז"ל. אמשטרדם, שנת אלה המצות [תקכ"ה] לפ"ק. פ"ו דף, 16°. הספר חן הלשון עם שער מיוחד, אמשטרדם לפרט אילת אהבים ויעלת חן [תקכ"ה] לפ"ק. כתוב באשכנזית-יהודית באותיות רש"י, (ר' מקורות, א/רא).

345. תלמוד לשון עברי כולל יסודות לשון הקדש כלליה ופרטיה ודקדוקיה בתנועות ובשמות בפעלים ובמלות ושמוש הלשון וחבור המשפטים, והרכבת המאמרים. וכל חלקי הדבור והלמודים, על יסודי ההגיון בבחינת הרעיון מיוסדים. והדבור החצוני עם הדבור הפנימי רוכבים צמידים והסדור על צד היותר שלם נאות לענין ונאות לתלמידים. מאת יהודה ליב בן זאב מקראקא. — ברעסלאה' תקנ"ו. [20], ט"ז עמ' ר"ה דף, 8°.

...נדפס שנית בהרבה תוספות ותיקונים... ויין תקס"ו. — ...שלישית. שם, תק"ע. — ...רביעית. שם 1818. — ...חמישית. שם 1827. — ועוד חובר אליו ס' שערי נעימה לר' שלמה מדובנא, ווילנא, תק"צ. — ...סדילקוב תקצ"ב. — עם הרבה הערות... ועוד חובר אליו בסופו ספר שערי נעימה, ווילנה תרט"ז. — ...קעניגסבערג תר"ך. — וילנה תרכ"ז — 1866 (עם ס' שערי נעימה). — עם הערות בשולי היריעה... בשם יתרון לאדם מאת... המשורר אד"ם הכהן לעבענזאהן עם מאמר הק לשון אדם וספרו שני לוחות העדות גם חובר אליו ס' שערי נעימה מה' בעל מרכבת משנה. (בסוף באים לוחות הפעלים עם משקלי השמות מהנ"ל). ווילנא, תרל"ד, תרל"ט. תרמ"ד — 1863. תרע"ב. — ווארשא, תרל"ה (עם ס' שערי נעימה).

תלמוד לשון פולניא ר' שפה ברורה.

346. תלמוד קריאת עברי L. Pressburger, Hebr. Fibel u. s. w. nach gram. Grundsätzen... — ? 3 (III) verbess. und vermehrt. 8. F. a. M. 1839).

347. תפלה ורנה לבני ישראל ללמד בבתי התלמוד אשר בממלכת נעדערלאנד. Gebeden en Gezangen, ten dienste von Nederlandsch-Israëlitische scholen, Door. A. D. Lutomirski, isr. Hoogdonderwizer te Rotterdam.

(אמשטרדם). [תקצ"ח] 80 עמ'. 8° עברית והולנדית עמוד מול עמוד.

ש לוחות חוי ננינה. — בראש הספר הסכמת הר' נפתלי צבי הירש הערצפילד, אב"ד שוואלץ והגליל, ובה נאמר: בעת הזאת כי התורה והחכמה בסדר נכון הולך וגדל מד' יום ביומו בחזרי קהל

שכח

ישראל במדינת נידערלאנדריא. לפי חובת העם והזמן, ולפי סקודת ורצון אדוננו המלך החסיד יר"ה השוקד גם לטובת חינוך נערים ילדי העברים, כי יודרכו בדרך התורה ומוסר השכל, והתומך בכל כחו בחי התלמוד, למען עשות פרי ויוציאו זרע קדש הלולים, בני משכילים, מעוטרים בכתר תורה חכמה ודעת, וכל איש איש האוהב את יונקות וגביעות האלו, והמתאוה תאוה כי יפרחו ויציצו כעץ שתול על שלגי מי הרעת והתבונה מאד יכסף לשמוע גם בחררי בני עמנו שירים ערבים לשומעיהם, מהנבחרים בלשוננו הקדושה בשיר ושבהה ובהלל וזמרה לשוכן שמים, כנהוג בבתי הלימוד אשר לא מנני ישראל המה לשיר בלשון אמם...".

348. *תרגום שני פיר דיא קינדער אום אין חדר צו לערנן. עם באור ה"ר פייבל חתן ה"ר ישעיה הורוויץ : [אמ"ד] חש"ד. 4° (פ"ב).

תקונים והשמטות

- מס' 9 : ר' גם רמ"ש—רס"ד, עמ' 117 מס' 1667.
- " 28 : אלומי יוסף. חלק ב' של ספר זה נקרא שירי ישראלisches Gesangbuch, והוא כולו בגרמנית.
- " 63 : צב"י דג"א, צ"ל : נב"י דג"א = נאמן בית ישראל דג' ארצות.
- " 28 : מלא מחשבת, צ"ל : מלאכת מחשבת.
- " - משה זרח איירלזון (איירליץ).

מפתח המחברים

(לרשימת ספרי הלמוד)

- ר' אברהם ב"ר מאדיל, 235.
 ר' אהרן משה מגריידינג 12, 101.
 אויערבך, ר' אייזק, 87, 309.
 אוליווירה, ר' שלמה די, 20, 93, 135.
 אופנהיים, ר' יודא ליווא, 90.
 איידלזון, ר' משה זרח, 261.
 אייזנשטאט, משה, 114.
 אלגאזי, ר' שלמה, 100.
 אלטאראס, ר' דוד, 151.
 ר' אליהו הלוי הבחור, 52.
 ר' אליה מורחי, 216.
 ר' אליקים ב"ר אברהם מלונדון, 263.
 ר' אליקים ב"ר יעקב מקאמארנע, 189, 220.
 ר' אלכסנדר זיסקינד ב"ר שמואל זנוויל, 89.
 אלמושנינו, ר' דוד, 129.
 אלקלעי, ר' יהודה, 94.
 אסקול, ר' יצחק אליהו מנחם, 292.
 ארובאש, ר' יצחק, 42.
 ארקוואלטי, ר' שמואל, 231.
 אשכנזי, ר' יוסף ב"ר יעקב, 27.
 ר' אשר לעמיל ב"ר מאיר, 322.
 באַק, משה ב"ר צבי, 205.
 בוכנער, ר' אברהם, 18, 70, 141.
 בוכנער, ר' זאב וואלף, 274.
 בוש, איזידור, 229.
 הבחור, ר' אליהו הלוי.
 בידינגען, ר' משה ישראל, 32, 35-36, 84, 119.
 בלוג, שלמה, 30, 138.
 בליחער, ר' אפרים ישראל, 246.
 בלימבאו, ר' מרדכי, 198.
 בלעיס, ר' אברהם, 49.
 בן-זאב, יהודה ליב, 54, 140, 161, 229, 343.
 בנבנשתי, ר' שמואל ב"ר יעקב, 21.
 ר' בנימין שמעון הלוי, 81.
 בן לוי, מ. י., 213.
 בנעט, ר' נפתלי, 38, 340.
 בעער, פרץ, 335.
 בריאל, ר' יהודה, 324.
 ברי"ל, ר' יואל, 165, 265, 287.
 ר' גדליה ב"ר משה, 236.
 גוטמן, ר' טוביה, 109.
 גיטטעלס, א., 71.
 גינצבורג, ר' דוב בער, 193.
 דארמיצר, ר' מאיר סג"ל, 105.
 ר' דוד ב"ר אברהם ממודינא, 73.
 ר' דוד זאמושטש, 47, 238, 248.
 דושנת, ר' גדליה, 318.
 דעטמאלד, שמואל, 206, 341.
 דעסויא, ר' אהרן, 86.
 דריון, מרדכי ב"ר שמעיה, 169.
 דאגא, סטניסלב, 327.
 הומברג, הירץ, 41, 56.
 הורביץ, ר' פייביש סג"ל, 45.
 הייגמאנס, שמעון, 23, 160, 272, 316.
 היידנהיים, ר' וואלף, 95.
 היילפרין, ר' יוסף בר אלחנן, 88.
 היילפרין, ר' יעקב, 308.
 היינעמאן, ר' ירמיה, 310, 332.
 הירשטלד, יוזפא, 184.
 הנובר, ר' נתן נטע, 317.
 העכים, ר' משה ב"ר היים, 321.
 הענא, ר' שלמה זלמן, 58, 158, 164, 273, 313.
 העסע, ר' מאיר ב"ר פסח, 254.
 ר' וואלף ב"ר יוסף מדעסוי, 142.
 וואלפסזאן אהרן בן זאב מהאלי, 3.
 ווילשטאט, יהודה מאיר (לאמבערט), 157.

- זאלאמאן, ר' גבריאל, 142.
 זאלדין, ר' אליקים ב"ר איסרלין, 307.
 זבארזיר, ר' אברהם, 63.
 זולצבך, ר' ליב, 14.
 זילברמאן, פ. מ. 267.
 זכות מודינא, דוד, 174.
 זרקו, ר' יהודה, 146.
 חביב, ר' משה ן, 74, 95.
 חיים המחוקק, 6.
 חלפן, אליהו הלוי, 173.
 ר' חנניה אלחנן חי הכהן, 110, 179, 182, 207, 234, 300, 302, 312, 314.
 טולוסא, ר' אברהם, 198.
 טייקוס, ר' גדליה, 336, 344.
 'אוועל, משה מרדכי, 175.
 יגל, ר' אברהם, 181.
 ר' יהודא ב"ר משה מהאמבורג, 130.
 ר' יהודה אריה מקארפינטרץ, 13, 137.
 ר' יהושע ב"ר יהודה ליב פאלק, 266.
 ר' יהושע ב"ר יעקב ממשאוואס, 319.
 ר' יהושע ב"ר ראובן, 280.
 ר' יוסף ב"ר ירחמיאל מטיקטין, 291a.
 יחיאל ן, ר' דוד ב"ר שלמה, 190.
 ר' יחיאל, 243.
 ייטלש, ר' יהודה ב"ר יונה, 199.
 ר' יעקב זאב מליסא, 147.
 ר' יעקב ב"ר משה הכהן, 200, 222.
 ר' יעקב חיים הכהן, 128.
 ר' יעקב קאפיל מלבוב, 156.
 ר' יצחק מדפיס, 76.
 ר' יצחק סטנאב, 326.
 ר' יצחק עזיאל, 233.
 ר' יצחק ב"ר צבי הירש, 329.
 ר' יצחק שלומית, 107.
 ר' יצחק זליג מן ב"ר אברהם כהן, 223.
 ר' ישראל בן אברהם אבינו, 127, 239.
 ר' ישראל ב"ר חיים מביליגראדא, 17, 118, 170.
 ר' ישראל סג"ל, 155.
 כהן, שמואל, 242.
 כהנא, דובעריש, 92.
 לאנדא, מ. י., 44.
 לאנדסמאן, בנימין, 232.
 לועזן, יצחק, 228.
 לונואנו, ר' אברהם די, 284.
 לוצאטו, אהרן, 172.
 לוצאטו, ר' משה חייס, 103.
 ליאנדאר, ר' יהודה ליב, 61.
 ליאנדאר, ר' הירש ב"ר יהודה ליב, 72.
 ליטויער, ר' יששכר בער, 11.
 לינדא, ר' ברוך, 298.
 לנדא, ר' צמח סגל, 257, 258.
 לעזע, ר' יוסף, 37.
 לעססער, יצחק, 209.
 מאהלער, אייזאק, 237.
 ר' מאיר, דיין דק"ק זאריק, 40.
 ר' מאיר ב"ר לוי מזאלקווי, 244.
 מאיר, וואלף, 191, 297a, 328, 341.
 ר' מאיר ב"ר יעקב, 77.
 מארשן, יוסף, 185.
 מודינא, ר' יהודה אריה די, 21, 70.
 מויה, ר' יעקב הלוי, 151.
 מוספיא, ר' בנימין, 110.
 מיכאל ב"ר צבי יהונתן מאלטין קונשסט, 162.
 מילדולה, ר' דוד, 104.
 מילדולה, ר' יעקב חי, 25.
 מינדן, ר' יהודה ליב, 217.
 מלאך, ר' יצחק לבית, 69.
 מעזריטש, ר' ברוך בענדיט, 68.
 מענק, ר' אברהם יוסף, 299.
 מרגליות, ר' יהודה ליב, 8.
 ר' משה אריה בן זאב, 84.
 ר' משה ב"ר ישראל, 260.
 ר' משה ב"ר מיכאל הכהן, 256.
 ר' משה ב"ר יששכר הלוי, 50.
 נידרלאנדער, ר' אברהם ב"ר אפרים, 62.
 נייאמאן, ר' משה שמואל, 124, 148, 149, 214.
 215, 230, 291.
 ניימאן, ישראל ב"ר משה, 337.
 ר' ניסן ב"ר אברהם, 283.
 ר' נפתלי ב"ר דוד זכריה, 64.

שלב

- ד' נפתלי הירש ב"ר ישעיה, 251.
 סאלאמן, מ. 219.
 סופר, ר' יעקב מאיר, 4.
 עזיל, ר' יהודה ליב, 281.
 ד' עמנואל ב"ר יקותיאל איש בניונטו, 171.
 פאלק, מאיר ב"ר גבריאל, 197.
 פאס, ר' יצחק די, 31, 99.
 פאפירנא, אברהם יעקב, 229.
 פאפר, מרדכי, 342.
 פורטו, ר' אברהם מנחם, 275.
 פייאצה, ר' משה אהרן רחמים, 87.
 ר' פייבוש ממיץ, 225.
 ד' פייבל חתן ר' ישעיה הורוויץ, 348.
 פינצי, ר' יעקב ב"ר יצחק לבית לוי, 75.
 ד' פנחס זליג, 106.
 פערנאמענטער, שלמה, 144.
 פרובינצאל, ר' משה, 65.
 פריינהויזן, ר' דוד, 150.
 פרענק, ר' יששכר בער, 19, 112.
 פרענקיל, מיימון, 142.
 פרעסבורגר, ר' גבריאל איציק, 303.
 ד' צבי הירש ב"ר מאיר, 60.
 צפ"ת, ר' צבי הירש, 102.
 קאלימאני, ר' שמחה, 151a, 153.
 קאפפענהאגקן, ר' חיים מיכאל, 103.
 קאצינעלבוגן, ר' יצחק ב"ר אברהם, 192.
 קדיש, ר' זרח ב"ר מאיר, 16.
 קלויבר, ר' מרדכי, 115.
 קעסלין, ר' חיים, 226.
 קראן, ר' יהודה הכהן, 88, 204.
 ד' ראובן ב"ר אברהם הלוי, 9.
- ראזענטהאל, מנחם מענדל, 268.
 ראמאניני, לעאן, 229.
 ראקובר, ר' יוסף, 104.
 ראשקאו, אלכסנדר זיסקינד, 108.
 ראשקאו, ר' שניאור זיסקינד סג"ל, 132.
 רודריגו מורירא, ר' יעקב, 279.
 רומאנילי, ר' שמואל, 82.
 רוקיס, ר' דוד אליהו, 138.
 רייכרסאהן, משה, 226.
 רעדלסהיים, ר' אליעזר זוסמן בר' יצחק, 202, 231.
 רפאפורט, ר' שמחה, 311.
 שאנסעלד, ברוך, 288.
 שוואב, אברהם, 77.
 שוואבאכער, חיים הירש, 98, 290.
 שטערן, מענדל, 227.
 ר' שלום הכהן 154, 330, 341.
 ר' שלום שכנא מקיידאנוב, 34.
 שלטון, ר' בנימין, 113.
 שליפרו, ר' יוסף ב"ר מנחם מענדל, 276.
 ר' שמואל שמעלקי ב"ר חיים מפראג, 48.
 שך, ר' חיים, 184.
 ר' משה לוי משאנדרש לעבין, 135.
 שערטילש, ר' משה ב"ר יששכר, 183.
 אנונימיים, 1, 2, 10, 15, 20—22, 26, 29, 55, 57, 59, 80, 97, 117, 120—123, 126, 131, (146).
 152, 163, 167, 168, 170, 177, 178, 180, 186, 187, 195, 196, 201, 204, 206, 224, 240, 245, 247, 249, 253, 259, 261, 262, 264, 270, 277, 278, 286, 289, 295, 301, 304, 305, 306, 320, 323, 325, 334.

Arnheim, H. 78.

Beer, Peter, 43.

Blogg, Salomo, 30, 297.

Bock, M. H. 39.

Breslauer, M. 298.

Dreyfuss, S. 285a.

Engländer, Hermann, 282.

Fränkel, B. 338.

Frank, M. 218.

Fürstenthal, R. J. 166.

Grünthal, 339.

Heinemann, M. 210.

Herxheimer, S. 125, 343.

Hiorth, Abraham, 53.

שלב

Taphet, I. M. 269.
Iohanson, I. 28, 143, 331, 333.
Lemans, M. 145, 285.
Levi, S. 7.
Lissaur, A. A. 250, 293.
Lissaur, David, 343.
Lutomirsky, A. D. 347.
Lyon, I. L. 221.
Mailert, K. L. 211.
Mendersohn, Jacob, 85,

Phillippsson, Moses, 203.
Plessner, Salomon, 96.
Pressburger, L. 255, 346.
Rehfuss, C. 46, 188.
Sierenz, Jacob Israel, 5.
Stern, Abraham Moses, 85.
Steinschneider, M. 49.
Wessely, Wolfgang, 252.
Zellé, M. I. 212.

מ פ ת ה

לשמות המחברים, הספרים, המקומות והענינים שהובאו בספר¹.

אגדה מ'סט, ע, קיג, קיח, קפת, רלו, ראהו מדרש. עין יעקב. אגרונומיה, רח. אגרות רמח"ל, קח, קט. אגרות שלום, קעו. אגרות שלומים, יט. אגרת הגר"א, קמד. אגרת ר' מנחם נוויריה, קט. אגרת המוסר לר' קלונימוס ב"ר קלונימוס, ז. אגרת המוסר לר' שם טוב פלקירה, ו. ס' אגרת שלמה, קו. אדומי, לשון, ד. אדומים שפעצייא, עג. אדלה, ש, סד. אה"ו (=אלטונא, המבורג, וואנזבעק), פח. אהל יששכר, רה. ר' אהרן הכהן מלונזיל, יג.	א"ב, ב, טז, מט, סד, טה, טו, פו, צו, קיד, קכב. קכג, קלו, קנה, קנו — אלפא ביתות, סו — לוח א"ב, יא, קכב, ראה: אותיות. אב בית דין, נח. ר' אביגדור ב"ר שמחה, קמב. אבן ישראל, קכב. אבעבועות, צז. ר' אברהם אשכנזי אפטייקר, רכה. ר' אברהם ברודא, קיח, קיט. ר' אברהם דבלאמש, רל. ר' אברהם זכותא, יד. ר' אברהם ב"ר שלמהן' טזראת, טו. ר' אברהם יגל, קיח. ר' אברהם לונזאנו, רל. ר' אברהם סאלאג'י, רכ. אביהם קמונדו, ריב. ר' אברהם חיים אדאדי, ריב. אברהם את ידו, רכ.
---	---

1. במפתח לא הובאו הערים, או האנשים והספרים שאין להם השיבות בתולדות החנוך ונזכרו במקורות רק דרך אגב, וכן אלו שזכרו במבוא ובהערות (פרט למקרים מועטים). כן אין מפתח זה משמש מפתח לשימת ספרי הלבד שבסוף הספר. שמות המחברים והספרים שקטעים שלמים מהם הובאו בספר נדפסו בפזור אותיות.

אלפנבין, י. טו.
 רב אלפס, לה, קטו.
 אלקעניק, תקנות, קסא.
 האם וחנוך הבנים, מה—מו, עליה להשיג על מזון
 הילדים ובריאותם, קמת.
 אם למקרא, רכ.
 אמסטרדם, סא, קל, קלה.
 אנוסים בספרד, טו.
 אנטוניו גרציאני, לח.
 איסוף עצמות כהכנסה לח"ת, קסו.
 ס' אסופות, יא.
 אסטרונומיה, לח.
 אסרו חג, עט.
 אסתר תענית, רלו.
 ס' אפי זוטרי, רמי.
 אפיקורוס, אפיקורסיס, קמו, קעה, קעה, ריא, רכה.
 ר' אפרים חיות, קגא.
 ר' אפרים מלונטשיץ, קיג.
 ר' אפרים זלמן מרגליות, קפת.
 אראנדין (חוכרי אחוזות) וכו', סא.
 ארגון, יד.
 ס' ארחות חיים, יג, קסו.
 ר' אריה ליב עפשטיין, קכג.
 ארץ גזרה, יד.
 ארץ ישראל, סא, רבא.
 ארצות המערב, נד.
 אשאפנבורג, קכו.
 אשכנז אשכנזים, כט, לב, לג, נב, נד, נט, ס, ק,
 קו, קח, קט, קיו, רג, — בחורים אשכנזים, קצד, —
 כתב ולשון אשכנז, כט, — לשון אשכנז, כט, קג,
 קיא, קכ, קלט, קמו, קצט, ר, רל, — חכמי
 אשכנז, לט, — מלמדים אשכנזים, לג, — מנהג
 אשכנז, לא, — ספרי אשכנז, רט, — תלמידים
 אשכנזים, טו.
 אשכנז אוני פאלאק, נט.
 ר' אשר הכהן, קסח.
 אלוור, כה.
 בגדים, מס על הבגדים לטובת הח"ת או חברת מלביש
 ערומים, קסא.
 בהעלפה, סג, סו, ער, עה, עז, עז, עז, פא, פב,

ר' אהרן המגיד מאלעקסניץ, קסח.
 ר' אהרן מקארלין, קלח.
 ר' אהרן ברביה ממודינא, נג, נד.
 ר' אהרן שמואל ב"ר נפתלי הירץ, קמט.
 אויניון, לו, קכט, רמב.
 אויסטרליץ, ועד המדינה ב, עז.
 אויסברענגר, רמד.
 אומנות, מח, מט, — ראה: מלאכה, מלאכת נשים.
 אונא, י, פ.
 אונגרן, רה, רט, ריא.
 אור החיים, ריא.
 אור השנים, קכג.
 ס' אורך ימים, רמו.
 אותיות, יא, מט, קח, קמ, קנח, קפז, — צורת
 האותיות, קד, קמו, — ראה: א"ב.
 אומיר, רכ.
 אחד מן החכמים, ט, י.
 אחד מן הפילוסופים, ח, ט.
 אחרונים, קסת, קסט, קעה, קעז, ריב.
 איבר-זיץ קינדר, עח, עט, (צג).
 איזידור לאעב, קכט.
 איטליא, לא, נא, נד, קט, קנב.
 אייבשיץ בער, צט.
 אייבשיץ בילה, צט.
 אייונשטאט, ב, צ, קעו.
 איין-סיר געלד, פז.
 איין-שרייב געלט, פז.
 איסקולה, ריד—ריט.
 ר' אלחנן הענלה קירכהאן, קג.
 אלטנא, פח—צו, קו.
 ר' אליהו הגאון מווילנא, קמד, קסת,
 קעא, קפ.
 ר' אליהו קפסאלי, טו.
 ר' אליעזר זוסמן רודלסום, קיט.
 ר' אלכסנדר זיסקינד, קמה.
 ר' אלכסנדר ב"ר יצחק מדורא, טו.
 אלכסנדריה, קח.
 אלמערה, רלו.
 ר' אלעזר מוורמיישא, ב.
 רבינו אלעזר מגרמזא, לה, קמלאה, ג.

שלח

קלה, קמא, קסו. — אין להביא תיגוקות לבית הכנסת, קא.
 בית הספר, רט.
 בית הקברות, יג, קפב. — בית עלמין, קנג, קנט.
 ס' בכורי חנוך, קלו.
 במברגר, שלמה, קכו.
 בנות, חנוך ה', ג', ד', כח, מו, נד, נו, פו, צח, צט.
 קא, קיא, קטו, קיו, קיח, קכ, קמו, קמה, קנב, רט. — לא ילמדו בנות ובנים יחד, קנב.
 ר' בנימין זאב ב"ר מתתיהו יט.
 בעל בית (=אברך נשוי), סו, פח, קכה.
 בעלי בתים, טו, יו, יח, לא, מד, נח, סב, סה, עב, קמד, קעה, רכו, רכז.
 בעלי בתים המחזיקים מלמדים בביתם, סג, עו, עט, סו, צח, קכת, קל, קלא, קלט, קמ, קמו, רט.
 בעלי בתים גבוהים, קנב. — בינונים, שס. — פחותי ערך, שס.
 בעל מלאכה, קכד.
 ר' בצלאל אשכנזי, מז.
 בקור חולים, מח, סא, קסו.
 בקיאות, קט.
 בר מצוה, קג, קח, קיד, קכו. — דרשות בר מצוה, קה, קיד.
 ברודא, ועד המדינה ב', עב.
 ברוך שאמר, פה, קא, קכו.
 בריב שטעל לר', קלט.
 בריבלך לעניים, קכה.
 בריסק, קז.
 ברכו, רכה.
 ברכות, צה.
 ברכות הנהנין, קפו.
 ברכת לבנה, קמא.
 ברכת המזון, קנא, קפג.
 ברלין, צח, קצד, קצו.
 ברלינר, א, ד, נ.
 בחי מדרש גליליים, קכו, קכו, קכת, קכט.
 גבורות הארץ, קכג.
 גברתנית (=גבירה), מי.
 גורלות על דפי הספר, לו.
 גיבראלטאר, רכ.

סג, פד, פה, פח, צב, צג, קכה, קסו. — הפקידיו ושכרו, סו. — אין להחזיק בהעלפער יותר משני זמנים, קכה. — ראה: ריש דוכנא.
 בורשפיץ, ועד המדינה ב', עה, עו.
 בוהימיה, נב, רט.
 בורדו, קלח.
 בחוכי בחורי ישיבה, יג, יד, טו, יז, יט, ל, לח, מב, מג, מד, נג, נח, סא, סב, סג, סד, עא, עד, עה, עו, פ—פד, פז, פח, קד, קז, קט, קיד, קטו, קכד, קכה, קצט, רכז—רכח, רלא—רלג.—
 בחורי אשכנז, קט. — בית בחורים בנוי משל צבור, טו, נב.— בחור ההולך ללמוד ולוקח עמו גער אחד או שנים, יז. — בחור לא ישחעבד בתלמידיו, פב. — בחורים נוסעים ליריד פרנקפורט בחושי תשרי וניסן, פד. — סדר קבלת בחורים לישיבה, נח, קסו, רלא. — נדודיהם של בחורי הישיבות, יט, נג, נא. — חבורת בחורים הולכת ללמוד תורה, לח. — בחורים חוטפים הרנגולים ועופות, עא. — בחורים הולכים לאסוף כסף לסיוע התספקה, עו. — מחיי בחורי הישיבה בפולין, רכה—רכז. — בפרנקפורט, רלא—רלג.—
 כפרשבורג, רי. — בחור משוחרר, סד. — חיוב התספקה לבחורי הישיבות, טו, יט, ל, נג, נב, נח, סא, עג, עז, פ, קה, קכה, קעה. — "משגיחים" על בחורי הישיבה, קיט.
 בחינה לתלמידים, ו, פ, קיג, קכו, קנה.
 בחינה לתלמידים ולבחורי הישיבה, לא, סד, טו, עה, עט, פ, פא, פח, צ, צב, צח, קיט, קכד, קכת, קלב, קלת, קנה, קסא, קסד, קעז, קפו, רז, רלב. — קנס למלמד שתלמידיו יכשלו בבחינה, עט. — הנכשל בבחינה לוקה, פה. —
 מחקר (=בוחק), פג, פה.
 בשוי בשפתים, ח.
 בטול הלמוד מתמת גזירת המושל, א.
 בטול התמיד (עכוב התפלה והקריאה) נה.
 ביאורי הגריא, קסה, קפ.
 ביאליסטוק, קסז.
 בין כסא לעשור, צב.
 בית הועד הגדול (ועד ד' ארצות), קז.
 בית-הכנסת, יא, טו, כב, כט, טו, צט, קלג, קלד.

גידומן, מ. א. יג.

גיאוגרפיה, ר. רה.

גיל הלימוד, ב. ד. ו. ל. מ. נה. סה. עו. עו. צו. צט. קד.

קכח. קכט. קלה. קלו. קמה. קפג. קפה. רג. רט. —

החותן שוכר מלמד לחתנו אחר נשואיו, קו. — אסור

לסחור למי שלא מלאו לו כ"שנה, סח. קמה.

גלוי הראש, קמו. — גילוי ראש בשעת הלמוד

רי. גיפאטיק, קכו.

גלוגא, קצד, קצו.

גלות יהודה לר' יהודה אריה

ממודינא, לב.

גמרא, יד. לה. מו. מו. סג. סד. סו. סט. עח. עט.

פ—פג. פו. פט. צ. צו. קג. קי. קיא. קיד. קטו.

קיה. קכב. קכו. קכח. קלב. קמא. קמג. קמו.

קסו. קסח. קעה—קעז. קפה—קפת. קצה. קצו.

קצח. רג. רט. רכב. רלב. — גמרות, עו. עה.

ראה: גפ"ת תלמוד, הלכה.

גסטר, מ. יא.

גפ"ת, סד. עח. קט. קכד. רב. רט. ר"ה.

בראמאטיקה, כ"י. כא.

רינוואלה, מ. פט. צד. צו. צח.

רבנו גרשום מאור הגולה, א.

דברי הימים למלכי הגוים, רה.

דבר טוב, קמב.

ר' דוב מבו ליחוב, קי.

דובאק (טאבאק) ספיף, סג.

דובנא קכד.

דובנא רבתי, קכא.

דובנוב, קלט.

ר' דוד אופנהיים, קטו. קיט. רלג.

ר' דוד גינזבורג, יב.

ר' דוד זמרא, לו.

דוד פרידלנדר, קצג—קצו.

דיין דייניט, עה. קטו. קפה.

דינים והנהגות אדם, רלב.

דמסק, יח.

דפיקה לבית-הכנסת, ר.

דקדוק, ט. כט. נב. נג. פ. פב. קא. קב. קי. קיז.

קב. קכא. קכב. קכג. קלו. קמא. קמב. קמג.

קמו. קפה. קצח. קמו. רר. רט. רכט. רל.

ררושים לכל הפציהם, לט.

דרך ארץ, קמא. קנא.

דרמה ראשונה בעברית, לה.

דרשה, ה. לא. לג. קח. קפה.

דרשות ר' משה סופר, רו.

הברה הברות, קמו. רב.

הברמן, א. מ. ו.

ההד"י, יד.

הולי קרייש, רמד.

הולאנה, קט. קלו. — לשון הולאנדי, קלח.

הושענא רבה, קלב.

הזמן, קמו.

הזנת החלמידים, ג. קנג. קנה. קסג. — „אכילת ימים“

קנה. ראה: שבתות; בחורים.

חילול בן שחר, קעג. קעח.

היסטארישע שריפטן, קכד. קלט. קצב. קצג. קצו.

הכנסות חברות ת"ת, לג. סא. עח. פו. פז. קכו.

קלח, קלט. קנג. קנו. קסא. קטו. — גדבה קידב

כל סעודה, קסח. — גדבה בכניסת כל ילד לביה"ס.

וכן כשיתחיל סודר, מקרא תפרא, קנו. — קופות

בביה"ס לטובת הת"ת, קצא. ראה: הקדשות.

הלבשת ילדים בבגדי פשהן מחשש עין רעה, קכג.

הלבשת המלמדים, קלד. ריא.

הלבשת תלמידי הת"ת, ג. ח. נב. קי. קלד. קנה.

קפא, קסג. קצו, רכ. — הנדבה לצורך זה היתה

מעין מס, ריא.

הלואות מעות ת"ת ברבית, ה. יט. סה.

הליכות קדם, יא.

הלכה, לא. סג. עו. עח. עט. פא. פג. צב. קיד. קיח-

הלכות גדול בניים, קמ.

המאסף, קלו.

המבורג, פח—צח, רמד.

„המליץ“, קכה.

חנהגות מלמדים עם תלמידים, קפא-

הסגר, לד, מז.

הסכמות קהל אויביון, קכט.

העסין, עט.

הסוקר"י, יד.

השטרה, כו. עו. עז. צד. קיג. קכא. קלב.

הפלט, קסט, קצג.

זמני הלמוד ושעותיו, א. כ. כא. לו. מא. נח. סב.
 סג. סד. סו. סט. צד. צה. קלג. קלו. רט.
 זנה. י. ז. כט.
 ר' זעליגמן אולמא-גינצבורג, רכח.
 אָבוּר (תרגום הפסוק כולו וביאורו), קב. קיז. קכא.
 קמא. רמג.
 חבור יום ולילה בתורה, ריב.
 חבר (תואר), סב. קיד.
 חברון, מז. מח.
 חברה אגדתא, רלו.
 חברה ש"ס, קטו. רלד.
 חברה חנ"ך, רל"ז.
 חברות ת"ת, נו. נה. סא. סד. סה. עו. עח. פח.
 צ—צה. קלא. קלה. קלח. קנב—קסז. קפט. קצא.
 ריאה — יש ליסד בכל מקום, קמה.
 חברים, קמ.
 חדושי הרמב"ן, יד.
 חדושים, סא. פג.
 חדר, חדרים, ד. יג. סה. סט. צ. צא. צד. קכג.
 קלב. קסז. קפט. קצ. קצב.
 חדרים מיוחדים לכתיבה ולשון המדינה, רכ.
 חובת הלכות, קיב. קיג. קטו. קיח.
 חובת למוד כללית, נה. נו. עה. עו. עז. קכט.
 קלח. — גם אלה שאין להם בנים חייבים
 לסייע בשכירת מלמדים, ע. פו.
 חול המועד, עט. סט. צא. קנו.
 חומש, יב. יג. מה. נח. סג. סד. עה. פו. צ. צו. קג.
 קד. קיג. קיד. קיז. קיח. קכד. קכח. קלו. קמא.
 קמה. קמו. קנח. קפה. קפט. קצה. רט. — חומשים.
 סו. — הנחת חומש על ראש התינוק, רכב.
 ראה: תורה, תנך, מקרא, סדרה.
 חומש-סייף, קסא.
 חזירה בבתיים לטובת הח"ת, קנג. קנו.
 חזנים, יג. טו. לג. לח. מב. סא. צו. ק. קכב.
 קלס, קצה. — מלמד שהוא גם חזן, פו.
 ר' חזקיה פייבל פלויט, רט.
 חזקת ישיבה, סה.
 חזקת הקהלה, קל.
 חזרה על הלמוד, יג. יד. סב. פד. צה. קמו. קסח.
 קסט. קעו. קעז. — חזרות, לט. מ. סב. —

הקדמה לתרגום עתיק של הנ"ך, יז
 הקדש לפרנס חולים, מז.
 הקדשת הבן הבכור לחלמוד תורה, רמב.
 הקדשות לחלמוד תורה, ה. יב. יג. יט. נו. נח. סה.
 הראדני, קז.
 הרשמת הילדים בתחלת הזמן, קלו.
 השכבה, לד.
 התחרות בין התלמידים, פג.
 החנוצעות בשעת הלמוד, ז.
 וואנגזייל, יוהאן כריסטיאן, צט.
 וואכיר, קנו.
 וואכשטיין, ב. פו.
 ווארשא, קצא. קצב.
 וויינרייך, מ. נט.
 ווילנא, סה. קז. קסב—קטו. קעט.
 ווינציאה, כט. לב. נא.
 סי ויקרא אברהם, ריב.
 ווירונה, כט. נו.
 ווירמיישא, סא.
 ווישניצר, מ. קי.
 וולטיר, צט.
 וצוה הכהן, קמט.
 זאלפלד, יב.
 זאמושטש, קלח.
 סי זאת תורת האדם, קמח.
 זוג ונפרד, לו.
 סי זוהרה, נד.
 זָכָר (וואך נאכט), מה.
 סי זכר רב, קמו.
 זפר הזכרונות, סו.
 זכרונות ר' דוב מבו ליחוב, קי.
 ספר הזכרונות של גירנברג, יב.
 ר' זכריה מסורטו, נו.
 ר' זלמן הענא, קיז.
 זמירות, ג. ד. כב.
 "זמן", זמנים, מא. מב. סב. סג. סד. עה. ס. צא.
 צב. קכד. קכה. קלו. קטו. קעז. רמג. — בין
 הזמנים, כט. לא. עג. קג. קמב. קמט. קסו.
 — בעל הבית יכול לנכות משכר המלמד כפי
 השבון הימים שביטל בבין הזמנים, קג.

נער חוזר בשכר עם חברו, מא.
 חטין לעניים בפסח, יג.
 ר' חיים בנבנשתי, נח.
 " חיים דודזון, קצא, קצב.
 " חיים מוואלווין, קטז, קסט, קעב, קעג.
 קעד, קעז, קעז, קפ, רמד.
 " חיים יוסף דוד אזולאי, קלה.
 חכמות חיצוניות, טז, לה, קמו.
 חכמת האמת, ריא.
 * הטבע, רת.
 " הכתיבה, רכ.
 " המדידה, קמ.
 " הנתות, רח.
 " הקבלה, רי.
 חילוק, חילוקים, נח, פא, קיד, קית, קיט, קכד.
 חמשה קונטרסים, טז.
 חנוך למצות, קגא.
 חנוך למעשים טובים, קמב.
 סי חנוך קטן, רמג.
 חנוכה, פא, צי, צד, צו, קיט, קכד.
 ר' חסדאי קרשקש, רכד.
 חסידות, חסידים, קעג, רי, ריא — חסידים, אין
 לקבל מהם חוץ, רב, מגיד או מלמד, קלט.
 חק לישראל, רכב.
 חקירת הלב, קיח.
 חקרי לב, ריא.
 סי חקת הדיינים, טז.
 חריפות, קט, רל.
 חשבון, חשבונות, קפה, קצה, רב, רה, רכא. —
 ספרי חשבון, רי.
 חרם על מי שישלח בנו לביה"ט, רטו — רכ.
 חשק שלמה, נג.
 חתן, חייב לחת דורון לבחורי הישיבה, מב, עא, עב.
 טבריא, מז.
 ט"ו באב, ט"ו בשבט, סג, ער, צב, צד.
 טוב לכת (= בעהעלפר), קלו.
 טורים, ספר ה- קו, קטו, קטז, קכ, קס. ראה,
 טוסקים.
 טוילים, צ.

טייטש, קיז, קכא, קכג — טייטש חומש, קיח.
 טיקטין, פז.
 ר' טעביל ממינסק, קפ.
 טעמים, ניגון, ע, צה, קח, קכב, קכג, רג, רד, רכב.
 טריביטש, עז.
 טריפולי, ריב.
 טשריקובר, א, קצז.
 ר' יהודה אריה די מודינא, נב.
 " יאודה מרעלי, מח.
 " יהודה יודיל עפשטיין, קעט.
 יהודה עלזעט, רמג.
 ר' יהודה ליב ב"ר אליעזר, קעז.
 " יהודה ליב ב"ר משה, צט.
 " יהודה ליב מרגליות, קמו.
 " יהודה ליב ניימארק, רכט.
 " יהודה — ליאוני — די
 סומי פורטוליאוני, לה.
 ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, ב.
 " יהושע פאלק ב"ר יהודה ליב, קב.
 סי היובל לבי מרטין פיליפסון, קא.
 סי היובל לרי יעקב פריימן, מז.
 ר' יודא מילר רויטלינגן, קא.
 ייווא-בלעטער, פז, קיב, רלא.
 ר' יוחנן טריוויש מפאריש, טז.
 ר' יוחנן ב"ר סעדיה, כט.
 סי היוחסין לר' אברהם זכותא, יד.
 יום ו', בחינה ב- לא, — למוד ביום ו', צב.
 ראה: ערב שבת.
 יום טוב, קלד, קמב. — ערב יום טוב, קלד, קמב.
 יום כפור צב. — ערב יום כפור, קלג, רלה.
 יומי דפגרא, פט, צא, צב, צד, צה — צו, קלג, קלו.
 קמב, קמח, רלו.
 ר' יונה ג'נאחט.
 יונו, לשון, ד, נב.
 ר' יוסף גרייאוור מסלוצק, קפ.
 " יוסף חזן, ריא.
 " יוסף ב"ר אליהו כ"ץ, מט.
 " יוסף יוזפא האן, מט.
 " יוסף יוזפא קאשמן, קב.
 " יוסף מטראני, נו.

די יוסף ראוינה, נד.

י יוסף ב"ר יששכר ספראג, מד.

י יוסף שמואל לבדא, רא.

י יוסף שאול גסנזון, קצג.

י יוסף תאומים, קמג.

י יוסף אומק, מט.

י יוסף דעת, מד.

די יועץ, ל.

י יחסי תנאים ואמוראים, ב.

די יחזקאל לאנדא, קמג.

י יחיאל מיכל בר צבי הירש, קעג.

י יחיאל מפריש, טו.

ילדים מתקבלים כתברים בחברת ת"ת. קטא.

י ש של שלמה, לת.

ימי אידיהם, צד, צו.

י יסוד ושורש העבודה, קמה.

י יסוד יוסף, מט.

י יעורייספאיא סטארינא, קלט.

י יעקב בן הרא"ש, יד.

י יעקב ב"ר מאיר סופר, קכב.

י יעקב ב"ר משה מיאנוב, קד.

י יעקב עמדון, קיח.

י יעקב צהלון, רלג.

י יעקב כהן משפירא, טו.

י יעקב פראג'י, קח.

י יעקב מאיר מיעלובקא, קעו.

י יצחק אקריש, ריב, ריג.

י יצחק ן' ואליד, רכג.

י יצחק ב"ר אליעזר סניא, מ.

י יצחק בן ששת, רכד.

י יצחק זעליג כהן, קכא.

י יצחק יהושע די לאטאש, לד.

י יצחק וועצלאר, קיא.

י יצחק ערזיאל, קא.

י יצחק קמפנטון, יו.

י יקותיאל בליק ומרגיטו לתורה, קיח.

יראת שמים, קמא, קנא, קצו, קצה, רב.

ירושלם, יג, מז, נו, קי.

ירושלם, קובץ, קי.

ירושלמי, ב.

יריד, ירידים, פד.

ישוב, ישובים (בני כפרים), ס, סו, עג, עו, קג.

קיב, קיג, קיד, קכא, קמא, רכח, רכט.

ישיבות יה, טו, טז, יח, יט, כ, ל, לא, לב, לד.

מד, מז, נב, נד, נה, סא, סב, סד, סו, עג.

עה, עה, עו, מז, פח, קד, קה, קו, קח, קיד.

קיח, קיט, קכח, קעה, קעט, קפט, קצ, קצא.

קצו, רו, רח, רט, רי, רכח, רכח, רכט.

ישיבת וואלוין קסט—קצב, קעג, קעד, קעה, קסט, קפ.

די ישמעאל מריאטי, כג.

י ישראל איסרל מסאניוועז, קפה.

י יששכר בער ליטויער, רה.

תומים, סה, קכט, קמה, קנג, קנה, קעו.

כבוד אב ואם, י, כו, מה, קח.

כור, משחק ה- כו, לו.

כנסת, לת.

קן, ב, צ, קטו.

כרוז הרב ר' חיים דודזון, קצא.

כרוז נגד החסידים, קלו.

כתב ולשון של האומות, קג — גזרת המלכות

ללמדם, קנא.

כתב רבנות של קהלת פינטשוב, סא

כתיבה ט, כא, כד, כו, כז, צד, קו, קי, קיב.

קיג, קלב, קלג, קלט, קמ, קעו, קפה, קצו, קצו

קצה, קצט, רי, רב, רכ.

לאדינה צו, קנא.

לאטינו, כד, כז — לאטיק, קיא, קמו, רמב.

לב טוב, קיח.

לב העברי, רט.

לבוב, קו, קצג.

ל"ג בעומר, צד, צו.

לובלין, קי.

לוונשטיין, ל, סא.

לווחת הבנינים, קמג.

לוה המלמד, קמא.

לויץ, ל, נח.

לונדון, טו.

לונדינבורג, וער המדינה ב, עח.

לועזים (=איטלקים), כט — לשון לועזי, כט.

לוצאטו, רמ"ח, קח, קט.

לזכר לישראל, קצב.

ליבוביץ, ג. יז.

ליבס בריב קיא.

ליברמן, ש. רמז.

ליטא, קז, רה.

ליטינסקי, מנחם, קכה.

ליסא, ר, רא.

לעוויטאץ, י. ככד.

לעוונשטיין, ל. קכה.

ליקוטי חב"ר, רט.

לנדקארט, קצד.

לקח טוב, קיח.

לשון איטאליאני, נב, קיח.

* הגויס, קמו, רח, ריד, — לשון זרים, קצה. —

לשון המדינה, — רג, רכ. — לשונות נכרים, רז, רז

לשון ישמעאל, ריד, רטו, ריט.

* ערבי, רכב.

* פוליש, קיא, ר, קמו.

* צרפת, ג, צד, קיח, קלט, קמו, קצו, ריט.

* רוסיא, קמו.

* הקודש, מו, נב, קי, קטו, קיו, קיח, קכ, קכב

קלו, קלט, קפו, ר, רז.

* עברית, קיא, רב.

דבור בלה"ק, קמו.

לשונות לועזים. קכב. ראה גם: לאטינו, יונו, אדומי

ר' באיר איגר בגלוגא, קצג.

ר' מאיר פאפרש, רלג.

ר' מאיר כרוטנבורג, ה, יג.

ר' מאיר ב"ר יחיאאל, ב

ר' מאיר ב"ר שמחה, קצד.

מארוקו, רכא, רכג.

מארכס, א, מו, סו.

ס' מגדל דוד, יב.

מגדל העיר, ככ.

טגיד, טגידים, קלט.

מגלת איבה, ג.

מגלת רבי מאיר, נ.

מגן אברהם, ריא.

כ"ר נדרשים, מ, סט, ע, קג, קיח, קלח, קסה, קשה.

נה"ל מפרג, מג, מה.

מהר"ם מלובלין, רי.

מהרש"א, קמו, קפו, קפת, רי, ריא, רלה.

מוהילוב-פודולסק, קכה.

מוטיקה, כו.

מורי הוראה, קפה.

מורינו, קיד.

ס' מזבח הזהב, מג.

מחברים נוסעים למבור ספרים, קטז.

מחורים, יג, ס.

ס' מטה אפרים, קמח.

מי שברך, סא, צח, קכו.

מייטליס, י, קיב.

ר' מיכל מארפטשיק, מ.

מילר, יואל, א.

מינסק, קנב—קסב, קעד, קעו, קעה, קעט, קפ, רלו.

ס' מינקת רבקה, מה.

מכשפות, מה.

מכתב ר' אברהם מראקיץ, קט.

" בילה אייבשיץ, צט.

" ר' בצלאל אשכנזי, מו.

" דייני ופרנסי ליסא, ר.

" ר' חזקיה כבוארה, מח.

" ר' חיים מוואלוזין על יסוד

הישיבה, קסט—קעב.

" ר' חיים מוואלוזין לבנו, קסט.

" ר' יוסף מקריניק, קצח.

" ר' יעקב בן הרא"ש, יד.

" מירושלם, קי.

" ר' מנחם מאנדל, קעו.

" רמ"ח לוצאטו, קח.

" שלמה זלמן לאנדסברג, קצט.

מכתבי דוד פרידלנדר, קצג.

" פייטל ברוך, קצו.

מכתבים ממלמד באיטליא, כ.

" מראשי קהלת פיסארו, לה.

" מראשי צפת, מו.

מלאכה, רמג, מלאכת נשים, ד.

מלבוש נכרי, רט.

מלביש ערומים, חברה, קס, קסא.

מליץ (=טוען במשפטים), לה.

שפא

אחרת, לז. — אם חלה התלמיד האם אפשר לתת לו אחר, לז. — לא ימסור בנו למלמד בשביל אהבתו אליו, קנב. — איסור מטעם הרשות על המלמדים ללמד, רא. — אם מותר להושיב מלמד בת"ת ושכרו יהיה מן הגוים, רכג. — מלמד נצרי, כא.

מס, עריכת המס, ריב. מסים, לו, לת. — מסי הקהלה לצורך הת"ת, קל. — מס על הבשר לטובת הת"ת, נו. — מס חובה לשם זה, קנד. — להקל עול המס על לומדי תורה, לז, עב, עג, קכט. מסיונירים, רכ.

מסכת, איוז מסכת ילמדו, סב. — יש ללמוד בכל המדינה מסכת אחת בשנה, ער, עה, עו. — נעבן-מסכת, פג. — המלמדים הלונדיים גטרא צריכים ללמוד אותה המסכת שהרב מלמד בישיבה, סב, פט ממונים על הת"ת, לג.

מנדלסון, תרגומו לתורה, רג. מנהג המדינה בזמני הלמוד, א. מנהיים, פ.

מנוחה, קפה. ס' מנוחה וקדושה קפה. מנורת המאור, קיה.

ס' מנחה חדשה, מ. ר' מנחם אלדנדורף, רמג.

" מנחם מאנדיל ממינסקי, קעד, קעד. קעד. " מנחם נוויריה, קט. " מנחם עזריה הכהן, רכה. " מנחם פורט ב"ק, לא.

מנחת יהודה, קעט. ס' מנחת יעקב סלת, קד. מנחת עני, קכא.

מסעות ר' משה באסולה, ית. מספר הילדים לכל מלמד, יח, סב, סג, סד, עה, סו, צג, קכו, קכז, קכח, קלו, קסו, קשה, קשט. — קנס על מלמד הלוקח יותר מן המספר הקבוע, עח, עט, קכו.

מעבר יבוק, נג. ס' מעגל סוב, קלת. ס' מעין גנים, כו. מעמדי (ייער העדה), נח, צד, צה, צו, צו.

מליאה ושיר ס.

מלמד, מלמדים, ו, יז, יח, כ, כה, כו, לת, מ מח, נג, סח—ע, צ, קב, כג, קכא, ככג, קכו, קכז קלו, קמג, קנא, קעה, קפו, קפה, קסט, רה' דיב. — מלמדי איב ותפלה, קלו. — מלמדי דרדקי, קכה, קפא קצ. — מלמדי חומש, קלו. — מלמדי הלכה חוספית, פ, צג, קכב, קצ. — ערבוביא מלמדים, קצ. — מלמד לנכבות, קנב. — מלמד ראשי משגיח על שאר מלמדים, קכו, קלו. — מלמדים בחורים ורווקים, קכב, קכו, קל, רג, רד. — אין מלמד יכול לשמש מורה הוראה, עג, קכו. — אין מלמד ראשי לטייל ברחוב אחרי תפלת המנוחה, צ. — מלמדים זקוקים להסכמת הרב, קלש. — אין למלמדים להורות בלי רשות ראשי הקהלה באה"ה — פט, צא. — מלמדים מתמנים ע"י רב הגליל, קכו. — בחינה למלמדים ראה: בחינה. — מלמדים מפילין וליטא באשכנז ושאר ארצות, נט, צד, צח, ק, קל, קצד. — מלמדים מערים אחרות, רכב. — אין למלמד מעיר אדרת להשאר במקומו יותר משלש שנים צא. — מלמדים תושבים ומלמדים בני ערים אחרות, עט, צא, צג, קל, קנב, קצב. — קול קורא לבכר את התושבים על פני הבאים מערים אחרות קצב. — דין ודברים בין מלמדי לבוב ובין המלמדים שבאו מחוץ לעיר, קצג. — מלמדים אורחים חייבים לתת אחוז ידוע משכרם לטובת הת"ת, קנב, קנג, קצא. — המלמדים חייבים בתשלום קבוע לטובת הת"ת קטו. — כל מלמד חייב לקבל אחד מנערי הת"ת בחצי השכר, פו. — בחנם, צג. — מלמדים מקבלים שכרם מקופת הקהל, טו. — מלמד המאחר מסלם קנס' צד, צו. — דריסה גדולה למלמדים, קפה—ו. — לגלוג על מלמדים, רמו. — המלמדים הם מטבט שמעון, קמד, רמג. — אגודת מלמדי, קל. — מלמדים פטורים לגמרי או לנחצה נמיסים עג' פו, קכה, קכט. — מלמד העוסק בהעקפת ספרים' או. — לא יאכל וישהה בשעת הלמוד, מ. — אסור לו להיות ניצור בלילה להתענות או לצמצט במאכל ובשתה, ב. — מלמד החוזר בו, או. — השוכר מלמד אסיכול בעל הבית לתת לו מלאכה

ס' מענה לשון, קא.
 מעררין, נא ע' עא, עדי, עה.
 מערת המכסלה, מה.
 מעשיט, כתב, יח.
 מעשה, קכו, קסט.
 מפרשים, קמ, קעו, קצח, רלה.
 מצבה בסוויאום בפאריס, ד.
 מצודה-דוד (פי' על התנ"ך), קסח.
 מציות עזרי, רכה.
 מצנפת השוטים, פה.
 מצרים, קח.
 מקדש יה (כנוי לכ"י של תנ"ך), רמה.
 ס' מקור השפה, קמ.
 מקטורן, יב.
 מקנה אברהם, רל.
 מקרא, ב, כב, מ, מד, מח, נג, נד, קח, קכב, קלב.
 קלח, קמג, קמו, קנה, קעו, רג, רכד, רכה. —
 בעל מקרא, מד, כב. — סעודות המקרא, קמו.
 מקרא מפורש, קיט.
 ס' מקראי קודש, קנא.
 מקרי דרדקי, יח, מד, עה, פ, צג, קכב, קכו.
 ס' מקרי דרדקי, רכד.
 מראה המוסר, רכו.
 מרביצי תורה, נח.
 מרגליות, ח, קכד.
 ס' מרגליות טובות, קמב, רלג.
 ס' המרדכי, א, יא.
 ר' מרדכי בשאן, לב.
 ר' מרדכי מינסקער, קעט.
 ר' מרדכי ב"ר יצחק קמחי, ה.
 כ' מרסא לשון, קמב.
 ברקין, י, ד, סא.
 "משגיחים" על בחורי הישיבה, קיט. — על מלמדי
 תינוקות, קסא. — על הלמודים בת"ת, קלב, קנד.
 קנב. — על נערי הת"ת, קלו. — על הקטנים
 והבחורים בבית הכנסת, קנב.
 ר' משה אלמושנינו, קיג.
 ר' משה באסול, יח.
 משה בילאונפטי, קלו.
 משה חאגיז, סו.

משה בן חניב, קמב.
 משה לאנדסברג, קצט.
 משה סופר, רו.
 משה קמחי, רל.
 משה זאב מביאליסטוק, קפ.
 משה ישראל בירינג, רב.
 משהקים, קלה. — משחק הקוביא, ו, רו. — משחק
 הכדור, כו, לו. — קלפים, לו, ס, קצו. — זוג
 ונפרד, לו. — גורלות, לו.
 ס' משלי עם לשון אשכנז, קמה.
 משמרות פב.
 משנה משניות, ב, כב, כו, מ, נד, סו, פב, פו, צג.
 קב, קד, קיד, קיה, קכב, קלב, קמא, קמג, קמו.
 קסח, קעו, קפה, קפו.
 משניות, בכל בתי המדרש ילמדו בכל יום ויום על
 כל פנים פרק אחד, סו.
 גאט ויין, מב.
 גגינה, צט.
 נדן, נדוניא, עב, קכו, קסט, רכד.
 נוה שלום, קיג.
 ס' נוהג כצאן יוסף, קב.
 נחלת ראובן, קנא.
 ס' נסריקן לר' יוסף תאומים, קמב.
 נ"ך, קד, קפו. — יקרא בכל יום פרק בנביאים
 ופרק בכתבים, קמו.
 ניסוויו, קלה, קעה.
 ניקולשבורג, עו.
 נירנברג, יב.
 נמוסים, נאים, ז, ח, כג, כד, קלג, קמא, קמד.
 קמח, קנא, קפב — קפד, קצט, רכט.
 נפוצות יהודה, קיג.
 ס' נפש החיים, קעג.
 ר' נפתלי הערץ מביחוב, קמו.
 נקודות, קכב, קכג, קפו.
 נקיות הגוף והמלכודים, ח, נו, פה, קפג, קצו, קצח
 נרבונה, רמב.
 נשים מלומדות, ג, עא, קיא. — נשים מלומדות,
 רמו. — שוכרות מלמדים, ד. — עסקניות בת"ת,
 קסא. — מתפללות, קטו, קיו.
 נשק, יחודים נושאים, לח.

ר' נתן ויידל, לס.

סדר הכנסת הבן לתלמוד תורה יא.

סדר חלמוד, פג, קב, קג, קט, קמ, קסח, קצו, קפה.

קפו - קפח, רה, רט, רי.

סדר הקונטרס, רמב.

ספור, חפלה, סדורים, סו, עח, עט, קנה, קנו.

סדור הגר"א, קסח

סדר אליהו זוטא לר' אליהו קססא לר'

סז.

סדר אשמורת הבקר מחבורת מעירי

שחר, נד.

סדרה, קיג, קכא, קמ, קמא, קפו, קפו, רכו.

סואבי, מ, גא.

סוניא, כ, קיא.

ס' סוגיות התלמוד, המד.

סוכות, צב.

סולטריואו, כתב, — ריט.

סופרים, א, ג, יז, יח.

סופר העיר, טו, ריב.

סטרסבורגר, רב.

סיום מסכת בערב פסח, קצו.

סייגה, כא.

סימנים ללמוד אותיות הא"ב טז.

סלאוויטא, קעט.

סליחות, ימי ה-זא, קמט.

סס תיים, רכה.

סמיכות, מ, סד, רכו, רכו.

רב סעדיה גאון, קיד.

סעודה, עורך כל חבר בחברת ת"ת בהגיעו לשבעים

או לשמונים, קנט.

סעודת מצוה, רכו.

ספר ההסכמות של קהל הספרדים

בלונדון, סו.

ספרד, שז, יז, נב, — ספרדים, לג, צד, ק, קסו

קטו, — ספרדית, קיז.

ספרי מוסר, קיד, קסו, קיח, קכד, קמד, קמה, קמט.

קסח, קעג, קפה, רי.

ספרים, א, ג, ה, ס, יב, יד, נ, מ, נו, סו, עה, עה.

קו, קמה, קנה, קעג, קעה, קעט, רכו, רמה, —

חרם שלא להדפיס ספרים חדשים, קטו, —

צנוורה עכרית על ספרים, קו, קטו.

ספרים שנדפסו לצורך תלמידי הת"ת בשאלוניקי, רמו.

ספרים חיצונים, קנ.

ספרי קורות המלכים, קנ.

סקונדנט, פג.

סריקת השערות, פו.

עבודת הצבא, רח.

„עכרי“, קפט.

עוגית התינוקות, יא.

עונשי גוף, יח, כג, כה, כז, לו, מה, פה, ק, קג.

קמח, קפב—קפד, רה, רכה, — אין לחורים

להתלונן לפני המורים על העונשים שהוטלו על

בניהם, צה.

עזבון מחיים לטובת הת"ת בשאלוניקי, נח.

עין יעקב, קיג, קיח, קסא, קסב, קסח, קפה.

עין ישראל—עין יעקב, רמו.

עיפוש (דבר ומגפה), עג.

עכוב התפלה, רמג.

עלואס, קכה.

על פה, ללמוד, ט.

„עלים“, לה.

ס' עמק יהושע, קב.

עקדת יצחק, קיג.

ס' עצי עדן, קמו.

ר' עקיבא איגר, קצט, ר, רא.

ר' עקיבא יוסף שלעזינגר, רט.

ערב ט"ב, רלו.

ערב יום טוב, פט, צד, צה, קסג.

ערבי, לשון, ד.

ערפורט, יט.

עשרים וארבע, מ, קב, קג, קלו, רכ.

עשרת ימי תשובה, קמט.

פאקן טרעצער, רו.

פדיון שבויים, עו.

פוזנא, נח, קו.

פולין, נא, נב, נט, ס, קד, קה, קנב, רי, ריא, רכו.

רכח, — לפולין שולחים ילדים מכל המדינות

למען ילמדו שם, קו, רכו.

סוסקים, לה, נה, נח, סב, קג, קו, קיט, קכד, קכז.

קמו, קסח, קעה, קעט, קס, ר, רי, רל.

פראג קיט, רל.
 פראנקיאה, קנב.
 פרדינאנד לאסל, קצו.
 פרושים, רמב.
 פריד, נ. יד.
 פריימן אהרן, רלא.
 פריימן א. ח. יד.
 פרנס, פרנסיס, יז, יח, ל, סא, סב, סג, צו, קיב.
 קיז.
 פרנקיל, ד. לד.
 פרנקפורט, לט, קח, קיז, קיט, רלא—רלב.
 פרטים למצטיינים, צה.
 פרקי אבות, ע, קלב.
 פרשבורג, קבר, רו—רי.
 פרשה, סט, קכ, — פרשת השבוע, צד, ראה: סדרה.
 פשט, קמ.
 פתיחת הלב, יב.
 פתשגן הכתב, קלט.
 צאנה וראנה, קיח.
 ר' צבי אשכנזי, קא.
 ר' צבי הירש ב"ר מאיר, קלט.
 צוואת ר' זכריה מפורטו, נו.
 " ר' יוסף שמואל לנדא, רא.
 " ר' מרדכי עשטיין, קכג.
 " ר' משה סוסר, רט.
 " ר' משה יהושע זעליג, קפד.
 צוכטשפיגל, רכז.
 "צחות בדיחותא דקדושינ", לה.
 "ציון", כט.
 ציונים, קובץ לזכר י. נ. שמחוני, א, סא.
 צייטונג, ר.
 צמרש (=חדרים), יג.
 צפת, מז, מח, נד.
 קאמעדיא, קצה.
 קביעת עתים לתורה, סב, קד, קטו, קיז, — הרב
 יכול לגזור שכל בר אורין יקבע עתים לתורה, רכז.
 קבלה, קפה, ר' חכמת האמת.
 קבלה לשחיטה, עא.
 קדושה, פה.

פורטוגאל, יז.
 פורטוגיזים, קטז, קיז, — פורטוגיזית, קיז.
 פורים, צד, צה, רלו.
 פורים קטן, צה.
 פותה שר של שכחה, יב.
 פיהם, סז, ר' בוהמיה.
 פייטל ברוך (וואלפזאן), קצו.
 פילאלאגישע שריפטען, נט.
 פינטשוב, סא.
 פינסק, קו.
 פיסא, נה.
 פירוש אנונימי למס' אבות, קד.
 פירוש המלות, קמא, רכב.
 פירושי חומש, יג.
 פיריטא, יד.
 פירינצי, נו.
 פלוסופיה, רת, רל.
 פילוסופיה טבעית, ריד.
 "פלעטי", רלא.
 פלפול, לב, פא, קט, קכב, קכד, קסט, קעט, רט.
 ריא, רכו.
 ר' פנחס הלוי הורוויץ, לט.
 פנקס ועד המדינה בליטא, סה.
 " הכרוזים של קהלות אה"ו, פח.
 " אשאפנבורג, קכו.
 " חברת אגדתא כבוסק, רלו.
 " הת"ת נביאליסטוק, קטז.
 " דובנא, קכד.
 " חברת ש"ס בהעלישויה, רלד.
 " חברת ת"ת בוילנא, קסב.
 " הקהל בוירונה, כט—לד.
 " זאמושטש, קלח.
 " מוהילוב סודולסק, קכה.
 " חבדת ת"ת במינסק, קסא.
 " הקהל בפוזנא, גח.
 " הקהל בפיסא, נה.
 " רובקל, פו.
 פטוק (=נ"ד), קיד, קמו, קסה, ר, רכז, רלז.
 פסח שני, צד, צו.
 פטודה על יסוד בתי-ספר, רא.

קצור סי' חובות הלבבות רלג.
 קראקא קז.
 קראסקי (=מס מבשר וכיו"ב), פז, קלט.
 קרוניקיש קנ.
 קריאת שמע לקטנים, ריב.
 קריאת התורה, ח, עז, צד, קח.
 סי' קרית ארבע, ריב.
 קרעמזיר, ועד המדינה ב, עג, עד, עח.
 קשטיליא, יד.
 ראב"ע, רל.
 ר' ראובן ב"ר אברהם הלוי, קכא.
 ראטרדם, קלא.
 רא"ש קסה, קפ.
 ראש חודש, בחינה ב, קכד. — ראש חודש, לימוד ב-
 קמב. — דמי ראש חודש, רז.
 ראשונים, הסט, קעז.
 ראשי ישיבות, קטז, קצ, קצא.
 רב, רבנים, ט, יג, טז, יז, יח, נח, סא—סד, עה,
 עז, קיג, קטז, קיז, קלט, רח, רכה—רכח. — כל
 קהלה חייבת להושיב בה רב, עה. — רב-מדינה,
 עב—עז. — רבני ארץ, קטה. — רבנים מפולין
 בארצות אחרות, רכת.
 רבני מינסק וחכמיה, קעז.
 רבקה בת ר' מאיר מסיקסין, מה.
 רבתיים, נג.
 רד"ק, רל.
 רוח הקודש, ריא.
 רומא, המ"ת ב, נז.
 רוסו, צח.
 רופא, טז. — רפואה, לח.
 רות, ט, קט.
 ר' רחמים יוסף פראנקו, רכ.
 ריבקינד, י, קי, קיב, קעד.
 ריינגאנים, ר' לעמלי ב"ר משה, ט.
 ריש דוכנא, סד, טז, עא, קכה, קלב, קלג, —
 חובות ריש דוכנא, קלג, ר' בהעלפער.
 רמב"ם, נד, קטה, קטז, קלח.
 רמב"ן על התורה, רט.
 רבינו נסים (=ר"ן), לא—לד.
 רעגנשטרגר, רמד.

קדיש, רכת.
 קדיש דרבנן, לד.
 קהיא (=שחולן הקהלה), נח.
 קהל, קהלות, יג, יח, עב, עג, עד, עה, עז.
 רכת—ט. — פקדי הקהל טז.
 סי' קהלת, קמה.
 קוביות, שלש הקוביות, יח.
 קובץ על יד, ג, ז, כט, נ.
 קווינה, כה, כז.
 קוויטלך, סז.
 סי' קול יהודה, קעז.
 קול קורא מגדולי ווילנא לטובת הישיבה
 בוואלוין, קעג.
 קול קורא מראשי ויניציאה, נא.
 קול קורא מרי חיים דודזון, קצב.
 קונטרלה צבורית על החנוך, סג, סד, פט—צג,
 קכו, קלב.
 קונטרס עולם חדש, קמז.
 קונטרסים, עד, עה.
 קוניליאנו, נא.
 קוניץ, ועד המדינה ב, עד, עה.
 קופה-גבאים, סג, סד, פח.
 קופה-יונגן, רכת.
 קופה לתלמוד תורה, ל, לג, קיב.
 קופת גמילות חסד, קסה.
 קופת הנערים, נב.
 קופת הצבור, ה.
 קושטא, ריב—רכ.
 קטאבות=קטפות, רכו.
 קלוין, פ, קכת, קכט, קעט, ר' הסגר.
 קלויזנר ישראל, קסג.
 ר' קלוימוס ב"ר קלוימוס, ז.
 קלפים, לו, ס.
 קניגסברג, צח.
 קנין אברהם, רל.
 קנס, על קהלות שלא יחזיקו ישיבה, טז, עד, עז.
 קנס לבחור שיעשן ברחוב, סג.
 קנס למי שלא יבוא ללמוד את "השעור" הקבוע, רלה.
 קנעל-גבאי, סד, פה. — נער-גבאי, משרת להרב
 בקבלת תלמידים, סז.

ר' רפאל אנקאווא, רכג.
 ר' רפאל יום טוב ליפמן היילפרין, קסז.
 ר' קוד, צט.
 רש"י, יד, לא, מד, נח, סט, ע, צו, קב, קכד, קלח.
 קמ, קעג, קפ, קפז—ט, רד, רה, רלב.
 רשימת התלמידים, קכו.
 שאך געלט, עא.
 שאלוביקי, הת"תב—, נח.
 שו"ת אגודת אוזב, רא.
 " אשר לשלמה, רכא.
 " בנימין זאב, יט.
 " בעי חיי, נח.
 " גנת ורדים, קח.
 " דברי חיים, ריג.
 " יפה נוף, מ.
 " מים רבים, נו.
 שואל ומשיב, קצנ.
 שערי רחמים, רכ.
 " תועפות ראם, רכג.
 " הרדב"ז, לו.
 " הריב"ש, רכד.
 " מהרי"ט, ט.
 " ר' יוסף ראוינה, נד.
 " מהרי"ף לר' יעקב פראג'י, קח.
 " מהר"ם מרוטנבורג, ה.
 " הרשב"א, ה.
 " מהרש"ל, לח.
 שאלמו טאבל, קכג.
 סי שארית ישראל, קז.
 שבא, א. ת. קנב, רלו.
 שבועות, פא, צ, קיט, קכד.
 סי שבות יהודה, קא.
 שבט מוסר, קיח.
 שבעה קרואים, קנב, רלו.
 שבת, ג, קלג, קלח, קמד, קעו. — למוד בשבת צא
 צב, צד, קי— בחינה בשבת, יח, קכה, קנה, קפז—
 ערב שבת, לימוד ב—קלג, קעו, קפג. — בחינה
 בע"ש, פ, קכה. — גבאי הת"ת חוזרים בע"ש מבית
 לבית, עה. — התמיכה מתחלקת בע"ש לבני ישיבה,

פה. — בשבת מלמד האב לבנו חרושים על ס"ש
 השבוע, קב. — הילדים אומרים דבר חדש בשעת
 סעודה, קכא, קמה.
 שבתות, חלוקת שבתות לבחורים, נ, סא, סב, סג.
 עה, עו, עז, קה, קיט, קכה, רלא, רלב.
 שדה-לבן, קמט.
 שד"ל, יא.
 שוואב, מ. ד.
 שוחטים, קיג, קכט.
 שולחן ערוך, קט, קיד, קטז, קיח, קסא, קפ, קצה, ריב.
 "שומר ציון הנאמן", ב.
 שושן פורים, צד.
 שינה, קפה.
 שיר-בחורים, רלא.
 שיר היחוד, קלד.
 שירמן, ת. לה.
 סי שירי יהודה, צט.
 ר' שכנא מלובלין, לט.
 שכר למוד ומלמדים, ה, טו, כח, לו, לא, לב, לה.
 לח, סא, נה, נו, נז, סג, סד, סה, סו, עח, פ.
 טו, פט, צו, צח, קי, קיד, קכו, קכט, קלג, קלו.
 קמה, קנב, קסד, קסת— הוצאת תלמידים מביה"ס על
 שלא שלמו שכר לימוד, נה, נו, קכו. — אין למלמד
 לקבל תלמיד שלא שילם שכר הלמוד למלמד
 הקודם, נו, קכו.
 ר' שלמה ן' דנאן, רכא.
 ר' שלמה לוריא לח, מד.
 ר' שלמה ב"ר מרדכי, מג.
 ס'עזיא, קד.
 ר' שם טוב, פלקירה, ל.
 ר' שמואל ארקווא לטי, כז.
 ר' שמואל הליר, נ.
 ר' שמואל חיים בשאן, נו.
 ר' שמואל ר' חיים ישע"י, קיט.
 ר' שמואל שאטין, קיט, רכט.
 שמוקלר, מ. ש. קסט, קעג.
 סי שמחת הנס, קג, קיח.
 שמש העיר, מב.
 שנברג, יצחק, רלא.

תלמידים סמוכים על שולחן המלמד, כי לה, נו.
תמונות וציורים, מד.

תנ"ך, קמ"ב, קמו, קסח, רג, רד, רט, רכב, רלו.
תפלה, ה, ת, כב, מכ, סג, סד, פה, צ, צא, צה.
צה, קנ, קיד, קלג, קלו, קסא, קסו, קעז, קפה.
קצ, ה, ריח, רכ. — תפלה בלשונות אחרות,
קסו, רמד. — ספרי תפלות, ס. — בעל תפלה, נט.
תפילין, כב.

תפלת אבות על בניס, קמב, רלג.

תפלת הדרך, קמא.

תפלת הילד לפני הלמוד, רלג.

תיקון הצות, קסה.

טי תקון סופרים, מח.

תקנות הקהל באוניון, לו.

חברת מצדיקי הרבים (אמיד), קל

הת"ת באמשטרדם, קלה.

יהודי סולין באמשטרדם, סא.

זירונה, רמה.

הקהלה בוורמישא, סא.

הקהל במדינת העסין, עט.

הקהלה בטיקסין, פו.

הקהלה בסריביטש, עו.

המדינה במורביה, עא, עב.

חברת ת"ת במינסק, קנג.

הקלויז במנהיים, פ.

המדינה בעלזאס, קבח.

הקהלה בפרנקפורט, סד.

פרשבורג, קכו.

הת"ת של הספרדים בהמבורג,

צד, צו.

חברת ת"ת בראטרדם, קלא.

תקנות שעה של אונארוב, קפט.

תרגום לעז, רג, רד.

תשבורת, קמ.

תשובת חכמי צרפת ולותיר, א.

תשובת רבנו מאור הגולה, א.

תשובת ר' מנחם ממירזבורג, טז.

תשעה באב, קלג. — ערב תשעה באב, קלג, רלג.

שגוי השם, רט.

ש"ס-קופה, קסו.

ר, ש, פטל הורוויץ, קיז, קמו.

שפירא, ב, כט.

שפתי חכמים, רה.

שקילת ילדים בערב ר"ח בבשר, לחס ומעות קנג.

שקלוב, קלט.

ש ר ש י הוד ה, רכט.

שפעצייא, "עג.

תהלים, ג, צד, קלג, קלד, קלה, קפב, קצה, ריב.

תוגרמה, נב.

טי תולדות הימים, קנב, רלו.

תולדות רבינו חיים מוואלוין, קסט, קעג.

תוספי הרא"ש, יד.

תוספות, יד, כא, כט, לא, לב, לד, לט, מד, נה, סג.

סד, ע, עא, עה, פא, פג, צב, צג, קב, קיד,

קיה, קמ, קמו, קמח, קעז, קעז, קפ, קפה, קצה,

תוספות יום טוב, רלב.

תורה שבכתב, כט, מג, נב, קב, קיה, קכ, קמא

קמד, רב, רכב.

תורה שבעל פה, כט, מג, נב, קיה, קמא, קמד, רכב.

תורת כהנים (ס' ויקרא, התחלת הלמוד בו), קב.

תיאטראות, רט, ר' קאמעדיע.

תייר, מורה דרך, לח.

תינוקות, הטיפול בהם ע"י האם, מה.

תכונה, קפה.

טי תלאות המורים, רח.

תלבושת התלמידים, פה.

תליית סטי כסף בצואר התינוקות, רמה.

תלמוד, כב, לט, מ, קב, קד, קעז, רכד, רל. —

מתחילין עם הקטנים מסי ברכות פרק ג', רמה.

ראה: גפ"ת, הלכה, גמרא, תורה שבע"ס.

תלמוד תורה, ה, מז, מה, נו, סא, סד, קי, קיג,

קכו, קל, קלא, טלה, קנג, קסא, קסב, קסו, קפט,

קצא. — ת"ת הקטנים, לג. — ת"ת ממדרגה

הגדולה, לג. — ת"ת ממדרגה הקטנה, לג.

תלמידים מאחרים, צה. — לכל תלמיד יקבע דף

מיוחד בפנקס ביה"ס, צה. — תלמיד הנתפס בגניבה,

פה; בשקר — שם.

- Annuaire de la Société des Etudes Juives, 129.
 Blätter für jüd. Geschichte u. Literatur, 61, 128.
 Corriere israelitico, 51.
 El Libro de los Acuerdos, 66.
 Franco, Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman, 213.
 M. Güdemann, Geschichte des Erziehungswesens und Cultur der abendländischen Juden während d. Mittelalters. 1.
 Gratianus Antonius Maria, De Scriptis, 38.
 M. Grünwald, Hamburgs deutsche Juden, 89, 98.
 Historische Berichte Über die Juden der Stadt... Aschaffenburg, 126.
 Jahrbuch d. jud.-Lit. Gesellschaft, 64, 80.
 Jewish Quarterly Review, 67, 102.
 Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft, 58.
 N. Leibowitz, Die Übersetzungstechnik der judisch-deutschen Bibel-übersetzungen des 15 und 16 Jahrhunderts, 17.
 Die Lemle Moses Klausstiftung in Manheim, 80.
 Magazin f. d. Wissenschaft d. Judenthums, 11.
 Dass Martyrologium des Nürenberger Memorbuches, 12.
 Monotsschrift f. Geschichte u. Wissenschaft d. Judenthums, 78.
 Perles, Beiträge zur Geschichte d. heb. u. aram. Studien, 224, 243.
 Portugiesengräber auf deutsches Erde, 94, 96.
 Raport sur les inscriptions hebraïques de la France, 4.
 Report of the Judith Montefiore College, 11.
 REJ, 15, 29, 37.
 Rivista Israelitico, 56.
 Strassburger, Geschichte der Erziehung bei den Israeliten, 202.

מפתח לחלוקת המקורות לפי הארצות¹

אונגריא, קט, קטר-קסח.	ארצות המזרח וא"י, כה, כה, לה, מג-מו, ס
איטליא, י, יו, כז-לב, גא-נט, צו, קעו, קסג.	סא, צו, צח, קסט-קעה.
אשכנז, א-ד, ה, יא, יב, יד, יט, כ, כה, לו.	ספרד, ז, ט, טו, טז, יח, כב, קעו.
לט, מה, מט, סג-סז, עה-עז, עט-פג, פה.	פולין, לה, לו, לח, מ, מב, מז, נ, סב, עה, צב.
סז-צא, צג, צה, צו, קו, קג - קו, קח, קיב,	צט, קז, קי, קיא, קכ, קכה, קכו, קלא-קלד,
קיג, קכג, קנח-קסג, קעט-קמב, קסד.	קנא, קנז, קנז, קעח.
הולנד, סד, טו, קטו-קיה.	צרפת, ה, ו, יג, יז, לג, קיד, קיט.
ליטא, סח, קבא, קכב, קכו, קכה, קל, קלו-קמר.	קורלאנד, קנג, קסז.
קמו-קנ, קנד, קפח.	רוסיא, קנב.
מורביא, מא, ע-עה, פד, קבה, קפה.	שונות, סט, קכט, קלת.

1. בקצת סימנים יש אמנם ידיעות הנוגעות לארצות אחרות, אלא שהכל הולך אחר העיקר.